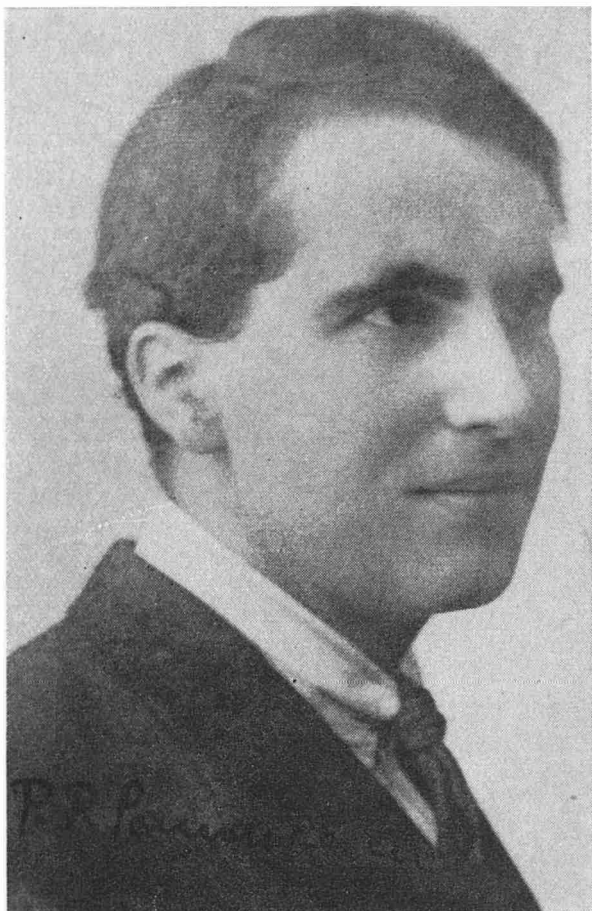

P.P. PANAITESCU

**CONTRIBUȚII
LA
ISTORIA
CULTURII
ROMÂNEȘTI**

P. P. PANAITESCU
CONTRIBUȚII
LA
ISTORIA CULTURII ROMÂNEȘTI

P. P. PANAITESCU

CONTRIBUȚII
LA
ISTORIA CULTURII
ROMÂNEȘTI

Ediție îngrijită
de

SILVIA PANAITESCU

Prefață, note și bibliografie
de

DAN ZAMFIRESCU

EDITURA MINERVA
București, 1971

**P.P. PANAITESCU — ISTORIC AL VECHII CULTURI
ROMÂNEȘTI**

Ca istoric al literaturii române vechi, P.P. Panaitescu stă, prin numărul și calitatea contribuțiilor sale, alături de B.P. Hasdeu, Ioan Bogdan și N. Iorga. Aproape nu există capitol din sintezele de specialitate care să nu-i fie tributar pentru informații de bază și pentru interpretarea faptelor. Cercetările și contribuțiile sale îmbrățișează întreaga dezvoltare a culturii noastre scrise în epoca feudală. Scriind aceste cuvinte într-o schiță de portret¹ apărută în 1965, când marele istoric împlinea 65 de ani (n. 13 III 1900) nu ne gindeam decît la ponderea valorică a contribuției sale, fără a calcula, pe număr de pagini, și locul deținut în ansamblul operei de articolele, studiile ample, monografiile sau edițiile aparținînd domeniului de cercetare a culturii vechi românești. Volumul de față, îngrijit de soția savantului, doamna Silvia Panaitescu, ne descoperă, dintr-o dată, și dimensiunile materiale ale acestei opere de istoric al culturii vechi românești. Căci, dacă adăugăm cele cinci ample monografii — Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin, 1925, Nicolae Milescu Spătarul, Influența lui Petru Movilă, arhiepiscopul Kievului, în țările române, 1926, Dimitrie Cantemir, Viața și opera, 1958, Începuturile și biruința scrisului în limba română, 1965 —, vasta și tulburătoarea sinteză: Introducere la istoria culturii românești (apărută postum în 1969), catalogul manuscriselor slave din Biblioteca Academiei R.S. România

¹ Prof. Petre P. Panaitescu, Cu prilejul împlinirii a 65 de ani, în *Romanoslavica*, XI, 1965, p. 357—368.

(vol. I, apărut în 1959), edițiile de cronici slavone și românești¹, capitolele scrise pentru volumul I al tratatului academic, Istoria literaturii române, vom avea surpriza să constatăm că ponderea lor este egală, dacă nu chiar superioară operei istorice propriu-zise lăsate de regretatul savant, prematur răpit științei românești.

În aceste condiții, a vorbi numai despre istoricul și slavistul P.P. Panaitescu înseamnă a ignora faptul că a fost în egală măsură istoric al culturii vechi românești, unul din cei mai fecunzi și din cei mai mari.

Oricît de neașteptat ar suna afirmația, nici unul din specialiștii în literatură română veche — N. Cartoian, Șt. Ciobanu, N. Drăganu, G. Pascu — nu au lăsat o moștenire științifică similară, nici ca amploare, nici ca varietate de preocupări. Dacă P.P. Panaitescu nu a scris o istorie completă a literaturii noastre vechi, cum a făcut N. Iorga, dacă nu a avut norocul lui Ioan Bogdan să descopere textele prin care orizontul istoriei culturii românești a cîștigat două secole în plus, în schimb nici un alt savant român, după aceștia doi, nu a contribuit în măsură egală să îmbogățească cunoștințele noastre în materie și să adîncească înțelegerea operelor și a fenomenelor generale de cultură veche românească. Cine își ia osteneala să citească studiile lui P.P. Panaitescu în paralelă cu sintezele individuale și colective de literatură română veche apărute în ultimul sfert de veac va înregistra cît de întins și de important este aportul său la progresul disciplinei.

Aceasta justifică din plin inițiativa de a repune în circulație, într-o ediție larg accesibilă și ușor de consultat, toate contribuțiile sale importante în domeniul istoriei culturii vechi românești. Unele au apărut cu zeci de ani în urmă, în limbi străine și în publicații inaccesibile azi afară de marile biblioteci; altele sînt risipite ca prefețe de ediții, comunicări la congrese internaționale, note polemice. Reunirea și orînduirea lor pentru prima dată astfel încît să lase să se vadă principalele direcții de cercetare, precum și imaginea de ansamblu asupra evoluției culturii noastre care se poate desprinde dintr-însele este nu numai un act de cultură, pentru care cititorii și cercetătorii literaturii noastre vechi rămîn îndatorați Editurii Minerva dar și o contribuție însemnată la efortul actual de a înțelege, în toate dimensiunile și semnificațiile, creșterea prin veacuri

¹ Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959; Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, ed. I-a, 1955, ed. a II-a revăzută, 1958; Miron Costin, *Opere*. Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, 1958, ed. a II-a (în două volume) 1965.

a culturii naționale. Nimeni, de la Nicolae Iorga încoace, nu a pătruns mai adânc, pentru epoca veche, dinamica evoluției acestei culturi, și de aceea volumul de față nu este doar o culegere de studii: este o vastă suită de interpretări dirijate spre un singur țel — cunoașterea de sine a culturii românești.

Interesul lui P.P. Panaitescu pentru studiul culturii noastre vechi a fost timpuriu și a rămas statornic. Dacă prima sa carte a fost închinată cclui în care și-a mărturisit constant un maestru, un model și un alter-ego — Nicolae Bălcescu —, în schimb teza de doctorat, susținută la vârsta de 25 de ani, se ocupa de Influența polonă în opera cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin, vastă cercetare de izvoare și totodată de relații culturale româno-polone, care a înnoit din temelii unul din cele mai însemnate capitole de literatură veche, acela rezervat marilor cronicari moldoveni. Tinărul care în același an dădu la lumină, în *Mélanges de l'École Roumaine en France, I-ère partie*, monografia despre Milescu, iar un an mai târziu, în aceeași publicație, lucrarea citată despre Petru Movilă, se afirma, din primul moment, ca un maestru de o pregătire multilaterală și de o remarcabilă precocitate științifică. P.P. Panaitescu folosea într-adevăr, în cercetările sale, pe lângă limbile clasice și vechea slavă, polona, rusa, bulgara și sirba, spre a nu mai vorbi de principalele limbi apusene moderne (franceză, germană, engleză, italiană). În aceste condiții, el se înfățișa în epocă cu o personalitate distinctă de a tuturor contemporanilor, inclusiv de a celor cu care se întâlnea pe același teren de cercetare. Căci dacă Ilie Bărbulescu, rămas unicul nume însemnat al slavisticii românești după moartea, în 1919, a lui Ioan Bogdan, a fost un filolog, cunoscător al limbilor și culturilor slave, nu era, în schimb, de loc istoric, n-avea erudiția și orizontul istoric al tinărului discipol al lui Iorga, Pârvan, Onciul și Demostene Russo. Celălalt contemporan, mai vîrstnic, care ne-a lăsat serioase contribuții în aceleași chestiuni ce avea să le abordeze, concomitent sau ulterior, P.P. Panaitescu — ne gândim la Ilie Minea¹ —, nu cunoștea de loc limbile slave, așa încît, dînd o lucrare despre Letopiseșele moldovenești scrise slavonește, a folosit exclusiv traducerile lui Ioan Bogdan. Aceasta însemna însă lipsa de acces la bibliografia rusă, bulgară, polonă, fără de care epoci întregi din cultura noastră veche nu pot fi studiate în contextul cultural răsăritean în care s-au cristalizat. În sfîrșit, singurul istoric specialist al literaturii vechi româ-

¹ Ilie Minea, *Letopiseșele moldovenești scrise slavonește*, Iași, 1925; *Despre Dimitrie Cantemir. Omul, scriitorul, domnitorul*, Iași, 1926; *Din istoria culturii românești. Cultura moldovenească în prima jumătate a sec. XVII. Locul cronicii lui Ureche în istoria culturii românești*, Iași, 1935.

nești — pînă la E. Turdeanu — cunoscător al limbilor slave, Ștefan Ciobanu, nu a fost și un cercetător pasionat de chestiuni precis delimitate, mulțumindu-se, în această privință, cu cîteva contribuții — e adevărat remarcabile — la biografia lui Dosoftei și Cantemir și la relațiile româno-ucrainene, și concentrîndu-se, în rest, la elaborarea cursului său de literatură veche ținut la Universitatea din București, primul și ultimul care a valorificat plenar și innoitor vasta bibliografie în limbi slave.

P.P. Panaitescu își începea, deci, o strălucită carieră de istoric al culturii noastre vechi moștenind direct pe singurul înaintaș care a reunit în personalitatea sa cunoștințele filologului slavist cu pregătirea și vocația istoricului politic, social și cultural: Ioan Bogdan. Încă o trăsătură îl mai apropie de Bogdan — a cărei personalitate și operă au făcut obiectul prelegerii inaugurale a cursului de Istoria slavilor și a legăturilor lor cu românii, început la Facultatea de litere din București la 10 februarie 1927¹ — și-l deosebește net de ceilalți trei citați: anume grija pentru formă.

Oricine va citi acest volum și întreaga operă a lui P.P. Panaitescu va constata puternicul talent de formulare și exprimare clară, sistematică, animată și elegantă a ideilor. Respingînd calofilia stilului istoric, ilustrată de un Hasdeu sau Iorga, P.P. Panaitescu și-a făurit un stil de o mare precizie, susținut de tensiunea interioară a ideii, dar încălzit discret de pasiunea vocației sale de cercetător plin de ambiția descoperirii de drumuri noi.

Spuneam că ceea ce uimește de la început în personalitatea lui P.P. Panaitescu este precocitatea. Într-adevăr, cine compară ceea ce scria despre Cantemir în 1926 în *Revue des études slaves* cu monografia din 1958, cine parcurge succesiv comunicarea sa de tinerețe la primul Congres internațional de studii slave de la Praga (1929), intitulată *progrmatic Literatura slavo-română* și importanța sa pentru istoria literaturilor slave, și apoi ultima sa comunicare, la al V-lea Congres internațional al slaviștilor de la Sofia (1963), cine va citi teza de doctorat din 1925 și studiile de maturitate despre Grigore Ureche și Miron Costin va constata cît de clar sînt enunțate ideile sale fundamentale, reluate apoi, adîncite, nuanțate și amplificate la vîrsta maturității.

De sigur, ca în orice evoluție științifică, întîlnim în opera lui P.P. Panaitescu pe lîngă progres și consecvență, oscilații, șovăieli și erori. Este interesant de constatat în ce măsură plasarea fermă pe pozițiile mate-

¹ Ioan Bogdan și studiile de istorie slavă la români, Vălenii de Munte, 1928 (Extras din *Buletinul Comisiei Istorice a Rm(aniei)*, vol. VII).

rialismului istoric — metodă de cercetare pe care o elogia fără echivoc în conferința din 1928 la Institutul Social Român — a determinat un salt calitativ vădit în mijloacele sale de investigație și de înțelegere a fenomenelor.

Fără îndoială, imaginea este prea schematică, reflectă unele opinii simplificatoare despre fizionomia concepției materialist-istorice, despre structura acestei concepții, de curentă circulație în literatura de specialitate a vremii. Dar nu e mai puțin adevărat că sublinierea valorii sale metodologice și cognitive, atunci, în 1928, nu era un fapt tocmai obișnuit, relevând la P.P. Panaitescu orientarea spre metodele științifice de investigare a fenomenului istoric.

Volumul de față ne permite să urmărim reluarea unor teme anterioare, în cercetările sale de după 23 august 1944, și să constatăm cum analiza câștigă în fermitate și siguranță. Împărtășind de la început și consecvent ideea materialist-istorică a legăturilor indisolubile dintre cultură și baza economică pe care se dezvoltă, el o aplicase, cu rezultate concludente, în explicarea unor fenomene ce trezeau nedumeriri sau răstălmăciri, cum era de pildă „epoca slavonă” din cultura noastră sau problema începuturilor literaturii în limba română. Dar șovăielile sînt încă vizibile, istoricul mai crede într-o pretinsă unitate de cultură între pătura feudală și cea a iobagilor, nu distinge încă baza socială autohtonă, necesitățile interne ce au determinat primele traduceri în limba română, socotindu-le doar efectul unei influențe străine. În ultimele sale cercetări, din studiul Cultura feudală și mai ales din ampla monografie Începuturile și biruința scrișului în limba română, P.P. Panaitescu reia problema în coordonate noi și îi dă în bună măsură o rezolvare nouă, superioară studiilor anterioare. Este bine că, în ciuda unor idei și afirmații depășite, s-au inclus în volumul de față și aceste studii mai vechi, fiindcă ele, pe lângă faptul că stabilesc prioritatea istoricului în emiterea unor idei acum de circulație curentă, ne permit să urmărim evoluția gândirii sale și să constatăm progresul înregistrat în anii în care istoriografia românească și-a însușit conștient metoda materialismului istoric.

Fără a intenționa să transformăm această prefață într-un studiu detaliat al contribuțiilor lui P.P. Panaitescu la progresul cercetărilor de literatură română veche — rostul ei fiind doar acela de a incita la lectura textelor aici publicate — vrem să enumerăm pe cele mai însemnate oglindite în prezentul volum.

Este un lucru ușor de constatat de către oricine se documentează asupra culturii veacurilor al XIV—XVI-lea, așa-zisa „epocă a slavonismului cultural”, că, după Ioan Bogdan, P.P. Panaitescu a contribuit

ca nimeni altul a ne face să înțelegem că, în calitate de latini, n-avem nici a ne jena și nici a repudia cultura scrisă în limba slavonă, cultură ce a creat opere originale de mare valoare, comparabile cu ale celorlalte popoare ce au folosit, ca limbă internațională de cultură a Răsăritului, vechea slavă bisericească. Pledoaria strălucită a lui P.P. Panaitescu, însoțită de studii fundamentale asupra cronicilor românești în limba slavonă și asupra Învățăturilor lui Neagoe Basarab — cea mai însemnată scriere românească redactată în slavonă și una din cele mai însemnate ale întregii literaturi de limbă slavonă —, a fost încununată de succes. Cele mai noi sinteze de istoria literaturii române au repus în dreptul ei legitim o mare epocă de cultură românească exprimată — ca toate culturile evului mediu — într-o limbă „clasică“ inaccesibilă maselor, o limbă de clasă. Demonstrația magistrală pe care P.P. Panaitescu a făcut-o caracterului românesc și nu slav al acestei culturi în limba slavonă, este cu atât mai binevenită cu cât nu toată lumea s-a lămurit deplin cu privire la acest fapt. Întreg grupul de studii asupra culturii noastre din secolele al XV — XVI-lea, rînduite în prima secțiune a volumului, și care se completează și corectează reciproc, alcătuiește o lectură absolut necesară oricui vrea să-și explice fenomenul cultural românesc din cele mai vechi timpuri.

În mod deosebit se cere subliniat aportul lui P.P. Panaitescu la valorificarea Învățăturilor lui Neagoe Basarab. Este adevărat că teza sa cu privire la neautenticitatea acestei scrieri nu se mai poate susține acum, cercetările din ultimii ani infirmînd-o categoric. Dar nu e mai puțin adevărat că lui P.P. Panaitescu și nu altcuiva i se datoresc cele mai serioase observații cu privire la personalitatea lui Neagoe Basarab și la conținutul social-politic al operei ce i se atribuie. Progresul, chiar în direcție contrară unora din tezele lui P.P. Panaitescu, a devenit posibil nu o dată tocmai fiindcă s-au avut în vedere cercetările sale. El a rezultat, paradoxal, din eforturi de a găsi contraargumente la argumentele ilustrului savant. Nu trebuie uitat, apoi, că datorită lui P.P. Panaitescu această scriere a putut fi consultată cu ușurință în ultimii ani în versiunea ei originală, reeditată după ediția Lavrov și însoțită de prima traducere modernă, datorată editorului Cronicilor slavo-române din sec. XV—XVI (1959).

Pentru perioada trecerii de la cultura în limba slavonă la cultura în limba română, studiile lui P.P. Panaitescu și în special ampla monografie din 1965 sînt de neocolit. El a stabilit baza socială a fenomenului și procesele fundamentale care au dus la triumful limbii române, chiar dacă teoria formulată în legătură cu rolul nobilimii din Maramureș rămîne o ipoteză puțin probabilă. Dar, ca de obicei, și acolo unde teoria

proprie este contestabilă, imensa erudiție ce-i stă în sprijin, spiritul viu, scormonitor, fecund în sugestii și în perspective originale, este profitabil în cel mai înalt grad cititorului, fie că acceptă sau nu mersul demonstrației.

Se întâmplă uneori și fenomenul invers: o idee justă, o intuiție, o sugestie, aparținând altor cercetători și apărută cu zeci de ani în urmă, devine teorie consolidată și argumentată, se impune, numai fiindcă a fost reactualizată de P.P. Panaitescu și s-a întemeiat pe erudiția și forța sa de argumentare. Este cazul tezei emise de Dimitrie Onciul și G. Pascu, potrivit căreia Letopiseșul Țării Românești n-a fost alcătuit în vremea lui Șerban Cantacuzino, ci a lui Matei Basarab. Nimeni n-a dat atenție acestei păreri pînă cînd, într-un studiu de excepțională virtuozitate științifică și de importanță egală marilor lucrări despre cronicile muntene pe care le datorăm lui N. Iorga și C. Giurescu, P.P. Panaitescu a demonstrat categoric această realitate. Recent, Virgil Cîndea a adus și proba materială decisivă: Patriarhul Macarie de Antiohia, care a vizitat Țările Române în vremea lui Matei Basarab, a cunoscut această cronică a țării, rezumînd-o în limba arabă. Textul se găsește într-un manuscris din Liban și a fost editat recent în traducere românească de Virgil Cîndea.¹ Nu se putea o confirmare mai elocventă a teoriei argumentate de P.P. Panaitescu.² I se poate aplica, astfel, lui P.P. Panaitescu observația pe care o făcea Nicolae Iorga în legătură cu Miron Costin și ideea latinității românilor, preluată de la Ureche, dar impusă abia de marele cărturar din a doua jumătate a secolului al XVII-lea: „Meritul unei idei revine nu aceluia care abia a întrevăzut-o, ci celui care a făcut-o vizibilă tuturor”³.

Nu se poate scrie despre Grigore Ureche și Miron Costin fără a începe prin a citi studiile lui P.P. Panaitescu. Marea monografie — teză de doctorat din 1925 n-a putut fi inclusă în volumul de față (sperăm ca Editura Minerva sau altă editură să ia asupra-i sarcina reeditării), dar se reproduc aici cele două studii introductive la edițiile lui Grigore Ureche și Miron Costin. Ele sînt veritabile micromonografii care ne oferă sinteza ideilor și cercetărilor anterioare. Este de ajuns să citească cineva cum se

¹ În Studii, tomul 23, 1970, Nr. 4, p. 681—692.

² În același studiu însă istoricul a încercat să demonstreze că Istoriile domnilor Țării Românești aparțin, pînă la 1688, unui anonim, și nu lui Radu Popescu, teză ce se găsește infirmată în cercetările recente ale tînărului Dragoș Sebastian Neamțu (vezi „România literară” nr. 52/1959). Faptul nu anulează totuși nenumăratele considerații juste care se pot găsi și în această parte a studiului Inceputurile istoriografiei în Țara Românească.

³ Istoria literaturii românești, vol. I, ed. II-a, București, 1925, p. 287.

scria despre Ureche și Costin înainte și cum s-a scris după apariția tezei din 1925, și este suficient să compare studiile aici publicate cu capitolele similare din sintezele recente de literatură română veche, pentru a aprecia contribuția lui P.P. Panaitescu la determinarea structurii, izvoarelor și conținutului ideologic al celor mai importante cronică românești din secolul al XVII-lea. Lui P.P. Panaitescu i se datorește demonstrarea definitivă a paternității lui Grigore Ureche asupra cronicii care-i poartă numele și reducerea lui Simion Dascălul la proporțiile reale, foarte mărunte, cu care este prezent în elaborarea cronicii. Nu este de prisos să menționăm nici faptul că, dându-ne cele mai bune — pînă în momentul de față — ediții din Grigore Ureche și Miron Costin și reușind să facă a apărea aceste ediții în tiraje accesibile unui mare număr de cititori, P.P. Panaitescu a devenit un eficient popularizator al literaturii noastre vechi. De altfel, prima ediție din cronică lui Grigore Ureche, apărută în 1955, a fost evenimentul inaugural al unei vaste acțiuni de valorificare a culturii vechi românești, inițiată de fosta Editură pentru Literatură și la care s-au asociat ulterior Editura Academiei, Editura Științifică și Editura Tineretului.

În sfîrșit, cîteva cuvinte despre studiile privind relațiile culturale româno-slave. Numai unele sînt incluse în volum, deoarece amplele monografii despre Milescu și Petru Movilă ca și întinsul studiu despre Sinopsisul de la Kiev și cronică lui Gh. Brancovici își vor găsi locul într-un volum aparte. Cite sînt, ele demonstrează clar spiritul în care P.P. Panaitescu a înțeles să studieze aceste relații: cu convingerea că, în acest spațiu sud-est și est-european, românii n-au fost un receptacul de influențe, ci o prezență activă, care a știut să imprumute de la alții ceea ce era valoros și folositor, dîndu-le la rîndul lor valori incontestabile cu rol însemnat și în alte culturi. Modul în care tînărul de 26 de ani a schițat situația lui Dimitrie Cantemir în cadrul societății și culturii ruse din vremea lui Petru cel Mare a rămas același și în monografia din 1958. Cantemir n-a fost, în viziunea lui Petre P. Panaitescu, un exilat, un rătăcit printre „barbari“, ispășindu-și o eroare de apreciere a raporturilor de forțe politice pe arena Sud-Estului european. El a fost un participant activ la reformele lui Petru cel Mare, într-o Rusie aflată în plină eferescență a modernizării și în al cărei climat de interes pentru știință opera lui Cantemir a crescut la dimensiuni europene. La rîndu-i, savantul român a devenit un sfetnic ascultat și un factor important al vieții politice și culturale rusești. Cu aceeași fermă convingere în valorile vechii noastre culturi este prezentată personalitatea lui Petru Movilă, sintetizîndu-se, în articolul ce apare aici,

și unele din ideile expuse în lucrarea din 1926, la care se adaugă însă informații noi, revelatoare, asupra conștiinței românești a marelui ierarh.

Convins de la început că istoria culturii române vechi nu poate fi înțeleasă fără o cunoaștere aprofundată a culturilor vecine, în special slave, și a relațiilor românilor cu acestea (în care scop și-a dobândit o pregătire de slavist ce-i asigură originalitatea și succesul), P.P. Panaitescu a fost la fel de convins — și a demonstrat-o — că, cu cât această cunoaștere va fi mai adâncită, cu atât mai luminoasă va apărea cultura română proiectată pe fundalul universal al culturilor din răsăritul și sud-estul Europei.

La 14 noiembrie 1967 P.P. Panaitescu s-a stins. În schimb, gândurile sale pulsează vii din paginile operei ce ne-a lăsat-o, și lecția sa este mereu actuală pentru urmași. Numărindu-mă printre cei care i-au fost apropiați fără servilism în idei, păstrându-ne reciproc stima și convingerile, aș fi fericit dacă paginile de față ar îndemna la lectura acestei prețioase cărți pe cât mai mulți dintre iubitorii trecutului nostru de veche cultură. Le consider, totodată, un omagiu al generației noi, omagiu pe care cel ce a fost P.P. Panaitescu, unul din marii istorici români și cel mai mare istoric al culturii vechi românești în epoca sa, îl merită cu prisosință.

DAN ZAMFIRESCU

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Am ales și reunit în acest volum cele mai importante studii privind istoria vechii culturi românești ale istoricului și slavistului P.P. Panaitescu. Cu excepția marilor monografii (Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin, București, 1925, Nicolae Spathar Milescu, Paris, 1925, L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev, dans les Principautés Roumaines, Paris, 1926, Dimitrie Cantemir, Viața și opera, București, 1958, Începuturile și biruința scrisului în limba română, București, 1965) și a ultimei sale lucrări de sinteză: Introducere la istoria culturii românești, București, 1969, nu lipsește din această ediție nici una din contribuțiile esențiale aduse de P.P. Panaitescu la progresul cercetării și înțelegerii culturii vechi românești. Am lăsat în afara ediției articolele de importanță mai restrinsă, precum și recenziile — unele din ele adevărate studii — pe care specialiștii le pot consulta ușor în biblioteci, dar care pentru marele public prezintă un interes mai redus. Cum ediția este însoțită de bibliografia operei lui P.P. Panaitescu (întocmită în 1965 de Dan Zamfirescu în colaborare cu soțul meu), ea va înlesni cercetarea acestor titluri neincluse în volum.

Comunicarea în limba franceză la Praga am tradus-o încercând să-i dau stilul autorului din lucrările sale în limba română. Alte trei texte, apărute în Romanoslavica în limbile franceză și rusă, se tipăresc după versiunea lor românească originală, păstrată în arhiva Asociației Slaviștilor din Republica Socialistă România, confruntată cu textul tipărit. Un text — despre Învățăturile lui Neagoe Basarab — este inedit. Datînd din 1961, el trebuia să apară în volumul I al Istoriei literaturii române, pentru care fusese predat, dar ulterior s-a renunțat la el. Publicîndu-l,

înlesnim cunoaşterea unui moment important din evoluţia gândirii lui P.P. Panaitescu în legătură cu această operă fundamentală a vechii culturi româneşti. Tocmai pentru a se putea urmări evoluţia punctelor sale de vedere şi a se stabili mai clar contribuţia sa la luminarea figurii voievodului român din secolul al XVI-lea şi a operei ce i se atribuie, am reprodus aici toate lucrările sale în această problemă.

Volumul este împărţit în trei secţiuni, după cele trei direcţii principale ale cercetărilor lui P.P. Panaitescu în domeniul culturii vechi româneşti: I. Cultura în limba slavonă din secolele XV—XVI, II. Cultura în limba română din secolul XVII, III. Relaţiile culturale româno-slave.

Am aşezat în fruntea volumului conferinţa ținută în 1928 la Institutul Social Român.

În încheiere, vreau să mulţumesc în modul cel mai călduros Editurii Minerva care a primit cu atita înţelegere proiectul acestei cărţi şi i-a înlesnit înfăptuirea fără întârzieri. De asemeni, lui Dan Zamfirescu, pentru sprijinul acordat în problemele de specialitate ridicate de pregătirea acestei ediţii.

SILVIA P. PANAITESCU

I

ISTORIE ȘI CULTURĂ

Deoarece titlul acestei conferințe: *Istorie și cultură*, ar putea da loc la confuzii, sint dator înainte de toate să lămurisc termenii problemei. Nu este vorba de istorie ca disciplină, istoriografie, ci de subiectul acestei discipline: trecutul însuși al omenirii.

Înțelegem prin istorie complexul de fapte de ordin cultural (cultură materială și intelectuală), precum și cel de ordin politic, care a precedat situația de azi. Iar cultura în sens larg ar fi complexul tuturor manifestărilor omenești create.

În acest sens problema care se pune pentru noi este următoarea: în ce legătură stă acest complex din trecut cu cultura de azi, sau, cu alte cuvinte, dacă este o continuitate în cultură, în ce măsură și cum se explică. Evident nu poate fi vorba să opunem doi termeni care influențează unul asupra altuia: istorie și cultură, ei sint identici: prin istorie înțelegem cultura din trecut.

Azi chiar cei neobișnuiți cu cercetările filozofice și istorice vor spune că prezentul culturii nu e altceva decât un moment al evoluției ei, o continuare a trecutului. Dar această privire evoluționistă a chestiunii n-a existat întotdeauna în conștiința istoricilor și filozofilor. Nu s-a văzut decât relativ târziu legătura de la cauză la efect în înșirarea în timp a instituțiilor și a faptelor istorice, sau, cum ar spune Xenopol, cauzalitatea în succesiune.

Istoricii mai vechi căutau să învie trecutul, nu să lămurească o evoluție. Istoria era o serie de portrete biografice, o frescă frumoasă, pe care se perindau eroi, costume, castele: era o evocare, nu explicare. Concepția de evoluție în istoria omenirii a fost împrumutată de istorici din alte discipline.

În veacul al XIX-lea, darvinismul punind bazele evoluționismului în științele naturale (zoologie, botanică), a influențat și istoria. De asemenea progresele astronomiei și ale geologiei au creat o serie de științe de evoluție, al căror obiect se dezvoltă în timp spre deosebire de științele statice: matematica, fizica, chimia... Totuși, introducerea concepției de evoluție în istorie a întîmpinat multe greutăți și lămurirea lor ne va lămuri în parte însăși problema. Mai întii, cum să aplici oamenilor gânditori și cu voință, procedee aplicabile pietrelor, straturilor geologice? Doctrina filozofică a *determinismului voinței*, acțiunea omului determinată de mediul geografic, economic, psihologic, ereditar, permite înlăturarea greutății și însumarea istoriei între științele de evoluție. Pe de altă parte, sub influența progreselor democrației, trecutul n-a mai fost văzut ca o succesiune de acțiuni izolate ale personalităților, ci ca o acțiune colectivă a maselor. Opera lor este cultura; concepția aceasta se numește în istorie „istorie culturală“.

În sfîrșit, interesul pentru chestiunile sociale a făcut să se vadă că în trecut nu sînt numai fapte, ci și *instituții* care formează un tot ce evoluează într-un anume chip și că aceste instituții sînt mai importante ca faptele istorice de pildă: biserica, statul, proprietatea etc. Unii cercetători văd în istorie un fel de dualism: o parte a istoriei care ar putea fi tratată ca știință, altă parte care scapă de sub controlul metodelor științifice. De o parte ar fi rolul maselor, al societății, de alta acela al personalităților izolate. De o parte ar sta instituțiile, de cealaltă faptele istorice.

În realitate însă personalitățile sînt legate de societate, dacă nu întotdeauna prin geneza creației lor culturale, atunci prin primirea, acceptarea acțiunii lor. Cît privește faptele, ele se pot însuma în instituții, dîndu-se acestora un sens mai larg. Înseși faptele politice, istoria politică, intră în cadrul „istoriei culturale“, dacă le subsumăm concepțiilor politice și influențelor economice.

De altfel încă înainte de pătrunderea acestor concepții prin canalul științei exista în conștiința publică ideea că este o continuitate în evoluția culturii. Coborirea acestei concepții în conștiința neamurilor și a claselor sociale o numim tradiție.

Dar a constata că în cultură există o evoluție, nu rezolvă problema. Trebuie să vedem cum vom înțelege evoluția în istorie, care sînt factorii determinanți ai acestei evoluții. Evident există o mulțime de sisteme ale așa-numitei „filozofii a istoriei“, dar pe lângă faptul că ne-ar fi cu neputință să le înșirăm în marginile acestei conferințe, nu ne pot interesa decît acelea care au un interes real pentru explicarea evoluției istoriei omenirii. Vreau să zic, acelea care au suportat experiența realității faptelor, care au găsit o aplicare largă în studiile istorice propriu-zise. Ne vom adresa deci istoricilor și nu filozofilor. Constatăm atunci că sînt trei concepții care au adus un progres însemnat în științele istorice, e vorba, bineînțeles, numai de istoria evolutivă: concepția idealistă, concepția materialistă, și cea sociologică (sau psihologică). În cele ce urmează am neglijat firește o mulțime de nuanțe care deosebesc între dînșii pe cercetători, pentru a putea prezenta mai clar aceste trei concepții ca unitare.

Concepția idealistă pornește de la idei sau concepte. Aceste concepte evoluează în mod independent de națiuni, rase, epoci, ele evoluează în mod logic după posibilitățile logice ce conțin: de pildă ideea de autoritate monarhică, ideea de stat au o anumite evoluție care rezultă din ființa lor. Adevărul ar fi constituit din aceste idei, faptele ar fi numai aparente sau personificări. Această concepție își găsește deja un început de formulare în școala romantică franceză (Michelet) și mai ales (cu unele nuanțe asupra cărora nu pot insista) în concepția de „Weltgeschichte“ a lui Ranke.

Marea primejdie pe care o prezintă o asemenea concepție pentru studiul științific e apriorismul: dacă faptele istorice n-au o importanță reală, nu vor mai fi studiate, iar construcțiile adeptilor acestei concepții vor fi apriorice. Totuși concepția idealistă, cu tot aspectul ei metafizic, care re-

pugnă unui cercetător pozitiv, a adus multe foloase înțeligerii istoriei ca știință evolutivă și are adepți și azi.

În adevăr, un asemenea concept ideal poate fi cultura însăși a unui popor. Consecința concepției idealiste pentru istoria culturii este că o cultură naște, evoluează și moare atunci când și-a terminat puterile creatoare și aceasta indiferent de rase și națiuni, cauza evoluției și morții găsindu-se în cultura însăși. Am avut o cultură egipteană, care s-a născut cu încercări nerealizate, a ajuns apoi la apogeu în artă și cultura pământului. Aceste forme fiind socotite perfecte, puterea de creație s-a oprit, cultura egipteană a luat un caracter hieratic, aceasta a însemnat moartea ei. După aceea a fost cultura greacă, înlocuită de cea romană, apoi de cea bizantină și medievală apuseană. Toate aceste culturi au evoluat pînă și-au terminat conținutul creator. Decăderea lor nu e cauzată de decăderea fiziologică a unei rase, căci de pildă neamul grecesc, care a produs în antichitate cultura clasică grecească, a mai produs apoi, după decăderea acesteia, altă cultură, cea bizantină. Asemenea și Italia, după cultura antică a avut și Renașterea.

Ziceam că această concepție e vie și azi, căci Spengler, cînd anunță căderea culturii Occidentului, nu face decît să se ralieze acestei școli.

Materialismul istoric mai poate fi numit și concepția economică a istoriei. Faptele economice, spune această doctrină, determină cultura intelectuală, socială și politică. Ele fiind în afară de domeniul schimbător al voinței și inteligenței omenești, prin studiul lor se va putea da istoriei un caracter în adevăr științific, se vor putea chiar face prevederi pentru viitor. Materialismul istoric adoptat de istorici a adus o imensă lărgime de orizonturi, a fost un izvor bogat de explicații. Civilizația greacă e explicată conform acestei doctrine prin faptul că pământul Greciei sărac și stîncos în care pătrunde marea, a silit pe locuitori la colonizare, emigrație, navigație. De aci legături cu toate celelalte culturi, experiența, fantezia și imaginația călătorului, care vede atîtea imagini înaintea ochilor. Și pe lîngă aceasta și paralel cu ea raționalismul și bunul simț al negustorului. De asemenea s-a explicat Renașterea italiană prin concentrarea capitalurilor în Italia, unde negustorii florentini, venețieni, genovezi au putut crea depo-

zite mari de numerar (de pildă rolul bancherilor Medicis etc.) Aceste capitaluri au permis individualităților să se libereze de constrângerea vieții economice medievale, constituită în bresle și asociații cu legi severe. În cele spirituale Renașterea a fost o liberare a creației individuale de vechea creație colectivă a Evului Mediu (catedralele de pildă), ca o consecință a liberării economice.

Dar acolo unde materialismul istoric a avut o influență mai adâncă este în istoria claselor sociale, în revelarea rolului istoric al claselor sociale în evoluția istorică.

Deși azi înlocuit în mare parte cu doctrina sociologică, materialismul istoric rămîne încă un însemnat ajutor al studiilor istorice. Nimeni nu mai neagă rolul hotărîtor al factorilor economici, chiar în domenii înalte spirituale, cum ar fi religia, dar această concepție are defectul că este unilaterală. Faptele istorice și instituțiile sînt mult mai complexe și pe lîngă factorii economici sînt o serie de alte fapte care le produc. Pe de altă parte, factorii economici nu sînt numai „substructura“ celor intelectuali, „suprastructură“, ci aceștia din urmă pot la rîndul lor influența pe cei dintîi. (De pildă: rolul evreilor și influența lor în viața economică provenită din psihologia și religia acestui popor, cum a arătat Werner Sombart.)

Școala istorică sociologică. Precum idealismul istoric provine din filozofia hegeliană și materialismul din teoriile lui Karl Marx, tot așa școala istorică sociologică își are rădăcinile în sociologia franceză (în special în operele lui Durkheim). Reprezentantul cel mai însemnat al acestei școli este Karl Lamprecht¹. Lamprecht constată că toate manifestările culturii unui popor sau ale unei societăți într-un anume moment sînt la același diapazon, au ceva comun care le leagă, există o unitate între politică, literatură, artă, filozofie într-o anume epocă. De pildă, în Grecia războaielor medice același caracter de grandios și eroic pe care-l întîlnim în istoria politică, apare în sculptura lui Fidias, bogată, mîndră și grandioasă și în tragedia lui

¹ Nu cunosc originile formației spirituale a lui Lamprecht, și nu știu dacă în adevăr a putut fi influențat de sociologia franceză, ceea ce nu cred. Constat numai paralelismul între ideile aplicate de el în studiul trecutului și acelea emise de sociologii francezi.

Eschil, în care oamenii se măsoară cu zeii, pe cînd în epoca următoare cînd domnește pacea asigurată de izbîndă (secolul lui Pericles), înflorește drama perfect armonioasă a lui Sofocle și sculptura plină de grație a lui Praxiteles. Care să fie cauza acestor concordanțe? Explicarea nu poate fi decît că toate manifestările culturale ale unei epoci sînt creația aceluiași suflet, care se oglindește în ele în chip asemănător. E vorba de sufletul colectiv al societății, care nu e suma sufletelor individuale, ci e ceva deosebit, determinat de anume legi: religie, stat, stare economică, influențe diverse. Așadar ca să studiem științificește istoria, o vom considera în manifestările ei culturale (instituții, în care am văzut că se pot însuma și faptele aparent izolate) și pentru a înțelege motorul lor vom cerceta printr-insele psihologia colectivă a societății.

Sufletul social evident e în continuă evoluție. Această metodă sociologică sau psihologică Lamprecht a numit-o „istorie culturală“ (*Kulturgeschichte, Kulturhistorische Methode*), pentru că el pune pe primul plan, instituțiile (viața sătească, orășenească, producția artistică, organizare juridică, administrativă) și lasă pe al doilea plan istoria politică. Pe de altă parte, tot ca o consecință a teoriilor lui, Lamprecht consideră pe primul plan în istorie *națiunea*, elementul creator, și pe al doilea plan numai *statul*, un produs al societății. Aplicată la istoria vieții sociale a Germaniei în Evul Mediu, teoria lui Lamprecht a dat rezultate foarte serioase și azi e metoda dominantă în istorie. Chiar în domenii în care materialismul istoric părea că a dat răspunsuri definitive, „metoda istoriei culturale“ a aruncat lumină nouă, ca de pildă în istoria claselor sociale. În adevăr, pe lângă baza economică a unei clase sociale, istoria culturală constată și un element psihologic care completează caracterul unei clase. O asociație pur profesională nu formează o clasă, ea e constituită numai atunci cînd legăturile profesionale și materiale se completează cu o ideologie. O clasă presupune o conștiință de solidaritate. Întocmai la fel o națiune, pe lângă baza etnică are nevoie de o conștiință asemănătoare, deci un fapt de ordin psihologic, pentru a putea fi constituită.

În istoriografia românească, *Geschichte des rumänischen Volkes* de N. Iorga, elev al lui Lamprecht, este în mare

parte influențată de această teorie, aplicată pentru prima oară la istoria românilor. D. Iorga consideră în primul rînd viața populară a românilor și vechile lor instituții sociale, politice, literare etc. care formează o unitate de ordin sufletesc peste lipsa de unitate politică a istoriei poporului nostru în trecut.

Din teoria lui Lamprecht se desprind mai multe consecințe importante pentru raportul ce-l cercetăm între istorie și cultură. De vreme ce cultura e produsul sufletului colectiv și acest suflet variază după epoci, grupări, regiuni, dînd coloratură diferită manifestărilor culturale, conchidem la lipsa de unitate a culturii omenești și mai mult: nu există numai grade de cultură, ci și tipuri psihologice deosebite în timp ca și în spațiu. Lamprecht personal pare a inclina să socoată un popor ca o unitate psihică, de unde cultura ar urma să aibă anume tipuri naționale. Azi se vorbește de un tip de cultură latină sau franceză, anglo-saxonă, germană, slavă, tipuri care nu ilustrează numai gradul de cultură la care au ajuns aceste grupări, dar și temperamentele lor deosebite. Există tipuri de culturi care însă sînt deasupra națiunilor, sînt internaționale: cultura bizantină, cuprinzînd tot Orientul ortodox în Evul Mediu, cultura Renașterii, cultura occidentală de azi.

Cu aceste considerații s-ar părea că am rezolvat problema legăturii între cultură și istorie, sau mai bine zis, că am expus soluțiile propuse. În realitate însă, fără a infirma cele spuse pînă acum, lucrul este mai complex. Dacă am arătat cum se poate lămuri evoluția în cultură, fie pe calea forțelor ideale cuprinse în cultura însăși, fie pe calea forțelor economice, fie pe aceea a sufletului colectiv creator, totuși în calea evoluției sînt anume piedici, unele reale, altele închipuite, pe care va trebui să le examinăm. Valoarea tradiției, a trecutului istoric nu e absolută în cultură, ci el se exercită numai într-o anume măsură. Sînt cazuri cînd tradiția e respinsă, e renegată voluntar sau involuntar.

În primul rînd avem *cauze economice* care rup sau schimbă brusc evoluția lentă a istoriei. Dacă n-ar exista aceste cauze și astăzi Grecia, cu cultura ei antică ar fi în fruntea popoarelor civilizate, iar Anglia și Franța cu culturi mai

noi ar fi în urmă. În realitate factorii economici provoacă adesea schimbări în ritmul evoluției și deplasări ale centrelor de cultură. În Antichitate și Evul Mediu civilizația era mediteraneană, pentru că Mediterana era cel mai mare drum de negoț. După descoperirile geografice din secolele XV-XVI, civilizația a devenit apuseană, pentru că porturile principale ale negoțului erau la Atlantic. În acest sens s-ar putea vorbi azi de „decăderea civilizației apusene“ ca o schimbare de centru al culturii.

Cele spuse despre acțiunea factorilor economici se aplică în oarecare măsură și pentru factori de alt ordin (influențe religioase etc.).

O altă problemă privitoare la alterarea evoluției normale a culturii este aceea a influențelor din afară. La un popor înapoiat sau cu o cultură fără puteri de rezistență, la un moment dat o influență externă pare a distruge toată tradiția pentru a o înlocui. Astfel s-a vorbit la noi de influența apuseană, care a distrus și a înlocuit cu totul vechea tradiție slavo-bizantină în care am trăit în Evul Mediu. Problema este aci, în ce relație stau tradiția cu influența externă? Poate fi adoptată o cultură fără nici o evoluție premergătoare?

Dacă admitem cu Lamprecht și școala sociologică, o legătură de cauză la efect între sufletul societății și cultură, cum se poate impune acestui suflet o cultură din afară? Din însăși enunțarea problemei în acest chip se vede că nu poate fi vorba de adoptarea unei culturi externe, ci numai de adaptarea ei la nevoile sufletești și economice ale societății. Pentru ilustrarea acestui fapt voi alege un exemplu din istoria culturii românești și-mi veți permite să insist ceva mai mult asupra acestei chestiuni, care ne interesează de aproape.

Se socotește în genere că momentul în care cultura veche românească (de origine slavo-bizantină și cu elemente populare) a fost radical înlocuită de cultura occidentală este de căutat cam pe la anul 1848. Atunci tinerii care învățaseră în școlile din Apus au introdus la noi viața politică occidentală, democrație, reforme sociale, costum, idei, literatură romantică, făcând tabula rasa din tot trecutul. Un istoric care examinează mai amănunțit lucrurile vede că nu e tocmai așa. Revoluția franceză de la 1848 a fost făcută

pentru liberarea politică a cetățenilor, a avut un scop liberal-politic. La noi problema era alta: nu aveam libertatea națională; și atunci vedem cum idealul tinerilor se modifică sub presiunea nevoilor de acasă, ei luptă, după câteva rătăcirii, pentru un scop de libertate națională. În direcția socială, revendicările cele mai însemnate pe acest teren în Apus erau acelea ale clasei industriale; la noi erau revendicările agrare ale clasei țărănești. Și aci un Bălcescu, un Kogălniceanu crescuți în idei apusene, devin promotorii împroprietăririi țăranilor, pronunțată și în Proclamația de la Islaz la 1848. În domeniul literaturii se întâmplă același lucru: Alecsandri, Russo, Kogălniceanu, Bălcescu sînt hrăniți de literatura romantică apuseană. La noi însă aceiași oameni: Alecsandri publică poeziile populare, Kogălniceanu, cronici, Russo revelează frumusețea naturii românești, Bălcescu evocă figurile din istoria noastră. Așadar, cînd privim lucrurile mai de aproape constatăm că influența străină a trezit tradiția națională, s-a adaptat nevoilor economice, politice și culturale ale neamului. Și nici nu se putea altfel: trecutul nu se poate suprima.

Sînt însă forțe în societate care caută în mod conștient ruperea evoluției, ruperea legăturii între istorie și cultură. Acestea sînt de diferite feluri. Sînt individualități anarhice care își inchipuie că pot scăpa de lanțul determinismului social; sînt spirite ca J. J. Rousseau care cred că tradiția, cultura sînt o împovărare, o falsificare a naturii curate din punct de vedere moral al omului primitiv.

Mai interesantă din punctul nostru de vedere este chestiunea luptei între „anciens et modernes“, lupta forțelor creatoare tinere împotriva tradiției.

Sînt unele culturi unde tradiția, trecutul sînt așa de bogate încît înăbușă cultura prezentă, produc o imposibilitate a contemporanilor să se măsoare cu tezaurul de înțelepciune și de talente ale trecutului. Atunci se produce sau blazare sau revoltă: căutări de căi cu totul noi și excentrice de creație. O asemenea cultură o numim bătrînă. În Grecia am auzit această frază spusă de un om inteligent, care-și dădea seama de o asemenea situație: „Toată lumea vine să ne viziteze țara pentru amintirile antichității, iar noi, grecii de azi, avem impresia că sîntem nu-

mai paznicii unui muzeu". De altfel existența în Italia a unor curente de exagerare excentrică în artă și literatură sînt de asemenea rezultatul unei reacții împotriva trecutului prea apăsător.

În altă direcție iarăși se produce o negare a trecutului, o încercare de a rupe legătura între istorie și cultură. De data aceasta rezistența e din domeniul luptelor sociale. Sînt clase sociale noi pentru cultură și pentru stăpînire care se ridică. Ele nu au participat la crearea valorilor culturale din trecut, nu se recunosc în această cultură și bănuiesc că ea este încă un instrument de stăpînire a vechilor stăpînitori. De aceea resping trecutul. În această ordine de idei este lupta dusă de democrație în Franța și aiurea împotriva studiilor clasice. Acestea, se spune, ar trebui înlocuite cu studii mai reale, mai tehnice, adică mai apropiate de mediul din care au ieșit clasele democrației.

Nu am putut decît să schițez foarte sumar cîteva aspecte ale acestei lupte, ale forțelor care caută să împiedice sau să modifice evoluția culturii. Trebuie să spunem că în istoria culturală, odată ce i-am înțeles motorul: forțe economice, suflet colectiv, nu pot interveni revoluții în afară de acțiunea acestor forțe. Revoluțiile istorice sînt numai aparente. O societate se poate dezbăra de forme culturale create de trecut și care nu mai corespund stadiului evoluției în care se află, dar nu poate reacționa împotriva sufletului său. Întocmai precum acele unui ceasornic nu parcurg cadranul orelor printr-o lentă alunecare, ci prin mici salturi regulate, la fel în viața culturii se constată salturi, care însă privite bine nu formează decît mișcări abia perceptibile în evoluția istorică a culturii.

1928

LITERATURA SLAVO-ROMÂNĂ (SECOLELE AL XV-LEA—AL XVII-LEA) ȘI IMPORTANȚA SA PENTRU ISTORIA LITERATURILOR SLAVE

Literatura slavo-română, adică literatura scrisă în limba slavă (cu precădere medio-bulgară) în Țara Românească și Moldova, este destul de slab cunoscută. Istoricii literaturilor slave nu se ocupă de ea, considerînd-o produsul unui popor neslav; istoricii literaturii române o neglijează, pentru că nu e scrisă în românește. Cu toate acestea, ea constituie un fenomen destul de curios și de interesant: un popor de limbă romanică, românii, adoptă slavona ca limbă literară vreme de trei secole, și, ceva mai mult, această literatură conține opere originale scrise de către români. Vom încerca să demonstrăm în aceste câteva pagini că literatura slavo-română este un capitol aparte în istoria literaturilor slave, și că, pe de altă parte, ea constituie prefața literaturii române, ceea ce o face să merite atenția slaviștilor precum și a istoricilor literaturii române, care au neglijat-o pe nedrept.

ORIGINILE INFLUENȚEI LITERARE SLAVE LA ROMÂNI

Problema originilor influenței literare slave la români e foarte obscură. După teoria savantului bulgar Miletici, ar fi vorba de o influență etnică și nu pur literară, adică limba slavonă ar fi, la români, o limbă vie, vorbită de nobilime și de o parte a populației, care rămăsese bulgară pînă

la sfârșitul veacului al XV-lea.¹ Această ipoteză a fost combătută cu argumente hotărâtoare de Jireček², dar lipsește încă un studiu de ansamblu asupra problemei.³ Vom încerca să schițăm în câteva linii o ipoteză care merită să fie dezvoltată mai amplu cu o altă ocazie.

Este sigur că limba slavă întrebuițată în Țara Românească și Moldova este o limbă bisericească. De la biserică a trecut și în literatură și în cancelaria domnească. Problema care se pune este deci aceea a adoptării de către români a liturghiei slave. Considerată din acest punct de vedere problema face parte din aceea mult mai vastă a expansiunii operei lui Metodie și Chiril. La ce dată și pentru ce a fost adoptată liturghia slavă de către români, un popor de origine și limbă latină, iată problema care trebuie rezolvată. Datele istorice sînt, din nefericire, cu totul insuficiente, dar se poate trage o concluzie pe baza citorva fapte precise. Trebuie luat în considerare, în primul rînd, faptul că liturghia slavă a existat la toți românii, nu numai în Țara Românească și Moldova, dar și în Transilvania, și în genere la toți românii din Ungaria. Această unitate de rit slav la toți românii impune ideea că adoptarea liturghiei slave este un fapt anterior cuceririi Transilvaniei de către unguri; ea datează dintr-o epocă în care românii trăiau în mici principate libere, căci această mare reformă religioasă nu s-ar fi putut produce sub egida coroanei apostolice a Sfîntului Ștefan. Cucerirea Transilvaniei de către unguri datează din veacul al XI-lea, căci cele mai vechi cronici ungurești menționează existența în Transilvania la acea dată a cumanilor, popor turanic care nu apare în regiunile acestea decît în veacul al XI-lea.⁴ După nereușita încercării celor doi frați slavi în Moravia, liturghia slavă a fost „salvată“ de

¹ Miletici și Agura, *Дакo-Ромъните и тяхната славянска писменост* în *Сборник за народни умотворения*, IX, Sofia, 1893, p. 211 și urm.

² C. Jireček, *Dare de seamă asupra lucrării citate mai sus*, în *Archiv für slavische philologie*, XIX, 1897, p. 598—612.

³ O încercare de sinteză asupra acestei probleme a scris I. Bărbulescu: *Curențele literare la români în perioada slavonismului cultural*, București, 1928.

⁴ *Anonymi Belae regis Notarii Gesta Hungarorum*, la Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, Viena, 1766, p. 21—22.

către bulgari¹, și prin ei trece, cu ajutorul misionarilor, în Serbia și Rusia.² Veacurile X și XI sînt epoca de expansiune a liturghiei slave. Probabil că la această dată, cînd răspîndirea liturghiei slave are loc în direcția Rusiei, ea va fi fost adoptată de români, ceea ce coincide cu ce am spus mai sus. Propagarea operei chirilo-metodiene se făcu mai ales pe lângă principii, șefi de stat. Pe de altă parte, adoptarea unei liturghii oficiale, împrumutarea de către lexicul românesc a termenilor slavi privitori la ierarhia eclesiastică, cum sînt *vlădică*, *liturghie*, *stareț* etc. arată existența unei organizații politice, care a putut să primească liturghia slavă și să o adapteze românilor.³ Formațiunile politice românești din veacurile X și XI sînt atestate de cele mai vechi cronicile ungurești, care afirmă existența lor în Transilvania înaintea cuceririi ungurești. Aceste cronicile precum și povestirile hagiografice vorbesc de existența în aceste regiuni a unor stătuțe slavo-române, ale căror căpetenii erau slavi.⁴ Acest fapt explică adoptarea liturghiei slave în acea epocă, căci ar fi straniu și excepțional ca un popor latin să o fi adoptat el însuși. Trebuie să admitem că aceste mici formațiuni de state erau slavo-române și că elementul slav (bulgar) era predominant din punct de vedere social și politic. Slavii din Dacia mai existau în veacurile al X-lea și al XI-lea ca element dominant, dar ar fi un anacronism să se vorbească de ei în veacurile al XIV-lea și al XV-lea ca despre un element dominant, căci la acea epocă erau cu siguranță românizați.

¹ F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, Paris, 1927, p. 312 și urm.

² V. Jagić, *Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache*, ed. II, Berlin, 1913, p. 123 și urm. Vezi despre influența culturii bulgare la acea epocă în Rusia, Mutafchiev, *Към въпроса за българските извори на руските летописни известия*, în *Списание al Academiei Bulgare*, III, 1912, p. 135—148.

³ După o teorie binecunoscută potrivit căreia româniilor ar fi emigrat în nordul Dunării în sec. XII, ei ar fi adus cu dînsii din patria lor primitivă balcanică și liturghia slavă. Totuși, nu era posibil ca niște păstori nomazi, emigranți, să fi putut întemeia o ordine ierarhică. Aceasta implică neapărat existența unor formațiuni politice organizate.

⁴ Anonymus, citat mai sus, p. 10 și urm. și *Chronica* lui Jean de Thuróc, ed. Schwandtner, I, p. 116.

Expansiunea operei chirilo-metodiene prin teritoriul locuit de români înspre Rusia, în veacurile al X-lea și al XI-lea, poate fi dovedită și prin faptul că unele elemente ale culturii bulgare, adoptate de rușii din Kiev la acea dată, au trecut prin mijlocirea românilor cum este cuvântul rusesc *кѡлѡръ* care înseamnă „nobil“. El nu poate deriva din bulgarul *кѡлѡръ*, ci numai prin intermediul limbii române, limbă în care l+i+vocală cade.¹ Pe de altă parte, aceasta dovedește încă o dată existența, în vremea aceea, a unei clase nobile la români și prin aceasta existența unei organizații sociale înaintate.

De altfel expansiunea liturghiei slave înspre nord nu s-a produs doar în direcția Rusiei, ci și a Ungariei, fapt ce poate fi dovedit prin influența slavă ecleziastică (de origine bulgară și nu sîrbă) în terminologia religioasă ungurească (*krešćanin*, *Isu krst*, *križ*, *kereszt*). Slavistul ungar J. Melich admite, într-un studiu, că acești termeni slavi au fost introduși în limba ungară prin slavii bulgari stabiliți în nordul Dunării și faptul s-a petrecut chiar în veacurile al X-lea și al XI-lea.²

După românizarea slavilor din Dacia, liturghia s-a menținut la ei cu ajutorul influenței celui de al doilea imperiu bulgar și prin contactul permanent al limbii bulgare vii cu românii. Iată de ce textele românești din veacurile al XIV-lea și al XV-lea sînt scrise nu în veche slavă, ci în medio-bulgară, în care pătrund deseori forme neo-bulgare (pentru Țara Românească), sau într-un amestec de ruteană și medio-bulgară (pentru Moldova).

INFLUENȚA LITERARĂ BULGARĂ ȘI SÎRBĂ LA ROMÂNI.

Influența literaturii slavilor meridionali asupra românilor, înlesnită de existența liturghiei slave la acest popor,

¹ J. Venelin, *О слове боярин*, Moscova, 1849, p. 8 și J. Trifonov, *Към въпроса за старобългарското боярин*; în *Списание на българската Академия на науките*, secț. ist. tom. XXVI, Sofia, 1923, p. 13.

² J. Melich, *Die Herkunft der slavischen Lehnwörter in ungarischen Sprache*, *Archiv für slavische Philologie*, XXXII, 1910, p. 92 și urm., p. 95—99 și 102.

este o urmare a influenței bisericii slave la români. Primele mănăstiri românești fură întemeiate de călugări sîrbi care împămînteniră acolo influența literaturii religioase a slavilor meridionali.¹ Arhiepiscopul moldovean Theoctist a fost sfințit către 1453 la Peć² și vestitul arhiepiscop bulgar Eftimie era în corespondență cu mitropolitul Țării Românești, Antim și cu Nicodim, egumenul mănăstirii Tismana din aceeași țară³. Contactul călugărilor învățați și al episcopilor din țările române cu sîrbi și bulgarii nu a fost întrerupt decît prin cucerirea turcă. Manuscrisele slave din Bulgaria și Serbia erau copiate în mănăstirile românești, întreaga literatură a slavilor meridionali din Evul Mediu (nomo-canoane, vieți de sfinți, apocrife, hronografe și cronici) a fost cunoscută și răspîdită în principatele românești.⁴ Cultura literară bizantină a pătruns la români mai întîi prin intermediul traducerilor slave. Cucerirea turcească la sud de Dunăre nu a făcut decît să grăbească spre nordul fluviului exodul grămaticilor și teologilor bulgari și sîrbi, care aduceau cu ei relicvele sfinților și manuscrisele mai de preț. Din biserică, limba slavă a trecut în viața civilă: mănăstirile dădeau pe diecii cancelariei domnești și a orașelor. Privilegiile de proprietate imitau formularele pentru actele asemănătoare de la sîrbi și bulgari: corespondența diplomatică și privată în limba slavă a principilor, a boierilor și a tîrgoveților din Moldova și Țara Românească prezintă un mare interes din punct de vedere lingvistic și istoric și chiar din punct de vedere literar.

¹ Ilarion Ruvarac, *Pop Nikodim der erste Klöstergrüder in de Walachei*, în *Archiv für slavische Philologie*, XI, 1888, p. 354—363.

² M. Lascaris, *Joachim, métropolit de Moldavie et les relations de l'église moldave avec le patriarcat de Peć* în *Académie Roumaine Bulletin de la section historique*, XIII, 1927, p. 129—157.

³ E. Kaluźniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Viena, 1901, p. 205—224, 240 și urm.

⁴ Vezi pentru ms. slave din România A.J. Jațimirski, *Славянские и русские рукописи румынских библиотек* în *Сборник Отделения Русского языка и словесности имп. Акад. Наук*, Том 79, St. Petersburg, 1905.

LITERATURA RELIGIOASĂ

Românii nu se mărginiră doar să copieze manuscrisele bulgare și sirbe; există din veacul al XV-lea și pînă într-al XVII-lea o literatură originală în limba slavonă scrisă de români. Această literatură este continuarea literaturilor bulgară și sîrbă, dar ea are un caracter original. Operele în limba slavonă alcătuite în România nu sînt prea numeroase, dar cu toate acestea ele prezintă un interes de ordin general destul de însemnat. Literatura religioasă, deși cea mai răspîdită în vremea aceea, se mărginește la copii și aproape că nu cunoaște manifestări originale în țările românești. Acest fapt se datorește, probabil, lipsei de contact direct între românii din această epocă și Constantinopol, centrul teologiei ortodoxe. Totuși pot fi semnalate cîteva excepții. Mai întii, un imn de mulțumire alcătuit pentru a fi cîntat, un *Полѣлео* compus în slavonă de „Filotei monahul, fost mare logofăt al lui Mircea Voevod“. Acest imn se află în numeroase manuscrise din Țara Românească, Moldova și Rusia, cele mai vechi datînd din veacul al XV-lea.¹ E vorba, deci, de un logofăt (mare cancelar) al voievodului Mircea cel Bătrîn (1386—1418) care, după obiceiul mănăstiresc, trebuia să aibă ca laic un nume care să înceapă cu F, ceea ce corespunde cu Filos, logofătul Valahiei în 1394.² Numele său e de origine greacă.

În Moldova, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, se poate menționa scrisoarea episcopului Vasile de Roman către Gherontie, arhiepiscopul Moscovei, asupra unei probleme teologice care provocase un conflict între Gherontie și marele duce Ivan III Vasilievici al Moscovei (1484).³ Mai pot fi menționate încă unele cărți de cîntări religioase, mai ales în Moldova, ca a „protopsaltului Eustatie de la Mănăstirea Putna“, scrisă în 1514, și *Похвалное слово святому*

¹ A. J. Jațimirski *Из славянских рукописей в Ученые записки Имп. Москов. Университ. отд. истор.-филол.*, XXIV, Moscova, 1898, citează șase manuscrise, cel mai vechi din 1493.

² G. Florescu, *Divane domnești din Muntenia în secolul al XV-lea*, extras din *Revista Arhivelor*, București, II, 1927, p. 6.

³ Șt. Ciobanu, *Biserici vechi din Basarabia, Din bibliotecile rusești*, 1924, p. 9 și *Archiva*, Iași, XXXII, 1925, p. 160.

⁴ A. Jațimirski, *Опись старинных славянских и русских рукописей собрания П. Щукина*, II, Moscova, p. 46.

и славному велико-мученикоу Иоанну Новому, scris în Moldova în 1534 de Teodosie, preotul și egumenul Mănăstirii Neamț¹.

Trebuie considerate ca avînd legătură cu același curent literar predicile lui Grigore Țamblac, de origine bulgară, elevul lui Eftimie al Tîrnovei și mai tîrziu arhiepiscop al Kievului. Aceste predici au fost rostite în Moldova în cursul unei misiuni pe care a îndeplinit-o în această țară din însărcinarea patriarhului Constantinopolului, între 1401-1404, în vremea cînd eră egumen la Mănăstirea Neamțu. (Pantocrator)². Predicile lui Țamblac sînt păstrate în manuscrisul nr. 235 al Bibliotecii sinodale din Moscova, și sînt în număr de douăzeci și una, dintre care șase sînt semnate în calitate de egumen al Pantocratorului, altele ca episcop al Rusiei. Subiectele predicilor cuprind explicații asupra tainelor, vieții monahale, virtuților, comentarii asupra sărbătoririi sfinților și o viață a Sfîntului Ioan cel Nou, patronul Moldovei, ale cărui rămășițe fuseseră transportate în capitala țării tocmai în vremea aceea.³

LITERATURA ISTORICĂ

Genul istoric este mai bogat și mai original. Este probabil că cronici oficiale în slavonă au fost scrise atît în Țara Românească cît și în Moldova, dar numai cele din această

¹ A.J. Jațimirski, *Из славянских рукописей*, loc. cit., p. 63—73.

² Despre Gr. Țamblac, A.J. Jațimirski, *Григорий Цамблак*, St. Petersburg, 1904, 502 p. operă erudită, dar lipsită de spirit critic. Autorul confundă două persoane distincte din care face una singură: pe Gr. Țamblac și pe Gavriil, egumen de Neamț. Vezi critica lui K. Radčenko în *Журнал Министерства Народного Просвещения*, 1904, octombrie, p. 419—435. Un studiu mai serios este al lui S. intitulat *Киевский Митрополит Григорий Цамблак и Богословский Вестник* din Moscova, IV, 1895, 3, p. 52—72 și 157—199; Cf. și A. Prochaska, *Obozreniya metropolity kijowskiego Grzegorza Camblaka złożno Marcinowi V*, în *Kwartalnik Historyczny*, X, 1896, p. 645—646; A.J. Jațimirski, *Из истории славянской проповеди в Молдавии*, St. Petersburg, 1906, Episcopul Melhisedek, *Mitropolitul Grigore Țamblac* în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, III, 1884, și ampla dare de seamă critică a lui P. Sirku în *Журнал министерства Народного просвещения*, 1884, noiembrie, p. 106—153.

³ Gorski și Neyostruev, *Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки*, Moscova, 1859, II₂, p. 134—146.

din urmă țară s-au păstrat. Cronicile zise de la Bistrița (cuprind istoria domnilor Moldovei de la 1359 la 1506), de la Putna (de la 1359—1504, cu o urmare pînă în 1517), cronică moldo-polonă (scrisă în poloneză după izvoarele slavone din Moldova, 1359—1565), cronică moldo-rusă sau anonimă (1359—1507), toate scrise în veacul al XV-lea, au fost continuate în secolul al XVI-lea de cronicile lui Macarie, episcopul Romanului (1504—1551), Eftimie (1542—1554), Azarie (1551—1574) și de către altele care, probabil, s-au pierdut.¹

Critica nu și-a spus încă ultimul cuvînt asupra acestor cronici slave.² Cronicile din secolul al XV-lea sînt, foarte probabil, variantele unei singure cronici, mai complete, după cum rezultă mai ales din identitatea unor fraze și expresii ce se referă la aceleași evenimente. Unele fapte diferă, dar stilul, fraze întregi sînt identice, cuvînt cu cuvînt. E vorba, deci, să știm unde și cînd a fost scrisă această cronică moldovenească din veacul al XV-lea. Toată partea care cuprinde, în diferite variante, istoria domnilor dinaintea domniei glorioase a lui Ștefan cel Mare (1457—1504) este incompletă și redusă la detalii genealogice. Este deci probabil că această cronică a fost scrisă în timpul domniei acestui voievod, ale cărui fapte glorioase sînt povestite cu multe detalii și cu simpatie. Unele amănunte, ca, de exemplu, menționarea unui cutremur de pămînt „în timp ce domnul

¹ Principalele ediții sînt următoarele: I. Bogdan, *Vechile cronice moldovenești pînă la Urechia*, București, 1891 (Letopisețul de la Putna, cronică moldo-rusă, moldo-polonă, a lui Macarie și Eftimie); I. Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895 (Letopisețul de la Bistrița, și cronică moldo-polonă, după un alt manuscris).

² Studiile critice mai importante asupra cronicilor moldovenești sînt următoarele: Șt. Orășanu, *Ceva despre cronicile Moldovei*, în *Convorbiri literare*, XXXI, 1897, p. 513—532, 648—679; I. Minea, *Cronicile moldovenești scrise slavonește*, în *Cercetări Istorice*, Iași, I, 1925; I. Vlădescu, *Izvoarele istoriei românilor*, București, 1925, p. 83—89. A. Jařimirski, *Die ältesten slavischen Chroniken moldavischen Ursprungs*. *Archiv für slavische Philologie*, XXX, 1909, p. 481—532; Același, *Сказание вкратце о Молдавских Государях в Воскресенской летописи* în *Известия отделения русск. языка и слов. Акад. Наук*, 1901, I, p. 88—119; Același *Романский митрополит Макарии и новооткрытая его славяно-молдавская летопись* în *Журнал Министерства Народ. Просвещения*, 1909, mai, p. 134—166; P. Sîrku, *Из истории сношении Русских с Румынами* în *Известия отд. русск. языка и слов. Акад. Наук*, 1896, III, p. 495—542.

era la masă“, amănunte precise ale unor martori oculari asupra bătăliilor etc. ne îngăduie să precizăm că cronica lui Ștefan cel Mare n-a fost scrisă într-o mănăstire, ci chiar la curtea domnului sub directa sa supraveghere. Acest fapt este de altfel confirmat de cronicile veacului al XVI-lea care sînt toate scrise din ordinul domnilor și ai căror autori sînt cunoscuți: Macarie, episcopul Romanului, Eftimie, care nu este, cum a crezut editorul, episcop de Rădăuți, ci omonimul său, egumenul Mănăstirii Căpriana, elevul lui Macarie și însărcinat cu misiuni diplomatice de către domnul Alexandru Lăpușneanu al Moldovei¹, precum și Azarie, un călugăr necunoscut. Toate aceste cronici sînt scrise în slavă bisericească de dialect bielorus. E destul de greu de precizat modelele lor. De o parte *pomienikurile* (listele ctitorilor și donatorilor mănăstirilor), dintre care cel mai vechi este cel de la Mănăstirea Bistrița², au servit ca izvor genealogic cronicarilor moldoveni. Pe de altă parte, este probabil că analele sirbești și bulgărești au putut servi de model cronicarilor moldoveni.³ Pentru cronicile din veacul al XVI-lea, a fost dovedită în chip definitiv influența traducerii medio-bulgare a cronicii lui Constantin Manasse, din care cronicarii români au cules, pentru operele lor, epitete și fraze întregi. Spiritul în care sînt scrise cronicile moldovenești, este un spirit religios, cu numeroase invocații și citate pioase. Pe de altă parte, ele sînt pătrunse de un spirit de solidaritate creștină: victoriile domnilor moldoveni împotriva turcilor sînt sărbătorite ca victorii ale creștinătății întregi: dușmanii domnului, chiar românii din Țara Românească și polonezii,

¹ P. Sîrku, *op. cit.*, p. 495—500.

² Pomelnicul de la Bistrița e publicat de Miletici și Agura, *Бележки от едно научно пътуванье въ Ромъния, в Сборник за народни умотворения*, IX, Sofia, 1893, p. 171 și urm. Textul cunoscut e o copie din sec. XVI. Începe cu data de 1407, menționează strămoșii prințului Alexandru (1400—1433) și apoi familia acestuia în litere roșii.

³ Existența cronicilor bulgare, azi pierdute, e atestată prin scrisoarea din 1202 a împăratului Caloian către Papa Inocențiu III, „...unus fuit Petrus, alius fuit Samuel et alii, qui eas imperios preceserunt, sicut in libris nostris invenimus esse scriptum“. Hurmuzaki, *Documente*, I₁, p. 2 cf. și cronica bulgară din sec. XIV și XV publicată de I. Bogdan, *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung*, *Archiv für slavische Philologie*, XIV, nd 1891, p. 225—277.

sînt considerați păgîni. Dimpotrivă, se poate observa pentru întîia oară ideea unității poporului român în cronică moldo-rusă. Începutul acestei cronici (scrisă în Moldova și copiată de un rus spre a fi alăturată unei compilații moscovite) vorbește despre origina românilor, care coboară din doi frați: Roman și Vlahata. Aceasta corespunde cu legenda cronicarilor slavi despre cei trei frați: Leh, Ceh și Rus, care ar fi dat naștere popoarelor frățești, leșii (polonezii), cehii și rușii.¹ Deci, pentru cronicarul moldovean, care cunoștea poate legenda slavă, este personificarea celor două popoare frățești: valahii (Vlahata) din Moldova și românii (Roman) din Țara Românească.

Cronicile în limba slavonă din Moldova au fost traduse în românește la mijlocul veacului al XVII-lea și au dat astfel naștere istoriografiei române.

INVĂȚĂTURILE VOIEVODULUI NEAGOE CĂTRE FIUL SĂU THEODOSIE

O operă literară care ocupă un loc deosebit printre producțiile românești în slavonește este *Слова наказателныя Іу Нѣгое воеводы къ възлюбленному сыну своему теодосію*, păstrată într-un singur manuscris al Muzeului național din Sofia.² Există și traduceri în grecește și românește care datează din veacul al XVII-lea.³ Domnul Țării Românești, Neagoe (1512—1521) este închipuit dînd sfaturi fiului său

¹ Despre legenda lui Leh, Ceh și Rus, L. Niederle, *Slovanské starožitnosti*, ed. II., sec. ist., Praga, 1925, p. 41—42.

² Țonev, *Опис на ръкописите и старопечатните книги на народната Библиотека въ София*, Sofia, 1910, p. 260—261, Ms. 313. Acest manuscris a fost editat de P. Lavrov, *Слова наказателныя воеводы Валашского Иоанна Нѣгоя к сыну Феодосію* în *Памятники древней письменности и искусства*, CLII, St. Petersburg, 1904.

³ Traducerea românească editată de Ioan Eclisiarhul, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, București, 1843; Hasdeu, *Arhiva istorică*, I₂, p. 111, 120, 122 și *Buletinul instrucțiunii publice*, (1866), p. 76 și urm.; T. Codrescu, *Uricarul*, XXIV; N. Iorga, *Învățăturile lui Neagoe vodă (Basarab) către fiul său Teodosie*, Vălenii de Munte, 1910; Traducere greacă a manuscrisului de la mănăstirea Dionisiu, din Athos, menționată de D. Russo: *Studii bizantino-române*, București, 1907, p. 31 și urm. în care se dau extrase.

Theodosie (1521—1522), despre felul cum trebuie condus războiul, cum trebuie primiti și trimiși solii, despre ospete, despre cum trebuie împărțită dreptatea, și mai ales despre conduita sa morală. Acest text este foarte important pentru istoria românilor, obiceiurilor și a vechii organizații muntești. S-a dovedit că o mare parte, mai ales aceea care vorbește despre morală, este compilată după traducerile slave ale cărții *Κατάνοξις Ουφωληνιε* de Simion monahul, și după mai multe cărți populare ca *Varlaam și Ioasaf*, *Fisiologul* etc.¹ Limba manuscrisului din Sofia este medio-bulgară, dar influențată puternic de expresii și vocabular sîrb. De exemplu, cînd autorul vorbește de ziua bătăliei și a înfrîngerii, întrebuintează expresia *видовъ день* prin care sîrbii denumeau marea bătălie de la Cossovo (1389), care a pus capăt independenței lor.² Paternitatea lui Neagoe asupra acestei opere a fost contestată. Deși nu avem încă o ediție critică a textului slav și a traducerilor română și greacă puse una în fața alteia, ceea ce ne-ar îngădui să rezolvăm această problemă în deplină cunoștință de cauză, argumentele profesorului D. Russo din București împotriva paternității voievodului Neagoe par a fi hotărîtoare.³ Opera a fost scrisă probabil în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, în slavonește, de un călugăr învățat, în una din ctitoriile religioase ale voievodului Neagoe și a fost atribuită acestuia din pricina cultului care îi era închinat în aceste mănăstiri pe care le zidise.

¹ D. Russo, *op. cit.*

² P. Lavrov, *Слова наказательныхъ studiu*, în *Чтение в Обществе истории и древностей Росс.*, 1896, IV, p. 10.

³ D. Russo, *Studii bizantino-române*, Buc., 1907, p. 40, și urm.; Același, *Studii și critice*, Buc., 1910, p. 6. și 26. Cf. și celelalte studii critice asupra Învățăturilor lui Neagoe; Sirku, *К вопросу о подлиннике поучений Валахского господаря Иоанна Нягое к своему сыну Феодосию* în *Известия отд. Русск. языка и словесности*, *Имр. Аж. Наук*, V, 1900, p. 1284—1307; P.A. Lavrov, *op. cit.*; A. Jațimirski, *Валахский Марк Аврелий и его поучения* în *Известия* citate mai sus, X, 1905⁴, p. 339 și urm.; St. Romanski, *Българската книжнина въ Ромъния и едно неино произведение* în *Известия на семинар по слав. Филология* (publicate de L. Miletici), Sofia, I, 1905, p. 1—100; același, *Mahnreden des walachischen Woywoden Nêgoe Basarab an seinen Sohn Theodosios*, în XIII, *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, (publicat de G. Weigand), Leipzig, 1908, p. 113—194.

Codurile de legi bizantine traduse în slavă, mai ales acelea care privesc dreptul religios, au circulat în manuscrise, copiate adesea în țările române. Nu se poate constata o inovație românească în acest domeniu, Syntagma lui Matei Vlastares deținând autoritatea și trebuind să rămână neschimbată. Totuși, în 1556, țarul Rusiei Ivan IV se adresase domnului Moldovei, Alexandru, rugându-l să-i procure un manuscris al Syntagmei în care articolele să fie așezate în ordine alfabetică după alfabetul slav. Domnul a însărcinat pe episcopul Macarie (autorul cronicii) cu această modificare. Rezultatul acestei lucrări este un manuscris păstrat la Lvov¹.

TIPOGRAFIILE SLAVE ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE.

Cînd, la începutul veacului al XVI-lea (începînd din 1508), tipografia a fost introdusă la români, primele cărți publicate de cercurile domnești erau scrise în slavonă.² În 1508, voievodul Radu al Țării Românești (1496—1508) puse să se imprime în capitala sa un Liturghier³, tipografia fiind condusă de călugărul Macarie. Tăietura literelor slave amintește imprimăriile din Veneția, deși e puțin probabil ca Macarie din Țara Românească să fie același cu Macarie din Muntenegru, cum s-a pretins. Macarie din Muntenegru tipărește și el între anii 1494—1496 cărți slave cu litere tăiate la Veneția, dar forma lor este deosebită.⁴ Astfel, prima carte imprimată în slavonește în România nu a fost decît cu 17 ani posterioară primei cărți imprimate cu caractere slave (*Evanghelia* lui Ostromir, 1491).

Tipografia lui Macarie funcționează pînă în 1512. *Evanghelia* lui Neagoe Basarab din 1512 dă acestui domn titlul

¹ A. J. Jațim'ski, *Грузопуй Цамблак*, p. 289—290.

² Pentru tot ceea ce privește vechile cărți tipărite în România, Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească veche*, trei volume, București, 1903—1912.

³ Bianu și Hodoș, *op. cit.*, I, p. 1 și urm.

⁴ V. Jagici, *Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494*, în *Denkschriften der kaiserl. Akademie d. Wissenschaften, Philos. -histor. Klasse*, XLIII, Viena, 1894, p. 6.

sîrb de „stăpin al *Podunaviei*“, ceea ce dovedește influența sîrbă asupra vechii tipografii românești.¹

În adevăr, în 1545, începe activitatea unei noi tipografii slave în Țara Românească, condusă de Dimitrie Liubavić Bojidari, tot un sîrb.² Această imprimerie a publicat cărți pentru uz bisericesc nu numai pentru domnul Țării Românești, dar și pentru vecinul său din Moldova. Aceleași cărți apar cu frontispicii diferite, unul redînd armele și numele voievodului moldovean, celălalt ale voievodului din Țara Românească.³

În a doua jumătate a veacului al XVI-lea, cărțile slavone au fost imprimate și pentru românii din Transilvania de către diaconul Coresi, fiul său Șerban și elevul său Lorinț, care au lucrat la Brașov, în Transilvania și de asemeni în Țara Românească unde au tipărit cărți slave și românești (1560—1588).⁴

RENAȘTEREA LITERATURII SLAVE ÎN ROMÂNIA ÎN VEACUL AL XVII-LEA

Limba slavonă începe să fie înlocuită prin limba română în cursul veacului al XVI-lea, atît ca limbă bisericească cît și în actele publice și private. Chiar textele ce sînt încă scrise în slavonă ne înfățișează, la sfîrșitul acestui secol, o limbă barbară. Cauza acestei schimbări este mai ales lipsa de contact cu cultura sîrbilor și a bulgarilor, care, după pierderea independenței lor, încetaseră să mai producă o cultură literară. Cu toate acestea, către mijlocul veacului al XVII-lea s-a produs în țările române, mai ales în Țara Românească sub domnia lui Matei Basarab (1633—1654) o încercare de renaștere a literaturii slave. Această mișcare s-a datorat influenței academiei ortodoxe din Kiev, întemeiată în acea epocă de un român, arhiepiscopul Petru Movilă. Petru Movilă dăruie principilor români mai multe tipografii, care fură

¹ Bianu și Hodoș, *op. cit.*, I, p. 18; cf. St. Novakovici, *Српски штампари у Румунији* în *Годишњица Николе Чуница*, XVII, Belgrad, 1898.

² Bianu și Hodoș *op. cit.*, I, p. 23 și urm.

³ *Ibidem*, I, p. 512 și 514.

⁴ *Ibidem*, I, p. 53 și urm.

conduse de tipografi ruteni. Pe lângă unele cărți tipărite în românește, în Țara Românească s-au publicat și altele, în slavonă, reproducând în parte vechi manuscrise slave medievale, precum și opere ieșite din tipografiile rutene de la Kiev, Lvov etc.¹ Limba acestor texte se resimte, ca fonetică și lexic, de influența rusă. Principalul reprezentant al acestui curent a fost logofătul Udriște Năsturel, cumnatul domnului, care a tradus din latină în slavă *Imitația lui Hristos* tipărită în 1647. În prefață, el laudă limba iliriană „limbă sfântă”.² El este și autorul unor versuri scrise în slavonă³, iar fiul său a scris și el un mic poem în cinstea voievodului Matei.⁴ Pe de altă parte, în aceeași epocă se scriu în Moldova și în Țara Românească o serie de dicționare slavo-române, imitate după marele dicționar slav al lui Pamvo Berynda.⁵

CONCLUZII

Această mișcare de reinnoire a slavonismului nu avu urmări. Influența Academiei din Kiev în principate încetă în urma alipirii acestui oraș la Rusia (1654), limba slavonă fu înlocuită cu limba română în biserică și în literatura profană. Aceste prime opere scrise în românește sînt totuși continuarea directă a literaturii slavo-române. Ele sînt traduceri ale textelor întrebuițate mai înainte în slavă. Ca și literatura religioasă, literatura istorică începe, în veacul al XVII-lea, cu traducerea în românește a vechilor anale din slavonă. Pe de altă parte, vechea limbă literară românească se formează sub influența acestor traduceri; este deci puternic influențată, în privința topicii și a lexicului, de slavona

¹ P.P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila dans les principautés roumaines*, Paris, 1926.

² *Ibidem*, p. 83—84.

³ *Ibidem*, p. 41.

⁴ Gorski și Nevostruev, *op. cit.*, II¹, p. 185—193, Ms. nr. 140.

⁵ *Ibidem*, p. 47; I. Bogdan, *Un lexicon slavo-român din secolul XVII*, în *Convorbiri literare*, XXV, 1891, p. 193—204; Șt. Ciobanu, *Славяно-румынский словарь*, extras din *Русский филологический Вестник*, Varșovia, 1914, și M. Serghievski, *К истории славяно-румынской письменности XVII века*, în *Статьи по славянской филологии посв. А.И. Соболевскому*, Leningrad, 1928, p. 323—326.

eclesiastică. Nu se poate deci studia literatura română fără să se țină seama de prefața sa: literatura slavo-română.

Pe de altă parte, literatura slavo-română este continuarea literaturii Evului Mediu din Serbia și Bulgaria, ca limbă, genuri literare, spirit general religios-ortodox. Ea formează astfel un capitol al istoriei literaturilor slave, dar un capitol distinct, fiindcă este produsul poporului român și nu numai o influență străină. În această calitate ea nu poate fi neglijată de istoricii literaturilor slave.

Traducere de Silvia P. Panaitescu

1929

„PERIOADA SLAVONĂ“ LA ROMÂNI ȘI RUPEREA DE CULTURA APUSULUI

Românii sînt un popor romanic, de limbă și cultură latină, dacă nu de sînge, întrucît moștenirea traco-dacică trage mai mult în cumpănă în această din urmă privință. Ei au păstrat numele Romei, tradiția ei ne este scumpă și e un impuls puternic al vieții naționale; în numele ei au luptat marii cărturari ai Școlii Ardelene și pe ea o invoca Vasile Alecsandri în poema premiată la Montpellier, *Ginta Latină*. Dar această ramură orientală a romanității a avut o soartă diferită de a celorlalte popoare romanice, francezi, italieni, portughezi, spanioli. Mai întii, romanicii sînt catolici. Românii sînt ortodocși; românii n-au participat la marile eflorescențe ale culturii apusene, creații eterne care îmbogățesc patrimoniul sufletesc al omenirii. Dacă românii au avut în adevăr o artă bisericească medievală de stil bizantin, care a compensat lipsa catedralelor gotice, în schimb le-a lipsit literatura profană a acestei epoci, epopeele eroice, *chansons de geste*, *romans courtois*, sau romanele satirice, tot ce a făcut farmecul vieții nobile din Apus. Abia în secolul al XVII-lea au fost cunoscute unele din aceste opere în traducere românească. Cînd în Italia, Germania, Franța și pînă în Polonia, Evul-Mediu cunoștea universitățile scolastice, noi n-am avut pînă în secolul al XVII-lea nici o școală de cultură superioară. În vremea cînd domnea Ludovic al XIV-lea la Versailles, românii nu aveau orașe mari, nici filozofi, nici dramaturgi, nici f: buliști. Abia în veacul al XIX-lea, după

secolele ce par amorfite, lumina culturii occidentale începe să vie și asupra noastră.

Care să fie cauza acestei rupturi între cultura apuseană și română, acest zid chinezesc între noi și civilizație? De ce cultura apuseană se oprește la granițele noastre și nu trece mai departe? Răspunsul se află în toate cărțile de istorie a românilor, în aproape toate istoriile literaturii noastre într-o unanimitate impresionantă: de vină este slavonismul și în parte și ortodoxia[...]

CULTURI SUPERIOARE ȘI INFERIOARE

Această teorie, care este impresionantă, nu atât prin logică, ci prin faptul că a strins în jurul ei, cu puține excepții, aproape unanimitatea istoricilor și a istoricilor literari, prezintă însă de la început serioase nedumeriri pentru cei ce gîndesc, în loc să repete cele spuse de autoritățile științifice. Înainte de a analiza faptele istorice, adică originile și rezultatele influenței slavone la noi, trebuie să punem câteva principii de temelie ce reies din studiul culturii. Există oare culturi superioare și inferioare prin esența lor, prin potențialul lor de dezvoltare? Desigur că nu. Cultura este o manifestare a societății, nu este de sine stătătoare, cu posibilități proprii de evoluție, independente de societate. Există desigur popoare pe o treaptă de cultură inferioară și altele pe o treaptă superioară, unele popoare cu cultură originală și bogată, altele dimpotrivă, slabe copii ale culturilor străine. Aceasta, din mai multe motive: un popor independent, unitar din punct de vedere politic, bine organizat economic și omogen, este într-o condiție de creație optimă; un popor divizat sub stăpîniri străine, compus din elemente eterogene, anarhizat, sărăcit, nu va da o mare cultură națională. Sînt și momente favorabile, posibilități de optimă realizare a culturii, cînd evoluția armonioasă a poporului coincide cu aceste condiții externe favorabile. Atunci vom avea marile secole de cultură: al lui Pericle, al lui August, al Renașterii, al lui Ludovic al XIV-lea.

Așadar, cultura nu e superioară sau inferioară în sine, ci depinde de societățile ce o creează. O cultură slabă, infe-

rioară, se poate dezvolta, o limbă săracă se îmbogățește de către scriitori și prin împrumuturi.

Al doilea principiu, de care trebuie să ținem seama când judecăm problema slavonismului la români, este acela că nu există culturi impermeabile. Oricare ar fi deosebirile religioase, conflictele politice și deosebirile de limbă, dacă un popor are nevoie de cultură și a ajuns la un stadiu în care poate s-o adopte, el primește influențele vecine sau mai depărtate. Dacă românii n-au avut universități, n-au avut filozofi, și n-au avut pe un Michelangelo și o Capelă Sixtină, nu slavonismul se opunea în principiu culturii universitare, filozofiei și picturii Renașterii, ci stadiul de dezvoltare al societății. Aceste principii foarte simple și general verificate sînt îndeobște cunoscute și totuși a fost nevoie să le prezentăm.

Este deci clar că nu cultura și influența slavonă au împiedicat pe români să se împărtășească în trecut de cultura Apusului și să se dezvolte în cadrul culturii lor slavone la o treaptă superioară a învățaturii și a creației. Trebuie dar să cercetăm, întii, care sînt adevăratele cauze ale treptei inferioare culturale pe care au stat românii pînă în veacul al XIX-lea, ale lipsei de contact și de schimb de influențe între români și cultura Apusului și apoi de ce românii s-au „complăcut“, au adoptat și au trăit în formele culturii slavone de origine bizantină și de spirit ortodox?

POSSIBILITĂȚILE DE CULTURĂ SUPERIOARĂ ÎN ISTORIA ROMÂNILOR.

Fără îndoială că românii au avut în Evul Mediu și pînă în veacul al XVIII-lea o cultură care nu este de disprețuit; pe lîngă bogata cultură populară, care astăzi este în decădere, am avut o artă bisericească, un capitol evoluat și original al artei bizantine, am avut o organizație de stat proprie și originală, o literatură bisericească și mai ales una istorică de valoare. Au venit apoi legislațiile (pravilele din secolul al XVII-lea), școlile înalte domnești de la Trei Ierarhi și Sf. Sava, academii de studii clasice, am dat ortodoxiei pe un Petru Movilă, geografiei universale pe Nicolae Milescu, istoriografiei pe Dimitrie Cantemir.

Dar cu toate acestea, dacă facem o comparație cu Franța, Germania, Italia sau chiar cu țări mai mici ca Suedia, Olanda, Portugalia, cultura noastră medievală și chiar modernă este mult în urmă. Când portughezii dădeau pe Vasco da Gama, care descoperea drumul spre India, când picta Rafael și când scria Erasm, noi nu aveam decât dascăli semiculți, care abia silabiseau.

Care este cauza acestei diferențe de treaptă de cultură? Esența inferioară a culturii slavone? Este o glumă. Slavonismul n-a împiedicat pe poloni să dea un Copernic și nici ortodoxia n-a împiedicat reformele culturale ale lui Petru cel Mare.

Să fie românii de rasă inferioară? Desigur că nu, și dovadă că atunci când anume români au fost puși în mediul cultural favorabil, au putut da mari realizări de cultură: Dimitrie Cantemir a trebuit să se ducă la curtea de învățați a lui Petru cel Mare ca să scrie *Istoria Imperiului Otoman* și *Descrierea Moldovei*, cerută de mediul de acolo. Petru Movilă a fost în Polonia creatorul Academiei ortodoxe, iar Milescu a devenit geograf, pentru că a avut prilejul să meargă în China și a găsit oameni străini care se interesau de rezultatul acestei călătorii. Erau deci împrejurări defavorabile culturii la noi în țară.

Românii n-au avut liniște, au trăit în războaie continue pentru apărarea țării lor și prin aceasta pentru apărarea și a vecinilor, și a culturii lor. Ștefan cel Mare a domnit 47 de ani și a avut 44 de războaie, zice cronicarul, iar Mihai Viteazul numai opt ani, din care nici unul n-a fost an de pace. Și nu numai atât: pe lângă războaie a fost stăpînirea străină. Cum puteau românii să aibă grijă de cultură, când turcii exploatau veniturile principale, ca să nu mai vorbim de cei ce deveniseră iobagi pe moșiile nobililor unguri din Ardeal?

Lipsa de liniște și lipsa de independență politică sînt desigur două cauze importante, care au împiedicat pe români să se ridice la o cultură originală și creatoare. Totuși, aceste două împrejurări nu trebuie exagerate. Independență am avut de fapt în cele două principate, înainte de suzeranitatea turcească, căci suzeranitatea ungurească și cea polonă au fost mai mult forme feudale decît realități politice. Chiar sub turci s-a păstrat autonomia internă a Principatelor.

Iar răstimpuri de pace au fost totuși în istoria noastră, unele destul de lungi și războaiele vechi din Evul Mediu se făceau cu oștirile mici și ciocnirile cele mai multe, afară de bătălii mari ca cea de la Valea Albă, nu erau prea sîngeroase. Într-un război de un an de zile nu piereau decît cîteva sute de oameni. Prădăciuni mari ale țării întregi cu satele, orașele și mănăstirile, se pomenesc în istoria noastră cîteva, dar cam la un secol o dată: la 1574 în Moldova, după înfrîngerea lui Ioan Vodă cel Cumplit, și la 1650 sub Vasile Lupu. Dar, în genere, într-o țară agricolă, fără instalații industriale, fără aglomerații mari de populație, prădăciunile nu puteau însemna altceva decît arderea unor recolte și răpirea unor vite și acestea erau de obicei ascunse din vreme în munți sau păduri, unde cetele de tătari călări nu puteau pătrunde. Prin urmare, deși istoria noastră a fost în adevăr zbuciumată în comparație cu a Apusului (care a suferit și el de altfel, să nu uităm, războaie cumplite, cum ar fi cele religioase și cele de 100 de ani și de 30 de ani), totuși acest aspect nu trebuie exagerat și nu el este cauza unică a lipsei de dezvoltare culturală mai înaltă.

Credem că o cauză mai importantă încă decît zbuciumul eroic al strămoșilor noștri este *lipsa unității politice românești*. Popoarele care au izbutit să aibă o maximă dezvoltare a culturii lor, o realizare a posibilităților de creație, au fost cele care au izbutit mai întîi să închege sub o formă sau alta o unitate politică. Franța lui Ludovic XIV a dat marea ei eflorescență de cultură în generația ce a urmat după unificarea creată de Henric IV și de Richelieu. Spania lui Carol Quintul și a lui Cervantes, a marelui imperiu colonial a urmat după unificarea politică creată de Ferdinand Catoicul și de Isabela de Castilia. Cultura secolului lui August a venit după unificarea imperiului și stingerea războaielor civile. Este adevărat că secolul lui Pericle n-a fost într-o Grecie unitară, nici secolul Renașterii într-o Italie unificată, dar, în realitate, Grecia fusese unită sub egida Atenei în lupta națională cu perșii și Italia sub egida papei Iuliu II în lupta contra cuceritorilor francezi.

Puteam da noi românii o mare operă culturală de valoare eternă, cînd aveam Ardealul cu Maramureșul și Banatul sub unguri, cînd restul țării era împărțit în două domnii deosebite, cea de la Suceava și cea de la Tîrgoviște? Fără

Ardeal, românismul nu se putea realiza în creația de cultură. Nici temelia materială pentru această creație, monumente, curte bogată, centre universitare, nu era posibilă cu această destrămare de forțe, nici concentrarea forțelor vii ale neamului spre un ideal de cultură unic. Ce cultură originală și mare se poate naște la un popor la care nu era o solidaritate în vederea unui țel unic? Cultura înaltă presupune unitate spirituală și aceasta e legată de cea politică.

Dar pe lângă această considerație de ordin politic se mai adaugă și o împrejurare economică. Românii au trăit pînă în veacul al XVIII-lea în mare sărăcie. Organizația noastră economică și cea socială legată de dînsa era, mai ales din veacul al XVI-lea înainte, redusă la o exploatare agricolă și a creșterii vitelor, formînd aproape o autarhie economică. Comerțul foarte redus nu aducea bani în țară, economia era mai mult naturală, fiecare gospodărie boierească sau țărănească trăia din produsul ei propriu și își fabrica nu numai hrana, dar și îmbrăcămintea, uneltele, clădirile și toate cele necesare pentru membrii ei. O asemenea economie închisă (vorbim de aspectul ei general, ea cuprindea și multe excepții: comerțul cu grecii, cu Brașovul și Sibiu) nu permitea dezvoltarea artelor, a științei, a școlilor, a tehnicii, nu erau venituri cu ce să le ții. Civilizația este strălucirea și luxul popoarelor bogate. De asemenea, tot de aci rezultă o oarecare impermeabilitate pentru influențele culturale străine, care întotdeauna vin întii pe calea legăturilor economice. Nu cultura slavonă-ortodoxă era impermeabilă, ci forma de viață a societății noastre.

Clasele sociale românești se reduceau la o boierime de proprietari agricoli și la cultivatorii pămîntului, sătenii. Curtea domnească era apropiată de cei dintii. Cîtă vreme a existat în secolul al XV-lea, cu comerțul genovez și polono-săsesc, o burghezie bogată în tîrgurile noastre, ea a fost străină, nemți și armeni. Această societate agricolă nu era numai agricolă ca organizație economică ci și ca spirit; simțea țărănește, avea nevoile unei culturi țărănești populare, cu toată înțelepciunea ei naturală, dar nu simțea nevoia unei culturi tehnice și intelectuale superioare. Chiar cînd, în secolul al XV-lea, au trecut pe la noi căile de comerț de la Baltica la Marea Neagră și din Ardeal spre Dunăre, comerțul acesta a fost în primul rînd de tranzit și un tranzit în mîna

străinilor. Domnia s-a îmbogățit prin vămi, și-a întărit poziția economică în țară, dar societatea românească tot agricolă a rămas.

În Franța și în genere în tot Apusul, epoca merovingiană și cea care a urmat pînă la cruciate, nu a dat o mare înflorire de cultură, tocmai pentru că societatea era redusă la seniori, proprietari și la șerbii lor și abia după ce au apărut orașele comerciale din Flandra, Italia și Germania, au apărut și catedralele gotice, universitățile, epopeele și descoperirile științifice. În Imperiul Roman, cîtă vreme romanii au fost agricultori în Italia centrală, n-au dat o civilizație originală și abia după ce au luat din mîna cartaginezilor și a grecilor comerțul mediteranean și orașele maritime s-a născut o cultură mare a romanilor.

Noi, românii, orașe mari n-am avut și cele ce purtau acest nume erau sate mai importante sau erau străine. Este clar deci că structura societății noastre și împrejurările în care au trăit românii nu îngăduiau o dezvoltare culturală, tehnică și intelectuală în stil mare.

SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ ȘI CULTURA APUSEANĂ

După concluziile la care am ajuns, rezultă că societatea românească pînă către sfîrșitul veacului al XVIII-lea nu era în condiții favorabile ca să creeze, nici să asimileze o cultură superioară. Aceasta explică de ce cultura de influență slavonă-bizantină a trecutului nostru n-a fost dusă mai departe, n-a dat o eflorescență de talente creatoare la noi și o dezvoltare literară, artistică și tehnică. Dar rămîne întrebarea, de ce a fost preferată culturii apusene, de ce în lupta între influența apuseană, ce putea veni la noi prin Polonia, Ungaria și prin negustorii italieni care treceau pe la noi și între influența slavă-balcanică a învins cea din urmă? Trebuie să admitem că românii n-au adoptat cultura apuseană, nu numai pentru că ea ajunsese la forme superioare de manifestare, pe care societatea românească nu era încă aptă să le primească, dar și mai ales pentru că structura însăși, tipul de cultură occidental era străin de această societate românească. Nu este deci numai o chestiune de grad de cultură, ci mai ales de spirit deosebit între culturi sau mai bine zis între

neamurile ce poartă aceste culturi. Cultura apuseană a fost la început o cultură a nobilimii independente feudale și a orașelor. Nobilimea a creat poemele truverilor, poemele eroice, iar orașele au creat catedralele, universitățile, arta picturii, literatura individualistă și profană, umanismul. Aceste forme de cultură corespundeau nevoilor sufletești, dar și practice ale nobilimii de cavaleri luptători pentru idealuri abstracte, în cruciate și turnire, ca și ale orașelor bogate în care trăia un lux artistic rafinat. Mai târziu, au venit regii unificatori: Carol Quintul, Francisc I și Ludovic XIV, Elisabeta a Angliei; curtea lor a fost centru de creație culturală, cultura făcea parte din politică, era unul din instrumentele de stăpânire și de atracție; prin ea se ridica prestigiul regelui în ochii supușilor, prestigiu care-i dădea autoritate și-l diferenția de nobili.

La noi n-au existat nici nobilime de cavaleri cruciați, cu curte războinică și castele, căci boierii noștri au fost niște seniori ai pământului, legați de agricultură, nici orașe mari și luxoase cu o burghezie rafinată și bogată și nici o mare curte a unei regalități românești. De aceea nu puteam adopta și n-aveam nevoie, în țara noastră de țărani și de boieri, de formele acestei culturi străine de structura noastră socială. Este cea mai mare greșală credința că, dacă noi am fi fost catolici și nu ortodocși și dacă n-am fi avut formele culturii slave, apoi desigur că dintre boierii de la cramele din Cotnari și de pe valea Teleajenului s-ar fi născut un Rembrandt, un Corneille și un Voltaire, iar la Curtea Veche de pe malul Dimboviței s-ar fi jucat tragedii, în loc să cînte lăutarii țigani.

Cultura este în legătură cu formele sociale și fără evoluția lor ea nu se poate schimba. Desigur că istoria, mai ales cînd lucrează cu noțiuni generale, e plină de nuanțe și nimic nu e absolut. Așa și în problema pe care o cercetăm. Românii au avut o viață agricolă și de aceea n-au adoptat cultura apuseană. Dar în măsura în care în viața lor socială erau totuși elemente mai evolute, apropiate de formele de viață apuseană, au fost totuși adoptate și în trecutul nostru mai îndepărtat influențe apusene pe fondul de temelie al culturii răsăritene. Și pe de altă parte, în măsura în care anume forme de cultură apuseană erau potrivite sufletului românesc, ele au fost primite de români. Astfel, în veacul al XIV-lea,

curtea domnească de la Argeș, îmbogățită prin vămile comerțului internațional, avea mode apusene: paftaua din mormîntul lui Radu Vodă zis Negru era de aur cizelat, reprezentînd un cavaler cu doamna lui în balcoanele unui castel feudal, iar Mircea cel Bătrîn apare pe tabloul ctitoresc de la Cozia îmbrăcat în haine apusene. La curtea lui Ștefan cel Mare din Suceava erau brocarturi venețiene și bisericile moldovenesti de stil bizantin au multe elemente gotice, ca arcul frînt la ferestre și contraforturi de cetate. Am arătat într-un studiu recent că în epoca lui Radu Negru și a lui Mircea au existat și la noi, pentru scurtă vreme, cavaleri români îmbrăcați în zale, care luară parte la un turnir de la Buda, alături de cavalerii apuseni.¹ În organizația dregătorilor noștri de curte erau influențe ale organizației ungurești și polone de tip apusean. Iar în secolul al XVII-lea, cînd avem la noi o perioadă aristocratică, atunci cînd boierimea este totul, iar domnul nu mai este aproape nimic, boierii cei mai bogați din Moldova, adică cei ce pe lîngă pămînt, vite și șerbi aveau și ceva bani, se încuscesc cu nobilii poloni și copiii lor (nu mai mult de 10—15 familii), învață la iezuiți latinește și se scriu cronici imitate după cele polone. Secretari poloni și italieni se ivesc la curțile domnești și la Academia lui Vasile Lupu de la Trei Ierarhi se învață latinește. Iar în Brașov, încă din veacul al XVI-lea, sub influența Reformei, Coresi tipărea cărți în românește. Aceste influențe occidentale sînt însă puțin lucru în comparație cu însăși cultura apuseană în centrele sale de înflorire și desigur că n-au atins straturile adînci ale poporului român. Dar, totuși, existența lor arată că viața ortodoxă și slavo-bizantină de la noi nu era, cum se vorbește îndeobște, impermeabilă față de Apus și apoi că acolo unde în societatea românească existau organe de adaptare, ca să zicem așa: curtea în epoca ei de glorie, anume elemente ale boierimei, adoptarea culturii apusene se făcea în chip firesc.

Dar aceste elemente apusene ale culturii noastre vechi, deși importante, sînt însă excepții în tabloul vieții românești de odinioară. Noi am trăit o viață agricolă în forme patriarhale, iar cultura apuseană de spirit orășenesc sau curtean

¹ P.P. Panaitescu, *Armata lui Mircea cel Bătrîn*, în *Convorbiri literare*, septembrie-octombrie, 1942.

ne era străină ca structură intimă. Cavalerul, ca și curteanul și orășeanul, sînt individualiști, săteanul care trăiește în comunitate de muncă este o parte a unui tot, trăiește în comunitate și prin comunitate. Orășeanul care face negoț cu socoteli și afaceri e raționalist; agricultorul e fatalist, intuitiv, legat de mersul vremii, de periodicitatea timpurilor. Orășeanul care creează întreprinderi noi cu risc este dinamic și creator, agricultorul este static și tradiționalist. Atitea deosebiri care nu mai sînt de formă, ci de spirit între cultura Apusului și aceea a poporului nostru. Este clar că și în cazul cînd n-ar fi existat niciodată Bizanțul, slavii și ortodoxia, noi nu puteam adopta cultura apuseană și nu acestea sînt de vină că n-am adoptat-o.

ORIGINILE ȘI CARACTERUL CULTURII SLAVO-BIZANTINE LA ROMÂNI.

Dar chestiunea pe care o studiem are două laturi: întrebarea dacă puteau românii să primească și să asimileze în trecut cultura apuseană și apoi a doua întrebare necesară: era în schimb cultura de limbă slavonă, de origine bizantină și de spirit ortodox, care a predominat la români în Evul Mediu cu prelungiri pînă în veacul al XVIII-lea, adecvată, firească, atît pentru forma socială a poporului nostru de atunci, cît și spiritul nostru? Spre deosebire de cultura apuseană, era această cultură răsăriteană forma cea mai autentică de manifestare a românismului medieval? Sau, precum spun cei mai mulți istorici ai noștri, a fost un accident nenorocit, o abatere de la adevăratele rosturi intime ale evoluției noastre istorice și a trebuit totuși să vie influența franceză din secolul al XIX-lea să ne puie din nou pe calea cea dreaptă?

Pentru a răspunde la această întrebare plină de grave consecințe, nu numai în aprecierea valorii trecutului nostru, dar și pentru directivele culturii noastre în viitor, trebuie mai întii să lămurim natura acestei culturi slavone de la noi și împrejurările în care a fost adoptată de poporul românesc.

Românii au împrumutat liturghia slavă și o dată cu ea, multe elemente de organizare politică, precum și influența

în arta bisericească de la bulgari. Împrejurările în care s-a exercitat această influență sud-dunăreană nu sînt bine cunoscute; ele cad în veacul al X-lea adică după creștinarea slavilor de sud și crearea alfabetului cirilic (pînă la anul 900) și înainte de cucerirea Transilvaniei de către unguri. Întrucît aceeași liturghie slavonă e comună și românilor din Ardeal și celor de dincoace de Carpați, este clar că adoptarea ei s-a făcut într-o vreme anterioară cuceririi Transilvaniei, care a pus bariera granițelor regatului apostolic la mijlocul românilor. Cucerirea Transilvaniei, cel puțin a părții centrale și sudice, are loc după anul 1000, adică după vremea lui Ștefan cel Sfînt. Iar motivul pentru care românii au adoptat în veacul al X-lea limba slavă în biserică — și nu ne îndoiim că înainte de această dată ei au avut limba latină în liturghia lor, dovadă terminologia creștină a limbii române — este de ordin politic. Imperiul bulgar al lui Simion, împăratul grecilor și bulgarilor, cum se intitula țarul de la Preslav, își întindea autoritatea politică și militară și asupra vechii Dacii din nordul Dunării, pînă la granițele Moraviei (cehilor) și pînă la Tisa, unde se întîlnea cu marginile înaintate ale Imperiului Carolingian. În Dacia erau pe atunci mai multe stătuțe conduse de voievozi slavi, pe unele din ele le pomenește vestitul Notar Anonim al regelui Bela, alături de voievozii români. *Slavii dacici*, de fapt slavi bulgari, aceia care se despărțiseră de masa slavă din părțile Vistulei și trecuseră în sudul Dunării în veacul al VI-lea d.H., nu erau încă romanizați. Clasa cuceritoare a boierilor era desigur în veacul al X-lea slavonă și ea redusese în ascultare pe rumâni, al căror nume devenise sinonim cu *șerbi*.^[1] Această clasă nobilă din țările române a adoptat liturghia slavă, limba de cancelarie slavă, tradiția slavă. Aci stă originea culturii slave la noi și nici o altă explicație dată de istorici nu este suficientă (căci adoptarea unei limbi străine în Biserică și ca limbă de stat prin simpla influență a vecinătății este imposibilă și nu există nici un caz asemănător în istorie. Sînt o serie de istorici români pudici, care nu vor să vadă această imposibilitate).¹

¹ Vezi pe larg articolul nostru în volumul, *Interpretări românești: Problema originii clasei boierești*.

Dar prin conviețuirea seculară a românilor cu slavii, prin fireasca permeabilitate a clasei nobile de proprietari de către celelalte clase de jos, cei de sus mai puțin numeroși au fost româniizați. E greu de spus cînd a fost încheiat acest proces de omogenizare a poporului român; credem că aceasta a avut loc în veacul al XII-lea, cînd cronicarii bizantini și ruși de la Kiev vorbesc pentru întia oară de românii din nordul Dunării ca de un popor romanic deosebit de slavi. Slavismul etnic era deci în plină dezagregare la noi în această epocă și ultimele lui urme au dispărut în preajma întemeierii Principatelor, act de energie românească, trecerea de la trib la stat, ce nu s-a putut împlini decît de o societate omogenă. Nu este vorba numai de o deznaționalizare totală a elitei războinice de proprietari slavi, ci de înlocuirea ei cu o altă elită, românească, ridicată pe încetul din rîndurile luptătorilor de jos. De altfel, de pe urma vremurilor turburi, a sîngerării în războaie în special a boierimii, care era în esența ei militară, cu obligații feudale față de domn și pe de altă parte a selecției boierimii de proprietari militari pe baza criteriului eroismului, ca să nu mai vorbim de cauzele economice, sărăcirea unor proprietari și ridicarea altora noi, clasa boierilor noștri s-a primenit de mai multe ori; boierii lui Mihai Viteazul nu mai erau, cei mai mulți, urmașii celor din vremea lui Ștefan cel Mare, și aceștia cu atît mai mult nu mai erau urmașii de sînge ai cuceritorilor slavi.

Așadar, slavonismul etnic, slavii din Dacia dispar cu totul în veacul al XII-lea și al XIII-lea, dar totuși românii păstrează ca o prețioasă tradiție cultura lor bisericească și politică încă cinci veacuri, pînă la sfîrșitul veacului al XVII-lea, iar spiritul acestei culturi rămîne în haină românească pînă în veacul al XIX-lea. Cum este cu putință așa ceva? Nu înseamnă oare că, în afară de limbă, adică de forma exterioară, această cultură nu era așa de străină spiritului românesc, pentru ca românii s-o îmbrățișeze multe veacuri de-a rîndul?

Conservarea culturii slavone de către români, multe veacuri după stingerea ca națiune a slavilor dacici, este un fenomen istoric, poate mai interesant decît însăși problema originilor influenței slave asupra românilor. Pentru a înțelege acest lucru trebuie să examinăm natura acestei culturi.

Am spus că ea este numai de limbă slavă, nu însă în privința originilor și spiritului ei. Cultura slavă ortodoxă din Evul Mediu, așa cum apare la slavii de sud, este de influență bizantină. Bizanțul a fost cel mai strălucit centru de cultură al primei perioade a Evului Mediu. Acolo a înflorit filozofia, teologia creștină, poezia, istoria, învățătura înaltă, arta arhitecturii și mozaicului, arta politică și știința administrativă. Bizanțul a cucerit pentru cultură prin misionarii săi pe slavi, adică pe bulgari, pe sârbi și pe ruși, creștinându-i. Slavii de sud au fost chiar mai multe veacuri sub stăpânirea bizantină. Prin urmare, această cultură adoptată și de români era bizantină în originile ei.

Cultura bizantină are ca temelie credința, credința în formă răsăriteană, ortodoxă, de supunere Celui de sus, de religie a maselor anonime cu tradiție de umilință și de înfrățire. În artă, Bizanțul înseamnă predominarea clasicismului, a concretului asupra abstracției și intelectualismului; în politică, stăpânirea centrală în contrast cu feudalismul cavaleresc apusean; în litere, tradiția Antichității grecești și romane, întreruptă în Apus. Dar cultura bizantină era creată pentru un imperiu, pentru Noua Romă, iar slavii erau popoare de săteni, monarhiile lor erau patriarhale și agricole, puterea de asimilare a culturii la ei era redusă. Slavii au adoptat, din marea cultură bizantină, ceea ce au înțeles, ceea ce au putut asimila, potrivit cu gradul și cu genul lor de organizare socială. Pentru acești țărani și păstori cu o curte creștină și patriarhală, filozofia creștină bizantină nu era necesară, ei au tradus numai predicile pentru popor ale călugărilor; istoria bizantină în genul retoric al lui Tucidide era de neînțeles, dar cronicile scrise la curte an cu an, cu faptele trecute ca în calendar, erau binevenite. Viețile asceților și ale mucenicilor, cîntecele simple de laudă ale Fecioarei îndurătoare, proverbele istețe erau potrivite pentru popoarele de țărani, cu mentalitatea țărănească. Arta mozaicurilor strălucite era prea luxoasă pentru ei, dar pictura bisericească pe zid în tempera, pictură cât mai multă, care să învețe pe cei fără știință de carte faptele Mîntuitorului și ale sfinților tutelari, a fost îmbrățișată de slavi.

Așadar, slavii au cules din marea cultură bizantină numai părțile populare: cultura slavă este o cultură bizantină pentru popor. Și pentru că accentul ei este totuși bisericesc

ca și în originalul bizantin, putem s-o caracterizăm ca o cultură bisericească de origine bizantină-răsăriteană, adaptată unor popoare agricole-patriarhale. Aceasta este natura acelei culturi, în care numai haina exterioară era slavonă, adoptată și păstrată de români timp de nouă veacuri.

SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ FAȚĂ DE CULTURA SLAVO-BIZANTINĂ

Societatea românească, cu viața ei economică și spirituală din Evul Mediu, nu era mult deosebită de aceea a slavilor de sud. Aceeași viață agricolă, cu sate de răzeși exploatare în comun și sate boierești cu pământ mult lucrat de țărani supuși, orașe puține cu aspect de sate mari sau aglomerare de curți boierești cu toate acareturile lor, comerț de tranzit executat de negustori străini. Domnul cu titlul interesant slavonesc, de *gospodar*, care a dat în românește sensul de bun administrator al unei averi, era un șef patriarhal. Adică cu legătură de la om la om cu boierii, precum era legătura acestora cu țărani. Economicește, puterea domnului român în Evul Mediu era organizată prin marile dări, în special în natură (și de la vămi), care se adunau în depozitele „casei domnești“, de la care se distribuiau apoi mănăstirilor și oștenilor, roți de cașcaval, buți cu vin, pietre de moară, pături, care cu pește sărat. Domnul avea în diferite părți ale țării mori la orașe, herghelii de cai în anume sate, pescării cu cherhanale la Dunăre, cășării la stânele de munte. De la curte plecau regulat în țară, ca să judece, să strângă veniturile și să dea milostenii, boieri și dregători trimiși ai domniei, funcționari ambulanti. Altfel, satele și orașele se administrau autonom cu sfatul oamenilor buni și bătrâni. Boierii cu drepturi feudale aveau sate *imune* (ohabe), tot mai numeroase, în care nu pătrundeau funcționarii domniei; ei judecau, ei încasau birurile, numai oastea toată era a domniei. Funcția de binefacere, de asistență socială a țării, precum și cea de instrucție elementară o împlinea Biserica, operă imensă și de mare importanță istorică. Caracterul esențial al acelei epoci pare a fi, precum se poate străbate în zgircenia de amănunte a izvoarelor istorice, legătura sufletească de la om la om, unificarea societății printr-o cultură puțin

dezvoltată, dar de o mare putere de solidaritate dată de ortodoxie, o economie agricolă condusă de un mare gospodar, care avea însă și o autoritate părintească acordată lui de tradiție și de Biserică.

Acestei societăți i se potrivea întru totul cultura bizantină, așa cum a fost modificată, popularizată de slavi, în chipul în care am definit-o în paragraful precedent: o cultură religioasă cu imagini concrete, cu literatură de povești înțelepte cu suflet sătesc, în contrast direct cu cultura Apusului, orășenească, abstractă, corespunzătoare altui stadiu economic. Că această cultură a fost la noi în limba slavonă, a fost o simplă întâmplare; ea a continuat și după secolul al XVII-lea, cu același spirit și conținut, în limba română. Această epocă din cultura noastră corespunde cu dezvoltarea de atunci a societății noastre și era deci necesară; ar fi absurd să ne închipuim că altfel de cultură s-ar fi potrivit mai bine sau măcar ar fi putut să fie suportată.

Dar chiar departe de a fi o nenorocire în istorie, cultura bizantină-slavă — o putem numi acum cultura veche românească — ne-a adus însemnate servicii în trecut. Se știe că cea mai mare calitate pe care toți istoricii au recunoscut-o popoului român în Evul Mediu și pînă în epoca modernă, a fost aceea de *a rezista*. Am rezistat împotriva năvălirilor, a stăpînirilor străine, împotriva deznaționalizărilor, a propagandei cultelor străine și a sărăciei, cîte o dată o rezistență activă, de cele mai multe ori pasivă, dar neînfrîntă. Cultura bizantină-ortodoxă, așa cum a fost înțeleasă și trăită de români, i-a ajutat în această rezistență, a fost, putem spune, hotărîtoare pentru a-i întări într-un bloc de apărare. În adevăr, ea a creat o omogenitate de cultură și deci de simțiri între domnie, boieri, săteni, toți cam pe aceeași treaptă, dar împărțînd aceeași credință vie ortodoxă. Mai mult, s-a creat o omogenitate între românii din Ardeal, Moldova și Muntenia. Cultura aceasta fiind populară nu era străină, n-a creat nici o prăpastie între clasele dominante și cele supuse. În formele ei tehnice a fost națională și anume, în organizarea economică unitară sub egida domnului, precum și în organizarea armatei. Oastea noastră veche era bazată pe două principii, care nu existau în Apus; oastea de curteni, țărani militari și privilegiați, așezați în satele domnești, unde erau scutiți de dări și prestații în schimbul îndatoririi de a

fi gata mereu cu armele în slujba domnului. Cu această oaste denumită „oastea cea mică“ sau curtea, a cîștigat Ștefan cel Mare toate victoriile lui. În al doilea rînd, cu tactica militară: marile bătălii de rezistență cîștigate de români au fost toate în codru; codrul a fost cetatea naturală, am zice națională, a românilor, lupta în codru a fost tactica lor particulară; așa a fost la Rovine, la Vaslui, la Valea Albă, la Codrii Cosminului, la Călugăreni.

Valorile morale fac parte integrantă dintr-o cultură: în această vreme noi am avut eroismul luptei seculare împotriva turcilor pentru creștinătate, înțelepciunea lui Ștefan cel Mare, vitejia lui Mihai Viteazul, cumințenia răzeșilor, dirzenia boierilor. Toate aceste valori morale formează un tot spiritual, călăuzit de sentimentul religios ortodox și de ideea solidarității creștine în afară, de legătură între clasele sociale înăuntru. Putem spune cu drept cuvînt că, dacă privim consecințele pentru trecut ale acestei culturi slavo-bizantine la noi și dacă este îngăduit istoricului să judece și să aprecieze valorile, apoi noi românii să-i fim recunoscători: ea ne-a asigurat coeziunea și consolidarea neamului în ceasurile cele mai grele ale trecutului.

Pe de altă parte, e ușor de văzut din cele precedente că acei istorici care deplîng starea înapoiată a culturii noastre în epoca slavonismului, dînd vina pe această cultură, fac o confuzie între cauză și efect. *Cultura slavo-bizantină n-a fost cauza pentru care societatea românească a rămas multe veacuri într-o formă de viață simplă și patriarhală, ci tocmai, dimpotrivă, a fost efectul acestei forme de viață datorite împrejurărilor economice.* Ea a fost expresia spirituală adecvată a acestui stadiu al dezvoltării noastre istorice.

SFÎRȘITUL CULTURII SLAVO-BIZANTINE LA ROMÂNI

În definitiv cultura slavo-bizantină se identifică la noi cu vechiul regim dinaintea perioadei burgheze și capitaliste a istoriei noastre. Cultura aceasta în formele ei pure dispare în veacul al XVII-lea, adică atunci limba slavonă în biserică, în stat și în literatură face loc celei naționale. Am arătat într-un articol intitulat: *Începuturile literaturii în limba*

română¹, semnificația acestei schimbări. Ea coincide cu schimbarea societății românești la sfârșitul secolului al XVI-lea, trecerea de la perioada voievodală la cea aristocratică-boierească. Domnia în forma dinastiei patriarhale dispăre și e înlocuită cu predominarea boierimii, adică a proprietarilor de pământ, atât în viața economică, cât și în cea politică. Pe când slavonismul era forma tradiției hieratice a domniei, literatura în limba română a fost forma națională a vieții mai simple a stăpînirii boierești. Această schimbare în cultura noastră, așa de importantă, care înseamnă începuturile literaturii române și introducerea limbii române în Biserică, este deci rezultatul unei schimbări sociale în țara noastră, constatare care întărește concluziile noastre privitoare la cultura slavă-bizantină. Ea este rezultatul unei anume structuri a societății și se schimbă o dată cu modificările ce le suferă această structură, era deci în funcție de organizarea noastră socială în trecut și nicidecum nu este cauza ei.

Totuși, oricît de mare ar fi importanța schimbării ce s-a produs în cultura românească în veacul al XVII-lea, care înseamnă sfârșitul slavonismului, spiritul adînc al culturii românești și chiar în mare parte formele ei nu s-au schimbat. Deși literatura reprezintă de acum mentalitatea boierilor și nu a curții, aceste mentalități nu erau profund deosebite. Societatea românească rămîne tot patriarhală și agricolă, cu viață spirituală medievală. Unii boieri, cronicari moldoveni, învățînd în școlile iezuite din Polonia, alții, ca Nicolae Milescu și Dimitrie Cantemir, la Școala Patriarhiei din Constantinopol, unde predomina învățămîntul clasic cu profesori ce studiaseră în Italia, introduc la noi lumina Apusului, se face atunci marea descoperire a latinității noastre. Cu toate acestea, putem spune că în realitate, cultura ortodoxă bizantină continuă: același spirit ortodox religios predomină; *tot ceea ce e superior e pentru slava lui Dumnezeu*, aceasta e formula culturii noastre de atunci. Cultura epocii brîncovenești, de pildă, a fost un imn de slavă religioasă. Operele istorice ale cronicarilor sînt opere de morală și învățătură, arta este religioasă, chiar și palatele brîncovenești, care sînt și ele în stil mănăstiresc. Același spirit sfîtos, țărănesc, lipsa completă a raționalismului, chiar la cele mai înalte

¹ Vezi volumul de față, p. 343.

culmi. În *Metafizica* lui Dimitrie Cantemir, acest autor care cunoștea lucrările apusenilor (Van Helmont, filozof experimental), conchide la respingerea atât a rațiunii, cât și a experienței ca izvoare ale cunoașterii, considerînd ca singur izvor revelația divină.¹ Nu ne este posibil să dezvoltăm aci această temă, dar se poate dovedi din analiza operei lui Dimitrie Cantemir că acest scriitor a fost în primul rînd un scriitor ortodox. Dacă așa este cu figura cea mai îndrăzneată a culturii noastre vechi, e ușor de înțeles că tradiția medievală s-a păstrat neschimbată la restul scriitorilor și al purtătorilor de cultură.

Nu numai spiritul culturii românești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea a rămas cel religios ortodox ca în Evul Mediu, dar nici stilul bisericesc bizantin, singura creație de artă, nu s-a schimbat esențial și chiar alfabetul cu care se scria limba română a rămas, precum se știe, tot cel slavonesc-cirilic.

O schimbare mai serioasă s-a produs abia la începutul veacului al XIX-lea; atunci abia se poate vorbi de o influență apuseană adîncă în cultura noastră. Este clar, deși totuși lucrul nu apare lămurit în opera tuturor istoricilor noștri, că această schimbare nu se datorește unei simple „influențe“ a școlilor și literaturii apusene, în speță celei franceze,² ci iarăși unei schimbări sociale adînci. Cultura noastră devine din religioasă laică, din agricolă orășenească (adică o cultură tehnică și de școli înalte), pentru că atunci se naște burghezia română, noua clasă ce în scurt timp devine dominantă. Disparația vechiului regim este opera burgheziei și a capitalismului comercial, începînd la noi în jurul anului 1821, iar noua cultură este expresia noii societăți burgheze.

Cum și de ce s-a format clasa burgheză la români, care este cauza acestei transformări a societății noastre, care pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea nu avea decît agricultori, proprietari și muncitori, acest lucru este azi destul de

¹ D. Cantemir, *Metafizica*, trad. N. Locusteanu, Biblioteca Universală, București, 1928.

² N. Iorga, *La pénétration des idées de l'Occident dans le Sud-Est de l'Europe aux XVII-e et XVIII-e siècles*, în *Revue historique du Sud-Est européen*, I, 1924, p. 1—36, 102—138, 250—296 (privește însă și secolul al XIX-lea).

limpede lămurit în urma studiilor lui Șt. Zeletin, G. Zane, M. Manoilescu, L. Pătrășcanu. La sfârșitul veacului al XVIII-lea și mai ales la începutul celui următor, începe în Europa capitalismul propriu-zis (spre deosebire de Frühkapitalismus, care începe din secolul al XVI-lea), noul val de invenții, noua expansiune colonială duc la un capitalism internațional mondial; acest capitalism a început să se intereseze și de România, care nu era pînă atunci cunoscută comerțului internațional, se face atunci „descoperirea“ griului românesc. Intrarea României în comerțul internațional a creat instrumentele, personalul acestui comerț, iar în interior agenții exploatarei capitaliste a negoțului, ca și a pămîntului, acest personal a fost burghezia românească. Din ce elemente sociale vechi s-a recrutat această burghezie românească nu este ușor de spus, dar pare a fi dintr-o proporție egală din mica boierime, coborîtă de la conacurile moșiilor la orașe și care capătă o educație tehnică, din membrii vechilor bresle din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, cu caracter local și interese reduse, cărora nu le putem acorda numele de burghezie, din funcționarii locali și eventual o mică parte de țărani așezați la orașe, fii de preoți și de chiaburi.

E drept că s-ar putea obiecta că cei ce au introdus cultura occidentală la noi la începutul veacului al XIX-lea și chiar autorii revoluției de la 1848, care în cele politice este reflexul noii culturi românești, n-au fost burghezi, ci boieri tineri, care studiaseră la Paris și în alte centre din Apus. Dar această boierime, e vorba de boierimea mică și mijlocie, ca ranguri și ca avere, devenea de fapt o burghezie prin angrenarea ei în capitalismul comercial internațional. Anume proprietari mijlocii deschid comerțul de grîne și de vite cu Austria și încep capitalismul comercial la noi (ce a adus atîtea nenorociri și exploatarea țărănimii, care nu era înainte, nici chiar în vremea fanarioților). Unii boieri devin ofițeri (Kogălniceanu, Bălcescu), alții tipografi (C.A. Rosetti), coborînd în clasa burgheză.

Dacă introducerea masivă în forme de copie servilă a culturii franceze la noi în secolul al XIX-lea a fost o fericire pentru cultura noastră, e o întrebare pe care n-o putem debata aci pe larg. În cele economice influența occidentală era să ducă la sărăcirea țărănimii, în cele culturale, imitația a

duș la forme adesea ridicole, care au provocat biciuirea ironică a unui Eminescu și verva satirică a lui Caragiale.

Dar această chestiune se îndepărtează de obiectul nostru, care este numai vechea cultură românească de caracter slavo-bizantin, originile, căderea și valoarea ei.

Pentru cele ce voim a arăta, reținem un fapt stabilit: cultura slavo-bizantină a făcut loc unei alte faze culturale la români numai atunci când acest lucru a fost firesc din punct de vedere social, când s-a transformat adică societatea. Este deci absurd să socotim această cultură veche ca o nenorocire și o pată; ea a fost firească și și-a împlinit rolul istoric, dispărând numai atunci când nu a mai fost manifestarea organică a unui stadiu de evoluție socială.

LATINISM ȘI SLAVONISM

Am lăsat dinadins deoparte pînă acum argumentul în aparență cel mai puternic al celor care privesc cu o sfîntă oroare epoca slavonismului la români și o socotesc o nenorocire istorică. Slavonismul bizantin și ortodox, spun acești istorici ai noștri, nu numai că ne-a despărțit de cultura superioară a Apusului, ținîndu-ne într-o stare de inferioritate față de celelalte popoare, nu numai că prin esența sa inferioară a împiedicat orice progres, dar ne-a rupt de originile române, întrerupînd firul normal al dezvoltării noastre ca neam, al destinului nostru cultural. Dacă am fi păstrat legăturile cu Apusul, am fi păstrat ca și țările catolice tradiția romană, care la noi a fost întreruptă și nu a putut fi regăsită decît peste veacuri, prin contactul cu francezii și cu Parisul.

În această judecată se face, de fapt, aceeași greșeală de logică, de intervertire a termenilor de cauză și efect, pe care am văzut-o cînd am examinat cealaltă latură a problemei, anume dacă cultura slavo-bizantină a fost o cauză de inferioritate. Roma a fost o cetate, *urbs*, Imperiul Roman a fost extensiunea urbei; oriunde erau colonii romane, ele erau pe model de oraș. E drept, romanii au fost agricultori, dar organizația lor nu a fost rurală și patriarhală decît în epoca regalității și a începuturilor republicii. La sfîrșitul republicii și în vremea imperatorilor, statul roman a fost o vastă organizare economică pe baze capitaliste, comerțul

mediteranean fiind baza bogăției imperiului. Exploatarea pământului se făcea de către senatori, în provincie de către cavaleri, cu sclavi care țineau locul mașinilor de azi. Chiar coloniile de mici proprietari ale veteranilor de pildă, cum erau atâtea în Dacia, erau mici orașele cu magistrați, temple, statui, ca la centru. Stilul culturii romane era acela al unui stat cu autoritate centrală, cu viață culturală de oraș. Organizația socială, religia de stat, arhitectura civilă, literatura clasică, toate erau la diapazonul acestui stil.

Prăbușirea Imperiului Roman și trecerea de la Antichitate la Ev-Mediu a însemnat o ruralizare, dispariția orașelor, reducerea întregii economii la agricultură, decăderea culturii. În toată Europa, nu numai în Dacia, cultura romană antică a suferit o eclipsă din cauza schimbării sociale. În locul culturii antice a urmat o cultură țărănească primară și patriarhală, o organizare socială redusă la clasa seniorilor proprietari și a țăranilor muncitori.¹

Prin urmare, nu slavonismul a întrerupt cultura antică; ea era pierdută la noi în formele ei, desigur, de la părăsirea Daciei de către armata romană sub Aurelian, fapt care este un fenomen general european. Ruperea legăturilor de cultură cu Roma este mult mai veche decât slavonismul nostru; nu el a provocat-o, ci slavonismul a venit mult mai târziu, ca o urmare a ruperii acestor legături. Ruperea fusese aceeași și pentru Apusul Europei dar, de la o vreme, prin biserica catolică, cu ajutorul universităților, a curților regilor iubitori de cultură și a marii nobilimi, Antichitatea a renăscut, mai ales când s-au format centrele orășenești. Dar civilizația medievală târzie a secolelor al XIII-lea și al XIV-lea în Apus nu este pur latină, ci în viața feudală predomină influența și formele de gândire și închipuire *germanică*. A venit apoi Renașterea cu cultul Antichității în slovă și imagini; Renașterea a fost rezultatul ridicării orașelor bogate de negustori din Italia, Olanda, Franța.

La noi nu s-a putut întâmpla așa ceva, am văzut de ce; în țara noastră n-au fost orașe, cel puțin nu orașe românești, n-a fost o mare nobilime feudală, nici o regalitate puternică și bogată ca în Apus. Deci nu a putut fi nici o renaștere a

¹ F. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen-Âge*, Paris, 1927, colecția „L'évolution de l'humanité“.

civilizației orășenești și imperiale romane. Încă o dată se face aici confuzia de a învinui civilizația de stil patriarhal slavo-bizantină că ar fi cauza întreruperii civilizației romane de stil orășenesc și imperial, cînd în realitate civilizația antică a dispărut în toată Europa și a renăscut mult mai tirziu, în forme schimbate, în Apus, sub influența unor factori sociali și politici care au lipsit la noi. Lipsa acestor factori a fost cauza înscăunării culturii slavo-bizantine la noi și a imposibilității de a se relua cultura romană. O cezură, o întrerupere în civilizația romană, a fost deci nu numai la noi, ci un fenomen istoric general, numai că la noi a durat mai mult, nu datorită zidului ridicat de slavonism, ci din cauza vieții noastre de economie agricolă.

Adaog că dacă Roma a murit la noi în formele culturii superioare și în organizația socială, în ceea ce are esențial nu a murit niciodată: limba noastră, numele nostru, anume aptitudini de ordine socială, anume măsură etică a poporului nostru care sînt romane, și atîtea obiceiuri la sărbători, care nu sînt copilării, ci podoabe ale zilei, o anume ordine fastă a vieții, ceea ce înseamnă o moștenire spirituală mai adîncă decît formele exterioare ale culturii, care s-au pierdut. Nici ortodoxia, nici bizantinismul, nici măcar slavonismul n-au putut fi o piedică pentru păstrarea acestei mari tradiții. Ele nu sînt vinovate cu nimic de pierderea culturii antice la noi.

CONCLUZII

Din analiza unor fapte, cele mai multe în general cunoscute, am ajuns la o prețuire mai dreaptă a culturii așa-zise slavone la noi, care a fost în realitate o cultură patriarhală și religioasă potrivită unui popor agricol. Cultura aceasta, care se identifică la noi cu „vechiul regim“, este rezultatul unei situații sociale și economice care a dăinuit la noi în tot Evul Mediu, prelungit pînă la sfîrșitul veacului al XVIII-lea. Cultura apuseană de caracter tehnic și orășenesc n-am putut-o adapta, nici înțelege, în decurs de lungi veacuri, nu pentru că slavonismul (adică bizantinismul popular) ar fi fost un zid între noi și Occident, ci pentru că nu era în spiritul, în nevoile societății noastre. Slavonismul n-a fost o cauză a

rupeii noastre de Occident, ci rezultatul acestei rupeii, care s-a făcut prin contrastul vieții economice și sociale. Ceea ce ni se potrivea din cultura occidentală am adoptat la timp încă din Evul Mediu. De asemenea și ca o consecință a concluziei de mai sus, nu este drept să spunem că slavonismul (cu înțelesul și cuprinsul ce i-am dat mai sus) ar fi provocat ruperea noastră de moștenirea latină; această rupere se făcuse cu mai multe veacuri înainte și slavonismul a venit mai târziu ca o consecință a acestei rupeii.

În definitiv, putem socoti reabilitată o întreagă și *glorioasă perioadă a istoriei noastre*, privită de mulți cu dispreț sau cu dezgust. Nu avem dreptul să depreciem trecutul nostru. Perioada patriarhală a culturii noastre este bogată în valori morale: solidaritatea socială, [2] avînt religios, spirit eroic. Putem oare s-o socotim o nenorocire, cu alte cuvinte să plîngem pe strămoșii noștri că au fost altfel de cum înțelegem noi viața cu ideile noastre de azi? Perioada aceasta așa de lungă a trecutului nostru nu a fost desigur o perioadă nefericită; valorile morale fac pe oameni mai fericiți decît cele materiale, iar o cultură care se adaptează nevoilor sufletești ale neamului întreg, într-un anume stadiu al evoluției sale, este un bun spiritual, pe care urmașii trebuie să-l respecte.

În istoriografia noastră ideile simple și formulele de-a gata sînt adesea repetate și țin loc de judecarea trecutului. Istoricii români au ajuns azi la un stadiu destul de înalt al cunoașterii faptelor și al criticii istorice, ca să poată păși la înțelegerea reală a valorilor trecutului. Problema aceasta a valorii culturii „slavone“ este una din cele dintîi care trebuie revizuită pentru înțelegerea adevărată a istoriei noastre. Numai din dreapta ei prețuire vom înțelege că istoria noastră n-a fost un lung accident nenorocit, ci o dezvoltare organică între viața materială și cea spirituală.

CULTURA FEUDALĂ

Cultura reprezintă în istoria popoarelor un fenomen de suprastructură, care depinde de evoluția producției și a stărilor sociale. În epoca feudală cultura oglindește preocupările clasei moșierilor, stăpîni de pămînt și de oameni dependenți, stăpîni militari pe moșiile și în castelele lor. Alături de marii feudali laici se afla și biserica, tot ca și aceștia stăpîină de pămînt și de șerbi. Prin urmare idealul militar, de eroism individual al feudalilor se reflectă în literatura istorică, iar în cea religioasă se reflectă misticismul religios, menit să păstreze o tradiție de supunere a păturilor dependente. În același timp, o altă caracteristică a culturii în epoca feudală este particularismul ei: ea nu este o cultură națională, nici măcar a unei țări întregi, ci variază după caracteristice locale, de provincii și regiuni. Aceasta se explică prin lipsa de unitate politică și economică a statelor feudale, prin autarhia domeniilor cu imunitate, conduse politic de stăpînii lor. Cultura feudală caută o unificare la curțile monarhilor feudali, care întrunesc în mîinile lor puterea suzerană asupra întregii țări. Totuși cultura de curte nu poate fi o cultură care să reprezinte în epoca feudală tendințele spirituale ale întregii țări, deoarece monarhia feudală și curțile domnești sînt legate în primul rînd de clasa suprapusă a marilor feudali și de biserică, depinzînd de ele și colaborînd cu ele. Într-un cuvînt, cultura feudală este caracterizată prin literatură mistică religioasă și lite-

ratură cavaleriească-istorică a clasei feudalilor militari, iar în artă prin luxul somptuar al păturilor bogate ale societății.

Dar alături de literatura și arta propriu-zisă feudală, exista și atunci o literatură și o artă a poporului, care nu este esențial deosebită de cultura populară dinainte și de după cea feudală. Poporul își continuă viața sub asuprirea stăpînilor, adesea împotriva lor, iar cultura populară, mai mult orală decît scrisă, în limba poporului și niciodată într-o limbă străină, ca cele folosite de stăpîni (latină în apus, slavă la noi), reprezintă o împotrivire pasivă sau activă (de exemplu cîntecele haiducești) împotriva asupririi.

Și în istoria României această constatare se adeverește și se poate constata.

LIMBA SLAVĂ LA ROMÂNI

Cultura românească în epoca feudală se rezumă la curtea domnească, la curțile feudale și la biserică. Această cultură „superioară“ este într-o limbă străină, limba slavă bisericească, înțeleasă numai de păturile suprapuse. Ea se reduce la literatura bisericească, în slujba bisericii și la literatura istorică, literatura eroică a curților domnești și boierești. Artă este cea religioasă și artă curților militare și feudale. Exista firește și atunci, o literatură populară, o artă populară, cu care se ocupă folclorul, cu forme artistice de mare preț, care întrec desigur gustul artistic somptuar al păturilor suprapuse, dar această artă și literatură populară, statică, nu se face cunoscută în rămășițele istorice, ci a fost descoperită abia în zilele noastre. Numai uneori putem afla pătrunderea motivelor și a formelor populare în cultura păturilor suprapuse.

Cu vremea, în epoca pe care o studiem, cultura slavonă a păturii suprapuse și a curții, face loc culturii în limba poporului. Această schimbare care se constată în toată lumea feudală este rezultatul ridicării unor clase noi, nobilimea mică și orășenii, limba lor nu mai este cea clasică, moartă, ci limba poporului, singura pe care o înțeleg. La noi, această mare revoluție în cultură, are loc, cum vom vedea, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

Limba slavă care se folosea în țările române ca limbă literară și de stat, este o limbă moartă, cu infiltrații și influențe ale limbilor slave vii. Limba slavă bisericească este limba în care au tradus Metodie și Kiril cărțile bisericești cu prilejul creștinării slavilor în secolul al IX-lea. Limba slavă bisericească a fost apoi adoptată ca limbă literară, a bisericii și a statului, la toate popoarele slave ortodoxe: rușii, sîrbii, bulgarii, precum și de două popoare neslave: românii și litvanii, care au stat sub influența culturii slave. În secolele al XIV—XVII-lea, cînd aflăm textele slave bisericești scrise de români sau pentru români, limba slavă bisericească nu mai era o limbă vie; ea încetase să fie vorbită de multe secole. Limba bulgară vie evoluase ca gramatică și vocabular și nu mai semăna cu limba din vremea lui Metodie și Kiril. Totuși limba bisericii, nefiind folosită de oameni prea învățați în limbile vechi, era fatal ca să fie amestecată cu elemente gramaticale și lexice ale limbilor slave vii. Așa se face că în Țara Românească, în cărțile bisericești și mai ales în corespondență și în actele oficiale din secolele amintite, nu avem limba curată veche bisericească, ci amestecată și influențată de limbi slave vii, anume în primul rînd de limba bulgară, vorbită în secolele XII — XV-lea (limba medio-bulgară) și de limba nouă bulgară, vorbită după această epocă. Pe lângă influența bulgară, limba slavă bisericească din Țara Românească mai era influențată într-o oarecare măsură și de limba sîrbă. În Moldova, limba slavă bisericească (veche bulgară) resimte și influența limbii rusești apusene, ceea ce îi dă un aspect întrucîtva deosebit de cea din Țara Românească. Începînd din veacul al XV-lea și tot mai mult după aceea, în ambele țări, limba slavă folosită în literatură și biserică, este influențată de limba română. Așadar în Țara Românească avem limba slavă bisericească de redacție medio-bulgară și în Moldova de redacție rusă apuseană.

Limba slavă era nu numai limba bisericii, adică limba în care se citea liturghia și cărțile de cult, ea era folosită ca limbă literară, adică în cronică (literatura istorică), în cărțile de legi (pravile), povestiri, precum și în actele de proprietate (hrisoave, urice), în poruncile date de domni și de boieri, în corespondența diplomatică și chiar în corespondența particulară.

Cele mai vechi cărți manuscrise în limba slavonă, precum și cele mai vechi documente (scrisori, acte), cu date cunoscute, datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, adică de după întemeierea statelor feudale. Totuși prin unele biserici din țară s-au găsit manuscrise mult mai vechi scrise pe pergament, care datează din veacul al XIII-lea și de la începutul celui următor. Nu se poate spune sigur unde au fost scrise aceste manuscrise, sau dacă au fost aduse din țările slave; știm însă cât de greu se despărțeau bisericile pe atunci de cărțile lor, așa că nu este exclus ca ele să fi fost scrise în bisericile noastre, înainte de întemeiere.¹ Felul cum apar manuscrisele lucrute în special în Moldova de la începutul secolului al XV-lea, cu o tradiție ortografică deosebită de cele din alte țări care foloseau limba slavonă, tradiție respectată foarte consecvent, arată că se poate vorbi de un tip de manuscrise moldovenești, care-și au originile într-o epocă mult mai veche.

Erau anumite centre în care se scriau manuscrisele slave, centre care primeau comenzi și pentru particulari și mănăstiri. La 1504, Paisie, monah și cîntăreț de la Mănăstirea Putna, scrie un Minei pentru Mănăstirea Dobrovăț, comandat de Ștefan cel Mare. Mănăstirea Dobrovăț era nouă și nu avea atunci atelier de caligrafi și copişti din slavă.²

Totuși, nu putem admite că limba slavă era cunoscută numai de cîțiva specialiști, caligrafi copişti și fruntași ai bisericii. Limba slavă era limba clasei stăpînitore, a curții domnești, a boierimii și a multor slujbași și chiar a unor negustori, fără să vorbim de preoți și călugări. Aceștia toți nu numai că înțelegeau limba slavă, dar chiar puteau să vorbească și să scrie în această limbă. Cînd Ștefan cel Mare, la 1503 discuta cu solul polon Firley despre chestiunea Pocuției, ei vorbeau printr-un interpret, dar deodată marele domn se adresează direct solului pe limba slavo-rusă, folosită în Moldova: „Vzialy esmi tu bukatu zemlye, choczu stobi my szya ney dostalo“ (Am luat această bucată de țară, vreau ca

¹ De pildă Ms. slav Acad. R.P.R. (Octoih), din Moldova sec. XIII—XIV și Ms. slav nr. 75; tot acolo din Țara Românească (miscelaneu, sec. XIII).

² Ms. slav. Acad. R.P.R., nr. 547, f. 216 v.

să-mi rămână)¹. Tricolici, vornicul lui Ștefan cel Mare, luat prins la Țirgoviște de domnul Țării Românești trimite o scrisoare soției și copiilor din Moldova că n-a murit și că ei să nu se certe pe moștenire. Această scrisoare este scrisă în slavonește.² De observat că anumite porunci domnești adresate boierilor din sate, care erau chemați la curte ca jurători în procese, sînt scrise în slavonă, limbă pe care erau deci datori s-o înțeleagă. Mănăstirile aveau scrisori de scutire pentru carele lor în toată țara, cine oprea aceste căruțe era greu amendat. Paznicii și vameșii care nu știau slavonește riscau deci să plătească amenzi. Cu atît mai mult că și neguțătorii din Brașov, Sibiu, Liov, aveau cărți de privilegiu în slavonește, în care se fixa cuantumul vămii pentru toate articolele de negoț și le prezentau la vămi, unor oameni care trebuiau să le înțeleagă. Grigore Țamblac, la 1401—1402 a ținut la Suceava, în fața curții, predici în limba slavonă. Interesant este și un amănunt dat de cronica lui Miron Costin. La 1619—1620 domnea în Moldova un croat, Gaspar Grațiani, care nu știa românește, el se adresă în slavonă unor rebeli, iar Bucioc marele vornic zice cronicarul, tălmăcea pe moldovenește. Acest boier înțelegea deci oral, nu numai din cărți, limba slavonă.³

CARTEA ȘI ȘCOALA SLAVONĂ.

Limba slavonă se învăța în primul rînd în mănăstiri. Astfel, de pildă, pe un manuscris al cuvîntărilor sf. Ioan Gură de Aur de la Mănăstirea Bistrița (Oltenia) avem o serie de însemnări slavone ale gramaticilor de slavonie din secolul al XVII-lea, care învățau carte în această mănăstire: „Constantin gramatic din satul Vîlcea, anume Corbasca, să se știe că am șezut la Mănăstirea Bistrița ca să învățăm carte“. Urmează apoi pentru același lucru și Mihail gramatic din Bobești din Romanați.⁴ Iată cum cei ce voiau să învețe

¹ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 479.

² I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare* II, p. 358.

³ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția P.P. Panaitescu, 1954, p. 39.

⁴ Ms. slav. Acad. R.P.R., nr. 303.

slavonă veneau de departe și se așezau pentru un timp la mănăstiri. Slavona se învăța și la curtea domnească și desigur și la unele curți boierești. Cronicarul moldovean Azarie spune că fiii lui Alexandru Lăpușneanu, „au fost bine crescuți și dați să învețe cărțile și învățăturile ortodoxiei“¹, desigur în limba slavonă, dar nu la mănăstire, ci la curte. Raritatea și scumpetea cărților era o piedică pentru dezvoltarea culturii slavone și a culturii în general. În actul de fundare al Mănăstirii Bisericieni, Ștefăniță Vodă al Moldovei spune: „și am dat rugătorului nostru *multă bogăție* ca să împodobească sfinta mănăstire cu toate și să *facă cărți*“.² Câtă bogăție valorau cărțile manuscrise se vede dintr-un privilegiu al lui Radu Paisie pentru Mănăstirea Glavacioc din iunie 1536; el amintește că sub Vlad Călugărul, în veacul precedent, acest domn a cumpărat de la egumenul Mănăstirii Brădeț muntele Prislopul, a treia parte, pentru o Tetraevanghelie și prețul ei a fost 1 000 de aspri.³ Deci a treia parte a unui munte era egală în valoare cu o carte. La 8 iunie 1583 egumenul Mardarie de la Tismana cumpără partea de moșie a popii Stoica din Groșani pentru două cărți, prețul lor 850 de aspri, un cal și 12 oi.⁴ Cărțile bisericesti erau socotite alături de alte lucruri de preț în moșteniri: la 5 iunie 1584, Petre Cercel întărește fiicelor lui Neagoe logofăt moștenirea averii tatălui lor „și cărțile de biserică“.⁵

În mănăstiri se făceau totuși mari eforturi pentru înmulțirea numărului cărților: pe un Trebnic al Mănăstirii Bisericieni, din 1527, scrie: „Aceste cărți au fost vechi, iată le-au înnoit părintele stareț Andonie și a înnoit și a legat 211 cărți“.⁶

Existența unor biblioteci încă din secolul al XVI-lea se vede din următoarea însemnare pe un Tipicon slav de la Neamț scris la 1523: „Iar cărțile cele vechi ale mănăstirii

¹ I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, Acad. Rom. Mem. Secț. Ist., 1909, p. 170.

² M. Costăchescu, *Documentele de la Ștefăniță Voievod*, p. 186.

³ *Doc. priv. ist. Rom.* B, sec. XVI, vol. II, p. 208.

⁴ *Ibidem*, vol. V, p. 129.

⁵ *Ibidem*, B, sec. XVI, supliment.

⁶ Ms. slav. Acad. R.P.R., nr. 237, f. 354 v.

le-au dus la mitropolie¹. Aşadar se aduceau cărţi noi şi cele uzate şi învechite nu se distrugau, ci se trimeteau la Mitropolia Sucevei, unde se făcea bibliotecă.

TIPOGRAFIILE.

Raritatea şi scumpetea cărţilor a fost în parte înlăturată prin marea descoperire a tiparului, care a pătruns destul de timpuriu şi în ţările noastre.

Originile tipografiei în ţările române sînt azi destul de bine cunoscute. Este vorba, la început, de tipografii în care se tipăreau cărţi în limba slavă pentru bisericile din Ţara Românească şi Moldova. Prima carte tipărită în Ţara Românească este un Liturghier terminat la 10 noiembrie 1508 în domnia lui Mihnea cel Rău, urmat de un Octoih (carte de cîntări bisericesti) tipărit la 1510 de domnul ţării, Vlad cel Tânăr, şi de o Evanghelie tipărită la 1512 sub Neagoe Basarab. Toate aceste trei cărţi sînt în limba slavă bisericească de redacţie medio-bulgară şi toate sînt tipărite de meşterul tipograf Macarie². Macarie era originar din Muntenegru, mică ţară slavă la malul Mării Adriatice. După ce tipărise mai multe cărţi acolo sub oblăduirea domnitorului Gheorghe Cernoievici în anii 1493—1495 (la Cetinje), el este silit să apuce drumul pribegiei, din cauza turcilor, care năvălesc în Muntenegru. În timpul domniei lui Radu cel Mare, Maxim Brancovici fost despot al Serbiei şi nepotul său, Solomon Cernoievici, fiul lui Gheorghe, găsesc adăpost în Ţara Românească, şi cu ei împreună a venit şi meşterul tipograf Macarie. În Ţara Românească s-a înjghebat o nouă tipografie, adusă poate din Veneţia, în care s-au tipărit cărţi bisericesti, după manuscrisele interne slavone din mănăstirile ţării.

După o pauză de 33 de ani, datorită împrejurărilor tulburi din ţările noastre, se redeschide tipografia slavă din Ţara Românească, la Tîrgovişte, în anul 1545, sub conducerea tipografului sîrb Dimitrie Liubavici, nepotul tipografului slav din Veneţia, Bojidar. Dimitrie Liubavici lucrase mai

¹ Ms. slav. Acad. R.P.R., nr. 101, f. 286 v.

² I. Bianu şi N. Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, p.1 —21

intii la o tipografie sirbească de la Mănăstirea Gracianița. În acest fel se vede cum tipografia la români a însemnat o influență și un schimb cultural cu țările slave. Putem vorbi, pe acest teren al tipografiei și de o colaborare între țările române; în adevăr, Dimitrie Liubavici, care a tipărit la Tirgoviște mai multe cărți slave pentru Țara Românească¹, a tipărit tot acolo și o carte comandată de domnul Moldovei, Ilie Rareș (un apostol slav din anul 1547)².

În a doua jumătate a veacului al XVI-lea înfloréște în Brașov tipografia românească condusă de diaconul Coresi, venit din Țara Românească. Această tipografie de cărți românești este sub influența orășenilor, sași protestanți, care căutau să cîștige și pe românii din Transilvania la religia lor. Fiind vorba de cărți bisericești care nu erau admise de biserica feudală din Moldova și Țara Românească, ele n-au putut contribui prea mult la introducerea și răspîndirea cărții românești aici. Totuși prezența lor în unele biserici, chiar sătești, în Moldova și Țara Românească, este o dovadă a circulației lor. Abia în a treia fază a tipografiei din țările române încep să apară masiv cărțile românești. În veacul al XVII-lea, începînd din 1635 în Țara Românească și de la 1642 în Moldova se redeschid tipografiile din aceste două țări. Și această nouă fază a activității tipografice este în legătură cu țările slave. Aici prezele tipografice, literele, vinietele ornamentale și ilustrațiile cărților, precum și meșterii tipografi ei înșiși, vin de la Kiev. În acest oraș rusesc, care se afla atunci sub stăpînirea Poloniei, se deschisese ceva mai devreme o mare tipografie slavă la Mănăstirea Pecaerskaia Lavra. Întemeietorul tipografiei a fost mitropolitul de origine română Petre Movilă, care a contribuit mult la ridicarea culturii rusești în provinciile din Polonia, ce nu fuseseră încă liberate. Petre Movilă a intrat în legături cu domnii Țării Românești și Moldovei, Matei Basarab și Vasile Lupu și le-a trimis cîte o tipografie cu meșteri tipografi ruși. În aceste tipografii nu s-au tipărit numai cărți bisericești, ci și cărți de legi, pravile. O parte din cărțile tipărite în tipografia aceasta din Țara Românească sînt în limba slavonă,

¹ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 23—30.

² L. Stojanovici *Stari srpski zapisi i natpisi* (Vechile inscripții și însemnări sirbești), IV, p. 52.

dar acum apar pentru întâia oară la noi cărțile tipărite în românește (în Moldova numai în românește).¹ În acest chip dezvoltarea artei tipografice, care în toată lumea a fost un instrument al progresului, a contribuit și în țara noastră la răspîndirea cărții, întâi în limba slavă, limba literară, folosită de clasa stăpînitore feudală, apoi și în limba română. Nu se poate concepe și înțelege evoluția culturii românești în perioada feudală fără tipografia.

IZBÎNDA LIMBII ROMÂNE.

Al doilea fapt de mare importanță pentru cultură, care s-a produs în această perioadă a fost înlocuirea limbii literare și bisericești slave, cu limba poporului.

În toate țările din Europa, în perioada feudală se produce la un moment dat această revoluție în cultură, adică înlocuirea limbii literare moarte în apus și în centrul Europei — limba latină, cu limba poporului. Desigur că schimbarea se datorește ridicării unor noi pături sociale la viața culturală. Începutul scrisului în limba română e atestat la sfîrșitul veacului al XV-lea și la începutul veacului următor, cu așa-numitele texte rotacizante (înlocuirea lui *n* intervocalic cu *r*) (Psaltirea Scheiană, Codicele Voronețean) scrise în Maramureș. Traducerile românești ale cărților bisericești cuprinse în textele maramureșene nu se datoresc, cum s-a crezut², influenței husite, deoarece ele nu sînt contemporane cu dezvoltarea husitismului, ci datează de la sfîrșitul secolului al XV-lea, pe cînd husitismul își are perioada de înflorire în prima jumătate a veacului. Ele sînt pe de altă parte, anterioare apariției reformei luterane. Apariția acestor prime texte românești se datorește în chip necesar unei lupte a nobilimii românești din Maramureș, pentru dobîndirea independenței bisericii sub egida ei.

La mijlocul veacului al XVI-lea se dezvoltă, cum am spus, tiparul în limba română, în special prin cărțile tipărite

¹ Descrierea pe larg a cărților tipărite în cele două tipografii din Principate în epoca aceasta, la Bianu și Hodoș, *op. cit.* I, p. 103 și urm.

² N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, ediția II-a, București, 1925, p. 100—105.

de diaconul Coresi la Braşov. Aceste scrieri se datoresc influenţei Reformei religioase din Transilvania, dar să nu uităm că traducătorii cărţilor coresiene sînt preoţi români din oraşele din Transilvania, Braşov, Orăştie, Caransebeş, tocmai din oraşele unde începuse să se dezvolte o pătură orăşenească românească. Aşadar începuturile traducerilor cărţilor în româneşte, în limba poporului se datoresc clasei orăşeneşti româneşti din Transilvania.

În Ţara Românească şi în Moldova scrisul românesc apare ceva mai tîrziu. Istoricii burghezi au socotit de obicei că înlocuirea limbii literare slavoneşti, în ţările române, cu limba poporului, este un merit al bisericii şi se datoreşte acestei instituţii. În realitate lucrurile stau invers. Cum era de aşteptat, aici biserica s-a dovedit conservatoare în cea mai mare măsură şi a păstrat limba bisericească slavonă şi liturghia în slavoneşte mai tîrziu decît mirenii. Literatura juridică şi cea istorică în româneşte, precum şi introducerea limbii române în cancelariile boiereşti şi în cea domnească preced cu mai multe decenii introducerea limbii române în biserică. Prima Liturghie în limba română datează din anul 1679 (în Moldova, a mitropolitului Dosoftei), iar cărţile slavoneşti de cult se tipăresc în Ţara Românească, pînă în ultimii ani ai secolului al XVII-lea (Liturghia de la Bucureşti, 1680, în slavonă, şi tot în slavonă Triodul de la Buzău din 1697, Molitvelnicul de la Buzău tocmai din anul 1699), iar în Moldova se mai tipărea la Iaşi, la 1680, Psaltirea în slavoneşte. În schimb, primele texte juridice româneşti din Moldova traduse în româneşte după Pravilele slavone datează din veacul al XVI-lea (Pravila lui Lucaci retorul¹, scrise la 1581 în parte româneşti, împreună cu altă traducere independentă a Pravilelor din aceeaşi epocă).

Pe de altă parte, literatura istorică, adică letopisetele sau cronicile, a precedat şi ea, cu folosirea limbii poporului, literatura religioasă. Astfel în Ţara Românească, s-a scris în limba română, o cronică a familiei Buzuştilor, în vremea lui Mihai Viteazul, cronică păstrată într-o compilaţie mai tîrziu (a Cantacuzineştilor). Această cronică, scrisă în ultimii ani ai secolului al XVI-lea, este o cronică boierească, de

¹ Pentru aceste texte, vezi mai jos, în acest capitol.

familie, privind domnia lui Mihai sub prisma intereselor acestei familii și a fost scrisă direct în românește.¹ La 1620, Mihai Moxa scrie cronograful său în limba română, o istorie universală, tradusă din slavonește cu pasaje privitoare la istoria României.² În Moldova așa-numitul *Letopiseț moldovenesc*, care a intrat mai târziu în compilația lui Grigore Ureche, a fost scris de Eustratie logofătul pe la 1625—1630.

Pe cînd școala cronicarilor în limba română era în floare, cu Letopisețul lui Miron Costin, acest cronicar este silit să citeze în textul letopisețului său Biblia și Evanghelia în limba slavonă, pentru că pe vremea aceea (la 1675), nu existau încă traduceri ale acestor cărți în limba poporului.

Și introducerea limbii române în corespondența și actele particulare este mai veche în țările române decît introducerea limbii române în biserică; cele mai vechi zapise (contracte) în limba română apar în anii 1575—1590. Cancelaria domnească a fost ceva mai conservatoare, dar după 1655—1660 toate hrisoavele și uricele, atît cele din Moldova, cît și cele din Țara Românească, se scriu în românește și numai titlul domnului rămîne, sporadic, în slavonește.

Din toate acestea rezultă că izbînda limbii poporului nu se datorește bisericii, care a introdus limba română cea din urmă, sub influența curentului general. Era și firesc să fie așa, biserica fiind în principiu o instituție păstrătoare de tradiții. Trebuie deci să căutăm în altă parte forțele care au contribuit la înlocuirea limbii slavone bisericești în țările române cu limba românească. De la început e ușor de observat că această schimbare se datorește unei lărgiri a cercului oamenilor cu știință de carte. Ceea ce a produs această lărgire e fără îndoială o creștere a puterii economice a unor anumite straturi sociale. Am arătat că limba slavonă era cunoscută de relativ puțină lume. Domnul, curtea, boierii mari, dregătorii, episcopii și o mare parte a preoților știau slavonește. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea și mai ales în cursul veacului următor s-au ridicat alte clase sociale cu o stare economică mai puternică și deci care avea nevoia și posibilitatea de a învăța carte. În primul rînd orășenii

¹ N. Iorga, *Cronicele muntene*, Acad. Rom., Mem. Secț. Ist., Seria II, XXI, 1889, p. 10.

² B.P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 313—406.

s-au ridicat mult în această epocă. Am arătat mai sus că tipărirea cărților românești în Transilvania în veacul al XVI-lea este de pus în legătură cu orașele românești din acea provincie. În țările române viața orășenească n-a avut o dezvoltare firească din pricina monopolului turcesc care a micșorat contribuția orășenilor la izbînda limbii poporului; ei nu reprezentau încă o forță suficientă pentru a duce la bun sfîrșit această mare schimbare culturală. Literatura istorică s-a dezvoltat, nu datorită orășenilor, ci boierilor. Nu cunoaștem nici un tîrgoveț autor de cronici, în schimb toți cronicarii care scriu românește: Ureche, Miron Costin, Radu Popescu, Radu Greceanu etc. erau boieri. Traducerile cărților juridice (pravile) de asemenea nu sînt făcute de orășeni, nici pentru orășeni.

Trebuie deci să admitem că în vremea aceasta scrierea cărților în limba română se datorește ridicării unei noi boierimi, mai numeroasă, cu moșii mai mici decît ale marilor latifundiari de odinioară, cu origini mai modeste, chiar dacă mai tîrziu ajunge la mari demnități și averi. Scriitorii și cititorii cronicilor și pravilelor românești nu mai sînt urmașii marilor boieri din secolul al XV-lea, ei sînt oameni noi, care se ridică în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Dacă un Grigore Ureche și Miron Costin sînt boieri mari, ei fac parte din a doua generație, din oameni noi și nu toți cronicarii sînt boieri mari: Eustratie logofătul era boiernaș. Dar ceea ce este mai important, e faptul că ei se adresează unor oameni care nu știau slavonește, pentru că nu aveau timp, nici avere destulă să urmeze studii de limbi străine, boieri mai mici, care stăteau prin cultura lor și prin situația lor economică mai aproape de popor. Prin urmare, ceea ce este interesant pentru a determina cercul social din care au pornit scrierile în limba română, nu este atît persoana autorilor, cit cei cărora li se adresau aceste cărți. Miron Costin și Ureche știau slavonește, ei însă au scris românește pentru că cei cărora se adresau, cititorii lor, nu cunoșteau decît limba română. Aceasta se vede din numele celor care au făcut copii sau pentru care s-au făcut copii de cronici (cronicile erau foarte mult răspîndite în copii manuscrise, și nu s-au tipărit pînă la sfîrșitul veacului al XVIII-lea).. Toți aceștia erau boieri, și anume boieri mici.

Totuși și orașenii au avut o înfrîngere asupra victoriei limbii române. E de observat că pînă la mijlocul secolului al XVI-lea boierii ședeau la moșiile lor, unde își aveau curțile și veneau eventual la curtea domnească și la oaste cînd îi chema datoria de feudali. Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea boierii încep să cumpere case, curți și chiar prăvălii în orașe. Miron Costin, Ureche și alți boieri scriitori aveau, printre alții case la Iași și în alte orașe. De asemenea mănăstirile încep să fie clădite la orașe și să aibă acolo interese tot mai mari. Așadar, legătura boierimii și mănăstirilor de orașe, ieșirea boierimii din izolarea ei de la țară, trecerea ei în anumite centre de cultură, au fost un factor care a contribuit și el la lărgirea culturii, deci la folosirea limbii române în scrieri, în locul limbii literare slavone.

Deci este lămurit că introducerea limbii române în literatură și în cele din urmă și în biserică, faptul cultural cel mai important din perioada feudală a istoriei noastre alături de introducerea tiparului, se datorește unei lărgiri a cercului oamenilor de cultură. La originea acestei lărgiri stă ridicarea orașenilor și a unei boierimi noi, trecerea boierimii la orașe.

Istoriografia veche a socotit că această mare revoluție culturală se datorește bisericii și biserica ea însăși ar fi făcut-o sub anumite influențe externe de cultură: husitismul, luteranismul, calvinismul. De la sine înțeles că o asemenea explicație este inadmisibilă, ca nu ține seamă de forțele sociale interne, de schimbările survenite în producție, care singure pot da dezlegare fenomenelor de suprastructură, cum este cazul culturii. Firește că exemplele externe au putut furniza românilor îndemnuri și modele, ele nu sînt însă cauza de bază a schimbării culturale din țara noastră.

LITERATURA RELIGIOASĂ

Literatura religioasă în Principate, în perioada feudală, păstrează haina literară slavă pînă tîrziu în veacul al XVII-lea. Afară de rare excepții, această ramură a scrisului nu are la noi un caracter original: manuscrisele și mai tîrziu tipăriturile cu conținut religios sînt copii ale textelor slave scrise în Bulgaria, Serbia și Rusia, care și acestea, la rîndul

lor, sînt traduceri după texte grecești bizantine. La noi se poate vorbi cel mult de copiiști caligrafi, cu talent în desemnarea frumoasă a literelor și ornamentelor (de exemplu, Gavril de la Neamț între 1429—1447). Aceste copii prezintă interes pentru cercetătorii vechii noastre culturi, doar întrucît ne îngăduie să aflăm ce citeau cunoscătorii de limbă slavă în țara noastră. În această privință sînt de făcut unele observații: limba slavă a acestor texte este foarte grea, bogată și cu întorsături retorice complicate, de pildă în cuvîntările lui Ioan Gură de Aur și alte scrieri teologice. Așadar cititorii acestor texte nu erau oameni cu cultură puțină, ci pentru a le înțelege trebuiau să știe foarte bine slavona, să fie înșiși oameni de cultură, care să înțeleagă o limbă și un text abstract filozofic și foarte complicat ca formă. Pe de altă parte, alegerea textelor ce se citeau la noi ne îngăduie să vedem care erau nevoile spirituale ale societății, bineînțeles numai ale celei ce citea slavonește. Cărțile de rugăciuni slavone (molitvenice) reprezintă nevoile unei societăți care se ocupa mult cu agricultura: rugăciuni la semănat, la strînsul recoltei, la culesul viilor și oglindesc preocupările pentru ridicarea de clădiri și îmbunătățiri pe moșii (rugăciuni la temeliala casei, la săparea fîntinii), dar asupra acestei societăți atîrna mereu amenințarea năvălirilor turcilor și a altor dușmani prădalnici: „rugăciunie la nevoie obștească, vremuri turburi și la năvălirea varvarilor”¹.

Textele bisericești puneau probleme sociale: „pe robii trebuie să-i socotim ca pe noi înșine, oameni ai lui Dumnezeu”², sau: „este mai bine să împarți averea săracilor, decît s-o dăruiești bisericilor și să le îmbogățești”... „Nu se cuvine să urăști sau să faci rău pe orice om, sau necredincios, sau eretic”; „cum se cuvine a cumpăra și a vinde, fără a supăra pe Dumnezeu” etc.³

Am spus că aceste texte religioase sînt copii după traducerile din grecește făcute în țările slave. Nu s-a pus pînă acum problema dacă nu cumva unele texte din manuscrisele slave scrise în țara noastră au fost traduse din grecește, de cunoscători ai acestor două limbi. În adevăr, în manuscrisul

¹ *Ibidem*, Ms. slav. Acad. R.P.R., nr. 32 (Moldova, sec. XVI).

² *Ibidem*, nr. 310 (Țara Românească, sec. XVI).

³ Același manuscris.

slav nr. 296 al Academiei R.P.R., care cuprinde epistole și hotăriri ale sinoadelor bizantine și ale frunțașilor bisericii împotriva ereticilor, manuscris scris în Moldova în secolul al XV-lea, avem un pasaj șters cu roșu, pe marginea căruia scribul a însemnat: „Aceste cuvinte se află în scrierea grecească, dar pentru că am sărit (un pasaj) le am șters de aici“.¹ Avem deci a face cu însuși manuscrisul traducătorului, care traducea din grecește în slavă, în Moldova. E posibil ca și unele traduceri din latină în slavă să fi fost executate la noi în țară. O Biblie slavă, manuscris din Moldova din veacul al XVI-lea cuprinde în text o mulțime de latinisme, explicate pe margine cu roșu. (*Turma* este o coprindere de 30 de pedestri, iar *alla*, de 30 de călăreți etc.) Este evident că această biblie a fost tradusă din latinește în slavonește și probabil tot în Moldova, pentru că asemenea traduceri nu găsim în țările slave ortodoxe.²

Cît privește textele religioase în slavonește, compuse de românii știutori de slavă, ele sînt foarte puține; totuși cunoaștem cîteva din acestea. Numeroase manuscrise slave din țara noastră și din Rusia cuprind copii după „pripealele“, mici tropare ce se cîntă cu stihurile alese din Psalmi, întocmite de bizantinul Nichifor Vlemidis, „scrierea lui chir Filotei monahul, fost logofăt al lui Mircea Voevod“³. Acest Filotei este desigur [1] Filos, logofătul lui Mircea cel Bătrîn (după obiceiul schimbării numelui în călugărie, cu păstrarea inițialei numelui vechi). Un singur manuscris ne-a păstrat lauda în limba slavonă a sfîntului Mihail Mărturisitorul de la Sinad (moaștele lui se aflau la Tîrgoviște). Această laudă a fost scrisă de „Simion Dedulovici vistier“ din Țara Românească în secolul al XVI-lea.⁴ Tot din secolul al XVI-lea din Moldova sînt unele rugăciuni ocazionale scrise în slavonește, dar cu titlul în românește: „pentru sănătatea doamnei, pentru sănătatea cuconilor, pentru sănătatea feciorîțelor, pentru sănătatea maice a lui vodă, pentru sănătatea voinicilor (oștenilor), pentru sănătatea tuturor creștinilor (rugăciune), cînd vor vrea să încalece“ (adică să pornească

¹ *Ibidem*, nr. 296, f. 237 v.

² Ms. slav., Acad. R.P.R., nr. 549, f. 258 (ca exemplu).

³ Cf. S. Teodor, *Filotei monahul de la Cozia, innograf român în Mitropolia Olteniei*, VI (1954), p. 20—34.

⁴ Ms. slav., Acad. R.P.R., nr. 270, f. 7v—8v.

la război)¹. Tot din literatura religioasă, cu unele laturi privind istoriografia, sînt scrierile hagiografice, adică viețile de sfinți. În Țara Românească, la începutul secolului al XV-lea, s-a scris viața sfîntului Nicodim fondatorul mănăstirilor Vodița și Tismana. Această scriere în limba slavonă s-a pierdut [2] și nu ne-a rămas decît o prelucrare în românește, foarte tîrzie². În Moldova, Grigore Țamblac a scris la 1402 viața sfîntului Ioan cel Nou, ale cărui moaște fuseră aduse de Alexandru cel Bun la Suceava.³ Această viață conține amănunte prețioase despre viața socială și comercială la malul Mării Negre în secolul al XIV-lea. În veacul al XVII-lea, o dată cu aducerea noilor tipografii de la Kiev în Iași și la Țirgoviște, începe tipărirea unor cărți religioase în românește. S-a observat cu drept cuvînt că apariția acestor cărți nu înseamnă încă introducerea limbii poporului în biserică, e vorba nu de cărțile liturgice, ci de cărți de morală religioasă, predici, învățături etc., care se citeau. Între acestea cea mai însemnată, ca limbă și compoziție sînt *Cazaniile* mitropolitului Moldovei Varlaam, tipărite la Iași în 1643. Cartea cuprinde o prefață a lui Vasile Lupu, domnul Moldovei, intitulată „Cuvînt împreună către toată seminția românească”. După afirmația mitropolitului Varlaam, din introducere, cartea este tradusă din rusește; pînă acum nu s-a aflat originalul rusesc, așa că nu se poate ști dacă și cit este o parte originală a lui Varlaam.

În timp ce apăsese această carte în românește, literatura slavă bisericească nu dispăruse încă în țările române. Udriște Năsturel, boier muntean, cumnatul lui Matei Basarab, traduce *din latinește în slavonește*, într-o limbă foarte savantă și greoaie, *Imitatio Christi*, celebra operă medievală de mistică și morală a lui Thomas a Kempis, care fu tipărită la Țirgoviște [3] în 1647. E interesant faptul că acest boier, deși spune în introducere că a lucrat din dragoste pentru limba latină, „fără îndoială înrudită cu limba noastră”, totuși nu traduce în limba poporului, ci tot în slavonește.

¹ *Ibidem*, nr. 117 (sec. XVI), f. 206 și urm.

² Ieromonahul Ștefan, *Viața sf. Nicodim*, ediția Craiova, 1939.

³ Gr. Țamblac, *Viața sf. Ioan cel Nou*, ediția episcop. Melhisedec, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, III, 1884, p. 161—174.

LITERATURA JURIDICĂ

Cele mai vechi texte de legi cunoscute la noi sînt așa-numite pravile bisericesti sau nomocanoane. Aceste scrieri care derivă din dreptul roman, prin mijlocirea unor preluări bizantine, au fost traduse în slavonește, apoi folosite de români în această limbă, în cele din urmă traduse în românește. Pravilele bisericesti nu cuprind numai drept bisericesc, adică pedepsele duhovnicești aplicate de preoți, ci și părți de drept penal propriu-zis cu aplicare la viața socială generală. De asemenea aceste cărți cuprind noțiuni de drept civil, cu stabilirea spițelor de rudenie în vederea moștenirilor.

Primul nomocanon slav, datat, scris în țările române este din anul 1451, scris la Tîrgoviște, de gramaticul Dragomir, pentru domnul Țării Românești, Vladislav II.¹ În Moldova Ghervasie de la Neamț copiază din Porunca lui Ștefan cel Mare, în 1474, un nomocanon în limba slavă², iar din 1495 avem un alt nomocanon slav scris la Iași pentru același domn³. De remarcat că domnii țării erau aceia care puneau la cale scrierea acestor cărți de legi, pentru necesitățile întăririi autorității domnești. În veacul al XVI-lea numărul nomocanoanelor slave scrise în cele două Principate este în creștere. Deosebite pentru bogăția de materiale compilate din Codicele lui Justinian, din hotărîrile sinoadelor etc., sînt cele două pravile slavo-moldovenești din 1512 (de la Biserici) și din 1557 (de la Neamț)⁴.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, deci destul de timpuriu pentru literatura în limba română, avem primele traduceri ale nomocanonului în limba română. O primă traducere românească ni s-a păstrat în trei exemplare, cu unele diferențe între ele, care se completează una pe alta, dar care derivă toate din aceeași traducere românească. Aceste

¹ A. Soloviev, *Importanța dreptului bizantin în Balcani* (sîrbește), în *Godišnik N. Ciupič XXXVII*, Belgrad, 1928.

² Acad. R.P.R., Ms. slav. nr. 131.

³ A. J. Jațimirski, *Melkie texti* (Texte mărunte) în *Izvestiia otdeleniia russkago iazika i slovesnosti Akademii Nauk* (Revista Secției pentru limba și literatura rusă a Academiei de Știință, Petersburg, XIII-2, p. 204—205.

⁴ Acad. R.P.R., Ms. slav., nr. 636 și 685.

trei exemplare ale nomocanonului românesc sînt două din Transilvania, unul tipărit în tipografia lui Coresi din Braşov, pe la 1570—1580, sub numele de *Pravila sfinţilor apostoli*¹, al doilea este cuprins într-un manuscris intitulat *Codex Neagoianus*, scris la începutul secolului al XVI-lea într-un sat de lingă Braşov², iar al treilea, intitulat *Pravila de ispravă oamenilor şi de toate păcatele şi greşelele*³, a fost scris în Moldova, la începutul secolului al XVII-lea, iar după limba arhaică, se vede că este o copie după un text românesc din veacul precedent³. Cum toate trei derivă dintr-o traducere românească unică, această traducere a putut fi alcătuită sau în Moldova sau în Transilvania. Locul primei traduceri a nomocanonului este mai probabil Moldova, deoarece aici avem o curte domnească, curţi boiereşti şi mănăstiri cu cărturari care puteau duce la bun sfîrşit această operă delicată, decît în Transilvania, unde clasa stăpînitore era de altă limbă. Spre Moldova ne îndrumază şi faptul că tot în a doua jumătate a veacului al XVI-lea avem în această ţară o altă traducere a Pravilei slavone, independentă de cea din textele amintite mai sus, cu adaosuri din alte legiuiri bizantine privitoare în special la înrudiri. Această traducere se păstrează într-un singur manuscris slavo-român, scris de Lucaci retor şi scholastic, la 1581, din porunca lui Eustatie, fost episcop de Roman⁴, dovadă că Moldova era centrul în care se deşteptase interesul şi se lucra pentru traducerea legilor în limba poporului. Cuprinsul nomocanoanelor este destul de interesant pentru viaţa socială a vremii. Vedem obiceiul gropilor în care se ascund cerealele: „Iată cine fură pîne de în groapă, post 4 leat“, de asemenea privitor la comerţ: „cela ce bagă apă în vin de-l vinde să fie proklet (blestemat), cine bagă apă în lapte, de-l vinde să fie proklet“; „furul de tîrg, post 40 de zile, acela ce fură găină“... Despre relaţiile cu oamenii străini de altă credinţă: „cine va mînca pîne spurcată sau carne sau va lua apă din vase de la jidov sau de la arman, post 8 zile“ (acest pasaj se află în versiunea

¹ I. Bianu, *Pravila sfinţilor apostoli*, în facsimil. fotocopie. Acad. Rom. Texte de limbă din sec. XVI, Bucureşti, 1925, şi C.A. Spulber, *Cea mai veche pravilă românească*, 1930.

² Publicat de C.A. Spulber în *op. cit.*

³ Ms. rom. Acad. R.P.R., nr. 5211.

⁴ Ms. slav, nr. 692.

moldovenească a Pravilei, în cea ardelenescă, în loc de arman este scris: latin). Un alt pasaj interesant despre datoria popilor de a fi oameni învățați: „cade-se să fie popă măestru ca un vraciu“. În schimb se iau măsuri împotriva vrăjitoarelor: „cela ce merge la vrăjitoare, post 40 zile“. Despre morala războiului Pravila dă acest frumos exemplu: „Iară un voinic (oștean), el va eși la război, deci se vor împinge cu alt voinic, deci va birui unul pre alalt, deci va fugi, iară cela va goni, iară cela va fugi și va căde și va zise: fii-mi frate, drept sfântul Ioan, nu mă ucide, iară el va fi nemilos-tiv și-l va ucide pre el, acela se leapădă de creștinătate, post. 20 ani“.

Apariția legilor scrise în limba poporului într-o vreme când întreaga literatură era în limba slavonă are desigur o explicație în legătură cu dezvoltarea societății din acea vreme. Legile scrise aveau un folos practic, erau folosite în judecări, în special în chestiunile de drept penal, alături și tot mai mult în locul dreptului consuetudinar, așa-numita „legea țării“ (greșit numită și „obiceiul pământului“). E adevărat că nomocanonul nu era încă dreptul propriu-zis, dar pe atunci nu se făcea o deosebire limpede între dreptul bisericesc și cel laic; în dreptul bisericesc, cum am văzut din exemplele de mai sus, intră și elemente de drept penal și civil, precum și pedepse laice (de pildă, bătaia).

Înlocuirea dreptului nescris cu cel scris înseamnă înlocuirea dreptului local dat și aplicat de autorități feudale locale (mănăstiri, boieri) cu dreptul egal pentru toată țara, dreptul prin esență al domnului. Pe de altă parte, dreptul nescris este un drept de obște, cu responsabilitate colectivă, dreptul scris de origine bizantină și romană, este un drept individual. De aceea înlocuirea dreptului nescris cu cel scris este o urmare a începutului destrămării obștii agrare, moșnenești, la români, și a stăpînirii colective a pământului de către marile familii boierești. Aceasta cade în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În al doilea rînd desființarea treptată a imunităților domeniilor feudale are ca urmare creșterea autorității centrale, domnești. De aceea dreptul local cedează locul dreptului țării, al domniei, care este un drept scris. Firește că dreptul scris nu datează numai de la traducerea pravilelor în limba poporului, de vreme ce aceste pravile românești au fost precedate de pravile în limba slavonă,

care tot din inițiativa domnească au fost copiate. Dar trecerea dreptului într-o vreme foarte timpurie din limba slavonă în cea românească înseamnă, firește, o creștere, adică o mai mare răspîndire a dreptului scris, folosirea lui pe scară mai mare de către oameni mai mulți, care nu știu slavonește și aceasta se întîmplă în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, o dată cu creșterea autorității administrative centrale și cu începerea destrămării obștilor.

În mijlocul veacului următor, se face un pas înainte în privința întinderii folosinței dreptului scris în limba țării. Mai întii e vorba de tipărirea legilor în tipografiile domnești, ceea ce le dă o răspîndire mult mai mare. Dar și cuprinsul legislației este lărgit, pravilele din veacul al XVII-lea nu mai sînt numai nomocanoane bisericești, ci și manuale de drept privat, drept penal și drept agrar. Ele nu sînt niște simple traduceri, ci aplicări cu schimbări potrivite la dreptul și la împrejurările speciale din țările noastre și anume din acea vreme, în secolul al XVII-lea.

În Țara Românească se tipărește în 1640, așa-numita *Pravila cea Mică* sau *Pravila de la Govora* (după locul tipăririi), tradusă în românește din slavonește de Mihail Moxa. Ea reprezintă traducerea unui nomocanon slav de tipul dezvoltat, care circulase în țările române în secolul al XVI-lea cu adaose de drept penal și privat.¹

Doisprezece ani mai tîrziu se tipărește la Tîrgoviște *Pravila Mare* sau *Îndreptarea legii*, tradusă în românește din grecește, tot cu cuprins mixt bisericesc și mirean.²

În Moldova, în aceeași epocă avem de asemenea două codice de legi. Primul a rămas în manuscris, este o *Pravilă* tradusă în românește din grecește de Eustratie logofătul, la 1632 sub titlul de *Pravila aleasă* (originalul ei e manualul juridic grecesc al lui Manoil Malaxos)³. În sfîrșit, la 1646, Vasile Lupu, domnul Moldovei, pune de se traduce în românește din grecește, și se tipărește la Iași *Cartea românească*

¹ I. Peretz, *Pravila de la Govora*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, XI, 1910.

² Textul la S.G. Longinescu, *Legi vechi românești și izvoarele lor*, București, 1912.

³ I. Bianu, *Manuscriptul românesc al lui Eustratie logofătul în Columna lui Traian*, II, 1882, p. 210—217.

de învățatură. Această scriere are la bază, prin mijlocirea unui text grecesc, lucrarea juristului italian Prosper Farinaci (Farinaceus). E prima carte juridică românească cu cuprins hotărît lumesc, de drept penal, civil și agrar.¹ E de nețăgăduit că fenomenele politice și sociale de care am vorbit pentru secolul al XVI-lea făcuseră acum noi progrese și tipărirea pravilelor într-o formă completă, reflectă această nouă fază de dezvoltare.

LITERATURA ISTORICĂ

Cele mai vechi cronici cunoscute în țările române sînt cele din Moldova, în limba slavonă: *Cronica sau letopisețul zis de la Bistrița* (numire neadevrată dată de editor), *Letopisețul de la Putna* (în două versiuni) și trei prelucrări pentru țări străine: *Cronica moldo-rusă* (în anexă la *Voskresenskaia Letopis*), *Cronica moldo-polonă*, *Cronica moldo-germană* sau *Cronica lui Ștefan cel Mare*².

Ele cuprind istoria Moldovei de la întemeierea statului pînă la începutul secolului al XVI-lea. Din conținutul lor se vede bine că au fost redactate în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în vremea domniei lui Ștefan cel Mare, pe cînd informațiile despre istoria anterioară sînt datorite unor amintiri și însemnări nesigure și necomplete. Pe de altă parte, este sigur că toate cronicile de mai sus derivă dintr-o singură cronică, prelucrată de copiiștii și compilatorii de mai târziu. Așadar, istoriografia slavonă din Moldova începe cu o cronică din vremea lui Ștefan cel Mare. Ea a fost precedată de compilații și copii de cronici slavone externe mai întinse (traducerea cronicilor bizantine a lui Gheorghe Amartolos și C. Manasses în slavonește etc.), în care copiiștii intercalau pasaje de istorie românească. Aceste cronici mai întinse au servit de model și de izvoare primelor cronici slave din țările noastre. Firește că și cronica din vremea lui Ștefan

¹ Textul la S.G. Longinescu, *op. cit.*

² I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești înainte de Ureche*, Buc., 1891. *Idem*, *Cronice inedite atîngătoare de istoria românilor*, Buc., 1895; *Idem*, *Letopisețul lui Azarie*, Acad. Rom., *Mem. Sect. Ist.*, 1909. I. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare*, versiunea germană a lui Schedel, Buc., 1942.

cel Mare, cit și cele care au urmat, stau în legătură cu nevoile societății. Istoriografia burgheză credea că primele cronic moldovenesti au fost scrise în mănăstiri diferite, departe de viața politică și socială a țării[4]. În realitate, ele corespund unui moment anumit în dezvoltarea societății feudale și corespund nevoilor din acel moment. Cit despre locul unde a fost scrisă prima cronică a Moldovei, în vremea lui Ștefan cel Mare, este limpede că nu este vorba de una sau mai multe mănăstiri, ci de curtea domnească. Din comparația cronicilor amintite mai sus rezultă existența unui prototip unic al tuturor versiunilor. Nu mai este vorba de cronici de la Bistrița, Slatina, Putna, ci de letopisețul unic al Moldovei. Dacă letopisețele s-au scris la mănăstire, de ce a fost o singură cronică pentru atâtea mănăstiri? În schimb era o singură curte domnească. Cronica aceasta unică s-a bucurat de o mare circulație, a fost prelucrată în polonă, rusă, germană. Străinătatea nu s-ar fi adresat pentru cunoașterea Moldovei unor cronici neoficiale de mănăstire și mai ales atât rușii cit și polonii și germanii nu s-ar fi adresat cu toții aceleiași scrieri. Tocmai aceasta arată caracterul ei oficial de curte. Același lucru reiese și din cercetarea internă a cronicii. Letopisețul spune că la 1471 a fost un cutremur în Moldova „cînd ședea domnul la masă“ (era deci de față). Unele evenimente militare sînt precizate chiar cu ziua săptămîinii și cu ora: „sîmbătă seara, vineri dimineața“. Despre lupta de la Codrii Cosminului cronicarul spune că s-au luat de la dușman „tunurile cele mari și altele mici și mai mici și mai multe, care nu este cu puțință a le înșira“. Cel care le-a văzut, ar putea să le inventarieze. E limpede că autorul nu este călugăr. În letopisețul zis de la Bistrița nici una din cele 36 de biserici și mănăstiri clădite de Ștefan nu e pomenită, dar se transmit datele exacte ale clădirii cetății de la Chilia, începerea și terminarea ei.

Scrierea primei cronici slavone a Moldovei corespunde cu două momente importante din istoria acestei țări, unul intern și altul extern. Cel dintîi privește lupta domniei pentru a-și asigura o putere centrală, împotriva tendințelor de autonomie feudală ale marilor latifundiari. Cea de a doua este lupta Moldovei în frunte cu domnul ei, Ștefan cel Mare, împotriva turcilor, pentru libertatea politică a țării. De aceea cronică domnească a fost scrisă la curte, ca să arate

că stăpînul țării este uns de Dumnezeu, nu se vorbește de o alegere a domnului, domnul este om viteaz și puternic, căruia toți îi datoresc credință, al doilea ca să arate gloria luptei împotriva turcilor. Pentru cronicar toate țările creștine formează o unitate, pe care el o numește cu termenul slav *hristianstvo* (creștinătatea sau republica creștină). Muntenii care au sprijinit pe turci împotriva Moldovei sînt *hicleni* (termen feudal care înseamnă cel ce și-a călcat omagiul, credința). Ștefan este pentru cronicar *Побѣдоносецъ* termen bisericesc dat sfinților luptători, s-ar putea traduce cu „sfinț purtător de biruințe pentru credință“. Cronica omite să recunoască faptul că Ștefan cel Mare a plătit totuși tribut turcilor în anumiți ani ai domniei sale și trece sub tăcere actele de omagiu ale aceluiași domn prestate regilor Poloniei și Ungariei. Rezultă clar din toate acestea că această cronică este nu numai cronică din vremea lui Ștefan cel Mare, ci cronică lui Ștefan cel Mare, apărută în momentul cînd în afară se dădea marea luptă pentru independență, înăuntru lupta pentru consolidarea monarhiei feudale.

În veacul al XVI-lea în Moldova continuă istoriografia în limba slavonă tot cu același caracter de cronici oficiale de curte. Trei sînt cronicile moldovenești din această epocă: cronică lui Macarie, episcopul de Roman, care duce istoria Moldovei de la moartea lui Ștefan cel Mare pînă la 1550, cronică egumenului Eftimie de la Mănăstirea Căpriană care cuprinde istoria Moldovei de la 1542—1553 și cronică călugărului Azarie (1550—1575).¹ Toți acești cronicari scriu din porunca domnilor (Petru Rareș, Alexandru Lăpușeanu, Petre Șchiopul). Ele corespund deci aceleiași tendințe ca și cronicile precedente: întărirea puterii domnești asupra marilor feudali. Sînt cronici oficiale scrise la curte. Spre deosebire de cronicile din veacul al XV-lea, ele au tendința de a înfrumuseța povestirea în chip literar-retoric, după modelul cronicii bizantine (tradusă în slavonește) a lui C. Manasse.

În secolul al XVII-lea se produce însă o schimbare esențială în evoluția istoriografiei moldovenești și aceasta în două direcții: limba literaturii istorice nu mai este slava, ci limba poporului, limba română, iar în al doilea rînd, croni-

¹ Vezi acum *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, Ed. Academiei, București, 1959. (S.P.)

cile nu mai sînt oficiale, scrise la curtea domnească, pentru domni, ci sînt scrise de boieri, pentru interesele boierești. Prima cronică a Moldovei în românește nu ni s-a păstrat decît în interiorul unor compilații de mai tîrziu, este vorba de așa-numitul „letopiseț moldovenesc“ al cărui autor a fost Eustratie al treilea logofăt, cel care a tradus și Pravila. Eustratie și-a scris letopisețul pe la 1625—1630, traducînd vechile letopisețe din slavonește în românește și adăugînd de la dînsul o serie de legende și tradiții. Acest letopiseț a fost apoi reluat și prelucrat de un alt boier, Grigore Ureche, spătar, apoi mare vornic. Cronica lui Grigore Ureche cuprinde istoria Moldovei de la întemeiere pînă la anul 1595 (Aron-Vodă), compilată după Letopisețul Moldovenesc al lui Eustratie, cronica Poloniei a lui Ioachim Bielski și unele cosmografii universale în limba latină. Scrisă în românește, cronica lui Ureche a avut o mare răspîndire, ea a fost redactată în anii 1640—1645 și respiră un puternic spirit boieresc și patriotic moldovenesc. Ureche crede că boierii sînt cei ce trebuie să guverneze țara, pe domni li prețuiește în măsura în care au ținut seamă și au avut în cinste pe boieri. Pe de altă parte el încearcă să învie, prin povestirea sa colorată și plină de aluzii, vechea glorie a Moldovei, lupta pentru independență împotriva turcilor.¹

Istoriografia boierească din Moldova continuă după Ureche, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea cu opera lui Miron Costin. Acesta reprezintă istoriografia boierească în Moldova în forma ei cea mai accentuată. El crede în dreptul boierilor de a cîrmui statul, în superioritatea lor asupra celorlalți oameni. Letopisețul său, care cuprinde istoria Moldovei între 1505—1661, se preocupă de aproape de „bivșugul“ țării, de creșterea economiei și comerțului, pentru că boierii din vremea lui se transformaseră într-o clasă de agricultori, care făceau comerț cu grîne. Este însă un istoric patriot, care speră că se vor termina odată „cumplitele vremi“ ale stăpînirii și exploatării turcești; speranțele sale pentru îndeplinirea acestei nădejdi și le pune în ajutorul Poloniei. Ca elev al școlilor iezuite din Polonia, a descoperit importanța „originii latine“ a românilor, care fusese

¹ Cf. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei pînă la Aron Vodă*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1955.

abia atinsă de Ureche și a scris în limba română și în cea polonă trei lucrări despre originea comună a tuturor românilor, rupind astfel tradiția istoriografiei feudale, care se preocupa exclusiv de fiecare provincie feudală în parte. Aceste trei lucrări sînt: *De neamul moldovenilor*, *Cronica polonă* și *Poema polonă*, aceasta din urmă scriere în versuri eroice dedicată regelui polon Ioan Sobiecki.¹

Înlocuirea istoriografiei slavone cu o istoriografie românească se explică în cadrul general, pe care l-am trasat mai sus despre înlocuirea limbii literare slavone cu limba poporului. Cît privește trecerea de la istoriografia oficială domnească la cea boierească, acest fapt cultural se explică prin stingerea vechii dinastii domnitoare. Boierii ajung să facă domni din rîndurile lor. Boierimea, care fusese îngenuncheată de Ștefan cel Mare și urmașii săi, luptă să recîștige puterea în stat și acestei faze îi corespund cronicile boierești din Moldova. Boierimea a avut întotdeauna un caracter militar, slăvirea actelor războinice a fost una din ocupațiile intelectuale de întotdeauna ale clasei boierești. De aceea istoriografia, care păstra faptele mari ale strămoșilor marilor familii a fost cultivată îndeosebi de către boieri, scrisă de boieri și citită de ei.

În Țara Românească nu ni s-au păstrat cronici slave, nici din secolul al XVI-lea, nici din cel următor. Pentru secolul al XV-lea este sigur că nici n-au existat asemenea cronici în Țara Românească. Așa-numita *Cronica sîrbească*, citată de unele cronici muntene pentru evenimente din secolul al XV-lea, este o cronică universală, cu unele adaosuri de istorie românească. De aceea istoria Țării Românești în secolul al XV-lea este în cronicile muntene de mai tîrziu foarte săracă, plină de inexactități și confuzii, lipsind chiar numele unor domni ai țării. În schimb, după cît se poate observa din compilația de cronici muntene care ni s-a păstrat, dar care datează din a doua jumătate a secolului al XVII-lea², a existat o cronică a Țării Românești din secolul al XVI-lea scrisă în slavonește, începută în vremea lui Neagoe Basarab și continuată pînă la Mihai Viteazul. Această cronică era o cronică domnească, scrisă la curte, apărînd

¹ M. Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, E.S.P.L.A.

² Ed. A. Laurian și N. Bălcescu, în *Magazinul istoric pentru Dacia*, IV, Buc., 1847.

intocmai ca în Moldova interesele domniei împotriva tendințelor centrifuge ale marii boierimi. În epoca lui Mihai Viteazul istoriografia munteană ia un avânt mai mare, datorită și faptelor de arme de mai mare răsunet din această vreme. O primă cronică a lui Mihai Viteazul a fost scrisă de logofătul său, Teodosie Rudeanu, în limba română și are un caracter oficial, apărînd pe Mihai și înălțîndu-i slavă. Ea nu s-a păstrat decît într-o traducere latină datorită silezianului Baltazar Walther¹. Tot atunci s-a mai scris în românește o cronică a vremii lui Mihai Viteazul și a domnilor din prima jumătate a secolului al XVI-lea, din inițiativa marilor boieri Buzești din Oltenia, care erau cei mai mari feudali sprijinitori ai politicii lui Mihai Viteazul. Această cronică a Buzeștilor, care a intrat în compilația cronicilor muntene de care am vorbit și nu se cunoaște separat, este o cronică tipic boierească, cu lauda familiei respective, care e trecută în istorie pe un plan superior chiar domnului. Tot în prima jumătate a secolului al XVII-lea, la 1620, scrie și Mihail Moxa Cronograful său în românește, tradus din slavonește, care cuprinde o compilație de istorie universală după scriitorii bizantini (Manasse) și bulgari.²

Din cele relatate se vede că istoriografia munteană a evoluat la fel cu cea moldovenească, deși apare mai tîrziu. La început au fost cronici în limba slavonă, care reprezintă cronici oficiale ale curții domnești, apoi mai devreme ca în Moldova, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, apare istoria țării scrisă în limba poporului și o dată cu aceasta, cronicile nu mai sînt apanajul scaunului domnesc, ci sînt cronici ale boierimii. În secolul al XVII-lea istoriografia munteană este caracterizată prin cronici de partide boierești, care înfățișează interese contrarii, cronică Cantacuzinească atribuită lui Stoica Ludescu și cea a Bălenilor (a lui Radu Popescu) [5]. Aceste două cronici se bazează pe o compilație, astăzi pierdută, cuprinzînd vechea cronică slavonă a țării, la care s-a adăugat și *Viața patriarhului Nișon* tradusă din slavonește în românește, care cuprindea lauda lui Neagoe Basarab și fapte din domniile predecesorilor săi, precum și alte frag-

¹ Al. Papiu Illarian, *Tezaur de monumente istorice*, București, 1869.

² Cf. B.P. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I.

mente de cronici interne (Cronica Buzeștilor) și externe (cronografe grecești și o cronică latină a Ungariei). Vechea compilație a cronicilor muntene a fost alcătuită în vremea lui Constantin Șerban [6] pe la 1656—1658, cu o introducere despre originea țării, originea legendară a descălecatului din țara Făgărașului. Această introducere arată că cea mai veche familie a țării pe „banoveți“ sau pe Basarabi, prin care se înțeleg însă atunci Craioveștii, din care se trăgeau prin femei Matei Basarab și Constantin Șerban.

Versiunea cantacuzinească a cronicii muntene merge pînă la 1690 și apără și laudă pe Șerban Cantacuzino, pe Constantin Brîncoveanu, coborînd cu hulă pe Băleni, adversarii lor politici. Cronica Bălenilor, scrisă de Radu Popescu, este și ea o cronică de partid, dușmană Cantacuzinilor, arătînd istoria Țării Românești din punctul de vedere exact contrar celei cantacuzinești; ea suprimă partea despre Craiovești (Basarabi) pentru că familia Cantacuzinilor era înrudită cu ei. Astfel la fel ca în Moldova, avem în Țara Românească o istoriografie boierească cu aspectul special, care lipsește în Moldova al celor două cronici reprezentînd două facțiuni boierești adversare.¹

La sfîrșitul veacului al XVII-lea sau în primii ani ai veacului al XVIII-lea, Constantin stolnicul Cantacuzino scrie cronică sa generală a românilor, neterminată (merge numai pînă la Attila). Este, ca și la Miron Costin, o descătușare a orizontului istoric feudal, trecîndu-se de la istoria provincială, la cea generală a poporului român. Constantin Cantacuzino, care studiasse la Padova, are cunoștințe erudite din istoriografia europeană, vederi largi asupra originilor latine ale poporului român și ale unității sale. Constantin stolnicul are, înainte de Dimitrie Cantemir, concepția despre „creșterea și descreșterea statelor“, cînd scrie: „Însă iaste a să mai ști că toate lucrurile cîte sînt în lume au și aceste trei stepene (trepte), după ce să fac, adecăte urcarea, starea

¹ Cf. *Istoria Țării Românești* (Cronica cantacuzinească), ed. G. Ioanid, București, 1859. Constantin căpitanul Filipescu (recte Radu Popescu); *Istoriile domnilor Țării Românești* (cronica Bălenilor), ed. N. Iorga, București, 1902.

și pogorirea, au cum le zic alții adaogerea, starea și pogorirea. Deci dară așa toate fiind, iată și domniilor, crâiilor, împărățiilor, avuțiilor, măririlor și tuturor celorlalte cite sint, așa să întimplă și le vin¹.

Constantin stolnicul este în același timp și primul cartograf al Țării Românești, desenînd harta acestei țări, tipărită la Padova în 1700.

Alături de lucrările istorice propriu-zise în Țara Românească s-a scris în limba slavonă o lucrare intitulată *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, care cuprinde pe lângă o serie de sfaturi sau învățături cu caracter moral-religios și învățături privitoare la rînduiala exercitării puterii domnești, și anume cum se trimit și se primesc soliile, cum se poartă războiul, cum trebuie domnul să îngrijească de dregătorii și sfetnicii săi, despre ospățurile domnești, despre judecată.² Deși atribuită, poate chiar de autorul ei, lui Neagoe Basarab, din analiza acestei lucrări se vede limpede că a fost scrisă, nu de Neagoe Basarab, ci de un cleric, și mult mai tîrziu, la începutul secolului al XVII-lea (cînd în oaste predomină mercenarii și artileria de cîmp, iar dregătorii nu mai sint feudali care-și împlinesc slujba feudală, ci numiți de domn cu însărcinări administrative). Partea religios-morală este compilată după numeroase scrieri ascetice bizantine; cea care privește organizarea veche a țării este desigur interesantă pentru cercetarea structurii vechi a Țării Românești, la începutul secolului al XVII-lea. Tendințele scrierii sint centralizatoare, domnești, ca și ale vechii istoriografii slavone: „Ce fel de domn se cheamă acela care lasă ca în domnia lui să domnească toți, și să fie domni ca și tine și să se amestece toți în venitul țării³... „vai de țara aceea pe care o stăpînesc mulți.“⁴

¹ Constantin stolnicul Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, ed. N. Cartoian și D. Simonescu, în colecția *Clasicii români comentați*, Craiova, 1945; cf. R. Ortiz și N. Cartoian, *Lo stolnic Cantacuzino. Un grande erudito rumeno a Padova* (Stolnicul Cantacuzino, Un mare erudit român la Padova), București, 1943.

² *Slova nakazatelnaia voevodi valașskogo Ioanna Neagoia*, (Cuvinte de învățătură ale voievodului Țării Românești, Ioan Neagoe), ediția P.A. Lavrov, St. Petersburg, 1904.

³ *Slova nakazatelnaia voevodi valașskago, Ioanna Neagoia*, p. 27.

⁴ *Ibidem*, p. 39.

LITERATURA BELETRISTICĂ

Nici literatura religioasă, nici cea juridică sau istorică nu constituie o literatură propriu-zisă, ele reprezintă alte discipline spirituale omenești, decât literatura artistică sau de imaginație. Acest gen, în special cel versificat, este slab reprezentat la noi în epoca feudală, dacă facem abstracție de literatura populară nescrisă, ce trebuie să fi fost și în vremea aceea tot așa de bogată ca în zilele noastre. Aceasta se explică prin lipsa școlilor înalte în țara noastră, lipsa unei vieți orășenești mai puternice, căci acest fel de literatură s-a dezvoltat în legătură cu orașele.

Așa-numitele cărți populare, care au circulat și s-au copiat la noi în limba slavonă încă din secolul XV, sînt de fapt romane medievale, care în genere prin mijlocirea slavă derivă din literatura bizantină. Ele nu sînt cărți populare la începuturile circulației lor, căci n-au fost scrise pentru popor, ci pentru clasa stăpînitoare, dovadă haina slavonă în care acestea sînt prezentate. Cele mai însemnate din cărți cu caracter de romane sînt *Alexandria*, romanul vieții lui Alexandru cel Mare și *Varlaam și Ioasaf*, romanul vieții lui Buda. Aceste două romane au fost copiate în țara noastră în mai multe manuscrise slavone, unele cu ilustrații, începînd din veacul al XV-lea. Traducerea acestor cărți și a altora, așa-numite populare, din slavonește în românește s-a făcut în veacul al XVII-lea. Despre traducerea romanului *Varlaam și Ioasaf* știm că se datorește unui boier învățat, Udriște Năsturel, al doilea logofăt și cumnatul lui Matei Basarab, care a tradus această carte în anul 1649. Traducerea *Alexandriei* este ceva mai veche. Traducerile în limba țării s-au făcut în primul rînd tot pentru clasa stăpînitoare și pentru necunoscătorii de slavonă, boieri, boiernași, tîr-tîrgoveți și numai mai tîrziu aceste cărți au trecut în lumea satelor.¹

Literatura beletristică feudală a existat și la noi sub forma cîntecelor de ospețe și de curte, cu caracter eroic și erotic. Acest cîntec feudal în versuri, în limba poporului,

¹ Cf. N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, 2 vol, București, 1929 și 1938.

însoțit de muzică, formează *balada feudală*, forma cea mai caracteristică a literaturii feudale din toate țările Europei. Ea nu era o literatură scrisă, ci se păstra prin amintire de cîntăreții truveri și minnesăngeri. Existența *baladei de curte*, în literatura noastră din epoca feudală este atestată din anume urme ale ei, rămase în balada populară, alături de balada propriu-zisă populară (de pildă, baladele haiducești). Astfel sînt cîntecele ce povestesc faptele unor boieri ca Radu Calomfirescu, sau ale unor lupte de cavaleri (Toma Alimoș), ale unor domni (legenda Mănăstirii Argeș).¹ Unii călători străini pomenesc despre cîntecele de la ospete, care se cîntau și în piețele din orașele românești. Astfel polonul Matei Strykowski, care a călătorit în țările române în anul 1574, spune că și în Muntenia și Moldova se pot auzi cîntece în versuri, acompaniate cu muzică de scripcă sirbească, sau cobze și alte instrumente, lăudînd faptele principilor și cavalerilor celor mai aleși. Tot el spune că a auzit pe munteni și moldoveni cîntînd la ospetele lor cîntecul lui Ștefan cel Mare: „Ștefan, Ștefan Voievod, a bătut pe turci, a bătut pe tătari, a bătut pe unguri, pe ruși, pe poloni.”²

În „Învățăturile” atribuite lui Neagoe Basarab (scrise la începutul secolului al XVII-lea) se vorbește despre muzica de la banchetele domnești: „Se cuvine să ai la masa ta chitare diferite, timpane, guzle (un fel de vioară sirbească) și lire”³, muzică ce nu putea fi decît cu cuvinte versificate potrivite pentru banchetele feudale. În prefața la cronică sa, Nicolae Costin spune că Matias Corvin, regele Ungariei, „porunca cîntăreților de cînta în canoane (muzicale) faptele a oameni bine numiți și îndrăzneți la războaiele cu turcii, în stihuri (versuri), scrisă pe limba lor de moșie. Care obicei și în Italia și la turci și în Țara Sirbească și în alte țări și aicea în țară la noi vedem și pînă astăzi la mesăli domnilor, cîntînd lăutarii cîntecele domnilor trecuți cu numele bun și cu laudă celor buni, iară cu ocară celor răi și cumpliți.”⁴

¹ N. Iorga, *Balada populară românească. Originea și ciclurile ei*, Văleni 1910.

² Matei Strykowski, la B.P. Hasdeu, în *Arhiva istorică*, II, Buc., 1865, p. 6 și 8.

³ *Slova nakazatelnaia...*, ed. citată, p. 1.

⁴ N. Costin, *Letopisețul Moldovei*, ediția I. Șt. Petre, București, 1942, p. 42.

Balada feudală de curte românească este o formă caracteristică pentru cultura noastră și a altor țări în acea vreme.

ȘCOLILE ȘI ÎNVĂȚĂMÎNTUL

Faptul că în secolele XIV-XV și chiar în cel următor, toate poruncile domnești și ale dregătorilor sînt scrise în limba slavonă, deci o limbă străină, că nu avem scrisori și acte în limba poporului pînă în veacul al XVI-lea, arată că știința de carte, deci și învățămîntul din Moldova și Țara Românească erau încă puțin dezvoltate. Toate textele cancelariei, cele bisericești și cele literare sînt scrise în limba străină de caligrafi, dovadă că scrierea era un apanaj al grămaticilor, o specialitate, ca un meșteșug oarecare și nu era generalizată. Pentru învățătura slavonă nu erau școli propriu-zise, știința era transmisă tinerilor de grămaticii de mânăstire.

Un număr de orășeni din Moldova, catolici, cei mai mulți sași, se află între elevii Universității din Cracovia între anii 1400 și 1503.¹ În săpăturile executate recent la cetatea Sucevii s-a aflat mormîntul unui *magister artibus*, un profesor străin, probabil polon, din anul 1512.² Acest profesor străin preda probabil limba latină pentru fiii unor boieri și orășeni din Suceava. Pentru învățarea unor meserii se trimitea, din rîndurile tîrgoveților bogați, tineri să studieze în Transilvania, cum este cazul fiului lui Ioan croitorul din Roman, care este trimis la 1436 la Brașov să învețe „ars rasoria“, bărbieritul, care era legat pe atunci de cunoștințe de medicină.³

Abia în a doua jumătate a veacului al XVI-lea avem prima încercare, rămasă fără urmări, de a se înființa o școală superioară în Moldova, cu limba de predare latină. Este vorba de colegiul cu caracter protestant și cu profesori aduși

¹ E. Barwinski, Introducere la M. Costin, *Chronicon terrae Moldaviae*, București, 1912, p. VII.

² G. Diaconu, *Două inscripții latine din Suceava*, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. II, Ed. Acad. R.P.R., 1957.

³ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 696.

din Germania, înființat la Cotnari în anii 1562—1563 de Despot Vodă, domnul protestant al Moldovei.¹

În cursul veacului al XVII-lea se înmulțesc atât numărul românilor trimiși să studieze în școlile înalte în străinătate, cit și al școlilor din țară. În privința școlilor de peste graniță, la care învățau românii, un rol însemnat l-au avut școlile iezuite din Polonia, așezate la granițele Moldovei, la Liov, la Bar, la Camenița. În aceste școli, care căutau să atragă elevi nobili din rîndurile ortodocșilor, au studiat cronicarii moldoveni Grigore Ureche și Miron Costin.² Un alt centru de învățămînt în care au studiat românii în acest veac a fost marea școală a patriarhiei din Constantinopol, în care se studia elina și latina și diferite științe sub influența Universității din Padova (Italia), unde se pregătiseră profesorii greci ai școlii patriarhiei. În această școală au studiat între alții Nicolae Milescu spătarul, celebrul explorator al drumului prin Siberia în China și la sfîrșitul veacului al XVII-lea, D. Cantemir.³ Numai excepțional au fost trimiși la studii români tocmai în Italia, anume învățatul boier muntean Constantin stolnicul Cantacuzino a studiat la Universitatea din Padova între 1663—1667.⁴

Primele școli de limbă latină înființate în Moldova sînt cele iezuite. La Cotnari, poate pe locul vechiului colegiu protestant al lui Despot și la Iași se înființară colegii iezuite în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, dar învățămîntul iezuiților, pentru orășenii catolici din Moldova și pentru fiii de boieri moldoveni doritori de a învăța latinește, datează încă de la sfîrșitul veacului precedent.⁵

La mijlocul veacului al XVII-lea, Vasile Lupu înființează prima școală domnească, un fel de universitate, bazată pe studiile clasice, la Iași. Este vorba de colegiul de la Trei Ierarhi. Acest colegiu a fost înființat în anul 1641, sub conducerea clericului ucrainean Sofronie Pociatki, fost rector

¹ N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1928, p. 21.

² P.P. Panaitescu, *Influența polonă în opera lui Gr. Ureche și M. Costin*, Acad. Rom. Secț. Ist., ser. II, IV, 1925, p. 79, 108.

³ D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, I, p. 135—136; P.P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu*, Paris, 1925, p. 41—44.

⁴ N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, p. 37.

⁵ P.P. Panaitescu, *Influența polonă în opera lui Gr. Ureche și Miron Costin*, p. 9, 16.

al Academiei ortodoxe de la Kiev înființată de mitropolitul Petru Movilă. Această academie se baza pe studiile clasice și limba de predare era cea latină. Petru Movilă a trimis în Moldova un număr de profesori ai școlii sale, care trecură în Moldova și înființară acolo prima instituție domnească de învățămînt superior. Nu știm precis în ce împrejurări, dar desigur după moartea lui Petru Movilă (1647), profesorii ruteni, ca și învățămîntul în limba latină, au fost înlăturați, iar în locul lor s-au stabilit la școala de la Trei Ierarhi profesori greci, în parte în legătură cu școala patriarhiei și învățămîntul în limba greacă.¹ Este însă de subliniat că învățămîntul acesta grecesc a continuat să însemne influența culturii clasice, prin limba elină și studiul autorilor antici, în Moldova.

În Țara Românească, cea dintîi Academie domnească a fost înființată ceva mai tîrziu ca în Moldova și anume la București, în chiliile Mănăstirii Sfîntul Sava (se afla în fața Universității de azi), la anul 1679 din inițiativa domnului țării Șerban Cantacuzino[7], nu fără îndemnul învățatului său frate, Constantin stolnicul.² Această academie avea și ea ca limbă de predare greaca și se baza pe studiile clasice.

Importanța înființării Academiiilor domnești din Iași și București stă în aceea că, trecînd prin mai multe transformări, ele au rămas ca academii grecești de studii clasice, academii de stat, pînă la începutul veacului al XIX-lea, cînd au fost transformate în școli românești. Așadar se poate spune că există o continuitate în învățămîntul superior român, de la 1641 pînă astăzi. Puține țări afară de cele cu veche cultură, se pot mîndri cu o asemenea tradiție a învățămîntului lor.

Tot în secolul al XVII-lea se înființează la Cîmpulung în Țara Românească o școală orășenească, sub patronajul boierilor din familia Năsturel, o școală destinată fiilor de orășeni. Ea apare întemeiată de mai mulți ani, în 1670, cînd domnul țării, Antonie Vodă, îi acordă un privilegiu.³

¹ P.P. Panaitescu, *L'influence de Pierre Mogila dans les principautés roumaines* (Influența lui Petru Movilă în Țările Române), în *Mélanges de l'école roumaine en France*, 1926, p. 61—68, 74—78.

² N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, p. 42.

³ *Ibidem*, p. 32.

INFLUENȚA CULTURII GRECEȘTI

De la sfârșitul veacului al XVI-lea începe să se facă simțită în Moldova și Țara Românească influența grecească, în veacul următor în creștere și care-și atinge apogeul în veacul al XVIII-lea, când se poate spune că în țările române s-a mutat centrul culturii grecești. Legăturile românilor cu grecii sînt mult mai vechi. Încă din veacul al XIV-lea, îndată după întemeierea țărilor române, se înființează ierarhia bisericească ortodoxă în cele două țări, în dependență de Patriarhia greacă din Constantinopol și primii ierarhi ai bisericii muntene au fost greci numiți de la Bizanț care aveau legături permanente cu Imperiul de Răsărit. Nici aceste legături bisericești directe, nici căderea Constantinopolului, care nu a adus la noi nici un val de emigranți greci, nu stau la temelia influenței grecești în cultura țărilor române, deoarece se vede bine că operele teologiei bizantine și ale praxitelor de legi datorite de juriști bizantini se introduc în Moldova și în Țara Românească numai prin mijlocirea traducerilor în limba slavonă.

Influența greacă în secolele XVI—XVII este rezultatul unor împrejurări social-economice, fără de care nu se produc fenomene culturale. Grecii, în cursul veacului al XVI-lea, ajung stăpîni ai economiei Imperiului Otoman, nu atît datorită culturii lor, cît mai ales prin aceea că ei formau grosul orășenilor din principalele porturi ale împărăției turcești. Grecii intră în legături cu țările din apus, în care încep relațiile capitaliste și formează o categorie de negustori bogați, un patriciat orășenesc în Imperiul Otoman, care pune cu încetul stăpînire pe întreaga viață economică a imperiului. Ei pătrund în provinciile creștine ale imperiului, sub forma conducerii bisericii ortodoxe, pe care o întretin cu banii lor. Astfel Mihai Cantacuzino, zis Seitán oğlu, ajunge la mijlocul secolului al XVI-lea cel mai bogat și mai puternic conducător al grecilor din imperiu și influența sa se întinde și în țările române. Fiii săi dispun cu banii lor de tronul țărilor române și însuși Mihai Viteazul s-a ridicat în scaun cu ajutorul lor. Pătrunderea grecilor în țările române s-a făcut, pe de o parte, prin venirea negustorilor greci în rîndurile boierimii acestor țări, încuscrindu-se cu familiile boierești române și căpătînd moșii. Putem caracteriza ridicarea greci-

lor în țările române, ca pătrunderea unui patriciat orășenesc în rindurile boierilor români, la sfârșitul veacului al XVI-lea și la începutul celui de al XVII-lea. Pe de altă parte, însuși negoțul Moldovei și Țării Românești cade în miinile grecilor, deoarece exploatarea economică a produselor celor două țări de către Imperiul Otoman se face prin mijlocirea negustorilor greci, așa-numiții gelepi, agenți oficiali ai comerțului imperial. Cultura grecească n-a pătruns în țările române grație supraviețuirii ideii bizantine¹, ci ca urmare a predominării în Imperiul Otoman a orășenilor bogați greci.

În literatura patronată de domnii sau boierii români încep să apară scrieri în limba greacă. Aceste scrieri fiind scrise de autori greci stabiliți în țara noastră, cu subiect românesc și patronate de oficialitatea românească, pot fi considerate, întocmai ca scrierile slavone din perioada precedentă, ca făcând parte din literatura română.

Amintim în primul rînd poemul vistiernicului Stavrinos, *Vitejiile lui Mihai Voievod*, în care acest scriitor laudă în versuri grecești lupta lui Mihai Viteazul considerat campionul dezrobirii creștinilor din Imperiul Otoman², apoi continuatorul său Matei al Mirelor mitropolit grec așezat la Mănăstirea Dealului lângă Tîrgoviște, autorul unui poem care cuprinde tot în versuri istoria Țării Românești și a Moldovei, 1602—1618, în care se cuprind cuvinte de revoltă la adresa boierilor, care tratează pe țărani ca robi, și de milă pentru aceștia din urmă.³

Cronografele (istorii universale) grecești încep să fie traduse direct din grecește în românește și servesc de izvoare cronicarilor moldoveni și munteni.⁴

¹ Vezi totuși această idee la N. Iorga, *Byzance après Byzance*, Buc., 1935. Este foarte îndoielnică descendența lui Mihai Cantacuzino și a Cantacuzinilor din țările române din împărăția bizantină cu acest nume. Și unii și alții se trăgeau din localitatea Cantacuză din Asia Mică.

² E. Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire relatifs à la Turquie et aux principautés Danubiens* (Culegere de poeme istorice în limba greacă vulgară, privitoare la Turcia și țările române), Paris, 1877, p. 16—127.

³ E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire* (Biblioteca greacă vulgară) Paris, 1881, II, p. 231—333.

⁴ D. Russo, *Studii istorice greco-române*, București, I, 1939, p. 91—100.

Am arătat cum academiile domnești ajung să fie academii grecești și profesorii lor sînt învățați greci, pregătiți, cei mai mulți, la marea școală a Patriarhiei grecești din Constantinopol. Aceste academii cultivă limba elină (nu cea modernă) și ca atare au servit la dezvoltarea studiilor clasice în țările române.

Un alt aspect al pătrunderii culturii grecești în țările române este înființarea încă din veacul al XVII-lea a tipografiilor grecești la București și Iași. Cea dintîi tipăritură grecească în țările române apare la Iași, în anul 1642. Decretul patriarhului de Constantinopol, Parthenie, împotriva catehismului calvinesc atribuit lui Ciril Luccaris¹. Este vorba încă de o tipăritură întîmplătoare, dar la 1682 se întemeiază la Iași o tipografie permanentă grecească, datorită patriarhului Dositei de Ierusalim, și așezată la Mănăstirea Cetățuia. Acolo se tipăresc în grecește diferite opere cu caracter teologic, polemica împotriva catolicismului a patriarhului Nectarie și chiar textul grecesc și românesc al lui D. Cantemir: *Divanul sau gîlceava lumii cu înțeleptul*². În Țara Românească, prima carte grecească apare la 1690, tot o polemică împotriva catolicilor, a lui Maxim din Peloponez³, urmată de o serie de alte cărți grecești, toate cu caracter teologic, o parte din ele tipărite la Mănăstirea Snagov.⁴

Istoricii mai vechi au considerat influența culturii grecești ca o primejdie pentru viitoarea dezvoltare a românilor din punctul de vedere al unei culturi proprii în limba lor și în genere ca o primejdie pentru ființa neamului.⁵ Credem, dimpotrivă, că această influență a fost un semn de progres cultural. În domeniul social, cum am arătat, grecii reprezentau un patriciat orășenesc, cu elemente capitaliste, care erau firește un progres economic. În domeniul culturii grecii aduc introducerea studiilor clasice la români, măcar pentru

¹ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 119, 535-536.

² I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 251 și urm., p. 355 și urm.

³ *Ibidem*, I, p. 297-538.

⁴ *Ibidem*, I, p. 347-354.

⁵ A.D. Xenopol, *Istoria românilor*, ed. III-a, vol. VI, p. 24-38.

păturile superioare ale societății. La toate popoarele studiile clasice, cu tezaurul lor de cugetare și de frumuseți literare, au reprezentat un progres al culturii.

ARTA

Arta românească în epoca feudală, arhitectura, pictura, artele somptuare, are valoare mai mare ca literatura din această vreme, în sensul că literatura e redusă la nevoile strimte locale, nu are o valoare generală de civilizație, pe când arta românească din aceeași epocă, prin formele perfecte la care a ajuns, stă ca valoare artistică alături de arta din cele mai înaintate țări ale vremii și poate fi gustată ca o creație și pînă astăzi. Arta are mai mare răspindire, o funcție mai întinsă decît literatura, ea se adresează întregului popor, pe când literatura, mai ales cea slavonă, se adresează unei pături relativ reduse de cărturari. De aceea, fiind în mijlocul poporului și cu colaborarea lui, arta a atins în epoca feudală culmi la care literatura n-a ajuns.

Arta din țara noastră în această epocă este în mare parte arta bisericească (palatele domnești n-au rămas decît sub forme de ruine) și această artă bisericească face parte din școala artistică bizantină. Este sigur că din cauza legăturilor cu popoarele slave și ale acestora cu Bizanțul, au fost la noi puternice influențe ale artei sîrbești, bulgare, a școlii de la Muntele Athos, precum și influențe apusene, ale școlii gotice venite din Ungaria și Polonia. Totuși arta românească nu este o copie a artelor din țări străine. Se poate însă vorbi de o artă românească originală, atît din cauza unor elemente artistice noi introduse de români: suspendarea cupolei la bisericile moldovenești, acoperirea totală pe dinafară a bisericilor cu picturi: Moldovița, Sucevița etc., briiele de cărămizi smălțuite și altele, dar mai ales prin îmbinarea originală a unor elemente arhitectonice și de ornamentație diferite, împrumutate din arte diferite și care la noi formează o sinteză nouă. Astfel, e destul să spunem că în arta moldovenească s-a izbutit o îmbinare a artei apusene, școala gotică, cu cea răsăriteană, școala bizantină. De asemenea pentru originalitatea artei românești pledează

și influența artei populare în arta feudală bisericească. Această influență a motivelor populare adusă de meșterii locali se vedește mai ales în pictura ornamentală, a cadrelor de scene religioase și a chenarelor, precum și în artele somptuare ca, de pildă, cruci de lemn, broderii, țesături. De fapt e vorba la noi de două școli artistice, una munteană și alta moldovenească, desigur cu multe legături între ele, dar cu forme caracteristice și evoluție proprie fiecăreia.

Cele mai vechi monumente de artă bisericească din epoca feudală se întîlnesc în Țara Românească, ca ruinele a două capele de la Severin care datează probabil din secolul al XIII-lea, biserici foarte simple, cu planul pătrat și cu o turlă. Cea mai veche biserică de mănăstire din Țara Românească cu forme arhitectonice din secolul al XIV-lea este cea de la Cotmeana, cu planul în formă de cruce. Biserica domnească sf. Nicolae din Curtea de Argeș, zidită la sfîrșitul aceluiași veac, reprezintă o biserică de curte de tip bizantin (inscripțiile sînt în parte grecești, în parte slavone) cu o pictură minunată în privința scenelor; compoziția și mișcarea, juxtapunerea culorilor fac din această pictură o capodoperă a genului. Începînd cu epoca lui Mircea cel Bătrîn arta bisericească munteană începe să capete formele definitive ale stilului său. Acest stil se caracterizează prin planul în formă de treflă cu două cupole, briu colorat de piatră de jur împrejurul clădirii, ornamente la ferestre în piatră sculptată (la Cozia, în piatră neagră, vulturi și plante stilizate).

În Moldova, după cîteva începuturi nesigure ca, de pildă, biserica de la Rădăuți, care este în stil romanic, formele definitive ale artei moldovenești se stabilesc în vremea domniei lui Ștefan cel Mare, un mare clăditor de biserici și palate. În această vreme domnul și boierii rivalizează în clădiri de monumente; bisericile boierești mai importante sînt Arbora (a familiei Arbore) și Bălinești (a familiei Tăutu), pe cînd din bisericile domnești cele mai reușite sînt biserica de tîrg de la Piatra Neamț a Episcopiei de la Roman, sf. Nicolae de la Iași. Caracteristicile stilului moldovenesc din secolul al XV-lea sînt forma redusă de capelă, ușa laterală cu ornamente ogivale, contraforturi gotice în stil de cetate, planul de cruce treflată, fără cupolă, cu o clopotniță în formă de turn, detașată de biserică. Pictura este mai rea-

listă decît cea munteană, cu culori mai puține, mai întunecate. Ceva solemn și sumbru se desprinde din impresia acestor capele domnești întunecate, în formă de mici cetățui.

Secolul al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea se caracterizează în arta ambelor țări prin transformări de forme care corespund transformărilor sociale ale vremii. Bisericile devin mai mari, mai încăpătoare, mai fastuoase. „Capele domnești devin acum biserici ale poporului.”¹ Astfel biserica de la Probota, zidită de Petru Rareș, este o biserică mult mai înaltă decît bisericile din secolul al XV-lea, cu o nouă cameră pe lingă naos și nartex și pridvor (exonartex), cu ferestre lungi și mari, care luminează biserica odinioară întunecoasă, picturi mai luminoase. În legătură cu mai marea monumentalitate a clădirilor, este în Moldova în această epocă și legarea clopotniței, care nu mai e un turn deosebit de corpul bisericii. Și în această epocă multe biserici, în special mănăstirile, păstrează aspect de cetate, de pildă, Sucevița, Probota, Dragomirna, înconjurată de ziduri înalte cu turnuri în colțuri. În forma acestor ziduri se vede o vădită influență a artei rusești.²

În Țara Românească bisericile devin mai fastuoase prin ornamentele externe de piatră sculptată, în stil care amintește lucrările arabe (în realitate transmise prin mijlocirea stilului sîrbesc). Întîi la Mănăstirea Dealului, apoi în forme mai înflorate și mai bogate la biserica episcopală de la Curtea de Argeș (cu mici turnulețe în formă de frînghii învîrtite), zidită de Neagoe Basarab, desfigurată însă de o reparare nepricepută de la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Este evident că acest fapt, bogăția de ornamente, mărirea spațiului clădirilor în țările române, corespunde cu posibilități economice mai mari, în secolul al XVI-lea. Dar pe de altă parte, autoritatea domnului întinzîndu-se peste toată țara, cu desființarea imunităților și cu introducerea unei administrații domnești, și bisericile devin mai încăpătoare pentru că nu mai sînt destinate numai curții domnești, ci întregii țări. Totuși și în această epocă arta bisericească nu este exclusiv domnească, ci bisericile și mănăstirile boierești se ridică

¹ I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Moldavie* (Evoluția picturii religioase în Moldova), Paris, 1928, p. 33.

² P. Constantinescu-Iași, *Influența rusească în arta românească*, București, 1951, p. 89.

alături de cele domnești: Mănăstirea Bistrița a Craioveștilor în Oltenia (încă de la sfârșitul veacului al XV-lea), în Moldova Secul (a familiei Ureche, secolul al XVII-lea, cu un mare tezaur de broderii și ferecături). În secolul al XVII-lea prin legăturile din ce în ce mai strinse între cele două țări nu numai că avem unele biserici de stil moldovenesc în Țara Românească (Stelea din Tîrgoviște), dar influențe reciproce se observă între stilurile arhitectonice, tinzînd la unificarea celor două școli artistice. Un fapt de importanță pentru secolele XVI—XVII este și răspîndirea artei bisericilor de piatră, care era pînă atunci redusă la mănăstiri și orașe, pe întregul cuprins al țării, în locul vechilor biserici de lemn, cu răspîndirea acestei arte și la sate, nu numai cele boierești, ci și cele moșnenești.

Ca o anexă a arhitecturii apare, în arta românească din perioada feudală, pictura. Pictura de pe zidurile bisericilor formează o decorație a clădirii. Tehnica picturii murale din țările române este *tempera*, pictare cu culori vegetale preparate în țară, pe tencuiala de var vechi. În privința stilului, pictura bisericească a folosit stilul bizantin, care este un stil *stilizat*, în sensul că pictura, fiind destinată a fi o decorație a zidurilor, trebuie să fie pe două dimensiuni, fără perspective adînci și fără realism în detalii, ci prin păstrarea trăsăturilor caracteristice, deosebitoare, renunțînd la o serie de amănunte. Aceasta nu înseamnă însă că arta bizantină în pictură, nici școala românească, ar fi o artă moartă, despărțită de natură. În arta românească de biserică sînt portrete admirabile, atît la figurile de sfinți, pentru care au pozat persoane vii, cit și în portretele fondatorilor. De asemenea anatomia trupului omenesc este observată în multe biserici (în special la Bălinești), de asemenea, mișcarea în scenele de masă, de exemplu la biserica domnească de la Argeș, unde grupurile de oameni în mișcare, cu draperii în vînt, cu reușita prezentare a membrelor în mișcare, formează pagini de mare artă. Desenul este studiat cu îngrijire, de asemenea costumele. În această privință arta draperiilor din antichitate, cu umbrele și luminile formate de drapare, se întîlnesc sub penelul artiștilor din bisericile românești din veacul al XVI-lea (în special la Probota). Anumite scene de mase încadrate în arhitectură se pot vedea pe pereții unor biserici. Astfel, la Sucevița există o scenă a asedierii

Constantinopolului de către perși, în secolul al VII-lea, dar care reprezintă în realitate asediul unei cetăți medievale de către turci, cu tunuri și puști, cum le cunoștea artistul. Deosebirea esențială între stilul picturii din secolul al XV-lea și acela din secolele imediat următoare este aceea că în bisericile mici din prima epocă pictura formează o unitate cu arhitectura, subliniind și împlinind funcția arhitecturii. Pictura unei biserici din secolul al XV-lea este o unitate și alcătuiește o unitate cu clădirea întreagă. În secolele următoare însă, arta devenind mai somptuoasă și decorativă, podoaba trece înaintea funcției unitare, adică fiecare scenă de pictură formează o bucată deosebită, independentă de celelalte și de clădirea în care este așezată. Avem în bisericile din această epocă scene de dimensiuni mici, cu caracter independent. Se pare că aici avem de-a face cu influența artei icoanelor pe lemn în arta picturii murale. Aceste icoane pe lemn, cu scene încadrate cu roșu sînt o artă care în secolele XVI—XVII a luat un mare avînt în Rusia și de acolo, datorită legăturilor politice și economice, precum și celor culturale, a trecut în Moldova și în Țara Românească. Dar prin influența icoanelor pe lemn, artă semipopulară, în arta bisericească, se poate spune că și aspectul bisericilor din această vreme pierde în somptuozitate, maiestate, dar devine mai popular ceea ce corespunde cu observațiile ce le-am făcut cu privire la arhitectura din această vreme. Și gama culorilor, mai bogată în secolul al XV-lea, devine mai simplă în secolele al XVI—XVII-lea, iar în secolul al XVII-lea și fondul picturii, care înainte imita arhitecturile clasice, devine unitar, cu o culoare mai închisă (albastru mai ales în Țara Românească). Și aici vedem o trecere de la anumite forme clasice la forme mai apropiate de gustul poporului. În vremea aceasta compoziția savantă a picturii, armonia măiestrită a juxtapunerii culorilor decade, în schimb este în creștere portretul realist. Firește, nu se poate vorbi de o artă egal de reușită și de desăvîrșită în toate bisericile vremii, depinde de artiștii care au lucrat, unii străini, aduși de domn, mulți însă meșteri zugravi de sat, care se dezvoltă alături de alți meșteșugari.

Faptul intrării în arta bisericească a meșterilor de sat se vede și din înfrurirea crescîndă a artei populare (din orna-

mentele covoarelor și cusăturilor populare) în partea ornamentală a picturii bisericești (chenare, diferite podoabe).

Dacă pictura are un rol mare în arta veche feudală românească, rolul sculpturii este în schimb redus. La începuturile artei muntene avem un mormînt săpat în piatră cu figură omenească, mormîntul lui Radu I Vodă de la biserica domnească de la Curtea de Argeș, în stil gotic apusean. Asemenea morminte cu reprezentarea în piatră a celui mort mai avem și în secolele următoare, dar sporadic: mormîntul lui Radu de la Afumați, cu domnul călare, cu mantia fluturînd în vînt (la Curtea de Argeș), mormîntul lui Stroe Buzescu de la Stănești (la începutul secolului al XVII-lea), reprezentînd acest boier luptînd cu un tătar. În schimb, sculptura ornamentală este destul de bogată (pietre de mormînt, ciubece de ferestre și uși etc.). Alături de sculptura în piatră avem și sculptura în lemn. Tîmplele sau iconostasele de lemn sculptat care despart în biserici naosul de altar, apar destul de tîrziu în arta românească, în genere abia în veacul al XVII-lea. Crucile de lemn sculptate în miniatură sînt caracteristice numai pentru anume regiuni ale țării (de pildă Bucovina), ceea ce este o dovadă de existența unor meșteri locali, în legătură cu arta populară.

Așa-numitele arte somptuare, adică artele care se ocupă cu podoabele de preț, au fost foarte dezvoltate în cele două țări române, nu numai în legătură cu împodobirea bisericilor, ci și a curților domnești și boierești. Aici avem mai multe rămășițe din arta de curte, feudală, care ne lipsesc, din cauza vitregiei vremurilor, în arhitectură și pictură.

Astfel, în arta giuvaerelor, a cizelării metalelor prețioase, posedăm o serie de obiecte de artă din trecutul românesc. Primul obiect de acest fel a fost găsit în mormîntul lui Radu I de la Biserica domnească de la Curtea de Argeș, o pafta de aur masiv, reprezentînd un castel feudal cu un senior și o doamnă în balcoanele turnurilor și o lebadă cu cap de femeile sub poarta castelului. Acest obiect a fost desigur lucrat pentru domn de un meșter străin, poate din Transilvania. Lucrările aurarilor sași din Transilvania erau comandate de domnii și boierii români. Neagoe Basarab se plînge într-un rînd că niște cupe de aur comandate de dînsul la

Sibiu au fost executate „țigănește“¹. De la o vreme încep să fie făcute și în țară lucrări de cizelare de aur și argint. Între acestea sînt probabil și unele obiecte laice destinate boierilor, talerul cu figuri religioase al lui Nicoară vornic și cupa de argint a marelui postelnic Drăgan, ambele de la începutul secolului al XVII-lea.²

Mai apropiate de arta populară sînt cusăturile și broderiile; chiar și cele pur bisericești arată adesea influența meșterilor legați de satele românești, cu ornamentația și coloritul de flori și plante stilizate. În această artă a broderiilor avem însă brocarturile scumpe, de influență venețiană, care se aduceau în țară în urma legăturilor de negoț cu Genova și Veneția. Remarcabile sînt portretele brodate pe brocarturi. Cele mai vechi sînt din Moldova pe la 1430, portretul lui Alexandru cel Bun și al doamnei Marina, brodate cu fir de aur și argint pe un patrafir. Din vremea lui Ștefan cel Mare avem asemenea portrete brodate în număr mai mare, dintre care cel mai remarcabil este portretul doamnei Maria din Mangop, de pe mormîntul ei de la Mănăstirea Putna, reprezentînd în chip fastuos, în haine de paradă pe doamna moartă, pe un fond vișiniu-închis. Artă portretelor brodate a continuat în Moldova și în veacurile următoare, cu forme mai realiste, cum avem de pildă perdelele mormîntale de la Mănăstirea Sucevița, reprezentînd pe frații Ieremia și Simion Movilă, precum și în mijlocul secolului al XVII-lea portretele brodate ale membrilor familiei lui Vasile Lupu. În Țara Românească această artă e mai puțin dezvoltată, dar în schimb arta broderiei pur religioase, începînd cu epitaful de la Cozia (1397), are exemplare de artă foarte fine, cu mult simț decorativ. Această artă a broderiilor dovedește existența, pe de o parte, a unor ateliere mănăstirești, dar și a unor bresle de meșteșugari artiști, fără de care nu s-ar fi putut face aceste obiecte de artă.

1957

¹ Hurmuzaki, *Documente*, XV, p.238.

² C. Moșil, *Două monumente vechi moldovenești în Cronica numismatică și arheologică*, II, 1921, p.5—11.

CARACTERELE SPECIFICE ALE LITERATURII SLAVO-ROMÂNE

I

Cultura slavă la români constituie un fenomen istoric încă insuficient studiat de către istorici și filologi. Românii, popor romanic, adică vorbind una din limbile romanice, au folosit din cele mai vechi timpuri în cultura lor scrisă limba slavonă bisericească, influențată de limbile slave vii (bulgară, sirbo-croată, rusă apuseană). Această limbă a rămas predominantă în biserică (liturghie) și în actele oficiale ale curții monarhiei feudale, pînă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

O serie de slaviști au încercat să explice în lucrările lor apariția și dezvoltarea istorică a culturii slave la români. Explicațiile date pînă acum se reduc la două ipoteze. Cea dintîi, formulată de Iuri Venelin în 1840, amplificată și adîncită prin argumente lingvistice de alți învățați pînă în zilele noastre (L. Miletici, S. B. Bernstein)¹, se poate rezuma în felul următor: în tot timpul perioadei slavonismului la români, a existat o populație care vorbea limba slavă pe teritoriul României de astăzi; limba slavă a documentelor, a inscripțiilor, a cronicilor și a cărților bisericești din cele trei țări românești medievale, Țara Românească, Moldova și Transilvania, a fost limba acestei populații slave

¹ I. Venelin, *Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты*, St. Petersburg, 1840; L. Miletici și D. D. Agura, *Дакоромъните и тяхната славянска писменост*, în *Сборник за народни умотворения*, IX, 1893; S. B. Bernstein, *Разыскание в области болгарской исторической биалектологии*, I, Moscova-Leningrad, 1948.

de pe teritoriul lor. Slavii din țările române aveau o situație preponderentă în societate, ei formau clasa stăpînitoare a boierilor, adică a nobilimii. Cu vremea, prin contactul și conviețuirea cu populația românească de limbă romanică, prin pătrunderea elementelor populare în clasa stăpînitoare, această clasă s-a românizat și românizarea ei (adoptarea limbii române) a pus capăt folosirii limbii slavone în biserică, în actele de stat și în literatură (adică în veacul al XVII-lea). Principalul argument al acestei ipoteze stă în aceea că în textele slavo-române (înțelegem prin acest termen scrierile slavone alcătuite în țările române), în special în documente, acte ale cîrmuirii feudale și ale particularilor (boieri sau orășeni), se vede clar folosirea limbilor slave vîi — bulgară medie și nouă, sîrba și rusa apuseană. Așadar, slavonismul la români după părerea acestor învățați, nu ar fi rezultatul unei tradiții literare adoptate de un popor neslav, ci limba vie a unei populații slave trăitoare pe pămîntul românesc.

Dimpotrivă, o serie de învățați români, începînd cu B.P. Hasdeu, au susținut că slavonismul românesc ar fi fost o cultură de influență exterioară, datorită ortodoxiei bisericii române, dependente de centrele episcopale din Bulgaria și Serbia, precum și faptului că țările române erau vecine, pe aproape două treimi din întinderea granițelor lor, cu popoare de limbă slavă¹.

Nici una din aceste două teorii nu ține seama de elementele principale ale dezvoltării societății românești în perioada feudalismului. A explica originile slavonismului românesc prin „influențe“ din afară, înseamnă să facem abstrac-

¹ Încă din 1894, I. Bogdan, în lucrarea sa *Insemnătatea studiilor slave pentru români* (București, 1894, p. 19), spunea că limba slavă s-a introdus și s-a menținut la români „prin contactul... cu slavii..., prin ierarhia bisericească și politică și prin împrumuturi literare“. Mai tîrziu, în același sens s-a pronunțat N. Bănescu (*L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947, Institut roumain d'études byzantines). Pe de altă parte, încă demult B.P. Hasdeu afirmase (*Limba slavică la români*, în revista *Traian*, I, nr. 42, p. 168) caracterul de clasă al limbii slave la români: „Dorința claselor înalte ale societății, sau mai bine zicînd interesul celor de la putere de a pune poporul de jos prin tot felul de mijloace în neputință de a urmări cu pază actele și intențiunile superiorilor, introduse pe lingă graiul național și mai presus de el, întrebuițarea unei alte limbi, neînțelegibile pentru vulg și pe care, cu un termen mai general, noi o vom numi oficială“.

ție de dezvoltarea internă a societății ca factor al formării culturii. De altfel, dacă e vorba de „influențe“, ca element hotărîtor la originile culturii românești, atunci ne întrebăm, de ce n-au adoptat românii ritualul bisericesc latin, de vreme ce episcopiile catolice de rit latin se aflau, încă din veacul al XI-lea, la Alba-Iulia și la Oradea, chiar pe teritoriul locuit de dinșii și care era necesitatea de a face apel la episcopiile bulgare de la sudul Dunării? „Slavonismul“ cultural este un fenomen care se întinde pe tot teritoriul locuit de români, nu numai în vecinătatea Bulgariei și a Serbiei.¹

Pe de altă parte nici teoria despre existența unei populații slave, în special în rîndurile clasei stăpînitoare, în țările române, pînă în veacul al XVII-lea, nu rezistă criticii. Limba textelor slavo-române prezintă un aspect compozit: cărțile bisericești, cronicile, pravilele (nomocanoane) stau mai aproape de limba slavă bisericească, în schimb actele de cancelarie și mai ales actele emanate de la autoritățile orășenești cuprind mai multe și mai organice influențe ale limbilor slave vorbite (în special limba bulgară) pentru că, în mediul cancelariilor domnești și boierești, precum și în orașe, se aflau scribi de meserie, de origină bulgară, sîrbi și ruși, dar în primul rînd români care învățaseră una din limbile slave vii, pentru a face față nevoilor statului feudal cu limbă oficială slavonă. Caracterul arhaizant al celor mai multe texte slavo-române, precum și caracterul lor compozit (cu elemente bulgare vechi și noi alături de cele sîrbești și ucrainene), specific pentru cultura slavo-română de pe toată întinderea geografică și cronologică a textelor slavo-române, arată că avem a face cu un fenomen *literar* și nu cu unul *etnic*.

De altfel, autorii teoriei că slavii „autohtoni“ au fost purtători ai culturii slavo-române în țările române s-au adresat în chip exclusiv studierii limbii, nu însă și datelor iurnizate de izvoarele istorice și istorico-culturale. Amintim însă că numele boierilor munteni și moldoveni aflătoare în

¹ Nu mă voi opri aci asupra teoriei după care românii ar fi venit în evul mediu în calitate de păstori nomazi din sudul Dunării, aducînd de acolo, din mijlocul slavilor, cultura slavonă și limba veche bulgară a bisericii (de exemplu, Ladislav Makkai, *Histoire de Transylvanie*, Paris, 1946). Păstori nomazi nu pot fi purtători și transmițători de cultură literară.

actele de cancelarie din secolele al XIV—XV-lea, deși în mare parte slavone, sînt purtate de români, cum arată folosirea articolului românesc pentru nume proprii: Vladul, Radul, Danciul, și caracterul aproape exclusiv românesc al poreclelor și al numelor derivate din porecle, care constituie forma cea mai autentică a onomasticii proprii unui popor, desprinsă de tradiția bisericii. Astfel cităm poreclele: *Limbă Dulce, Jumătate, Cîrpitul, Albul*. În sfîrșit, prezența unei toponimii românești în denumirea satelor, ceea ce corespunde caracterului etnic al clasei stăpînitoare, de vreme ce stăpînul sau primul stăpîn feudal al satului dă numele său, de cele mai multe ori, obștii țărănești aservite. În acest chip satele românești poartă în documentele slave numele la plural al vechiului lor stăpîn adesea cu articolul românesc pentru pluralul masculin (de ex. București, Bujoreni, Călimănești, Ciocănești, ceea ce înseamnă „oamenii lui Bucur“, ai lui Bujor, Ciocan, Căliman). *Sistemul românesc* de denumire a satelor care constituiau stăpîniri feudale așezate deasupra obștilor țărănești apare predominant încă din cele mai vechi acte din Țara Românească și din Moldova pentru că înșiși acești stăpîni feudali erau români¹.

Izvoarele istorice contemporane din secolele al XIV—XV-lea amintesc foarte clar despre populația de limbă romanică din țările române, dar nu pomenesc nici un cuvînt despre o pătură de locuitori folosind limba slavă în aceste țări. Este caracteristic faptul că în plină perioadă feudală, un număr important de călători și erudiți care vorbesc despre români, nu amintesc nici un cuvînt despre preinșii slavi din țările române, care, dacă ar fi format clasa stăpînitoare, ar fi trebuit să atragă în primul rînd atenția scriitorilor. Germanul Schiltberger, care a călătorit în țările române în 1396, spune că valahii „au o limbă deosebită“, e vorba de românii din Transilvania, Țara Românească și Moldova². În 1451 umanistul Poggio Bracciolini scrie: „*Apud superiores Sarmatas colonia est ab Traiano, ut aiunt, derelicta,*

¹ În Transilvania se întîlnesc de asemenea numeroase sate românești cu acest sistem de denumire, de vreme ce aristocrația gentilică a cnezilor români se întindea pe tot teritoriul acestei țări, alături de nobilimea venită din statul feudal unghuresc.

² H. Schiltberger, *Reisebuch*, ed. Langmantel, Tübingen, 1885, p. 52.

quae nunc etiam inter tantam barbariem retinet latina vocabula ab Italos, qui eo projecti sunt notata. Oculum dicunt, digitum, manum“.

Flavio Biondo scrie în 1453: „*Et qui e regione Danubio item adicent Ripenses Daci sive Valachi, originem, quam ad decus praeseferunt praedicantque romanam, loquela ostendunt, quos... aliquando gavisii sumus ita loquentes audiri*“.¹ Cronicarul bizantin Laonic Chalkokondyl, care scrie la mijlocul secolului al XV-lea, spune că românii se trag din italieni, limba lor este o latină deteriorată. Românii se aseamănă cu italienii, nu numai în privința limbii, ci și ca obiceiuri, arme, folosirea alimentelor. În text, cronicarul se referă la Transilvania, la Țara Românească și la Moldova.² Eruditul cronicar polon Jan Dlugosz, care scrie între 1460—1480, spune despre valahi în genere: „*Apud Valachos... quorum maiores et aboriginarii de Italiae regno pulsii... in Ruthenorum ritus et mores propriis degenerantes transmigraverunt*...“³ Prin urmare, după Dlugosz, este clar că valahii erau un popor romanic, care a adoptat limba slavonă în ritualul bisericii și că nu poate fi vorba de o populație slavă între dinșii, care să fie purtătoarea culturii slavone în țările române.

Punctul de vedere al istoriografiei românești actuale asupra caracterului specific al slavonismului la români, punct de vedere pe care încercăm să-l precizăm și să-l argumentăm în această comunicare, este afirmarea *caracterului de clasă al slavonismului românesc*, nu în sensul unei clase străine de popor, care ar fi avut, în veacurile al XIV—XVII-lea, ca limbă maternă slavona, ci în acela al folosirii oficiale a unei limbi „clasice“ (cea ce pentru evul mediul însemna: bisericești). În acest chip se ajungea la o distincție între guvernanți și supuși, aceștia din urmă rămânând departe de lumina culturii scrise. Este întocmai fenomenul cultural al folosirii limbii latine în țările catolice din centrul și apusul Europei, în țările unde nu predomina o limbă romanică. Limba slavă, ca și cea latină, era fixată în scris, pe cînd lim-

¹ *Ephemeris Dacoromana*, Roma, 1923, p. 358—360.

² L. Chalkokondyles, *Chronikon*, ed. Bonn, p. 77.

³ I. Dlugosz, *Historiae Polonicae libri*, Leipzig, 1711, I-1, col. 1122.

bile populare nu puteau încă să fie folosite ca instrumente ale exprimării în scris.

Se poate discuta asupra originilor adoptării limbii slavone de către români, ca limbă a bisericii și a culturii feudale. Adoptarea acestei limbi liturgice și de stat nu poate fi străină, ca fenomen de istorie culturală, de prezența pe teritoriul țărilor române a unei populații de limbă slavo-bulgară și în parte slavo-rusă, începînd din secolul al VI-lea pînă în al XII-lea. Această populație este atestată în acea epocă de către izvoarele istorice, în special cele bizantine, cît și prin influența din lexicul limbii române și din toponimie a limbii slavo-bulgare (în special a vechii bulgare). Pe de altă parte, actele latine ale cancelariei feudale ungu-rești pentru Trănsilvania, începînd cu veacul al XII-lea, pomenesc despre populația română, maghiară și germană din această provincie, dar niciodată despre slavii, în calitate de comunități sau de membri ai clasei stăpînitoare. Socotim că în această epocă, în veacul al XIII-lea, slavii dacici își pierduseră limba, confundîndu-se cu populația autohtonă. În epoca conviețuirii românilor cu slavii dacici se produsese adoptarea limbii slave bisericești ca limbă a statului (în confederațiile voievodale) și a bisericii. Acest fapt de istorie culturală din perioada feudală, se poate explica prin existența unor comunități slave pe teritoriul Daciei, dar nu trebuie să conchidem că limba liturghiei și a actelor de stat din țările române, comună cu aceea a statelor slave ortodoxe, reprezintă limba *vorbită, populară*, a slavilor dacici.

Adoptarea liturghiei slave și a limbii slavone în actele de stat datează la români din veacul al X-lea, epocă în care stăpînirea politică a imperiului bulgar se întindea peste întreaga Dacie.¹ Ea a continuat să rămîie, ca limbă literară, oficială a statului, ca limbă de clasă a feudalilor români și după dispariția slavilor dacici (secolul al XIII-lea).

Limba slavă la români, pînă în veacul al XVII-lea, cînd a fost înlocuită cu limba română, ca urmare a unui proces social, asupra căruia vom reveni mai jos, nu a fost numai o limbă a bisericii, nici nu deriva exclusiv de la biserică.

¹ Cf. Al. Grecu (P.P. Panaitescu), *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX-lea—X-lea*, în *Studii și cercetări de istorie medie*, I-1, 1950, p. 223—236 (argumentarea despre adoptarea liturghiei slave la români în veacul al X-lea).

Ea era folosită și ca limbă de stat, cuprinzând toate privilegiile feudale, și ca limbă feudală laică, în cronică, în condicele de legi, în producții literare.¹ După cercetările recente în arhivele ardelenesti, limba slavă bisericească a avut o largă răspîndire și la românii din Transilvania pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea², în calitate de limbă „cultă” a bisericii ortodoxe și a clasei feudale a cnezilor. Pătrunderea gramaticii, lexicului și foneticii limbilor slave vii în decursul veacurilor, în scrierile slavo-române, se explică, așa cum s-a spus mai sus, prin folosirea scribilor, într-o vreme cînd știința de carte era un meșteșug, scribi care uneori erau bulgari, sirbi și ruși, sau foarte des români (cum îi arată numele) care învățaseră limbile acestor popoare vecine. Firește, acești scribi nu făceau deosebire între limba slavă bisericească, cultivată în formele ei tradiționale în mănăstiri și limbile slave moderne, pe care le învățaseră. Așa se explică pătrunderea limbilor slave vii în textele slavo-române. Dar această pătrundere este dublată și de aceea a limbii române — lexic și forme gramaticale — în texte slavo-române, în documentele slave emanînd de la cancelariile domnești, boierești și orașenești. Aceste influențe românești în scrierile slavo-române încep încă — în special în Țara Românească — din secolul al XIV-lea. Un studiu amănunțit și științific asupra acestui fenomen ne lipsește pînă acum. Fapt este că avem de-a face cu o pătrundere masivă a limbii române în actele slavo-române, care dovedește că scriitorii acestor acte erau români cunoscători ai limbii slavone. *Folosirea limbilor slave vii în textele slavo-române, în secolele al XIV—XVII-lea, nu poate fi desprinsă, ca fenomen cultural, de folosirea, în aceleași acte, a formelor limbii române vorbite.*

Din toate acestea rezultă că limba slavonă la români a fost, în evul mediu, o limbă de clasă, limba literară a feudalilor *români*, alături de limba română. Aceasta nu înseamnă că ea era cunoscută numai de pătura extrem de subțire a preoților și a scribilor de meserie. Întocmai ca latina în

¹ Vezi în legătură cu aceasta A. Balotă, *La littérature slavo-roumaine à l'époque d'Etienne le Grand*, în *Romanoslavica*, I, 1958, p. 210—236.

² Vezi I. Iufu, *Manuscrise slave în bibliotecile din Transilvania și Banat*, în *Romanoslavica*, VIII, 1963, p. 451—468.

țările catolice, ca greaca literară, ca franceza în secolul al XVIII-lea, slavona la români, în veacurile al XV—XVII-lea era o limbă vorbită de învățați, de membrii clasei stăpînitoare (clerici, boieri, curteni, patriciatul orășenesc), alături de limba lor maternă. Slavona se învăța în școli și la dascălii de slavonie. Avem dovezi directe despre caracterul de limbă literară vorbită al slavonei în societatea românească, pînă la sfîrșitul veacului al XVII-lea. În anul 1503 un sol polon la curtea lui Ștefan cel Mare, reproduce conversația avută cu domnul, care se făcea prin mijlocirea unui traducător, de unde urmează că Ștefan vorbea românește. La un moment dat, domnul Moldovei, enervat de spusele solului polon, trece peste traducător și i se adresează direct „în rusește“, adică în limba slavonă de redacție rusească, folosită atunci în actele din Moldova.¹ În 1620, Gaspar Gratiani, de origine slav dalmatin, ajunge domn al Moldovei, din voia turcilor. El nu știa românește, și, după cronicarul vremii, Miron Costin, cînd se adresa supușilor lui „în sîrbește“, cuvintele lui erau traduse în românește, pentru ascultători, de marele vornic Bucioc, care știa și românește și „sîrbește“². Este de observat că privilegiile de comerț, porunci cu scutiri sau micșorări de vamă emise de domnii români, erau scrise (în veacurile al XV—XVII-lea) în slavonește. Așadar, dintre funcționarii vamali, dintre conducătorii caravelor de căruțe și de vite ale negustorilor, trebuiau să fie și știutori de slavonie, care să poată folosi privilegiile domnești. Cine nu știa slavonește, putea, în acele împrejurări, să fie silit să plătească din pungă.

II

În studiile care s-au făcut pînă acum pentru a determina caracterul specific al literaturii slavo-române (folosim termenul de „literatură“ în sensul cel mai larg pentru producția scrisă în totalitatea ei), s-a recurs exclusiv la metoda lingvistică, adică la analiza limbii textelor pentru explicarea provenienței și a relațiilor etnice și sociale ale acestei literaturi.

¹ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 479.

² Miron Costin, *Opere*, E.S.P.L.A., București, 1958, p. 67.

Aplicarea metodei de istorie literară, cercetarea cuprinsului ideologic și a evoluției literaturii slavo-române, în legătură cu dezvoltarea societății feudale din țările române poate lărgi orizontul cercetării și poate duce la rezultate mai valabile decât acelea trase din studiul exclusiv al limbii.

Caracterul de limbă literară de clasă al limbii textelor slavo-române, așa cum l-am definit în paragraful precedent, se confirmă prin analiza literară a cuprinsului ei, prin identificarea relațiilor sociale ale literaturii slavo-române.

Pentru înțelegerea mai clară a acestor relații ale literaturii slavo-române cu dezvoltarea societății, este necesar să amintim, foarte sumar, rezultatele la care au ajuns medievistii români în ultimele lor cercetări asupra formării și dezvoltării orânduirii feudale în istoria României.¹

Feudalismul apare, în societatea din vechea Dacie, în secolul al X-lea, când începe aservirea obștilor libere țărănești de către o clasă de stăpîni feudali, proveniți din rîndurile acestor obștii, ca urmare a diferențierii economice a membrilor lor. Fundarea statelor feudale, Țara Românească și Moldova, este rezultatul diferențierii pe clase a societății; statele sînt organe politice ale clasei stăpînitoare. În Transilvania, stăpînirea străină, așezarea nobilimii privilegiate a statului feudal maghiar, s-a operat peste o societate în care se dezvoltase un feudalism începător, sub conducerea cnezilor. Fărămițarea feudală în țările române continuă și după întemeierea statelor, prin autonomie economică, politică, militară (cu cetele înarmate conduse de boieri), fiscală și judiciară a domeniilor boieresti și mănăstirești privilegiate; domnia se afla în dependență de marii stăpînitori de moșii. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, ca urmare a dezvoltării economice, a creșterii comerțului intern și extern și de asemenea ca o consecință a necesității unității de acțiune militară a țării în fața primejdiei cotorpirii turcești, se face o încercare de centralizare domnească a statului feudal, care se sprijină, împotriva unei părți a marii boierimi, pe boierimea mică, pe orășeni și mai ales pe slugile militare domnești. Centralizarea domnească, bazată

¹ Prezentarea sumară care urmează este alcătuită după *Istoria României* lucrare colectivă editată sub auspiciile Academiei R.S.R., Volumele II, 1962 și III, 1964 privesc perioada feudalismului.

pe aceste forțe, nu se poate afirma definitiv, din cauza decăderii economice și politice a statului, ca urmare a dominației otomane asupra țărilor române, în cursul veacului al XVI-lea. Dominația otomană a reprezentat, pentru țările române, o exploatare a tuturor resurselor, ea a încetinit dezvoltarea lor economică și socială. Domnia centralizată a pierdut principalele ei resurse și în locul ei s-a ridicat o nouă clasă boierească, acei dintre boieri care exploatau domeniile lor pe baza clăcii agricole și care obțin legarea de glie a țăranilor dependenți în vederea unei supraproducții de grâne, destinate pieții interne și mai ales pieții otomane. Se pun astfel, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, bazele așa-numitului stat nobiliar, stat cîrmuit de o oligarhie boierească. Principiul centralizării statului rămîne valabil pentru această epocă, nu se mai revine la autonomia medievală a domeniilor boierești, căci crescuse economia de schimb în centrele orășenești, dar boierimea mare cîrmuiește de la centru, tutelînd pe domnii efemeri, cei mai mulți aleși acum din rîndurile boierilor. Statul nobiliar cu aceste caracteristici se menține în tot secolul al XVII-lea, în toate cele trei țări române, cu toată rivalitatea dintre clicile boierești și mai ales cu toată lupta dusă împotriva boierilor de țărani și de orășeni. Nu trebuie să uităm că statul nobiliar în țările române se baza pe o boierime nouă și care se înnoia mereu, prin ridicarea treptată a unor alte familii îmbogățite de pe urma sistemului de clacă și a comerțului cu vite și cu grâne.

În acest cadru al dezvoltării sociale și politice a țărilor române în perioada feudalismului, se desfășoară și istoria literaturii slavo-române. De la început trebuie să remarcăm că începuturile scrisului slavon pe teritoriul țărilor române corespunde ca dată cu epoca pe care istoricii o fixează pentru începuturile feudalismului, adică secolul al X-lea. Ultimele cercetări arheologice au dat la iveală un număr de inscripții chirilice în limba slavonă de redacție bulgară, din veacul al X-lea. Aceste descoperiri infirmă cu totul ipotezele acelor istorici români mai vechi, care vedeau începuturile literaturii și ale scrisului slavonesc la români în secolele al XIII—XIV-lea, ca rezultat al „influențelor“ episcopiei

bulgare de la Vidin¹. În săpăturile arheologice de la Bucov, lângă Ploiești, studiate de Maria Chișvași-Comșa, s-au găsit resturile unui atelier de fierărie cuprinzând fragmente de inscripții slavone în alfabet chirilic, între care și o *dată* care, lipsind cifra unităților, poate corespunde cu data erei noastre între anii 902—911. Atelierul de fierărie cu ceramică derivată din așa-numita „ceramică de bucătărie“, din provinciile romane, cu unelte specifice populației autohtone, reprezintă un atelier domonial, dependent de o curte feudală². Această inscripție corespunde în privința datării din secolul al X-lea cu inscripțiile dateate aflate în Dobrogea, de la satul Mircea vodă (anul 943) și de la biserica rupestră de la Basarabi (Murfatlar) din anul 992³.

O caracteristică a întregii literaturi slavo-române, de la începuturile ei pînă în secolul al XVII-lea, este numărul redus al scrierilor originale. Deși numărul manuscriselor slavone păstrate în bibliotecile de mănăstiri și în cele ale instituțiilor de cultură din cele trei țări românești este considerabil și reprezintă un efort cultural apreciabil, totuși majoritatea acestor texte reprezintă copii după traduceri din grecește alcătuite în Rusia, Ucraina, Serbia și mai ales în Bulgaria. Pe cînd în țările slave a existat o activitate bogată, și cu rezultate numerice considerabile, de traduceri din literatura bizantină, fie că este vorba de scrieri teologice, fie de cronici, în literatura slavo-română nu constatăm așa ceva. Oamenii învățați din țările române se mulțumeau cu copierea vechilor traduceri sud-slave, fără a încerca, decît foarte rar să se adreseze direct izvoarelor grecești. Pe de altă parte și literatura originală în limba slavă, creată de români, este incontestabil mai redusă numeric decît literatura slavă medievală din Bul-

¹ Această ipoteză a fost expusă de N. Bănescu, *Vechiul stat bulgar și țările române*, Academia Română, Memoriile Secției istorice, seria III-a, XXIX, 1947, și același, *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947.

² M. Chișvași-Comșa, *Săpăturile de la Bucov*, în *Materiale și cercetări arheologice*, VI, 1959, p. 574.

³ Cf. studiul colectiv, *Inscripția slavă din Dobrogea din anul 943*, în *Studii*, IV, 1951, nr. 3, p. 123—134; și D.P. Bogdan, *Добруджанская надпись 943 года*, în *Romanoslavica*, I, 1958, p. 88—104; I. Barnea și V. Bilciurescu, *Șantierul arheologic Basarabi*, în *Materiale și cercetări arheologice*, VI, 1959, p. 541—566.

garia, Rusia și Serbia. Faptul este explicabil: în aceste țări literatura scrisă, deși de caracter feudal, nu pierduse contactul cu poporul, fiind scrisă într-o limbă pe care o înțelegeau toți, pe cind în țările române limba slavonă era înțeleasă numai de o pătură socială relativ restrinsă și literatura în această limbă pierduse contactul cu poporul român.

Totuși, această literatură slavo-română a existat. Ea reprezintă, pe lângă scrisul în slavonește al actelor emanate din cancelariile domnești, bisericești și boierești, pe lângă inscripțiile pe piatră, pe lângă copiile de manuscrise, despre care am vorbit, și o literatură originală, proprie românilor din perioada feudală, scrisă de români sau pentru români (Criteriul patronajului literar în această epocă trebuie neapărat ținut în seamă, literatura alcătuită de scribi străini la comandă reprezintă nevoile patronului și ale țării din care face parte acesta). Cum se va vedea mai jos, ca valoare pentru gândirea politică și socială literatura slavo-română întrece adesea scrierile similare din literatura medievală din țările slave-ortodoxe. Așadar, un număr de scrieri cu caracter religios, imnuri, vieți de sfinți, liturghii speciale, apoi scrieri istorice și parenetice, comentarii politice, în slavonește, mai ales în redacția mediodulgară, au fost scrise în țările române, în cea mai mare parte de români, mulți dintre acești autori fiind laici. Această producție literară originală formează literatura slavo-română.¹

Așa cum s-a arătat mai sus, ea reprezintă o literatură de clasă, a clasei feudale stăpînitoare. În plus, din analiza cuprinsului acestor texte slavone rezultă că ele urmează fazele dezvoltării sociale a perioadei feudale, în diferitele ei momente, pe care le-am schițat în cele precedente.

Cele mai vechi manuscrise slavone cu caracter liturgic, copii după cele scrise (traduse din grecește) în țările slave vecine și aflate în centre bisericești din țările române, datează din secolele al XIII-lea—XIV-lea, adică dinainte de întea-

¹ Despre această literatură și locul pe care îl ocupă în creația literară în limba slavă amintim referatul nostru *La littérature slavo-roumaine (XIV—XVI siècles) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, în *Sbornic praci I. Sjezdu slovanskych filologu v Praze*, 1929, Praha, 1932, p. 206—217.

meierea statelor Țării Românești și Moldovei. Este vorba de *Apostolul* scris de diacul Ștefan (sec. XIII), *Octoiul de la Caransebeș*, provenit din Moldova, fragmentul de Evanghelie de la Rîșnov în Transilvania și fragmentul din Vechiul Testament, tot de acolo, Mineiul de la Mănăstirea Neamțului.¹ Ca ortografie, aceste texte nu par a fi legate de vreo școală de caligrafi din țările slave și nu poartă nici o indicație asupra locului în care au fost scrise. Prezența lor în biserici foarte vechi din țările române ne dă dreptul să afirmăm că aceste manuscrise au fost copiate pe teritoriul românesc.

Copiile de manuscrise slave aflate în bibliotecile românești deși nu reprezintă o literatură originală, merită să fie amintite, pentru că în privința conținutului ele arată care era partea din literatura slavonă aleasă și corespunzând cu nevoile clasei stăpînitoare din țările române. Deși aceste manuscrise provin, cele mai multe, din bibliotecă mănăstirești, ele nu erau citite numai de călugări și nu erau destinate exclusiv culturii cu caracter ascetic din mănăstiri. Din însemnările aflate pe aceste manuscrise rezultă că ele au fost citite de diferiți boieri, scribi de cancelarie și chiar de orășeni. Cultura cu caracter ascetic, mistic, nu se oprea la zidurile mănăstirilor, ci cuprindea întreaga clasă a stăpînitorilor, care se hrănea cu misticismul medieval.

În prima epocă ce urmează după întemeierea țărilor române, adică a doua jumătate a secolului al XIV-lea și pînă la sfîrșitul celui de al treilea sfert al secolului următor, caracterul specific al manuscriselor copiate pentru nevoile spirituale ale clasei stăpînitoare din Țara Românească, Moldova și chiar din Transilvania este misticismul bizantin și în special acela al școlii isihaștilor.² Textele copiate în această vreme, vremea fărâmițării feudale, adică a autonomiei domeniilor boierești și mănăstirești, cuprind mai ales Omiliile sfîntului Ioan Gură de Aur, Vasile cel

¹ P.P.Panaitelescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, București, 1959, p. VII.

² Vezi Al. Elian, *Les rapports byzantino-roumains. Phases principales et traits caracteristiques*, în *Byzantinoslavica*, XIX, 2, 1958, p.221 și Dan Zamfirescu, *Manuscrise slave cu traduceri din Simion Noul Teolog*, *Ortodoxia*, XI, 1959, p. 535—566.

Mare, Grigore Teologul, Dionisie Areopagitul, Cuvântările ascetice ale lui Efrem Sirul, Leastivița lui Ioan Scăra-riul, operele lui Evtimie patriarhul Tîrnovei, scrierile lui Simion Noul Teolog, Petru Damaschin, Niceta Stethatos și alții. Toate aceste scrieri slavone sînt scrise într-un stil retoric foarte greu de înțeles pentru cei ce nu posedă o știință adîncită a limbii slavone bisericești, precum și cunoștințe teologice. Ele se adresează, în acest chip, unor oameni învățați (în sensul învățăturii vremii). Misticismul ca ideal al clasei stăpînitoare corespunde ideii religioase a unei alte vieți, mai bune, deci respinge implicit revolta împotriva vieții feudale și încercările de reformare a relațiilor de dependență feudală. Cei supuși n-au de ce să se plîngă, ei vor fi răsplătiți în lumea cealaltă.

În ultimul sfert al secolului al XV-lea caracterul literaturii slavo-române de copii manuscrise se schimbă. Sbornicele slavone, marile colecții de scrieri ascetice se răresc și nu se mai copiază decît în foarte rare ocazii. În schimb, manuscrisele care cuprind cărțile liturgice, scrierile de necesitate practică pentru slujitorii bisericii: psaltiri, evanghelii, apostolul, liturghiere și chiar nomocanonul, se copiază în numeroase exemplare. Este de observat că alcătuirea celor mai multe dintre aceste cărți liturgice este rezultatul inițiativei domnești, ele poartă indicația că au fost copiate din porunca domnilor români. Această situație corespunde cu încercarea, de care am vorbit, de a se constitui state centralizate domnești, în care biserica juca un rol preponderent, ca organ al centralizării de stat. În schimb, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și la începutul celui următor, cînd se pun bazele așa-numitului stat nobiliar, încep să reapară sbornicele slavone cuprinzînd lucrări mistice.

Literatura originală slavo-română, fusese ținută în proporții modeste în vremea fărâmițării feudale, cînd curtea domnească nu reprezenta o autoritate incontestată față de boierii mari, stăpîni de domenii cu imunitate. În această epocă nu se scriu în țările române nici anale, nici cronici (informațiile integrate mai tîrziu în cronicile țării, privind epoca ce merge pînă la mijlocul secolului al XV-lea, nu au caracter de contemporaneitate).

Genul istoric putea să apară, cum ușor se înțelege, numai în epoca centralizării statului feudal. În schimb, în literatura religioasă slavo-română, apar mai devreme câteva lucrări cu caracter original. Astfel, Filotei monahul, fostul logofăt al domnului muntean Mircea cel Bătrîn (1386—1418), deci un boier cu formație spirituală laică, scrie în slavonește cîntări în cinstea Maicii Domnului¹, dar un alt boier, tot muntean, Simon Dedulovici vistiernic, compune o laudă sfîntului Mihail al Sinadelor (secolul al XV-lea).² În domeniul vieților de sfinți, care întotdeauna au relații cu cadrul istoric al vremii, scriitorul bulgar Grigore Țamblac, așezat în Moldova, scrie, sub patronajul domnului acestei țări, Alexandru cel Bun, *Viața sfîntului Ioan de la Suceava*. Această scriere hagiografică datează din anul 1402 și este plină de amănunte plastice privind orașele de la Marea Neagră, viața de acolo în vremea stăpînirii tătărești.³ *Viața sfîntului Nicodim*, fondatorul celor mai vechi mănăstiri din Țara Românească, a fost scrisă în slavonește de ucenicii lui. Textul original s-a pierdut, azi nu mai posedăm decît un text prelucrat tirziu în românește.⁴

Perioada următoare, în care domnii români, precum și voievozii Transilvaniei, încearcă să alcătuiască o stăpînire centralizată a statului feudal corespunde cu apariția istoriografiei slavo-române. În Moldova s-au păstrat o serie de cronici slavone, care toate derivă dintr-un prototip comun, păstrat în forma lui cea mai apropiată de original în *Cronica slavonă anonimă a Moldovei*, care cuprinde istoria acestui stat pînă la moartea lui Ștefan cel Mare (1504). Cronica a fost redactată din ordinul marelui domn moldovean, la curtea lui și reflectă punctul de vedere politic al acestui stăpînitor feudal: el este alesul lui Dumnezeu, boierii îi datoresc supunere. Pe primul plan apar „vitejii”,

¹ Cf. S. Teodor, *Filotei monahul de la Cozia, imnograf român*, în *Mitropolia Olteniei*, VI (1954), p. 20—35; Același, *Pripealele monahului Filotei de la Cozia*, *idem*, VI, 1954, p. 166—190.

² Manuscrisul nr. 278, al Bibliotecii Academiei R.P.R., descris la P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave...* I, p. 373.

³ *Viața sf. Ioan cel Nou de la Grigore Țamblac*, ed. Melhisedec, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, III (1887), p. 163—164.

⁴ Ștefan Ieromonahul, *Viața sfîntului Nicodim*, Craiova, 1938.

oșteni privilegiați de domn, care depind nemijlocit de dînsul. Lupta lui Ștefan împotriva turcilor este definită ca fiind purtată pentru interesul comun al creștinătății (hris-tianstvo), considerată ca o unitate politică.¹

Ideologia politică a lui Ștefan cel Mare se reflectă nu numai în cronică de curte, ci și într-un memoriu politic scris în limba slavonă și adresat marelui cneaz Ivan III, pe la 1480—1490. Ca și alte memorii politice adresate de același domn al Moldovei regelui Poloniei, memoriul amintit face parte integrantă din literatura slavo-română, din cauza cuprinsului său doctrinar.² Și aci este vorba despre unitatea politică a țărilor creștine în fața unității celor musulmane (Turcia și hanatul tătarilor): „din două părți (ale Moldovei) stă primejdia grea a păgînilor, din trei alte părți sînt creștinii, dar îmi sînt mai rău ca păgînii“ (este vorba de Polonia Iagellonilor, de Ungaria și de Țara Românească). Ștefan descrie apoi căderea „pentru păcatele noastre“ a Bizanțului, Serbiei, Albaniei, Bulgariei și Bos-niei sub stăpînirea turcilor și adaugă: „acum turcii cotropiră și Marea Neagră, de cînd au cuprins Caffa“... „și în aceste părți eu am rămas singur“. Soluția pentru salvarea creștinătății ar fi numai unirea strînsă între Moldova și stăpînitorul de la Moscova. Acest memoriu politic, nefolosit pînă acum de istoriografia românească, este caracteristic pentru aspectul literaturii slavo-române în perioada încercării de formare a unui stat centralizat domnesc.

Pentru Țara Românească nu posedăm cronici slavone din această epocă, dar se poate ușor recunoaște textul lor, tradus în românește și integrat în cronică generală a țării compilată la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Această cronică slavonă domnească a Țării Românești a început să fie scrisă în prima jumătate a secolului al XVI-lea.³ Mai

¹ *Cronicile slavo-române din secolele XV—XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 1—23.

² N.A. Kazakova și I.S. Lurie, *Антифеодальные еретические движения на Руси XIV-начала XVI века*, Moscova, 1955, anexe, p. 388 și V. Cerepnin, *Из истории общественной мысли в России и Молдавии на рубеже XV и XVI веков* în volumul colectiv *Вековая дружба* (Prietenie de veacuri), Chișinău, 1961, p. 87—91.

³ P.P. Panaitescu, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în *Studii și materiale de istorie medie*, V, 1962, p. 195—255.

caracteristică pentru legătura ce există între literatura slavonă istorică din țările române și încercarea social-politică a fundării unei domnii autoritare este scrierea intitulată *Povestirea despre Dracula voievod*, scriere care ni s-a păstrat numai în rusește, dar care derivă de la un original în dialect sud slav alcătuit în Ungaria, probabil de un scriitor român [1] originar din Transilvania.¹ *Povestirile* despre Vlad Țepeș cuprind mult mai mult adevăr istoric românesc decît au crezut pînă acum istoricii care vedeau în această scriere o operă de fantezie literară.² Autorul, care a trăit în Transilvania, mai ales la Oradea, scria în limba folosită de literatura slavo-română, care străbate în numeroase locuri din traducerea rusească, singura formă în care s-au păstrat *Povestirile*. Spiritul politic care reiese din citirea acestor povestiri este tot același ca al vechii cronici moldovenești: datoria luptei împotriva cotorpirii turcești, și ca urmare formarea unei puteri domnești autoritare, împotriva anarhiei boierești. Aceasta formează, cum se știe azi, politica lui Vlad Țepeș (1456—1462, 1477), o figură eroică în lupta împotriva Imperiului Otoman și un adept al teoriei puterii absolute, centralizate, a domniei. De vreme ce *Povestirile* slave reflectă figura reală a lui Vlad Țepeș, nu mai rămîne îndoială că această scriere face parte din literatura slavo-română. Ea a fost apoi tradusă (poate și prelucrată) în rusește și s-a bucurat de o mare

¹ A.D. Sedelnikov, *Литературная история повести о Дракуле*, în *Известия по русскому языку и словесности Академии Наук С.С.С.Р.*, II, Leningrad, 1929, p. 621—659, și *Cronicile slavo-române...* ed. citată, p.197—218.

² Cf. Barbu Cimpina, *Complotul boierilor și „răscoala” din Tara Românească din 1462*, în *Studii și referate privind istoria României*, partea I-a, 1954, p. 599—624, care pune în valoare exactitatea știrilor privitoare la Vlad Țepeș în *Povestirile slave despre Dracula*; Cf. Același, *Victoria oștii lui Țepeș asupra sultanului Mehmed al II-lea*, în *Studii*, XV-1962, p. 533—556; L.V. Cerepnin, *op. cit.*; p.93, spune că *Povestirile* au fost redactate în rusește probabil de diplomatul Fedor Kurițin „cărui i-au servit ca izvoare memorii scrise din literatura moldo-valaho-ungurească, sau eposul moldo-valaho-unguresc”. Cf. și I. Striedter, *Die Erzählung vom walachischen vovjevoden Drakula in den russischen und deutschen Überlieferung*, în *Zeitschrift für slavische Philologie*, XXIX, 2, 1961, p. 398—427; P. Olteanu, *Limba povestirilor slave despre Vlad Țepeș*, București, 1961, și recenzia lui A. Balotă, în *Studii și cercetări lingvistice*, XIII, 1962, No. 1, p. 90—97.

popularitate în Rusia, unde se punea aceeași problemă politico-socială a luptei pentru centralizarea statului sub cirmuirea unui monarh autoritar. Povestirile despre Dracula subliniază, pe de o parte, lupta împotriva turcilor, bazată pe oastea „vitejilor“, cavaleri creați de domn, pe de altă parte, faptul că domnul nu făcea nici o deosebire între boierii mari, preoți, călugări și oameni de rînd. Se știe că Vlad Țepeș a fost detronat ca urmare a unui complot boieresc, și apoi, după întoarcerea sa în domnie, a fost asasinat de boierii săi. *Povestirile* despre Vlad Țepeș reprezintă o pagină de istorie românească adoptată în Rusia ca model de scriere cu tendințe social-politice, în faza de unificare monarhică a statului feudal.

Încă două fapte de istorie culturală caracterizează epoca încercării de a se forma în Țara Românească și în Moldova state centralizate domnești și arată în chip clar felul cum literatura slavo-română se face ecoul schimbărilor ce se succed în clasa stăpînitoare. Unul din aceste fapte este apariția textelor juridice, scrise în slavonește, celălalt fiind întemeierea tipografiilor domnești.

Se știe că în epoca feudalismului, în vremea predominării sistemului domeniilor nobiliare cu imunitate, deci cu drept de judecată al stăpînului domeniului, legea nescrisă, dreptul consuetudinar era aproape singurul folosit. Acest drept era un drept local, varia după regiuni și locuri, urmînd în acest chip formele fărâmițării feudale. Numai o dată cu încercarea monarhilor feudali de a constitui un stat centralizat sub conducerea lor, s-a simțit nevoia unei legi unitare, valabilă pentru întreg teritoriul țării, și pentru ca această lege să poată fi înțeleasă și aplicată la fel în orașe, în sate, și la mănăstiri se cerea ca ea să fie scrisă. Astfel, de la mijlocul secolului al XV-lea, în Țara Românească și în Moldova s-au copiat, cu scopul de a fi puse în aplicare, așa-numitele pravile (codice de drept) traduse în țările slave după textele legislației bizantine. Cea dintîi pravilă slavo-română, cunoscută pînă acum este copia scrisă în 1451 a Sintagmei lui Matei Vlastares, copie executată din porunca domnului muntean Vladislav II, de către gramaticul Dragomir.¹ În Moldova, aceeași pravilă

¹ Al. Grecu (P.P. Panaitescu), *Începuturile dreptu lui scris în limba română*, în *Studii*, VII, 1954, nr. 4, p. 215—228.

a fost copiată în timpul domniei lui Ștefan cel Mare de către ieromonahul Ghervasie de la Mănăstirea Neamț, în 1472, urmată de altă copie independentă de prima, a aceluiași text, scrisă din porunca domnului, la Iași, de către gramaticul Damian, în 1495.¹ În 1544, după ce textele juridice fuseseră copiate în numeroase rinduri în țările române, se procedează la tipărirea primei pravile slavone în tipografia de la Tirgoviște. Această pravilă tipărită se află în anexele *Molitvelnicului* slavon, și este intitulată: *Pravila sfinților apostoli*, denumire care se dădea Nomocanonului bizantin. Textul tipărit poartă indicația că legile reproduse cuprind „toate poruncile pentru preoți și pentru oamenii mireni“. Este, așadar, o pravilă (penală) cu caracter mixt, laic și bisericesc.

Pravilele n-au rămas în țările române niște simple texte de literatură juridică pentru îmbogățirea culturii juridice a cititorilor, ci au fost aplicate efectiv. Numeroase acte domnești din prima jumătate a secolului al XVI-lea rezolvă litigiile pe baza prevederilor din pravile, care sînt citate. În Moldova, în 1540, Ștefan Lăcustă, domnul acelei țări promite polonezilor care vor cere dreptate în Moldova, judecarea „după legea scrisă“.²

Prin urmare, aplicarea de către domn și de către dragătorii lui a legilor scrise reprezenta un instrument de stat destinat să întărească centralizarea lui. De altfel, pravilele bizantine și slave păstrează influențe ale dreptului roman, care exprimă ideea unui stat centralizat cu stăpînire autoritară.

Deși nu cunoaștem nici o legislație specifică țărilor române, totuși literatura juridică în limba slavonă în aceste țări nu s-a mărginit numai la copierea și aplicarea pravilelor slavone, ci inițiativa juridică locală apare și în literatura slavo-română. În 1561 țarul Ivan IV a cerut de la domnul Moldovei, Alexandru Lăpușneanu, să-i procure, pentru nevoile cirmuirii sale, un text remaniat al Sintagmei lui Matei Vlastares, cu așezarea în altă ordine a articolelor, anume după ordinea alfabetului slavon. Rema-

¹ *Ibidem* și ms. slav nr. 131 al Academiei R.S.R.

² Hurmuzaki, *Documente*, Supliment, II-1, p. 134.

nierea a fost executată de Macarie, episcopul de Roman, autorul unei cronici a Moldovei¹, și apoi trimisă la Moscova.

Tipografia de cărți slavone în Țara Românească (care deservea și Moldova) se deschide în anul 1508, din porunca lui Radu cel Mare (1495—1508). Conducătorul tipografiei era ieromonahul Macarie, tipograf care lucrase anterior la Cetinie, în Muntenegru, sub patronajul cneazului aceluși stat, Gheorghe Țrnojevici. După căderea Muntenegrului sub turci, Macarie se retrăsese în Veneția, de unde se pare că s-au adus și literele destinate noii tipografii românești. Această cale de pătrundere indică linia de trecere a influenței culturale slavone în țările române. Dar deschiderea tipografiei trebuie explicată și prin nevoile interne ale statului feudal, Țara Românească. Tipografia condusă de Macarie în această țară a publicat exclusiv cărți de cult bisericesc (*Liturghierul, Octoihul, Evanghelia*), comandate de domnii țării, care apar în postfață ca patroni ai tipografiei slavone. Nu este o simplă coincidență faptul că tipografia își începe activitatea în Țara Românească tocmai în domnia lui Radu cel Mare, în vremea căruia s-a ținut soborul de ierarhi bisericești și de boieri, care a hotărât ca toate bisericile, deci și cele pînă atunci autonome, de pe domeniile feudale, să fie supuse autorității episcopale, iar aceasta din urmă, aflîndu-se supusă autorității domnești. Pentru această politică de centralizare a statului, care cuprindea și biserica, domnul Țării Românești a cîștigat azeziunea lui Nifon, fost patriarh de Constantinopol, adus special în țară cu acest scop. Conflictul între patriarh și domn, izbucnit după ținerea marelui sobor, se poate atribui și pretențiilor, socotite exagerate, ale domnului de a supune întru totul biserica domniei.² În aceste împrejurări, tipografia de cărți bisericești stăpînită de domn era și ea un instrument al ținerii în supunere a bisericii de către autoritatea centrală politică.

¹ A. Jațimirskii *Благотворительность русских государей в Румынии в XVI — XIX в.* extras din *Русский Вестник*, 1899, p. 4—5.

² I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, București, 1903; *Liturghierul lui Macarie*, ediție cu o introducere de P.P. Panaitescu, București, 1961. Pentru politica religioasă a lui Radu cel Mare, vezi *Viața și traiul sfintului Nifon*, ed. Tit Simedrea, București, 1937, p. 9—10.

După încetarea activității tipografiei slave a lui Macarie (ultima carte tipărită de el datează din anul 1512) a urmat o pauză în activitatea tipografică din țările române, până în 1544, dată la care se deschide din nou o tipografie slavonă în Țirgoviște, sub conducerea lui Dimitrie Liubavici, nepotul lui Bojidar Vukovici, conducătorul tipografiei slavo-sîrbești de la Veneția. Dimitrie Liubavici lucrase întâi la Mănăstirea Gracianița în Serbia, deci linia de influențe culturale este aceeași ca și pentru tipografia lui Macarie. În această nouă tipografie se publică tot cărți de cult bisericesc, *Molitvelnicul* din 1544, cu anexa lui juridică, de care am vorbit, precum și *Apostolul* din 1547, care are și o ediție pentru Moldova cu stema domnului acelei țări. Putem considera ca sigur faptul că această tipografie reprezenta și ea un instrument al centralizării statului domnesc.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea începe la Brașov, în tipografia diaconului Coresi, tipărirea cărților bisericești în românește, ceea ce corespunde cu altă fază din dezvoltarea statelor feudale românești.

A doua jumătate a secolului al XVI-lea este caracterizată în țările române prin decăderea silită a puterii domnești și prin înlocuirea ei cu statul nobiliar, în formele despre care am vorbit mai sus: formarea unei oligarhii boierești care cîrmuiește statul de la centru. Firește că această înlăturare a puterii domnești nu s-a făcut fără rezistență, domnii sprijiniți pe unele familii boierești rivale ale adversarilor lui, pe orășeni și pe mica nobilime, au opus adesea o împotrivire dîrză, care s-a soldat cu execuții în masă, cu războaie civile. Este o vreme de aproape neîncetate ciocniri între domni și marii boieri, care se termină în cele din urmă cu biruința boierilor. Această stare de instabilitate se reflectă în literatura slavonă, care cuprinde atunci ecouri doctrinare, atît în favoarea domniei autoritare, cit și a „libertății“ nobiliare.

Cronicile slave din Moldova, din secolul al XVI-lea, a lui Macarie, episcop de Roman (cuprinde răstimpul dintre anii 1504—1551), a egumenului Eftimie (1541—1554) și a călugărului Azarie (1551—1574)¹ prezintă caractere

¹ *Cronicele slavo-române*, ed. citată, p. 74—151.

literare asemănătoare. Acești trei scriitori urmăresc să facă literatură, să creeze un stil nou pentru literatura istorică. Vechile cronici sobre, care se mulțumesc să înregistreze faptele, sînt acum continuate cu scrieri care înfrumusețază aceste fapte, dîndu-le un cadru artistic după gustul vremii. În același timp continuă în Moldova și înregistrarea analitică a evenimentelor istorice în cancelaria domnească, desigur prezentate în favoarea stăpînului; aceste cronicile de cancelarie ni s-au păstrat sub forma unor traduceri polone și românești.¹ Dar pe baza lor s-au scris tot atunci cronicile literare, sau mai bine zis retorice, destinate să creeze o atmosferă de strălucire, de tîmliere, a domnilor patroni. În acest scop autorii introduc în istoria scrisă de dinșii portrete, caracterizări de figuri și de situații culese din istoria împăraților bizantini, în special după *Cronograful* lui Constantin Manasse, în traducerea medio-bulgară din secolul al XIV-lea.

Avem deci a face tot cu cronicile oficiale domnești; dintr-o vreme în care literatura slavonă în țările române, în special în Moldova, capătă forme retorice, adesea bombastice, care o deosebesc de sobrietatea militară a celor din veacul precedent.

Evoluția istoriografiei slavo-române nu se mărginește însă numai la stil, ea se poate constata și în reflectarea situației sociale și politice. Cronica lui Ștefan cel Mare consideră autoritatea domnului asupra boierilor și a întregii țări ca un lucru de la sine înțeles și nu pomenește acțiunile de opoziție din acea vreme. În schimb, cronicile din veacul al XVI-lea sînt pline de invective împotriva grupărilor boierești care se împotrivesc domnilor patroni ai cronicarilor. Boierii, care au contribuit la căderea lui Petru Rareș în 1538, sînt „neînvățați și cu minte de vită și năzuitori la rele“². Pentru Eftimie, boierii moldoveni, arătați anume, care s-au opus alegerii lui Alexandru Lăpușeanu în 1552, „nu au socotit întru nimic jurămintele și făgăduințele (lor)“³.

¹ În *Cronica moldo-polonă*, *ibidem*, p. 164—187 și în Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, ed. II-a. București, 1958, se reproduc în traducere părți din analele slavone de curte din veacul al XVI-lea.

² *Cronicele slavo-române*, p. 85.

³ *Idem*, p. 114.

Între Macarie, care scrie la mijlocul veacului, și cei doi continuatori ai lui, din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, se vede însă o deosebire. Toți acești cronicari reflectă vremile tulburi, în care boierimea contestă autoritatea domnilor, dar Eftimie și Azarie scriu sub patronajul unor domni aleși de boieri, în opoziție cu linia legitimă a descendenților lui Ștefan cel Mare. De aceea ei reflectă începuturile regimului nobiliar, Eftimie, combate cu cuvinte grele pe fiii lui Petru Rareș și arată că ridicarea lui Alexandru Lăpușeanu s-a făcut din voia și cu ajutorul militar al boierilor. Azarie, descriind domnia lui Ioan Vodă (1572—1574) care a încercat să dobândească independența Moldovei și a pierit eroic ucis de turci și părăsit de boierii săi, față de care încercase un regim autoritar, se exprimă astfel: „A fost ca un nor întunecos și în loc de ploaie s-a răspândit sînge, de la început răcnea ca un leu, să lingă sîngele boierilor nevinovați“. Acești doi cronicari reprezintă astfel politica noii boierimi, de acomodare cu turcii și de tutelare a domniei.¹

Istoriografia slavonă din Țara Românească, intercalată și tradusă românește în compilația de cronici de la sfîrșitul veacului al XVII-lea, prezintă aceleași aspecte.² Cronica din prima jumătate a secolului al XVI-lea (pînă la 1545) exprimă vederile domnilor care continuă lupta împotriva turcilor, înconjurați de boieri credincioși, care fac sfat cu domnul: „cum vor face să scoată țara creștinească din mîinile păgînilor de turci.“³ În schimb, a doua cronică munteană, care cuprinde istoria țării între anii 1545—1593 (data încetării istoriografiei în limba slavonă și a începutului celei românești), este vădit o cronică boierească de opoziție față de unii domni învinuiți de ridicarea dărilor și de cruzimi față de boieri, dar favorabilă altora, care se supuneau facțiunii boierești inspiratoare a cronicii.

¹ Cf. în această privință și E. Stănescu, *Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine dans la littérature historique du moyen âge*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, București, 1960, p. 271-304.

² *Istoria Țării Românești, 1290-1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960; pasajele traduse din cronicile secolului al XVI-lea la p. 42-54.

³ *Idem*, p. 45.

Cea mai importantă scriere slavo-română din această vreme, precum și din întreaga literatură slavo-română, este lucrarea parenetică intitulată *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*¹. Asupra datării acestei scrieri și a autorului ei există o controversă în istoriografia românească. Unii istorici ai literaturii vechi susțin că, în adevăr, avem a face cu o scriere a domnului muntean Neagoe Basarab (1512—1521) sau cu a unui cleric contemporan, alții, dimpotrivă, o consideră ca opera unui scriitor ieșit din mediul bisericesc ca să apere autoritatea domnească, în toiul asaltului dat de boierime cu scopul de a lua pe seama ei puterea centrală, deci în a doua jumătate a secolului al XVI-lea². Organizarea social-politică a țării, pe care observăm că o reflectă *Învățăturile*, nu este aceea a ocinelor cu imunitate feudală împotriva căreia se formase centralizarea domnească din ultimele decenii ale secolului al XV-lea, ci a unui stat centralizat, în care boierii încearcă să răpească frâiele conducerii de la centru (de care depind venitul, armata și dregătorii țării). De aceea socotim că *Învățăturile* sînt o operă pseudo-epigrafă, o scriere atribuită — pentru a-i mări autoritatea — evlaviosului domn din trecut, a cărui amintire era respectată de toți, dar în realitate ea a fost compusă în vremea luptei pentru formarea regimului nobiliar și a declinului puterii domnești de un apărător, pe temeiul tradiției bisericești, al autorității domnești.

Învățăturile atribuite lui Neagoe se compun din sfaturi ascetice, extrase în parte din literatura ascetică a scriitorilor bizantini (traduși în limba slavonă) și din sfaturi politice. Între ascetism și exercitarea puterii politice există o contradicție de bază, dar îmbinarea lor în aceeași scriere înseamnă colaborarea bisericii cu stăpînirea domniei feudale. Autorul susține dreptul divin al stăpînirii monarhice: „Știi că nu te-au uns pe tine ca domn (ei, boierii), ci te-a uns Dumnezeu,

¹ Textul slavon, în *Cronicele slavo-române*, p. 215—316, versiunea românească, *Învățăturile lui Neagoe vodă (Basarab) către fiul său, Teodosie*, cu o prefață de N. Iorga, Vălenii de Munte, 1910; versiunea grecească: *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Versiunea grecească*, ediție și traducere în limba română de V. Grecu, București, 1942.

² În *Romanoslavica*, VIII, 1963, se află publicate mai multe articole ale cercetătorilor asupra autorului și a vremii în care s-au redactat *Învățăturile*.

ca să fii drept față de toți¹. Domnul trebuie să fie stăpîn pe venitul țării. „Niciodată cinstea și venitul să nu-l dai altuia“, și iarăși: „Vai de acel domn care-și dă cinstea pe mîna altuia, vai de țara aceea pe care o stăpînesc mulți“². Avem aci exprimarea teoriei domniei autoritare domnești, împotriva cîrmuirii împărțite cu boierii. Boierii în această epocă nu mai caută imunități pentru domeniile lor, ci vor să ajungă mari dregători în sfatul țării. Boierii, după autorul *Învățăturilor*, spun domnului: „Noi sîntem fii de boieri (în textul slav: *velmoji*, cei bogați din clasa stăpînitoare), nu se cuvine să ne dai să fim în urma celor săraci“³ (aceste pasaje din urmă fac parte din sfatul privitor la numirea dregătorilor de către domn).

Învățăturile cuprind, pe linia ideii centralizării puterii politice, unele exprimări în adevăr surprinzătoare, dar care subliniază tendința ostilă a scriitorului împotriva mării boierimi. Domnul trebuie în primul rînd, spune autorul, să sprijine pe slujitori, adică pe slugile înarmate, mercenari și curteni: „Să nu întăriți pe săraci sau mănăstirile cu leafa slugilor tale“⁴, deci lefegiii, baza puterii domnești, trec înaintea mănăstirilor, căci domnul are nevoie, înainte de toate, de sprijinul militar al acelor forțe care nu depind de boieri. Mai mult decît atîta, domnul în lupta sa împotriva marilor feudali poate găsi sprijin în clasele asuprite, în țărani. Scriitorul amintește domnilor că averea lor, puterea lor derivă de la munca țăranilor și din dările puse asupra lor. Cuvintele ce urmează sînt din cele mai interesante pentru doctrina politică a domniei bazate pe alte forțe decît acelea ale marilor feudali: „Acest venit (al domniei) încă nu este agonisit de tine, ci tot l-ai luat din stăpînirea ta și de la oamenii săraci ai tăi, pe care i-a dat Dumnezeu sub mîna ta. Astfel iarăși socotește și orînduiește în țara ta, încît să faci ca să aibă și aceia îndreptare (în sens de dreptate — n.n.) și liniște și pace în zilele tale... De aceea, precum ai luat averea de la țărani, așa se cuvine să le-o și dai lor, pentru ca să le faci pace“⁵.

¹ *Cronicele slavo-române*, p. 230.

² *Idem*, p. 236.

³ *Idem*, p. 230.

⁴ *Idem*, p. 248.

⁵ *Ibidem*.

Așa cum se vede din această scurtă expunere, literatura slavă la români a fost o literatură de clasă, care prin conținutul ei ideologic a urmat schimbările ce se produc în sinul clasei feudale, trecînd de la fărâmițarea feudală, la statul centralizat domnesc și apoi la regimul nobiliar.

Se pune însă întrebarea dacă în literatura slavo-română nu-și află exprimare și lupta claselor aservite împotriva celor stăpînitoare. Dat fiind caracterul de clasă al limbii slavone la români, faptul că cei mai mulți cunoscători ai ei erau boierii și clericii, nu era de așteptat ca aspirațiile celor asupriți să găsească ecou în scrierile slavone. Asemenea aspirații se întîlnesc în producția populară orală, în limba română, dar de această literatură, mult mai bogată decît cea slavo-română, nu avem a ne ocupa aici. Totuși trebuie să admitem că în decursul secolelor s-au putut crea unele contacte, desigur pe o bază restrînsă, între popor și literatura slavă a claselor stăpînitoare. În orașe, un număr de orășeni bogați, în special negustori, erau nevoiți să învețe slavonește, pentru a face față legăturilor cu autoritățile domnești, iar în sate un număr de preoți și de scribi publici înțelegeau și ei limba slavonă. Tradiția satelor românești cuprinde șezători în care cei știutori de carte împărtășeau țăranilor legende, anecdote, învățături morale, aflate din lectura manuscriselor care ajungeau pînă la dînșii.

Așa se explică răspîndirea în popor a legendelor slavone, care constituie așa-numita „literatură apocrifă“, sau „cărțile populare“. Aceste scrieri, povestiri despre personajele din Vechiul și Noul Testament, atribuindu-le cuvinte și acțiuni deosebite de cele recunoscute de biserică pe baza scripturilor, au fost traduse în românește încă din veacul al XVI-lea și s-au bucurat de o largă răspîndire¹. Pînă acum n-au fost studiate însă cărțile populare în limba slavonă, care au circulat și au fost citite în țările române încă din secolul al XV-lea; ele fac parte din literatura slavo-română. Deoarece aceste scrieri apocrife erau respinse de conducerea bisericii și de boierime, care avea cultură teologică și întreținea relații strînse cu clerul înalt, nu rămîn decît orășenii și intelectualii satelor, de care am vorbit, ca cititori și difu-

¹ Cf. N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, I—II București, 1929 și 1938.

zori ai textelor apocrife scrise în slavonește (pentru neștiutorii de carte cunoscute pe cale orală). Literatura apocrifă însemna nu numai o abatere, o opoziție, față de doctrina bisericii feudale, ea cuprindea și cărți de-a dreptul eretice, făcînd parte din curentele religioase opuse orînduirii feudale. În special *bogomilismul*, „erezia“ bulgară, care se ridicase împotriva stăpînirii celor mari, laici și clerici, găsește ecou larg în literatura slavo-română. Nu este cazul ca în acest studiu de istorie literară să studiem pătrunderea bogomilismului la români. Ne vom mulțumi să amintim că o serie de „cărți apocrife“ bogomilice¹ și-au găsit locul în literatura slavo-română: *Vedenia lui Isaia proorocul*, copiată în 1448 de caligraful moldovean Gavril. De asemenea, *Cartea secretă a lui Enoh*, cunoscută prin caracterul ei bogomilic, a fost copiată atît în Moldova, cît și în Țara Românească, tot în secolul al XV-lea². Răspîndirea cărților bogomilice, alături de alte producții literare apocrife, în limba slavonă, în țările române (*Vămile văzduhului*, *Evanghelia apocrifă a lui Nicodim*, *Legenda lui Afrodițian*, *Revelația lui Avraam* și multe altele) copiate în slavonește în toate cele trei țări române și trecute în literatura orală a poporului, alcătuiesc o dovadă că literatura slavo-română, măcar și pe calea indirectă a povestitorilor de sat, a avut o cale de pătrundere în masa mare a poporului, păstrînd însă, pentru scrierile originale, pentru cele bisericesti și pentru actele de stat, caracterul de clasă definit mai sus.

III

Înlocuirea scrisului slavon în țările române cu cel autohton, cu limba „vulgară“, cum se numea în apusul Europei, în vremea Renașterii, a constituit un proces îndelungat, începînd de la sfîrșitul veacului al XV-lea, cu traducерile maramureșene, pînă la sfîrșitul celui de al XVII-lea.³ Acest răstimp, precum și întreg veacul al XVIII-lea, se cuprinde, în istoria României, în perioada orînduirii feudale. Înlocuirea limbii de clasă cu limba poporului este, așadar, un fenomen care se produce în inte-

¹ Iordan Ivanov, *Богомилски книги и легенды*, Sofia, 1925, p. 131.

² *Idem*, p. 165, și manuscrisul slav al Academiei R.S.R., nr. 552.

³ P.P. Panaitescu, *Inceputurile scrisului în limba română*, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV, 1960, p. 117—189.

riorul perioadei feudale și este datorit unor schimbări sociale din această vreme. Ridicarea la o mai bună stare economică în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și, treptat, în tot secolul următor a unei noi boierimi care făcea comerț cu grâne și nu știa și nu voia să păstreze tradițiile celei vechi, apoi ridicarea înceată, dar sigură, a unor pături orășenești, care pentru tranzacțiile lor comerciale avea neapărat nevoie de un instrument clar și ușor de minuit, adică limba maternă, și în genere promovarea oamenilor mici, a contribuit în chip esențial la înlocuirea limbii slavone cu cea română în toate rosturile celei dintii, adică în liturghie, în actele de stat, în literatură.

Începuturile scrisului în limba română au fost rezultatul unei pătrunderi a celor mici la lumina culturii, precum și al înlăturării unei tradiții. Anumiți clerici, boieri mari, în special cei din jurul curții domnești, au continuat să rămâie legați de cultura slavonă. Dimitrie Cantemir, marele umanist de valoare europeană, învățase slavonește, și știa să traducă, după textul slavon, *Omiliile* lui Ioan Gură de Aur, pentru tatăl său, în lungile seri de iarnă.¹

Dar oamenii învățați din acea vreme, ca și cei ce făceau parte din cîrmuirea politică și din cea bisericească, recunoșteau dreptul la cultură al celor mici, cultură care pentru aceștia nu putea fi decît în românește. Biserica ortodoxă nu s-a opus la scrierea cărților liturgice în limba poporului, căci nu avem nici o hotărîre episcopală sau sinodală împotriva folosirii limbii române în biserică. În Transilvania, sașii luterani și calvinii unguri au sprijinit și au recomandat înlocuirea limbii slavone în biserică română cu limba poporului, înlocuire care începuse din inițiativa micii nobilimi românești din Maramureș [2], apoi din aceea a orășenilor români din diferite centre municipale, în special din Șcheii Brașovului.

Nu este aici locul, firește, să expunem procesul de treptată biruință a limbii române împotriva celei slavone. Ne vom mulțumi să schițăm pe scurt etapele principale ale acestui fenomen istoric, pentru a putea apoi să tragem concluziile necesare asupra sfîrșitului literaturii slavo-române.

¹ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemiri*, ed. N. Iorga, București, 1923, p. 68.

În ultimii ani ai secolului al XV-lea și la începutul celui următor, în Maramureș, unde mica nobilime cnezială lupta pentru păstrarea autonomiei bisericii feudale, care, cu domeniile ei depindea de această nobilime, se ivesc primele traduceri de cărți bisericești în românește, în dialect maramureșean (*Psaltirea Șcheiană, Codicele Voronețean, Psaltirea Voronețeană, Psaltirea Hurmuzachi*). Mișcarea pentru folosirea limbii române, atât în biserică, cât și în actele publice și private, cuprinde, în veacul al XVI-lea, toate cele trei țări române. În a doua jumătate a secolului se răspîndește scrisul românesc cu ajutorul tiparului. Centrul comercial al Brașovului, așezat la răspîntia celor trei țări românești, a preluat (prin tipografia condusă de diaconul Coresi) manuscrisele românești din toate regiunile și a început o operă de difuzare prin tipar a acestor scrieri în limba poporului.

În a treia fază, în secolul al XVII-lea, limba română începe să fie folosită în scrierea cronicilor, a inscripțiilor, a actelor emanate din cancelariile domnești, a legilor și a cărților liturgice. Traducerea liturghiei și a Bibliei în românește, la sfîrșitul veacului al XVII-lea marchează biruința definitivă a limbii române ca limbă oficială și literară.

O serie de declarații precise ale celor ce dețineau inițiativa și patronajul traducerii cărților slavone în românește nu lasă nici o îndoială asupra caracterului de clasă al limbii slavone bisericești pe atunci în declin în țările române și a caracterului popular al mișcării și traducerea cărților slavone în românește.

În introducerea la *Octoiul* românesc (manuscris), copiat de Oprea diacul la Brașov, în 1559—1560, citim: „Cuvîntul lui Dumnezeu trebuiește să înțeleagă feciorii (se înțelege: elevii școlilor — n.n.) iar cum să înțeleagă, dacă învață în *limbă străină*, de nu înțelege nimea. Iar sirbește (slavonă — n.n.) și latinește să știe numai cine iaste un cărtulariu, oare preot, oare dascăl, oare diac, iară mișelimea (cei de jos, săracii — n.n.) n-are lipsă (nevoie — n.n.) de a știrea.”¹ Reiese clar definirea caracterului cărturăresc al limbii slavone la români, pusă alături de cea latină,

¹ N. Sulică, *Cea mai veche școală românească în Omagiu lui C. Kirijescu*, București, 1937, p. 14—15.

precum și ideea că folosirea limbii române scrise este legată de cei de jos, de clasele neprivilegiate.

De asemenea, în *Cazania a doua* a lui Coresi, din 1581, traducerea acestei cărți este astfel justificată: „Ca să fie mai lesne și mai ușor a ceti și a înțelege pentru oamenii ceia proști”¹ (simpli — n.n.). În secolul al XVII-lea caracterizarea ca limbă de clasă a slavonei și a aspectului popular al mișcării pentru scrierea în limba română reiese din introducerea la *Cazaniile* lui Varlaam (Iași, 1643). Cărturarilor „le-au căotat a pogori și svinta scriptură tot mai pre înțelesul oamenilor”², iar în scrisoarea lui Gheorghe Duca, domnul Moldovei, adresată comunității ucrainene din Liov în 1671 cerind tipărirea psaltirii și cazaniei în românește, el explică astfel această inițiativă: „Ca să înțeleagă mai repede gloata care nu înțelege limba slavonă”³. Din toate aceste afirmații reproduse mai sus, care stau în legătură cu scrierea și tipărirea cărților în românește, reiese clar că limba slavonă era considerată ca o limbă a oamenilor învățați, pe când cei neînvățați citeau numai românește. Slavona era o limbă de clasă, în sensul că se învăța de către curteni și clerici, deci nu o limbă maternă, ci o vorbire de cultură a clasei cîrmuitoare care deținuse multe secole monopolul culturii. Cultura slavă la români n-a fost un fenomen etnic, ci un fenomen social.

Se pune însă întrebarea, de ce satisfacerea nevoilor de cultură a claselor populare apare ca o datorie pentru conducători abia în secolul al XVI-lea și nu în veacurile precedente, cînd situația fusese aceeași și cînd, totuși, clasa stăpînilor nu se preocupa de nevoile de învățatură ale celor supuși și săraci? Desigur grija de a ridica învățătura, de a o răspîndi în popor, înseamnă o atitudine umanistă. Umaniștii români n-au fost și nu puteau fi sprijinatorii slavonismului medieval, nici nu puteau promova limba latină în țări ortodoxe; de aceea s-au mulțumit să sublinieze caracterul clasic al limbii române și au recunoscut-o ca limbă de cultură. Umaniștii, pe plan politic progresist luptau pentru răspîndirea culturii la cei neînvățați, dar adoptarea

¹ Diaconul Coresi, *Carte cu învățatură*, ed. S. Pușcariu și Al. Procopovici, București, 1914, p. 6.

² I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 140.

³ Hurmuzaki, *Documente, Supliment*, 11—3, p. 84.

acestui curent umanist în societatea românească se explică numai prin creșterea importanței economice a micii boierimi și a orășenilor în țările române, în secolele al XVI—XVII-lea. Această explicație istoric-socială a înlăturării slavonismului la români confirmă caracterizarea de limbă cărturărească, de clasă, a limbii slavone în țările române, în prima parte a perioadei feudale. Analiza literaturii slavo-române ne dusese la același rezultat, prin caracterul de clasă al conținutului ei, al tendințelor ei, care urmează întru totul schimbările ce s-au produs în decursul perioadei feudale în interiorul clasei stăpînitoare.

1963

CRONICILE ÎN LIMBA SLAVONĂ DIN MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XV-LEA

INTRODUCERE

Literatura slavo-română, adică literatura în limbă slavă (medio-bulgară și în Moldova cu influențe rusești apusene), scrisă pentru români și în mare parte de către români, ca limbă oficială a statului, bisericii și literaturii culte, constituie un fenomen destul de rar și de curios. Influența slavă asupra românilor în prima parte a epocii feudale se manifestă nu numai prin circulația, copierea produselor literaturii slave din Bulgaria, Rusia și Serbia în țările române, unde se formează o școală caligrafică particulară, slavo-română, dar și prin opere originale în limba slavă scrise de români. Dintre acestea, cronicile slave din Moldova, în secolul al XV-lea, merită o atenție deosebită. Deși literatura istorică în limba slavă se continuă în țările române până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cronicile din veacul precedent merită o atenție deosebită, pentru că ele constituie începuturile literaturii istorice feudale în limba slavă la români și dau nu numai prețioase date de informație istorică, dar în același timp luminează pe istorici asupra ideilor conducătoare ale politicii vremii, așa de puțin cunoscute din alte izvoare.

Institutul de Istorie al Academiei pregătește o ediție completă a cronicilor slavo-române din Moldova și Țara Românească în secolele al XV — XVI-lea, ediție devenită necesară, deoarece vechile ediții, azi epuizate, cuprind numeroase greșeli de traducere, datare, interpretare a fap-

telor în note etc.¹ În preajma apariției acestei importante colecții de izvoare istorice, o reconsiderare a literaturii analistice slave din Moldova, deocamdată limitată la secolul al XV-lea, este necesară. Cronicile slave din Moldova cunoscute și publicate pînă acum sînt următoarele: așa-numitul *Letopiseț de la Mănăstirea Bistrița* (ms. slav al Bibliotecii Academiei R.P.R., nr. 649), letopisețul numit de la Putna, cunoscut în două versiuni deosebite (prima copiată de slavistul român I. Bogdan după manuscrisul Academiei Teologice din Kiev nr. 116, a doua aflătoare azi la Biblioteca V.I. Lenin, fostul manuscris al Bibliotecii Imperiale din St. Petersburg, O. XVII/13). Alături de aceste letopisețe interne ale Moldovei din secolul al XV-lea, se cunosc și trei prelucrări executate în Moldova pentru informarea străinătății asupra istoriei Moldovei și anume: așa numita *Cronică moldo-rusă*, formînd o anexă a cronicirusești *Voskresenskaia Lietopis*, *Cronica moldo-polonă* aflătoare în trei manuscrise, toate în biblioteci polone și *Cronica moldo-germană*, scrisă în vechea germană, dar pe baza cronicilor moldovenești în slavă (manuscris aflător la München). În veacul al XVI-lea, cunoaștem trei cronici slave din Moldova. Autorii lor sînt: episcopul de Roman, Macarie, egumenul de Căpriana, Eftimie și călugărul Azarie. Textele se află în cele două manuscrise din bibliotecile sovietice citate mai sus, care cuprind și cele două versiuni ale letopisețului de la Mănăstirea Putna.²

¹ A apărut cu titlul, *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan*. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, Editura Academiei, 1959 (Nota editoarei).

² Edițiile publicate pînă acum sînt următoarele: I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenești pînă la Ureche*, București, 1891 (cuprinde cronica de la Putna I, moldo-polonă, moldo-rusă, Macarie și Eftimie); *Idem*, *Cronice inedite atîngătoare de istoria românilor*, București, 1895 (Cronica așa-zisă de la Mănăstirea Bistrița, moldo-polonă, sirbo-moldovenească, o prelucrare a cronicilor sirbești); *Idem*, *Letopisețul lui Azarie*, în Academia Română, memoriile secțiunii istorice, seria II, tom. XXXI, 1909 (cuprinde cronicile Putna II, Macarie și Azarie); *Полное собрание русских летописей*, VII, St. Petersburg, 1856, p. 256—259, (Cronica moldo-rusă); A. Jațimirskii, *Славяно-молдавская летопись монаха Азарие*, în *Известия отд. Русск. языка и слов. Акад. Наук*, XIII, 1908-4, p. 23—80 și extras, St. Petersburg, 1909 (Letopisețul lui Azarie); K.C. Wojcicki, *Biblioteka starozytnych pisarzy polskich* (Biblioteca vechilor scriitori poloni), VI, Varșovia, 1844, ed. II-a, 1854 (cronica moldo-polonă); B.P.

În prezentul studiu ne vom ocupa numai de cronicile slave din veacul al XV-lea din Moldova și anume numai de cele interne; cele trei versiuni scrise pentru uzul străinătății ne vor folosi numai ca material de comparație.

În Uniunea Sovietică s-a început de mult reconsiderarea cronicilor medievale rusești din punctul de vedere al dependenței lor de stadiul dezvoltării societății feudale. Volumul lui D.S. Lihacev, *Letopisețele rusești și însemnătatea lor istorico-culturală*, precum și partea întâi a cărții lui V.T. Pașuto, *Studii asupra istoriei Rusiei din Țara Halici-Volinia*¹, au pus bazele cercetării metodice marxiste a literaturii cronicărești. Rezultatul acestor cercetări se poate rezuma în concluzia că toate cronicile rusești din veacurile al XIII—XV-lea, afară de cele orășenești, reprezintă punctul de vedere politic al cnezilor și marilor cnezi ruși în perioada de consolidare a monarhiei feudale în luptă cu tendințele particulariste ale nobilimii stăpînitoare de votcine. Aceste cronici sînt o armă de luptă și propagandă pentru întărirea autorității marilor cnezi împotriva fărâmițării feudale a clasei boierilor.

O parte din vechea istoriografie românească, în special istoricii I. Bogdan, N. Iorga, consideră vechile cronici moldovenești din veacul al XV-lea ca fiind scrise la mănăstiri, deci într-un mediu izolat de societate, reprezentînd scrierile unor călugări, care nu puteau avea contact permanent cu frământările sociale și politice din țară. Acești istorici nu dau nici o explicație necesității pentru societate a apariției acestor scrieri în cadrul vremii.

Este necesar ca azi, în pragul reeditării complete a vechilor cronici slavo-române, ele să fie reconsiderate,

Hasdeu, *Arhiva istorică a României*, III, București, 1867, p. 5—34 (Cronica moldo-polonă); O. Górka, *Kronika czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego* (Cronica vremii lui Ștefan cel Mare al Moldovei), ed. Polska Akademia Umiejętności, Cracovia, 1931 (Cronica moldo-germană); *Idem*, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare*, în *Biblioteca Revistei Istorice Române*, I, București, 1937 (Cronica moldo-germană); I.C. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare. Versiunea germană a lui Schedel*, în colecția: „Texte de literatură veche românească”, nr. 3, București, 1942 (Cronica moldo-germană).

¹ D.S. Lihacev, *Русские летописи и их культурно-историческое значение*, Moscova-Leningrad, 1947, 499 p.; V.T. Pașuto, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Moscova-Leningrad, 1950.

atît în privința modelelor literare slave, pe care le-au folosit, cit și a împrejurărilor în care au fost scrise, a nevoilor la care a răspuns scrierea lor, în legătură cu stadiul de dezvoltare al societății feudale la noi. Nu mai putem admite azi că marele zbugium de luptă și suferință a poporului român din Moldova, lupta lui pentru independență împotriva turcilor, lupta domnului cu marii feudali pentru unificarea internă a țării, n-au trezit nici un ecou literar în societate, în afara mănăstirilor depărtate din munți, unde veștile lumii pătrundeau slăbite și necomplete.

ISTORIOGRAFIA CRONICĂREASCĂ DIN MOLDOVA ÎN CADRUL ISTORIOGRAFIEI SLAVE

Critica istorică din România, dinaintea de 1944, socotea că deși scrise în aceeași limbă ca și letopisețele slave din Rusia, Bulgaria și Serbia, cronicile moldovenești din veacul al XV-lea s-au format izolate de acestea, cu alte cuvinte nu puteau pune istoriografia slavo-moldovenească, originile ei, în cadrul dezvoltării generale a istoriografiei în limbile slave. După acești istorici, cronicile moldovenești cele mai vechi s-ar fi dezvoltat pe teren moldovenesc, din dezvoltarea pomelnicelor de mănăstire, în care se însemnau numele domnilor fundatori și ale membrilor familiilor lor, pentru a-i pomeni la altar. Se avea în vedere în special cel mai vechi pomelnic în limba slavă, cel de la Mănăstirea Bistrița.¹ O simplă comparare a acestui pomelnic cu cronicile care pomenesc pe aceiași domni, arată limpede că el nu poate fi nici modelul, nici izvorul celor mai vechi letopisețe din Moldova. Astfel, în pomelnicul de la Bistrița lipsesc numele voievozilor Moldovei: Dragoș, Sas și Ciubăr, ale doamnelor Neacșa și Marina, soțiile lui Alexandru cel Bun (1400—1432), care se află în letopiseț.² În schimb letopisețul, este vorba de forma lui cea mai veche, așa-numitul (de către

¹ D. D. Bogdan, *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, București, 1941. Pentru părerile istoricilor citați asupra originii letopisețelor moldovenești din pomelnice, vezi I. Bogdan, în introducerile la edițiile citate mai sus, nota anteprecedentă și N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, ed. II-a, București, 1925, p. 125—131.

² I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 35—36.

editori) *Letopiseţ de la Bistriţa*, precum şi de varianta mai nouă, *Letopiseţul de la Putna*, ignoră pe Anastasia, mama lui Alexandru cel Bun, pe Costea voievod şi pe alţii, care se află în pomelnicul de la Bistriţa. Dar nu putem admite măcar un pomelnic, oricare ar fi, ca izvor şi model pentru alcătuirii vechilor letopiseţe. Letopiseţul, cum îl arată numele (letopis-scrierea anilor), se preocupă de şirul anilor, de cronologie şi tocmai acest element esenţial, cronologia, lipseşte din pomelnice, care sînt liste de nume ce urmează să fie rostite la altar, fără preocupare de vremea în care au trăit, fără date, cu nume adesea aşezate nu în ordinea vechimii.

O altă părere asupra originilor istoriografiei moldoveneşti în limba slavă este aceea a lui V. Grecu, care socotea ca model al vechilor cronici moldoveneşti așa-numitele *Hronografica Sintoma*, prescurtări de cronici bizantine. De la început nu putem admite pentru cronicile slave moldoveneşti o origine bizantină, cînd ştim că pînă în vremea apariţiei lor istoriografia la popoarele slave era dezvoltată de mai multe veacuri: la bulgari, sîrbi şi ruşi, cu care moldovenii, care scriau în slavoneşte, aveau vechi legături culturale. Așa-numitele *Hronografica Sintoma* nu sînt decît rezumate mult posterioare evenimentelor notate, fără date precise de zile şi luni, deosebindu-se complet de cronicile slave moldoveneşti.¹

Socotim că autorii cronicilor moldoveneşti au avut în faţă cronici în aceeaşi limbă în care scriau şi anume mai dezvoltate, cu multe amănunte, așa că opera cronicarilor moldoveni este o prescurtare a modelelor mai lungi din țările slave și nu o operă de amplificare a cronicilor mici bizantine. În adevăr, asemenea cronici slave dezvoltate circulau și se copiau în țările române de către dascălii de cancelarie. Astfel ms. slav nr. 320 al Bibliotecii Academiei R.P.R. cuprinde cronică bizantină a lui Gheorghe Amartolos (sec. IX), tradusă în slavă (medio-bulgară), manuscris care poartă titlul unui Petru voievod al Țării Românești. Aceeași cronică, versiunea din Moldova, este cuprinsă în ms. slav nr. 321, al aceleiași biblioteci și poartă semnă-

¹ Cf. V. Grecu, *Originea cronicelor românești*, în *Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927, p. 217—223.

tura unui boier, Stan biv Vel postelnic¹. Toate manuscrisele citate mai sus care cuprind textele cronicilor slave ale Moldovei, cuprind pe paginile lor în același timp și copii scrise de aceiași copişti ai cronografelor universale slave sau cronici bulgare și sirbești. Manuscrisul nr. 649 al Academiei R.P.R., care cuprinde letopisețul Moldovei, numit (de editor) de la Bistrița, are pe paginile sale și o copie a cronicii slave (medio-bulgare) a lui Constantin Manasse, iar sbornicele de la Kiev și Leningrad, în care se află cele două versiuni ale letopisețului de la Putna, au alături și cronica bulgară din secolul al XV-lea, anale sirbești și un hronograf universal.²

Din compararea cronicilor slave moldovenești din secolul al XV-lea cu aceste texte reiese limpede că ele au fost model de inspirație. Astfel este titlul cronicii de la Putna: *Povestire pe scurt despre domnii Moldovei*, iar titlul cronicilor sirbești este: *Povestire pe scurt despre domnii Serbiei*³, iar cronica slavă a lui Gheorghe Amartolos este intitulată: *Povestire pe scurt despre cele întâmplate de la Adam pînă azi*.⁴ Pe de altă parte în cronica zisă de la Bistrița se află un subtitlu: *țarii moldoveni* și în text domnul Moldovei este numit: *țar*⁵. Or, domnii Moldovei nu-și ziceau niciodată țari, adică împărați. Scriitorul a avut desigur în fața lui o cronică în care monarhii de la Bizanț, Roma sau de aiurea se numeau țari. Un letopiseț sirbesc are și el titlul: *Letopisețul țarilor sirbi*⁶. A treia dovadă despre originea letopisețelor moldovenești din imitarea istoriografiei slave stă în felul expunerii în cronica zisă de la Bistrița. La domnia lui Alexandru cel Bun și a fiilor lui, în prima jumătate a secolului al XV-lea, cronicarul nu mai păstrează expunerea cronologică a faptelor, ci sînt înșirați fiii domnului, mamele lor respective, soțiile și copiii.⁷ Acest mod genealogic și nu

¹ Cf. P.P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slave ale Bibliotecii Academiei R.P.R.*, București, 1959.

² Vezi descrierea amănunțită a acestor manuscrise la I. Bogdan în introducerile la edițiile citate ale cronicilor moldovenești.

³ Cf. L. Stojanovici, *Смарту српску родослови у ремонцу* (Vechile rodoslovii și letopisețe sirbești), Sr. Karlovți, 1927, p. 3.

⁴ Ms. slav al Academiei R.P.R., nr. 320.

⁵ I. Bogdan, *Vechile cronici*, p. 35.

⁶ L. Stojanovici, *op. cit.*, p. 177, 190.

⁷ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 35-36.

cronologic, al unei părți a cronicii, păstrându-se totuși forma cronicărească, cu date ale anului, lunii și zilei, corespunde așa-numitelor *Rodoslovii* sirbești, în care se expune genealogia familiei domnitoare, viața fiilor craiului, apoi pe rînd soțiile și copiii fiecărui urmaș.¹

Modul cum s-au născut letopisețele ce cuprind istoria Moldovei se poate urmări prin faza intermediară a unor cronici slave, care au fost copiate în Moldova, cuprinzînd istoria generală în care au fost intercalate știri de istorie moldovenească. Așa de pildă este cronica numită „sirbo-moldovenească“ de la Mănăstirea Neamț, care este o cronică universală, în care s-au intercalat informații de istorie moldovenească.² Socotim că la început, copiindu-se un număr de cronici slave pentru uzul cititorilor în această limbă în Moldova și în Țara Românească, copiiștii au intercalat la datele respective fapte din istoria țării. Dar atunci cînd dezvoltarea societății a cerut moldovenilor să scrie istoria lor, cronicarii au desprins știrile de istorie românească intercalate în letopisețele slave universale, modelele lor, și le-au continuat cu informația locală contemporană. Aceasta explică de ce în partea de la început a istoriei Moldovei, pentru veacul al XIV-lea și începutul celui următor informația istorică are un caracter fragmentar.

Și în secolul al XVI-lea cronicarii moldoveni în limba slavă au păstrat contactul cu istoriografia din țările slave; astfel Macarie, Eftimie și Azarie, cronicarii Moldovei din veacul al XVI-lea, au ca model stilistic cronica în limba medio-bulgară a lui Manasse.³ Putem deci trage concluzia că din punctul de vedere literar istoriografia românească derivă din cronicile medievale din țările slave vecine, este o parte, la început, din istoriografia slavă.

LETOPISEȚUL DOMNILOR MOLDOVEI ÎN SECOLUL AL XV-LEA

Pentru a putea determina locul și epoca în care a fost scrisă cea mai veche cronică a Moldovei, precum și mediul social-politic în care a fost redactată, trebuie mai întii să

¹ L. Stojanovici, *op. cit.*, p. 1—59.

² I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 91—102.

³ I. Bogdan în introducerile la edițiile citate.

determinăm în chip metodic care este relația între cele cinci letopisețe care cuprind istoria Moldovei în veacul al XV-lea. Cei mai mulți istorici le socot scrieri independente, dar alții, dimpotrivă, bănuiesc existența unei cronici unice, din care derivă toate variantele.¹

Metoda prin care putem ajunge la un rezultat în cercetarea filiațiilor între cronicile slave moldovenești din veacul al XV-lea nu este, bineînțeles, compararea fondului comun, ci a formei de exprimare. Comparând textul cronicii așa-zise de la Bistrița cu cel al celor două versiuni ale letopisețului de la Putna, constatăm că aceleași fapte sînt povestite cu expresii și cuvinte identice în ambele cronici. Față de această identitate repetată a formei, deosebirile de fond reprezintă adausuri sau suprimări posterioare din textul original comun.

Iată cîteva exemple: La cucerirea Chilie de către Ștefan cel Mare (1465): „În anul 6973, luna ianuarie, 23 joi la miezul nopții, a venit Ștefan voievod la Chilia și a înconjurat cetatea și a petrecut aci joia în pace, iar vineri dimineața a lovit și a început să bată cetatea Chilie“ (la fel în ambele cronici). La fel lupta de la Vaslui a lui Ștefan cel Mare cu turcii, la 1475: „A fost război la Vaslui cu puterile turcești și a biruit Ștefan voievod cu mila lui Dumnezeu... și au căzut atunci mulțime mare fără număr și au fost prinși vii mulțime fără număr și care de asemenea au fost tăiați, ci numai pe unul l-au lăsat viu, pe fiul lui Sacbașa. Și steagurile lor și cu schiptrele cele mari au fost luate.“²

¹ Consideră existența a două letopisețe independente: I. Vlădescu, *Isoarele istoriei românilor*, București, 1925, p. 99; I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 15—17; A. Jařimirkii, *Die ältesten slavischen Chroniken moldavischen Ursprungs*, în *Archiv f. slavische Philologie*, XXX, 1909, p. 481—532; N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. II-a, Buc., 1925, I, p. 126—131. Pentru existența unui original comun: Șt. Orășanu, *Ceva despre cronicile Moldovei*, în *Convorbiri literare*, XXXI, 1897, p. 658; I. Minea, *Letopisețele moldovenești scrise slavonește*, în *Cercetări Istorice*, I, p. 27; O. Góřka, *Kronika czasów Stefana Wielkiego*, Cracovia, 1934, p. 75; G. Păscu, *Die Anfänge der rumänischen Geschichtsschreibung in Südost Forschungen*, III, 1939, p. 699; N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, I, p. 33—39.

² Textul întii (Chilia) în Letopisețul zis de la Bistrița (cu variantele formale din letopisețul de la Putna, între paranteze). I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 37 și același, *Letopisețul lui Azarie*, p. 147 (primul Bistrița, al doilea Putna) Въ лѣто Сѣог мѣсѣца Гинбаріа кѣ, въ четвертокъ въ полднощи, вѣлиде Стефанъ воєвода въ Келіи и шесѣде градъ

Evident că pasaje identice așa de lungi arată existența unui prototip comun și asemenea pasaje se regăsesc în toate părțile cronicii. Numai istoricii care s-au călăuzit în critica lor de traduceri succesive și diferite în românește ale editorilor și nu de originalul în limba slavă, n-au putut vedea identitatea de expresii pentru aceleași fapte în toate cronicile slave moldovenești din veacul al XV-lea, sau care povestesc faptele din acest veac.

Totuși deosebirile destul de mari de fond între cele două cronici (pseudo-Bistrița și Putna) arată că ele nu constituie numai două copii cu schimbările obișnuite datorite copiștilor, ci una dintre aceste cronici (Putna) este o prelucrare târzie, pe când cealaltă (Bistrița) rămâne apropiată de textul primitiv. Letopisețul de la Putna este o prelucrare a prototipului cronicilor slave moldovenești din veacul al XV-lea, prelucrare care datează din veacul al XVI-lea. Acest letopiseț are trimiteri la vremea târzie, când scrie prelucrătorul cronicii celei vechi. Astfel, Ștefan cel Mare a fost proclamat domn al Moldovei (1457) „unde se cheamă locul acela Direptate și pînă azi“¹, deci un fapt din vechime. Tot în aceeași cronică, după lupta de la Baia (1467) Ștefan s-a împăcat cu Matia Corvin al Ungariei și a dobîndit de la el Ciceiu și Cetatea de Baltă (Kukullövar) „precum sint și pînă azi“². Știrea este pusă în cronică imediat după lupta de la Baia, ceea ce arată că scriitorul nu cunoștea data dobîndirii cetăților, căci în realitate au fost obținute după arbitrajul papal asupra vasalității Moldovei față de Ungaria, în 1489, o eroare de dată pe care nu o putea face un contemporan.³ Tot în cronică de la Putna, la sfîrșitul domniei lui Petru

<градъ и шесале его Р.> и прѣвнствѣ тѣ въ четвертокъ мирно: а въ пѣтокъ рано вдрнша и начаша вратн градъ Келіинскн <келію Р>.“ Al doilea text (Vaslui), tot după Letopisețul zis de la Bistrița, cu variantele din letopisețul de la Putna între paranteze, I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 40—41 (Bistrița, *Idem, Letopisețul lui Azarie*, p. 149) „Быст бон на Васлоуи съ снлами Турками и възможе Стефана Кривоода тогда <omite> божію мнѣстію... и палоща тогда без числа множества много и вхвалени быша живн без числа многи, нже и посачени быша пакн <посакъ нуть Р> Иж <omite Р> Тькмо единаго оставиша жива, сына Гак паша <баша Р>. И стѣгове нуть и съ великими скиптрн възати быша <взѣща им Р>“.

¹ I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, p. 147.

² *Ibidem*, p. 148.

³ V. Motogna, *Cetatea Ciceiului sub stăpinirea Moldovei*, Dej, 1927, p. 18—19.

Aron (1457), cronicarul spune: „Și după cîtva timp i-a tăiat capul Ștefan voievod“¹, știre neprecisă cronologic, căci Petru Aron a mai trăit pînă la 1469². Aceste greșeli, fapte cronologic inexacte, lipsesc toate în letopisețul zis de la Bistrița. Așadar, cronica de la Putna este o prelucrare tîrzie, probabil din vremea primei domnii a lui Petru Rareș (1527-1538), înainte de pierderea cetăților din Transilvania.

Cronica de la Putna are o prelungire, pînă la 1518, pe cînd cea zisă de la Bistrița se termină cu moartea lui Ștefan cel Mare, căci povestirea războiului între Bogdan III al Moldovei și Radu cel Mare din Țara Românească la 1508, este un adaus posterior în textul letopisețului zis de la Bistrița.³

Este de asemenea de observat că episcopul Macarie, continuatorul oficial al cronicilor slave moldovenești din veacul al XV-lea în veacul următor, reia povestirea cronicii în continuare, chiar de la moartea lui Ștefan cel Mare (1504), așadar de acolo de unde se sfîrșește letopisețul zis de la Bistrița.⁴ Așadar, acest din urmă letopiseț reprezintă forma cea mai veche cunoscută a letopisețului moldovenesc, cea mai apropiată de prototipul comun, pe cînd letopisețul de la Putna este, în ambele lui versiuni, o prelucrare de la începutul secolului al XVI-lea.

Cit privește cele trei versiuni pentru uzul streinătății ale letopisețului moldovenesc în limba slavă din secolul al XV-lea, reiese evident asemănarea și dependența cronicii modo-polone de letopisețul de la Putna. Ea cuprinde cele două știri anacronice din letopisețul de la Putna, despre dobîndirea Ciceii și Cetății de Baltă la 1467 și a executării lui Petru Aron la 1457⁵, precum și o serie de expresii comune numai cu letopisețul de la Putna. De asemenea cronica moldo-rusă este în legătură tot cu prelucrarea de la Putna (are știrea despre decapitarea lui Petru Aron la 1457 și alte asemănări numai cu letopisețul de la Putna)⁶. În schimb, cum se vede de la prima comparație a textelor și precum a

¹ I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, p. 147.

² I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 61–62.

³ I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 48.

⁴ I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, p. 152.

⁵ I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 121 și 122.

⁶ I. Bogdan, *Vechile cronicе*, p. 189.

dovedit printr-o analiză atentă editorul O. Górka, cronica moldo-germană este o prelucrare a unui letopiseț slav din Moldova, apropiat de cel numit de editor: de la Bistrița.¹

În concluzie, toate cronicile moldovenești ce cuprind istoria secolului al XV-lea derivă de la un prototip comun, pe care îl vom numi: „Letopisețul domnilor din Moldova din secolul al XV-lea“. Forma cea mai apropiată cunoscută azi a acestui letopiseț-prototip este așa-numitul *Letopiseț de la Bistrița* pe cînd toate celelalte letopisețe înrudite sînt prelucrări mai mult sau mai puțin tîrzii. Deci studiul asupra locului și vremii alcătuirii letopisețului domnilor Moldovei din veacul al XV-lea trebuie să pornească de la analiza letopisețului numit de editor „de la Mănăstirea Bistrița“.

CRONICA DE CURTE A LUI ȘTEFAN CEL MARE

Din analiza internă a letopisețului așa-zis de la Mănăstirea Bistrița rezultă de la început un fapt precis: în nici un caz acest letopiseț, această variantă a vechiului letopiseț, n-a fost scrisă la Mănăstirea Bistrița. Am arătat mai sus că în privința informațiilor, letopisețele nu concordă cu pomelnicul de la Bistrița, scris în acea mănăstire. Pe de altă parte, autorul cronicii zise de la Bistrița ignoră numele doamnei Ana a lui Alexandru cel Bun (deși amintește de celelalte doamne ale acestuia) și totuși mormîntul ei este și azi la Mănăstirea Bistrița.² Chiar și data morții lui Alexandru cel Bun e greșită în letopiseț (1434 în loc de 1432), dată ce trebuie să fi stat sub ochii tuturor călugărilor de la Bistrița fiind săpată pe lespede de piatră.³ Textul letopisețului în versiunea numită greșit de la Bistrița nu e legat, prin informația din text, de viața vreunei mănăstiri, trebuie să admitem că nu este o prelucrare mănăstirească a vechiului letopiseț prototip.

Această concluzie pune problema locului și a timpului cînd și unde a fost scris letopisețul prototip al cronicilor ce cuprind istoria Moldovei în veacul al XV-lea.

¹ O. Górka, *op. cit.*, p. 58—75.

² N. Iorga, *Inscripții din bisericile Rorndniei*, I, Buc., 1905, p. 38.

³ I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 35.

În privința vremii redactării, I. Bogdan considera cronică de la Bistrița începută în primele decenii ale secolului al XV-lea.¹ Totuși trebuie să împingem redactarea letopisețului primitiv în a doua jumătate a secolului, în domnia lui Ștefan cel Mare (1457—1504). Din analiza internă a letopisețului numit de la Bistrița, ne atrage atenția disproporția între spațiul acordat istoriei Moldovei pînă la 1457 și acela al domniei lui Ștefan — de la această dată: de la 1359—1457. În ediția Bogdan, letopisețul cuprinde pentru povestirea unui veac (98 ani) două și jumătate pagini, iar de la 1457—1504, 47 de ani cuprinde 12 pagini, deci numai această din urmă parte poate fi scrisă de un contemporan². Dacă examinăm lista domnilor de la Dragoș, primul domn al Moldovei, pînă la Alexandru cel Bun, în această cronică, observăm că anii de domnie ai domnilor din această epocă, adunați, dau un total de 44 de ani³, deși în realitate e vorba de un spațiu de timp de numai 40 de ani (1359—1399). Cronică nu cunoaște nici un fapt politic din domnia lui Alexandru cel Bun: nici trecerea prin Moldova a împăratului bizantin Ioan Paleolog, nici recunoașterea mitropoliei de către patriarhia de Constantinopol, nici dobîndirea Chilieii de către moldovenii⁴. Pentru epoca dintre 1432—1457, data urcării în scaun a lui Ștefan cel Mare, o serie de date sînt inexacte, data săptămînii nu se potrivește.⁵ De observat că marea luptă a moldovenilor cu polonii în codrii Crasnei la 1450 lipsește în toate cronicile.⁶ În schimb, pentru domnia lui Ștefan cel Mare avem toate datele exacte, fapte numeroase, datele puse cu ziua săptămînii, dovadă de contemporaneitate.

Este vădită simpatia autorului pentru Ștefan: dintre toți domnii numai el e alesul lui Dumnezeu. Expresia „cu voia lui Dumnezeu“ se referă în cronică, prima oară, la întemeierea statului Moldovei⁷, apoi, în rîndurile urmă-

¹ I. Bogdan, *Cronice inedite* (introducere), p. 16—20.

² *Ibidem*, p. 34—48.

³ *Ibidem*, p. 34—35.

⁴ Cf. P.P. Panaitescu, *Alexandru cel Bun*, Buc., 1932 și N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilieii și Cetății Albe*, București, 1899, p. 83—89.

⁵ I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 35—37.

⁶ Pentru această luptă, I. Dlugosz, *Historia Polonica*, II, Leipzig, 1713, col. 59—63.

⁷ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 34.

toare, nici un domn nu se mai bucură de această favoare acordată de cronicar, nici evlaviosul Alexandru cel Bun, nici fiii lui n-au domnit, n-au luptat nici unul „cu voia lui Dumnezeu“. Dar îndată ce începe povestirea domniei lui Ștefan, autorul ia poziție: înfringerea lui Petru Aron a fost „din mila lui Dumnezeu“, luarea Chilieii, „cu voia lui Dumnezeu“, biruința de la Baia „a împlinit intenția lui Dumnezeu prin Ștefan voievod“, pe turci Ștefan îi bate „cu ajutorul lui Hristos“, iar pe poloni, „cu rugăciunea sfântului Dumitru“¹. Singur Ștefan, excluzând pe toți ceilalți domni ai Moldovei împlinește voia divină, singur el e ales de Dumnezeu spre a stăpîni. Firește că scriitorul este un contemporan al lui, scrie sub patronajul lui. Numai un astfel de om se putea exprima în acest chip. Așadar, cronica întreagă, prototipul cronicilor din secolul al XV-lea, a fost scris în vremea domniei lui Ștefan cel Mare. Știrile dinainte de domnia lui sînt luate probabil din letopisețe generale, în care erau intercalate și știri sporadice de istoria Moldovei.

După ce s-a stabilit că „letopisețul domnilor Moldovei“ a fost scris în vremea domniei lui Ștefan cel Mare, rămîne să arătăm dacă în adevăr această primă operă a istoriografiei româno-slave a fost redactată la mănăstire, cum au opinat o parte a istoricilor români mai vechi.

Dacă cercetăm problema în chip comparativ cu situația din țările slave, constatăm că în aceste țări, care au dat modelul istoriografiei slave din Moldova, au existat cronici oficiale de curte, folosite în scopuri politice. În Bulgaria țarul Caloian (1197—1207), în scrisorile adresate papei, cere titlul de împărat, purtat de înaintașii lui, „precum am aflat scris în cărțile noastre“². În Rusia, am arătat că istoricul Lihacev a dovedit că la baza cronicilor stă inițiativa de curte a cnezilor. În Rusia Apuseană, cneazul Mstislav Danilovici (secolul XIII) scrie răsculaților din Brest: „Trădarea voastră a fost deja trecută în letopiseț“. Ivan III al Moscovei, cuscru lui Ștefan cel Mare trimite sol Novgorodenilor, „ca să arate nedreptățile făcute de

¹ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 37, 38, 40, 46.

² Hurmuzaki, *Documente*, I-1, p. 2 (din anul 1202).

ei, după vechile cronici“¹. Aceste cronici erau deci scrise la curțile monarhilor, cu scop practic, politic.

Din analiza cronicilor moldovenești din veacul al XV-lea ajungem la același rezultat al existenței unei cronici de curte. Aceasta reiese de altfel din concluziile la care am ajuns pînă acum. Anume, am arătat că toate cronicile care tratează istoria Moldovei în secolul al XV-lea derivă dintr-o singură cronică, prototip al tuturor. Acest fapt schimbă datele problemei: nu mai poate fi vorba de cronici „de la Bistrița, Putna, Slatina“, ci de un letopiseț unic al Moldovei. Dacă cronicile s-ar fi scris la mănăstire, de ce a fost o singură cronică pentru atîtea mănăstiri? În schimb, era o singură curte domnească. Cronica unică, prototipul tuturor variantelor, s-a bucurat de o mare circulație, a fost prelucrată în polonă, rusă, germană. Dar străinătatea nu s-ar fi adresat pentru cunoașterea Moldovei unor cronici neoficiale de mănăstire. În sfîrșit, cum oare s-ar fi adresat, atît rușii, cît și polonii și nemții unui același text? Comunicarea cronicii, desigur cu scopuri diplomatice, peste granițe, arată caracterul ei oficial de curte. Circulația internă a cronicii este și mai grăitoare în acest sens. Se știe că autorii cronicilor slave moldovenești din veacul al XVI-lea, Macarie, Eftimie și Azarie sînt scriitori de curte și declară că au scris din porunca domnilor.² Dar aceste cronici de curte sînt continuarea directă a cronicii slave din veacul al XV-lea. Macarie începe să scrie de unde se termină letopisețul din secolul al XV-lea, de la moartea lui Ștefan cel Mare și în ambele manuscrise cronica lui Macarie e precedată de cronica secolului al XV-lea. Nu e vorba de juxtapunere tîrzie, căci Macarie începe așa: „Acestea de pînă acum le-au scris scriitorii dinaintea noastră, care au alcătuit cu dragoste și înțelepciune și pentru dobîndirea binelui și ni le-au lăsat cu cinste, nouă, copiilor lor“.³ Macarie, scriitor oficial de curte, recunoaște în autorul cronicilor domnilor Moldovei din veacul precedent pe începătorul operei sale, scrierea lui este continuarea acesteia,

¹ Bestushew-Rjumin, *Quellen und Literatur zur russischen Geschichte*, Fellin, 1875, p. 9 și 11.

² I. Bogdan, *Vechile cronice*, p. 162; *idem*, *Letopisețul lui Azarie*, p. 152, 169.

³ I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, p. 152.

el este „copilul“ autorilor ce l-au precedat. Această legătură de continuitate dovedește că și cronica din veacul al XV-lea a fost scrisă în aceleași condițiuni în care scria Macarie, adică în calitate de cronicar oficial al curții domnești.

Aceeași concluzie se impune din analiza internă a cronicii din veacul al XV-lea. Astfel cutremurul de pământ din 1471 a fost „cînd stetea domnul la prinz“, observație de martor ocular, care a legat cutremurul de masa domnească, la care a asistat.¹ Vorbînd de prada luată de Ștefan cel Mare în lupta cu polonii, cronicarul înșiră pe categorii: „tunurile cele mari și altele mici și mai mici multe, care nu este cu puțință a le înșira“. Vorbește cel ce a văzut prada, ar putea s-o inventarieze, dar nu vrea să lungească povestirea.² Alte amănunte arată de asemenea pe martorul ocular, de la oaste, nu pe un călugăr retras la mănăstire: „într-aceeași zi i-au adus lui Ștefan la straje 6 leși: deci pe 3 leși i-a trimis la țarul turcesc, iar pe ceilalți a poruncit să-i spînzure“.³ Nu e vorba aci de un fapt memorabil, ci de un mic incident, văzut. Însuși faptul că se dau în cronică zilele lunilor și săptămîinii, arată pe participant, nu pe călugăr, la care știrile sosesc tîrziu, fără atita precizie. Cronicarul arată chiar timpul zilei în care s-au petrecut faptele: „sîmbătă seara“ (lupta de la Lențești), „vineri dimineața“ (atacul Chilie).⁴ El află că după izbînda de la Vaslui asupra turcilor, a fost bucurie „la toți domnii vecini și la toți creștinii“⁵, aluzie la felicitările primite de Ștefan de la papă, de la regele Matia Corvin etc., ceea ce arată pe omul apropiat de cancelaria domnească. Oștenii lui Ștefan cel Mare sînt arătați cu pîlcurile lor deosebite: „vitejii, boierii, voinicii cei tineri, oastea aleasă, husarii“⁶. Deosebit de interesant este faptul că autorul cronicii reproduce chiar strigătul auzit de dînsul la întoarcerea lui Ștefan la Suceava, după biruință: „binecuvîntau pe domn: să

¹ I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 39.

² *Ibidem*, p. 46.

³ *Ibidem*, p. 45.

⁴ *Ibidem*, p. 46 și 37.

⁵ *Ibidem*, p. 41.

⁶ *Ibidem*, p. 41.

trăiască domnul!“¹. Marele strigăt de biruință al adunării populare a fost reprodus în cronică, ca un ecou. Alături de textul cronicii, posedăm și alte expuneri oficiale provenite de la curtea lui Ștefan cel Mare asupra luptelor sale, unele sînt inscripții de biserici, ridicate de domn, altele sînt expuneri în rapoarte diplomatice. Aceste texte oficiale coincid cu acelea ale cronicii și anume chiar ca formă de exprimare, ceea ce nu poate fi o coincidență, ci o dovadă că și letopisețul provine din același mediu de la curte. De pildă, inscripția bisericii de la Războieni, ridicată de Ștefan la locul luptei cu turcii în 1476: „s-a ridicat puternicul Mahmet țarul turcesc cu toate puterile sale răsăritene și cu Basarabă voievod și am făcut cu dînșii mare război“². În cronică stă scris pentru același eveniment: „A venit țarul turcesc Mehmet cu toate puterile sale, cu Basarabă voievod și a făcut mare război cu dînșii“.³

În proclamația trimisă de Ștefan principilor creștini despre biruința lui împotriva turcilor la Vaslui, în 1475, domnul rezumă lupta astfel: „Pe toți i-am trecut sub ascuțișul săbiei noastre“.⁴ În cronică se folosește pentru aceeași luptă și numai pentru aceasta, aceeași expresie: „le-a dat Dumnezeu pe aceste limbi necredincioase în ascuțișul săbiei“⁵, ceea ce nu putem socoti ca o simplă coincidență.

Toate aceste fapte de caracter deosebit concordă pentru concluzia că letopisețul a fost scris la curte. În schimb, nu sînt dovezi pentru origina mănăstirească; dimpotrivă cronica nu cuprinde decît prea puține fapte din istoria bisericii, spre deosebire de varianta de la Putna, redactată în secolul al XVI-lea, desigur la Mănăstirea Putna, pe baza vechiului letopiseț de curte. Cronica de la Putna, spre deosebire de cea zisă „de la Bistrița“, care, cum am spus, păstrează forma veche a letopisețului de curte, are date numeroase despre viața internă a Mănăstirii Putna, incendii, alegeri de egumen, înmormîntări.⁶ În schimb, în

¹ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 41.

² Melhisedec, *Inscripțiunea de la Mănăstirea Războieni*, Acad. Rom., Anale, 1885, p. 171—172.

³ I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 41.

⁴ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 321.

⁵ *Idem*, *Cronice inedite*, p. 40.

⁶ I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, p. 148—151.

forma veche, cea zisă „de la Bistrița“ nu avem măcar numele unui mitropolit sau episcop din vremea lui Ștefan cel Mare, nici amintirea vreuneia dintre numeroasele biserici și mănăstiri clădite de Ștefan, nici chiar data clădirii Mănăstirii Putna, locul ales de Ștefan pentru mormîntul său. Ce fel de călugăr e acela care nu știe despre ruperea unirii bisericii de la Florența, dar transmite ziua exactă a zidirii și terminării cetății de la Chilia și acelei de la Roman?¹

Cît privește data, înlăuntrul domniei lui Ștefan, cînd s-a redactat cronica de curte, ne mulțumim să constatăm că ultimii opt ani ai domniei lui (1496—1504) au o dezvoltare disproporționată față de restul domniei. Am putea deci admite existența unor anale mai scurte de curte pînă la 1486, apoi urmează o lacună de nouă ani și o reluare de alt autor, de la 1496 pînă la sfîrșit. Stilul fiind același în amîndouă părțile, socotim că atunci s-a făcut și o rcmaniere a părții întia.

Cronica fiind scrisă la curte și anume în vremea lui Ștefan cel Mare, are un caracter oficial, este scrisă deci sub ochii marelui domn. Avem dreptul să tragem toate concluziile ce decurg din această constatare: pe de o parte pentru istoria culturii literare slavo-române, care *nu este în începuturile ei bisericească, ci laică*; pe de altă parte pentru sensul însuși al cronicii, care în aceste condițiuni oglindește în chip necesar punctul de vedere politic al lui Ștefan cel Mare. *Cronica nu este numai a vremii lui Ștefan, ci este cronica lui Ștefan.*

La această concluzie am ajuns prin dovezi materiale. Am arătat prin comparația textelor că la temelia tuturor cronicilor din secolul XV stă un singur letopiseț, că acest prototip n-a putut fi scris decît în vremea lui Ștefan cel Mare. Fiind vorba de o cronică unică a Moldovei, care a servit și pentru informarea străinătății, nu mai poate fi vorba de o cronică de mănăstire, ci de o cronică de curte. Și pe baza criticii interne și comparative am dovedit că lucrarea a fost scrisă la curte, nu la mănăstire. De aci rezultă că avem a face, în varianta cea mai apropiată de prototip, cu cronica oficială a lui Ștefan. Dacă am fi procedat

¹ *Idem, Cronice inedite*, p. 42—43.

invers, reconstituind personalitatea și ideile lui Ștefan și am încerca să vedem dacă se potrivesc cu spusele cronicii, nu am fi folosit un procedeu științific, ca în cazul dovezilor pe bază de argumente materiale, ci am fi impus textelor judecățile noastre de azi asupra epocii lui Ștefan. Numai după ce am dobândit câteva temeuri solide, vom putea să punem față în față politica lui Ștefan cu textul cronicii.

CRONICA SLAVĂ A MOLDOVEI ÎN CADRUL SOCIETĂȚII FEUDALE A SECOLULUI AL XV-LEA

Nu credem că începuturile istoriografiei slavo-române se pot explica, fără a ține seamă de frământările sociale. De aceea trebuie să arătăm, foarte pe scurt, care este stadiul dezvoltării orînduirii feudale a Moldovei în vremea domniei lui Ștefan cel Mare. Moldova trecuse prin faza fărîmițării feudale, cînd monarhia domnească nu reprezenta decît o suveranitate dependentă de marii stăpîni de domenii feudale. Urmează apoi faza consolidării monarhice. În apusul Europei consolidarea monarhiei feudale s-a putut face numai cu sprijinul orășenilor, în răsărit, rolul de frunte în întărirea monarhiei îl joacă oamenii de slujbă, noua clasă de stăpînitori mici de pămînt, legați de slujba militară față de domnitor (dvorenii dn Rusia), fără a exclude însă și pe orășeni.

În istoria Moldovei, pînă la Ștefan cel Mare, mijlocul secolului al XV-lea, sîntem în faza fărîmițării feudale, domnul cîrmuia țara, în care boierii stăpîni de domenii cu drept de imunitate sînt în același timp și stăpîni politici pe moșiile lor. Aceste domenii cu imunitate formau adesea mici principate în interiorul țării. Astfel, Alexandru cel Bun întărind boierului Cupcici vornic cele 20 de sate ale lui, în 1431, descrie un singur hotar, care le înconjoară pe toate.¹ Sfatul marilor feudali era principalul organ de conducere al țării, panii pomeniți în acte ca martori sînt amintiți cu fiii și frații, deci în calitate de stăpîni de moșii, nu de titulari de demnități.

¹ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, Iași, 1931, p. 317—318.

În domnia lui Ștefan cel Mare, Moldova intră în stadiul următor al dezvoltării monarhiei feudale, acela al întăririi puterii monarhiei împotriva boierilor. Atunci, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, se produce o fărîmițare tot mai accentuată a domeniilor feudale slăbind puterea marilor feudali. Urmașii stăpînitorilor celor mai importante grupuri de moșii din prima jumătate a veacului și-au împărțit domeniile părintești între dinșii, numeroși sînt aceia care s-au văzut nevoiți să le vindă unor oameni noi. Sfatul marilor boieri își schimbă caracterul, nu se mai amintesc panii cu fiii și frații, numărul sfetnicilor scade și treptat toți membrii sfatului domnesc devin dregători ai domnului; în sfat intră cu majoritate pîrcălabii, castelanii, oameni de încredere ai domniei. La 1460, la începutul domniei lui Ștefan, sfatul era compus din 26 de boieri, dintre care numai opt dregători; la 1499, din 21 de sfetnici, toți erau dregători și 13, majoritatea, erau pîrcălabi de cetăți domnești.¹ Mijloacele bănești ale domnului sînt în creștere prin vămile externe și creșterea producției. Domnul devine puternic; boierii necredincioși sînt tăiați și înlocuiți cu rudele sau îndatorații domnului, care-și întărește oastea cu oameni de slujbă, ca în Rusia. Se ridică astfel o nouă boierime mică, militară, iar orășenii joacă și ei un rol tot mai însemnat în armata domnului. Angiollulo, secretarul lui Mahomet II, observă numărul mare de armeni, deci orășeni, în armata Moldovei.² Întărirea puterii domnești nu s-a făcut fără luptă, deși factorul cel mai însemnat al întăririi puterii centrale stă în evoluția economică a societății feudale, totuși nu trebuie neglijată nici lupta domnului pentru întărirea acestei puteri împotriva unei părți a marilor boieri.³ Autoritatea domnului înlăuntru se întărește și prin biruințele și prestigiul dobîndit în lupta pentru independența țării, împotriva turcilor, ungarilor și polonilor. Numai în această fază a monarhiei feudale și în legătură cu problemele interne și externe ce se ridică atunci, își are

¹ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 38 și II, p. 163.

² Donado da Lezze, *Historia turchesca*, ed. I. Ursu, București, 1909, p. 89

³ Cf. pentru politica internă a lui Ștefan cel Mare, Barbu Cimpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare* în vol. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 11—111.

rostul apariția unei cronici menite să ridice autoritatea domnească față de boieri și de țară și în afară, față de opinia din țările străine.

CRONICA, INSTRUMENT AL DIPLOMAȚIEI DOMNEȘTI

Cronicile oficiale aveau un rost dublu, să susțină în afară argumentele diplomației domnești față de străinătate, în interior să susțină autoritatea domnească față de nobilime. Vom începe cu rostul extern al cronicii moldovene, mai ușor de documentat.

Am arătat mai sus un exemplu din istoria Rusiei, chipul în care marele cneaz Ivan III justifica acțiunea împotriva Novgorodului prin exemple de nedreptăți aflate în cronica oficială. Și în Moldova cronicile au servit de instrumente diplomatice: la 1565 solul polon Nicolae Brzeski, trimis la Poarta Otomană pentru tratări privitoare la Moldova, ia în trecerea lui prin Iași cronica moldo-polonă, ca *instrument* diplomatic.¹ La 1700 alt sol polon, Rafael Leszczyński, mergând la Poartă, ia cu el de la Iași o copie a cronicii polone a lui Miron Costin.² La 1597 cancelarul polon Ioan Zamoyski scria logofătului moldovean Luca Stroici: „Mă rog foarte mult domniei tale pentru cronica Moldovei, pe care ai binevoit să mi-o făgăduiești”.³ Acest om politic polon nu nutrea un interes pur literar pentru cronici, ci voia date necesare din istorie, pentru dirijarea acțiunii sale politice. Traducerile nemțești, polone și rusești ale cronicii Moldovei din secolul al XV-lea s-au făcut cu scopuri de lămurire diplomatică în țări străine. Cronica „moldo-rusă” este intercalată în anexele cronicii rusești, *Voskresenskaia Letopis*, cronică oficială a marilor cnezi ai Moscovei. În urma înrudirii și alianței casei domnitoare a Moscovei cu a Moldovei, cronica Moldovei a fost tradusă

¹ Cf. P.P. Panaitescu, *Cronica moldo-polonă* în *Revista istorică română*, I, 1931, p. 118—121.

² M. Costin, *Istorie în versuri polone*, ed. P.P. Panaitescu, Acad. Rom. memor. sec. ist., ser. III, 1929, p. 366—367.

³ I. Macůrek, *Slované v pojetí starších rumunských Kronikářů* (Slavii în operele vechilor cronicari români), în *Sbornik I. Bidla*, Praga, 1928, p. 124, nota 5.

și prelucrată, anexată la cronica Moscovei pentru a lămuri pe cititori despre aliatul din Moldova. Cronica moldo-germană a fost trimisă de la curtea Moldovei la Nürnberg, în legătură cu cererea pentru un medic necesar lui Ștefan voievod, bolnav.¹

Un interesant amănunt încă nerelevat din istoria lui Ștefan cel Mare dezvăluie folosirea cronicii oficiale în tratări diplomatice din anul 1503. La acea dată era în toi conflictul cu Polonia pentru Pocuția, provincie polonă ocupată de moldoveni. Solul polon N. Firley se prezintă domnului Moldovei, cerînd evacuarea Pocuției. Supărat, Ștefan i-a strigat: „Văd că nu vrei să-ți aduci aminte că vouă v-a fost bine cu mine, v-am fost scut și apărare dinspre toate părțile păgîne. Acum, cum o să vă apărați și cite ați pierdut, după ce am încetat să vă port pe umerii mei. Aceasta, cum au fost toate, cred că nu știi sau știi și nu vrei să știi. Să spuie domnul logofăt.“ Chemat, logofătul Tăutul povestește războiul din 1497 între poloni și moldoveni, cînd expediția regelui Ioan Albert a fost înfrîntă în Moldova: „Logofătul, spune relația solului, povestește începutul războiului, semănat în vremea regelui Albert“.² Această povestire a războiului cu Polonia, expediția regelui Albert în Moldova și expedițiile răzbuțătoare ale lui Ștefan și ale turcilor în țara Haliciului, în anii următori (1497—1499), nu o avem reprodușă în raportul lui Firley, care n-a crezut de cuviință să redea versiunea moldovenească a războiului din vremea regelui Ioan Albert, ci s-a mulțumit să dea în raport numai fraza rezumativă de mai sus. După această frază, Firley adaugă: „Logofătul a zis: Războiul drept purtat de domnul meu, prin care răzbuța nedreptățile suferite, ar fi fost mai lung, dacă el nu ar fi fost înduplecat de solii regelui Ungariei, ... să înceteze lupta“. Urmează apoi expunerea logofătului asupra încheierii păcii de la 1499 între Moldova și Polonia și negocierile duse pentru Pocuția, după moartea regelui Ioan Albert. Așadar logofătul a făcut o expunere a agresiunii lui Ioan Albert și a „războiului drept“ purtat de Ștefan cel Mare, narațiune

¹ Cf. O. Górka, în introducerea la *Kronika czasów Stefana Wielkiego*, ed. citată.

² I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 476: „Logofeth narrat bellorum semina tempore Alberti regis iacta“.

care nu ni s-a păstrat în raportul solului polon. Nu ne îndoim că această narațiune istorică forma o pagină sau mai multe din cronica țării. Logofătul sau cancelarul era cel chemat să evoce textele privitoare la faptele istorice, atunci cînd nevoile diplomației o cereau. Faptele istorice erau deci păstrate în cancelaria lui Ștefan în vederea folosirii lor pentru tratativele diplomatice. Șeful cancelariei, logofătul, era cel la care se făcea apel pentru expunerea acestor fapte, pe baza însemnărilor scribilor din serviciul lui. Desigur că expunerea din 1503 asupra războiului precedent cu Polonia s-a făcut pe baza cronicii de curte, ce se scria sub supravegherea logofătului Ioan Tăutu.

IDEILE ȘI TENDINȚELE CRONICII LUI ȘTEFAN CEL MARE

Socotim că valoarea practică a cronicii oficiale de curte nu se mărginea numai la tratările diplomatice cu străinătatea, ci că ea era și un instrument al acțiunii interne a domnului, în așa fel ca autoritatea lui să crească față de marii feudali și de toată clasa stăpînitoare a Moldovei. Limba slavă, a bisericii și a cancelariei, folosită și în corespondențe particulare¹ în poruncile date negustorilor, era destul de răspîdită în Moldova, în acea epocă, pentru ca letopisețul să poată fi citit de cercuri destul de largi.

Principala idee politică a cronicii slave a Moldovei din veacul al XV-lea este o idee de politică externă, dar menită să ridice prestigiul domnului față de ai săi. Cronicarul demonstrează că domnul stă în fruntea luptei împotriva puterii otomane, este apărătorul țării, a independenței ei, numai el apare pe primul plan. Cronica nu este a țării, ci biografia domnului. Domnul Moldovei, Ștefan, este legat de toți principii creștini prin lupta sa împotriva turcilor: toate statele creștine interesate în lupta cu turcii, sînt denumite de cronicar sub colectivul: *kristianstvo*², lumea creștină, ceea ce corespunde termenului latin folosit de scriitorii evului mediu, *respublica christiana*, ca unitate

¹ Cf. scrisoarea lui Tricolici vornicul către membrii familiei sale, din 1477 (datată de editor, 1481), I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 358—359.

² I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 42.

de acțiune politică. Toate țările creștine sînt făcute părtașe la lupta lui Ștefan, principii creștini se bucură, „cu mare bucurie“, pentru biruința de la Vaslui (1475) și se întristează „cu mare supărare“ pentru înfrîngerea lui Ștefan la Valea Albă (1476).¹ După biruința de la Vaslui cronicarul acordă lui Ștefan un titlu special, care n-a fost tradus exact, el a fost primit la Suceava, capitala lui, ca un „*pobiedonoseț*“². Este vorba de un termen religios, care înseamnă la propriu „purtător de biruințe“ dar în slavă se raportează numai sfinților militari, Sf. Gheorghe și Sf. Dumitru, luptători pentru credință, deci ar putea fi tradus: „sfințit purtător de biruințe pentru credința creștină“. Este clar că în aceste condițiuni Ștefan nu mai este alesul boierilor, ci stă mult mai sus, ca alesul și instrumentul politic al voinței divine.

Turcii sînt pentru autor, *kleti*, blestemați, iar muntenii, care au sprijinit pe turci, sînt „pogani munteane“ (muntenii păgîni)... „care au fost părtași ai păgînilor“, nu numai împotriva Moldovei, dar a ceea ce cronicarul numește *kristianstvo*, cu înțelesul colectiv indicat mai sus.³ Din cercetarea atentă a politicii lui Ștefan cel Mare în cursul lungii sale domnii rezultă că el a fost în realitate un stăpînitor realist, apărător al independenței țării sale, nu numai împotriva turcilor, dar și a polonilor și ungarilor. El nu era un cruciat, ci un monarh autoritar, ca Ivan III din Moscova și Ludovic XI din Franța, contemporanii lui. Totuși, lupta împotriva puterilor uriașe ale Imperiului Otoman, care amenințau întreaga Europă, pe măsură ce această luptă se dezvoltă, a căpătat un sens mai general în gîndirea politică a cîrmuitorilor Moldovei. Ei, în frunte cu domnul țării, s-au socotit instrumentele voinței divine pentru apărarea creștinătății întregi; luptînd pentru dinșii, ei luptau pentru toți. De aci reiese punctul de vedere al cronicii. Acest punct de vedere al solidarității creștine în frunte cu Moldova și cu domnul ei este accentuat în cronica internă a Moldovei, pentru a crește prestigiul domnului față de feudali, a-l arăta ca un stăpînitor de altă esență decît aceea a domnilor dinaintea lui.

¹ I. Bogdan, *op. cit.*, p. 41.

² *Ibidem*, p. 9, 41.

³ *Ibidem*, p. 41—42.

În ce privește Țara Românească, politica lui Ștefan cel Mare față de țara vecină este caracterizată de cronică prin relații de natură feudală. Muntenii, dînd ajutor turcilor, sînt numiți „*hicleani*“, termen care corespunde cu latinescu *perfidii*, adică cei ce au călcat jurămîntul omagial. Domnii Țării Românești așezați în scaun de Ștefan cel Mare sînt socotiți vasalii lui, ceea ce cronicarul spune lămurit despre Vlad Călugărul (1482—1495), pe care Ștefan „l-a lăsat“ să domnească peste Țara Românească, „dar a făptuit trădare înaintea stăpînului său“, adică a lui Ștefan „pentru că a dat ajutor turcilor“¹. Avem deci a face cu o întregă concepție politică: Ștefan în lupta împotriva turcilor nu este numai domnul Moldovei, el conduce un sistem de state legate de dînsul prin legăturile vasalității.

Tot așa de interesant este însă și ceea ce nu spune cronică. Se știe că în mulți ani ai domniei sale, la începutul și sfîrșitul ei, Ștefan a plătit tribut turcilor, dar cronică nu spune nici un cuvînt de acest lucru, deși plata tributului de către Petru Aron, predecesorul lui Ștefan, este recunoscută de cronică de la Putna (și probabil și de prototip)². Cronicarul trece sub tăcere chiar și omagiile făcute de Ștefan Poloniei și Ungariei. Cronică, în versiunea de la Putna, spune în adevăr că la 1485 Ștefan „s-a dus la craiul leșesc și s-a întîlnit cu dînsul la Colomia“, dar atît, numai o simplă întîlnire.³ Anume înfrîngeri parțiale ale lui Ștefan, anume împrejurări grele pentru dînsul, pe care le aflăm din cronică moldo-germană, adăugate de un contemporan german din Moldova, sînt ascunse cu grijă de cronicarul de curte. Astfel prinderea lui Ștefan de o ceată de unguri după lupta de la Baia (1467) și răscumpărarea lui⁴, înfrîngerea de la început în lupta de la Scheia, cînd Ștefan a stat între morți, pînă au venit boierii de l-au salvat⁵, întoarcerea oastei moldovene în martie 1474 din Țara Românească, din cauza frigului mare⁶. Toate acestea sînt omise intenționat de cronicarul oficial în limba slavă, care vrea

¹ I. Bogdan, *Op. cit.*, p. 42.

² I. Bogdan, *Letopiseșul lui Azarie*, p. 147.

³ *Ibidem*, p. 150.

⁴ *Cronica lui Ștefan cel Mare*, ed. I. Chițimia, p. 39.

⁵ *Ibidem*, p. 50—51.

⁶ *Ibidem*, p. 42.

să arate pe Ștefan un biruitor fără slăbiciuni și goluri în zalea sa de fier.

Oricum, din expunerea adesea stângace a primului istoriograf român se ghicește, dacă nu se desprinde întreagă, figura aceluia om mare și simplu, care nu s-a îndoit nici o clipă de soarta țării, în ostenele și primejdiile lui fără sfârșit.

Autoritatea monarhului înăuntru nu se bazează numai pe aceea că el este apărătorul țării împotriva dușmanilor din afară, ci și prin felul cum s-a stabilit cîrmuirea lui internă și prin relațiile lui cu boierimea și cu celelalte clase sociale. Ștefan a luptat pentru stabilirea autorității monarhice și aceasta se vede bine din citirea cronicii, în care rolul boierimii, al boierilor, este minimalizat. Este foarte caracteristic în această privință felul cum arată diferitele cronici urcarea în scaun a lui Ștefan cel Mare. Letopisețul zis „de la Bistrița“, care reproduce vechea versiune oficială de curte, spune: „Ștefan a învins cu mila lui Dumnezeu și a luat schiptrul Moldovei“¹. Domnia lui se datorește deci lui Dumnezeu și armelor, nici măcar nu este recunoscută ungerea de către mitropolit. Letopisețul de la Putna, prelucrare din veacul următor, adaugă însă: „După aceea s-a adunat toată țara cu sfințitul mitropolit, chir Theoctist și l-au uns, cu ajutorul lui Dumnezeu, la domnie, pe Siret, la locul unde se numește și acum Direptate“². Dar în secolul al XVII-lea, cronicarul Grigore Ureche, mare boier, precizează și mai mult: „Deciia Ștefan vodă strins-au boierii țării și mari și mici și altă curte mărunță dimpreună cu mitropolitul Theoctist și cu mulți călugări, la locul ce să chiamă Direptatea și i-au întreat pre toți: iaste-le cu voie tuturor să le fie domn?“ Ei cu toții au strigat într-un glas: „În mulți ani de la Dumnezeu să domnești. Și decii cu toții l-au ridicat domn și l-au pomă-zuit spre domnie mitropolitul Theoctist“³. Deci este vorba de o alegere a adunării stărilor. Comparația aceasta este concludentă. Cronica de curte nu recunoaște alegerea lui Ștefan de boieri și de țară, boierii nu au nici o parte, de la

¹ I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 37.

² I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, p. 147.

³ Gr. Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1965, p. 83.

Început, la marile fapte ale domnului, care este adus numai de mâna lui Dumnezeu și de armele lui.

Din cronica moldo-germană știm că un boier, Purice, a salvat viața lui Ștefan cel Mare în lupta de la Scheia (1486), scoțându-l dintre mormanele de morți și, tot atunci, un alt boier, Pîntece, a prins pe pretendentul Petru Hronoda.¹ Cronica de curte nu recunoaște însă meritele celor doi boieri. După această cronică, Ștefan singur a prins pe pretendent și i-a tăiat capul. Nu recunoaște nici măcar că Ștefan a căzut de pe cal în acea luptă.² Cronica de la Putna, în veacul următor spune despre acea cădere de pe cal, dar adaugă numai: „Dumnezeu l-a păzit“³. Va trebui să așteptăm aproape trei veacuri, pentru ca boierul cronicar Ioan Neculce, să aducă iar la lumina istoriei, pe baza tradiției, pe boierul Purece, care a salvat viața lui Ștefan cel Mare la Scheia.⁴ Omiterea faptului istoric al alegerii lui Ștefan ca domn de către boieri, a salvării lui de către unii boieri, nu sînt întîmplătoare în cronica oficială, ci dovedesc un punct de vedere al domniei potrivit boierilor. Persoana domnului trebuia înfățișată detașat, fără îndatoriri față de clasa marilor feudali, cu prea mari pretenții la privilegiile politice.

Domnul, zice cronica oficială, a tăiat capetele boierilor Isaia vornic, Alexa stolnic și Negrilă paharnic și cronicarul nu crede necesar să dea motivare, căci după dînsul, domnul era în drept să facă acest lucru.⁵ Probabil că nu s-a dat țării o motivare cu acest prilej, deoarece autorul cronicii moldo-germane dă explicația neverosimilă pentru pieirea lui Isaia, că nu ar fi executat porunca lui Ștefan de a tăia calea lui Matia Corvin după lupta de la Baia, în 1467.⁶ Totuși Isaia a rămas vornic în sfat încă patru ani după aceasta.

Dacă boierii nu se bucură de favoare în ochii cronicarului oficial, în schimb acesta ridică pe primul plan alte păături sociale. Nu știm precis ce erau „vitejii“, numiți în cronica

¹ *Cronica lui Ștefan cel Mare*, ed. I. Chițimia, p. 50—51.

² I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 43—44.

³ *Idem*, *Letopisețul lui Azarie*, p. 150.

⁴ I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. I. Iordan, București, 1955, p. 108.

⁵ I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 38.

⁶ *Cronica lui Ștefan cel Mare*, ed. I. Chițimia, p. 39—40.

moldo-germană „Rittern“¹ socotim că erau oșteni privilegiați apropiați ai domnului, aleși atât dintre boieri, cât și dintre curteni, formînd o nobilime nouă ridicată de domn, clasă pe care se sprijinea acesta în lupta cu boierimea veche. În orice caz, toți cercetătorii sînt de acord că e vorba de niște credincioși ai domnului. Cronicarul oficial știe și spune că Ștefan face pe viteji.² Este foarte caracteristic faptul că atunci cînd în cronica oficială se vorbește în aceeași frază de boieri și de viteji, aceștia din urmă sînt trecuți înainte, ca cei mai importanți. La marele banchet feudal de la 1475, după lupta de la Vaslui „Ștefan a făcut atunci mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi și tuturor boierilor de la mare la mic.“³ Deci, întii mitropoliții, apoi vitejii și la urmă boierii. La lupta de la Valea Albă (1476), zice cronica oficială, „Au căzut vitejii cei buni, boierii cei mari, oștenii buni și tineri“, deci aceeași ordine, în care vitejii apar înaintea boierilor.⁴ După lupta de la Codrîi Cosminului (1497), zice cronicarul, Ștefan a poruncit „tuturor vitejilor și boierilor să se adune la Hîrlău“⁵. Este clar că scriitorul cronicii trece consecvent pe credincioșii domnului înaintea boierilor, îi arată ca mai importanți prin rang, merite și vază.

Și alți oameni din alte categorii sociale, pe care se sprijinea domnul, sînt pomeniți în cronica oficială: de două ori se vorbește de husari, oastea plătită din prăzi, voluntari la dispoziția domnului. Acestora li se dau calificative de laudă: „tineri și bărbați husari“, „vitejii husari“.⁶ De observat că sub pana acestui cronicar husarii, ca și vitejii și oștenii, sînt buni, bărbați, viteji, aleși, numai boierii nu dobîndesc nicăieri nici un calificativ. Și orașenii au un loc în cronică. Astfel Ștefan stă la Chilia trei zile și „a mingliat pe oamenii (liudi) din cetate și i-a învățat să apere cetatea“⁷. Apărarea cetății se întemeia, după părerea cronicarului și

¹ *Ibidem*, p. 43.

² I. Bogdan, *Cronice inedite*, p. 42.

³ *Idem*, p. 41.

⁴ *Ibidem*, p. 41.

⁵ *Ibidem*, p. 47.

⁶ *Ibidem*, p. 41.

⁷ *Ibidem*, p. 37.

desigur și după părerea domnului Moldovei, pe orășeni, pe care domnul caută să-i cîștige de partea lui.

Desigur că toate acestea indică o anume atitudine a cronicii față de păturile sociale; fiecare fapt dintre cele menționate mai sus ar putea fi socotit ca întîmplător, dar strînse laolaltă ele ne dezvăluie atitudinea domnului. Rezultă de aci, din cetirea cronicii oficiale, că Ștefan cel Mare nu este pe față împotriva boierimii, a clasei întregi, cu moșiile și privilegiile ei, de sprijinul căreia are nevoie. Dar, pe de o parte, el lovește în boierii cei „răi“, pe de alta, se sprijină pe viteji, pe husari, pe orășeni. Boierii credincioși își păstrează privilegiile, dar ei nu trebuie să se considere egalii domnului, ci sînt departe, sub autoritatea acestuia, alesul lui Dumnezeu. Pe cei drepți îi răsplătește, pe cei ce nu-l slujesc cu credință feudală îi lovește, toți sînt sub mîna lui. Aceasta este învățătura cronicii lui Ștefan cel Mare. S-ar putea obiecta, împotriva concepției despre cronica oficială care reprezintă punctul de vedere al curții domnești în vremea lui Ștefan cel Mare, faptul că în această scriere slavă nu se face de loc mențiune despre anume schimbări interne din domnia lui Ștefan cel Mare, de care am amintit mai sus, de pildă transformarea sfatului domnesc din sfat de control exercitat de marea boierime, într-un sfat de dregători ai domnului, apoi creșterea puterii pîrcălabilor, castelanii domnești, la care s-ar putea adăuga altele, prin care domnul încerca să-și stabilească autoritatea centrală, înlocuind treptat fărîmițarea feudală, bazată pe domeniile cu imunitate. Această obiecție nu este valabilă: cronica oficială reproduce fapte, care sînt arătate într-o anume lumină specială, ea nu face caracterizări generale. Ștefan n-a făcut „reforme“, în sensul reformatoarelor din secolul al XVIII-lea, el a dus o anume politică, care s-a manifestat prin transformări lente, în spiritul medieval, adică prin trecerea treptată a autorității asupra unor anume persoane, nu prin schimbarea instituțiilor. Aceste schimbări lente, făcute prin schimbarea credincioșilor nu constituiau în ochii cronicarului și nici în ale lui Ștefan cel Mare reforme, ci exercitarea dreptului său de suveran, ca atare nu sînt și nu pot fi trecute ca fapte generale în cronică. Un stăpînitor medieval, cum era Ștefan, lucra prin privilegii și favoruri personale, nu prin reforme, schimbînd în acest chip pe nesimțite institu-

țiile, poate chiar fără să-și dea seama că țara capătă altfel de cîrmuire. Așadar, nu ne putem aștepta ca o asemenea politică în amănuntele ei să apară în paginile cronicii oficiale.

Cronica este poate cam săracă, naivă, ca exprimare cam stingace, dar aceasta nu-i schimbă caracterul și tendințele. Să nu uităm că aceasta este prima încercare a istoriografiei noastre. Caracterul ei oficial de cronică de curte nu se poate contesta, deoarece rezultă din compararea tuturor variantelor de cronici ale secolului al XV-lea, din Moldova, care derivă toate dintr-un text unic, nu poate fi, în aceste condițiuni, decît cronica țării.

Așadar, pornind de la această constatare bine stabilită putem urmări în paginile cronicii, politica și punctul de vedere al curții lui Ștefan cel Mare, directivele interne și externe. Limba slavă în care este scrisă această cronică face din ea o scriere care participă la literatura slavă generală a vremii, aceasta și în privința modelelor literare folosite așa cum am văzut. Cronica Moldovei a lui Ștefan cel Mare poate fi socotită în același timp ca *prima operă loică originală din literatura cultă scrisă de români*.

1958

AUTENTICITATEA ÎNVĂȚĂTURILOR LUI NEAGOE BASARAB

Pentru metoda critică a cercetărilor istorice românești, problema autenticității *Învățăturilor lui Neagoe Basarab* este deosebit de interesantă și instructivă. O scriere cu caracter de compilație religioasă erudită, străbătută de spirit ascetic bizantino-slav, este atribuită, în titlurile manuscriselor, unui domnitor român de la începutul veacului al XVI-lea, renumit pentru evlavie sa de ctitor în țară și în tot Răsăritul. Dacă în adevăr aceste sfaturi adresate unui fiu de domn, Teodosie vodă, înfățișează spiritul voievodal românesc al vremii, felul de a înțelege domnia țării, atunci înseamnă că domnii noștri de atunci erau călugări îmbrăcați în mantie domnească, asceți rătăciți în cămărilor palatului domnesc. Dacă dimpotrivă, cum credea răposatul profesor al Universității din București D. Russo, *Învățăturile* sînt opera unui călugăr dintr-o ctitorie a lui Neagoe, care a atribuit lucrarea patronului admirat al comunității, avem a face cu o interesantă latură a literaturii slavo-române, dar o latură a literaturii bisericești, nu a celei lumești.

De curînd problema a fost deschisă din nou de d. profesor V. Grecu, editorul traducerii grecești a *Învățăturilor*¹, printr-un articol publicat în revista *Convorbiri literare*, intitulat: *Și totuși Învățăturile lui Neagoe Basarab*², răspunzînd unei recenzii a autorului acestor rînduri, D. Grecu scrie:

¹ *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Versiunea grecească*, ediție de V. Grecu, Academia Română, *Studii și cercetări*, LX, 1942.

² *Convorbiri literare*, LXXVII, 1944, p. 477—481.

„După cite știm, singurul regretatul profesor D. Russo a pus la îndoială că Neagoe Basarab este autorul *Învățăturilor către fiul său Teodosie*“. D. Russo nu a publicat studiul complet asupra *Învățăturilor*, ci s-a mulțumit să presare în câteva din operele sale argumente parțiale împotriva autenticității acestei scrieri, amintind mereu lucrarea definitivă, pînă ce moartea l-a răpit științei românești, căreia își închinase întreaga muncă. Dl. Grecu amintind aceste amănări, conchide că regretatul bizantinolog nu a adus dovada necesară, deci cînd autorul prezentului articol cere ca argumentele lui D. Russo să fie discutate înainte de a se proclama autenticitatea *Învățăturilor*, aceasta înseamnă că „d. P. P. Pănaiteșcu în chip cu totul nedrept voiește să inverseze rolurile“. Cu alte cuvinte, nu sînt dovezi împotriva autenticității, dovezi cu care rămîn datori cei ce o combat. Numai după aducerea lor am avea a răspunde și a discuta, altcum trebuie să ne ținem de afirmația copiștilor de manuscrise, care afirmă unanim că opera este a lui Neagoe Vodă. Mai mult, faptul că D. Russo n-a publicat studiul făgăduit, ar fi un indiciu că el a renunțat la părerea exprimată cum că autorul *Învățăturilor* ar fi un monah învățat dintr-o mănăstire românească.

În rîndurile ce urmează nu urmăresc o punere la punct a întregii probleme a autenticității *Învățăturilor*, ci numai să discut articolul ultim al profesorului V. Grecu și aceasta nu cu spirit de polemică, ci pentru că socotesc folositoare din punct de vedere metodic această discuție.

Afirmația că singur răposatul profesor D. Russo „a pus la îndoială“ faptul că Neagoe Vodă ar fi autorul *Învățăturilor*, surprinde, căci în lucrări de mare circulație citim adesea aceeași îndoială. Astfel d. N. Cartoian în *Istoria literaturii române vechi*, după ce reproduce cele două teze, vorbind de părerea lui D. Russo, adaugă: „Argumentele sînt puternice“, și conchide că problema poate fi socotită încă deschisă. Ba mai mult, d-sa aduce un argument nou împotriva autenticității *Învățăturilor*.¹ Dl. G. Pascu spune la rîndul său: „Învățăturile nu sînt scrise de Neagoe Basarab domnul Mun-

¹ N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, I, 1940, p. 45—46. Acest argument e combătut de V. Grecu în introducerea la ediția citată a *Învățăturilor*, p. 17.

teniei, ci de un călugăr admirator al lui“ (urmează rezumarea argumentelor lui D. Russo).¹ C.C. Giurescu în *Istoria românilor*, scrie: „Părerea lui Russo (asupra autenticității *Învățăturilor*) întemeiată pe argumente și dovezi puternice a fost adoptată în ultimul timp și de alți cercetători“.² Răposatul profesor al Universității din Cracovia, Ștefan Glixelli, un bun cunoscător al problemelor românești, într-un articol despre capitolul din *Învățături* închinat regulelor de purtare la masă, spune: „Unii învățați cred, luându-se după tradiție, că (*Învățăturile*) sînt opera personală a... lui Neagoe Basarab. Alții admit însă o origine călugărească, atribuind textul unui călugăr necunoscut, admirator al lui Neagoe Basarab. Această părere este bazată pe argumente temeinice, prezentate de D. Russo, precum și pe altele numai făgăduite de d-sa și prin urmare opinia întâia nu este de susținut.“³

Ba chiar d. Grecu însuși nu era mai de mult așa de categoric în privința autenticității *Învățăturilor*, vorbind prudent de „spinoasa chestiune a autenticității“⁴.

Firește că nu numărul mai mare sau mai mic al adeziunilor învățaților cu autoritate pentru o problemă este hotărîtor pentru rezolvarea ei, ci numai argumentele serioase intră la socoteală. Am adus citatele de mai sus numai ca să se vadă că totuși există argumente serioase și luate în serios de învățați împotriva paternității lui Neagoe Vodă și așadar cei ce susțin autenticitatea *Învățăturilor* sînt, orice s-ar spune, datori cu un răspuns, sînt debitori, neputîndu-se complace în situația comodă de simpli creditori.

D. Russo, e drept, nu a redactat studiul definitiv pe care-l făgăduise, dar adaug, ca unul ce am fost un apropiat al răpo-

¹ G. Pascu, *Istoria literaturii române în sec. XVII*, Iași, 1922, p. 78.

² C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, II/2, ed. IV, p. 583.

³ St. Glixelli, *Regulile de purtare la masă în românește*, în *Revista istorică română*, III, p. 328. Cf. interesanta observație de la p. 332: „Învățăturile despre purtarea la masă sînt numai îndrumări generale, vrea să zică morale, de purtare la masă, dar sînt scăpate cu totul regulile practice despre eleganța de a minca, pe care le dau textele occidentale. Textul în chestiune nu arată în mod precis cum să stea Domnul la masă și mise pare că nu trebuie să fie luat ca o dovadă că *Învățăturile* sînt opera personală a lui Neagoe Basarab și nu opera unui călugăr.“

⁴ V. Grecu, *Manuscrisul din „1654“ pretins pierdut al Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, în *Convorbiri literare*, 1939, p. 1863.

satului bizantinolog, că niciodată nu a renunțat la părerea lui, ci numai o excesivă grijă de a publica o lucrare desăvârșită l-a făcut să șovăie în redactarea definitivă a studiului. Nu trebuie să confundăm însă două lucruri distincte: D. Russo a amînat publicarea studiului de ansamblu în formă definitivă, nu însă a argumentelor împotriva autenticității *Învățăturilor*, argumente care sînt publicate în diferite lucrări ale răposatului profesor.

Intrucît aceste argumente nu se află adunate la un loc și de aceea sînt acum ignorate, cred că e folositor să le amintesc aci pe scurt pe toate, trimițînd însă pe cititor pentru amănunte la textul respectiv din publicațiile lui D. Russo:

A În *Învățătura* intitulată *La ieșirea sufletului*, Neagoe se adresează „coconilor“ (fiilor) lui, la plural, deși la sfîrșitul vieții lui nu-i rămăsese decît un singur fiu: Theodosie vodă.¹

B În aceeași *Învățătură*, autorul se adresează fiilor, fiicelor, arhierilor, dregătorilor și slujitorilor lui, luîndu-și rămas bun de la ei, dar uită cu totul să amintească pe doamna Despina, soția lui, care în realitate i-a supraviețuit lui Neagoe, fapt necunoscut însă falsificatorului.²

C Una din *Învățături* nici nu este adresată lui Teodosie vodă, căci autorul spune: „Ascultați, bărbaților, ascultați și voi muierelor“; este deci o predică bisericească.³

D Neagoe spune, vorba vine, fiului său: „Cînd șezi în chilia ta, de trei lucruri să te grijești: de rugăciune, de învățătură, de rucodelie (lucru manual)“. E limpede că aceste sfaturi se potrivesc cu un călugăr, nu unui fiu de domn.⁴ Și tot presupusul Neagoe spune fiului său: „Dar dacă ți-este voia să ai bi avuții și moșii și vii, pentru căci nu te ai însurat, să-ți fi luat muieră?“ Unui fiu de domn nu i se putea cere celibatul, asceza și traiul în sărăcie, dar pentru un călugăr, care a renunțat la această lume, deșartă, lucrul este de la sine înțeles.⁵

¹ D. Russo, *O nouă carte asupra Învățăturilor lui Pseudo Neagoe* în volumul *Studii și Critice*, București, 1910, p.6.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ *Idem*, *Răspuns unui critic nepregătit*, în același volum, p. 17 și urm.

⁵ *Ibidem*.

F Într-una din *Învățăături* intitulată *Pecete a celorlalte cuvinte ale lui (Neagoe)* autorul se scuză că „sfârșitul scrierii pe care am desfășurat-o trebuie să aibă și o pecetie adăugată“. El însă nu are pecetia (sigiliul domnesc), ci numai o pecetie morală a autorității cuvintelor de folos sufletesc. Falsificatorul credea că o operă literară a unui domn trebuie să poarte sigiliul domnesc; în realitate numai hrisoavele (actele de privilegiu) o purtau. Autorul, neavînd pecetie domnească, se scuză cum poate.¹ Dau cu acest prilej în traducerea românească pasajul cel mai caracteristic despre „pecetie“ din versiunea slavă a *Învățăturilor*, text care n-a fost tradus pînă acum: „Deci am socotit că în curînd voi trece și eu din lumea aceasta și pecetia mea se va strica și de aceea nu am atîrnat pecetia, iar dacă cuiva îi va fi aceasta cu supărare sau i se va părea că e lucru fără credință, pentru că n-am atîrnat pecetia la această scriere, voi să ascultați, să vă arăt care e pecetia adevărată, a celor dreپți cu bucurie și veselie, nouă păcătoșilor cu plîngere și jale multă și întristare“.²

G În *Învățătura* intitulată: *Epistolia lui Neagoe către oasele mamei sale Neaga* autorul vorbește despre transferarea oaselor doamnei Neaga la Mănăstirea Curtea de Argeș. În realitate, mormîntul doamnei Neaga nu se află la Curtea de Argeș (mormintele din această biserică s-au păstrat intacte); numai falsificatorul care-și închipuie că domnitorul trebuie să fie îngropat alături toți membrii familiei, face această presupunere greșită.³

H În aceeași *Învățătură*, doamna Despina este iarăși omisă din înșirarea membrilor familiei lui Neagoe.⁴

I *Învățătura* aceasta, precum și altele, cele mai multe din scrierea atribuită lui Neagoe vodă, constituie în mare parte un mozaic de pasaje extrase din diferite manuscrise slave bisericești. Un domn în starea culturală din secolul al XVI-lea nu era un erudit în limba slavonă și în lucrări teologice. Dimpotrivă un cleric, care-și petrece viața copiind manuscrise și știe pe dinafară pasajele, ca să le poată așeza

¹ D. Russo, *Critica textelor și tehnica edițiilor*, reeditat în volumul *Studii istorice greco-române*, II, p. 574, nota 1.

² P.A. Lavrov, *Slova nakazatelnja vovody valașskago Ioanna Negoia k synu Theodosiiu*, St. Petersburg, 1904, p. 6.

³ D. Russo, *Studii istorice greco-române*. I, p. 212.

⁴ *Ibidem*, p. 213—214.

la locul cuvenit în mozaic, e singurul indicat pentru o asemenea lucrare.¹

Iată pe scurt argumentele, *în număr de nouă*, pe care le-a dat la iveală D. Russo împotriva autenticității *Învățăturilor* atribuite lui Neagoe Basarab. Desigur, argumentele se pot discuta, trebuiesc discutate. *La aceste argumente, n-a răspuns pînă acum nimeni, nimic.*

Dacă d. Grecu vrea să mențină tradiția, este dator cu un răspuns și a cere acest răspuns nu înseamnă a inversa rolurile.

Dl. Grecu, ce e drept dă un răspuns de ordin general, fără însă a discuta unul cite unul argumentele lui D. Russo: „Aceste dovezi pentru o eventuală neautenticitate sînt insuficiente... căci ele se micșorează și dispar mereu, cu cît te duci mai mult la manuscrise“.² „În felul cum ni s-au transcris diferitele versiuni, cred că nu greșim dacă vom spune că opera literară a învățatului domn a fost mult interpolată în cursul vremilor și că aceste interpolațiuni pricinuitoare de contraziceri sînt de vină de s-a pus chestiunea în dezbatere dacă Neagoe este autorul acestor învățături sau altul.“³ Cu alte cuvinte, *Învățăturile*, sau pasajele din *Învățături* despre care vorbește D. Russo în cele nouă argumente amintite mai sus, ar fi interpolate; dacă eliminăm toate aceste pasaje care sînt neautentice, rămîne partea autentică a *Învățăturilor*. Această operație chirurgicală s-ar putea admite în urma publicării unei ediții critice, pe care n-o avem încă, ediție ce ar dovedi eventual că pasajele sau *Învățăturile* incriminate lipsesc din versiunile sau manuscrisele cele mai demne de încredere, care dau lectura cea mai autentică. Firește că o ediție critică a textului românesc al *Învățăturilor* este de dorit (versiunile grecești și slave au fost publicate de V. Grecu și de Lavrov), o așteptăm cu toții. Dar de pe acum se poate spune că nădejdea ce și-o pun în această ediție sprijinatorii autenticității *Învățăturilor* nu se va împlini. În adevăr, manuscrisele românești cunoscute sînt, cele mai vechi, de la începutul veacului al XVIII-lea (Ms. din Blaj

¹ *Idem*, *Studii istorice greco-române*, I, p. 226, nota.

² V. Grecu, *Și totuși Învățăturile lui Neagoe voevod*, în *Convorbiri literare*, aprilie, 1944, p. 480.

³ V. Grecu, *Manuscrisul „din 1654“*, în *Convorbiri literare*, 1939, p. 1863.

din vremea lui Ștefan Cantacuzino, 1714—1716, fac abstracție de ms. 464 al Academiei Române din 1682, care cuprinde o singură învățătură). Rămân tot ca temelie a cercetărilor manuscrisul slav de la Sofia și cel grecesc de la Mănăstirea Dionisiu de la Muntele Athos, care au fost ambele publicate. Aceste două versiuni, cât și cele mai bune manuscrise românești cuprind pasaje și învățăturile din care răposatul Russo a extras dovezile de mai sus, așa că după regulile critice nu le putem socoti ca interpolații. Dovezile de neautenticitate nu „dispar mereu“.

Iată câteva exemple: *Învățătura* intitulată: *Epistolia lui Neagoe către oazele mamei sale Neaga*, se găsește atât în versiunea grecească, publicată de V. Grecu (la p. 40—53), cât și în cea slavonă publicată de Lavrov (un fragment la p. 34)¹. Tot astfel, se află în versiunea grecească și învățătura despre „păcatie“ (p. 194—221), și nu lipsește nici cea slavonă (p. 6—19)², asemenea și cuvântul „la ieșirea sufletului“ (versiunea grecească, p. 221—235, cea slavonă la p. 57—58³, precum sînt cuprinse și în cele mai bune manuscrise românești.

Să poate afirma hotărît că un presupus manuscris al *Învățăturilor* lui Pseudo Neagoe, din care să lipsească tocmai părțile socotite de D. Russo ca dovezi de neautenticitate nu există.⁴ A scoate un argument în favoarea autenticității din existența presupusă a unui asemenea manuscris este inutil. Poate că pe baza criticii interne ar putea cineva încerca să dovedească drept interpolații pasajele amintite, deși se află în toate versiunile, dar se știe că rezultatele criticii interne sînt întotdeauna mai supuse îndoielii decît cele ce reies din comparația și stema manuscriselor. De altfel nici pe această

¹ Pentru care vezi mai sus argumentele sub literele G.H. Titlul la Lavrov, *op. cit.*: „Aceasta este solia lui Io. Neagoe voevod către moaștele mamei sale Neaga și ale fiilor săi, Petru și Ioan și fiicei sale Anghelina, cuvînt de umilintă“.

² Vezi argumentul sub litera F.

³ Vezi argumentele sub literele A și B. Cf. și St. Romansky, *Mahnreden des walachischen Wojwoden Neagoe Basarab an seinem Sohn Theodosios*, în *Jahresberichte des Instituts f. rumänische Sprache*, XIII, p. 144.

⁴ St. Romansky, care a comparat versiunea slavă cu cea românească, scrie: „Es ist mit Sicherheit zu sagen, das die Redaktion des slavischen Textes dieselben Artikel enthält, die in der vollstandigsten (rumänischen) Redaktion enthalten sind“ (*op. cit.*, p. 147).

cale a criticii interne nu s-a făcut pînă acum nici o încercare valabilă.

Firește că ultimul cuvînt asupra problemei *Învățăturilor* nu a fost încă spus. Pînă acum au fost analizate în special *Învățăturile* pe care le-am putea numi de pură literatură bisericească, despre care nu rămîne îndoială că sînt compilate după diferite lucrări slavone (de origine bizantină). Rămîn însă învățăturile cele mai importante din punct de vedere istoric, cele despre purtarea războiului, primirea și trimiterea solilor, despre purtarea la masă, despre judecată și tratarea dregătorilor domnești. Numai aci poate cineva surprinde deosebirea între cunoștințele unui domn și acelea ale unui călugăr. Nu este intenția mea să dezvolt acum această problemă, o voi face cu alt prilej, dar socot că pot enunța de pe acum rezultatul la care am ajuns, cu atît mai mult cu cît d. Grecu îmi cere cu rîvnă științifică să nu păstrez „în săltar“ argumentele mele. Cine cunoaște organizarea procedurii judiciare, protocolul de primire și de trimitere a solilor, ca și tactica de luptă din țările române în secolul al XVI-lea, vede destul de ușor că autorul *Învățăturilor* este strein de aceste lucruri. Are foarte puține cunoștințe tehnice, am zice de specialitate; nu este un domn al țării, ci un om depărtat prin situația sa de viața curții și a oastei, lipsit de cunoștințe esențiale, care face greșeli, înlocuind adesea faptele cu imaginația.

Mă deosebesc însă de părerea lui D. Russo în privința epocii redactării, care nu poate fi secolul al XVII-lea, ci a doua jumătate a celui precedent, adică într-o vreme mult mai apropiată de domnia lui Neagoe Basarab, cînd faima sa era încă vie. Manuscrisul slav, sau mai bine zis fragmentele de manuscrise ale *Învățăturilor* din Biblioteca Națională din Sofia sînt totuși, pe cît se poate judeca după criterii paleografice, din veacul al XVI-lea.¹

¹ B. Tonev, *Опис на рукописите и старопечатните книги на народната библиотека в Софии*, I, Sofia, 1910, p. 260—261 (ms. nr. 313) și II, 1923, p. 410, ms. 748. Cele două manuscrise sînt de proveniență deosebită. Un facsimil al unei pagini la Lavrov, *op. cit.*, planșa din anexă. După descrierea lui Tonev manuscrisul nr. 313 are o filigrană reprezentînd o pălărie de cardinal, ceea ce nu ne poate ajuta pentru datarea manuscrisului, căci filigrana în chestiune e o marcă de fabrică italienească, ce apare în secolul al XIV-lea și continuă să fie folosită mai multe veacuri

Nădăjduiesc că în vremuri mai prielnice voi putea publica cercetările mele și în acest chip voi putea împlini opera neterminată a răposatului meu profesor.

De altfel nu înțeleg ce are a face această chestiune cu sentimentele de bun român, problemă pe care o ridică d. Grecu la sfârșitul articolului d-sale. Tot o operă românească rămân *Învățăturile*, dacă au fost scrise de Neagoe sau de un călugăr muntean de la Mănăstirea Argeș, un teolog cărturar, admirator al domnului ctitor. Dacă aluzia se îndreaptă împotriva răposatului prof. Russo, trebuie să spun că deși de origine greacă, a adus învățămîntului și științei românești înalte servicii, închinîndu-le întreaga lui viață; a scris o frumoasă limbă românească, ce poate servi de model multor învățați români, ce scriu adesea fără multă grijă.

1944

de-a rîndul. (M. Briquet, *Les filigranes*, Paris, 1907, I, p. 222 și urm.) Părerea noastră asupra autenticității și a datei *Învățăturilor* lui Pseudo-Neagoe a fost expusă încă din 1929: P.P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, în *Sbornik Praci I. Sjezdu slovanskych filologu v. Praze 1929*, Praha, 1932, p. 214—215 (și extras aparte).

INVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB. PROBLEMA AUTENTICITĂȚII

INTRODUCERE

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie, o carte slavonă scrisă în Țara Românească, tălmăcită încă din veacul al XVII-lea în românește, într-o limbă aleasă, limba limpede și strânsă, cu ritmul ei special, care astăzi s-a pierdut, a trezit din vreme asupra-i atenția istoricilor și literaților moderni. Încă din 1843 Ioan Eclisiarhul a tipărit-o în București,¹ socotind-o drept o carte bisericească din pricina comorilor de pilde și sfaturi evlavioase ce cuprinde. Dar acest prim editor și-a îngăduit, cum spune și în titlu, să îndrepteze, schimbând adesea textul cel vechi, după cum i se părea lui mai potrivit. Curînd, istoricii începură să folosească *Învățăturile* ca un izvor pentru istoria noastră, din pricina cuprinsului politic al unor capitole cum sînt cele despre purtarea războiului, trimiterea și primirea soliilor, ospețele domnești, judecăți. Cel dintîi, Nicolae Bălcescu, în *Puterea armată în Țara Românească*, apărută la Iași în 1844, a scos din *Învățăturile* lui Neagoe unele știri ca să împlinească informația necesară cărții lui. După aceea, B.P. Hasdeu a publicat și el părți din *Învățături* în colecțiile lui de izvoare ale istoriei românilor.² La 1895 apărea toată partea a doua a *Învățăturilor* în *Uricariul*, vol. XXIV,

¹ *Învățăturile bunului și credinciosului domn al Țării Românești, Neagoe Basarab, către fiul său Teodosie voevod*, îndreptate de sfinția sa părintele Ioan, eclisiarhul curții, București, 1843.

² B.P. Hasdeu, *Arhiva istorică a României*, I-2, 1865, p. 111—122 și *Buletinul Instrucției publice*, 1865, august, p. 76—80.

al lui Theodor Codrescu (publicație postumă, Codrescu murise în 1894).¹

În genere, problema autenticității *Învățăturilor* atribuite lui Neagoe Basarab este socotită ca pornind de la cercetările lui D. Russo, dar nici savantul bizantinolog, nici ceilalți cercetători care s-au ocupat cu chestiunea aceasta, n-au observat că Th. Codrescu a fost în realitate cel dintâi care și-a arătat îndoiala <asupra> paternității lui Neagoe Vodă și a emis părerea, susținută mai târziu de D. Russo, că autorul *Învățăturilor* ar fi un călugăr: „Nu s-ar putea bănui aici mina unui scriitor posterior, care putând fabrica un discurs funebru ținut la moartea lui Ștefan cel Mare, a putut să făurească și niște Învățături pentru Neagoe către fiul său Teodosie? Frazeologia cea lungă bisericească, cunoștința perfectă a Scripturilor, stilul cel teologic și creștin ne arată că autorul mai degrabă pare a fi fost un purtător de mitră decât de coroană. Zicem aceasta cu atât mai mult, cu cât originalul, fost al lui Ștefan Cantacuzino, s-a găsit la Antohi Sion din Moldova, el care posedă și textul *Discursului funebru* a lui Ștefan cel Mare. Cunoaștem azi textul cronicarului Macarie, vlădica de Roman. Frazeologia cronicarului moldovean, luată după cronicarul grec Manassie, ne arată că acest mod de a compune după Scriptură era specialitatea călugărilor și a vlădicilor.”²

Dar când vremea cercetărilor critice în istoria noastră a început, răposatul profesor D. Russo a pus în chip științific problema autenticității.³ D. Russo și-a arătat în chip categoric părerea că *Învățăturile* nu sînt opera lui Neagoe vodă, ci a unui călugăr erudit din veacul al XVII-lea, admirator al ctitorului de la Argeș. Autorul călugăr a scris această lucrare pe temeiul unor scrieri religioase bizantine (în traducere slavonă), folosite în chip masiv și a atribuit apoi scrierea sa lui Neagoe vodă. Învățatul profesor de la Univer-

¹ Încă din 1841, Mihai Kogălniceanu amintea în *Arhiva Românească*, I, p. 92 de „manuscrisul foarte interesant: *Sfătuirea lui Neagu vodă către fiul său*. Este greu de crezut că această compunere să fie tocmai din vremea bunului voevod, dar oare să nu fie o prelucrare a cărții ce, după zisele lui Radu Grecianu, Neagu vodă au făcut-o în viața sa?”

² Theodor Codrescu, *Uricariul*, XXIV, p. 213.

³ Întii în scrierea *Studii bizantino-române*, București, 1907, apoi în alte scrieri, care vor fi citate în cursul prezentei cercetări.

sitatea din București, deși a dat la iveală câteva din argumentele sale în diferite scrieri, totuși n-a avut răgazul să publice înainte de sfârșitul vieții sale studiul critic complet asupra acestei probleme.

După descoperirea textului slavon al *Învățăturilor*, la Sofia¹, și a celui grecesc la Muntele Athos, la Mănăstirea Dionisiu², problema *Învățăturilor* a devenit, ca să zicem așa, internațională. Despre ea au scris învățați bulgari și ruși³ și, firește, mulți români. Totuși, chestiunea autenticității pusă de D. Russo n-a fost cercetată pînă acum într-un studiu complet și de aceea ne propunem în rîndurile următoare să împlinim această lacună. De rezolvarea ei atîrnă puțința de a înțelege o serie de fapte privitoare la istoria noastră și la vechea noastră literatură. Dacă *Învățăturile* sînt autentice, ele alcătuiesc un izvor istoric pentru începutul veacului al XVI-lea românesc. Nu numai știrile despre armată, judecată, ospete, dregători și soli se integrează între cunoștințele ce trebuie ținute în seamă pentru istoria acestei epoci, dar și întreaga atmosferă mistică ascetică a lucrării trebuie considerată ca doctrina domniei românești. Am avea dreptul să spunem că așa înțelegea un domn român exercițiul puterii, adică întocmai ca un ascet pe tron care socoate domnia o povară, o încercare dată de Dumnezeu, o ispită ce trebuie suportată. Dimpotrivă, dacă *Învățăturile* nu sînt autentice, ele nu mai pot fi recomandate istoricilor ca izvor de informație pentru instituțiile veacului al XVI-lea, iar alături de doctrina monahală a domniei, ce reiese

¹ Publicat de P.A. Lavrov, *Слова наказательных Воеводы Валацского Иоанна Нягоя*, St. Petersburg, 1904.

² Publicat de V. Grecu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab, versiunea grecească*, Acad. Rom., Studii și cercetări, 1942.

³ St. Romansky, *Mahnreden des walachischen wojwoden Nêgoe Basarab an seinem Sohn Theodosius*, în *Jahresbericht des Instituts f. rum. Sprache*, XIII (G. Weigand), Leipzig, 1908, P. Syrku, *К вопросу о подлиннике поучении валацского господаря Иоанна Нягое*, în *Известия отд. русского языка Акад. Наук*, V, 1900, p. 1284—1307; A.I. Jațimirskij, *Валацки Марк Аврелии и его поучения*, *ibidem*, X, 1905, p. 339—374. Înainte de publicarea textului slav al *Învățăturilor*, P.A. Lavrov încă din 1896 a prezentat un studiu preliminar: *Слова наказательных Воеводы Валацского Нягое сыну своему теодосию* (Cuvînte de învățătură ale voevodului Valahiei Neagoe către fiul său Theodosie), în *Чтение в обществе истории и древности Россииских* 1896, IV, 12 p., cu extrase după manuscrisul din Sofia.

din șirurile de umilință și lepădare de sine ale acestei scrieri, istoricul trebuie să reclădească adevărata înfățișare a unui domn român, a lui Neagoe Basarab îndeosebi.

Pentru istoria literaturii române luată în sens larg, cuprinzând adică și scrierile din perioada slavonă datorite românilor, un punct de sprijin cronologic, așezat cu această scriere, își are însemnătatea. O asemenea scriere, care învie literatura bizantină ascetică din primele veacuri ale creștinismului răsăritean, cu toată bogăția de imagini, o lucrare erudită, dar compusă după un anume plan nou, cu unele elemente noi, de către un autor în același timp învățat și talentat, nu face parte din nici un curent literar la noi. Nu avem deci elemente de comparație în acest gen, este în literatura noastră o scriere izolată și tocmai de aceea problema autenticității este așa de grea. Dacă scrierea este de la începutul veacului al XVI-lea, putem trage concluzia că după aceea, pînă la primele scrieri în românește, a urmat o lungă vreme de decădere, incapabilă să mai dea asemenea scrieri. Dacă, dimpotrivă, o putem așeza către sfîrșitul perioadei slavone, în preajma înfloririi literaturii române, atunci putem socoti *Învățăturile* ca floarea rară,¹ cu care se încheie și care rezumă epoca medievală-slavonă, după care urmează imediat vremurile noi.

NEAGOE BASARAB, CULTURA ȘI CARACTERUL SĂU

Izvoarele contemporane, în special corespondența diplomatică a lui Neagoe Basarab, ne îngăduie să ne facem o idee destul de limpede despre cultura și firea acestui domnitor muntean de la începutul veacului al XVI-lea. Ultimele cercetări au dovedit în chip neîndoielnic că el făcea parte din bogata și puternica familie a Craioveștilor, proprietarii tîrgului Craiova, mai tîrziu reședința banilor Olteniei. Neagoe de la Craiova fusese un boier bogat la mijlocul veacului al XV-lea, dar slava neamului o ridicaseră feciorii lui, Barbu

¹ Istoricul rus A. Yațimirskÿ, care crede în autenticitatea *Învățăturilor*, are cuvinte entuziaste despre autorul lor: „Preaales stilist, adînc cugătător, drept stăpînitor și cuminte moralist, domnul scriitor se dovedește, înainte de toate, un om înțelept“. *loc. cit.*, p. 339.

banul, Pirvu vornicul, Radu, Preda și Danciul. Mari seniori feudali, ei ridicaseră și răsturnaseră pe rînd pe mai mulți domni ai Țării Românești și obținuseră pentru familia lor reînființarea vechiului banat al Severinului, cu sediul însă la moșia lor de la Craiova pe Jiu, ridicată la rangul de tîrg. Stăpîni pe o oaste locală olteană, ei se socoteau egali cu domnii scoborîtori din vechea dinastie a lui Mircea și a lui Dan vodă; oameni bogați și evlavioși, ei întemeiaseră la 1488 Mănăstirea Bistrița în Vilcea, trimiteau daruri locașurilor ortodoxe de la Sf. Munte și ocupau funcții importante și la curtea din Tîrgoviște. Mihnea, zis cel Rău (1508—1510), numit așa de tradiția Craioveștilor, îi prigonise cumplit și-i alungase din țară, dar în această luptă cu marii feudali olteni, domnul este în cele din urmă învins și înlocuit cu Vlad cel Tânăr, fratele mai mic al lui Radu cel Mare (1510). Cînd însă și acesta pleacă urechea la glasul boierilor dușmani ai Craioveștilor, ei fac apel la turci, cu ajutorul cărora răstoarnă șiucid pe domnul țării, simplu instrument în mîinile lor. Dar boierii olteni se săturaseră să ridice mereu domni din vechea viță, care tot împotriva lor se ridicau, pesemne pentru că se simțeau de la o vreme prea strîmtorați de tutela exercitată de frații de la Craiova. Ei hotărîră atunci să puie în practică un plan îndrăzneț, să ridice în scaun pe unul dintre ai lor și astfel la începutul anului 1512 a fost impus domn, din mila Craioveștilor și a oștilor turcești pătrunse în țară, Neagoe, fiul lui Pirvu vornicul Craiovescu. Că Neagoe era fiul lui Pirvu și nicidecum un membru al dinastiei domnitoare, o spun toate izvoarele istorice contemporane, între care și cronica țării: „Neagoe vătaful de vînători, carele era nepot banului Barbului Craiovescul, feciorul Pîrvului, iar așa îl numia că este fecior de domn“... „Acest Neagoe vodă au fost fecior Pîrvului vornicului, nepot de frate banului Barbu Craiovescu“¹. „Apoi Pîrvuleștii... au ridicat domn dintr-înșii pre Negoitș voevod și i-au pus numele Basarab.“²

¹ Constantin Căpitanul Filipescu (în realitate Radu Popescu), *Cronica*, ed. N. Iorga, p. 33 și 34. Cf. și cronica lui Ludescu, care numește pe Neagoe, „un fecior de boiaru“ (ed. Bălcescu, p. 238). Preda Craiovescu, fiul lui Pirvu, e arătat de cronici ca fratele lui Neagoe vodă (Const. Filipescu, *op. cit.*, p. 42).

² M. Gaster, *Fragmente dintr-o cronică a Țării Românești*, *Revista Istorică Română*, VII, 1937, p. 159.

Neagoe vodă este primul domn al Țării Românești ales dintre boieri în locul descendenților vechii dinastii. Pentru a păstra aparențele, el și-a zis în actele sale *fiul lui Basarab-voevod* (cel Tânăr 1476—1482). Dar nimeni nu uitase că boierii în vremea lui Vlad vodă juraseră domnului că Neagoe este cu adevărat „fiul nostru și este și el ca și ceilalți boieri ai Țării Românești”.¹ Nici chiar *Viața* lui Nifon Patriarhul, care face apologia lui Neagoe vodă, nu-l numește fecior domnesc, ci „un cucon de boiar” și într-un pasaj recunoaște formal că domnul era fiul lui Pîrvul vornicul², iar italianul Bocignolli îl cunoscuse personal ca boier privat (che io essendo in Valachia, conobbi gentiluomo privato)³, ceea ce n-ar fi putut să fie un fiu de domn sub un voievod rival și bănuitor. Tot pentru a acoperi uzurparea fără drept, Neagoe ca domn și-a schimbat numele și s-a numit Basarab. Observăm că nu trebuie să ne înșelăm: numele domnului nu este Neagoe ca pronume și Basarab ca nume de familie, ci Neagoe boierul, transformat în Basarab ca domn, căci și acesta din urmă era un nume de botez pe atunci. Numai după el s-au numit Craioveștii Basarabi, deși n-aveau legături de sînge cu vechii domnitori.

Așadar, Neagoe fusese un boier oltean. Care putea fi cultura unui asemenea boier la trecerea dintre veacul al XV-lea și al XVI-lea? Cultura slavonă era concentrată mai ales la curte și la mănăstiri; ridicarea boierimii în locul vechii dinastii a fost tocmai cauza căderii limbii slavone în țările române.⁴ Se poate însă ca Neagoe să fi știut slavonește; căsătorit cu o doamnă sîrboaică, fiu al unuia din ctitorii de la Bistrița, centru de cultură slavonă, el trebuie să fi cunoscut poate acea limbă. În orice caz, Neagoe Basarab știa grecește. După cum spune *Viața Sf. Nifon*, Neagoe era „fiul sufletesc” al patriarhului, „a cărui învățătură și hrană sufletească

¹ Gavril Protul, *Viața lui Nifon patriarhul*, ed. Tit Simedrea, p. 11 și versiunea greacă, ed. V. Grecu, p. 133—134.

² *Ibidem*, cf. și p. 17 numește pe Neagoe „puiul leului”, iar „leul cel mare” este Pîrvul.

³ Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, p. 115.

⁴ P.P. Panaitescu, *Inceputurile literaturii în limba română*, *Revista Fundațiilor regale*, sept. 1943, p. 601—625.

dorea întotdeauna s-o primească“. El era *socotitoriul* lui Nifon, adică un fel de secretar al lui și în convorbirile sale cu patriarhul, Neagoe îl socotește ca un părinte.¹ Nifon era grec din Peloponez, familia tatălui său era dalmatină, dar grecizată și cultura lui era atonită, ca mitropolit de Salonic și apoi ca patriarh de Constantinopol nu putea fi decît pur grecească. *Învățătura dată lui Neagoe era deci desigur grecească.*²

De altfel Neagoe, care călătorise și la Constantinopol, s-a înconjurat, spre deosebire de predecesorul său, Radu cel Mare, de clerici greci. Pe cînd sfetnicii bisericești ai lui Radu erau — afară de grecul Nifon — Macarie, tipograful din Muntenegru și Maxim fostul despot al sîrbilor, la curtea lui Neagoe puteau fi întîlniți: Gavril Protul de la Athos, Teolipt patriarhul Constantinopolului, mitropoliții greci de la Serres, Sofia și Midia etc.³ Ajutoarele date de el mănăstirilor grecești din Orient, de unde ar fi putut eventual aduce și manuscrise de cărți bisericești, sînt încă o dovadă a înclinării lui Neagoe vodă către cultura grecească. La curtea lui erau și numeroși greci în slujba lui, nu numai clerici, de pildă Antonio Policalas, solul trimis de Neagoe la Roma.⁴ Poetul grec Maximos Trivalis a compus în timpul domniei lui Neagoe o epigramă în stil homeric în greaca veche, în care îl numește pe domnul Țării Românești, *divinul*, epitet dat de Homer lui Nestor și „marele conducător al războinicilor Misiei“. Patriarhul Nifon intervine la „marele rege“ ca Neagoe să fie așezat în „divinele palate ale Olimpului“. În această poezie cu reminiscențe clasice, elementul creștin lipsește

¹ Gavril Protul, *op. cit.*, ed. Tit Simedrea, p. 16 și ed. Grecu, p. 93. Nifon fusese făcut patriarh cu sprijinul Mării, văduva sultanului Murad II. Mara era mătușa mare a Despinei, soția lui Neagoe; Cf. C. Jirecek, *Geschichte der Serben*, II, p. 246. Pentru origina Despinei, cf. I.C. Filitti, *Despina princesse de Valachie, Revista Istorică Română*, I, 193, p. 241—250 și Marcel Romanescu, *Neamurile lui Neagoe vodă*, Craiova, 1940.

² Xenopol, *Istoria românilor*, ed. III-a, vol. VI, p. 213: „Este mai mult decît probabil că Neagoe cunoștea această limbă (greacă) deoarece el fusese socotitorul patriarhului Nifon la venirea acestuia în Muntenia în timpul lui Radu IV, însușire pe care n-ar fi putut-o îmbrăca pe lingă un patriarh grec, dacă n-ar fi știut grecește de mai înainte.“

³ Gavril Protul, *Viața lui Nifon*, ed. Tit Simedrea, p. 29.

⁴ Hurmuzaki, *Documente*, II-3, p. 308—309.

cu desăvîrșire.¹ Neagoe nu putea însă să aibă cultura unui fiu de domn crescut la curtea domnească în vederea domniei. Cunoștea ca boier în chip practic limba grecească și poate cea slavonă; dar nu a avut o creștere domnească, adică deosebită și superioară de aceea a celorlalți boieri. Ca boier a fost întâi vâtaf de vînători,² o funcție cu caracter semimilitar, vînătorii, cum arată numele lor, erau însărcinați cu vînarea fiarelor și animalelor necesare pentru rezervele de carne ale curții și oștirii. Această funcție arată că Neagoe era preocupat mai ales de lupte și de fapte practice, decît de cultură. Mai târziu, sub Vlad vodă cel Tânăr, e numit comis, adică demnitarul care se ocupă cu caii de călărie și de bătaie ai curții domnești.³ Ne-am fi așteptat pentru un boier învățat mai degrabă la cariera de grămătic, și de logofăt, prin care au trecut aproape toți boierii scriitori din veacul următor: Miron Costin (logofăt), Udriște Năsturel (al doilea logofăt), Nicolae Milescu (grămătic), Nicolae Costin (logofăt), Radu Grecianu (logofăt), Eustratie (al treilea logofăt). Nu este cazul însă cu Neagoe, care era considerat pe vremea lui mai ales ca un bun militar. În adevăr, în lupta dintre Craiovești și Mihnea vodă, dintre toți boierii, el este ales să conducă oastea care venea cu Vlad vodă; Neagoe comandă una din cele trei cete ale oștirii boierilor, el cîștigă lupta de la Cotmeana, nimicind oastea lui Mircea, fiul domnului.⁴ Neagoe avea oarecare experiență din țări străine, fusese la Constantinopol, precum și în Ardeal, unde avea și moșii⁵, căci sibiienilor le scrie: „*Din cîte locuri am străbătut în Ungaria, iar un turn mai frumos ca al vostru n-am văzut*”⁶. Dacă fusese în Ardeal ca sol sau ca pribeag, nu știm, se frecase oarecum de lumea apuseană. Așa se explică și o ciudată inițiativă a lui în timpul domniei: trimite la 1519 în numele său și al fiului

¹ N. Popescu, *Nifon II patriarhul Constantinopolului*, Acad. Rom., Sec. ist. Memorii, seria II, XXXVI, 1917, p. 791.

² Gavril Protul, *Viața lui Nifon*, ed. Tit Sîmedrea, p. II.

³ Nu cred că Neagoe postelnicul (stratonnicul) din anii 1492—1508 este același Neagoe Bîsarab. În această epocă era el vâtaf de vînători.

⁴ Gavril Protul, *op. cit.*, p. 17. Scurta biografie a lui Neagoe de N. Iorga în *Introducerea la ediția Învățăturilor* (Văleni, 1910) este greșită: Neagoe n-a luat domnia împotriva lui Mihnea, ci la răsturnarea acestuia a urmat Vlad cel Tânăr.

⁵ Veress, *Acta et epistolae*, IV, p. 112—113.

⁶ Hurmuzaki, *Documente*, XV—I, p. 287.

său Theodosie, cit și al supușilor săi, papii și bisericii romane cererea să fie legat de ea prin alianță perpetuă pentru lupta cu turcii.¹ E vorba de papa Leon X, marele protector al Renașterii, patronul lui Michelangelo și Rafael, la curtea căruia se înfățișă solul grec trimis din Țara Românească. Domnul oblăduitor al bisericii ortodoxe era deci în legături foarte intime cu papistașii.

Aceasta e tot ce putem spune despre cultura lui Neagoe din scumpătatea izvoarelor: avea o cultură de boier, nu de curte domnească, mai mult militar decât cărturar, cu unele legături grecești și apusene.

Ridicat în scaun cu ajutorul armat al turcilor², domnia lui a însemnat, cum am spus, o uzurpare în dauna vechii dinastii. Trebuia să recurgă la o genealogie falsă, o nedelicată față de amintirea părinților săi, ca să poată fi recunoscut ca stăpîn de către țară și de către boieri. Vlad vodă cel Tânăr, fratele lui Radu cel Mare a fost decapitat de pașa care adusese în scaun pe Neagoe, crimă care a căzut pe conștiința acestuia ca o pată, pe care zadarnic încerca s-o spele cu rugăciuni și jertfe. Acest fapt deosebit de interesant pentru caracterizarea ființei sufletești a lui Neagoe Basarab, mustrarea de conștiință pentru o crimă, este trecut în cronica veche a țării: „După aceea, Basarab vodă tare s-au căit de moartea lui Vlăduț Vodă, ce au chemat patrierși, vlădici, episcopi, egumeni, preoți, călugări, diaconi și i-au strîns toți în cetatea den Tirgoviște de au făcut sfînt mir cu multe rugăciuni și slujbe, Dumnezeu știe, la Sfînta Mitropolie, care iaste făcută de dînsul. După aceeaia Băsărab vodă au început a face milostenie mare pre la mulți oameni, făcut-au și besearici și mănăstiri, multe și aicea în țară și printr-alte țări și alte multe bunătăți au făcut în lume.”³ Iar o altă variantă a aceleiași cronici spune: „Basarabă vodă, căindu-se de moartea lui Vlăduț, au chemat patriarhi, arhiepiscopi, episcopi și tirgoveți, ca prin gătirea Sfîntului Mir să imblîn-

¹ Hurmuzaki, *Documente*, II-3, p. 308—309.

² Hurmuzaki, *Documente*, XV-1, p. 218, raport din Buda din 14 februarie 1512.

³ N. Iorga, *Cronicile muntene*, Acad. Rom., sec. ist., XXI, 1899, p. 309—310. Textul primitiv al cronicii, care a fost înlocuit mai târziu cu *Viața lui Nifon*.

zească minia lui Dumnezeu“.¹ Așadar, după părerea cronicarului, întreaga operă evlavioasă a lui Neagoe pornește numai din musturarea de conștiință pentru crima care pătase urcarea sa în scaun. De altfel, Neagoe fusese amestecat, măcar indirect, și în uciderea altui domn, a lui Mihnea cel Rău. După ce Neagoe în fruntea oștii de boieri îl răzbiise și-l alungase din țară, Mihnea încercase a doua oară să ia domnia, dar din nou fusese alungat de Craiovești și se adăpostise la Sibiu. Acolo însă l-a asasinat pe stradă cu pușca Dimitrie Iacșici, ruda Despinei, soția lui Neagoe (era văr primar cu Elena, mama doamnei Despina). Craioveștii care alungaseră pe domn, aveau interes ca Mihnea să nu rămie în viață, execuția o împlinise „cu rugăciunile Sf. Nifon“, o rudă a unuia dintre ei, anume a lui Neagoe, probabil cu știerea lui.²

Firește că nu putem explica toată activitatea religioasă a lui Neagoe vodă, cum face cronicarul, numai din acest punct de plecare al căinții, sint și alte resorturi sufletești de care trebuie să ținem seama și de care va fi vorba imediat. Deocamdată reținem faptul că uciderea lui Vlad vodă a provocat o adincă turburare lui Neagoe, care s-a lăsat ca un vâl de doliu pe domnia lui.

Unul din acele resorturi sufletești, care explică domnia și firea lui Neagoe vodă, este mândria de boier, a învingătorului și a ostașului care a luat scaunul cu sabia. El scria sibienilor: „Așa voesc domnia mea să vă iau gorștină (impozit pe vite), căci nu vreau să ziceți că este țara fără domnitor, ci o să vedeți că sint domnitor destoinic și are țara aceasta domnitor“³. Tonul scrisorilor sale este trufaș

¹ Filstisch, apud Șincai, *Cronica*, ed. Iași, 1853, II, p. 173. Inscricția de pe mormintul lui Vlăduț la Mănăstirea Dealul: „Și au venit domn Io Basarab vodă și fiind luptă și au tăiat capul lui Io Vlad vodă în cetatea București“. St. Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 326; cf. și *Cronica* publicată de M. Gaster, *op. cit.*, în *Revista Istorică Română*, VII, p. 159, „au făcut sfat la sfinta metropolie pentru moartea lui Vlăduț vodă“.

² Despre uciderea lui Mihnea, Miles, *Siebenburgischer Würg Engel*, Sibiu, 1670, p. 7; Al. Lapedatu, *Moartea lui Mihnea cel Rău*, în *Convorbiri literare*, 1916, p. 314—325. Asasinatul fusese executat în stradă de Dimitrie Iacșici. Danciul, fiul lui Basarab cel Tânăr (deci, după genealogia oficială, fratele lui Neagoe) și Albul vistier. Ucigașii fură linșați de popor.

³ Gr. Tocilescu, *534 de documente slavo-române*, p. 249.

și adesea amenințător: „Să știți că eu voi face Țara Birsei, așa că nu i se va cunoaște nici locul”.¹ Un astfel de ton nu întrebuițase nici Ștefan cel Mare și nu-l va folosi nici Mihai Viteazul, oameni mai moderați decât vajnicul Neagoe. Scrisorile către brașoveni și sibieni ale acestui domn sînt pline de amenințări cu răzbunarea, chiar cu *tragerea în țepă*.² Cere ca cei ce i-au greșit... „să se pedepsească, să învețe minte... să faceți scandal (sic)”.³ Avem a face cu un om cu fire iute la mînie, adesea îi scapă cuvinte nesăbuite față de soli, pe care apoi le regretă. În 1517 el scria sibienilor o scrisoare caracteristică în cel mai înalt grad: „Noi acum ne-am cam aprins față de omul domniilor voastre și în furia noastră am aruncat ceva vorbe urite. Apoi am avut sfat cu boierii noștri și ne-am convins că avem dușmani destui care ne vor răul... Luasem hotărîrea să arestez pe toți oamenii voștri și să nu-i mai las pe la noi”, dar și-a schimbat gîndul și cere acum să fie între ei „pace și prietenie”.⁴ Să se noteze că domnul care nu știa să sestăpînească în fața solilor străini și al cărui temperament înflăcărat trebuia să fie potolit de către boieri, nu-și schimbă cugetul decît pe motivul că „avem dușmani destui” și nicidecum din sentimentul creștinesc al păcii între vecini, al dorinții de împăciuire care-i este complet străin în această scrisoare.

Cînd meșterii din Sibiu i-au adus cădelnița de argint lucrat, comandată de dînsul pentru Mănăstirea Argeșului, Neagoe se supără și-i ocărește pe latinește: „Ad modum Ciganorum erat fabricatum” (este lucrată țigănește).⁵

Nu putem spune cu dinadinsul că Neagoe era un om crud, deoarece cruzimea este o trăsătură generală medievală, dar nici mai blînd n-a fost el decît alți domni din vremea aceea și poate spre mirarea multora, unele porunci îl pun alături chiar de Vlad Țepeș. Astfel poruncește să fie *trași în țepă* toți negustorii necinstiți⁶, pe un pretendent la tron, „l-am prins, scrie el, și cum este legea l-am însemnat” (adică i-am tăiat nasul)⁷. Într-o hotărîre privitoare la păs-

¹ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 256.

² *Ibidem*, p. 224.

³ *Ibidem*, p. 226.

⁴ Hurmuzaki, *Documente*, XV-1, p. 221.

⁵ Hurmuzaki, *Documente*, XV-1, p. 237–238.

⁶ Tocilescu, *op. cit.*, p. 224.

⁷ *Ibidem*, p. 228.

torii mocani de peste munți, care veneau să-și pască vitele pe plaiurile Țării Românești, evlaviosul Neagoe spune: „Cîți păstori vor fi găsiți (în țară), apoi domnia mea pe acei păstori îi voi tăia și vitele le voi lua cu totul“.¹ Pe dușmanul său din vremea boieriei, Bogdan, cumnatul lui Radu vodă cel Mare, Neagoe, cum spune *Viața lui Nifon*, l-a ucis „cu grele munci“ (adică torturi).² Pe logofătul Blagodescu, „l-au trimis (Neagoe vodă) de l-au călugărit și și-au dat sfîrșitul“³. Domnia lui Neagoe nu aduce, cum se vede și din aceste exemple, o împăciuire între partidele boierești din țară, dimpotrivă, un mare număr de boieri fugiră de teama lui în Moldova și la moartea domnului se întoarseră cu armele în țară împotriva fiului său „auzind poftita de dinșii moarte a lui Neagoe vodă“.⁴ Pe sibieni îi asigură: „Oriciți hoți voi găsi că au furat ceva săracilor domniei voastre, măcar și un pui de găină, am poruncit pe toți să-i spînzure, ca să nu mai cuteze cineva să fure“⁵.

Dacă asemenea porunci nu sînt prea mult deosebite în atmosfera tulbură a vremii, trebuie totuși să ne oprim asupra unei scrisori a lui Neagoe, foarte caracteristică și ea pentru a lumina anume colțuri ascunse ale caracterului domnului „ctitor al ortodoxiei“. Miloș vodă, pretendentul la tron care sălășluise multă vreme în Ardeal și încercase zădarnic să răstoarne pe Neagoe vodă, se dusesese la Poartă în 1519, iar sultanul poruncise să fie aruncat în închisoare, unde fu chinuit și apoi omorît. Neagoe vodă, aflînd de moartea rivalului său, este cuprins de o nobilă bucurie și scrie sibi-enilor: „Miloș... din porunca sultanului a fost legat și aruncat în închisoare grea, unde a și murit în lanțuri. Miloș a depus multe stăruințe împotriva noastră și a fost un potrivnic și un dușman și al acestei țări a noastre, ba chiar și al Țării Ungurești. De aceea ne-am bucurat și ne-am veselit în chip deosebit de moartea și de uciderea lui. Socotim că

¹ *Ibidem*, p. 248.

² Gavril Protul, *Viața Sf. Nifon*, ed. Tit Simedrea, p. 20.

³ *Cronologia tabelară*, în *Operele lui Constantin Stolnicul Cantacuzino*, ed. Iorga, p. 29.

⁴ Constantin Căpitanul Filipescu (Radu Popescu), *Cronica*, ed. Iorga, p. 42—43.

⁵ P.P. Panaitescu, *Documente slavo-române din Sibiu*, Acad. Rom., Studii și cercetări, XXXII, p. 25—26.

și frățiile voastre de asemenea vă veți veseli, ca pentru orice fericire a noastră”.¹ În ultima frază este și o ironie, căci în realitate sibienii adăpostiseră și sprijiniseră multă vreme pe pretendentul Miloș; acum Neagoe le face în necaz și triumfează ironic.²

Departate de noi gîndul de a trage concluzia din textele de mai sus că Neagoe ar fi fost un monstru de răutate; era un demnitar lumesc, un boier din vremile crude și aspre ale sfîrșitului Evului-Mediu, un temperament mindru și aprins, violent și citeodată cinic. În nici un caz nu era un sînt.

Se știe că patriarhul Nifon, „Învățătorul” lui Neagoe se certase cu Radu cel Mare care adăpostise la curtea lui pe patriarhul caterisit, pentru că Domnul Țării Românești aprobase un divorț și căsătorise pe sora sa cu Bogdan, boierul moldovean despărțit de prima lui soție, socotind că aceasta constituie un păcat de moarte.³ Neagoe, care e arătat în viața lui Nifon ca un ideal demn de patronul său, nu era însă de aceeași părere. El scria sibienilor pentru o femeie Cherața, probabil o boieroaică: „Să se despartă de acel bărbat, căci îl cunoașteți și domnia voastră, ce fel de om este”.⁴ Scrisoarea prin care domnul cerea aprobarea divorțului nu era îndreptată către ierarhii bisericii, ci autorităților lumești, municipale, din Sibiu.

Rămîne totuși în fața tuturor acestor fapte și trăsături sufletești ale domnului, opera lui de ctitor. Fără îndoială, Neagoe a fost cu totul deasupra înaintașilor și urmașilor săi în scaun în privința înzestrării bisericii Răsăritului. Rămîne în istoria românilor ca un mare ctitor, cel mai mare ctitor și opera aceasta înseamnă ridicarea și poate salvarea culturii ortodoxe căzute în sărăcie și prigoană sub stăpînirea turcilor. Numai că motivele acestei opere rămîn încă ascunse și nu ne putem grăbi să o atribuim evlaviei umile a creștinului plecat în fața atotputerniciei care-l apasă. Literatura medievală scrisă de clerici, la noi și de

¹ Hurmuzaki, *Documente*, XV-1, p. 240—241.

² T.G. Bulat, *Personalitatea religioasă a voevodului Neagoe Basarab*, Craiova, fără dată; un admirator convins al lui Neagoe, pomenind de această scrisoare exclamă: „Neagoe nu mai apare de loc în această împrejurare ca un creștin practicant” (sic), (p. 15).

³ Gavril Protul, *Viața lui Nifon*, ed. V. Grecu, p. 90.

⁴ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 229.

altfel în toată lumea creștină, aruncă asupra lumii laice concepția proprie de ascetism și umilință, care, la o cercetare mai atentă, se dovedește că nu este împărtășit de toți. Chiar *Viața lui Nifon* spune că la curtea lui Neagoe se afla un boier înalt demnitar al curții domnești, care refuză să sărute moaștele sfântului și nu crede în puterea lor făcătoare de minuni.¹ Temperamentul lui Neagoe nu era nici umilit, nici plecat. Dacă ar fi să credem cronica, uciderea ce a pătat urcarea lui în scaun a fost pricina jertfelor sale bănești pentru biserică. E posibil ca și acest lucru să fi înrăurit hotărârile sale, dar trebuie să observăm că opera de ctitor începe înainte de decapitarea lui Vlad vodă cel Tânăr; ca boier Neagoe clădise o biserică numită Sfinții Apostoli², era în tradiția Craioveștilor, părinții lui Neagoe, boierii olteni, mândri că numele lor stă alături cu al domnilor, în mănăstirile din țară, ca și la Muntele Athos. Iar în scaunul domniei Neagoe era urmașul lui Radu cel Mare, care lăsase o tradiție de primire a înalților ierarhi ai bisericii, de ctitorii locașurilor sfinte. Doamna Despina era o prințesă sîrbă fugară, din neam de ctitori evlavioși. În această operă de ridicare de mîndre locașuri peste mări și țări era însă mai multă mîndrie imperială decît umilință creștină. Ca și împărații Răsăritului de odinioară, domnii români întindeau mîna lor protectoare asupra bisericii, o acopereau cu aur, cu odăjdii prețioase și călugării, stareții, ba chiar patriarhii, veneau să li se închine umili, cu mîna întinsă.

Și Neagoe era un om luxos, nu numai pentru biserică, dar și pentru el însuși. Pe Gheață spătarul îl trimisese să cumpere la Brașov „o blană de viezure pentru o haină și altă blană, să fie de helgie, iarăși pentru o blană. Și viezurul să fie de pe spinare și să-mi tocmiți pieile amîndouă...³ și ce le va fi prețul... voi trimite totul“. Tot la Brașov tocmise Neagoe un giuvaergiu, căruia îi trimisese mărgăritare: „i-am dat lui ca să ne facă un colier de mărgăritare“ (mărgăritarele fuseseră trimise din țară)⁴. Cînd doamna

¹ Gavril Protul, *op. cit.*, ed. Tit Simedrea, p. 22—23.

² *Ibidem*, p. 16.

³ Tocilescu, *op. cit.*, p. 247.

⁴ *Ibidem*, p. 226.

Despina muri de ciumă la Sibiu în 1554, cronicarul sas înseamnă: „A lăsat așa de mari bogății după dinsa la Sibiu, încît i s-a făcut o înmormintare măreață“¹. Iar turcii, la moartea lui Neagoe ridicară pe fiul său Teodosie și puseră mina pe tezaurul tatălui său.² Figura lui Neagoe apare din izvoare pe un fond de aur, nu aurul aureolei sfinților din icoane, ci aurul metalic și frumos sunător.

Solii lui Neagoe sînt trimși pînă la Veneția în mai multe rînduri, fapt care nu se întîlnește sub domnii dinaintea lui, pentru negoate (mercancis), desigur pentru obiecte de lux, care erau specialitatea fabricației și a exportului republicii de la Adriatică și ca să fie bine servit, domnul muntean trimite dogelui în dar un cal valah în valoare de două sute de ducați.³ Tot un lux pentru acele vremi poate fi socotit și faptul că Neagoe ținea cu leafă la curtea lui un chirurg străin, pe Hieronim Raguzanul, însărcinat să-i apere trupul de orice atingere a bolilor.⁴ Să nu uităm de altfel că pe fresca de la Snagov, Neagoe este singurul domn român de la Mircea încoace înfățișat cu vulturul bizantin de aur cu două capete cusute pe hainele lui <de> brocart roșu. Această înfățișare de lux bizantin se potrivește cu străfulgerarea trufașă a cuvintelor de foc din scrisorile lui. Neagoe era un mare stăpînitor ortodox, cu ceva oriental, nu un suflet de ascet; din această latură a personalității lui decurge opera lui de înzestrare a bisericii ortodoxe.⁵

¹ M. Miles, *Siebenburgischer Würg, Engel*, Sibiu, 1670, p. 201.

² I.C. Engel, *Geschichte der Walachei*, p. 201.

³ N. Iorga, *Două documente raguzane*, în *Arhiva*, IV, 1808, p.66—69; cf. și Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. 844.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Judecata lui Xenopol, *Istoria românilor*, ed. III-a, v. IV, p. 183—184, despre Neagoe e severă și nedreaptă: „Rezultatul domniei lui Neagoe fu fatal Munteniei. Cheltuielile exagerate făcute cu trebile bisericesti sărăciau poporul, pe cînd în privința politică țara era într-o mare înjosire. Către turci slugărie înjositoare, către unguri închinare, după principiul bisericesc pe care-l practica cu toată osirdia evlaviosul Neagoe: Capul plecat, sabia nu-l taie. Rezultatul însă cel mai fatal al acestei domnii fu sporirea nemăsurată a invaziei grecești“. Scrisoarea citată la p. 179, în care Basarab-vodă spune de un negustor turc „bun prieten al domniei mele“, nu este însă a lui Neagoe, ci a lui Laiotă Basarab (cf. I. Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul*, I, p. 123—124).

ÎNVĂȚĂTURILE CĂTRE TEODOSIE VODĂ

Cartea intitulată: *Învățăturile lui Io Neagoe voevod către fiul său Teodosie* este o scriere ce ocupă un loc deosebit în vechea noastră literatură, deși nu este unică în genul său, căci Învățături, care arată doctrina românească a „domniei“ au fost mai multe. Se mai pot cita în acest gen literar câteva pagini slavonești într-o prefață a mitropolitului Chievului, Petre Movilă, către fratele său mai mic Moise vodă, numit în 1631 domn al Moldovei.¹ Apoi sfaturile lui Nicolae Mavrocordat în grecește adresate fiului său, Constantin vodă (pe la 1725)², iar traducerea din latinește în românește a *Ceasornicului domnilor* de Antonio de Guevara (compus la 1529), de către Nicolae Costin pentru Nicolae vodă Mavrocordat, tot din aceeași serie de lucrări face parte³. În grecește, dar tot pentru domnii noștri, au scris mitropolitul Antim Ivireanu învățături „creștine-politice“, o culegere de sentințe filozofice pentru Ștefan vodă Cantacuzino⁴, iar profesorul Azarie Cigala pentru fiii lui Mihai Racoviță.⁵ Pe de altă parte, Învățăturile împăratului bizantin Vasile Macedoneanul către fiul său au fost traduse în greacă nouă din porunca lui Constantin Brincoveanu la 1691.⁶

În literatura bizantină acest gen era mai cultivat și a dat câteva opere întinse și remarcabile, de la sfaturi propriu-zise pentru domnitori, pînă la manuale de strategie pentru folosul stăpînitorilor. Lui Vasile Macedoncanul (867—886) i se atribuie sfaturi către fiul său Leon și însăși vestita scriere a împăratului Constantin Porfirogenet (913—959), *De administrando imperio*, dedicată fiului său Romanos, este un manual pentru domnitori, completat cu alte scrieri despre ceremonii de curții, despre solii, strategie etc.⁷

¹ Cf. P.P. Panaitescu, *Petre Movilă și Românii*, extras din *Biserica Ortodoxă Română*, LX, 1942, p.7—8, sept.-oct.

² Hurmuzaki, *Documente*, XIII, p. 459—460.

³ Cf. N. Cartoian, *Ceasornicul domnilor*, în *Cercetări literare*, IV, p. 1—22.

⁴ Tipărite la București în 1715, cf. Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p.498—499.

⁵ D. Russo, *Elenismul în România*, București, 1912, p.59.

⁶ *Ibidem*, p. 60.

⁷ Ed. Bonn, Cf. Montelatici, *Letteratura Bizantina*, Milano, Hoepli, 1916, p. 140—143 și D. Simonescu, *Literatura română de cere-*

Unul dintre ultimii împărați bizantini, Manuel Paleolog, a scris și el sfaturi pentru fiul său, la 1417.¹ Dintre manualele de strategie bizantină amintim pe al împăratului Maurikios (582—602), pe al lui Leon al VI-lea cel Înțelept (886—912), pe al lui Kekavmenos din veacul al XI-lea.² În Rusia, marele cneaz Vladimir Monomah din Kiev (1053—1125) scrie și el sfaturi în limba slavo-rusă pentru fiii săi.³

În Apus, în special în vremea Renașterii, cărțile de învățături sînt multe, dar ele se adresează mai ales nobililor, care vor să capete ușor și sigur manierele elegante de la curte; de aci pornește și celebrul *Il libro del cortegiano* al lui Baldasar Castiglione (1528) (scris la 1514), care a avut răsunet pînă și în țările vecine cu românii. În Polonia, în veacul al XVI-lea, Górnicki scria imitînd pe cel italian, un „Dworzanin Polski” = curtezanul polonez⁴. Este deci vorba de un gen foarte răspîndit. Dar în această țară vecină s-a scris și o altă lucrare de *Învățături* pentru un domnitor, mai veche și mai importantă din punctul nostru de vedere. E vorba de scrisoarea în limba latină a reginei mame a Poloniei, Elisabeta, văduva lui Cazimir IV, către fiul ei, Vladislav regele Ungariei și Boemiei, care aștepta nașterea unui copil (copilul nu fu însă un băiat, cum credea Elisabeta, ci o fată). Tratatul educativ al reginei Poloniei scris la 1502,

monial, București, 1932, p. 14—15, nota 2; Constantin Porphyrogenete, *Le livre des cérémonies*, 2 vol., Paris, 1935, ed. A. Vogt.

¹ D. Russo, *op. cit.*, p. 58. *Migne. Patrologia Graeca*, CLVI.

² Cf. Montelatici, *op. cit.*, p. 271—272.

³ Textul la F. Buslaev, *Русская Хрестоматия*, ed. VIII-a, Moscova, 1901, p. 71—78; Cf. N.V. Șliakov, *О поучении Владимира Мономаха*, St. Petersburg, 1901. Despre aceste *Învățături*, v. și Șt. Ciobanu, *Curs de istoria literaturii române vechi* (litografiat), I, 1929, p. 302—305, care încearcă să arate asemănări între ele și *Învățăturile lui Neagoe*, afirmînd chiar că ar avea la bază izvoare comune. Învățăturile Monomahului, foarte scurte, se deosebesc esențial de cele atribuite lui Neagoe, orice tendință ascetică de renunțare la viață lipsește din ele. El recomandă energie și luptă, război și vînătoare. Autorul se dă ca pildă pe sine: „Mi-am spart capul de două ori”, spune cu mîndrie. Scrierea e plină de amintiri personale, descrierea faptelor autorului, convorbirile lui cu alți cnezi ruși.

⁴ Górnicki, *Dworzanin Polski*, Biblioteca Wende, Varșovia, 1922, ediția iniția apare la 1566 la Cracovia. Cartea e scrisă, ca și a lui Castiglione sub formă de dialog între mai mulți nobili.

la Cracovia, în realitate datorit unui sfetnic de la curte și nu reginei, cuprinde sfaturi morale și politice pentru un domnitor, primirea solilor, vânatoare, educație morală și literară, banchete, alegerea sfetnicilor și evitarea lingușitorilor, dărnicie față de slugi, învățarea limbilor străine etc. Exemplele sînt luate din antichitate și din istoria casnică a Iagellonilor, nici un text religios creștin nu e citat.¹

Învățăturile pentru Teodosie vodă au fost scrise în limba slavonă, apoi traduse în românește și în grecește.² Prima parte a învățăturilor, care lipsește în traducerea grecească, cuprinde o serie de pilde. Autorul pune în fața cititorului pilda regilor și a împăraților din trecut, care au cîrmuit bine țările lor și a celor care, dimpotrivă, s-au depărtat de la calea cea dreaptă. Pildele sînt culese, cum era de așteptat, în legătură cu spiritul lucrării, nu din istoria profană, ci din cea sacră, anume mai întii din istoria regilor lui Israel din Biblie, a împăratului Constantin cel Mare extrasă dintr-o operă hagiografică, și a împăratului indian Ioasaf, a cărui viață e luată din vestita carte *Varlaam și Ioasaf*, o prelucrare, precum se știe, a vieții lui Budha, întemeietorul religiei noi indiene. Toate aceste pilde sînt comentate; autorul se adresează către „fătul meu“, adică lui Teodosie vodă, subliniind în fiecare caz purtarea rea sau bună a fiecărui suveran luat drept pildă.

Partea a doua a *Învățăturilor* cuprinde alt plan: sînt o serie de învățături, fiecare pentru împrejurări speciale din viața unui domnitor. E instructiv, pentru a vedea cum înțelege autorul activitatea unui voievod român, să înșirăm subiectele acestor învățături: a) învățătura pentru dragostea de Dumnezeu; b) pentru milostenie și viața lumii deșarte; c) scrisoarea (lui Neagoe) către oasele mamei sale și a copiilor răpoși, cuvînt de plîngere; d) învățătură ca să nu întoarcă rău pentru rău; e) despre masă și împotriva beției; f) despre judecată; g) pentru cinstirea

¹ *Helisabetha Poloniae regina Wladislao Pannoniae Bohemiae regi, filio carissimo de institutione regii pueri*, la H. Zeissberg, *Kleinere Geschichtsquellen Polens in Mittelalter*, în *Archiv für österreichische Geschichte*, LV-1, 1877, p.99—136.

² Pentru ediții, vezi mai sus, p.163—164. Ediția N. Iorga, *Învățăturile lui Neagoe vodă (Basarab) către fiul său Teodosie*, Vălenii de Munte, 1910, după ediția lui Ioan Eclesiarhul din 1843.

icoanelor; h) pentru cinstirea boierilor; i) despre solii și despre purtarea războiului; j) despre milă și odihnire; k) despre pecetia acestei lucrări; l) rugăciunea lui Neagoe vovod la ieșirea sufletului.

Precum se vede, cele câteva învățături, pe care le-am putea numi politice, sînt înecate în învățături cu caracter moral-religios. Chiar învățăturile politice cuprind, cum vom vedea, întinse pasaje de morală și extrase din cărți ascetice.

Grație în special cercetărilor răposatului profesor D. Russo, se cunosc azi multe din izvoarele învățăturilor; această scriere este în mare parte un mozaic de extrase din tot felul de scrieri religioase, din Sf. Scriptură, din *Varlaam și Ioasaf*, pus la contribuție și în partea a doua, apoi din *omiliile* (cuvîntările) lui Ioan Gură de Aur, precum și din cuvîntări apocrife atribuite acestui ierarh al bisericii, dar mai ales pasaje foarte întinse, capitole întregi sînt reproduse din lucrarea *Umilenie* a lui Simion monahul, scriere bizantină de caracter ascetic, cuprinzînd sfaturi pentru părăsirea vieții lumești, mortificarea trupului, viață călugărească (idei ce predomină de altfel și în romanul *Varlaam și Ioasaf*, istoria fiului de împărat din India, care a părăsit palatele și domnia și a trăit ca un pustnic în sărăcie și abținere), apoi din *Dioptra* (oglinďă) a lui Filip Solitarul (pustnicul), altă carte ascetică bizantină, care recomandă și ea părăsirea acestei lumi deșarte și retragerea în pustie, *Leastvița* sau *Scara* lui Ioan Scolasticul, zis Klimax (Scărarul), tot o scriere ascetică monahală, datorită unui clăugăr bizantin din secolul al VI-lea, care urmărește să dea cele 30 de trepte (de aci numele de *scară* dat acestei scrieri) ale perfecțiunii ascetice, prin desprinderea treptată a sufletului de lume. Cartea a fost folosită de autorul *Învățăturilor* într-o traducere slavă după originalul grecesc; ea a circulat și pe alte căi în țările române și a fost tradusă în românește, tot după slavonește, la 1618 de Varlaam vizitorul mitropolit al Moldovei.¹ În sfîrșit, mai amintim ca lucrări puse la contribuție de autorul învățăturilor și scrierile lui Efrem Sirul, himnograf sirian, care scrie în gre-

¹ Ediția Migne, *Patrologia greaca*, LXXXVIII. Cf. Montelatici, *Letteratura bizantina*, p. 100; Gh. Ghibănescu, *O nouă lucrare a mitropolitului Varlaam*, în *Arhiva*, XXV, 1914, p. 65—107.

cește în secolul al V-lea și face parte și el din corul celor ce disprețuiesc „plăcerile acestei lumi“, împărățiile și puterea; apoi și unele vieți de sfinți, în special a Sf. Constantin cel Mare¹, precum și din *Fisiolog*, o carte bizantină cu pilde din viața animalelor².

D. Russo care pregătea o ediție critică a textului grecesc al *Învățăturilor*, afirmă că „din cele 10—11 învățături propriu-zise șase sint plagiate în parte sau total după Simion monahul, una după Efreem Sirul (pseudo-Hrisostom)“³.

Toate aceste izvoare grecești bizantine ca și textele din Sfinta Scriptură au fost cunoscute de autor numai în traducere în limba slavonă, singura pe care o cunoștea și în care de altfel și scria.⁴

Autorul *Învățăturilor* era deci un cărturar în slavonie, dispunând de o bibliotecă de manuscrise; un mare erudit în literatura ascetico-religioasă, cunoscând desigur texte întregi pe de rost, ca să poată intercala pasajele potrivite la locul unde urmau să illustreze gândirea lui, căci un scriitor medieval nu lucra cu sistem de fișe. Erudiția lui era însă unilaterală, ca limbă exclusiv slavonească și ca subiect numai din literatura religioasă și anume dintr-o parte specială a acesteia, aproape numai din lucrările ascetice ce tratează despre virtuțile monahismului și părăsirea lumii deșarte, o ramură a literaturii religioase cuprinzând un ideal foarte nepotrivit cu acela al unui viitor domnitor care este menit să cîrmuiască lumea, nu să fugă de supușii lui. Nici cronici, nici istorii, nici acte publice, n-au trecut prin mâinile acestui scriitor. Avea foarte slabe cunoștințe istorice; de pildă, vorbind de împăratul Constantin cel Mare, face acest groaznic anacronism: „măcar deși fu Constantin prins de turci întii și vrură să-l junghie și să facă

¹ Care nu este viața Sf. Constantin de Eftimie de Tîrnova, cum crede Șt. Romanski, *op. cit.*, p. 176, ci o altă viață care i-a servit de izvor. Cf. D. Russo, *Studii și critice*, p. 9; Despre izvoarele *Învățăturilor* în general cf. D. Russo, *op. cit.*, p. 3 și același, *Studii bizantino-române*, p. 8—9, 19, 49.

² St. Romanski, *op. cit.*, p. 181.

³ D. Russo, *Studii și critice*, p. 3; V. Grecu în ediția citată a versiunii grecești a *Învățăturilor* n-a indicat decît o mică parte a împrumuturilor făcute de autor și anume în special cele ce fuseseră semnalate mai înainte de D. Russo.

⁴ Cf. D. Russo, *op. cit.*, și St. Romanski p. 167—192.

jartvă spurcaților lor idoli, iară degrab fu scos și izbăvit de Dumnezeu curînd din mîinele lor¹. Este probabil că cercetarea izvoarelor *Învățăturilor* nu este completă încă și sint de așteptat și alte descoperiri de izvoare, dar toate, dat fiind spiritul lucrării, trebuie să fie din aceeași categorie.

Caracterul *Învățăturilor* adresate lui Teodosie vodă spre deosebire de acela al *Învățăturilor* scrise de împărații bizantini și ruși, care și atunci cînd fac morală se gîndesc la viața lumească, nu este practic, ci moral-ascetic, autorul nu urmărește atît să dea un manual cu sfaturi folositoare pentru toate împrejurările domniei, cît directive sufletești și religioase asupra unei anumite atitudini în viață. Cartea aceasta, chiar atunci cînd dă sfaturi pentru banchete sau război, izbutește în chip paradoxal să rămîie o carte religioasă. Ceea ce predomină în orice împrejurare este nevoia rugăciunii, a smereniei și teama de păcat care rezolvă după autor toate problemele grele ale cîrmuirii. Astfel, în învățătura menită să arate cum trebuie să stea domnul la masă, partea cea mai întinsă, mai mult de jumătate din text, cuprinde pilde din Biblie: Noe, Holofern, Samson, împotriva beției și necumpătării; este o predică împotriva beției după Simion pustnicul, nu un cod de maniere de curte. Iar în restul aceleiași învățăture, ideea principală stă în aceea că domnul la ospăț să nu fie cuprins de bucurie, ci să-și amintească de Dumnezeu („o veselie ca aceasta nu o primește Dumnezeu, ci îndepărtează pe un suflet ca acela“)². În învățătura despre *judecată*, trei sferturi din text cuprind pasaje extrase din cărțile sfinte despre dreptate, iar în cea despre solii se recomandă domnului ca atunci cînd trimite un sol să rostească mai întii o rugăciune către Maica Domnului, care este dată în întregime. „Pe lingă aceasta, în taină trimiteți către sfintele locașuri și dumnezeieștile biserici și faceți către Dumnezeu rugă și priveghere și dați și cerșetorilor milă. Căci milostiva jertfă este nepătată și plăcută lui Dumnezeu.“³ În acest chip se vor rezolvi toate tratativele diplomatice.

Autorul sfătuiește pe Teodosie vodă să devie un ascet. Un domn al țării trebuie să fie sărac lipit: „Cine iubește mult

¹ *Învățăturile*, Ms. 3488, Ac. Rom., f. 55 r. Cf. și mai sus: „Îndată fu turcii biruiți“.

² *Ibidem*, ediția grecească, ed. V. Grecu, p. 73.

³ *Ibidem*, p. 137.

averea nu este creștin, ci închinător la aur“¹. Patriarhii, împărații, domnii și boierii au dobândit „odihna cea fericită“, adică împărăția cerurilor, „pentru că au părăsit plăcerile lumii și toate cele pămîntești le-au desprețuit, pentru dragostea cea înfocată de Dumnezeu... Cine-și unește cugetul cu Dumnezeu, nu-i mai pasă de împărăție, de domnie, nici de patriarhie“². „Bărbați cuvioși și cărturari în peșteri și munți, smerindu-se și făcîndu-se plăcuți ție Dumnezeu tuturor, trăind dimpreună cu fiarele sălbatece.“³ Dacă Teodosie vodă ar fi urmat asemenea sfaturi, nu-i mai rămînea decît să abdice, să părăsească palatul domnesc, ducîndu-se într-o peșteră. În partea întîia a *Învățăturilor* găsim aceleași sfaturi care numai unui domn nu i se potrivește: „Trupul să ți-l îmbraci în haine slabe și proaste“⁴. „Ajunge a lăcui într-un zid mic și îngrădit cu un gardicel, iar a face cetăți și case de piatră... nici de un folos nu sînt. Auzi cum lăcuiesc tătarii în case făcute proaste, lăcașul lor iaste făcut ca al unor păstori.“⁵ Ce ar fi zis boierii și țărani, văzînd pe domnul Țării Românești umblînd cu haine sărăcăcioase în loc de blănuri de viezure și ieșînd dintr-un bordei țigănesc?

Dar sfaturile urmează la fel: „Mai frumos lucru este și mai cu plăcere a vedea pustiele avînd umbră de cete călugărești... decît împărăție îngrijită și peste cîmp mese așternute și prînzuri. Iară blăm (haidem) acum în pustii să vedem... ce iaste mai bun și mai fericit decît tot ce iaste pre pămînt.“⁶

Ascetismul care este o autoflagelare materială trebuie completat cu autoflagelarea morală, să te declari și să te simți un păcătos, un nemernic, cu fruntea în pulbere, mărturisindu-ți păcatele: „Am fost fără pricepere... mi-am slăbit trupul de lene și cuget trufaș... nici n-am cunoscut calea Domnului, am dat trupul meu spre nepăsare și mîn-

¹ *Ibidem*, versiunea greacă, p. 31; versiunea slavă, ed. Lavrov, p. 33.

² *Învățăturile*, ed. greacă, p. 31; ed. slavonă, p. 33.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*, versiunea românească, Ms. 3572, Acad. Rom., f. 93; vers. slavă, p. 55.

⁵ *Ibidem*, vers. rom., p. 95—96 (același manuscris).

⁶ *Ibidem*, p. 96.

care și băutură“, spune tatăl către fiul său.¹ „Auzi-mă pe mine, ușuratecul și păcătosul și neînțeleptul și netrebnicul robul tău în ceasul acesta.“² „Vai mie, nenorocitul și păcătosul și inșetoșatul de răzbunare. Ce voi face eu, nemernicul, pentru că mereu sînt înșetat de răzbunare... vai mie, întunecatul și cu inima îngreuiată... puterile cele rele din mine ale diavolului.“³

Acel care renunță la viață, o disprețuiește și o urăște ca o vale a păcatului, este mai aproape de moarte decît de viață. De aceea ascetismul e întotdeauna unit cu umbra morții prezente. Autorul învățăturilor nu numai că și-a scris din vreme rugăciunea la ceasul morții, dar se adresează chiar morților, le scrie epistoliei. Misticismul său sare peste zăgazul dintre viață și moarte; Neagoe se adresează mamei lui cu prilejul aducerii osemintelor ei la Curtea de Argeș și nefiind de față, îi trimite o scrisoare prin fiii lui, prin care se plînge de păcatele și de nenorocirile sale. Numai un mistic, care trăiește cu mintea în altă lume, poate înțelege ideea ca Neagoe, oprit de a veni la înmormîntarea mamei lui, trimite în locul său pe copiii lui răposați, ca să-i aducă prinosul său către bunica lor moartă: „Că eu n-am fost vrednic să-mi împlinesc o datorie ca aceasta. Dar am mai trimis încă și pe fiul meu Petru și Ioan și Anghelina, fiind copii ai tăi, din rădăcina ta. Ci Domnul și Dumnezeu nostru i-a primit întru bunătățile lui cele veșnice.“⁴ Scriitorul este un mistic, care are viața întreagă cuprinsă de extaz și ajunge la cugetări pătrunzătoare (care însă sînt culese din literatura bizantină, nu sînt originale)⁵. Filozoful C. Noica a relevat cu dreptate acest splendid pasaj ca un mărgăritar al literaturii mistice, dîndu-i titlul de *Treptele înțelepciunii*. „Mai întîi de toate este tăcerea, iară tăcerea face oprire, oprirea face umilință și plîngere, și plîngerea face frică, iar frica face smerenie și smerenia

¹ *Ibidem*, versiunea greacă, ed. V. Grecu, p. 25.

² *Ibidem*, versiunea greacă, p. 225.

³ *Ibidem*, versiunea greacă, p. 69. Citind asemenea mărturisiri, B.P. Hasdeu exclamă: „Se pare că tinerețele lui Neagoe, necunoscute istoriei, au fost pline de valurile lumii!“, *Arhiva Istorică*, I-2, p. 132.

⁴ *Învățăturile*, ed. grecească, p. 47.

⁵ *Ibidem*, ed. grecească, p. 77; rom. f. 154 (Ms. 3572); cf. Noica, *Neagoe Basarab și treptele desăvîșirii în Universul literar*, 1940, mai 11.

face socoteală de cele ce vor să fie, iar acea socoteală face dragoste și dragostea face sufletele să vorbească cu îngerii.“ Sau alt pasaj: „Inima omului este ca sticla, d'acii sticla dacă se sparge, cu ce o vei mai cîrpi.“¹

Trebuie să ne cuprindem de felul de a cugeta și a simți al autorului *Învățăturilor*, ca să-i putem înțelege opera: este un mistic erudit; în Apus misticismul întemeiat pe interpretarea textelor se numește *scholastică* și o scholastică bizantină și ortodoxă este caracteristica acestui scriitor. E un mistic și se autoflagează, se consideră ca ultimul păcătos, trăiește în teroarea chinurilor iadului și în nădejdea luminii extatice a raiului. Moartea este prezentă în orice clipă în mintea lui, el repetă cu ani dinainte cuvintele ce le va rosti pe patul de moarte și simte frigul morții care-i pătrunde oasele. Morților le vorbește, ca și cum ar fi în împărăția lor. Păcatul și moartea sînt cele două singure realități pentru el; teama și durerea sînt sentimentele lui, idealul său este „să vorbească cu îngerii“ dincolo, și pentru aceasta, aci pe pămînt rostul său se reduce la posturi, slăbiciunea corpului, vedenii, traiul singur în pustiu pe pămîntul gol sau într-o gaură întunecoasă.

Este acesta Neagoe, așa cum l-am cunoscut în capitolul precedent din corespondența sa, din izvoarele diplomatice contemporane, omul războinic, trufaș, autoritar și violent, cu cultura lui de boier, nu de curte domnească, cu legături apusene, domnitor luxos îmbrăcat în blănuri și în brocart de Veneția, care comanda coliere de mărgăritar și scria dogelui și papii, își îngrijea trupul cu medici străini, voievodul care scria cinic sibienilor despre fericirea sa la moartea rivalului și amenința cu tragerea în țeapă, boierul care apucase cu forța domnia ce nu i se cuvenea și-și schimbă genealogia pentru aceasta, o fire practică și dinamică? Oricît de mare ar fi contrastul posibil între cugetul și fapta unui om, între darul de scriitor și nimicnicia clipei trecătoare, aceasta nu se poate: între Neagoe cel adevărat și autorul *Învățăturilor* este o prăpastie.

Autorul *Învățăturilor* citise multe cărți ascetice orientale și cu această mentalitate voia să înțeleagă pe un domn.

¹ *Învățăturile*, ed. grecească, p. 77; ed. rom. Hasdeu, *Arhiva Ist.*, 1—2, p.113.

Știa că Neagoe fusese un mare ctitor, dar nu poate face deosebirea între un ascet smerit și un ctitor luxos imperial cu spirit bizantin cum era în realitate Neagoe, pentru el evlavia sub orice formă e totuna. De aceea autorul mistic ia ca ideal pe Neagoe, îi atribuie scrierea sa; citise pe *Varlaam și Ioasaf*, cartea lui Budha, a fiului de împărat cu învățătorul său, o folosește și reproduce pasaje întregi în cartea sa: era doar tot o carte destinată unui fiu de împărat, dar el nu observa că Ioasaf este un fiu de împărat care a abdicat și s-a refugiat în asceză. Din această carte cu împăratul creștin și cu învățătorul său i-a venit ideea *Învățăturilor*, adică o carte în care un fiu de împărat creștin este sfătuit cu pilde și învățături.

Pe adevăratul Neagoe autorul nu-l cunoaște, el citise desigur *Viața lui Nifon*, păstrată la Mitropolia din Argeș, în care Neagoe este arătat ca model de principe evlavios, dar atit. Numai de aci a putut cunoaște, greșit, figura lui Neagoe.

Neagoe cel adevărat nu era ascet, ci, cum am văzut, un domn cu preocupări lumești, un stăpînitor în adevăratul înțeles al cuvîntului. Mai ales între cultura lui și aceea a autorului *Învățăturilor* este o deosebire esențială. Neagoe, după cum am arătat, știa grecește ca elev al patriarhului de la Bizanț și ca unul ce a fost înconjurat de greci.¹

Autorul *Învățăturilor* nu știa grecește și e nevoit să folosească toate scrierile grecești pe care le reproduce în opera sa, numai în traducere slavonă. Chiar pentru o scriere așa de răspîdită în biserici, *Cuvintele lui Sf. Ion Gură de Aur*, e nevoit să recurgă la o traducere, n-o poate folosi în original, ca să nu mai vorbim de însăși Sfînta Scriptură. Neagoe ar fi putut să aibă la îndemînă scrieri grecești de la toate mănăstirile reparate sau sprijinite de el în Orient, de la ierarhii și călugării greci ce veneau pe întrecute la curtea lui și ar fi putut să fie ajutat de învățații și scriitorii greci din jurul lui. Autorul *Învățăturilor* ignoră cu totul luminile grecismului.

¹ A.D. Xenopol, *Istoria românilor*, ed. III, vol. VI, p.213, observase acest fapt și pe acest temei a susținut că originalul *Învățăturilor* ar fi fost scris de către Neagoe în grecește, părere care nu mai poate fi susținută în urma descoperirii textului slav și a comparației lui cu cel românesc și grecesc.

E apoi inadmisibil ca un domn cult să fi avut o cultură așa de unilaterală, să fi fost preocupat în toată literatura slavo-bizantină numai de o latură a celei religioase, anume cea ascetică-călugărească și să nu fi fost folosit în scrierea sa nici un fel de scriere istorică sau de altă natură și să nu știe măcar că turcii nu se puteau bate cu împăratul romanilor.

Dacă ne coborim la unele amănunte, contrastul între spiritul *Învățăturilor* și personalitatea lui Neagoe vodă se face și mai mult simțită.

Latura religioasă a vieții lui Neagoe, dărnicia sa de ctitor era vestită în tot Orientul și a rămas de pomină în istoria noastră. Evlaviosul domn trebuie să fi cheltuit sume uriașe, ca să poată înzestra nenumăratele locașuri ortodoxe înșirate în viața lui Nifon și chiar această înșirare este departe de a fi completă. Și totuși, cu surprindere, vedem că autorul *Învățăturilor* nu prea apreciază o asemenea activitate, o socoate secundară și sfătuieste pe domn să nu risipească banul cu care ar putea ajuta pe slujitorii săi, dându-le la mănăstire: „Căci așa spun, fiul meu și frații mei, nu miluiți săracii și mănăstirile din tainurile din cari trăesc slujitorii voștri, căci atunci săracii și mănăstirile se vor folosi, slujitorii voștri însă se vor face foarte săraci și cerșetori.“¹

„Și să miluești pre toți și pre săraci și pre cei ce vin către tine și pre streini, ci cu socoteală.“² Cum se face că principala activitate religioasă a lui Neagoe, aceea prin care a rămas în istorie, nu e pusă ca sfat înaintea lui Teodosie, ci e amintită numai cu rezerve și mai mult ca îndemn să nu fie exagerată și anume într-un singur pasaj al *Învățăturilor*? Neagoe, un prinț al ortodoxiei, înzestrase biserici, mănăstiri, episcopii și patriarhii în țări străine, la Athos, Dalmația, Epir, Grecia, Serbia, Macedonia, Ierusalim și la Brașov. O asemenea „risipă a banului țării“, ca să întrebuițăm o expresie modernă, nu era însă pe placul anonimului autor al *Învățăturilor*, care scrie ca urmare a considerațiilor reproduse mai sus, aceste patriotice și demo-

¹ *Învățăturile*, versiunea grecească, p.161; cf. versiunea rom. Hasdeu, *Arhiva*, 1-2, p. 122; vers. slavă, p. 25.

² *Ibidem*, vers. rom. 1. c., p. 126.

cratice rinduri: „De vreme ce strîngi averea ta de la oamenii țării, se cuvine ca tot lor să le-o împarți.“¹

E adevărat că un cititor superficial, aflînd cuvintele de dojană proprie și de umilință din *Învățăturile*, s-ar putea gîndi la mustrarea de cuget a lui Neagoe pentru moartea silnică a lui Vlad cel Tânăr (și poate și a lui Mihnea), dar dacă cercetăm lucrurile mai de aproape, vedem că păcatele mărturisite de autor sînt: „am dat trupul meu spre nepăsare și mîncare și băutură, mi-am slăbit trupul de lene și cuget trufaș“, și cel mult sete de răzbunare, dar nicăieri nu e vorbă de o crimă făptuită în numele său. Cum se face că această crimă mărturisită public la Tirgoviște și pentru care, după mărturia cronicii, s-au făcut rugăciuni cu sobor de ierarhi ai bisericii, nu e amintită de loc în mărturisirile cu care se biciuiește pe sine însuși, autorul *Învățăturilor*? Nu cumva pentru că nu cunoștea ecoul morții lui Vlăduț în sufletul lui Neagoe? Și cum se potrivește uciderea succesivă a lui Mihnea, a lui Vlăduț și a boierului Bogdan, cumnatul lui Radu cel Mare, din porunca lui Neagoe, cu blînda și dumnezeiasca figură a autorului *Învățăturilor*?

Și apoi, *Învățăturile* care erau să fie citite de fiul său, de boieri și sfetnici, ce autoritate puteau avea, cînd domnul se îmbrăca în blănuri scumpe, comandate la Sibiu și la Veneția, pregătea coliere de mîrgăritar și cerea fiului său (vorba vine) să se îmbrace în haine proaste și să trăiască într-un bordei?

Autorul *Învățăturilor* scrie: „Să nu aibi de loc pornire de răzbunare întru sufletul tău către careva dintre oameni“². „Oricine gînd rău o să lucreze asupra ta și lucru potrivit îți va arăta... deloc să nu-ți aduci aminte de greșeala ace-luia, de lucrarea lui vicleană... ci iartă-i greșeala și fă-i bine.“³ El aduce ca pildă pe David: „Cînd era să se bucure de moartea vrăjmașului său, atunci foarte se tînguia și se bocea... și în loc de bucurie și veselie a făcut multă tînguire și plîns“⁴. „Dacă suferă vrăjmașul tău o cădere, să

¹ *Ibidem*, versiunea slavonă, p. 26. „Cum o luați de la săraci, așa se cade să o și dați pentru dinșii“, vers. rom., Hasdeu, *Arhiva*, I-2, p. 123.

² *Învățăturile*, versiunea grecească, p. 57.

³ *Ibidem*, p. 59.

⁴ *Ibidem*, p. 67.

nu te bucuri de căderea lui.“¹ Să fie același scriitor ca domnul care într-o scrisoare oficială în limba latină spunea despre rivalul său Miloș: „*Ne-am bucurat și ne-am veselit în chip deosebit de moartea și de uciderea lui?*“ Putea să puie în mina boierilor învățăturile de mai sus și în același timp să le dicteze în cancelarie scrisoarea de bucurie despre moartea lui Miloș vodă?

Cînd Neagoe scria sibienilor despre solul lor: „În furia noastră i-am aruncat ceva vorbe urite“, putea tot el să spuie fiului său: „Nici nu se cade aceasta vouă să răspundeți împotriva (solilor), pentru că nu știți că din cuvintele spuse împotriva ați cîștigat sau ați fost păgubiți. Căci cuvîntul este ca vîntul și pleacă și nu-l puteți opri, după ce a ieșit din gura voastră, ci vă veți căi pentru cuvintele acelea“, deci conchide ca un domn să răspundă totdeauna solilor a doua zi.² Neagoe vodă amenință că va face Țara Birsei așa că nu i se va cunoaște nici locul, iar cînd cere pace sibienilor, o face pentru că: avem dușmani destui „care ne vor răul“, neamintind măcar în treacăt dragostea de pace. Pe cînd autorul *Învățăturilor* scrie: „Să ședem cu frica lui Dumnezeu și să nu stăm spre război, căci nu ne este nouă lupta către sînge și carne“³. „Dacă au venit careva asupra voastră... siliți-vă mai întii cu pace să scăpați de ei și dați și o parte din visteria voastră lor... Din visteria noastră le-am vestit că le dăm lor (dușmanilor) și umilînță am arătat către dînșii.“⁴

Ce mîndrie de domnitor răsună în cuvintele lui Neagoe: „Așa voiesc domnia mea, căci nu vreau să ziceți că este țara fără domnitor, ci o să vedeți că sînt domnitor destoinic și are țara domnitor“. Ce umil scrie autorul *Învățăturilor*, tot despre rostul domnitorului: „Să nu te înalți în sine cu gîndul că ești mare... Ia seama să nu-ți pună piedică diavolul... Iar dacă cineva nu-și pune măsură și n-are umilînță, ci se crede pe sine înțelept, acela nu vrea să facă voința lui Dumnezeu, ci pe a sa.“⁵

¹ *Ibidem*, loc. cit.

² *Ibidem*, p. 133.

³ *Învățăturile*, ed. grecească, p. 117.

⁴ *Ibidem*, p. 157.

⁵ *Ibidem*, p. 111.

Autorul *Învățăturilor* într-un alt capitol scrie: „Omul are adecă două rînduri de feciori, unul din păcate, iar altul fără de păcat. În acest veac însă mai mult își iubește pe feciorii cei din păcate, decît pe ceilalți.“¹ Cui se adresează aceste aluzii? Autorul nu știa desigur că Neagoe însuși s-a declarat și boierii l-au recunoscut „fiu din păcate“, din flori, cum se zice, ca să poată lua domnia. Apoi cum ar fi cutezat Neagoe să spuie fiului său, vorbind de boieri: „Că nu te-au ales, nici te-au uns oamenii spre domnie“², cînd toată lumea știa că boierii Craiovești îl ridicaseră în scaun. Iar dacă *Învățăturile* spun: „Cînd veți vrea să puneți boieri, nu se cade să căutați căci vă vor fi rudenii și pentru aceia să-i puneți, căci aceasta este fățarnicie.“³ Aceasta nu se potrivește de fel cu domnia lui Neagoe vodă, care s-a înconjurat în sfatul său de rude, unchi, frați, veri din familia Craioveștilor, care au acaparat demnitățile țării, urmînd întocmai de altfel și în timpul lui Teodosie vodă. Barbu Craiovescu, unchiul domnului, a fost mare ban între 1512 și 1520, urmat la această din urmă dată în bănie de Preda Craiovescu, fratele lui Neagoe. Radu Postelnicul Craiovescu, fratele lui Barbu, funcționează ca dregător între 1512 și 1515. Pîrvu, tatăl lui Neagoe, a fost și el mare ban la începutul domniei fiului său (februarie—iunie 1512). Badea sau Bădică, văr primar al domnului a fost comis la 1520-1521. Deatco, al doilea ban (1512-1518), e fiul Vlădaiei și al lui Vilsan vistier, nepot de frate al domnului. Marcea, marele postelnic (1512), era și el din familia Craioveștilor.⁴

Neagoe n-a putut scrie această carte străină de spiritul, cultura și temperamentul său.

Chiar istoricii care susțin autenticitatea *Învățăturilor*, recunosc adesea fără voie că ele nu se potrivesc cu cele ce știm despre personalitatea istorică a lui Neagoe. Astfel A. D. Xenopol scria: „Aceste cugetări domnești fac onoare

¹ *Ibidem*, p. 179, vers. slavă, p. 29; vers. rom., Hasdeu, *Arhiva*, I-2, p. 127.

² *Ibidem*, versiunea rom., Hasdeu, p. 112 și 124; și slavă, p. 35.

³ *Ibidem*, vers. slavă, p. 35; Cf. Hasdeu, *Buletinul Inst. Publ.*, 1865, p. 80.

⁴ Cf. Gh. Ghibănescu, *Divane Domnești în secolul al XVI-lea*, extras din *Ioan Neculce* sub anii 1512—1521 și I.C. Filitti, *Craioveștii*, 1935, p. 55.

celui ce le-a înșirat, deși în practică nu le va fi urmat dînsul cu aceeași sfințenie.“¹

N. Iorga, care a susținut în repetate rînduri paternitatea domnului asupra scrierii ce-i este atribuită de tradiție, a fost el însuși nevoit să facă unele ipoteze care de fapt înseamnă concesii: „Trebuie să se creadă că el (Neagoe) va fi stat între călugării cărturari de la Bistrița și poate că gîndul unchilor săi era să facă din acest fiu din flori al lui Basarab cel Tinăr cu sora lor (?) un călugăr mai ferit de cercetările și prigonirea dușmanilor“². În adevăr, ar trebui să admitem că Neagoe a fost un călugăr, ceea ce n-a fost în realitate în cariera sa de boier și războinic, ca să poată scrie asemenea învățături. Cine cunoaște chipul său spiritual, viața și corespondența lui, înțelege ușor că această operă nu e a lui.³

CRITICA INTERNĂ A TEXTULUI ÎNVĂȚĂTURILOR

Am pus față în față în capitolele precedente ideile, tendințele și tonalitatea generală a *Învățăturilor* cu scrisorile și faptele lui Neagoe vodă și am ajuns la rezultatul că avem

¹ A.D. Xenopol, *op. cit.*, VI., p. 215.

² N. Iorga, în introducerea la ediția *Învățăturilor*, Vălenii de Munte, 1910, p. VI.

³ T.G. Bulat, *Personalitatea religioasă a lui Neagoe Basarab*, p. 49, spune totuși: „Este surprinzător de a constata concordanța faptei sale (a lui Neagoe) cu cele propovăduite: (în învățături). Anume această surprinzătoare concordanță se vede din faptul că doamna Despina s-a călugărit la bătrînețe. Este cu totul exclus ca sfaturile de sfînt ale domnescului său soț să nu fi conturat și îndemnat la beatitudinea resemnării divine... Iată deci un imediat efect al concepției voevodului nostru“ (p. 52). Nu știm dacă *Învățăturile* au „conturat“ fapta doamnei Despina, care e ignorată în textul lor, efectul imediat a fost totuși cu întîrziere, căci doamna a îmbrăcat haina monahală 30 de ani abia după stingerea soțului. A doua dovadă de concordanță ar fi faptul că atunci cînd turcii l-au amenințat, Neagoe, „închinat mai mult lucrurilor de veșnicie dumnezeiască, decît celor trecătoare... le-a făgăduit pe an 3000 de bani roșii și 600 de prunci“ (Bulat, *op. cit.*, p. 64). Neagoe dă deci păgînilor 600 de copii creștini dintre supușii lui, ca să-și lepede credința, minunată pildă de „închinare către lucrurile dumnezeiești“... ale lui Alah. Ne grăbim să adăugăm că din fericire pentru amintirea lui Neagoe vodă, informația nu este exactă, nu provine dintr-un izvor contemporan, ci de la un autor din veacul al XVIII-lea.

a face cu două personalități adinc deosebite, trăind în lumi spirituale distincte: una a domnitorului, alta aceea a autorului *Învățăturilor*. Această metodă de cercetare critică se întemeiază în primul rînd pe psihologie și o socotim cea mai îndreptățită pentru critica de autenticitate a unei lucrări literare, cum ușor este de înțeles. În adevăr, ca să putem dovedi dacă o scriere este sau nu a unui autor, cea mai sigură metodă este aceea a comparației ideilor și tendințelor lucrării cu acelea ale presupusului autor, metodă veche și îndeobște folosită, ceea ce am și făcut în rîndurile de mai sus. Totuși critica erudită nu este o metodă de valoare matematică și de aceea nu trebuie să încheiem cercetările, înainte de a folosi toate posibilitățile de anchetă.

Critica internă în aflarea autenticității constă în analiza unor pasaje ale textului, care prin cuprinsul lor pot să ne călăuzească asupra epocii scrierii și a personalității autorului. Temeiul ei este tot psihologia și analiza faptelor istorice, dar spre deosebire de cea dintîi nu are un caracter comparativ, nu este rezultatul punerii față în față a două sau mai multe texte, sau personalități, ci constă din considerații pe temeiul unui singur text.

Răposatul profesor D. Russo începuse cercetarea critică internă a *Învățăturilor*, deși n-a apucat să sintetizeze rezultatele muncii sale în această direcție într-un studiu definitiv. Totuși, în mai multe lucrări, D. Russo a arătat lămurit concluzia sa: *Învățăturile* nu sînt opera lui Neagoe Basarab, ci a unui călugăr, care a trăit mult mai tîrziu și a atribuit propria sa operă voievodului ctitor de la Argeș, pentru care avea o adîncă admirație.

Înainte de a aduce noi argumente în această direcție, vom aminti pe scurt și aci cele publicate de profesorul D. Russo, argumente care fac parte din acest capitol al criticii interne.

În două rînduri în *Învățături*, autorul, presupusul Neagoe, vorbește de familia sa; o dată în *Scrisoarea* către osemintele mamei sale Neaga, cînd numește pe toți feciorii și fetele lui vii și morți și-i trimite să se închine la moaștele doamnei Neaga, a doua oară în *Rugăciunea la ieșirea sufletului*, cînd cheamă la patul său de moarte pe

toți copiii lui, pe arhierii, pe dregători și boieri: „Ci am trimis în locul meu pre iubitul meu, pe Teodosie și pe dragele mele cucoane, pe Stana și pe Ruxanda... și încă am mai trimis, o, maica mea, pe fiii mei, Petru și pe Ioan, și pe fiemea Anghelina“¹. „Iată acum a sosit ceasul morții și strigați pe prea dulcii mei fii și pe fetele mele și pe iubiții mei dregători și slujitori.“² Cum se face că Neagoe a uitat tocmai în ceasul morții, când cheamă pe toți pentru supremul rămas bun, de existența scumpei lui soții? Doamna Despina din neamul Brancovici, a despoților sîrbi, a supraviețuit soțului ei și a murit tocmai la 1554 la Sibiu.³ Se pare că autorul *Învățăturilor* nu știa despre ea, dacă mai era atunci în viață.⁴ Faptul este și mai caracteristic, dacă-l punem în legătură cu inscripțiile mormintelor de la Curtea de Argeș, care ni s-au păstrat pînă azi intacte. Autorul *Învățăturilor* a putut citi acolo numele fiilor morți ai lui Neagoe, nu însă inscripția de pe mormîntul doamnei Despina⁵, pentru că ea s-a călugărit după moartea soțului ei și a luat numele monahal Platonida și numai acest nume figurează pe piatra ei de mormînt, care nu spune că sub ea odihnesc oasele unei doamne. Așa încît, atunci cînd o restaurare impie a trecut peste această mănăstire în zilele noastre, mormîntul monahiei Platonida, socotită nedemnă de a sta alături de moaștele domnești, a fost scos afară din biserică.⁶ De aceea, nici autorul *Învățăturilor* n-a putut ști cînd a murit doamna Despina, nefiind inițiat în taina schimbării situației ei.

Rămînînd tot în domeniul familiei lui Neagoe, așa cum se oglindește în *Învățături*, în aceeași *Rugăciune la ieșirea sufletului*, domnitorul care nu chemase pe soția lui înlăcrămată la patul său de moarte, spune în schimb: „Strigați pe prea dulcii mei fii și pe fetele mele“⁷, adică mai mulți fii și mai multe fiice. Uitase domnul că-i rămăsese numai

¹ *Învățăturile*, ed. grecească, p. 47.

² *Ibidem*, p. 227.

³ Milles, *op. cit.*, p. 55.

⁴ D. Russo, *Studii și critice*, București, 1910, p. 6.

⁵ Gr. Tocilescu, *Mănăstirea Curtea de Argeș*, p. 42—47.

⁶ Al. Lapedatu, *Mormîntul doamnei Despina*, în *Revista Istorică*, VII, 1924, 123 și urm.

⁷ *Învățăturile*, versiunea greacă, p. 227.

un singur fiu, Teodosie?¹ Mai degrabă acest amănunt rămăsese necunoscut falsificatorului.

Iar în *Scrisoarea către oasele doamnei Neaga* autorul *Învățăturilor* descrie aducerea osemintelor mamei domnitorului la Curtea de Argeș. Dar mormîntul acestei doamne Neaga nu este la Curtea de Argeș, unde toate pietrele de mormînt intacte și neprofanate au rămas întregi pînă în zilele noastre. Nu cumva falsificatorul mistic și-a închipuit întreaga ceremonie, socotind că neapărat mormîntul mamei urma să fie alături de al fiului?² De altfel nu este sigur că doamna Neaga ar fi fost în adevăr numele mamei lui Neagoe, avem, pentru aceasta, singură mărturia îndoielnică a *Învățăturilor*.

Un falsificator se teme de descoperirea falsului și-și ia anume măsuri de precauțiune, aduce scuze, care-l trădează. Așa și autorul *Învățăturilor*. Una din învățături se numește *Pecetia învățăturilor*: „Căci sfîrșitul scrierii ce am desfășurat-o trebuie să aibă și o pecetie atîrnată”. „Trebuie să se lege de dînsa pecetia, pentru că cartea care este pecetluită, aceea să crede.”³ „Dacă însă cuiva îi va fi greu sau nu va crede acestora, pentru că nu este la ele pecetie... prin urmare punîndu-mi și eu în mintea mea că după puțin timp și eu voi trece din această lume și pecetia noastră se va strica, de aceea n-am adăugat scrierilor mele pecetie.”⁴ Autorul credea că o carte scrisă de un domn trebuia să aibă neapărat atîrnată de ea pecetia sau sigiliul domnesc și el firește nu-l avea. De aceea se teme că lucrarea va fi socotită neautentică, dar el nu știa că în realitate pecetile domnești atîrnă numai de privilegiile (hrisoave), nu de cărți literare care nu se întăresc în cancelarie. Nefiind un familiar al curții, nu știa rosturile ei și de aceea intră în lungi și

¹ D. Russo, *loc. cit.* S-ar putea obiecta că această învățătură în vederea morții voevodului ar fi fost scrisă de el mai de mult, așa că acest din urmă argument al lui D. Russo pierde din tăria lui, dacă e luat separat.

² D. Russo, *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 207—226.

³ *Învățăturile*, versiunea românească (Ms. 3572), f. 311; vers. grecească, pag. 209.

⁴ *Ibidem*, vers. grecească, p. 211: „De aceea n-am atîrnat pecetia și dacă îi va fi cuiva cu supărare sau i se va părea fără credință, pentru că n-am atîrnat pecetia la această scriere...” (Versiunea slavonă, p. 6).

incurcat^a explicații, ca să arate de ce nu are pecetia, spunând că în schimb a pus o pecetie morală scrierilor sale. Astfel prin această grijă de autenticitate, el se trădează singur.¹

Autorul era un călugăr; un autor, oricât ar vrea să intre în piele străină, se trădează, mentalitatea lui proprie nu poate rămâne ascunsă. Când autorul *Învățăturilor* sfătuiește pe Teodosie vodă: „Cel ce șade în casa (în chilia ta, zice un manuscris românesc) aceste trei îi aduc rod, sau face rugăciune sau învățătură sau lucru de mână“². Cine stă închis și-și petrece viața numai în rugăciune, învățătură de carte și lucru manual? Un călugăr, desigur, nu un fiu de domn, care are alte rosturi în viață.³ Ba chiar adaugă *Învățăturile*: „Dar dacă-ți iaste voia să aibi avuție moșii și vii, pentru căci nu te-ai însurat, să-ți fi luat muiere“⁴, (textul acesta se află numai în versiunea românească, credem că traducătorul în grecește și-a dat seama de nepotrivirea prea strigătoare a acestui pasaj cu sfaturi ce ar fi să se adreseze unui domn și l-a suprimat). Prin urmare Teodosie era menit să rămâie celibatar... sau cumva autorul uitase aci de Teodosie și, călugăr fiind, se gândea la propria lui viață. Și alte sfaturi ale presupusului Neagoe se încadrează numai cu mentalitatea de monah: „Să te păzești să nu te treacă vreun ceas, fără de rugăciune“. „Mai întâi de toate iaste tăcerea.“ „Floarea minții este priveghearea întru rugăciuni.“⁵

Învățătura despre iubirea de Dumnezeu se adresează către „dascăli și fraților“, „preoților și păstori ai turmei lui Hristos“, „fraților, părinților și preoților“.⁶ Iar în învățătura despre cinstirea icoanelor, citim: „Fraților mei iubii“, „iubiții mei frați și slujitori ai lui Dumnezeu“.⁷ Ea cuprinde (după Efrem Sirul), o polemică împotriva... *monofisiților* (sectă eretică de la începutul erei creștine). E vorba deci de predici, rostite sau de rostit în biserică, repro-

¹ D. Russo, *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, 1915, p. 35, nota 1.

² *Învățăturile*, versiunea greacă, p. 115; vers. rom. (Ms. 3572), p. 153.

³ D. Russo, *Studii și critice*, p. 26.

⁴ *Învățăturile*, versiunea rom., p. 154 (Ms. 3572).

⁵ D. Russo, *op. cit.*, p. 26, *ibid.*, p. 154–155.

⁶ *Învățăturile*, vers. greacă, p. 33.

⁷ *Ibidem*, vers. greacă, p. 99. 109.

duse după autori bizantini și intercalate în *Învățăături*¹. Aci Teodosie este iarăși uitat, autorul nu i se mai adresează. El avea prea puțină aderență spirituală față de figura, convențională pentru el, a fiului lui Neagoe; scopul său era didactic-moral în general și de aceea făcea abstracție în unele capitole de persoana presupusului fiu de domn.

La aceste argumente extrase din scrierile lui D. Russo, putem adăuga și noi acum alte câteva pasaje de aceeași natură:

Tot în legătură cu cunoștințele autorului *Învățăturilor* despre familia lui Neagoe este un pasaj din prima parte a acestei scrieri: „Dar încă cu cât mai mult se cade să te ferești de păgînii, de care nu știu ce este Dumnezeu, nici se botează măcar *de fi-ar fi și frate să te fi născut cu dînsul dintr-o mumă*, tot încă mai tare să te ferești de dînsul. Și să te păzești să nu faci cu dînsul dintru adevărul inimii tale nici un sfat, că aceștia sînt vrăjmașii crucii Domnului nostru Isus Christos și numele lui Dumnezeu cel sfînt ei îl hulesc. Deci de vom iubi noi pre unii ca aceștia, iar dragostea lui Dumnezeu să va lua de la noi.“² Se adresează aceste cuvinte lui Teodosie? Așa de puțin cunoștea familia lui autorul, încît nu știa dacă are sau nu frați trecuți la păgînism, cum avea de pildă la începutul veacului al XVII-lea Radu Mihnea, fiul lui Mihnea Turcitul? Iarăși surprindem acea ciudată despărțire a autorului de figura, pur convențională pentru el, a persoanei lui Teodosie, căreia i se adresează sfaturile numai de formă.

Autorul introduce în scrierea sa pasaje în contradicere cu situația familiară a lui Neagoe, ba chiar cu scopul aparent al *Învățăturilor*, adică educarea lui Teodosie voievod. Astfel, în *Cuvîntul la ieșirea trupului*, Neagoe pe patul de moarte, adresîndu-se boierilor, ar fi spus: „Și de acum faceți început a sluji altui domn, pe care nu-l înțelegeți, nici el pe voi. De aceea vă spun slujitorilor mei iubiți, slujitorul anevoie e să slujească *domnului necunoscut*, pînă ce i-a aflat rînduiala.“³ Scriitorul uitase că se adresează în primul rînd lui Teodosie, că acesta trebuia să urmeze de drept în scaun și că boierii

¹ D. Russo, *Elenismul în România*, București, 1912, p. 30.

² *Învățăturile*, vers. rom. (Ms. 3572), f. 80—81. Vers. greacă, p. 152

³ *Ibidem*, versiunea greacă, p. 229.

lui Neagoe îl cunoșteau ; îi scapă mărturisirea că după moartea domnului va urma un altul, un necunoscut, ca în veacul al XVII-lea, când urmarea dinastică la tron rămăsese o amintire a trecutului.

De altfel, în analiza comparativă din capitolul precedent am mai relevat alte două asemenea nepotriviri în legătură cu familia lui Neagoe: autorul nu știa că sfatul domnesc al lui Neagoe era plin de rudele sale, boierii Craiovești care dețineau principalele demnități, nici nu știa că domnul, al cărui nume îl împrumută, se declarase și era socotit ca fiu din flori al lui Basarab voievod cel Tânăr.¹

Alături de capitolul așa de caracteristic al peceții, în care autorul se trădează, căutînd să se justifice cum se face că el, presupus domn, nu are pecetie domnească, mai este și un alt pasaj aproape asemănător. Terminînd cu sfaturile privitoare la primirea și trimiterea solilor, autorul conchide astfel: „cît am putut după mintea și judecata mea prin harul lui Dumnezeu, v-am expus în chip de învățătură către voi despre toate acestea. Se poate că mie mi-a scăpat ceea ce se cuvine, încă și mai de folos“. „Cît am putut și eu, nu atîta de mult, ci puținel oarece, m-am nevoit de v-am adus aminte, că mai cu multe ni s-ar fi căzut ca să învățăm și să vă arătăm, ce poate că și nouă atîta pricepere numai ce ne-a dat Dumnezeu și nu sînt nici eu atîta de harnic și nevrednic să-mi poată da Dumnezeu să vă spui și mai multe. Iar pe voi să vă învețe Dumnezeu să nu știți numai acestea, ci mai multe și mai înțelepte.“² „Ci acestea mi-a dăruit Dumnezeu după mintea și cunoașterea mea. Ci totuși de acestea ce mi-a fost dăruit mie, eu nu am fost vrednic, poate eu pe scurt ceva v-am învățat, Dumnezeu însă să vă dea vouă cele mai multe și cele mai bune.“³ Care este rostul acestor scuze? Autorul își dă seama că n-a spus tot ce se cuvine despre soli, *ci puținel oarece*, deși s-ar fi căzut să învețe mai mult și anume tocmai cele *mai de folos*. Dar el nu și-a adus aminte și mărturisește

¹ Vezi mai sus, p. 191.

² *Învățăturile*, versiunea rom., f. 220 (ms. 3572).

³ *Ibidem*, versiunea greacă, p. 152—163. Cf. și versiunea slavă, p. 44: „Cît am putut pe voi v-am sfătuit, nu mult, ci cu puțin m-am trudit și v-am arătat și deși s-ar fi convenit mai multe a arăta din cele ce v-am arătat, dar numai atîta mi-a dat Dumnezeu în minte, pentru că nu sînt vrednic să-mi dea mie Dumnezeu minte, v-am arătat puțin, iar pe voi să vă învețe Dumnezeu mai multe.“

că e nepriceput și a fost nevrednic de darul ce i s-a dat, adică exercițiul puterii domnești. Scriitorul deci se teme că citind cineva acest capitol politic despre solii, va găsi lipsuri, dovezi de necunoștință, care nu ar fi îngăduite unui domn, căci el nefiind în realitate domn, ignora o serie de amănunte ale ceremonialului și ale obiceiurilor de curte consacrate pentru primirea solilor și atunci caută să se scuze cu nepriceperea și lipsa de memorie... a lui Neagoe. Este iarăși un loc în care autorul *Învățăturilor* se trădează singur.

Că acest scriitor era un călugăr, se vede din întreg spiritul operii sale. D. Russo a citat, cum am arătat mai sus, câteva pasaje în care el, uitând că îmbrăcase în imaginație haine domnești, își trădează totuși rasa monahală. Se mai pot găsi și în multe alte părți ale scrierii pasaje asemănătoare. Am citat în capitolul precedent câteva fraze caracteristice pentru a dovedi spiritul ascetic al doctrinei *Învățăturilor*, dar ele sînt în același timp dovezi că sfaturile nu se adresau în realitate unui fiu de domn. Unui fiu de domn nu i se poate cere să trăiască într-un bordei, nici să locuiască împreună cu fiarele și nu i se strigă: „Ia blăm (haide) în pustie“. Pasajul începe totuși cu cuvintele: „Acestea-ți grăesc eu acum, fătul meu“¹. Și aci călugărul s-a întors la lumea sa, și aci se arată că Teodosie vodă este numai un pretext literar, lucrarea urmărește scopuri generale, morale și ascetice. Iată încă o frază care este de-a dreptul extraordinară, dacă în realitate e adresată unui domn al țării: „Lucrează mereu lucruri de mînă, că din lucrările mîinilor tale să se poată hrăni un sărac“². Bineînțeles că un călugăr, care nu are nici o avere, nu poate ajuta pe săraci decît muncind cu mîinile, dar domnul mai are și o vistierie.

„Cu adevărat într-această lume nu iaste mai rea și mai amară decît muierea“³, este o cugetare pe care călugărul celibatar o pune cam indelicat în gura soțului doamnei Despina. În altă parte, în *Învățătura pentru cinstirea icoanelor*, autorul recomandă: „priveghere în picioare toată noaptea“⁴ și adaugă: „cine grăește cuvinte lumești întunecă sufletul“⁵.

¹ *Învățăturile*, vers. rom. f. 95 (Ms. 3572).

² *Învățăturile*, vers. greacă, p. 115.

³ *Ibidem*, vers. rom., f. 196 (Ms. 3572).

⁴ *Ibidem*, vers. greacă, p. 103, vers. rom., *ibid.*, f. 143.

⁵ *Ibidem*, vers. greacă, p. 113.

Un domn după asemenea sfaturi nici nu și-ar putea împlini funcția domnească, nici nu-i este măcar îngăduit să vorbească despre cele lumești, care sînt totuși esența stăpînirii lui. „Așadar fraților, să fugim de lume și de toate cite sînt ale lumii, ca să fim moștenii binelui... ce a gătit Dumnezeu celor ce-l iubesc.“¹ Și nu am dat aci decît o parte a pasajelor în care autorul ascet al *Învățăturilor* spune, adresîndu-se unui fiu de domn, să părăsească lumea aceasta (deci și domnia), să trăiască în post, în rugăciune, sărăcie și priveghere.

Dacă trecem la altă ordine de idei, în învățătura în care arată ca „niciodată să nu se întoarcă rău pentru rău“, este și această pildă: „De aceea, dacă cineva s-ar găsi, fiind de sămîntă domnească, să petreacă însă între streini și prin locuri depărtate, gonit și în stăruința sa să se silească în tot felul a dobîndi domnia lui părintească și unul ca acela, dacă s-ar întîmpla s-o ia, nu trebuie celor ce i-au fost împotrivă mai înainte, să le facă rău sau să-i asuprească, ci să se uite la ei cu față veselă și cu multă bunăvoință și cu prietenie să le facă daruri, ca și credincioșilor care au rămas împreună cu el mai înainte.“² Mai caracteristic este pasajul în versiunea românească: „De va fi vreun domn din altă rudenie gonit într-altă țară după moartea tatîne-său și nu va fi apucat el domnia în urma lui, deci apoi după cîtăva vreme să va milostivi Dumnezeu spre dînsul și-l va aduce iarăși în țara lui și unora ca acestora, le grăesc ca unor frați: dacă veți intra în țara voastră, voi să nu miluiți (numai) pre cei ce v-au slujit în lipsa voastră și în trebi și pe aceia carii sînt ai țării să-i uitați și să-i părăsiți și să nu-i miluiți, că cine ș-au năpăstuit țara și moșiile, să vă slujească vouă printr-alte țări streine, sau să țineți vreo pizmă pre dînșii și să-i omoriți“³. E un sfat cu caracter politic, care se cuvenea să fie adresat domnilor români, dintre care mulți se făcuseră pribegi la moartea tatălui lor și abia tîrziu încăpeau la domnie, dar autorul uită că se adresează lui Teodosie, care se afla la curte lîngă tatăl său și trebuie să urmeze în scaun, doar pentru aceasta i se adresau sfaturi. El nu avea să aleagă între

¹ *Ibidem*, vers. slavă, p. 33.

² *Ibidem*, vers. greacă, p. 59.

³ *Învățăturile*, vers. rom., p. 285—286 (Ms. 3572).

boierii pribegi și cei rămași în țară; era de la sine înțeles că boierii din sfatul tatălui său erau să rămâie și în jurul lui Neagoe, el însuși nu pribegise la moartea presupusului și fictivului său tată, Basarab cel Tânăr, ci rămăsese în țară ca boier. Să nu uităm că Neagoe, de altfel, a omorât la urcarea în scaun pe Bogdan boierul care-l dușmănise și-l silise să fugă, faptă potrivnică sfaturilor de mai sus, care spun că un domn să nu-și amintească de cei ce nu l-au sprijinit în vremea dinainte de domnie. Pasajul acesta din *Învățăături* este un ecou din alte vremuri, când urmarea la tronul Țării Românești nu mai era ereditară și turcii aduceau în scaun candidați din țări depărtate.

Țara Românească era cîrmuită de un domn și în fruntea bisericii ei stătea un mitropolit. Dar scriitorul *Învățăturilor* vorbește mereu în pildele sale de *împărați și patriarhi*: „Spun unii dintre împărați și domni că anevoe este a avea și a ținea împărăția și domnia... Treburile împărăției, spunem că împărăția noastră... trebuințele cele multe ale împărăției noastre. Și iarăși din patriarhi și mitropoliți mulți spun... Și nu știm dacă ne scot din patriarhie și mitropolie... De aceea mulți împărați și domni și patriarhi și arhierii au părăsit plăcerile lumii... Nu-și mai fac grije nici de împărăție, nici de domnie, nici de patriarhie, nici de mitropolie.”¹ „De aceea îți spun (zice presupusul Neagoe către Teodosie), fie cînd sînt eu în viață și țin domnia, fie mai tîrziu cînd o să iei tu împărăția și domnia.”² Ba chiar Neagoe este pus să se adreseze către „fiul meu Teodosie și iubiții mei frați și urmașii noștri împărați (țari) și domni, care după mine veți veni domni și împărați”³. E de-a dreptul straniu să numești pe urmașii lui Neagoe în scaunul țării *împărați*. Dar Teodosie nu urma să domnească peste o împărăție, ci peste mica Țară Românească. Se vede că scriitorul uitase aceasta. Neagoe dacă ar fi scris această lucrare și s-ar fi adresat numai fiului său Teodosie, n-ar fi uitat într-atîta locul unde se află pe pămînt poporul său românesc și mica lui țară; un călugăr plin de lecturi mistice, care scrie o carte de sfaturi cu caracter general, face abstracție de realitatea imediată,

¹ *Ibidem*, vers. greacă, p. 25, 27, 31, slavă, p. 6.

² *Ibidem*, vers. greacă, p. 57.

³ *Ibidem*, vers. slavă, p. 13 și p. 221.

se ridică cu mintea la împărații din scrierile citite de dinsul. Încă o dată se dovedește că pentru el persoana lui Teodosie e o ficțiune, un pretext pentru exprimarea ideilor sale morale.

Acestea sînt observațiile noastre, cu care înțelegem să completăm argumentele lui D. Russo, aduse în aceeași direcție.

Dar înainte de a termina cu critica internă a textului *Învățăturilor*, trebuie să discutăm unele obiecțiuni care au fost aduse împotriva argumentelor lui D. Russo de către învățații ce susțin autenticitatea scrierii, adică pe Basarab vodă Neagoe ca autor al lor. În primul rînd, e vorba de cercetările domnului prof. V. Grecu care a editat și a tradus versiunea grecească a *Învățăturilor*, aflată în manuscrisele de la Mănăstirea Dionisiu de la Muntele Athos.¹ Domnia sa crede că poate înconjura greutatea, recunoscînd că o parte a *Învățăturilor* ar fi neautentice și anume acelea din care D. Russo a scos argumentele sale, altele ar fi neexact traduse în versiunea românească. Anume, precum se știe, versiunea slavă cit și cea grecească sînt mai scurte decît cea românească și s-ar putea bănui că pasajele ce lipsesc din aceste două versiuni în limbi străine nu făceau parte din original ci au fost adăugate în versiunea românească de un interpolator.

Trebuie să observăm mai întii că prin aceasta se recunoaște faptul că un falsificator care trăia mai tîrziu s-a îmbrăcat în haina lui Neagoe vodă, i-a împrumutat numele pentru propria sa operă, măcar pentru o parte din textul *Învățăturilor*. Dar precum am arătat cu un alt prilej², tocmai unele din capitolele și pasajele din care a luat D. Russo argumentele sale, se găsesc în tustrele versiuni: de exemplu, explicația cu pecetia se află în versiunea românească, în

¹ V. Grecu, *Introducerea la ediția Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, versiunea greacă și același, *Și totuși Învățăturile lui Neagoe Basarab*, în *Convorbiri literare*, LXXVII, 1944, p. 477—481 și partea a doua, *ibidem*, p. 740—767. Și P. Sîrku, *К вопросу о подлиннике поучении Иоанна Нягое*, St. Petersburg, 1901, p. 20—24 (paginația extrasului), admite că sînt „învățături“ originale și altele aduse mai tîrziu. Textul grecesc îl socoate prelucrat ulterior.

² P. P. Panaitescu, *Autenticitatea Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, în *Convorbiri literare*, LXXVII, 1944, p. 733, 739.

cea greacă și în cea slavă și la fel Epistola către oasele doamnei Neaga, cit și rugăciunea la ieșirea sufletului, în care este uitată doamna Despina, soția lui Nagoe, se află în toate trei versiunile. Și această obiecțiune era adusă atunci când se cunoșteau numai argumentele fragmentare ale profesorului D. Russo, cu atât mai puțin se poate ridica acum, când s-au adus multe alte argumente în prezenta lucrare, extrase din toate capitolele *Învățăturilor* și când s-a făcut o comparație a ideilor generale ale lucrării cu acelea ale lui Neago Basarab.

Totuși numai ca o completare, trebuie să stabilim care este textul cel mai autentic. Textul slavon, care poate fi luat ca punct de plecare în exprimarea ideilor și stilului, întrucît lucrarea a fost scrisă de autor în slavonește, totuși nu poate fi o indicație, prin lipsurile sale, pentru eventuale interpolații în textul român. În adevăr, manuscrisul slavon de la Sofia este alcătuit din foi izolate cu numeroase lacune, lipsuri de caiete întregi, așa că nu se poate ști care era cuprinderea sa, cînd era întreg.¹ Dar nici manuscrisele grecești de la Mănăstirea Dionisiu nu reprezintă o versiune completă. Aceasta se poate vedea din următoarele considerații: în versiunea greacă este o pildă intitulată: *Aceluiași, despre șarpe pildă*, care începe așa: „Frații mei și copiii mei întru Domnul... Domnul nostru care a spus în Evanghelie: «Fiți înțelepți ca șerpii și întregi simpli ca porumbeii»...“² Se dă apoi după Fisiolog pilda cu șarpele și cu aceasta se încheie capitolul în versiunea greacă.³ În schimb, în versiunea românească, după pilda cu șarpele, urmează în chip logic pentru ilustrarea citatului evanghelic și pilda cu porumbeii, extrasă din aceeași carte populară medievală, Fisiologul.⁴ Este clar deci că avem a face aci în învățătura românească cu textul întreg, iar în versiunea grecească cu o lacună, de vreme ce nu s-ar fi pomenit la început și de porumbel, fără ca și el să aibă pilda lui.

Iată un alt exemplu: în versiunea greacă se află învățătura cu caracter politic: *În ce chip vom cinsti pe boieri și pe*

¹ *Învățăturile*, ediția slavonă, Lavrov, p. II—III (introducere).

² Matei, 10, 16.

³ *Învățăturile*, versiunea greacă, p. 54.

⁴ *Ibidem*, vers. rom., Gaster, *Chrestomatia*, p. 171 și Ms. 3572, p. 135.

slugile lor care vor sluji cu dreptate (titlul acesta numai în versiunea românească, dar textul în amîndouă)¹. După această învățătură, în care se arată cum trebuie tratați boierii în funcțiune de către domn, urmează în versiunea românească, cit și în cea slavonă: *Învățătură... cum vor pune boierii și slugile lor la boierie și la cinste și cum vor scoate dintr-aceasta pentru lucrurile lor*². Această completare la învățătura precedentă lipsește din versiunea grecească; ea nu este totuși o interpolare în celelalte două versiuni, fiind continuarea necesară a celei precedente. Deci iarăși, o lacună în textul grecesc.

În *Învățătura* despre solii, în textul românesc se arată că solilor turci nu se cuvine să le arăți vistieria și bogățiile, nici să te fălești cu pompa curții, „că toată mintea și înțelepciunea lor iaste mîna cea tinsă“. Acest pasaj, injurios pentru turci, a fost suprimat în traducerea greacă alcătuită la Athos, pe pămînt turcesc, ea se afla însă în original, căci o găsim atît în textul românesc, cit și în cel slavon.³

Conchidem din aceste citeva exemple că versiunea grecească nu poate reprezenta forma originală a *Învățăturilor*, ci este o versiune cu lipsuri. În această versiune lipsește tot începutul *Învățăturilor*, intitulat *Cuvîntul*, cu pilda regilor și a împăraților din Biblie, a lui Constantin cel Mare și Ioasaf din India, care se află însă în versiunea românească, cit și în cea slavă, unde e păstrată fragmentar. D. Russo, credea că această parte este interpolată.⁴ Dar noi socotim că ea constituie o întregire necesară a celorlalte învățături, și ca izvoare (tot *Varlaam și Ioasaf* folosit și în partea următoare) și ca idei; partea de la început arată unui fiu de domn pilde de regi din trecut, ca să ia exemplu din viața lor, partea de la urmă descrie purtarea unui domn în diferitele împrejurări și îndatoriri ale situației sale, luate fiecare separat. *O sănătoasă metodă critică ne interzice să considerăm ca inter-*

¹ *Învățăturile*, versiunea greacă, p. 121 și urm., vers. românească, Hasdeu, *Arhiva Istorică*, I-2, p. 120—122.

² *Ibidem*, vers. rom., ms. 3572, f. 186—189; vers. slavă, p. 35—36.

³ *Ibidem*, vers. rom., ms. 3572, f. 219 și cea slavă, p. 43.

⁴ D. Russo, *Studii bizantino-române*, p. 41—42.

polate capitolele ce se află atît în versiunea românească, cît și în textul slavon¹, lipsind numai în cea grecească. Această parte de la început nu este o compilație fără legătură cu subiectul, ci face parte din exemplele de domnitori buni sau răi, puse în fața fiului de domn. Scopul e arătat clar de către autor: „Toate să le arătăm chiar din împărați și în ce chip cum au îngăduit lui Dumnezeu, și cum au călcat legea și au miniat pre Dumnezeu și cum fură ispitiți de minia lui Dumnezeu și unii dintr-înșii cum au întors pre Dumnezeu iară cu milă pentru credința lor, așîșderea alții mulți pentru negrija lor și pentru neîntoarcerea inimii au perit că n-au ascultat învățăturile. Deci să ascultați și să înțelegeți de viața lor și vă veți înțelepți, și să vă feriți fieștecare din voi de cele rele, iar întru lucrurile cele bune neîncetat să vă nevoiți a face bine.“²

În concluzie, credem pînă la dovada contrară, că *versiunea românească a Învățăturilor este cea mai completă, cuprinzînd toate capitolele ce se aflau în originalul autorului și că pasajele din această versiune, care lipsesc în versiunea greacă, nu trebuiesc socotite ca adaose mai tîrzii ale interpolatorilor.*

Firește că nu este exclus ca în versiunea românească să existe unele adaose și modificări, dar acestea vor ieși la iveală, cînd vom avea o ediție critică a acestei versiuni după toate manuscrisele. De pildă, este sigur că învățăturile intitulate: *Cuvînt de învățătură al bunului creștin domn Neagoe voivod, domnul Ungro Vlahiei către două slugi credincioase ale sale și dragi, carele să lepădară de lume și se dederă vieții călugărești* puse în manuscrise la urmă, după viața lui Nifon, în trei manuscrise românești, sînt o interpolare, lucru care se vede și din cuprins: cele două slugi se numesc Varlaam și Ioasaf (ce lipsă de imaginație!). „Cheile domniei mele și cămara mea era în mîinile tale“, zice scriitorul vorbind de Varlaam. În a doua învățătură se arată că Ioasaf murise și totuși domnul îi scrie, „deși eu n-am cum o trimite

¹ *Învățăturile*, vers. slavă, p. 52—56, 57—63, corespund cu textul din versiunea română. Ms. 3572, Acad. Rom., p. 92—96, 121—122 și Ms. 3488, f. 45—50, din partea de la începutul *Învățăturilor*.

² *Învățăturile*, versiunea rom., f. 27—28 (Ms. 3572).

unde-ți va zăcea trupul“¹. Se vede că tendința de a împrumuta personalitatea lui Neagoe pentru scrieri cu sfaturi nu era unică, ci după pilda primului falsificator s-au luat și alții. În orice caz, este clar că din comparația diferitelor versiuni, nu poate ieși nici un argument în favoarea paternității lui Neagoe asupra *Învățăturilor*.

Dl. Grecu mai aduce unele argumente în favoarea autenticității, anume din compararea *Învățăturilor* atribuite lui Neagoe vodă, cu acelea ale împăraților bizantini, în special ale lui Manuil Paleolog (1417), care cuprind multe sfaturi cu caracter moral². D-sa face aci o confuzie: una este atitudinea morală și religioasă, pe care o aveau, în realitate sau de formă, toți suveranii medievali și cu totul alta atitudinea ascetică. Prima adoptată de împăratul bizantin, care nu uită și învățăturile practice, privește purtarea unui suveran creștin în mijlocul supușilor lui, cealaltă adoptată de Pseudo-Neagoe este dimpotrivă îndreptată împotriva lumii, cere retragerea din această lume, este deci incompatibilă cu un păstor de oameni.

Pe de altă parte, d. Grecu socoate că *Învățăturile* atribuite lui Neagoe sînt o operă literară și ca atare, neavînd un caracter practic își pot îngădui contraziceri și chiar incoerențe: „Nepotrivirile și lipsurile, contrazicerile, incoerențele și inconsecvențele care se întîlnesc în *Învățăturile* lui Neagoe Basarab, trebuie să ne silim mai întîi să le explicăm prin caracterul scrierilor de acest fel.“³ Literatura și mai ales cea religioasă nu scuză contrazicerile și incoerențele, iar *Învățăturile* nu sînt o operă poetică, lirică, ci fac parte, cum se vede și din titlul lor, din genul *didactic*, adică urmăresc un scop practic, educativ.

Răspunzînd la argumentele aduse de D. Russo, dl. Grecu, pe de o parte respinge unele din ele pe motivul că în versiunea greacă a *Învățăturilor* pasajele respective incriminate sînt mai atenuate sau, o singură dată, lipsesc. Despre faptul

¹ *Viața și traiul sf. Nifon*, ed. C. Erbiceanu, Buc., 1888, p. 173 cf. 2. 143 (După un Ms. din 1682, ce nu cuprinde celelalte învățături): Cf. și pentru Ms. Gaster nr. 8 din 1817, P. Sirku, *op. cit.*, p. 7 (a extrasului); Cf. și ms. 2714, Acad. Rom.

² V. Grecu, *Și totuși Învățăturile lui Neagoe Basarab*, II, *Convorbiri literare*, LXXVII, 1944, p. 742—748.

³ *Ibidem*, p. 766.

că versiunea greacă nu reprezintă forma autentică, am vorbit mai sus.

Pe de alta, tot d-sa, mai aduce obiecții ca acestea: *Rugăciunea la ieșirea sufletului* fiind o încercare literară în spiritul și după pretențiile timpului de atunci... autorul ei, Neagoe Basarab „putea să amintească în ea pe soția sa și putea să o și omită”¹. „Pretențiile timpului” îngăduiau oare unui soț să-și uite soția? „Învățătura în care autorul spune «Ascultați, bărbaților... și voi, muierelor» îți lasă impresia că e un adaos ulterior, care însă a putut fi făcut foarte bine de însuși Neagoe sau de vreun prelucrător sau copist de mai târziu.”² Critica textelor nu se face după impresii. La argumentul cu pecetia, d. Grecu spune că și în *Învățăturile* lui Manuil Paleolog „lucrul se petrece la fel”, pentru că „împăratul își termină lucrarea cu un cuvânt de încheiere în formă de epistolă”³, ca și cum faptul că există o încheiere ar fi argumentul de neautenticitate și nu scuza că *n-are pecetia domnească s-o atirne la o carte literară*, scuza pe care zădarnic am căutat-o în opera împăratului Manuil. De altfel, d. Grecu își dă seama de tăria argumentului și concede: „aceasta ar putea privi cel mult numai *Învățătura* respectivă, nici într-un caz toată opera cu toate *Învățăturile*”⁴. Din nefericire, *Învățătura* cu pecetia este autentică, se află în toate trele versiunile.

Despre mormintul doamnei Neaga care lipsește la Curtea de Argeș: „Aceasta e o bucată literară și dacă nu conține precizii istorice sau dacă ar cuprinde chiar imprecizii, din motive de acestea nu se poate pune la îndoială autenticitatea scrierii”⁵. Neagoe Basarab poate spune că mama sa este îngropată la Argeș, deși în realitate mormintul ei se afla aiurea, e vorba doar de o bucată literară! Iar dacă în cuvântul de plîngere al doamnei Neaga, autorul, care lip-sind de la înmormîntare trimite pe toți copiii lui, nu amintește de loc de soție: „nu se prea vede bine la care loc anume din această scriere literară a sa Neagoe Basarab ar fi trebuit numaidecît să-și amintească și soția”⁶.

¹ *Ibidem*, p. 753.

² *Ibidem*, p. 754.

³ *Ibidem*, p. 758.

⁴ *Ibidem*, p. 757.

⁵ *Ibidem*, p. 759.

⁶ *Ibidem*, p. 761.

Este clar că argumentele lui D. Russo rămân în picioare și că răposatul profesor de bizantinologie, care n-a avut prilejul să-și desăvârșească opera, a văzut exact problema care acum se pune întâi în întregimea ei.

Vom pomeni cu acest prilej și de altă obiecțiune în favoarea autenticității *Învățăturilor* lui Neagoe. N. Iorga a afirmat în mai multe rânduri că un manuscris al *Învățăturilor* lui Neagoe se afla în biblioteca lui Petru Șchiopul, domnul Moldovei. Petru Șchiopul (1574—1579, 1582—1591), avînd aceste învățături, ca domn originar din familia domnitoare munteană, la șase decenii după moartea lui Neagoe, trebuia să știe că *Învățăturile* sînt în adevăr ale răposatului domn al Țării Românești. Este vorba de o carte ce se află trecută în inventarul averii lui Petru Șchiopul — mort în exil la Bolzano în Tirolul italian — inventar alcătuit de autorități, după moartea domnului. Între altele e notată o carte intitulată: *Maniera wie man die grossen Potentaten traktieren soll. Ain Buch in Quart mit gelben Leder uberzogen*¹. Aceasta este cartea pe care N. Iorga o identificase cu *Învățăturile* lui Neagoe. Dar numele lui Neagoe nu este indicat, așa că ipoteza este gratuită. Titlul nu corespunde: felul cum trebuie tratată mării potențați, arată că este o carte ce tratează despre felul de purtare al curtenilor și nobililor față de domnitor. Nu e vorba deci de purtarea acestora din urmă, ca în *Învățăturile* atribuite lui Neagoe, ci de una din numeroasele opere apusene în genul lui Cortegiano al lui Castiglione.

Argumente pozitive în favoarea autenticității *Învățăturilor*, afară de tradiția manuscriselor, nu avem deci și nu s-au putut găsi.²

¹ Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. 555. Cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 292.

² St. Romanski, *Mahnreden*, p. 192—193, afirma că *Învățăturile* lui Neagoe sînt autentice de vreme ce autorul cunoaște perfect (?) relațiile familiare ale acestui domn și elementele politice ale vieții contemporane muntene. Dar în urma răspunsului lui D. Russo (*Studii și critice*, p. 1—16)n-a mai insistat. *Cred că nu comit o indiscreție, amintind că într-o convorbire ce am avut la Sofia cu prof. Romanski în 1936, d-sa a recunoscut că profesorul Russo a avut dreptate și că nu-și mai menține teza.*

„INVĂȚĂTURILE“ ȘI ORGANIZAREA POLITICĂ A ȚĂRILOR ROMÂNEȘTI

Am putea împărți *Învățăturile* atribuite lui Neagoe vodă în învățături cu caracter pur moral, care sînt cele mai multe, și cele cu caracter politic, ce cuprind sfaturi privitoare la exercitarea puterii domnești în latura ei laică. Pînă acum indeobște s-au discutat cele morale și religioase, pentru a se găsi cheia autenticității acestei scrieri, dar firește că cele politice ne pot dezvălui mai precis adevărul. Ne întemeiem pe constatarea că morala rămîne, dar instituțiile se schimbă. Un scriitor care scrie un veac după domnia lui Neagoe vodă trebuie să vadă altfel instituțiile țării, obiceiurile și legile decît acest domnitor, care trăia în altă vreme. Pe lîngă distanța în timp care modifică lucrurile, mai este și deosebirea de situații între un domn și un călugăr; un domn care are experiența domniei știe amănunțit cum se petrec ceremoniile de la curte, cum se face judecata, care este obiceiul pămîntului în privința sfatului boieresc, în ce fel se primesc și se trimit soliile și cum se cîrmuiește oastea țării. Acestea sînt, ca să zicem așa, specialitatea demnității ce ocupă. Un călugăr retras din lume nu poate cunoaște aceste lucruri domnești decît din auzite, incomplet și fără experiență proprie și va face desigur greșeli în descrierea lor. Așadar, pe temeiul cunoștințelor ce avem azi asupra vechii organizații a țărilor române, putem încerca acest control, care este decisiv. Dacă *Învățăturile* au o precizie și bogăție de cunoștințe pentru veacul al XVI-lea, ce s-ar putea asemena de pildă cu aceea din *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir la începutul veacului al XVIII-lea, atunci e probabil că scrierea este a unui domn. Dacă dimpotrivă vom găsi șovăieli, nesiguranță și anacronisme în cunoștințele politice, atunci opera nu poate fi a lui Neagoe.

Firește că și călugărul din veacul al XVII-lea știe anume lucruri generale și chiar unele amănunte din organizarea țării din veacul trecut, mai întii pentru că din veacul al XVI-lea pînă în al XVII-lea nu s-au produs schimbări esențiale în această organizare cu caracter conservativ și întemeiată pe datină, apoi pentru că, oricît de izolat ar fi un călugăr într-o mănăstire, el venea în contact cu negustori, ostași, boieri, ctitori, și închinători și adesea chiar cu dom-

nul. Nu trebuie să ne așteptăm din partea lui la o ignoranță totală, ci numai la lipsuri și greșeli parțiale, imposibile însă sub pana unui domnitor.

Înainte de a trece la analiza amănunțită a învățăturilor politice, trebuie să facem două constatări de ordin general. Prima stă în aceea că *Învățăturile* nu cuprind o serie de preocupări firești pentru un domn, sînt deci incomplete. Astfel, nu se vorbește nimic despre *impozite și vămi*, cum trebuiesc aplicate și în ce măsură de către domn, deși în acest capitol s-ar putea împleti multe considerații morale în genul favorit al autorului. De asemenea, nu se vorbește nimic despre anume ceremonii foarte importante pentru un domn: purtarea domnului la praznic, Bobotează, și Paști, la urcarea în scaun cu jurămîntul boierilor, la înmormîntări, chestiuni asupra cărora Dimitrie Cantemir a scris capitole întregi. Neagoe Basarab era pe de altă parte foarte mult preocupat de chestiuni de negoț cu străinătatea, în special cu Ardealul și are o bogată corespondență personală în această chestiune, ba chiar este autorul unei reforme radicale a sistemului vămii și a regimului importului în țară, hotărîtă într-o mare adunare cu boierii.¹ Totuși în *Învățături* nu găsim nici o urmă despre aceste preocupări ale presupusului autor. Despre *vînătoarea domnească* a scris Dimitrie Cantemir un capitol special în *Descrierea Moldovei* și un asemenea capitol era de așteptat în sfaturi domnești, dovadă că în sfaturile cneazului rus Vladimir Monomah către fiii săi el există, ca și în *Învățăturile reginei polone Elisabeta*², Neagoe care a fost vâtaf de vînători, înainte de a se urca în scaun, pare a fi uitat această îndeletnicire, dacă admitem că el e autorul *Învățăturilor*.³

A doua observație generală este aceea pe care am mai arătat-o și mai sus în capitolul II, că *Învățăturile* chiar cele politice nu au un caracter practic, cum ne-am fi așteptat de la un domn și cum sînt cele bizantine și rusești, ci tot latura morală predomină și aci. În învățătura care arată cum să stea domnul la masă, nu se arată regulile de etichetă,

¹ Gr. Tocilescu, 534, *documente slavo-române*, p. 257—258.

² La Buslaev, *op.cit.*, p.75—78. Zeisberg; *op. cit.*, p. 111.

³ Despre vâtaful sau căpitanul de vînători, cf. D. Simonescu, *Literatura de ceremonial*, București, 1938, p. 167.

ci ideea conducătoare este aceea că beția este neplăcută lui Dumnezeu. În învățătura despre judecată, nu se arată procedura ei, ci numai ideea morală că domnul trebuie să fie drept. Când vorbește despre cinstirea boierilor autorul nu spune care sînt gradele demnitarilor, cum se exercită și se dobîndesc, ci se mărginește la afirmația generală că domnul trebuie să răsplătească și să fie milostiv cu cei ce îl slujesc. Ceva mai bogate în amănunte sînt învățăturile despre solii și război, dar și aci ideea principală este că toate greutățile politice se pot rezolva numai prin invocarea ajutorului lui Dumnezeu în rugăciuni. Concluzia noastră din aceste fapte este aceea că autorul nu numai că avea o mentalitate și o cultură monastică, dar îi lipseau chiar cunoștințele tehnice privitoare la exercițiul domniei.¹

Cea dintii dintre învățăturile politice care ne întimpină în ordinea așezării capitolelor este cea despre „șederea la masă“, care, precum am spus, este în primul rînd o predică împotriva beției. Totuși ea cuprinde și citeva amănunte destul de sărace asupra banchetelor domnești.² Domnul, zice autorul, șade pe tron, iar la masă stau nu numai boierii, ci și toată oastea³. În timpul mesei se face muzică cu glasuri și cîntece și cu felurite instrumente muzicale. Pe lîngă acestea se fac jocuri (dansuri). Ceea ce este mai ciudat, mesenii nu sînt distrați de lăutari și dansatori, ci boierii de sfat ei înșiși, fără excepție, se scoală de la masă, fac pe lăutarii și pe măscăricii: „Ci și ciți sînt dimpreună cu el (cu domnul), datori sînt, dacă la ceva se pricep... să zică și să joace în mijlocul tuturor“⁴. Așezarea la masă se face după etichetă, adică „fiecare să-l așezi potrivit la locul cuvenit“, însă se ține mai ales seama de cel ce apucă mai întii loc bun: „Să nu îngăduiești ca aceștia care au venit mai tirziu să șadă mai sus decît cei ce sînt de la început“⁵. Aceasta constituie o contradicere cu afirmația dintii: sau

¹ D. Simonescu, *op. cit.*, p. 32, spune despre *Învățăturile* atribuite lui Neagoe: „Concepția religioasă din care sînt privite faptele, întunecă însemnătatea lor, încît aceste elemente de ceremonial apar mai mult ca niște aspecte ale înțelegerii divine“.

² *Învățăturile*, vers. greacă, p.72—85, vers. slavă, p.1—6.

³ „Toată gloata“, în textul slav. p.3.

⁴ *Învățăturile*, versiunea greacă, p. 75.

⁵ *Ibidem*, p.77.

apucă fiecare locul după cum a venit, sau după ierarhia rangului și a vârstei; amîndouă împreună nu se poate. Cei ce nu apucă loc, zice autorul, „să stea în picioare și dă-le lor în miini mîncare și băutură“. Cam la aceasta se reduc informațiile autorului, care nu spune nicicum, nici ce se mîncă la o masă domnească, nimic despre urări, închinăciuni cu paharul, despre focurile de pușcă și de tun ce se trag de obicei la banchetele domnești.¹ Putem constata că știrile acestea sînt nu numai incomplete, dar și neexacte. Nu era un obicei să se facă banchete uriașe cu oastea, cum crede autorul care a luat drept regulă un caz excepțional. Banchetele domnești se făceau în cinstea unor oaspeți, în încăperile caselor domnești, cu un număr redus de boieri meseni. Boierii nu ședeau după cum veniseră mai întii sau mai la urmă; o asemenea anarhie în privința etichetii n-a existat nici la cele mai barbare curți din lume și nimeni nu stătea în picioare la masa domnului cu strachina într-o mină și ulcica de vin într-alta. Acestea se potrivesc mai degrabă cu o trapeză de mănăstire, în care toți sînt egali și cei ce întirzie sînt pedepsiți să stea în picioare. În nici una din relațiile pe care le avem, nu se văd boierii umiliți, transformați în lăutari și măscărici, datori să-și arate talentele artistice, ca să distreze pe domn; e vorba de pură imaginație a cuiva care n-a luat niciodată parte la un banchet la curte. E adevărat că după ospăț se încingea adesea cite o horă sau alte dansuri populare, la care luau parte toți musafirii în frunte cu domnul², dar nu e vorba de talentele deosebite ce trebuiau să și le arate boierii în timpul mesei.

Învățătura despre judecată cuprinde și ea cîteva rare informații despre felul cum judeca domnul cu sfatul său. Domnul cînd stă la judecată să fie înconjurat de oameni bătrîni și înțelepți și de tineri, aceștia din urmă să stea în picioare, „ca să ia învățătură bună“. Domnul să dea răgaz

¹ Vezi pe larg despre oșpețele domnești la D. Simonescu, *op. cit.*, p. 171—177 și p. 158; Paul de Alep, *Călătoriile patriarhului Macarie*, trad. E. Cioran, Buc., 1900, p. 20—21, 84—85; D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. Acad. Rom., p. 94—97; P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, Acad. Rom., *Studii și cercetări*, XVII, 1930, p. 17, 32, 51, 73—74.

² D. Simonescu, *loc. cit.*

celui sărac să-și spuie păsul și să împrăștie teama de care e cuprins la vederea domnului și a sftnicilor. Dacă boierii atrag atenția domnului că a făcut o nedreptate, el să cheme înapoi pe împricinat și să-i facă dreptate.¹ Aceasta este tot ce trebuie să știe un domn despre judecată, restul capitolului e plin cu citate din Noul și Vechiul Testament despre dreptate. Din hrisoavele vremii care descriu adesea judecata domnească și din descrierea competentă a lui Sivori, secretarul lui Petru Cercel, 60 de ani după moartea lui Neagoe², știm destul de bine cum se făcea o judecată domnească. Ceea ce ne izbește în acest capitol este cumplita lui sărăcie în privința informației. Autorul cunoaște lucrurile foarte nelămurit, altfel tendințele sale moralizatoare ar fi avut o hrană bogată descriind cum se ia jurământul și despre sfینtenia lui, dacă domnul trebuie să acorde încredere martorilor, despre jurători, boierii care judecau din însărcinarea domnului pe egalii lor. Nu pomenește nimic despre latura așa de interesantă a pedepselor, care variau de la tragere în țepă și spinzurătoare, adesea practicate de adevăratul Neagoe Basarab, pină la bătaia cu buzduganul. Ce n-ar fi putut spune despre îngăduință și moderație un cunoscător al lucrurilor în această privință? Dar călugărul falsificator se temea să se dea de gol, neștiind prea multe despre toate acestea și de aceea tace. În privința compunerii divanului de judecată, el nu se făcea cu oameni bătrini și tineri chemați pentru învățătură, ci numai cu titularii dregătorilor în funcție, de obicei în număr de doisprezece, al căror nume este trecut în sentință, adică în hrisov. Fețele bisericești măcar mitropolitul, luau întotdeauna parte la judecată alături de domn, ceea ce autorul *Învățăturilor* ignoră, de vreme ce vorbește numai de boieri.³

Al treilea capitol politic al *Învățăturilor* este cel despre *Cinstirea boierilor* (dregătorilor) *domnești*, care este și mai sărac în privința informațiilor istorice. În lipsă de cunoș-

¹ Cf. ed. rom. Gaster, *Chrestomatie*, I, p.168—170.

² Șt. Pascu, *Un fragment dintr-o descriere a Țării Românești în sec. XVI*, în *Omagiu lui I. Lupaș*, Buc., 1943, p. 922—926.

³ Miron Costin, *Poemă în versuri polone*, ed. P.P. Panaitescu, Acad. Rom., ext., X, 1929, p. 114 (478); Coressi, în *Tilcul Evangheliei*, Brașov, 1564, carte cu tendințe calvine, se ridică împotriva vlădicilor „ce sînt și domni și sftnici domnului“, citat de Șt. Ciobanu, *Curs de istoria literaturii române*, II, p. 39. Cf. și Șt. Pascu, *loc. cit.*

tință despre organizarea și îndatoririle sfatului domnesc, autorul se refugiază în poezie: sfatul domnesc este ca o grădină cu gard de pietre și plină de pomi roditori „și în umbra lor, la suflarea lină a vântului m-am umbrat după plăcere. Și ochii mei din frunzele lor rouă au luat și bucurie și nu numai la voe bună și bucurie m-au înveselit, ci și singele lor și capetele (ale pomilor?) le-au dat pentru mine.”¹ Domnul nu trebuie să taie copacii, adică pe boieri, poate să-i pedepsească, dar „să nu-ți fie paharul totdeauna plin cu singe”². Atita e în stare să spuie. Nimic despre înaintarea boierilor în slujbe, despre diferitele slujbe specializate, despre veniturile boierilor.

Acastă învățătură este completată în versiunea românească și în cea slavă cu un adaos intitulat: *Cum vor pune boierii și slugile lor la boierii și la cinste și cum îi vor scoate dintre acestea pentru lucrurile lor*³. Aici se află sfatul pe care l-am relevat mai sus, ca domnul să nu-și puie rudele în locuri de cinste, întocmai dimpotrivă de cum făcea Neagoe vodă umplind divanul cu rudele sale, Craioveștii.⁴ În privința alegerii dregătorilor autorul profesează idei democratice. Nu trebuie să zică cineva: „Noi sintem feciori de boieri și nu so cade să ne scoți pe noi și să pui pe cei săraci să fig mai nainte de noi”. Dimpotrivă, săracii sint egali cu boierii de neam; slava părinților nu are valoare. „Din feciorii de boier, de vor fi fost părinții lor oameni buni, iar ei vor fi nevrednici, de ce treabă vă vor fi vouă?” Un morcenar oarocare poate deveni boier de sfat, spătar, cupar sau căpitan al oastei: „să învățați pre vre-un lofogiū, să-l puneți spătar sau cupar sau căpitan”⁵. Aci avem o serioasă dovadă despre faptul că Neagoe n-a putut scrie aceste învățături. La noi boieriile se dădeau boierilor și numai lor. Boier era moșierul și dregătoriile se numeau *boierii*, tocmai pentru că ele încăpeau numai în mina proprietarilor de pământ. Un aventurior oarocare plătit cu leafă nu putea intra în

¹ *Învățăturile*, versiunea greacă, p. 123.

² *Ibidem*, p. 127, vers. rom., Hasdeu, *Arhiva*, I-2, p. 122.

³ *Ibidem*, vers. rom., Ms.3572, f.186—189 și vers. slavă, p.35—37. Pentru autenticitatea acestei învățături vezi mai sus p.194.

⁴ Vezi mai sus p.191.

⁵ *Învățăturile*, versiunea rom., f. 188 (Ms. 3572) și cea slavă, p.36..

sfatul domnesc, nici un sărao, negustor soăpătat sau țăran, nu se făcea spătar sau paharnic la curtea domnului. Țara Românească ca și Moldova avea o organizație socială pe teme aristocratice și asemenea precepte ca cele din *Învățăturile* n-ar fi putut niciodată să treacă prin mintea unui domn. Cunoaștem azi în mare parte pe dregătorii de divan din veacurile al XV-lea și al XVI-lea, toți sînt mari proprietari de moșii, oei mai mulți descendenți din familii vechi boierăști.¹ E adevărat că la sfîrșitul veacului al XVI-lea și la începutul celui de al XVII-lea au început să se ridice și cîțiva oameni de jos și grecii veniți de la Constantinopol, dar niciodată un lefegiu, de obicei străin, nu a ajuns spătar. Asemenea idei se potrivesc cu egalitatea întru Hristos a turmei cuvîntătoare a monahiilor sau s-au putut realiza în anume epoci ale absolutismului bizantin, dar cel ce scrie e departe de vremea și de organizația de curte a lui Neagoe vodă. Din izvoarele contemporane: „Povestirile“ slave despre Vlad Țepeș și Cronicile Moldovei sub Ștefan cel Mare, reiese că domnul țării răsplătea pe oștenii ce se distingeau în lupte, făcîndu-i viteji, adică mici proprietari cu feude militare, dar niciodată ridicîndu-i la rangul de *boier de șfat*.²

Mai adăugăm două observații asupra acestui capitol: în textul original slav pentru cuvîntul *cupar* este scris *credinciar*³. Totuși în Țara Românească n-au existat, mărturie stau toate hrisoavele, nici cupari, nici credinciar, funcții total necunoscute în organizația acestei țări, ci numai *paharnici* (slav: *peharnic*). Cum de face autorul *Învățăturilor* asemenea eroare? A găsit desigur cuvîntul într-un text slav dar prin aceasta se arată încă o dată necunoașterea organizației curții domnești.

De asemenea lefegii în vremea lui Neagoe erau foarte puțini sau deloc; vremea armatelor de mercenari începe la noi abia la sfîrșitul veacului al XVI-lea și este în toi în cel următor. Despre această chestiune vom reveni mai jos, în analiza capitolului închinat oștirii de către autorul *Învățăturilor*.

¹ G. D. Florescu, *Divanele domnești în Muntenia în veacul al XV-lea*, extras din *Revista Arhivelor*, I, Buc., 1927.

² I. Bogdan, *Vlad Țepeș*, p. 136.

³ *Învățăturile*, versiunea slavă, p. 36.

Capitolul *despre solii și purtarea războiului* este unul dintre cele mai lungi ale lucrării și în același timp din cele mai bogate ca informații și fapte. Numai pentru acest capitol ar merita *Învățăturile* titlul de izvor al istoriei noastre, dacă aceste informații ar fi sigure și exacte.

În partea întâi a capitolului, privitor la *solii*, autorul vorbește despre primirea solilor străini. Domnul trebuie să dea daruri solilor, să trimită în întâmpinarea lor pe principalii boieri împodobiți în haine scumpe cu cai de paradă, care să-i conducă la gazda lui. Solului să i se dea mâncare și băutură bună, locuința lui să fie departe de palaturile domnești: „Să nu fie aproape nici de grădinile în care vă plimbați voi cu sfetnicii voștri”¹. Audiența solului să fie după trei zile de la venirea lui. Domnul îl primește pe tron înconjurat de boieri în haine de sărbătoare; îi ascultă solia în prezența întregii curți, dar nu-i dă deocamdată nici un răspuns. În privința răspunsului, după plecarea solului, domnul se sfătuiește cu boierii, face rugăciuni, retrăgându-se în casele sale. Se face apoi un banchet în cinstea solului, deși sînt cazuri cînd boierii sînt de părere că solul nu merită banchet.² Nu se arată în ce împrejurare și cînd se trimite răspunsul domnesc către sol. În privința trimiterii solilor, *Învățăturile* spun că aceștia trebuiesc aleși cu grijă, ca să nu uite, sau să nu priceapă greșit cuvintele domnești; solul va fi unul dintre dregători: „Uitați-vă din dregătorii cari sînt la voi, care este destoinic”³. El va duce cu sine un dar frumos pentru stăpînitorul la care este trimis.

Am arătat mai sus, cum autorul *Învățăturilor*, cuprins de teamă, termină sfaturile sale despre solii cu mărturisirea că e un om slab la minte, care a uitat multe ce trebuiau spuse și anume cele mai însemnate⁴. În adevăr, tocmai așa stau lucrurile. Cunoaștem din rapoartele solilor străini, felul cum erau primiți la curtea domnilor noștri. Din aceste rapoarte aflăm împrejurări ce au rămas necunoscute autorului *Învățăturilor*; solul aducea o scrisoare acreditivă, care se citea; domnul, pe lângă audiența publică îl primea și singur, într-o audiență privată, care era cea mai importantă,

¹ *Învățăturile*, vers. greacă, p. 131.

² *Ibidem*, p. 141 și versiunea slavă, p. 37.

³ *Ibidem*, versiunea slavă, p. 38.

⁴ Vezi mai sus p.198.

fiindcă acolo se discuta în taină obiectul real al soliei, pe cînd audiența publică era mai mult o ceremonie festivă. Acest lucru nu e cunoscut de monahul autor, care aflase, ca să zicem așa, numai de partea exterioară a lucrurilor: audiența festivă și banchetul. Ar fi interesant, dacă în adevăr domnul avea grădini în care se plimba cu sfetnicii lui, fapt pe care nu-l putem controla, precum nu putem controla nici obiceiul ca locuința solului să fie neapărat departe de curte (de ce? ca să nu tragă cu urechea?). Este inexact că audiența la curte avea loc abia după trei zile de la sosirea solului în orașul de scaun al domniei, dimpotrivă audiența se făcea fără excepție cel mai tîrziu a doua zi și domnul răspundea pe loc, discutînd cu solul¹, dovadă că, precum am spus, chiar Neagoe vodă își arătase căința într-o scrisoare pentru cuvintele necugetate ce aruncase unor soli într-o clipă de minie². Dacă preceptul dat de *Învățăături* de a nu se răspunde solilor decît mai tîrziu, după consultarea boierilor, ar fi fost exact, Neagoe n-ar fi avut prilej pentru această ieșire. Pentru trimiterea solilor, constatăm aceleași greșeli: Solul trimis pornea nu numai cu instrucțiuni verbale, pe care le-ar fi putut uita, cum crede autorul *Învățăturilor*, ci și cu instrucțiuni scrise și asemenea scrisori conținînd obiectul soliei, fie politic, fie comercial, s-au păstrat mai multe, chiar de la Neagoe Basarab, ba chiar cu lungi discursuri scrise, cum e cazul lui Luca Cîrje, contemporanul lui Neagoe, solul lui Ștefan cel Tânăr al Moldovei în Polonia.³ În sfîrșit, mai putem face o observație importantă: nu este exact că solul urma neapărat să fie unul dintre boierii dregători. Solii în vremea lui Neagoe Basarab erau de obicei străini și se înțelege ușor de ce. Spre deosebire de boierii români, ei cunoșteau latina și limbile străine. Astfel, cînd Neagoe trimite o solie papii Leon X, el alege ca reprezentant al său pe Antonie Policalas, grec, cum îl arată numele⁴. Iar la dogele Veneției același domn trimite pe Hieronim

¹ Cf. P.P. Panaitescu, *Călători poloni*, p. 6, 7, 17, 31, 56; N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. II-a, I, p. 198—199, 209, 261, 284, 368.

² Vezi mai sus p.173.

³ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 224, 261, 263 și Hurmuzaki, *Documente*, XV, I, 221.

⁴ Hurmuzaki, *Documente*, II-3, p.308—309.

Raguzanul, chirurg la curtea domnească.¹ Numai în Ardeal unde se cunoștea limba română, erau trimiși curieri dintre boieri². Obiceiul de a folosi străini și nu boieri pentru solii era general la noi în secolul al XVI-lea. La 1536 Petru Rareș trimite ca sol la curtea Austriei pe Gregor Rosenberger, neamț, iar mai târziu tot acolo pe Nicolaus Fleischhaker și pe Iacob Fischer, probabil sași.³ Uneori erau trimise și fețe bisericești, ca unii ce erau mai culti: Teodosie vodă, fiul lui Neagoe, trimite la Sibiu pe egumenul Iosif de la Argeș.⁴

Și partea a doua a aceluiași capitol, care tratează *despre purtarea războiului*, este destul de bogată în amănunte tehnice. După îndemnuri la pace și împăciuire, presupusul domn spune că dacă vor năvăli dușmanii și nu-i poți potoli cu daruri și supunere, trebuie să dai lupta. În nici un caz să nu fugi înaintea unei oștiri mai mari „că eu am fost pribeag, și de aceea vă spui că este trai și hrană cu nevoie pribegia”⁵. Deci, „așează poporul tău și oastea ta după rindul lor, să-ți tocmești toate tunurile și oștile tot pre cete cum li va fi rindul”⁶. Copiii dregătorilor și fetele să fie trimise în loc apărat, iar oastea să fie întocmită în trei cete deosebite, la depărtare mică, așa ca să se auză una pe alta.⁷ Să nu se îngăduie dueluri personale ale oștenilor cu dușmanii; toți dregătorii de rangul întâi, al doilea și al treilea să stea în luptă, iar *curtenii*⁸, „chiar dacă fug”, lucrul nu are importanță. Domnul să-și apere persoana sa, să aibă o gardă personală de 60 de voinici bărbați, să nu stea în tabăra cu ceata cea mare, ci în a doua sau în a treia, „în latura oștilor”. „Visteria ta de bani însă să fie totdeauna cu tine, ca să dai slujitorilor tăi, ca să fie sub mina ta supuși, gata

¹ N. Iorga, *Două documente raguzane*, *Arhiva*, IX. Cf. Hasdeu, *Arhiva Istorică*, II, p. 898, p. 66—69.

² Tocilescu, *op. cit.*, p. 232—233; Hurmuzaki, *Documente*, XV, p. 221.

³ Kaindl, *Die Deutschen in Karpatenländer*, II, p. 364.

⁴ Tocilescu, *op. cit.*, p. 265.

⁵ *Învățăturile*, vers. rom., Hasdeu; *Buletinul Instrucțiunii Publice*, I, p. 76.

⁶ *Ibidem*, p. 77 și versiunea slavă, p. 47; greacă, p. 257.

⁷ *Ibidem* (Buletinul), p. 78, versiunea slavă, p. 48.

⁸ *Ibidem*, vers. slavă, p. 49. Cuvântul e tradus românește „slugile cele mici”.

cu zel pentru tine a vărsa singele lor.¹ Și iarăși: „Căci trebuie domnul să aibă visterie spre a dăruî oștenilor săi“.² Armele amintite sînt: arcurile, sulitele, puștile, tunurile și palestrele.³ Boierii căzuți în luptă vor fi îngropați cu cinste.⁴

E de observat că învățătura privitoare la purtarea războiului apare ca un rezumat în versiunile greacă și română, ea este mai întinsă în cea slavonă.⁵ În aceasta aflăm o serie de informații în plus ce lipsesc în celelalte două versiuni: astfel, adaosul că domnul să adune pentru război pe boieri sfetnici și „toată țara“, adică strîngerea „gloatelor“. Să fie trimiși la loc ferit, nu numai copiii boierilor, ci și ai țăranilor, căci dacă dușmanii vor robi pe acești copii, boierii și țăranii vor părăsi pe domn și vor merge să-și scape copiii. Asemenea cugetare: „O piatră de tun multe capete de oameni risipește“, se află numai în versiunea slavonă. Garda domnului să nu ia parte la „goana oștenilor“. Domnul să stea la o parte, căci dușmanul, dacă e învingător nu-l va goni cu putere, neștiind unde este. Asupra locului unde urmează să stea domnul la luptă, el trebuie să se sfătuiască și cu boierii.

În această expunere sînt unele elemente incontrollable în starea actuală a izvoarelor: așa, de pildă, dacă în adevăr un domn român a avut o gardă personală de 60 de oameni. Ceea ce însă nu reiese din nici o povestire a luptelor din țările române este afirmația că oastea era împărțită în trei cete, care intră succesiv în luptă. Aceasta nu rezultă de loc din luptele lui Mihai Viteazul, ale lui Ștefan cel Mare și Vlad Țepeș, pe care le cunoaștem mai bine, nici în luptele date de domnii români în veacul al XVI-lea (Obertyn-1531, Jiliște-1574, Cahul-1574, Călugăreni-1595)⁶. Totuși există un singur izvor care amintește de cele trei cete și anume *Viața lui Nifon*, cînd spune despre lupta Craioveștilor cu Mihnea cel Rău: „Și așa trecură Dunărea cu toată oastea și dacă

¹ *Ibidem*, versiunea greacă, p. 161; slavă, p. 50.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, vers. greacă, p. 163, slavă, p. 50.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*, vers. slavă, p.47—52.

⁶ General R. Rosetti, *Evoluția tacticii la români de la 1504—1654*, Acad. Rom., p.7 și urm.

trecură împărțiră oastea în trei pilcuri și un pilc luă Neagoe¹. Este sigur că *Viața Sf. Nifon* păstrată la Mănăstirea Argeșului a fost cunoscută de autorul *Învățăturilor*, de aci a luat el figura convențională a acestui domn. Scriitorul a luat o împrejurare particulară drept regulă tactică a oștirii românești și a introdus-o în scrierea sa. Este adevărat că înaintea oștilor mergea la oarecare distanță o avangardă, compusă numai din *cavalerie ușoară*.² Nu este vorba însă de trei cete distincte. E caracteristic faptul că autorul *Învățăturilor* nu cunoaște acest amănunt, al rolului cavaleriei ușoare din vechea noastră organizație militară. Nici sfatul prudent ca domnul să stea deoparte, să nu fie în toiul luptei, nu era în mentalitatea eroică a vechilor noștri domnitori, e un sfat călugăresc, nu domnesc. Vlad Țepeș intră personal noaptea cu o ceată de oameni pină la cortul sultanului Mahomed II, Mihai Viteazul taie pe turci cu mina lui, asemenea un mare războinic este Radu de la Afumați, gine-rele lui Neagoe. Petru Rareș la Obertyn, Ion Vodă în toate luptele sale, iau parte personală la bătălie în locurile primejduite. Dar însuși Neagoe în lupta de la Cotmeana cu Mircea, fiul lui Mihnea, ia parte personală la încăierare.³ Să mai amintim de faptul că sfatul de a porni împotriva unui dușman, chiar cînd este oastea acestuia mai tare, căci Dumnezeu ajută pe cel slab și drept, este în contradicere cu prudența sfatului precedent și nu făcea parte din concepția militară a adevăratului Neagoe. Acesta scrie regelui Ungariei, Ludovic II, aflînd că turcii se pregătesc împotriva lui: „Dacă păginii vor să treacă prin țară spre părțile ungu-rești... apoi domnia mea și cu boierii domniei mele și cu toată țara, *dacă ni se va părea că putem să stăm înaintea lor,*

¹ *Viața Sf. Nifon*, ed. Tit Simedrea, p. 16; N. Bălcescu, *Puterea armată în Valahia (Scrieri istorice, ed. P.P. Panaitescu, ed. III-a, Craiova, colecția Clasicii români comentați)*, p. 80, vorbind de pasajul din *Învățături* cu împărțirea oastei în trei cete face o apropiere cu descrierea oastei romane în lupta cu latinii la Tit Liv, cartea VIII, cap. 8 (nu 9 care este poate o greșeală de tipar), unde se vorbește de cele trei linii de bătaie ale oștirii romane. Cf. Tite-Live, *Oeuvres*, ed. Nisard, Paris, Firmin, Didot, I, 1857, p. 356—357.

² General R. Rosetti, *op. cit.*, p. 2—3 (108—109).

³ *Viața Sf. Nifon*, ed. Tit Simedrea, p. 16—17.

ca să-i oprim, apoi noi vom sta“, în caz contrar, va da de știre regelui,¹ adică le va lăsa calea liberă și se va supune.

Autorul *Învățăturilor* scrie în vremea oștilor de mercenari, are grijă de vistieria domnului din care se plătea oastea și cum am văzut mai sus, acordă o importanță capitală *lefegeiilor*. În realitate, în veacurile al XV-lea și al XVI-lea, pînă în 1550, oastea de țară era aproape singura oaste de care dispuneau domnii, adică cetele de țărani și boieri cu arcuri și sulite. Abia în vremea lui Ion Vodă în Moldova și a lui Mihai Viteazul în Muntenia se pune temeiul pe oastea străină de mercenari cu arme de foc. Marea transformare a oastei feudale în oaste de mercenari tehnici are loc în Europa Apuseană în veacul al XVI-lea, la noi firește cu mai multe decenii mai tîrziu decît în Apus. Acest anacronism, pe care l-am arătat și mai sus, este o dovadă lămurită că scrierea pe care o discutăm a fost scrisă pe la 1600 sau chiar mai tîrziu, deci cu mai multe generații după moartea lui Neagoe Basarab. Autorul *Învățăturilor* lasă a înțelege că toată oastea sau măcar partea principală primea leafă.² Aceasta ne duce la veacul al XVII-lea: „Numărul lefegeiilor pe care i-au ținut domnitorii noștri a variat mult... Un mic număr exista mai cu seamă de la mijlocul secolului al XVI-lea, înainte în mod permanent ca gărzi personale, efectivul acestora a fost numai de cîteva sute.“³ De fapt, liste de mercenari se cunosc la noi abia de la 1550⁴. Boierii cu cetele lor mergeau gratuit la oaste, cum spune Giorgio Tomassi, care descrie oastea lui Mihai Viteazul: „Boierii sînt nobilii feudatari obligați să meargă la război pe cheltuială proprie“⁵. În veacul al XV-lea și într-o mare parte a celui următor, *curtea*, *curtenii*, adică oștenii de țară privilegiați, ce stăteau în sate domnești, formau temelia oștirii românești. Pseudo-Neagoe spune însă cu nepăsare: „Iar de ceilalți *curteni*, chiar dacă fug, nu vă îngrijorați, nici nu vă supărați pe ei“⁶. Oastea aceasta pentru el n-avea importanță.

¹ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 263.

² *Învățăturile*, versiunea greacă, p. 161.

³ General R. Rosetti, *Organizația militară la Români c'e la 1595—1654*, p. 8 (254).

⁴ *Ibidem*, p. 9 (255).

⁵ G. Tomassi, citat de N. Bălcescu, în *Puterea armată*, în *Scrieri istorice*, ed. P.P. Panaitescu, ed. III-a, Craiova, 1944, p. 76, nota.

⁶ *Învățăturile*, versiunea slavă, p. 49.

În *Învățăături* se vorbește de tunuri mobile pentru lupta de cîmp: „Să nu fii la un loc în ceata cea mare a taberii, adică dimpreună cu mulțimea, pentru că... într-acolo se trimit palestrele, puștile și tunurile“¹, „acolo vor îndrepta tunurile de vor bate“². „Să-ți tocmești toate tunurile și oștile tot cete.“³ Tunurile mobile nu erau cunoscute în secolul al XV-lea, cînd se foloseau numai aruncătoare de pietre pentru asediul cetăților⁴, artileria trasă de cai apare pentru prima oară în Europa la 1494, iar la noi în cursul veacului al XVI-lea, în a doua jumătate; în Moldova ceva mai devreme, sub Petru Rareș.⁵ În orice caz e exclus ca sub Neagoe Basarab să fi fost tunuri mobile la fiecare ceată, aceasta privește organizația secolului al XVII-lea.

De altfel, în capitolul despre oaste sînt vădite contradicții, care arată dezorientarea autorului în cele ostășești. Mai întîi spune că oastea să fie împărțită în trei cete „iar a treia și cea mai mare“, deci temeiul oștirii, celelalte fiind „străji“. Dar peste cîteva pagini autorul adaogă despre domn: „Să nu fii la un loc în ceata cea mare a taberii... ci dimpreună cu cei ce te iubesc pe tine, fie în *ceata a doua*, fie în *într-a treia*“⁶. Cum adică? Nu era ceata a treia ceata cea mare a taberii, cum spusese la început? Textul românesc numește cele două dintîi, streji, „iar a treia să fie tabăra cea mare“, apoi spune că „strejile sînt capul și coada oștilor“, deci a doua ceată, cea din mijloc, urma să fie cea mai însemnată, ceea ce e iarăși o contradicție. Apoi adaogă: „Să stai într-a doua sau într-a treia ceată, *de latura oștilor* într-ascuns“⁷. Aceasta incurcă și mai mult ideea despre așezarea în ordine a cetelor.

Dacă, cercetînd amănunțele date de autor privitoare la oaste și la război, aflăm toate aceste neconcordanțe și

¹ *Ibidem*, versiunea greacă, p. 163.

² *Învățăăturile*, vers. rom., Hasdeu, *Bul'tinul Instrucțiunii*, I, p. 79.

³ *Ibidem*, p. 77 și vers. slavă, p. 48.

⁴ General R. Rosetti, *Cum se făptuia războiul de Ștefan cel Mare*, Acad. Rom. sect. istorică, ser. III, vol. IV, 1925, p. 71.

⁵ Același, *Evoluția armamentului, 1504—1654*, *ibidem*, ser. III, vol. XI, p. 16 (180).

⁶ *Învățăăturile*, vers. greacă, p. 159, 163, slavă, p. 51.

⁷ *Ibidem*, versiunea română, Hasdeu, *Bul'tinul Instrucțiunii*, p. 79; vers. slavă, p. 51.

inexactități, apoi tot atit de mult ne izbesc și lacunele în cunoștințele scriitorului, care sînt de neiertat, dacă ar fi fost în adevăr un domnitor al țării. Autorul nu spune nimic despre adunarea oștilor (buciume, focuri), despre procurarea armelor, fabricate în țară sau aduse din Ardeal, exerciții, comandantii cetelor (spătarul), despre tactica de luptă în pădure, tradițională 'a români (Mircea la Rovine, Ștefan la Vaslui, Războieni și Cosmin, Mihai la Călugăreni). De asemenea nu vorbește nimic de cetăți; în vremea lui Neagoe, domnul Țării Românești stăpînea cetatea Brăilei, pierdută la 1538 și cetățile erau esențiale pe atunci pentru apărarea țării. E adevărat că la sfîrșitul veacului al XVI-lea domniile Țării Românești nu mai aveau nici o cetate, așa că pentru un scriitor care trăia în acea epocă omisiunea cetăților este firească.

N. Iorga, unul din cei mai convinși apărători ai autenticității *Învățăturilor*, cunoștea însă bine vechea organizare a armatei române, ca unul ce scrisese istoria ei și și-a dat seama de lipsurile și anacronismele din capitolul închinat războiului în această scriere. De aceea în introducerea la ediția sa a *Învățăturilor* presupune, vorbind de acest capitol: „Se poate ca în citirile lui (ale autorului), să fi dat de vreun tratat de tactică dintre acelea pe care, printr-o serie de copieri și prelucrări, ni le-a lăsat Bizanțul“¹. E o mărturisire prețioasă: învățătura despre război nu reprezintă deci experiența unui domn despre oastea Țării Românești!

Față de această concepție militară luată poate din cărți și din experiența unor vremi deosebite de a lui Neagoe, e interesant să amintim sfaturile puține, dar practice date de cneazul rus Vladimir Monomah, tot despre război, în *Învățăturile* destinate fiilor săi: „La război nu vă leneviți, nu lăsați pe seama voevozilor străjile, ci singuri le întocmiți și le cercetați și noaptea sculați-vă de vreme și inspecțați. Să nu fie desfrii și beție în tabără. Cînd treceți cu oastea prin țara voastră, nu îngăduiți ca țăranii să fie prădați.“²

¹ N. Iorga, *Introducere* la ed. *Învățăturile lui Neagoe Basarab*, Văleni, 1910, p. VI.

² *Învățăturile lui Vladimir Monomah*, la Buslaev, *op. cit.*, p. 74.

În sfârșit, ultima învățătură cu caracter politic este cea despre *milă și odihnire* prin care se înțelege miluirea, adică răsplata slugilor domnești.¹ Deși această învățătură este în mare parte un mozaic de extrase din *Umilința* lui Simion monahul, texte evanghelice și biblice și poate și din alte izvoare, putem cita sfatul ca „leafa slugilor domnești să fie deoparte în visterie, căci slujitorii domnești nu nădăduiesc decît de la dînsul. Slujitorul dorește să ia bani“.² Cînd domnul face anual căutarea oștilor, trebuie să dea daruri.³ De aceea „venitul întreg al țării tale întregi, trebuie să-l aduni în mîinile tale“⁴.

Știrea despre căutarea (inspectarea) anuală a oștilor este probabil exactă, dar și aci avem a face cu vremile mai tîrzii ale oștilor de mercenari, a oștenilor cu leafă. În orice caz, boierii și slugile domnești nu luau la noi în veacurile al XV-lea pînă în al XVI-lea leafă de la domn, ci erau răsplătiți din veniturile slujbei lor: judecăți, taxe și plocoane ale subalternilor.⁵ Boierii aveau apoi moșii ohabnice scutite de domn, în schimbul slujbei lor civile și militare.⁶ Leafă putea primi un slujitor în Imperiul Bizantin, în alte țări, nu în Țara Românească, care avea altă organizație financiară de gen feudal și patriarhal. Iar venitul țării nu era întreg în mîna domnului, ci era în parte cedat boierilor și mănăstirilor, tocmai pentru că visteria nu avea un buget de lefuri. Ohabele erau satele scutite, în care tot venitul cuvenit aiurăa domniei se lua de proprietar. Venitul vămilor era în mare parte dăruit mănăstirilor, în parte închiriat boierilor. Așadar nici aci autorul *Învățăturilor* nu este bun cunoscător al organizației țării.

Conchidem din această analiză că *Învățăturile* nu mai pot fi socotite ca un izvor istoric pentru organizarea veche a Țării Românești de la începutul veacului al XVI-lea, și nu cuprinde cunoștințele la care ne-am aștepta de la un domnitor.

¹ *Învățăturile*, vers. greacă, p. 166—183; română, Hasdeu, *Arhiva*, I-2, p. 120—132; slavă, p. 24—27.

² *Ibidem*, vers. greacă, p. 169.

³ *Ibidem*, p. 171.

⁴ *Ibidem*, p. 173.

⁵ C. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor dregători*, Văleni, 1926, p. 58.

⁶ D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. Acad. Rom., p. 373.

Învățăturile lui Neagoe vodă către fiul său Teodosie nu sînt așadar scrise de Neagoe vodă, nici nu urmau să fie păzite de tinărul cocon domnesc Teodosie. Scriitorul în slavonește al acestei cărți era un călugăr, în orice caz o față bisericească, ce trăia departe de curte și chiar de lume, cu trupul și cu gîndul, un mistic, erudit în literatura religioasă slavo-bizantină, cu un ideal moral de umilință, teamă de păcat și de lumea de dincolo, ascet cuprins pînă în adîncuri de gîndul morții. Acest om, pe figura căruia nu putem pune un nume, a scris *Învățăturile*, le-a atribuit lui Neagoe vodă, mort demult, prefăcîndu-se că se adresează lui Teodosie vodă, feciorul aceluia domnitor. O asemenea procedură este greu de înțeles cu mentalitatea noastră de azi, dar era foarte răspîdită în Evul Mediu, ba chiar în veacurile ce au urmat după încheierea acelei perioade istorice. Erudiții au numit asemenea scrieri atribuite de autorul lor unui alt scriitor, *pseudo-epigrafe*, spre deosebire de pseudonime, în care în locul numelui adevărat al autorului figurează un nume inchipuit. În cazul pseudo-epigrafelor numele autorului e înlocuit cu numele unui personaj real, de obicei ilustru. În literatura bizantină, în special în cea religioasă ortodoxă, obiceiul acesta este extrem de răspîdit. O mulțime de *Omilii* (cuvîntări) atribuite Sfîntului Ioan Gură de Aur, cel mai mare autor al bisericii Răsăritului, sînt în realitate datorate unor clerici bizantini, care au trăit multe sute de ani după moartea marelui ierarh și totuși poartă numele lui.¹ Aceste omilii cu numele lui Ioan Gură de Aur au fost traduse și în slavonește și folosite pe larg și de autorul *Învățăturilor* în scrierea sa, căci el trăia în aceeași lume de idei. Dar cazul lui Ioan Gură de Aur nu e izolat. Scrieri atribuite lui Grigorie de Nazianz, Sfîntului Ioan Damaschin și altora, elaborate însă de alții, cu veacuri întregi mai tîrziu, sînt o mulțime. Paralelele (învățături) atribuite lui Ioan Damaschin sînt în realitate scrise în veacul al X-lea, scrierile trecute în manuscrise sub numele împăratului bizantin Leon cel Înțelept (885—911) nu sînt toate autentice, *Hristos Pashon*, poem drama-

¹ Publicate de Migne, *Patrologia graeca*, vol. LX.

tic bizantin, dialogarea patimilor Mintuitorului, e atribuit de toate manuscrisele Sfintului Grigore din Nazianz (secolul VI), dar a fost alcătuit în realitate de un necunoscut în veacul al XI-lea. Ba chiar unele poeme bizantine din secolul al VII-lea, poartă ca nume de autor pe al legendarului Orfeu și lucrarea *Despre Minuni* poartă ca nume de autor pe al lui Aristotel.¹ Chiar o scriere bizantină înrudită cu cea pe care o studiem, anume *Învățăturile* împăratului Vasile Macedoneanul către fiul său Leon, este considerată după ultimele cercetări ca pseudo-epigrafă.² Celebrele scrieri teologice ale lui Dionisie Areopagit, adică atribuite lui Dionisie pe care Sf. Apostol Pavel l-a convertit la creștinism cu prilejul cuvântării din Areopagul Athenei, nu sînt ale lui, ci ale unui scriitor necunoscut din veacul al V-lea sau al VI-lea.

Și în literatura noastră slavo-română avem asemenea exemple. În secolul al XVII-lea s-a alcătuit o corespondență cu caracter religios în slavonește a lui Ștefan cel Mare cu patriarhia de la Ohrida, care nu se potrivește nici ca dată, nici în privința conținutului.³ Tot atunci sau la sfîrșitul veacului precedent un scriitor muntean a alcătuit o corespondență în limba slavonă între Petru Rareș, domnul Moldovei și Radu Paisie, al Țării Românești, cu amenințări de război, în realitate opera unui călugăr sau a unui diac de cancelarie⁴. Să se noteze că aceste scrieri slavone, atribuite de călugări unor domni ai țării, au fost alcătuite tocmai în aceeași vreme, în care am stabilit în capitolele precedente că au fost scrise și *Învățăturile* atribuite de autor lui Neagoe vodă. Această scriere se încadrează deci într-o anume mentalitate obișnuită pe atunci.

Dar chiar *Învățăturile* atribuite lui Neagoe vodă, după pilda primului falsificator, au mai fost completate și de alții. Am arătat că *Învățăturile* către cele două slugi ale

¹ Montelatici, *Letteratura bizantina*, p. 13, 101, 104—105, 112, 136—137, 199 nota.

² *Ibidem*, p. 175 și Migne, *Patrologia graeca*, vol. CXI.

³ I. Bogdan, *Documente false atribuite lui Ștefan cel Mare*, în *Buletinul comisiunii istorice*, I, 1915, p. 103—164.

⁴ Publicate de St. Nicolaescu, *Documente slavo-române*, București, 1905, p. 160—161. Că e vorba de un fals a arătat Al. Lapedatu, *O nouă publicație de documente slavo-române*, București, 1906, p. 8, 33. (extras din *Convorbiri literare*, XI, 1906).

lui Neagoe trecute la călugărie nu fac parte din învățăturile primitive, ci sînt opera unui al doilea falsificator, care și el le-a atribuit lui Neagoe, fapt recunoscut și de învățații care încă mai susțin autenticitatea corpului principal al *Învățăturilor*. După aceea, în veacul al XVIII-lea a venit și un al treilea falsificator, care a modificat și a adăugat *Învățăturile* lui Neagoe și ni s-a păstrat manuscrisul lui cu toate foițele intercalate de autorul prelucrării, cu indicații ca aceasta: „De la acest semn... să se scrie și în locul celor ce rămîn nescrise să se scrie cele din hîrtioară“. Bineînțeles că și această prelucrare a rămas tot sub numele lui Neagoe și e adresată tot săracului Teodosie, care implinise acum două veacuri și jumătate de la moarte.¹

Psihologicește pornirea de a atribui altuia o operă proprie se explică în felul următor: Operele pseudo-epigrafe sînt totdeauna atribuite, nu unei persoane oarecare, ci unui personaj ilustru. Fărăste că sub numele lui Neagoe Basarab și cu atît mai mult al Sf. Ioan Gură de Aur, o scriere are norocul să fie citită de foarte mulți cititori și mai ales luată în serios ca o autoritate, iar de cuprinde sfaturi, ele vor fi urmate cu sfințenie. Dimpotrivă, opera lui Pafnutie monahul nu va trezi interes, nu se va copia la curte, nimeni nu se va simți dator să-i urmeze sfaturile. Pe de altă parte, oamenii umili și mistici din trecut cu mentalitate medievală nu aveau trufia modernă a unui autor literar, nu țineau ca numele lor să iasă în vileag, ci socoteau mai important ca învățăturile morale răspîndite de ei să aducă roade. Iată caracterizarea acesteitendințe literare creștine, datorită unui adînc cunoscător al gândirii vechi creștine: „În antichitatea creștină exista în adevăr obiceiul ca un scriitor, pentru a da mai multă greutate gîndurilor lui, să recurgă la un nume de mare prestigiu din trecut. Astfel autorul acestei mărețe filozofii bisericesti, renunțînd la orice orgoliu, dintr-un spirit de adîncă umilință creștină și-ar fi luat pseudonimul de Dionisie Areopagitul. Pe el nu-l interesa gloria personală, ci răsunetul ideilor, pe care le credea folositoare spiritului creștin, lucru de care firește nu s-a înșelat... Din partea acestui autor, care a ținut să rămînă necunoscut e un act

¹ D. Russo, *Critica textelor și tehnica edițiilor*, în *Studii istorice greco-române*, II, p. 562.

de uluitoare renunțare la sine, de sacrificiu și de ofrandă proprie în interesul cugetării creștinești.“

În cazul *Învățăturilor* lui Neagoe, un cleric învățat a vrut să dea pilde domnitorilor țării în vremea sa și socotind că ar fi prea îndrăzneț din partea lui să înfrunte pe domnul de atunci, a atribuit scrierea sa lui Neagoe Basarab, fiind convins că astfel sfaturile lui vor fi ascultate.

Pornește de la citirea lui *Varlaam și Ioasaș*, scrierea în care un fiu de împărat, Ioasaș, este sfătuit pe calea morală de un bătrîn îndrumător, Varlaam. Citise viața de sfînt a patriarhului Nifon, păstrată la Curtea de Argeș, din care răsare luminoasa figură a lui Neagoe vodă, crescut de un sfînt, domn ctitor de biserici și mănăstiri și-l alege ca patron. În această carte citește autorul *Învățăturilor* cum Nifon a învățat pe Domnul Țării Românești, Radu cel Mare și pe boieri cu învățături și pilde din cărțile sfinte și anume pe larg, despre datoria domnului să fie drept și să nu năpăstuiască la judecată pe cei săraci, apoi o predică împotriva beției și a desfriului, teme ce sînt reluate și în *Învățăături*.¹ Citise poate și anume lucrări bizantine (în traducere slavonă), care pînă acum n-au fost identificate. Se știe că literatura de învățături era răspîdită la Bizanț, de pildă sfaturile lui Constantin Porfirogenetul către fiul său Romanos.

D. Russo presupunea că autorul *Învățăturilor* era un călugăr de la Argeș, ctitoria lui Neagoe și de aci venerația sa pentru fondatorul comunității. Este probabil că autorul văzuse Mănăstirea Argeșului și pietrele de mormînt de acolo, nu știm însă dacă fusese călugăr chiar în acel sfînt locaș.

În privința epocii cînd au fost scrise *Învățăturile*, o indicație se pare că ne-ar putea da manuscrisul slavon al acestei scrieri păstrat în Biblioteca Națională din Sofia. După unii învățați, care se întemeiază pe criterii paleografice, manuscrisul ar fi din secolul al XVI-lea, punct de vedere pe care și noi l-am adoptat într-o vreme.² La cercetarea mai atentă a facsimilului publicat de Țonev în

¹ *Viața Sf. Nifon*, ed. Tit Simedrea, p. 9—10.

² P.P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1929, p. 9—10.

catalogul manuscriselor slave ale Bibliotecii Naționale din Sofia¹, rezultă că manuscrisul poate totuși să fie scris și în prima jumătate a veacului al XVII-lea.²

Scrierea nu poate fi însă din a doua jumătate a veacului al XVII-lea când încep la noi să predomine în cultură influențele apusene; cu *Învățăturile* sîntem încă în perioada slavo-bizantină și ca limbă și ca mentalitate ascetico-religioasă. Sîntem însă la începutul veacului al XVII-lea și nu mai devreme, pentru mai multe motive indicate în capitolele precedente.³ În *Învățături* avem o descriere a armatei din perioada mercenarilor, care începe în chip hotărît la noi cu Mihai Viteazul. De asemenea, cum am spus, autorul *Învățăturilor* amintește de boierii parveniți ridicați de jos și nu amintește de loc de cetăți în Țara Românească (pierderea Brăilei la 1538).

Autorul a fost desigur un călugăr român, dintr-o mănăstire românească, cunoașterea mormintelor de la Argeș și a altor elemente de viață românească o arată. Când, precum am văzut, el sfătuiește pe domn să nu prea dea cu amîndouă mîinile mănăstirilor banii strînși din țară, să-i lase tot în țară, să nu jertfească pe slujitorii lui, aceasta ne arată iar pe un om al țării, nu un călugăr străin, atonit sau slav, care nu putea avea grijă de aceste lucrări ale țării.⁴

Să ne fie îngăduit să facem o ipoteză, pe care o dăm numai ca atare, asupra epocii, în margini ceva mai precise, cînd au fost scrise *Învățăturile*. Am spus că această lucrare este alcătuită în vederea unui domn de mai tîrziu, care avea pesemne și el un fiu ce urma să-i ia moștenirea. Această situație s-ar potrivi pentru Țara Românească la începutul veacului al XVII-lea cu domnia lui Radu Mihnea (1611—1616, 1619—1621) care avea un fiu învățat și binecrescut, Alexandru, zis Coconul, ce i-a urmat în scaunul domnesc

¹ Тонев, *Опись на ръкописите и старопечатните книги на Народната Библиотека въ София*, I, Sofia, 1910, ms. 313, p. 260—261 și II, 1923, ms. 748, p. 410, cf. și facsimilul din *Învățături*, versiunea slavă, ed. Lavrov, anexa.

² D. Damian Bogdan, profesor de paleografie slavă, a binevoit să studieze pentru mine aceste facsimile. D-sa socoate manuscrisul de la finele secolului al XVI-lea.

³ Vezi mai sus p. 219—221.

⁴ Vezi mai sus p. 188—189.

(1621—1626), când tatăl a trecut ca domn în Moldova. Sintunele pasaje caracteristice din *Învățăturile*, care se potrivesc cu vremea și cu persoana lui Radu Mihnea. Cel mai impresionant este sfatul, pe care l-am relevat mai sus, ca domnul să nu stea la sfat cu mahomedanii turci, „chiar dacă ați fi frați cu dînsul”.¹ Singurul domn din toată istoria Țării Românești care în adevăr a avut frați trecuți la mahomedanism este Radu Mihnea. Tatăl său, Mihnea Turcitul, numit așa pentru că se turcise, avea fii crescuți și ei în religia lui Mahomed, care trăiau încă în timpul domniei lui Radu și se aflau la Silistra². Această indicație e destul de sugestivă. Mai este și alta care tot cu Radu Mihnea se potrivește. Autorul *Învățăturilor* sfătuiește pe domn dacă a pribogit în țări d'părtate după căderea din scaun a părintelui său și întorcîndu-se în țară a dobîndit în sfîrșit domnia, să nu asuprească pe boierii rămași în țară, favorizînd numai pe cei ce-l însoțiseră în pribegie.³ Faptul care nu se potrivește de loc cu domniile lui Neagoe sau ale lui Teodosie, se potrivește totuși cu cea a lui Radu Mihnea. După mazilirea tatălui său la 1591, el e luat de rudele sale maternelne și pribegeste la Raguza și la Veneția, căpătînd tronul părintesc abia după 20 de ani. Potrivirea acestor două pasaje cu persoana lui Radu Mihnea nu credem să fie o simplă coincidență. Adăugăm că, spre deosebire de alți domni dinainte și după dînsul, Radu Mihnea a fost un sprijinitor al culturii. Studiase la Muntele Athos (Ivion), în vremea lui a înflorit cultura slavonă alături de cea grecească sub egida domnului și a mitropolitului Luca. Numeroase manuscrise slavonești aduse în țară din Orient au fost copiate tocmai atunci în mănăstirile noastre.⁴ Și între ele vor fi fost și numeroasele scrieri cunoscute și folosite de autorul *Învățăturilor* în opera sa.

De observat că D. Russo atribuie traducerea greacă a *Învățăturilor* mitropolitului grec Matei al Mirelor din pricina stilului traducerii, arhaizant și incorect.

¹ Vezi mai sus p. 197.

² N. Iorga, *Frați păgîni ai lui Radu Mihnea*, *Revista istorică*, X, p. 81—82 și P.P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, Acad. Rom., *Studii și cercetări*, XVII, 1930, p. 33.

³ Vezi mai sus p. 200.

⁴ D. Russo, *Elenismul în România*, p. 51.

Nu există, spune D. Russo, alt contemporan, după cîte ştiu, care să fi fost în stare să traducă din limba slavonă în cea greacă aceste *Învăţături*.¹ Caracteristic este însă faptul că Matei al Mirelor a stat în Ţara Românească tocmai în timpul celor două domnii ale lui Radu Mihnea şi la 1620 se afla încă la Mănăstirea Dealului.²

Fireşte că aceste argumente privitoare la datarea *Învăţăturilor* în vremea lui Radu Mihnea nu alcătuiesc dovezi definitive şi asupra acestui punct chestiunea rămîne încă deschisă.

Credem că în rîndurile de mai sus am dovedit că *Învăţăturile* atribuite lui Neagoe Basarab nu sînt opera lui, ci a unui călugăr erudit care a trăit cu vreun secol mai tîrziu. Ele nu mai pot fi socotite ca un izvor autentic pentru istoria românilor în secolul al XVI-lea. Nădăjduim că analiza critică, pe temeii psihologic şi istoric pe care am întreprins-o, va fi de folos şi ca metodă şi pentru că dezvăluie în acelaşi timp multe laturi ale vechii noastre organizaţii politice şi ale felului de a gîndi în trecutul românesc. Ea întrece în acest chip cadrul restrîns al *Învăţăturilor* şi atinge un domeniu mai vast.

Călăuziţi numai de dorinţa de a afla adevărul istoric, prezentăm aceste rezultate cercetătorilor trecutului nostru.

1946

¹ *Idem*, *Studii istorice greco-române*, p. 161—162. Pentru faptul că Matei ştia slavoneşte, p. 161.

² *Ibidem*, 160. În privinţa datei traducerii româneşti a *Învăţăturilor*, se pot trage concluzii din numele monetelor amintite în această traducere, „dă măcar o costandă sau un ban“ (*Învăţături*, ed. Hasdeu, *Arhiva Ist.*, II-1, p. 129). *Costanda* este o monedă tipică pentru veacul al XVII-lea în amindouă principatele române, cea mai veche pomenire cunoscută a ei este din anul 1605 (Arhivele Stat. Mitropolia Bucureşti, VII-1, comunicare a dlui C. Moisil), dar un act din 1614 a lui Radu Mihnea aminteşte o cumpărătură în costande a lui Mihai Viteazul (*ibidem*, *Condica Mănăstirii Bucovăţ*, nr. 146, f. 138). E pomenită în *Îndreptarea legii* şi în cărţile tipărite la mijlocul veacului al XVII-lea, în hrisoave din 1645, 1649, 1683 (v. dicţionarele lui Tiktin şi al Academiei Române sub *costandă*). Pare a fi o monedă polonă (C. Moisil), „preţ de doi mangări“ (*Învăţăturile*, ed. Hasdeu, *Arhiva Ist.*, II-1, p. 129). Mangărul e o monedă turcească, al cărui nume apare în Ţara Românească începînd tot din veacul al XVII-lea (cf. Dicţionarul lui A. Candrea, *Cartea Românească* sub. *mangăr*, asemenea Tiktin, *Wörterbuch*).

INVĂȚĂTURILE ATRIBUITE LUI NEAGOE BASARAB¹

Dintre scrierile slavone redactate în țările române în perioada feudală, cea mai apropiată de literatura propriu-zisă este scrierea în medio-bulgară cu influențe sirbești intitulată: *Învățăturile lui Neagoe Basarab domnul Țării Românești, care a învățat pe fiul său Teodosie, așijderea și pe alții ce vor fi în urma lui... așijderca și pe toți boierii săi, pe cei mari și pe cei mici*. Textul slavon, păstrat într-un singur manuscris cu lipsuri însemnate, a fost apoi tradus în românește la mijlocul secolului al XVII-lea și apoi și în grecește, însă cu remanieri și omisiuni voite. *Învățăturile* sînt o operă parenetică, destinată să fie un îndreptar pentru arta de a domni, scris spre folosința stăpînitorilor feudali ai Țării Românești. Ele se compun, la început, din pilda bunilor domni (după idealul autorului), anume a regilor Israelului, a lui Constantin, împăratul romanilor, și a lui Ioasaf, fiu de împărat din India. După aceste exemple de monarhi desăvîrșiți (sau, dimpotrivă, răi și nevrednici), urmează sfaturile propriu-zise în care se îmbină datoritiile religioase ale stăpînitorului: cinstirea icoanelor, urmarea legilor divine, disprețul pentru lumea aceasta, cu sfaturi politice: arta de a ține scaun de judecată, de a face război, de a primi și a trimite solii, de a trata pe vasalii boieri, la ospete, la numirea în dregătorii, cu prilejul „mилuirii“. Lucrarea se sfîrșește cu un capitol explicînd de

¹ Text redactat pentru tratatul *Istoria literaturii române*, vol. I.

ce cartea nu are pecetea domnească și cu o cuvîntare rostită de Neagoe în ceasul morții.

Această carte, pentru a putea fi înțeleasă, trebuie studiată în cadrul vremii sale; ea pune grele probleme nu numai în privința autorului și a epocii în care a fost alcătuită, dar și în aceea a unității sale de cugetare, a liniei principale a concepției politico-morale a autorului.

Asupra epocii în care au fost redactate *Învățăturile* și a persoanei autorului există o controversă veche în istoria literaturii române, care nici azi nu este închisă. O parte din cercetători (români și străini) consideră pe Neagoe Basarab domnul Țării Românești (1512—1521) ca pe adevăratul autor al acestei scrieri în limba slavonă, bazându-se în special pe tradiția tuturor manuscriselor, care-l indică pe Neagoe ca autor, cît și pe unele apropieri între textul *Învățăturilor* și acela al unor inscripții slavone ale vremii. Alți cercetători consideră această scriere ca fiind scrisă de un cleric din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, sau chiar de la începutul secolului al XVII-lea, care le-a atribuit lui Neagoe Basarab pentru a da mai multă autoritate morală sfaturilor date domnilor.

Neagoe, boier din familia marilor feudali olteni a Craioveștilor, fiul lui P rvu, marele vornic, ajunge domn al Țării Românești în 1512, printr-o răzmeriță boierească. Craioveștii impun în scaunul domniei pe unul dintre dînșii, care-și ia numele de Basarab. Acest Basarab, fostul boier Neagoe, este primul domn din istoria Țării Românești care întrerupe dinastia vechilor fondatori ai statului muntean, e primul boier care se face domn, ca o reacție împotriva centralizării domnești încercate de Radu cel Mare. El domnește cu Craioveștii și prin Craiovești, care alcătuiau principala facțiune boierească a vremii în Țara Românească. Membrii familiei ocupau nu numai principalele dregătorii de curte și marea bănie, dar posedau cele mai întinse domenii cu imunități și mănăstiri întărite. Și totuși acestui domn, Neagoe Basarab, care nu numai prin prezența sa pe tron ca boier, ci și prin cîrmuirea Craioveștilor contrazice tendința de centralizare a statului, i se atribuie de către un autor necunoscut o operă a cărei idee politică de temelie este, cum se va vedea din analiza ei, autoritatea supremă, necontestată a domnului în statul feudal, o scrie-

re, în care domnii sînt sfătuiți să nu ia sfetnici și demnitari dintre rude, dintre boierii mari și bogați. Neagoe Basarab, ca și Craioveștii a fost un mare ctitor. El a dat din banii țării, din exploatarea supușilor săi, sume uriașe patriarhiilor din Orient, mănăstirilor de la Meteore și de la Athos, din Serbia cît și bisericilor și mănăstirilor din țară, cu scopul de a cîștiga biserica de partea lui și de partea facțiunii feudale pe care o reprezenta. Autorul *Învățăturilor*, deși este fără îndoială un cleric, vede în domn un stăpînitor întemeiat pe oastea sa proprie, care costă bani și de aceea spune: „să nu întărești pe săraci sau mănăstirile cu leafa slugilor tale“. Deși mare ctitor de biserici ortodoxe, se vede că Neagoe socotea ridicarea bisericii mai mult ca o acțiune politică, de vreme ce, pe altă cale, tot politică, se adresează papii Leon X, cerînd să fie în perpetuă alianță cu scaunul roman, împreună cu fiii săi, Teodosie și Petru. Cererea fusese trimisă printr-un sol special, grecul Antoniu Policalas. În schimb, autorul *Învățăturilor* este un mistic ortodox, care, dacă nu iubește mănăstirile cu egumenii lor și pe ierarhii din fruntea bisericii, recomandă contactul personal direct cu divinitatea, pe baza învățaturii răsăritene. În sfîrșit, Neagoe, așa cum apare din corespondența sa, a fost un stăpînitor trufaș, foarte crud, care trăgea în țepă pe adversari, întocmai ca și predecesorul său, Vlad Țepeș, tăia nasurile, mutila membrele celor nesupuși, omora în grele chinuri pe boierii rivali ai Craioveștilor. *Învățăturile* predică blîndețe, îndurare, iertare.

Desigur, între scrierea unui autor și comportarea lui în viață pot apare contraziceri, inconsecvențe, dar nu între linia principală a acțiunii lui politice (în cazul prezent ridicarea marilor feudali din facțiunea Craioveștilor) și aceea a unui testament politic destinat continuării aceleiași acțiuni politice de către urmași. Literatura parenetică, de învățături, are prin esența ei un caracter apropiat de practica vieții, e citită și eventual folosită. Neagoe nu a putut da fiului său, boierilor, slugilor, o carte care contrazicea cele ce vedeau ei că face și gîndește domnul lor, căci doctrina vie a vieții ar fi înăbușit pe cea scrisă. Trebuie să fi trecut multe decenii de la moartea lui Neagoe pînă la apariția în publicistica manuscriselor a acestei cărți,

care presupune că Neagoe cel adevărat a fost uitat, nu numai de cititor, dar și de autor.

În *Învățăături* se află erori în ce privește membrii familiei lui Neagoe, autorul nu cunoaște nici numele soției lui și, pe de altă parte, lumea feudală care este descrisă în această carte nu este cea de la începutul veacului al XVI-lea. Armata din *Învățăături* este predominant o oaste de mercenari, ceea ce pentru Țara Românească ne duce la a doua jumătate a secolului al XVI-lea sau la începutul celui următor. Această armată are artilerie mobilă de câmp, nu numai tunurile de asediu, tot ca în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Dregătorii nu mai sînt, ca odinioară, stăpîni de domenii care-și fac serviciul feudal la curte, ci demnitari ai țării, cu o lungă tradiție, care dă dreptul familiilor mari să ceară ocuparea demnităților. Ei au, dacă nu leafă fixă, o retribuție în bani, într-o epocă de mai mare circulație monetară. Răsplata dată de domn credincioșilor lui nu mai este moșia, ci banul din tezaurul domnesc.

Acest cadru istoric al societății care apare în paginile *Învățăturilor* nu este cel de la începutul veacului al XVI-lea, din vremea domniei lui Neagoe Basarab, ci corespunde cu sfîrșitul acestui veac.

Învățăturile sînt o carte de concepție românească asupra monarhiei feudale și asupra societății feudale românești, singura de acest fel în literatura slavo-română. De aceea ideile sociale ale autorului au un mare interes pentru istoria literaturii. Concepția lui politică este o concepție de apărare a drepturilor domnului împotriva asaltului dat de boierime pentru luarea puterii centrale. Nu e vorba aci de autonomia veche a stăpînilor de domenii cu imunitate locală, ci de pretenția boierilor, a unor boieri mari, de a cîrmui la centru, alături de domn și peste capul domnului. Lupta pe care o duce autorul *Învățăturilor* este o luptă de apărare împotriva încercărilor de formare a statului nobiliar, e lupta dată de un Mircea Ciobanul, doamna Chiajna, Alexandru Mircea, Mihnea Turcitul. Scriitorul aduce în favoarea domnilor asediați de boierime argumentul dreptului divin al monarhului. Un cleric învățat din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, partizan al domnilor care-și apărau pozițiile dinastice, ca să dea autoritatea argumen-

tării sale a pus-o sub egida unui domn vechi și respectat, socotit aproape un sfânt din cauza legendei țesute de biserică în jurul lui. Autorul a scos cartea lui din viltorea actualității, care ar fi scăzut-o, și a așezat-o pe un plan de vechime și sfințenie, care o putea face ascultată.

Concepția despre autoritatea supremă a domnului, a monarhului feudal, răsare din întreaga operă, în chip implicit prin repetarea afirmației legăturii directe dintre domnii de azi cu împărații cei vechi și cu Dumnezeu. Când trimite sau primește soli, când pornește la război, domnul intră în contact cu dumnezeirea prin rugăciune și poate fi asigurat, după autorul *Învățăturilor*, că va fi ascultat, inspirat de sus, și ajutat. Alături de domnii de azi sînt așezați David, Solomon și Constantin cel Mare, pe care biserica îi socotește între sfinți.

Dar ideea puterii centrale a monarhului este exprimată și explicit: „Vai de acel domn care-și dă cinstea pe mîna altuia, vai de țara aceea pe care o stăpînesc mulți“. Desigur, țara pe care o stăpînesc mulți este, în orînduire feudală, țara stăpînită de boieri, de nobili. Se arată deci clar principiul cîrmuirii unice a monarhului. Puterea domnului stă, firește, în ungerea lui de către biserică, dar în realitate depinde de averea sa, de tezaur: „Visteria din care să împarți acelor ostași, ea trebuie să fie lingă tine, pentru că domnul care este la nevoie, mai întîi are nevoie de avuție multă, ca să miluiască pe ostașii lui. Pentru că omul este ca și porumbelul, unde află porumbelul hrană multă, acolo și aleargă; așa este și omul, unde găsește domn bun și darnic cu avere, el se adună să se hrănească“. Domnul, deci, trebuie să cumpere, pe bani, nu prin privilegiu de moșii, ca odinioară, pe supușii săi, de la care așteaptă credință. De aceea, venitul domnesc întreg trebuie să fie exclusiv la îndemîna domnului și pentru aceasta autorul a găsit un citat din Evanghelie: „Niciodată cinstea și venitul să nu-l dai altuia“.

Atitudinea scriitorului față de marii feudali se vedește mai ales în învățătura adresată „către coconii săi și către alți domni aleși de Dumnezeu (de remarcat această subliniere, tocmai aci), cînd vor da putere și vor așeza pe dregători și pe demnitari sau să le ia dregătoria, după faptele lor“. Marii demnitari, spune Pseudo-Neagoe, sînt numiți

de domn; ei nu vor fi aleși nici dintre rudele domnului (cum au fost „aleși“ Craioveștii în domnia lui Neagoe Basarab), nici dintre boierii mari (adică stăpînii de domenii), ci dintre credincioșii domnului, fie chiar din rîndurile lefegiilor. Nu se va ține seama de familii, de stare, ci numai de virtute, prin care se înțelege integrarea în sistemul de domnie centralistă domnească. Pentru că „cel ce este domn adevărat nu i se cuvine să aibă rude, ci numai slugi drepte.“ Boierimea în slujba domniei, acesta este idealul acestui scriitor politic. Domnul se va sprijini pe alte pături sociale decît aceea a mării boierimi de latifundiari. Nu se cuvine ca domnul să „dea înapoi“ pe slugile „care sînt sărace și se vor trudi pentru voi cu slujbă dreaptă și bună“. Dar marea boierime pretinde la dreptul de cîrmuire, se întrevede printre rînduri lupta dusă de ea împotriva centralizării domnești în destrămare: „Noi sîntem fii de boieri (zic cei ce au moștenit o stare feudală), nu se cuvine să ne dai să fim în urma celor săraci“. Domnul era ales de boieri, cînd nu era impus de turci și totuși autorul formulează această doctrină politică a originilor absolutismului domnesc, în fața pretențiilor boierilor la cîrmuirea statului: „Știi că nu te-au uns ca domn ei (boierii) ci te-au uns Dumnezeu, ca să fii drept față de toți“. Originea puterii domnești, în virtutea căreia se poate împotrivi asaltului boierilor, este dreptul divin, iar rațiunea exercitării acestei puteri este dreptatea față de toți. Este remarcabilă înțelegerea scriitorului față de popor, pe care-l vrea alături de domn, sprijinind puterea lui. Venitul domnului este rezultatul muncii poporului și datoria stăpînitorului este să folosească pentru țărani venitul luat de la țărani. „Acest venit încă nu este agonisit de tine, ci tot l-ai luat din stăpînirea ta și de la oamenii săraci ai tăi... Astfel iarăși socotește și orînduiește țara ta, încît să faci îndreptare și liniște și pace în zilele tale... *Precum ai luat averea de la țărani, așa se cuvine să le-o și dai lor ca să le faci pace.*“ Prin această cugetare politică, care atinge rădăcinile regimului feudal, autorul întrece în pătrundere pe toți teoreticienii contemporani ai monarhiei absolute, chiar pe Ivan Peresvetov de la Moscova, cu care este așa de înrudit ca idei. El introduce în concepția sa despre stat factorul popor,

țărani, care lipsește la ceilalți autori de sfaturi politice din veacul al XVI-lea.

Învățăturile se alcătuiau într-o vreme în care turcii stăpîneau țara, oricînd un demnitar otoman putea să vie să ceară o parte din tezaurul domnesc: exploatarea otomană asupra bogățiilor și muncii țării era în toi. „Agarenii” (turcii) nu știu de înțelepciune, ci numai de lăcomie, „înțelepciunea lor este mina întinsă pentru dări și daruri”. Față de ei domnul este slab și fricos: „înaintea acelora nimic să nu arăți din averea ta, nici scule, nici să nu împodobești pe dregătorii tăi în fața lor, ci să te prefaci înaintea lor că ești neputincios”. Dar turcii pot fi cumpărați cu bani, în acest chip puțin glorios se poate păstra autonomia statului: „Să umpli gurile lor cu toate, atunci vei fi liniștit și în pace”. Aceasta era doctrina politică de umilință a boierilor din secolul al XVI-lea, dar nu aceea a unui Radu de la Afumați sau a vechilor domni luptători. Prin stoarcerea poporului, boierii cumpără păstrarea privilegiilor lor. În această privință *Învățăturile* nu se ridică deasupra vremii lor. Dar, totuși, în capitolul despre război, unde vede lupta eroică și biruitoare împotriva dușmanilor mai puternici și mai numeroși, fără a numi pe turci, este sigur că autorul s-a gîndit la ei. Dușmanii „nu au vrut să ne primească nici cuvintele dulci, nici averea, nici smerenia”. Atunci răsar vechile tradiții cavaleresti, în care numele, adică faima este mai scumpă decît viața: „E mai bine moartea cu cinste, decît să aveți numele cu rușine”. Și adaugă: „Să nu te temi de fel de dînșii (de dușmani) chiar dacă sînt mulți, pentru că oșteanul viteaz nu se înspăimîntă de mulțimea oamenilor”. În cugetarea politică a Țării Românești începea atunci să se infiripeze, încă neclar și cu contraziceri, avîntul de răscoală, care a dus la epopeea lui Mihai Viteazul.

Gîndirea politică a autorului este strîns imbinată cu cugetarea religioasă și mistică, am zice cu paginile de pură literatură religioasă. La prima vedere acest lucru se explică: întocmai ca și ceilalți apărători ai absolutismului monarhic, scriitorul muntean leagă monarhia de dreptul divin. Domnul este unsul lui Dumnezeu, deci are în primul rînd îndatoriri religioase, cinstirea icoanelor, rugăciuni, ajutorarea bisericii.

Dar literatura religioasă nu este unitară ca ideologie: misticismul și ascetismul predomină în *Învățăături* și nu morala cu implicații sociale. Ascetismul proclamă părăsirea lumii și misticismul își inchipuie că poate crea o metodă de legătură spirituală individuală cu dumnezeirea, peste autoritatea bisericii. Operele parenetice, învățăturile pentru stăpînitari, cuprind de obicei sfaturi religioase, monarhul să domnească îndeplinind dreptatea, blindețea și bunătatea (mai ales către privilegiați), să ridice biserici. Dar între ascetism și îndatoririle unui domn este o contradicție totală și această contradicție în esența însăși a cărții se află în *Învățăturile lui Pseudo-Neagoe*. O carte nu poate fi în același timp un manual al exercitării stăpînirii și al predicării renunțării la lumea aceasta. Stăpînirea constituie lumea potențială, împotriva ei se ridică în primul rînd ascetismul. *Învățăturile* pun această tulburătoare problemă a contradicției de conținut între sfaturile date pentru cîrmuirea lumii și acelea care îndeamnă la părăsirea ei.

Rezolvarea contradicției stă, măcar în parte, în calitatea de călugăr a autorului care nu putea gîndi ca un domn și nu-și putea părăsi cu mintea chilia lui de mănăstire. Misticismul scriitorului se confundă cu acela al izvoarelor sale literare, pe care le reproduce, adesea fără schimbare. Unele cărți folosite sînt foarte vechi ca *Omiliile* lui Ioan Gură de Aur, care datează de la începuturile literaturii religioase bizantine, ca și acelea ale lui Chiril al Alexandriei din secolul X, și a imnologului Efrem Sirul din același veac, *Varlaam și Ioasaf*, povestea lui Budha, fiul de împărat care a renunțat la domnie din pricina mizeriei umane, spre a se confunda cu ea, pildele sub formă de fabule ale *Fiziologului*, *Dioptra* (Oglinda) lui Filip Solitarul, carte ascetică, care pune controversa lumea și sufletul, cu concluzia părăsirii celei dintii, sînt opere intrate relativ tîrziu în literatura slavă (secolul al XIV-lea). În orice caz, despre literatura mistică din *Învățăături* se poate spune, chiar în privința readucerii la iveală a operelor străvechi, că ea derivă în linie directă de la isihasmul bizantin din secolele al XIV—XV-lea, prelungit prin viața monastică sud-slavă și românească. Isihasmul, cu adînci influențe în mănăstirile românești, reprezintă o reacție mistică ortodoxă și bizan-

tină, împotriva bisericii oficiale, a realismului Evului Mediu târziu, a umanismului bizantin. Caracterul isihast al părții mistice din *Învățăturile* este incontestabil, el se întemeiază pe ideea sublimării gândului, pînă la o desprindere totală de materie și un contact direct și individual cu dumnezeirea. Desigur, literatura isihastă, așa cum apare în *Învățăturile*, cuprinde fraze retorice bine și armonios intruchipate, ca și expresia unui idealism sublimat, dar ele nu pot ascunde esența profund reacționară a acestui curent, care desprinde pe om de luptă socială, de tendințele de îndreptare a lumii de sub asupra și exploatare.

Același scriitor care scrie despre datoria domnului de a întoarce țaranilor averea luată de la ei, poate vorbi de acei „care se îmbracă în dragostea către stăpîn (Dumnezeu), ca într-o zale și nu se îngrijește nici de domnie, nici de patriarhie, nici despre mitropolie, nici de călugărie, nici de alt lucru pămîntesc“... ci numai „de a iubi din tot sufletul pe domnul“. În această frază se cuprinde baza ideologiei mistice isihaste: viața adevărată stă în dragoste contemplativă, în renunțare la lume, care rămîne în mina asupritorilor.

Ar fi o explicație prea comodă aceea de a lăsa pe seama operelor folosite de autor vina contrazicerii fundamentale, care reiese din spiritul *Învățăturilor*: ascetism și cîrmuire politică. Pentru un scriitor de talia autorului acestei cărți, izvoarele nu se impun, ci se aleg. Contrazicerea există în formația spirituală a scriitorului, între mediul monastic în care a trăit și gândirea lui politică-socială, pe care i-o deșteaptă lupta domniei cu marea boierime, adică subiectul operei sale. Un scriitor nu reprezintă întotdeauna o poziție ideologică definitivă, ci adesea numai un moment în trecerea de la o poziție la alta contrară. Autorul *Învățăturilor* este un spirit trăit în mediul mistic medieval, care nu izbuteste să se desprindă total de el în încercarea lui de a defini o ideologie politică potrivită cu nevoile vremii.

Desigur, acest scriitor român care scrie slavonește nu era numai un mare erudit în literatura mistico-religioasă, ci și un talentat alcătuitor de alegorii și de imagini. E desul să amintim (chiar dacă a știut să o desprindă dintr-unul din izvoarele sale) alegoria stupului la care a intrat fumul și din care au fugit albinele după ce au așteptat un timp

să se îndrepte lucrurile, alegorie care înseamnă, în legătură cu obsesia păcatului, pătrunderea lui în suflet și pierderea conștiinței morale. Boierii sînt în fața domnului ca o grădină din care stăpînul culege flori și fructe, adică își alege slugile credincioase. Situația politică a țării față de turci este comparată cu lupta șoimului cu vulturul în care cel dintîi lasă celui mai tare o parte din prada pe care o are în gheare, ca să aibă pace: „S-a ivit de undeva altă pasăre care zbura după dinsul, era însă mai aprigă și mai puternică fără asemănare, ce se cheamă vultur și a început să gonească șoimul în văzduh, iar șoimul văzîndu-l și-a spus în inima lui: eu nu mă tem de acest vultur pentru că sînt stăpîn peste multe și văd că este mare și puternic și tare și răutăcios și inima lui știu că este de nimică, ci este rea. Și netemîndu-mă de ea, nici nu îl iau în seamă, căci de aș voi eu, aș da din aripile mele și m-aș ridica în sus și pînă la ceruri și m-aș repezi asupra lui cu furie și l-aș sfișia cu ghearele mele, căci știu cine este, dar mă supără numai mărimea lui și astfel nu mă voi lupta cu dinsul; și-i voi da din vînatul acesta să mănince și eu voi fi în pace.“

Sfaturile politice devin aci o povestire alegorică, în stil medieval, în care animalele vorbesc și apar în acțiune.

Alături de multe pasaje greoaie, străine pentru gustul nostru de azi, care nu poate înțelege împodobirea bombastică a prozei retorice, sînt însă în *Învățăături* și imagini expuse scurt și lapidar: „Inima omului este ca sticla, dacă sticla se sparge, cu ce o vei cirpi?“

Învățăturile rămîn o operă feudală, dar formează, cu toate contrazicerile lor, cea mai interesantă, cea mai meșteșugită, dacă nu cea mai frumoasă operă a literaturii slavoromâne.

ianuarie 1961

INVĂȚĂTURILE ATRIBUITE LUI NEAGOE BASARAB. O RECONSIDERARE

NEVOIA UNEI RECONSIDERĂRI

Problema autenticității *Învățăturilor* atribuite lui Neagoe Basarab a fost pusă din nou în discuție prin două cercetări critice¹ care, împotriva concluziilor lui D. Russo² și ale autorului prezentului articol³, ajung la concluzia autenticității *Învățăturilor*, adică a contemporaneității lor cu epoca lui Neagoe Basarab, și a influenței directe sau indirecte a acestui domn al Țării Românești la redactarea lor. Amîndoi autorii citați fac însă concesii teoriei neautenticității, recunoscînd în textul *Învățăturilor* o mină străină, a unui călugăr, cu mentalitatea lui de ascet, opusă sau măcar deosebită de aceea a domnului.

Cu toate criticile aduse, socotim că argumentele propuse de noi în articolul citat, care datează de 16 ani, rămîn valabile în structura lor generală⁴. S-ar putea relua discuția punct cu punct, dar am crezut mai interesant pentru citi-

¹ *Învățăturile lui Neagoe Basarab în lumina pisaniiilor de pe biserica Mănăstirii Argeș*, în *Mitropolia Olteniei*, XII, 1959, 1 — 2, p. 12 — 33 și *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, comunicare ținută la Asociația Slaviștilor din R.P.R., la 15 iunie 1961. Am avut la îndemînă prin amabilitatea autorului și forma remaniată a studiului, depusă la Asociația Slaviștilor, pe care o cităm mai jos, indicînd paginile. (Trimiterile se fac, acum, la forma tipărită în „Romanoslavica“, VIII, 1963. Nota editoarei.)

² D. Russo, *Studii bizantino-române*, Buc., 1907; același, *Studii istorice greco-române*, I, Buc., 1939, p. 205—266.

³ P.P. Panaitescu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, Buc., 1946 (Biblioteca Institutului de studii balcanice).

⁴ Aceste argumente sînt, în linii generale, următoarele: caracterul violent și autoritar al lui Neagoe Basarab nu se potrivește cu accentele

tori, care așteaptă noi lămuriri asupra culturii noastre din perioada feudală, să procedăm în alt chip. În cursul ultimelor două decenii istoriografia noastră a reconsiderat o mare parte din problemele principale ale perioadei feudale din istoria României, în special pe cele economice și sociale, pe baza metodei de cercetare materialistă. Este posibilă și necesară o reconsiderare a problemei autenticității *Învățăturilor*, nu numai în privința autorului, dar și a datei, a epocii în care au fost scrise, pe temeiul noilor perspective pe care le avem acum asupra istoriei noastre în vremea feudalismului. În loc de a discuta vechile argumente, bazate în mare parte pe critica internă a textelor, argumente care au fost expuse și discutate de mai multe ori, am socotit că este necesară o confruntare cu rezultatele dobândite de noua istoriografie asupra caracteristicilor și evoluției societății românești și a culturii slavo-române. Cu alte cuvinte, prezentul articol nu este, în genere, destinat discutării vechilor argumente, nici o polemică împotriva celor ce au ajuns la concluzii deosebite de ale noastre, ci o reconsiderare pe alte temeuri, o căutare a momentului istoric care se oglindește în *Învățături*.

Credem că această reconsiderare nu constituie o deplasare a discuției, ci o îmbogățire a ei.¹

de umilință și de îndemn la ascetism ale *Învățăturilor*: misticismul *Învățăturilor* contrazice principial idea de manual destinat artei cîrmuirii lumesti (asupra acestei chestiuni revenim în prezentul articol); faptul că autorul *Învățăturilor* face confuzii și omisiuni, cînd se referă la familia lui Neagoe; nepotrivirea *Învățăturilor* politice cu instituțiile militare și civile din vremea domniei lui Neagoe și anume predominarea armatei de mercenari, a artileriei de campanie, care se potrivesc abia cu sfîrșitul sec. al XVI-lea în Țara Românească (nu am contestat existența mercenarilor și a artileriei de cîmp în vremea lui Neagoe, ci numai predominarea lor); în sfîrșit, nepotrivirea între patronajul exercitat de Craiovești (familia din care făcea parte Neagoe) asupra domniei în vremea lui și textul *Învățăturilor*, care sfătuesc pe domn să nu concedă demnitățile rudelor sale.

¹ Între concluziile studiului nostru precedent și ale celui de față sînt, cum era și firesc, unele deosebiri, printre care și datarea *Învățăturilor* în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și nu în cel următor.

Învățăturile lui Pseudo-Neagoe prezintă în partea lor politică o expunere a doctrinei statului centralizat condus de domnie. Această carte nu constituie, cum a crezut V. Grecu¹, o operă pur literară, cu licențele permise în acest gen, ci, dimpotrivă, un manual de politică. Ea reprezintă un anumit moment politic din istoria Țării Românești, pe care trebuie să-l determinăm pe temeiul analizei tendințelor acestei lucrări.

Autorul *Învățăturilor* este un partizan al puterii domnești, autoritare și centralizatoare, el se împotrivesc boierilor, marilor feudali, care vor să ia pe seama lor cîrmuirea și să ție pe domn sub tutela lor. *Învățăturile* reprezintă un moment din lupta pentru centralizarea statului feudal sub conducerea domnului, care se va sprijini pe alte pături sociale decît aceea a boierimii mari.

Concepția despre autoritatea supremă a domnului răsare din întreaga operă, și în chip implicit prin afirmarea legăturii directe a domnilor și împăraților cu Dumnezeu. Ca un model pentru domnii de azi sînt așezați David, Solomon și Constantin cel Mare, pe care biserica îi socotește între sfinți.

Dar ideea puterii centrale domnești este exprimată și explicit mai în toate capitolele cărții: „Vai de acel domn care-și dă cîntea pe mina altuia, vai de țara aceea pe care o stăpînesc mulți”.² Desigur, țara pe care o stăpînesc mulți este, în orînduirea feudală, țara stăpînită de nobili, adică de boieri. Puterea domnului stă, firește pentru vremea aceea, în ungera de către biserică, ceea ce înlătură pretenția boierilor „electori” de a participa direct la conducerea statului. Așa crede autorul *Învățăturilor*, cînd spune: „Știi că nu te-au uns pe tine ca domn ei (boierii), ci te-a uns Dumnezeu, ca să fii drept față de toți”.³

În realitate, puterea domnului feudal stă în stăpînirea tezaurului său, adică a vistieriei, ceea ce face pe autor să exclame: „Vistieria din care să împarți acelor ostași, ea

¹ V. Grecu, *Și totuși Învățăturile lui Neagoe Basarab*, II, în *Convorbiri literare*, 1944, nr. 7.

² *Învățăturile*, versiunea slavă, în *Cronicile slavo-române*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 285.

³ *Ibidem*, p. 278.

trebuie să fie lingă tine, pentru că domnul care este la nevoie, mai întâi are nevoie de avuție multă, ca să miluiască pe ostașii lui. Pentru că omul este ca și porumbelul, unde află porumbelul hrană multă, acolo și aleargă; așa este și omul, unde găsește domn bun și darnic în avere, ei se adună să se hrănească“.¹ Domnul trebuie să cumpere cu bani pe supușii săi și pe lefegii, de la care așteaptă credință. De aceea venitul țării trebuie să fie exclusiv la îndemîna domnului: „Niciodată cinstea și venitul să nu-l dai altuia“².

Stăpînirea centralizată a domnului constituia, în vremea redactării *Învățăturilor*, o situație de fapt, ea era însă contestată de marea boierime, de stăpînii de pămînt, și de aceea *Învățăturile* au accente polemice și iau o atitudine de luptă împotriva acestei pături sociale. În învățătura adresată „către coconii săi, către alți domni aleși de Dumnezeu (de remarcat această subliniere, tocmai aci), cînd vor da putere și vor așeza pe dregători și pe demnitari, sau să le ia dregătoria, după faptele lor“³; marii demnitari spune autorul, trebuie să fie numiți de domn; ei nu vor fi aleși nici dintre rudele domnului, nici dintre „velmoji“, titlu ce se da celor mai bogați dintre boieri, virfurilor clasei dominante, ci numai dintre credincioșii domnului, fie chiar dintre lefegii. Nu se va ține seamă de familii, de stare, ci numai de virtute, prin care se subînțelege integrarea în sistemul de domnie centralizată: „pentru că cel ce este domn adevărat, nu i se cuvine să aibă rude, ci numai slugi drepte“. Boierimea în slujba domniei, acesta este idealul *Învățăturilor*.

Domnul se va sprijini pe slugile sale: „Să nu întărești pe săraci sau mănăstirile cu leafa slugilor tale și cu venitul lor și săracii și mănăstirile să fie miluite, iar slugile tale să-i faci cerșetori în zilele tale, ci trebuie foarte bine să socotești în mintea ta, cit este ceea ce se cuvine oștenilor, să fie deoparte“⁴. Acest pasaj remarcabil din punctul de vedere al cugetării politice este de o mare îndrăzneală: înaintea înzestrării mănăstirilor, înaintea „miluirii“ feudale a boierilor, domnul trebuie să ție seamă de „slugile“ sale, prin care se înțeleg în primul rînd cele militare.

¹ *Ibidem*, p. 294.

² *Ibidem*, p. 285.

³ *Ibidem*, p. 277—278.

⁴ *Ibidem*, p. 298.

Aceste slugi domnești se vor recruta din rindurile altor pături sociale decât aceea a boierimii mari. Domnul trebuie să cîștige de partea lui nu numai pe slujitori, oastea de săteni privilegiați (roșii, cum s-au numit mai tirziu), dar și pe țărani, numiți în textul slav *horeane* (de la hora „țară“).: În învățătura despre purtarea războiului citim sfatul acesta „Pe copiii dregătorilor și ai țărănilor să-i duci la o parte, nu cumva să lași pe acei copii ai dregătorilor tăi sau ai țărănilor înaintea dușmanilor tăi, cînd dușmanii vor porni cu război împotriva ta, iar tu cu oștile să fii dincoace de ei și astfel să poată dușmanii tăi să lovească și să prindă și să robească pe copiii dregătorilor tăi și pe ai țărănilor tăi. Pentru că atunci, dacă vor vedea dregătorii și țărăni că au fost robiți copiii lor, ei te vor lăsa și vor merge pe urma copiilor lor”¹. Rezultă de aci că teoreticianul domniei autoritare se gîndește la acei țărani care făceau parte din oastea domnească, oastea cea mică: aceștia erau moșnenii, țărăni liberi, căci rumânii nu făceau parte din oștire. Dar gîndul domnului țării nu trebuie să se îndrepte numai către aceștia, ci către întreaga țară, către toți cei neprivilegiați, cunoscuți sub termenul general de săraci: „Acest venit (al domnului) încă nu este agonisit de tine, ci tot l-ai luat din stăpînirea ta și de la oamenii săraci ai tăi, pe care i-a dat Dumnezeu sub mîna ta. Astfel iarăși socotește și orînduiește țara ta, încît să faci ca să aibă și aceea îndreptare și liniște și pace în zilele tale... De aceea, *precum ai luat averea de la țărani, așa se cuvine să le-o și aai lor*, pentru ca să le faci pace”². Acest sfat, care trebuie interpretat în sensul că domnia va cîrmui pe toți birnicii, toți cei care prin munca lor contribuie la menținerea statului, atinge rădăcinile orînduirii feudale bazate pe privilegiile clasei stăpînitoare; aci autorul întrece în pătrundere pe toți teoreticienii contemporani ai monarhiei autoritare, chiar pe Ivan Peresvetov de la Moscova, care în 1550 scrie sfaturile sale către Ivan, zis cel Groaznic, atribuindu-le lui Petru Rareș al Moldovei. Scriitorul rus este înrudit ca gîndire politică cu autorul *Învățăturilor*.³

¹ *Ibidem*, p. 292—293.

² *Ibidem*, p. 299.

³ A. A. Zimin, *И. С. Пересветов и его современники*, Moscova, 1958; și recenzia noastră, în *Studii*, 1962, nr. 1, p. 212—217.

Dar acesta din urmă introduce în concepția sa despre stat factorul popor, țărani, care lipsesc la ceilalți autori de sfaturi politice din veacul al XVI-lea.

Pentru scriitorul *Învățăturilor*, săracii (poporul neprivilegiat) trebuie să fie apărați, dacă nu li se face dreptate, ei se pot răscula „suspinele săracilor nu vor pieri pînă la sfîrșit”¹.

Aceste sfaturi politice se dau într-o vreme de luptă internă, în care boierii mari, urmașii celor care mai de mult dețineau toate dregătoriile, pretind ereditatea demnităților, cer ca un drept al lor să fie numiți între marii demnitari domnești; *Învățăturile* reproduc pretenția lor în orație directă: „noi sîntem fii de boieri², nu se cuvine să ne dai să fim în urma celor săraci”³. Sîntem deci într-o vreme cînd boierii mari dau asalt puterii centrale, cînd domnul este sfătuit să se împotrivească acestui asalt.

Care este acest moment politic? D. Zamfirescu, în articolul său privitor la *Învățăturile* atribuite lui Neagoe Basarab, a subliniat această tendință politică a scrierii: cîrmuirea autoritară a domnului, înfrinarea puterii politice a marii boierimi, sprijinul pe care trebuie să-l dea domnul țăranilor și supușilor lui în general. D. Zamfirescu datează o asemenea politică în vremea domniei lui Ștefan cel Mare, politică ce se poate prelungi, pînă în vremea lui Neagoe Basarab, a cărui stăpînire în Țara Românească nu este despărțită decît prin opt ani de aceea a marelui domn moldovean. Deci „Neagoe Basarab s-a visat un Ștefan cel Mare muntean” (vol. citat, p. 391), „oastea descrisă de Neagoe în *Învățături* este oastea lui Ștefan cel Mare” (p. 394)⁴. *Învățăturile*, după părerea lui D. Zamfirescu, formează „teoretizarea unor practici introduse în viața social-politică românească de Ștefan cel Mare” (p. 394).

¹ *Învățăturile lui Neagoe vodă (Basarab) către fiul său Teodosie*, cu o prefață de N. Iorga, Vălenii de Munte, 1910, p. 8.

² În textul slavon: *velmoji* (cei puternici, cei mai mari).

³ *Învățăturile*, versiunea slavă, p. 278.

⁴ Citind în manuscris, cu aprobarea autorului, textul lui P.P. Panaitescu, Dan Zamfirescu a făcut unele nuanțări, așa încît textul tipărit nu mai coincide aici cu cel al comunicării, citat de P.P. Panaitescu. Se spune: „pare să se fi visat” și „oastea epocii lui Ștefan cel Mare” (Nota edit.).

Ștefan cel Mare a instaurat, în luptă cu marea boierime, legată de fărâmițarea feudală, de domeniile cu imunitate, o cirmuire autoritară și centralizată domnească, întemeiată pe alte pături sociale (mica boierime, orășenii, slujitorii aflați în dependența directă de domn). El a avut de luptat cu împotrivirea particularismului boieresc, pentru a stabili o nouă ordine în cirmuirea țării. Firea dirză a lui Neagoe Basarab se potrivește cu a lui Ștefan cel Mare, care ar fi modelul său. Așadar, spune D. Zamfirescu, *Învățăturile* reflectă momentul politic al lui Ștefan cel Mare, teoretizat, puțin timp după moartea sa, de domnul muntean Neagoe Basarab. Doctrina politică a *Învățăturilor* prezintă deci vremea cind fărâmițarea feudală este înlăturată de statul centralizat domnesc, la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul celui următor. În acest caz autorul *Învățăturilor* poate foarte bine să fie identificat cu Neagoe Basarab, a cărui domnie cade tocmai în această vreme.

În realitate, lucrurile nu sînt așa de simple; lupta pentru centralizarea statului feudal, dusă de domnie împotriva mării boierimi, a ținut multă vreme, a cunoscut multe vicisitudini, și între acestea sînt două momente istorice culminante, unul în vremea domniei lui Ștefan cel Mare, celălalt în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Unul, cel dintîi, este momentul înlăturării de la cîrmă a mării boierimi stăpîne pe domenii care se bucurau de imunități, ocine, unde boierii au stăpînire economică, politică, militară și judiciară; al doilea, după constituirea centralizării statului, cind boierimea nouă, bazată pe exploatarea domeniului pentru producția de mărfuri pentru piață, pe sistemul clăcii, luptă pentru acapararea cirmuirii centrale a statului, formîndu-se o oligarhie boierească în fruntea statului feudal centralizat. Întrebarea este, care din aceste două momente ale dezvoltării politice și sociale a Țării Românești corespunde cu ideologia din *Învățăturile* atribuite lui Neagoe Basarab, epoca ofensivei domnești pentru crearea statului centralizat domnesc, sau aceea a apărării poziției cîștigate de domni, împotriva boierimii, în preajma creării statului nobiliar în Țările Române? Autorul *Învățăturilor* luptă pentru cîștigarea unei situații preponderente a domniei sau pentru apărarea unei poziții create și care se vede contestată? Aici stă toată problema autenticității *Învăță-*

turilor: în primul caz, ele înfățișează societatea feudală din Țările Române la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul celui următor, cuprinzând cronologic (dar nu din punct de vedere al politicii domnești¹) domnia lui Neagoe Basarab, în al doilea caz *Învățăturile* oglindesc societatea românească din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și această scriere nu mai poate fi atribuită lui Neagoe vodă, ci unui scriitor politic, care a pus opera sa sub numele respectat al lui Neagoe, pentru a câștiga autoritate în prezentarea sfaturilor privitoare la cîrmuire.

Este necesar să prezentăm aici, foarte pe scurt, rezultatele istoriografiei noastre marxiste în cercetarea evoluției statului și a societății românești în veacurile al XV-lea — al XVI-lea².

Fărămițarea feudală în Moldova și în Țara Românească ține pînă în ultimul sfert al veacului al XV-lea, ea este rezultatul necesar al situației economice, al lipsei unui comerț intern mai dezvoltat. Domeniile feudale sînt destinate numai hrănirii și întreținerii stăpînului și a cetei lui de slugi militare. De aceea aceste domenii cu economie închisă sînt închise și din punct de vedere politic. Ele se bucură de imunități recunoscute de privilegiile domnești prin care se interzice total intrarea slugilor domnești pe teritoriul domeniului, ceea ce înseamnă, firește, că judecata, fiscalitatea, administrația se exercitau de către boier (sau mănăstire) cu slugile sale înarmate. Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare, împinși și de nevoia reunirii puterii țării întregi în mîna lor, față de primejdia din afară, ajutați de dezvoltarea economică a țării care a spart autarhiile domeniilor, au încercat (dar numai cel de al doilea a izbutit) să unifice puterea de stat în mîna domniei.

Statul autoritar și centralizat domnesc ține de la Ștefan cel Mare și de la Radu cel Mare pînă la mijlocul secolului al

¹ Pentru aceasta vezi paragraful următor.

² Pentru această schiță a dezvoltării societății românești, am folosit *Istoria României*, vol. II, publicată de Academia R.P.R., București, 1962, precum și lucrările lui Barbu Cîmpina, *Dezvoltarea economiei feudale și începuturile luptei pentru centralizarea statului în a doua jumătate a secolului al XV-lea în Moldova și în Țara Românească*, în: Academia R.P.R., *Lucrările sesiunii generale științifice*, 1950 și același, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, în volumul colectiv, *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Buc., 1956.

XVI-lea. După aceea, boierimea se ridică din nou, ca urmare a opririi dezvoltării economice normale a țării. Supunerea Țărilor Române sub jugul politic și economic otoman, secătuirea producției prin exploatarea otomană aduc după dinsele încetinirea, în anumite laturi și regresul temporar al dezvoltării orașenilor și țăranilor liberi. Toată puterea economică și de aci și cea politică se concentrează în mâinile unei oligarhii boierești, care-și trăgea veniturile din comerțul de grâne cu Imperiul Otoman. Oricât de reduse erau prețurile oferite de turci pentru produsele agricole românești, acești boieri erau în câștig, pentru că nu investeau nimic în exploatarea moșiilor, produsele agricole destinate vinzării, surplusul ce rămâne peste nevoile de consum, erau obținute prin clacă, muncă gratuită a țăranilor iobagi. Acești țărani devin, la sfârșitul secolului al XVI-lea, legați de glie. Oligarhia boierească fiind singura putere economică a țării, devine, prin luptă cu domnia, care și-a apărât citeva decenii pozițiile câștigate la sfârșitul veacului precedent, stăpina politică a țării. Anume acum ea deține puterea, ocupînd dregătoriile principale ale statului domnesc, care dintr-un consiliu al marilor feudali pe lângă domn se transformă într-un organ de cîrmuire centrală a statului. Dregătoriile nu mai sînt o îndatorire feudală, am zice casnică, ci devin funcții foarte lucrative. Astfel se formează statul nobiliar sau boieresc. Între statul boieresc și fărâmițarea feudală, care a precedat încercarea de alcătuire a centralizării domnești, este o deosebire esențială. Centralizarea statului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea era un fapt împlinit, asupra căruia nu s-a mai revenit. În vremea fărâmițării feudale boierii se luptau pentru dobîndirea privilegiilor de imunitate ale domeniilor lor. În statul boieresc ei se întrec în ocuparea dregătoriilor lucrative ale puterii centrale. Economia relațiilor de marfă-bani întrece pe cea naturală. Pe cînd, în vremea fărâmițării feudale, boierii fără dregătorii, ca martori ai activității domnești, erau prezenți în calitatea lor de mari stăpînitari de pămînt la alcătuirea privilegiilor, adesea chiar cu frații și fiii lor neindicați nominal, în statul boieresc, sfatul domnesc era un organ al statului format numai din dregători, cu denumirea precisă a fiecăruia.

Sub Vlad Țepeș și sub urmașii lui, sub Ștefan cel Mare întâlnim o luptă a domnului pentru înlăturarea fărâmițării feudale și supunerea beneficiarilor ei în favoarea stăpînirii centrale domnești. În schimb sub Petru Rareș și mai ales sub fiii săi, sub Alexandru Lăpușneanu în Moldova, iar în Țara Românească sub Mircea Ciobanul și sub Petru Cercel, adică în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, se desfășoară ofensiva boierimii, a unei părți din boierime, pentru acapararea puterii centrale a statului. Apărarea domniei se manifestă prin tăieri de capete, dar ea fu în cele din urmă înfrîntă, datorită împrejurărilor economice și sociale.

Avem așadar, două momente ale luptei dintre domnie și marea boierime primul cînd se destramă fărâmițarea feudală, la sfîrșitul secolului al XV-lea, al doilea cînd boierimea acaparează cîrmuirea centrală a statului, în a doua jumătate a secolului următor. Am arătat că *Învățăturile* reprezintă un moment de luptă întredomnie și boierime; întrebarea care se pune este dacă ele corespund situației de ofensivă din vremea lui Ștefan cel Mare sau celei de apărare din epoca lui Mircea Ciobanul și a urmașilor săi.

D. Zamfirescu nu distinge clar, în articolul citat, deosebirea între aceste două faze istorice, dar se pronunță pentru epoca lui Ștefan cel Mare. Totuși recunoaște — recunoaștere prețioasă pentru teza noastră — că „el (unul dintre capitolele *Învățăturilor*) conține în embrion, ideologia așa-zisului stat nobiliar, în care boierii consideră pe domn un părinte (sic) al lor”¹ și adaugă că „din operele lui Ureche și Costin știm cum priveau boierii pe domn”; (p. 389). Așadar *Învățăturile* corespund cu statul nobiliar, care începe să se formeze în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și se reflectă ideologic în scrierile cronicarilor din veacul următor.

Din citatele reproduse mai sus din textul *Învățăturilor* se vede lămurit că doctrina politică a acestei scrieri este destinată să apere pozițiile deținute de domnie împotriva pretențiilor noi ale boierimii: boierii pretind dregătoriile, de care dispune domnul. Cererea de dregătorii corespunde cu ofensiva boierească de la sfîrșitul veacului al XVI-lea; pe vremea lui Ștefan cel Mare, boierii ar fi cerut *privilegii*

¹ În realitate, în epoca statului nobiliar, domnul era nu un părinte al boierilor, ci un instrument al lor.

de imunitate. Despre privilegiile de imunitate pentru care se dădea lupta în perioada precedentă (secolul al XV-lea și începutul celui următor) *Învățăturile* nu știu nimic. Venitul țării era, în vremea alcătuirii *Învățăturilor*, în întregime în minile domniei; boierii cer acest venit pentru dinșii, dar zice scriitorul: „venitul să nu-l dai altuia“. Sintem într-o epocă în care domnului ia darea de la toți „să-racii“ (locuitorii neprivilegiați) din țară, se formase deci centralizarea, situația era considerată de scriitor ca un fapt împlinit de mult, dar mănăstirile și boierii tind acum să ia în mîna lor acest venit, rezultat din centralizarea statului. Ceea ce face puterea domnului, după părerea autorului *Învățăturilor*, este averea, banii, el cîrmuiește folosindu-se de danii în bani („mai întii are nevoie domnul de avuție multă“). Niciodată nu se vorbește în *Învățături* de privilegiile acordate de domn pentru moșii, care formau în epoca precedentă principala armă a puterii boierești, sintem acum într-o perioadă în care se dezvoltă relațiile de marfă-bani. Boierii și ceilalți locuitori nu sînt reținuți în ascultare de jurămintul feudal, ci de banii pe care îi primesc de la domn. În pasajul despre datoria domnului de a întoarce țăranilor prin binefaceri banii pe care i-a luat de la dinșii sub formă de dări, scriitorul adaugă: „Căci în aceste zile din urmă, în care am ajuns noi, oamenii nu prea ascultă cuvînt bun și dulce, ci doresc întotdeauna avere deșartă“¹. Se subliniază crearea unor relații economice noi, care nu existau mai înainte. Domnul va răsplăti pe „slugile sale“ cu bani, nu cu moșii. Despre danii de moșii, care odinioară legau pe boieri de domnul, suzeranul lor, nu se spune nici un cuvînt în *Învățături*. Dar mai ales, pentru cine citește aceste sfaturi fără o idee preconcepută, răsare clar că domnul se apără în situația sa de deținător al venitului întregii țări și al prerogativelor de a numi după voie pe marii dregători. De nicăieri, în paginile *Învățăturilor*, nu reiese o imagine a statului în care boierii stăpîneau venitul țării într-un stat descentralizat și erau reprezentați ca mari stăpînitori de moșii fără dregătorii și tot ei conduceau armatele. Autorul nu sfătuieste pe domn să ia de la boieri privilegiile lor, ci dimpotrivă, îl îndeamnă să

¹ *Învățăturile*, versiunea slavonă, p. 299.

apere împotriva lor prerogativele domnești, de mult dobândite. Aceasta ne duce la al doilea moment de luptă între boieri și domnie, în preajma formării statului boieresc, adică în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Și în aluziile la politica externă a statului muntean, *Învățăturile* înfățișează împrejurările din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. După cum reiese din ultimele cercetări ale istoriografiei noastre marxiste, adevărata dominație otomană începe în Țările Române, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în formele sale de aservire politică și economică. Ceea ce a fost înainte în relațiile noastre cu turcii a reprezentat în genere o închinare a domnului și o cumpărare a păcii cu mijlocul tributului¹.

Învățăturile sînt alcătuite într-o vreme în care turcii stăpîneau țara; oricînd un demnitar otoman putea să vie să ceară o parte a tezaurului domnesc; exploatarea otomană exercitată asupra bogățiilor și muncii țării era în toi. „Agarenii (turcii) nu au atîta înțelepciune, nici atîta pricepere, cît înțelepciunea lor este mîna întinsă pentru dări și daruri“. Față de ei domnul este fricos și slab: „înaintea acelora nimic să nu arăți din averea ta, nici scule, nici să nu împodobești pe dregătorii tăi în fața lor, ci să te prefaci înaintea lor că ești neputincios și să nu te lauzi cu nimic“. Turcii, dregătorii și conducătorii lor, pot fi cumpărați cu bani; în acest chip, puțin glorios, se poate ca domnul să scape de amestecul lor în țară: „Să umpli gurile lor cu toate, atunci vei fi liniștit și în pace“; „averea ta este înțelepciunea lor“; „cînd vor veni la tine, hrănește-i cu mîncare și cu băutură“². Aci este vorba nu de tributul trimis îndepărtatului sultan, ci de amestecul demnitarilor turci care vin în țară să ceară bani și daruri.

Învățăturile confirmă doctrina politică de umilință a boierilor din secolul al XVI-lea tîrziu, dar nu aceea a lui Radu de la Afumați, ginerele lui Neagoe, sau aceea a vechilor domni luptători. Prin stoarcerea puterilor poporului, boierii capătă mijloacele de a cumpăra pe turci, de a face față exploatării exercitate de ei și în acest chip, de a-și păstra privilegiile. În această privință *Învățăturile* nu se ridică

¹ *Istoria României*, II, p. 776—791.

² Toate pasajele de mai sus privitoare la turci sînt extrase din *Învățături*, versiunea slavă, p. 289.

deasupra vremii în care au fost scrise și nu corespund politicii lui Ștefan cel Mare. În capitolul despre purtarea războiului, autorul sfătuiește pe presupusul său fiu să se umilească în fața dușmanilor care năvălesc în țară, gândindu-se evident la turci: „Dacă alte limbi vor fi cu mulțime de norod și mai puternici decât voi, iar voi mai întâi să vă închinați lor cu vorbe bune și cu umilință”¹. Totuși aci apare alt sunet al muzicii: dacă dușmanii nu vor primi banii și umilința noastră, atunci apar sentimentele cavaleresti, în care numele, adică faima este mai scumpă decât viața: „De aceea e mai bine moartea cu cinste decât să aveți numele cu rușine” ; și mai jos: „să nu te temi de fel de dinșii, chiar dacă sînt mulți, pentru că oșteanul viteaz nu se înpăimîntă de mulțimea oamenilor”². Sîntem, în Țara Românească, într-o vreme în care predomină atitudinea de umilință față de turci, dar tot atunci începe să se infiripeze în gîndirea politică, încă neclar și cu contradicții, avîntul de răscoală. care a dus la epopeea lui Mihai Viteazul.

POLITICA LUI NEAGOE ÎBASARAB

Se pune întrebarea, în cadrul celor arătate mai sus, care este atitudinea politică a lui Neagoe Basarab și a sfetnicilor lui față de centralizarea puterii de stat, prin crearea regimului domniei autoritare. Cîrmuirea lui cade la mijloc între cele două momente de criză și de luptă, între vremea de ofensivă a domniei sub Ștefan cel Mare și aceea de apărare a situației dobîndite, în vremea lui Mircea Ciobanul în Țara Românească și a lui Alexandru Lăpușeanu din Moldova și a urmașilor lor. Neagoe Basarab este prezentat în *Învățăături* ca un apărător convins al atotputerniciei domnești împotriva boierilor mari; domnia lui nu reprezintă totuși un moment de criză și de luptă a domniei, sprijinită de slujitori, boierimea mică și orășeni, împotriva mării boierimi. De la început trebuie să spunem că nu considerăm *Învățăturile* ca o operă literară desprinsă de realitatea politică și socială a vremii, așa cum credea V. Grecu, ci ca o carte de doctrină politică, îmbrăcată în haină literară. *Învățăturile* erau menite să fie citite de contemporani și de

¹ *Ibidem*, p. 290.

² *Ibidem*, p. 290 și 292.

posteritate, ele reprezintă justificarea teoretică a unei politici practicate. Dacă această carte a fost scrisă de Neagoe Basarab, trebuie, în chip necesar, să găsim aplicarea ei în politica acestui domn.

În realitate, domnia lui Neagoe Basarab în Țara Românească formează o încercare de cîrmuire a marilor boieri, a unei fracțiuni a acestei păături sociale, conduse de boierii Craiovești. Neagoe Basarab este primul domn muntean ales de boieri dintre boieri, care întrerupe șirul familiei domnitoare descendente din Basarab cel dintii. Singur acest fapt face imposibilă atribuirea *Învățăturilor*, ce cuprind o doctrină opusă mării boierimi, domnului boier.

Neagoe Basarab era fiul lui Pîrvu Craiovescu, marele vornic și a fost ridicat în scaun de către Craiovești: „Apoi Pîrvuleștii — scrie cronică contemporană — ei iar au fugit peste Dunăre și s-au dus la Țarigrad și au ridicat domn dintr-înșii pre Negoită voievod și i-au pus numele Basarab”¹. Nu numai contemporanul Gavril protul subliniază în *Viața lui Nișon patriarhul*, faptul că Neagoe era fiul vornicului Pîrvu Craiovescu, și nu urmaș de domn², dar chiar documentele interne ale Țării Românești, date de urmașii în scaun ai lui Neagoe, îl numesc fiul lui Pîrvu Craiovescu. În 1589 Mihnea Turcitul împarte între urmași averea rămasă de la Craiovești, întemeindu-se pe filiația lui Neagoe din Pîrvu vornic: „... partea lui Pîrvu vornic, tatăl lui Basarab voievod”³. În actele de întărire date de domni Mănăstirii Bistrița, ctitoria Craioveștilor, se afirmă aceeași descendență, socotită ca un fapt cunoscut: „pentru că s-a îngropat (la Bistrița) Pîrvul banul, tatăl strămoșului domniei mele, Io Basarab voievod”, scrie Alexandru Iliș în 1629⁴, iar în 1633, Matei Basarab, descendent din Craiovești, confirmă și el averile lăsate Mănăstirii Bistrița de „Pîrvul banul, părintele strămoșului domniei mele, Io Basarab voievod”⁵.

¹ M. Gaster, *Fragmente dintr-o cronică a Țării Românești*, în *Revista Istorică Română*, VII, 1937, p. 159.

² Pentru tendințele *Vieții lui Nișon*, vezi mai jos.

³ Academia R.P.R., *Documente privind istoria României B.*, sec. XVI, vol. 5, p. 405.

⁴ Arhivele Statului, Buc., Peceți, nr. 43 (15 iunie 1629).

⁵ *Ibidem*, Măn. Bistrița, 1/20 (30 aprilie 1633).

Faptul că Neagoe era unul din boierii Craiovești, că a fost ridicat în scaun cu armele (cu ajutor turcesc) de către gruparea de boieri condusă de Craiovești ne împiedică să-i atribuim lui o carte, pe care o citeau contemporanii și unde se află afirmația că boierii mari nu pot lua parte de drept la cirmuire, că în privința dregătoriiilor ei sînt egali cu oamenii de rînd, că domnul nu are rude, ci numai slugi.

Principalele dregătorii ale Țării Românești erau ocupate de „rudele“, domnului, Craiovești și de colateralii lor, care făceau parte, pe baza înrudirii, din facțiunea lor.

Barbu întii Craiovescu, șeful familiei, adică cel mai mare dintre frații Craiovești, apare ca mare ban de la cel dintii hrisov dat de Neagoe Basarab, în 1512, și rămîne în această demnitate, care era un fel de domnie (cu oaste proprie, divan de boieri, drept de judecată a cazurilor ce prevăd pedeapsa capitală)¹, pînă în 1520, cînd se retrage la mănăstire. În locul lui se ridică mare ban, în dregătoria asupra căreia Craioveștii pretindeau un drept ereditar, Preda Craiovescu, fiul lui Pîrvu, adică fratele lui Neagoe. În divan, la începutul domniei lui Neagoe apare și Pîrvu, tatăl domnului, ca fost vornic. Dar prezența „familiei“ la cîrma țării nu se oprește aci: Hamza din Obislav, fiul unei surori a fraților Craiovești, deci văr primar cu domnul, apare ca mare comis la începutul domniei lui Neagoe, dar în 1520 este numit mare spătar (comandant al oștilor). Alături de acești Craiovești se ridică și boierii din familia Neagăi, soția lui Pîrvu și mama lui Neagoe, care trebuie socotiți ca făcînd parte din gruparea boierească a Craioveștilor, deoarece legăturile matrimoniale însemnau atunci, între boieri, legături politice. Stroe din Hotărani, fiul unei surori a Neagăi, deci văr primar cu domnul, era mare postelnic din 1514 pînă în 1517. Fratele lui Stroe, Bădică (mai tîrziu pretendent la tron), alt văr primar al domnului, devine mare postelnic în 1520².

Nu este exclus ca și alți dregători din sfatul lui Neagoe să fi fost rude de sînge sau prin alianță cu Craioveștii, deoarece nu putem încă să fixăm genealogia lor, de pildă acel Barbu,

¹ Cf. *Istoria României*, II, p. 625; aceste prerogative ale banului au fost probabil dobîndite din vremea domniei lui Neagoe.

² Am folosit datele genealogice care mi-au fost puse la dispoziție de G.D. Florescu și Dan Pleșea, cărora le aduc mulțumiri.

mare stolnic în anii 1512—1513, care poartă un nume semnificativ.¹

Fapt este că Neagoe, el însuși membru al familiei Craioveștilor, a fost ridicat în scaun de această familie, după ce încercarea ei de a cîrmui cu vechii domni din dinastia munteană eșuase de două ori, la scurt interval, o dată cu Mihnea cel Rău (1508—1510), a doua oară cu Vlăduț (1510—1512). Amîndoi acești domni fuseseră răsturnați din scaun și uciși de către Craiovești și de către partizanii lor. Numai după aceste încercări, care dovediseră că membrii vechii familii domnitoare nu renunțau la cîrmuirea autoritară și centralizată, Craioveștii au impus la domnie pe unul dintre dînșii, pe Neagoe fiul lui Pîrvu, controlîndu-l de aproape prin unchii și verii lui, care dețin pozițiile cheie ale cîrmuirii. Această soluție nouă a luptei între boierimea mare și domnia autoritară, prin înlăturarea vechii dinastii în favoarea unuia dintre boieri, stabilește la cîrma statului centralizat o familie boierească puternică, împreună cu clientela ei din familiile înrudite. „Domnia lui Neagoe Basarab marchează apogeul puterii Craioveștilor, fiind perioada în care ei își sporesc în mod considerabil averile.”² Ar fi cu totul paradoxal ca doctrina domniei autoritare, a puterii centrale exercitate împotriva boierimii mari, să fi fost întocmită într-un manual politic, tocmai de domnul boier, primul domn boier, impus de gruparea de familie, care a cîrmuit împreună cu dînsul. Neagoe Basarab nu putea scrie în mijlocul contemporanilor săi și pentru ei o carte care era o dezmințire a politicii sale interne și externe (Neagoe a fost ridicat în scaun cu ajutorul turcilor și a păstrat neconținut pacea cu dînșii). Abia după trecere de decenii, cînd figura lui Neagoe a rămas în tradiție numai cu faima sa de ctitor al bisericii, i s-a putut atribui lui, într-un moment de criză a puterii domnești, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, cartea de apărare a acestei puteri amenințate de ofensiva boierească.

Am arătat cu alt prilej că Neagoe a fost un om dîrz și totuși iubitor de avere, cu accente de violență față de solii

¹ *Documente privind istoria României*, B, sec. XVI-1, p.76 și urm.

² *Istoria României* II, p. 625, și Șt. Ștefănescu, *Rolul boierilor Craiovești în subjugarea Țării Românești de către turci*, în *Studii referitoare la istoria României*, I, Buc.,1954,p.697—718.

străini și de boierii din partida adversă, pe care îi trage în țeară.¹ El își putea îngădui o astfel de politică, pentru că avea în spatele său pe Craiovești, cu marea boierime olteană și o parte din cea munteană. În nici un caz nu se poate trage concluzia de aci că Neagoe reprezintă doctrina politică de centralizare a statului feudal, împotriva boierilor mari, așa cum o practicase în Moldova Ștefan cel Mare.² Temperamentul și politica lui Neagoe se pot opune evlaviei și ascetismului, care își fac loc în *Învățăături*, nu pot însă să fie opuse situației sale de domn înconjurat la stăpânirea statului de către o mare facțiune boierească din rîndurile căreia făcea parte și dînsul și nu constituie o dovadă că Neagoe ar fi domnit împotriva boierimii mari, sprijinit de alte pături sociale.

Această din urmă situația a domniei muntene corespunde unei alte epoci decît aceea a domniei lui Neagoe.

Asupra politicii interne a lui Neagoe și a relațiilor lui cu Craioveștii posedăm un document foarte explicit, datorit unui contemporan, care a fost la curtea acestui domn, Gavril protul de la Athos, autorul *Vieții patriarhului Nifon*³. Istoricii de pînă acum au socotit această scriere ca fiind inspirată de Neagoe însuși, formînd o pledoarie în favoarea lui. La o cercetare mai atentă se vede că *Viața* este inspirată în primul rînd de către Craiovești. Mai întii, este de observat că Neagoe ca domn și-a zis, în toate hrisoavele condate de dînsul, „fiul lui Basarab voievod“, adică Basarab cel Tînăr, poreclit și Țepeluș. Totodată și-a schimbat numele, la urcarea în scaun, numindu-se Basarab. Însă ceea ce surprinde pe cititorul *Vieții lui Nifon* este faptul că, în numeroasele pasagii în care este vorba de acest domn, se ignorează numele său adoptat la urcarea în scaun, Basarab, înlocuit peste tot cu numele boieresc: Neagoe. Neagoe luase numele de Basarab (singurul care apare în actele cancelariei domnești) pentru a lega domnia lui de aceea a înaintașilor săi din vechea dinastie. Pentru a-și crea o falsă legitimitate, el s-a declarat fiul (nelegitim) al lui Basarab cel Tînăr, dar autorul

¹ Cf. P.P. Panaitescu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, Buc., 1945 (Bibl. Instit. de studii balcanice).

² Așa cum face D. Zamfirescu în articolul citat.

³ *Viața și traiul sfîntului Nifon, patriarhul Constantinopolului*, ed. Tit Sîmedrea, Buc., 1937, citat în cele următoare: *Viața lui Nifon*.

Vieții lui Nifon dezmințe această pretenție oficială și-l declară boier, fiu de boier, din familia Craioveștilor: „un cocon de boieri ce-l chema Neagoe”¹. Împotrivirea boierească față de domnia autoritară a unui Mihnea „cel Rău” a fost condusă, zice *Viața lui Nifon*, de „un neam carele era mai ales și mai temător de Dumnezeu căruia era numele de moșie (de moștenire — n.n.) Banoveții, adecă Băsărăbeștii”². Se înțelege că este vorba de Craiovești. „Rugăciunile” lui Nifon apără această familie „și niminelea nu putea să se potrivească lor, ca și lui Moisi marele proroc”³. Deci, „acei boieri direpți” se duc să se plîngă sultanului, care mazilește pe Mihnea și tot ei ridică în scaun pe Vlad cel Tânăr, care jură credință Craioveștilor. Scoaterea lui Mihnea din domnie s-a făcut cu război, prin oștile conduse de Craiovești. Neagoe comanda una dintre cele trei cete boierești și biruiește în lupte parțiale, ceea ce face pe Mihnea vodă să exclame: „De vreme ce făcu puiul leului așa, dară cînd va veni leul cel mare, ce va face?”⁴. Puiul leului este Neagoe, dar domnul se teme și consideră mai mare și mai primejdios pe „leul cel mare”, adică pe Pîrvu Craiovescu — acesta stă pe primul plan politic. Vlad cel Tânăr, continuă *Viața lui Nifon*, a domnit bine „pînă cînd au ținut (recte a ascultat — n.n.) sfatul aceluia neam ales de Dumnezeu al Băsărăbeștilor” (Craioveștilor)⁵. Cînd însă a încercat să se elibereze de tutela lor, „atunci pogori pre dînsul mînia lui Dumnezeu”. Scriitorul vrea să arate că numai Craioveștii se bucură de favoarea divină. El subliniază cu orice prilej că Neagoe este unul dintre Craiovești și nu fiu de domn. Cînd Vlad începe să bănuiască pe Neagoe că vrea să ia domnia, Craioveștii declară, împreună cu alți boieri: „Neagoe este cu adevărat fecior al nostru... cum știu toți boierii Țării Muntenestești”.⁶ Craioveștii se plîng împotriva domnului la turci și Mehmed pașa „se aprinse cu dumnezeire spre răscumpărarea (răzbunarea — n.n.) aceluia neam”⁷. Turcii, crede naivul scriitor, sînt instrumentele dumnezeirii, pentru apărarea Craio-

¹ *Viața lui Nifon*, p. 11.

² *Ibidem*, p. 14—15.

³ *Ibidem*, p. 15.

⁴ *Ibidem*, p. 17.

⁵ *Ibidem*, p. 18.

⁶ *Ibidem*, p. 17.

⁷ *Ibidem*, p. 19.

Veștilor. Deci Vlad fu ucis, iar Neagoe a fost ales domn de către adunarea țării¹. Din domnia lui Neagoe, Gavril nu menționează nimic altceva decât opera de ctitor: partea politică a *Vieții lui Nifon* se concentrează în jurul ideii că ultimii reprezentanți ai dinastiei muntene (Radu cel Mare, Mihnea, Vlad cel Tânăr) au fost domni răi și că i-a pedepsit Dumnezeu, pentru că au vrut să scape de tutela Craioveștilor, iar Neagoe, care era unul dintre Craiovești a fost ales domn, pentru că întotdeauna divinitatea a stat de partea acestei familii, folosind chiar pe turci pentru ridicarea lor. Ridicarea în scaun a lui Neagoe este prezentată numai în funcție de lupta pentru putere dintre Craiovești și familia domnitoare.

Viața lui Nifon este scrisă de un contemporan, cu scopul de a proslăvi pe Craiovești, ea reprezintă adevărata atmosferă politică a domniei lui Neagoe, tutelată de marii boieri ai grupării cu care era înrudit prin sînge.

Învățăturile nu corespund cu această situație politică, ele n-au putut fi scrise de un domn și în vremea unui domn tutelat de o partidă boierească, din care el însuși făcea parte, ele corespund unei vremi de criză a autorității domnești în conflict cu marea boierime, de rezistență a domnilor împotriva asaltului pornit de această clasă socială pentru cucerirea puterii, adică sfîrșitul secolului al XVI-lea².

DOMNIE AUTORITARĂ ȘI RETRAGERE ASCETICĂ.

Astăzi, pe temeiul cercetării materialiste a istoriei României, putem fixa momentul politic al scrierii *Învăță-*

¹ *Ibidem*, p. 18.

² În forma definitivă a studiului său, D. Zamfirescu afirmă că vremea domniei lui Neagoe „reflectă o epocă istorică de relativ echilibru între domnia centralizată și clasa feudalilor, o epocă în care aceasta din urmă nu mai este opusă domniei“ (vol. citat p. 353). Această observație este justă, dar tocmai de aceea nu putem data redactarea *Învățăturilor* din această vreme, deoarece ele reprezintă o armă de luptă împotriva boierimii mari și a pretențiilor ei la exclusivitate în deținerea marilor dregătorii, la accesul liber la tezaurul și la veniturile domnești. *Învățăturile*, cum am arătat mai sus, cuprind doctrina, evident îndreptată împotriva boierilor mari, a domniei care se sprijină pe toată țara, chiar și pe țărănimea liberă, izvorul de venituri ale statului.

turilor și sensul lor în lupta pentru centralizarea statului feudal în Țara Românească. Caracterul și tendința acestei scrieri sînt acele ale doctrinei domniei autoritare, care se află în concurență cu marea boierime pentru cîrmuirea statului. Întemeiat pe alte pături sociale, mica boierime, tîrgoveți, clerul și chiar țărănimea liberă, domnul se împotrivește asaltului marei boierimi asupra puterii supreme.

Gîndirea politică a autorului este strîns îmbinată cu cugetarea religioasă; paginile de pură literatură religioasă, culese din literatura religioasă bizantină (cunoscută prin mijlocirea traducerilor slavone), nu pot fi despărțite de cele, mai puține la număr, care expun doctrina politică a scriitorului.

La prima vedere, acest lucru se explică: întocmai ca și ceilalți apărători ai absolutismului monarhic, autorul leagă monarhia de dreptul divin; pentru el domnul este unsul lui Dumnezeu, deci are în primul rînd îndatoriri religioase; cinstirea icoanelor, rugăciuni, ajutarea bisericii, care a fost întotdeauna un stîlp puternic în sprijinul monarhiei feudale. Cartea, care urma să fie citită, trebuia să apară în ochii cititorilor ca o afirmare a legăturii de nezdruccinat între domnie și biserică.

În realitate, lucrurile nu stau așa și se vede ușor cum doctrina religioasă din *Învățăături* contrazice în chip flagrant doctrina politică din aceeași carte.

Literatura religioasă în general și cea ortodoxă în special nu sînt unitare ca ideologie. Biserica feudală a colaborat în Evul Mediu cu monarhia feudală, de aceea învățăturile date domnilor și regilor în epoca feudală cuprind de obicei sfaturi cu caracter religios, alături de cele politice. Nici *Ceasornicul domnilor*, scris în realitate la începutul veacului al XVI-lea, de Antonio de Guevara, atribuit de autor împăratului roman Marcu Aureliu, nici învățăturile împăratului Manuel Paleolog, nici altele din extrem de răspîndita literatură parenetică din Europa, în Evul Mediu și în epoca Renașterii (între altele scrierea lui Petrarca, adresată lui Francisc de Cararra, *De republica optime administrando*)¹ nu înlătură și nu neglijează latura religioasă a „îndatoririlor“

¹ Cf. J. Burckhard, *La civilisation en Italie au temps de la Renaissance*, I, ed. VI-a, Paris, 1921, p.8—10.

monarhului. La fel și în Țările Române, sfaturile adresate de mitropolitul de Chiev, Petru Movilă, fratelui său Moise, domnul Moldovei¹, imbină latura religioasă a domniei feudale cu cea politică.

Trebuie să facem însă o deosebire netă între exercițiul moralei religioase în timpul unei domnii feudale și preceptele misticismului și ale consecinței sale, ascetismul. Misticismul și ascetismul predomină în *Învățăturile* atribuite lui Neagoe Basarab și nu morala cu implicații sociale. Ascetismul proclamă părăsirea lumii, deci întoarce spatele domniei și cirmuirii statelor, iar misticismul își închipuie că a găsit o metodă de legătură spirituală între om și dumnezeire, bazată pe înfrinarea și dizolvarea personalității cu ajutorul postului, singurătății și al autoflagelării. Operele parenetice adresate stăpînitorilor politici, cele citate mai sus și multe altele încă, cuprind sfaturi religioase; monarhul să domnească implinind dreptatea, folosind blindețea și bunătatea (mai ales către privilegiați), ridicînd biserici. Dar nici una dintre învățăturile adresate stăpînitorilor nu recurge la misticism și la ascetism, care ar însemna negarea și condamnarea misiunii politice a unui monarh. Una singură dintre aceste opere cade în această contrazicere, anume *Învățăturile* atribuite lui Neagoe Basarab.

Atitudinea ascetică a autorului *Învățăturilor* se remarcă și prin alegerea și folosirea izvoarelor de inspirație. Se știe că *Învățăturile* reproduc pagini întregi din *Varlaam și Ioasaf*, povestea lui Budha, fiul de împărat indian, care scăpînd din cetatea în care îl ținea tatăl său, înconjurat numai de privesți frumoase și fericite, ia cunoștință de durerile lumii, de durere, sărăcie și moarte și aceasta îl face să renunțe la domnie și la lume, pentru a se consacra rugăciunii și vieții ascetice: „încă și caftanele (hainele de paradă ale împărăției — n.n.) cele împărătești... le-am călcat toate pe pămînt, jos“, pasaj reprodus în *Învățături*, la care autorul lor adaugă, adresîndu-se presupusului Teodosie: „Așijderea fă și tu, cum făcu acel împărat bun și credincios“². S-a dovedit de asemenea că *Învățăturile* lui Pseudo-Neagoe cuprind pasaje întinse din *Dioptra* (Oglinda) lui Filip Solitarul, carte ascetică bazată pe controversa dintre lume și suflet, cu

¹ P.P. Panaitescu, *Petru Movilă și românii*, Buc., 1939.

² *Învățăturile*, ed. N. Iorga, p. 110.

concluzia părăsirii celei dintii¹. S-a arătat în chip clar, în articolul lui D. Zamfirescu, că izvoarele de inspirație ale părții mistice a *Învățăturilor* decurg în mare parte din curentul isihasmului bizantin din secolele al XIV-lea—al XV-lea, care reprezintă o reacție mistică ortodoxă, bizantină, împotriva realismului Evului Mediu târziu, a umanismului bizantin. Caracterul isihast al părții mistice a *Învățăturilor* se întemeiază pe ideea sublimării gândului, pînă la desprinderea totală de materie. Frumusețile de stil, frazele retorice bine și armonios încheiate nu pot ascunde esența profund reacționară a acestui curent, care desprinde pe om de lupta socială, de tendințele monarhiei de a elibera țara de sub asuprirea și exploatarea marilor feudali.

Același autor care scrie, cum am văzut, despre datoria domnului de a întoarce țăranilor averea luată de la ei și despre ocrotirea egală, datorită familiilor de boieri și celor de țărani, în caz de năvălire străină, precum și despre înfrinarea boierilor prin cîrmuirea autoritară a domnului, poate vorbi în aceeași scriere despre acei care „toate le lasă și se ridică cu mintea mai sus și se îmbracă în dragostea către stăpîn ca într-o zale și acesta nu se îngrijește nici de împărăție, nici de domnie, nici de patriarhie, nici de mitropolie, nici de călugărie, nici de alt lucru pămîntesc... ci numai de a iubi din toată inima pe Dumnezeu”².

Această frază cuprinde baza ideologiei mistice: viața nu stă în cîrmuirea și îndreptarea societății, ci în renunțare la lume, în dragoste contemplativă.

Există așadar o contradicție internă, de nerezolvat prin concesii, între ascetism și exercitarea puterii monarhice și această contradicție totală, în esența însăși a cărții, se află în *Învățăturile* lui Pseudo-Neagoe. O carte nu poate fi în același timp un manual al exercitării stăpînirii și totodată al predicării renunțării la lumea aceasta. Stăpînirea politică constituie lumea potențiată, împotriva ei se ridică în primul rînd ascetismul. *Învățăturile* pun pentru critica istorică problema contradicției de conținut între sfaturile

¹ Pentru izvoarele *Învățăturilor*, cf. D. Russo, *Studii bizantino-române*, Buc., 1907 și I. Negrescu, *Influențele slave asupra fabulei românești*, *Arhiva*, XXXII, 1925, p. 181—189.

² *Cronicle slavo-române*, p. 276.

date pentru cîrmuirea lumii și acelea care îndeamnă la părăsirea ei.

Ar fi o atitudine ieftină dacă am lăsa pe seama operelor folosite de autor vina contrazicerii fundamentale, care reiese din spiritul *Învățăturilor*, ascetism și cîrmuire politică. Autorul nu s-a lăsat trădat în cugetarea sa politică de textele religioase pe care le-a folosit și le-a reprodus. Pentru un scriitor de talia autorului acestei cărți de doctrină, izvoarele nu se impun, ci se aleg.

Contrazicerea semnalată este prea evidentă pentru a putea fi contestată; filologii și istoricii care au susținut recent paternitatea lui Neagoe vodă asupra *Învățăturilor*, care îi sînt atribuite în manuscrise, au căutat să afle o explicație plauzibilă a atitudinii neconsecvente ce reiese din citirea scrierii. Încă din 1901 înaintea scrierilor lui D. Russo, istoricul rus P. Sircu afirma că *Învățăturile* au fost adăugate mai tîrziu, completate cu noi capitole de un scriitor necunoscut și că nu toată scrierea se datorește domnului muntean¹. Așadar, se pune pe seama interpolațiilor, adausurilor ulterioare, tot ceea ce nu se potrivește cu gîndirea unui monarh. La fel, Vasile Grecu vrea să înlătore dificultățile care stau în calea paternității lui Neagoe Basarab asupra *Învățăturilor* prin ipoteza interpolațiilor, adică a pasajelor adause ulterior de copiiști indiscreți, care au falsificat gîndirea autorului: „Dacă aceste căi de a ieși dintr-un loc greu de înțeles și de explicat (căile tradiției literare și ale felului de a scrie în secolul al XVI-lea — n.n.) nu duc la nici un rezultat, trebuie văzut dacă nu e vinovată cumva tradiția și felul cum ni s-au transmis aceste învățături, fiind mereu copiate, adăugate, modificate și prelucrate“, căci *Învățăturile* „ni s-au păstrat... în manuscrise cu adăugiri și omisiuni“². De observat că asemenea considerații asupra textului *Învățăturilor* constituie o concesie față de teza neautenticității; *Învățăturile* sînt totuși neautentice măcar în parte și — adăugăm noi — în părțile esențiale și cele mai

¹ P. Sircu, *К вопросу о подлиннике поучений валашского господаря Иоанна Нягоя к своему сыну Феодосию*, St. Petersburg, 1901, în *Известия отд. русского языка и словесности Академии Наук*, V-4, 1900, p. 1284—1305.

² V. Grecu, *Și totuși Învățăturile lui Neagoe Basarab*, II, în *Conorbiri literare*, 1944, nr. 7.

întinse privind atitudinea mistică în fața vieții, care contrazice atitudinea pozitivă destinată practicii politice a unui cirmuitor. Dar detectarea interpolațiilor are metoda ei critică bine stabilită, ea se bazează fie pe comparația manuscriselor — și în cazul *Învățăturilor* nu posedăm nici un manuscris lipsit de pretinsele interpolații, — fie pe analiza stilistică internă a textului, cu ajutorul căreia putem afla pasajele intercalate de alți scriitori, care contrastează cu textul primitiv, prin deosebiri stilistice ori prin întreruperea textului cu pasaje care opresc momentan desfășurarea normală și logică a expunerii. O asemenea analiză stilistică n-a fost încercată de nici un partizan al teoriei interpolațiilor, căci de la prima vedere ea se dovedește imposibilă, pasajele controversate de caracter mistic se regăsesc în toate capitolele, formînd legături organice cu textul.

D. Zamfirescu, în comunicarea intitulată *Învățăturile lui Neagoe Basarab — Problema autenticității*, a observat contrazicerea între partea religioasă și cea politică a *Învățăturilor* și a recurs la altă explicație decît aceea a interpolațiilor. Pentru D. Zamfirescu *Învățăturile* sînt scrise nu direct de domn, ci de un călugăr în slujba lui, care însă adaugă și prelucrează. Neagoe dictează paragrafele care-i aparțin, dar după dictare călugărul adaugă alte pasaje de la sine: „Numai după ce domnul termină de dictat paragrafele laice, călugărul adaugă pe cele religioase, prelucrînd izvoarele bizantino-slave“ (p. 24) „Colaboratorul literar al lui Neagoe Basarab, evident un călugăr“ (p. 23). „În aceste condițiuni era firesc să vedem pe reprezentantul bisericii nescăpînd nici o ocazie de a consolida pozițiile instituției sale și a-și lărgi influența cu ocazia alcătuirii unei asemenea scrieri.“ În schimbul sprijinului acordat de biserică, „Neagoe a acceptat la rîndu-i să devină purtătorul de cuvînt al ideologiei ascetico-religioase“ (p. 24)¹.

Mărturisim că socotim mai plauzibilă, ca o ipoteză deocamdată nedovedită ideea existenței unor oarecari interpolații în textul *Învățăturilor*, decît aceea a unor dictări ale domnului, urmare de pasaje care contrazic cele spuse de

¹ În forma tipărită aceste idei nu mai sînt menținute. Cf. *Romz-noslavica*, VIII, 1967, p. 356, nota 1 (Nota editoarei.)

domn, datorite tot slugii bisericești căreia i se dictează. Îndată ce domnul încetează cuvîntul său și întoarce capul, călugărul secretar adaugă alt text, care-i aparține, și, pe față sau pe ascuns, contrazice textul dictat. Căci problema centrală a spiritului *Învățăturilor* nu este îmbinarea spiritului religios cu cel politic, ci contrazicerea totală, de neîmpăcat, între exercițiul puterii lumești și propovăduirea retragerii din lume, între doctrina politică a domniei și ascetism. Un stăpînitor feudal poate colabora cu biserica, dar nu poate aplica pentru persoana lui principiul ascetismului care-l duce în chip logic la abdicare. Nu putem admite colaborarea lui Neagoe cu un călugăr, pentru că aceasta nu este o colaborare, ci o juxtapunere de teze opuse: sau ești domn sau ești călugăr retras din lume. Presupusul călugăr căruia domnul îi dictează nu poate fi decît o slugă a lui, nu reprezentantul unei puteri egale cu a domniei.

În orice caz, atît din ipoteza unor interpolații mai tîrzii în textul *Învățăturilor*, cît și din aceea a unei colaborări directe între Neagoe Basarab și un călugăr, se vede bine că apărătorii paternității acestui voievod asupra scrierii sînt siliți să facă unele concesii, recunoscînd că, măcar în parte — chiar în mare parte, căci textele religioase covîresc pe cele laice — Neagoe nu este autorul ei.¹

Socotim că rezolvarea problemei contrazicerii fundamentale pe care o prezintă *Învățăturile* în spiritul lor general (și nu numai în anumite capitole) stă în calitatea de călugăr a autorului întregii cărți. Acest călugăr care a adoptat numele lui Neagoe Basarab, mulți ani după moartea domnului, cînd acesta a fost canonizat dacă nu de biserică, cel puțin de opinia publică, nu putea gîndi întotdeauna ca domn și nu putea părăsi cu mintea chilia lui de mănăstire. Contrazicerea semnalată mai sus există nu între mai mulți autori concomitenți sau succesivi ai *Învățăturilor*, ci în formația ideologică a scriitorului unic. Autorul a trăit în me-

¹ În forma definitivă a studiului despre *Învățăturile* atribuite lui Neagoe Basarab, D. Zamfirescu, ținînd seama de obiecțiile ce i s-au adus, a renunțat la ipoteza colaborării, alături de domn, a unui călugăr. În acest caz este însă clar că rămîn complet neexplicate contrazicerile din această carte între doctrina domniei autoritare și aceea a ascetismului, adică a retragerii din lume, din lumea pe care o cîrmuiesc domnii. Este vorba de un gol de argumentație în susținerea autenticității *Învățăturilor*.

diul monastic, probabil la Mănăstirea Argeș, în preajma mormintului lui Neagoe Basarab. Între cultura și pregătirea lui spirituală de călugăr medieval și gândirea lui social-politică, pe care i-o trezea lupta domniei cu marea boierime, adică subiectul operei sale, era necesară o trecere la altă poziție pe care el n-a putut-o împlini total. Un scriitor medieval nu reprezintă întotdeauna o poziție ideologică definită complet și definitiv, ci adesea numai un moment de trecere de la o poziție la alta, contrară. Autorul *Învățăturilor* înfățișează un spirit trăit în mediul mistic mănăstiresc, el întrevede existența luptei pe alt teren ideologic, cel politic, dar nu izbutește să se desprindă total de el, cînd încearcă să definească pentru el și pentru alții ideologia politică potrivită cu nevoile vremii.

El scrie pentru a fi citit de oamenii politici ai vremii. *Învățăturile* nu sînt decît prin realizarea lor o carte literară; prin scopul lor formează o scriere de propagandă politică. Autorul stă pe temeiul sprijinului acordat de biserică autorității domnești, dar el nu se poate dezbăra cu totul și nici nu vrea s-o facă, de mediul monastic mistic, în care s-a format. Credem că numai în acest chip se poate explica coexistența, în *Învățături*, a contrazicerii între doctrina politică a domniei și ascetismul monastic.

MOMENTUL LITERAR

Învățăturile nu sînt o operă pur literară, în sensul că nu urmăresc scopuri estetice; ele au un caracter politic practic, urmăresc fixarea doctrinei monarhiei feudale într-o anumită epocă. Dar aceste sfaturi practice sînt redactate într-o formă literară, într-o formă care să poată cîștiga adeziunea cititorilor contemporani, prin autoritatea formulării, prin înălțimea cugetării apropiate de aceea a cărților bisericesti scrise de părinți respectați ai ortodoxiei. De aceea se poate vorbi de momentul literar în care au fost scrise *Învățăturile*; este vorba de momentul, de faza de dezvoltare a literaturii slavo-române. Este destul de greu să stabilim care sînt cronologic fazele prin care a trecut literatura aceasta, deoarece numărul de scrieri care ni s-au păstrat este prea redus, ca

să le putem clasifica în chip sigur în faze deosebite între ele prin caracteristicile lor literare. Totuși cu oarecare aproximație, o asemenea cronologizare poate fi încercată pe baza materialului pe care îl posedăm.

În studiile recente asupra *Învățăturilor* s-a încercat o argumentare care tinde să dovedească datarea elaborării lor în vremea domniei lui Neagoe Basarab pe temeiul momentului de dezvoltare a literaturii române în haină slavonă. D. Zamfirescu aduce în articolul său următoarele două fapte de cultură pentru a fixa data scrierii *Învățăturilor* în cadrul istoriei literaturii: *a* În *Învățături* predomină doctrina mistică a isihasmului, care se resimte în Țările Române numai „în secolul al XV-lea, și ca o prelungire, o parte din secolul al XVI-lea“ (p. 393); *b* În schimb, în învățăturile lui Matei al Mirelor adresate lui Alexandru Iliăș (1616—1618) acest prelat grec îndeamnă pe domn să înființeze școli (nu se arată în ce limbă), deoarece clericii și boierii sînt ignoranți. Așadar, în perioada următoare lui Neagoe ar începe decăderea culturii slavone la noi.

Cărțile (manuscrite) la care făceau apel isihăștii în veacul al XIV-lea sînt lucrări ascetice bizantine, scrise cu multe veacuri înainte. Aceste scrieri, folosite și de autorul *Învățăturilor*, nu sînt operele isihăștilor, ci în genere scrierile misticilor bizantini și ale părinților bisericii din primele secole ale creștinismului, care puteau fi folosite în traducere slavonă în bibliotecile de mănăstiri. De o influență directă a isihăștilor în Țările Române în secolul al XVI-lea nu poate fi vorba; în acel secol se încheiase de mult lupta lor împotriva „raționaliștilor“ catolicizanți. Ar fi o greșeală să ne oprim asupra unei influențe externe, a cărei motivare socială în secolul al XVI-lea în Țările Române nu ni se dă, pentru a data operele literare slavone din aceste țări. Forma adoptată de literatură depinde de substratul social intern, nu de influențe externe, a căror adoptare nu poate fi explicată decît pe baza schimbărilor ce se produc în acest substrat. Schimbările din suprastructura culturală trebuie legate de evoluția socială și economică a societății.

Scrierile religioase care avuseseră odinioară favoare pe lângă isihăștii nu pot forma un curent literar venit din afară în țările noastre, ele sînt un material de folosit de cei care la un moment dat au avut nevoie de dînsul. Folosirea aces-

tor scrieri mistice de către un călugăr nu poate data opera lui.

Cît privește afirmația lui Matei al Mirelor despre puținătatea culturii în Țara Românească, ea datează din al doilea deceniu al secolului al XVII-lea, în plină perioadă a „statului nobiliar“, cînd noile pături care se ridicau se îndreptau hotărît spre promovarea limbii române la rangul de limbă literară, și nu privește a doua jumătate a secolului al XVI-lea, vremea luptei de apărare a puterii domnești (păstrătoare a slavonismului) așa cum se reflectă în *Învățăturii*.

De curînd un cercetător care spune: „Mărturisim că argumentele aduse de Demostene Russo și de profesorul Panaitescu pentru a arăta că autorul *Învățăturilor* este un călugăr crescut în ascetism ne par deosebit de tari“, a pus în lumină asemănările de concepție și de stil între pisaniile de la Mănăstirea Argeș și textul *Învățăturilor*. De aci el conchide că *Învățăturile* au fost scrise de un călugăr și nu de Neagoe Basarab, dar în vremea domniei acestuia.¹

Asemănările sînt reale, dar ele se pot explica în mai multe feluri. Conform metodei criticii textelor, o asemenea asemănare se poate explica în trei feluri: prin folosirea textului A de către autorul B; invers, folosirea textului B de către autorul textului A și, în sfîrșit, prin folosirea unui text comun de către amîndoi autorii. Nimic nu ne arată că pisaniile ar fi fost copiate după *Învățăturii*, o asemenea ipoteză este foarte improbabilă. Ne oprim asupra celei de a treia soluții, adică a existenței unui text slavon în Mănăstirea Argeș, întrebuițat atît de autorul pisaniilor, cît și de al *Învățăturilor* la date diferite.

O periodizare, cu oarecari elemente de aproximație a literaturii slavo-române se poate încerca numai pe baza dezvoltării istoriografiei române în limba slavonă, pentru că numai în acest gen posedăm scrieri care alcătuiesc o continuitate.

În Moldova se constată, în vremea lui Ștefan cel Mare, o cronică de curte scrisă sobru, care înfățișează în genere fără comentarii, fără înfrumusețări stilistice, faptele eroice de pe cîmpul de luptă, apărarea țării împotriva turcilor, a

¹ *Învățăturile lui Neagoe Basarab în lumina pisaniilor de pe Biserica Mănăstirii Argeș*, în *Mitropolia Olteniei*, XII, 1960, 1—2, p. 12—23.

tătarilor, ungarilor și polonilor. Este cronică a unui domn militar, scrisă în stil militar. În schimb, în secolul al XVI-lea, cronicile slavone ale Moldovei au cu totul un alt aspect. Cronicile moldovenești de la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, după un interval de oprire a genului istoric (care corespunde tocmai cu vremea domniei în Țara Românească a lui Neagoe Basarab) capătă înfățișarea unor scrieri retorice și pline de podoaba împrumutată din cronicile bizantine versificate. Macarie, Eftimie, Azarie, care scriu pînă în 1575, vor să facă literatură, pentru a putea înălța imnuri de slavă domnilor în slujba cărora scriu. Este vorba de scrieri cu caracter de slăvire și pompă, efecte pe care le obțin prin erudiție, figuri de stil, comparații cu personaje ale Bibliei și ale mitologiei.

Nu este nevoie să aducem exemple, ca să arătăm că din punctul de vedere al formei și al stilului, *Învățăturile*, cu erudiția lor de factură bizantină, cu îmbrăcămintea lor de imagini și alegorii, se înrudesesc cu literatura istorică moldovenească din a doua perioadă, adică din a doua jumătate a secolului al XVI-lea

Deși istoriografia slavonă munteană s-a pierdut, o putem reconstitui prin critica internă a compilațiilor de cronici adunate și traduse în românește la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Capitolele din aceste compilații, care cuprind istoria Țării Românești în secolul al XVI-lea, sînt traduse din slavonește și reproduc primele cronici succesive ale țării.

Cea mai veche cronică slavă munteană începe să fie scrisă în vremea domniei lui Radu cel Mare și este continuată apoi sub forma unor foarte concise și sarbede anale. Domnia lui Neagoe Basarab este redusă la cîteva rînduri. Așa se explică de ce orînduitorii compilației istoriei Țării Românești din veacul al XVII-lea s-au văzut nevoiți să renunțe la analele de la începutul veacului precedent, ca fiind prea sarbede și prea puțin legate de arta cronicărească, și să le înlocuiască (în cele mai multe versiuni) cu traducerea românească a *Vieții lui Nifon*, scriere hagiografică grecească. Abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea istoriografia slavonă din Țara Românească se îmbogățește

stilistic și devine un gen literar cu aprecieri morale și politice asupra faptelor.¹

Rezultă din studiul dezvoltării istoriografiei slavone originale din amîndouă Țările Române, că în a doua jumătate a veacului al XVI-lea se poate vorbi de un gen de cronici cu formă literară, cu cugetări asupra oamenilor și evenimentelor, îmbrăcînd un stil înflorat și erudit.

Această inovație se datorește schimbărilor din clasa feudală stăpînitoare, care nu mai rămîne pur militară, ci se transformă în producătoare bogată de mărfuri pentru piață, cu alte preocupări decît războiul. Aceeași transformare cuprinde și boierimea mică, mănăstirile și curtea domnească. Este deci clar, cînd urmărim evoluția literaturii slavone la români, că *Învățăturile* aparțin celei de a doua faze, în care predomină bogăția imaginilor, erudiția, pe baze bizantine, în locul sobrietății militare. Această concluzie trasă din cercetarea momentului literar în care trebuie să așezăm *Învățăturile* coincide cu momentul politic pe care l-am stabilit mai sus, momentul apărării domniei centralizate împotriva asaltului boierimii, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

CONCLUZII

În studiul prezent, care formează o confruntare a spiritului politic și social al *Învățăturilor* cu dezvoltarea societății românești din veacul al XVI-lea, am ajuns la concluzia că ideea de bază a *Învățăturilor* politice este apărarea autorității domniei împotriva asaltului boieresc spre dobîndirea puterii centrale a statului feudal (și nu lupta domniei pentru înlăturarea în favoarea ei a fărâmițării feudale, ceea ce ne-ar duce la secolul al XV-lea). Autorul, partizan al domniei autoritare, pornește de la existența unor poziții dobîndite de domn, pe care stăpînitorii statului vor să le apere. Această situație politică ne duce la a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cînd începe lupta boierimii pentru „statul nobiliar“, fundamental deosebit de vechea fărâmițare feudală, prin aceea că statul nobiliar a fost centralizat și condus

¹ Cf. P.P. Panaitescu, *Inceputurile istoriografiei în Țara Românească*, în *Studii și materiale de istorie medie*, V, 1962, p.195—256.

de o oligarhie boierească aflată la cîrmă. În nici un caz, *Învățăturile* nu reflectă domnia lui Neagoe, care a fost cel dintîi domn-boier, făcînd parte din familia marilor feudali Craiovești. *Învățăturile* prezintă doctrina stăpînirii centrale a domniei, bazată pe alte pături sociale decît marea boierească, pe cînd domnia lui Neagoe formează o reacție boierească, în care stăpînesc Craioveștii, adică o mare facțiune de boieri.

Momentul literar al *Învățăturilor* se poate preciza cu multă probabilitate în a doua fază a istoriei literaturii slavo-române, atunci cînd în istoriografie se renunță la stilul sobru, militar, al vechilor anale și se trece la o înfățișare retorică și erudită a istoriei, care corespunde cu transformarea boierimii militare mari și mici într-o clasă de producători de mărfuri agricole pentru piață, adică tot în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Învățăturile atribuite lui Neagoe sînt o scriere pseudo-epigrafă, nu sînt scrise de un domn, ci de un călugăr. Numai așa se poate explica contrazicerea fundamentală a cuprinsului lor, anume atitudinea ascetică de părăsire a lumii (și nu numai cea religioasă, care ar fi explicabilă în cadrul vremii), introdusă într-o carte destinată să arate cîrmuirea lumii. Autorul, care a venit în apărarea domniei, primejduită de boieri, vorbește în numele bisericii și nu s-a desprins total de cultura și preocupările sale ascetice, nici nu a vrut s-o facă.

Este ușor de înțeles de ce autorul, care a căutat și a izbutit să rămîna necunoscut, a atribuit scrierea sa lui Neagoe. Această atribuire acorda mai mare vază și importanță doctrinei politice cuprinse în *Învățături*, căci în a doua jumătate a secolului al XVI-lea figura lui Neagoe rămîne numai cu faima unui mare întemeietor de biserici și mănăstiri, un sfînt pe pămînt pentru călugări, iar celelalte trăsături laice ale figurii și activității sale se estompaseră.

Scrierile pseudoepigrafice, atribuite de autori unor figuri cu prestigiu din alte vremi nu se reduc la *Învățăturile* lui Pseudo-Neagoe, ele sînt destul de multe în centre diferite de civilizație, în vremuri apropiate de aceea a redactării acestor *Învățături* slavo-române. *Învățăturile* polone adresate regelui Ioan Albert, atribuite lui Callimachus, erudit italian de la curtea polonă, la sfîrșitul veacului al XV-lea,

nu sînt scrise de dînsul, ci de un anonim, adversar politic al Jagellonilor din prima jumătate a secolului al XVI-lea. *Ceasornicul domnilor*, scris de spaniolul Antonio de Guevara în 1529, cu sfaturi asupra artei de a domni, sînt atribuite de autorul lor împăratului roman filozof Marcus Aurelius. Sfaturile adresate de Ivan Peresvetov țarului Rusiei Ivan IV, cuprinzînd și ele doctrina monarhiei autoritare opuse mării nobilimi, scrise în 1549, sînt atribuite de autorul lor lui Petru Rareș, domnul Moldovei.

Învățăturile atribuite lui Neagoe Basarab sînt un monument politic și literar de cel mai mare interes, dar nu privesc nici persoana, nici vremea lui Neagoe Basarab, ci epoca apariției statului nobiliar, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

1963

LITURGHIERUL LUI MACARIE (1508)
ȘI ÎNCEPUTURILE TIPOGRAFIEI
ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

450 DE ANI DE LA PRIMA CARTE TIPĂRITĂ
ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Introducerea tiparului, reproducerea în serie a cărților în locul manuscriselor scrise cu trudă și încetineală, au însemnat primele începuturi, depărtate încă, ale dezvoltării culturii. Începutul tipografiei este în istoria tuturor țărilor o dată importantă, de la care pornește, pentru răspîndirea civilizației, o perioadă nouă.

În 1508, la 10 noiembrie, a apărut în limba slavonă a bisericii, limbă oficială a țării în acea vreme, prima carte tipărită în țările române. Este vorba de *Liturghierul*, cartea care cuprinde rînduiala slujbei bisericesti ortodoxe, tipărit în Țara Româncască de ieromonahul tipograf Macarie, începută din porunca domnului Țării Românești Radu cel Mare, mort în aprilie 1508, și terminată în noiembrie același an sub domnia urmașului său, Mihnea cel Rău (1508—1510), care apare în epilog ca patron al tipăririi acestei lucrări.

Cu prilejul împlinirii a 450 de ani de la apariția primei cărți tipărite în țările române, Academia R.P.R. a luat inițiativa republicării acestei cărți în ediție fotografică. Prezenta introducere la această ediție, în partea întâi înfățișează un studiu bibliografic asupra primei cărți tipărite în țara noastră, în cea de-a doua parte cuprinde o cercetare de istorie culturală asupra apariției tiparului în Țara Românească, a împrejurărilor social-politice în care s-a produs acest fapt. Din cercetarea atentă a exemplarelor rămase ale *Liturghierului* și a împrejurărilor în care s-a

făcut tipărirea lui, reiese o sumă de fapte istorice noi, necunoscute sau neobservate de istoricii dinainte și care sperăm că au fost puse în lumină în prezentul studiu. Pe de altă parte, am încercat să punem acest eveniment cultural în cadrul istoriei sociale și culturale a vremii, ceea ce aduce lumini noi asupra subiectului.

I. STUDIUL BIBLIOGRAFIC AL LITURGHIERULUI DIN 1508

Exemplarele cunoscute. Se află azi în țară cinci exemplare ale *Liturghierului* lui Macarie, care pot fi studiate. Trei se găsesc în Biblioteca Academiei, Secția Cartea rară, unul, nesemnalat până acum, este în Biblioteca Arhiepiscopiei Ortodoxe din Sibiu, ultimul la Biblioteca Centrală de Stat din București.

Exemplarului „unicat“ al Bibliotecii Academiei R.P.R. îi lipsește numai prima foaie a caietului 7. E legat în piele și lemn. Provine de la Mănăstirea Bistrița din Oltenia. Pe foaia de titlu citim însemnarea: „Acestă liturghie iaste a Mănăstirii Bistrița“ (sec. XVII), după care urmează pecetea mănăstirii. Pe foaia albă de la sfârșit: **СѢА ЛЕТЪСРГ҃А ЗОКЕМН ГЛАГОЛІЕМН МАНАСТІРЪ БЫСТРОЦА, АНАТЕМА ГАД ИЗНЕСТИ ИЗЪ МАНАСТІРА** <Această Liturghie a numitei Mănăstiri Bistrița, anatema celui ce o va lua de la mănăstire> (sec. XVII).

Al doilea exemplar al Academiei R.P.R. (dubletul I) provine tot de la Mănăstirea Bistrița din Oltenia. Îi lipsesc patru foi din caietul 4 (foile 3—6); legătura este la fel cu a exemplarului precedent. Pe foaia albă de la început însemnarea: **БОГЪ ДА ПРОСТІ ИГУМЕНЪ ОНУФРІЕ ЕРЕ МНЕ ДАЛЪ ЛЕТЪСРГ҃ІЕРЪ СЪЗРЪТА СЕ СЪМЪ** <Dumnezeu să ierte pe igumenul Onufrie, că mi-a dat Liturghierul, de l-am văzut> (sec. XVII); pe f. 1^v a caietului 2: **ПОМЕНИ ГОСПОДИ РАБА БОЖНЕ СТОИКА И МАРКО** <Pomeneste, Doamne, pe robii lui Dumnezeu, Stoica și Marco> (sec. XVI).

Al treilea exemplar al Academiei (dubletul II) are partea de la început scrisă de mină. Întrucît primele pagini s-au pierdut, textul tipărit începe de la caietul 7, f. 5, restul fiind complet. Cartea pare a proveni din Transilvania. Legătura este din secolul al XVIII-lea. Pe foile manuscrise

1—5 este însemnarea: „Această Leturghie o am dăruit iarăși la sfînta beserică den Bălgrad, pentru pomenire să-m facă, de Ioviță polcovnicu și obârleitănant de frai-corpor, 791 sept. 24, Rimnic“. În legătură se află o copie a unei porunci a lui Radu Leon, domnul Țării Românești (1664—1669), dată egumenului Vasile de la mănăstirea „ot Dlă-gopol“ (de la Cîmpulung).

Adăugăm că în exemplarul „unicat“ al Bibliotecii Academiei R.P.R. se află în plus o foaie (prima, a caietului 4), care provine din alt exemplar.

Exemplarul de la Sibiu are f. a 3-a a caietului 14 deplasată și lipită pe coperta de la sfîrșit, îi lipsesc f. a 4-a a caietului 14 și ultima foaie a cărții, cu postfața, cu totul două foi. Provine de la Alun, în apropiere de Hunedoara. Legătura, specifică epocii, este lucrată neîndemînatic. Pe coperta interioară din față se citește: < Θεοδ > ος ης υτ Κλασκη ζεμαν < κλακτο υτ > ηδαμα δο ηνη η σρηη <Theodosie din Țara Românească, în anul de la Adam, pînă acum. 7138 (1630)>. Pe coperta din urmă: „V leat 1671, cîndu m-omu popitu, veniri“.

Exemplarul Bibliotecii Centrale de Stat este complet: coala dintii, nenumerotată (8p.), este însă legată la urmă și nu la începutul cărții, unde îi era locul. Legătura este de epocă, asemănătoare ca stil și culoare cu acelea ale exemplarelor unicat și dublet I ale Academiei R.P.R. Proveniența nu este cunoscută, dar după unele indicații păstrate în Bibliotecă ar fi tot de la Mănăstirea Bistrița din Oltenia.

Al. Odobescu semnală în 1861 șapte exemplare ale *Liturghierului* lui Macarie la Mănăstirea Bistrița¹. Un exemplar al acestui *Liturghier* din Biblioteca din Belgrad (Iugoslavia) a fost descris în 1878 de St. Novaković² sub titlul: *Liturghierul vlaho-bulgar din anul 1507, necunoscut pînă acum în bibliografie*, dîndu-se și textul postfeței.

Descrierea cuprinsului. Liturghierul din 1508 are 128 foi (256 p.) și este numerotat pe caiete. Primele patru foi (foi

¹ Al. Odobescu, *Despre unele manuscripte și cărți tipărite aflate la Mănăstirea Bistrița*, în *Revista română*, 1 (1861), p. 818.

² St. Novaković, *Vlaško-bulgarski liturgijar od god 1507, u bibliografii do sad nepoznat*. În: *Starine* (ale Academiei Iugoslave), 11 (1879), p. 207—208.

liminare) nu sînt numerotate; urmează 15 caiete a opt foi (16 p.) numerotate cu cifre chirilice; ultimul caiet (al 16-lea) are numai 4 foi (8 p.). Cartea cuprinde șase frontispicii (în trei variante), litere inițiale ornate, 15 rinduri pe pagină, text negru și roșu.

Cuprinsul: foi liminare, f. 1: „A celui între sfinți, părintele nostru arhiepiscopul Chesareii Cappadociei, Vasile cel Mare, învățătură către preot despre dumnezeiasca slujbă și despre cuminecătură.“

Foi liminare, f. 3^v: „Spunere a capetelor acestei sfinte cărți numite Liturghia“. (Tabla de materii cuprinde și titlul cuvintului lui Vasile cel Mare către preoți indicat mai sus, care se află tipărit înainte de această tablă.) Nu se indică paginile.

Caiet 1, f. 1: „Rînduiala (tipicul) slujbei dumnezeiești, în care se cuprinde și slujba diaconului“.

Caiet 1, f. 3^v: „Dumnezeiasca slujbă a celui între sfinți părintele nostru Ioan Gură de Aur“. Acest titlu lipsește din tabla de materii (Spunere a capetelor), unde este reunit din greșeală sub un singur titlu cu capitolul precedent.

Caiet 7 (Z), f. 5: „Dumnezeiasca slujbă a celui între sfinți părintele nostru Vasile cel Mare“.

Caiet 11 (AI), f. 3: „Dumnezeiasca slujbă a celor înainte sfințite“ (Titlul în tabla de materii: „Slujba sfintei liturghii a celor înainte sfințite“.)

Caiet 13, f. 7: „Rugăciunile pe care le spune diaconul la litie, la vecernia cea mare“ (în tabla de materii: „Rugăciunile pe care le spune preotul sau diaconul la litie, la vecernia cea mare“).

Caiet 14, f. 2: „Rugăciune la binecuvîntarea pîinilor“.

f. 3^v: „Rugăciunea spusă pe coliva sfinților pentru pomenire“.

f. 4^v: „Rugăciunea spusă la litie, cînd vrei“. Acest titlu lipsește în tabla de materii, unde această rugăciune este indicată sub titlul: „Rugăciune spusă dumineca, după canonul Treimeii“, care nu se află în text¹.

f. 5: „Rînduiala vecerniei“.

f. 7: „Rînduiala utreniei“.

¹ Pentru această înlocuire de rugăciuni, vezi mai jos, paragraful special.

Caiet 15; f. 1: Otpusturile, fără titlu în text, dar în tabla de materii: „Otpusturi ale diferitelor sărbători, alcătuite după Sinaxar“. La f. 1^v începe: „Luna septembrie 1, otpust“.

f. 3^v fără titlu, încep otpusturile sărbătorilor mobile. În tabla de materii: „Otpusturile după Triod și ecfonisele de Paști“.

f. 5 fără titlu: otpusturile pentru fiecare zi. În tabla de materii: „Otpusturile de duminică“ (urmează celelalte zile ale săptămânii).

f. 6^v: „Rugăciunea pe care o rostește arhiereul sau duhovnicul pentru toate păcatele, voite și nevoite, toate blestemele și afuriseniile și pentru orice păcat“.

Caiet 16, f. 2^v: „Rugăciunea a 2-a, pentru aceeași“.

f. 3: „Heruvice în simbăta mare“.

f. 3^v: „Heruvice pentru liturghia în fiecare zi“. În tabla de materii este un titlu deosebit: „Heruvice pentru liturghia lui Gură de Aur“.

f. 4: Epilogul editorului (nu este indicat în tabla de materii)¹.

Planul *Liturghierului* ortodox, în special al liturghiilor slave tipărite și manuscrise, scrise în Țara Românească și în Moldova în veacurile al XVI-lea și al XVII-lea, nu este unitar. Toate liturghiile din aceste categorii cuprind în chip obligatoriu cele trei liturghii: a lui Ioan Gură de Aur, a lui Vasile cel Mare și a „celor înainte sfințite“, precedate de tipicul liturghiei, cuprinzând „slujba diaconului“. Dar unitatea se oprește aci. Cele mai multe liturghii încep de-a dreptul cu „Rînduiala (tipicul) liturghiei“ și slujba diaconului, fără altă introducere. Astfel sînt liturghiile moldovenești manuscrise în slavonă din secolul al XVI-lea din Biblioteca Academiei R.P.R. nr. 26, 28, 227, 234, 619, precum și liturghiile din această țară din veacul următor: mss. slave ale Academiei R.P.R. nr. 27 (1618), 29, 170 (1643), 229 (1658), 235, 480, 531, 650. În Țara Românească *Liturghierul* manuscris slavon din secolul al XVI-lea, nr. 30 al Academiei R.P.R., are ca introducere o cuvîntare a lui Filotei, patriarhul Constan-

¹ Analiza liturgică a cuprinsului *Liturghierului* la F. Braniște, *Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508*. În *Biserica Ortodoxă Română* (1958), p.1035–1068.

tinopolului, deosebită deci de introducerea *Liturghierului* lui Macarie. Alte manuscrise slave ale *Liturghierului* muntean din secolele al XVI-lea și al XVII-lea încep direct, ca și cele moldovenești, cu „Rînduiala“ (mss. slave ale Academiei R.P.R., nr. 228, 236 (1649), 326, 652). Cunoaștem un singur manuscris de liturghie slavă care să cuprindă, ca și *Liturghierul* lui Macarie, cuvîntarea lui Vasile cel Mare către preoți, cu care se începe cartea. Este vorba de manuscrisul slav nr. 651, care a fost scris la 1653—1654 din porunca lui Matei Basarab și care începe cu această cuvîntare. În schimb, în acest manuscris lipsesc unele rugăciuni de la sfîrșitul *Liturghierului* lui Macarie, în special rugăciunea „spusă la litie, cînd vrei“, și cea pentru binecuvîntarea pîinilor. În genere, în liturghiile citate mai sus domnește o mare varietate în alegerea rugăciunilor care urmează după textele liturghiei, unele dintre liturghiile cuprind un adevărat molitvelnic, cartea de rugăciuni, ca anexă la liturghie. Cele mai multe manuscrise slave de liturghie din Moldova și Țara Românească, după cele trei liturghii cuprind rugăciunile pe coliva răposaților, rugăciunile la litie, otpusturile și rînduiala vecerniei și utreniei, precum și, mai rar, rugăciunea arhierescă pentru iertarea tuturor păcatelor (aceasta de pildă în ms. cit., nr. 651 și în ms. slav moldovenesc al Academiei, nr. 29). Unele liturghii au în plus, ceea ce lipsește în *Liturghierul* lui Macarie din 1508, rînduiala sfințirii preoților, diacolonilor și a altor ranguri bisericești (ms. 29, Moldova, sec. XVI, ms. nr. 652, Țara Românească, sec. XVII). Ms. nr. 235, Moldova, începutul secolului al XVII-lea cuprinde rînduiala logodnei împăraților.

În ce privește textele liturghierelor slave tipărite în secolul al XVI-lea în țările noastre, cunoaștem trei cărți de acest fel din a doua jumătate a secolului: *Liturghierul* slavon al lui Coresi, Brașov, 1568—1570¹, *Liturghierul-Slujebnic* fără dată, care este fără îndoială, după literă, o carte coresiană² și *Liturghierul* tipărit de Șerban Coresi

¹ I. Bianu și D. Simonescu, *Bibliografia românească veche*, t. IV, p.11—12.

² I. Bianu și N.Hodoș, *Bibliografia românească veche*, t. I, p. 101—102.

în 1588¹. Cel dintii din aceste trei liturghiere slave se deosebește de *Liturghierul* lui Macarie din 1508, prin aceea că la început nu se află învățătura lui Vasile cel Mare pentru preoți, dar cum exemplarul Academiei R.P.R., singurul cunoscut (C.V.32 A), este necomplet (caietul A (1) are numai patru foi, față de cele 8 foi ale celorlalte caiete), este posibil ca pe foile de la început ce lipsesc să fi fost această învățătură. Altfel textul, planul lucrării și cuprinsul sînt identice în cele două ediții. Între rugăciunile anexe, *Liturghierul* lui Coresi cuprinde de asemenea și rugăciunea pentru binecuvîntarea pîinilor, rugăciunea arhiereului pentru iertarea păcatelor, rugăciunea „la litii, cînd vrei”. Ultima pagină din *Liturghierul* lui Coresi, care trebuia să cuprindă epilogul, lipsește. Avem deci a face (și ca tehnică tipografică) cu o reeditare a *Liturghierului* lui Macarie.

Liturghierul-Slujebnic (coresian) începe cu învățătura lui Vasile cel Mare către preoți, ca și *Liturghierul* lui Macarie, dar partea anexă cu rugăciuni diferă, fiind mult mai dezvoltată în *Liturghierul-Slujebnic*, care cuprinde și evangheliile ce se citesc în slujbele postului Paștilor, și apostolul pentru sărbători. În schimb lipsește rugăciunea „la litie, cînd vrei”. *Liturghierul slav* tipărit de Șerban Coresi în 1588, după descrierea din *Bibliografia românească veche*, începe de-a dreptul cu „rînduiala slujbei”, fără învățătura lui Vasile cel Mare, iar dintre rugăciunile de la sfîrșit lipsește atît cea pentru sfințirea pîinilor, cît și cea „la litie, cînd vrei”.

Rezumînd, constatăm că *Liturghierul* lui Macarie din 1508 prezintă o formă destul de rară a liturghierului slav, prin prezența *Învățăturii lui Vasile cel Mare* pentru preoți în fruntea sa, care se regăsește numai în ms. 651 de la Matei Basarab și în *Liturghierul* tipărit din epoca lui Coresi (*Liturghier-Slujebnic*). Unele rugăciuni aداuse la sfîrșit în *Liturghierul* lui Macarie sînt de asemenea foarte rare. Această formă a anexei de rugăciuni a liturghierului se regăsește numai în textul slav manuscris din sec. al XVI-lea de la Mănăstirea Bistrița (mss. slav 228 al Academiei R.P.R.) și în *Liturghierul* tipărit de Coresi din 1568—1570. Ambele sînt probabil influențate de *Liturghierul* lui Macarie, care astfel reprezintă reproducerea unui manuscris destul de rar în seria liturghierelor slave din țara noastră.

¹ *Ibidem*, t. I, p. 99—100.

Epilogul. Textul *Liturghierului* din 1508 este urmat pe ultima foaie de epilogul editorului, care, după obiceiul cărților din secolul al XV-lea și de la începutul veacului următor, reprezenta introducerea la carte. De vreme ce în *Bibliografia românească veche* de I. Bianu și N. Hodoș, care publică acest epilog în text slav și în traducere, s-au strecurat în aceasta din urmă o serie de erori și de omisiuni, dăm mai jos o nouă traducere a epilogului celei mai vechi cărți tipărite în țara noastră:

„A tot văzătorului și preabunului Dumnezeu slavă și mărire, celui ce a dat să se îndeplinească orice faptă bună, care este începută întru dînsul, acestuia slavă și stăpînire în vecii vecilor. S-a început această sfîntă carte numită *Liturghie*, din porunca domnului Io Radu voievod, căruia să-i fie pomenirea vecinică.

Și s-a sfîrșit această carte din porunca celui în Hristos Dumnezeu și binecredincios și de Hristos iubitorului și de Dumnezeu păzitelui și prealuminatului, domn, Io Mihnea mare voievod a toată țara Ungrovlahiei și a Podunaviei, fiul marelui Io Vlad voievod, în primul an al domniei lui, trîndu-se pentru aceasta smeritul ieromonah Macarie. În anul 7016, crugul soarelui 16, al luni 5, indictionul 11, luna noiembrie 10 zile.“¹

O primă observație, pe care o provoacă lectura acestui epilog, este titlul domnului Țării Românești, „a toată țara Ungrovlahiei și a Podunaviei“. În nici un act emanat din cancelaria domnilor români Radu cel Mare (1495—1508), Mihnea (1508—1510), Neagoe Basarab (1512—1521), nu apare acest titlu cu „Podunavia“, care se repetă totuși în toate cele trei cărți tipărite de Macarie (*Liturghierul*, *Octoihul* și *Tetravanghelul*)². În hrisoavele solemne ale acestor domni apare de cîteva ori titlul de „herțeg al părților de peste munții Amlașului și Făgărașului“, care lipsește din titlul domnesc în tipăriturile lui Macarie, dar nicio-

¹ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, t. I, p. 6—7, dau o traducere din care lipsește titlul „de Hristos iubitorului“, în loc de Ungrovlahia citim: „Țara Românească“ și înainte de „smeritul... Macarie“, avem adaus un „și“, care ar face pe cititori să creadă că nu numai Macarie, ci și alții, au lucrat la tipărirea cărții.

² Actele domnilor amintiți cu titlurile lor, în Acad. R.P.R., *Documente privind istoria României*, B, *Țara Românească, veacul XIII—XV și veacul XVI*.

dată „Podunavia“, care este un titlu din prima jumătate a secolului al XV-lea, în legătură cu stăpînirea lui Mircea cel Bătrîn în Dobrogea și la Chilia. De ce a readus Macarie la lumină acest titlu perimat și arhaic al domnilor Țării Românești, nu se știe. Este probabil că lucrînd într-o mănăstire, a dat de hrisoave vechi care îl menționau. În orice caz el nu provine din comanda domnilor respectivi, care în hrisoavele lor și în poruncile date de dinșii nu-l foloseau niciodată. Prezența acestui titlu domnesc în epilogurile cărților tipărite de Macarie înseamnă deci un contact direct al tipografilor cu vechile acte domnești din veacul precedent, în afara textului comenzii dictate de domn.

O a doua observație care se poate face în legătură cu epilogul *Liturghierului* este acela că în el lipsește apelul făcut către cei ce vor citi, vor copia (scrie) și vor cînta după această carte, să îndrepte greșelile, apel care se află atît în epilogul *Octoihului*, cît și al *Tetravanghelului* tipărite ulterior de Macarie¹. Socotim că adăugarea acestui apel se datorește faptului că după editarea primei cărți s-au semnalat greșeli de transcriere, tipar, și omisiuni în ea, și recunoașterea acestui fapt, cu rugămîntea ca cei ce au lucrat să nu fie învinuiți, ci binecuvîntați, a devenit necesară.

În sfîrșit, în epilogurile celor două cărți care au urmat după *Liturghier*, adică *Octoihul* din 1510 și *Tetravanghelul* din 1512 se află în plus față de epilogul *Liturghierului* declarația domnului că Dumnezeu „a binevoit să umple biserica sa cu deosebite cărți pentru gloriificarea și folosul cititorilor“ și că domnul, din dragoste către biserică „am scris această carte mîntuitoare de suflet“. Se simțea deci nevoia unui adaos cu justificarea tipăririi cărților, necesitatea de ordin religios a acestei opere de cultură, care este în interesul celor ce vor citi; aceasta spre a preîntîmpina criticile ce se fac uneori față de o inovație.

Sfinții sîrbi. Anume observații asupra textului *Liturghierului* lui Macarie, observații care nu s-au făcut pînă acum, pentru că acest text de fapt nu a fost citit în întregime de

¹ *Epilogul Octoihului* (1510), la P.P. Panaitescu, *Octoihul lui Macarie și originile tipografiei în Țara Românească*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 57 (1939), p. 532; *Epilogul Evangheliei* la I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, t. I, p. 17—18.

nimeni, se pot face în legătură cu atmosfera în care s-a tipărit cartea, cit și cu condițiile tehnice în care s-a lucrat.

O observație interesantă în legătură cu slujba premergătoare liturghiei propriu-zise (*Rînduiala dumnezeieștii slujbe în care este și slujba diaconului*) este aceea privitoare la sfinții pomeniți în altar. După înșirarea sfinților, ca să zicem așa, clasici ai Liturghiei: Grigore Bogoslov, Ioan Gură de Aur, Athanasie și Chiril, Nicolae de Mira Lichiei, urmează (la f. 6 a caietului A): *Sava al Serbiei*, care nu figurează în Liturghierele ortodoxe de altă origine decît cea sirbească. Se știe că Sava, cu numele de mirean Rastko, a fost fiul lui Ștefan Nemanja, fondatorul statului sirbesc medieval — și primul arhiepiscop al Serbiei între 1219—1235. Mai jos, la f. 6^v din același caiet, *Liturghierul* lui Macarie pomeneste pe sfinții cu viață ascetică și la urmă, ultimul, după Athanasie de Athos, trece pe *Simion al Serbiei*. Acest Simion nu este altul decît însuși Ștefan Nemanja, primul mare jupan al Serbiei, fondatorul dinastiei, care după domnia sa (1171—1196) se retrage la mănăstire sub numele de Simion și a fost socotit în rîndurile sfinților¹.

Prezența acestor doi sfinți speciali ai Serbiei, care sînt în același timp figuri istorice ale acelei țări, în *Liturghierul* lui Macarie, sînt, pe de o parte, o dovadă despre mediul sirbesc din care venea Macarie, pe de altă parte, despre legăturile strînse cu biserica și despoții sirbi întreținute de domnii munteni din acea vreme, în special de Radu cel Mare (care aduce la curtea lui pe Maxim Brancovici, viitorul mitropolit)².

Datarea. Data terminării tipăririi *Liturghierului* indicată în epilog este: „anul 7016, crugul soarelui 16, al lunii 5, indictionul 11, luna noiembrie 10 zile“. Conform stilului bizantin folosit atunci în Țara Românească, cu începerea anului la 1 septembrie, anul 7016 corespunde cu anul 1507 al erei noastre. Dar la această dată nu se urcase încă în scaun Mihnea cel Rău, sub domnia căruia, declară epilogul, s-a terminat tipărirea cărții. Mihnea se urcă în

¹ Cf. C. Jireček, *Geschichte der Serben*, vol. I, Gotha, 1911, p. 225—277, despre Ștefan Nemanja și p. 276, 298, pentru Sava arhiepiscopul; Cf. și A. Ivić, *Rodoslovne tablice*, Novi Sad, 1928, p. tabla I.

² Vezi mai jos, în acest studiu, partea a II-a.

scaun la 1508 în aprilie. Este deci evident că din anul de la creațiune 7016 trebuie să scădem 5508 ani și nu 5509, ca să aflăm data după era noastră. Cu alte cuvinte data este calculată după stilul de la 1 ianuarie. Crugul soarelui (16) corespunde cu anul 1508, însă crugul lunii (5) corespunde cu anul 1507, ceea ce arată că în orice caz este o greșeală în socotirea elementelor cronologice. Indictionul 11 după era bizantină corespunde cu intervalul 1 septembrie 1507 — 31 august 1508¹, deci datarea nu este unitară și nici exactă. Reținem că data anului este calculată după stilul de la 1 ianuarie și că data exactă a terminării *Liturghierului* este 10 noiembrie 1508.

Totuși este ciudat că în epilog se folosește stilul de la 1 ianuarie, când toate actele domnești și particulare ale Țării Românești din acea epocă foloseau stilul bizantin cu începerea anului la 1 septembrie. Mai mult, acest fel de socotire a începutului anului nu contrazice numai uzul cancelariei domnești din Țara Românească, dar contrazice chiar textul *Liturghierului* însuși. În adevăr, la f. 1^v a caietului 15 din *Liturghierul* lui Macarie, unde se încep „otpusturile“ sărbătorilor, calendarul bisericesc începe cu ziua de 1 septembrie și se termină (la f. 3^v) cu luna august. Deci când s-a scris epilogul, acel care l-a scris nu a ținut seamă de regula stabilită în textul *Liturghierului*.

Epilogul apare așadar ca partea personală a tipografului străin, care nu ține seamă într-însul de regulile și de obiceiul țării, cum a făcut și în cazul titlului domnesc, adăugând denumirea arhaică de domn al „Podunaviei“, părăsită de mult în titlul oficial. Anul de la 1 ianuarie se folosea în Moldova, dar Macarie nu a fost influențat de acolo, ci din Occident, de la Veneția, căci și cărțile tipărite de același tipograf la Cetinie, sub patronajul domnitorului George Țernoievici, au în epilogurile lor data anului calculată după stilul de la 1 ianuarie, precum și folosirea elementelor rare de cronologie: crugul soarelui și al lunii².

¹ Cf. tablele cronologice din anexele volumului: Acad. R.P.R., *Documente privind istoria României, Introducere*, I, p. 637 și urm. *Indictionul apusean, roman*, începe însă de la 1 ianuarie, dar și la 25 decembrie, 25 martie sau la Paști (*ibidem*, p. 412).

² Cf. P.P. Panaitescu, *Octoihul lui Macarie (1510) și originile tipografiei în Țara Românească*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 57 (1939), p. 536—537.

Și în celelalte cărți tipărite de Macarie se folosește, pe lângă anul de creațiune și indictionul, crugul soarelui și al lunii. Astfel *Octoihul*, după epilog, s-a terminat la anul 7018 (1510), crugul soarelui 18, al lunii 7, indictionul 12 (greșit în loc de 13), luna august 26 zile¹, iar *Tetravanghelul*: „anul 7020 (1512), crugul soarelui 20, al lunii 9, indictionul 14 (greșit în loc de 15), luna iunie 25 zile“².

E de observat că în toate cele trei cărți tipărite de Macarie în Țara Românească indictionul este greșit.

Data trecută în epilogul *Liturghierului* este aceea a terminării tipăririi, nu se indică însă data începerii lucrării. Trebuie să socotim că această lucrare a cerut cu mijloacele și experiența de atunci, Macarie fiind singurul meșter, un timp de mai multe luni, poate mai mult de un an. În epilog se arată că lucrarea a fost începută din porunca lui Radu cel Mare, care moare în aprilie 1508, deci șapte luni înainte de terminarea cărții și desigur că lucrarea fusese inițiată cu câteva luni înainte de moartea domnului care adusese tipografia în țară. Aceste considerații ne dau unele indicații asupra timpului necesar atunci pentru tipărirea unei cărți³.

Schimbările introduse în cursul tipăririi. Am arătat, când am expus cuprinsul *Liturghierului*, că există unele deosebiri între titlurile de la *Tabla de materii* tipărită la începutul volumului și titlurile aceluiași capitole, în textul cărții. Două sint deosebirile mai importante: prima privește titlul tipicului. În tabla de materii, „Rînduiala (tipicul) slujbei dumnezeiești, în care se cuprinde și slujba diaconului“ este arătată ca fiind „a părintelui nostru arhiepiscopul de Constantinopol Ioan Gură de Aur“. Aci este o greșală, s-au confundat într-unul singur două capitole, sau mai bine zis, două titluri: al tipicului și al liturghiei lui Ioan

¹ Cf. P.P. Panaitescu, *Octoihul lui Macarie (1510) și originile tipografiei în Țara Românească*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 57 (1939), p. 532.

² I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, t. I, p. 18—19.

³ Cf. pentru durata tipăririi cărților slavo-române în secolul al XVI-lea, P.P. Panaitescu (Al. Grecu), *Contribuții la începuturile tipografiei slave în Țara Românească*. În: *Studii și cercetări de bibliologie* (Academia R.P.R.), t. I, p. 237 și D. Mazilu, *Diaconul Coresi*, Ploiești, 1933, p. 54.

Gură de Aur, care urmează după tipic. În text, greșeala a fost corectată; aci tipicul nu mai este atribuit lui Ioan Gură de Aur, iar liturghia acestuia apare cu un titlu separat. Tabla de materii care se află la început, a fost tipărită înaintea textului liturghiilor. Când s-a observat greșeala, era prea târziu, foile cu tabla de materii erau tipărite. Greșeala a putut fi însă corectată în text.

Același lucru s-a întâmplat cu rugăciunea care face parte din slujba vecerniei. Este vorba de o rugăciune anunțată în tabla de materii sub titlul: „Rugăciunea spusă duminica, după Canonul Treimeii“. În text aceeași rugăciune poartă titlul: „Rugăciunea spusă la litie, când vrei“. Această rugăciune citită de diacon duminica și la anumite praznice la vecernie, apare în numeroase texte religioase după Canonul Treimii, deci indicația din tabla de materii privește aceeași rugăciune, dar titlul era dat greșit, de vreme ce în *Liturghierul* de la 1508 nu există Canonul Treimii. În text s-a corectat încă o dată greșeala tablei de materii, dându-se titlul exact al acestei rugăciuni.¹ În tabla de materii, trasă la început, nu s-a mai putut face corectarea.

Aceste observații arată că anume schimbări s-au făcut în timpul tipăririi cărții. Autoritățile bisericești din Țara Românească aveau sub ochii lor textele trase și observând greșelile, au intervenit pentru ca să nu fie repetate în text, așa cum fuseseră tipărite eronat în tabla de materii. Este o dovadă că tipărirea se făcea în țară și sub supravegherea continuă a domnului și autorităților bisericești.

Tehnica tiparului. Retipărirea caietului al doilea. Aspectul exterior al *Liturghierului* lui Macarie, pentru cine îl privește superficial, este acela al unei cărți frumoase, de lux, ieșită dintr-o tipografie aleasă. Îndată ce intrăm însă în amănunte și citim textul, constatăm că avem a face cu o tipăritură neglijentă, cu numeroase greșeli de tipar și omisiuni în text, ceea ce se explică prin faptul că tipografia era o încercare nouă, neexperimentată în Țara Românească, și nu o întreprindere cu tradiție tehnică. Încă din tabla de materii constatăm unele neglijențe de care am vorbit mai sus

¹ S-au folosit pentru definirea acestei rugăciuni, indicațiile date de Tit Simedrea.

Greșelile de tipar, omisiunile și alte erori trebuie să fi atras atenția forurilor bisericești ale Țării Românești, care au fost nevoite să ordone retipărirea unei părți a cărții, în care în special asemenea greșeli erau cele mai numeroase. Numai astfel se explică de ce avem două variante ale unuia dintre caietele *Liturghierului* lui Macarie, anume caietul B (al doilea). Examinând textul *Liturghierului* am constatat, fapt necunoscut bibliografilor de până acum ai cărților românești vechi, existența celor două variante ale caietului B, pe când toate celelalte caiete ale cărții se prezintă la fel în toate exemplarele cunoscute până acum.

Una dintre versiunile caietului B, pe care o vom numi, pentru ușurința înțelegerii, versiunea I, se regăsește în exemplarul dublet I al Bibliotecii Academiei R.P.R., precum și în exemplarul Bibliotecii din Sibiu, iar cealaltă variantă, varianta II, se află în exemplarul unicat al Bibliotecii Academiei R.P.R. și de asemenea în exemplarul Bibliotecii Centrale de Stat — București.

Deosebiri între cele două versiuni ale caietului B sînt numeroase și evidente. În privința literelor colorate în roșu, versiunea I are mai mult text în culoare, în genere tot textul care indică acțiunea preotului, mișcările sale în timpul liturghiei, (rubricile, tipic), iar cu negru este textul propriu-zis al liturghiei. În versiunea a II-a cea mai mare parte a tipicului este tot în negru și numai subtitlurile rămîn în roșu.

Deosebiri de ortografie sînt foarte numeroase, vom nota numai cîteva:

Versiunea I

Златоустаго
каділом
пріемъ
Гѣ
покаднвъ

Versiunea a II-a

Златоустааго
каділом
пріемъ
Гѣ
покадівъ

Cele mai multe deosebiri privesc însă omisiuni din versiunea I, care sînt completate în versiunea a II-a. Asemenea omisiuni se regăsesc pe toate paginile caietului. Iată numai cîteva dintre ele: f. 2, r. 6: И omite II; *ibid.*, r. 7:

помолн сѧ omite II; *ibid.* r. 11—12: и спаса нашего omite II; f. 2, r. 10: и въ вѣки omite II; f. 3, r. 7: и въ вѣки вѣком omite II; f. 4: и пришо въ вѣки omite II; f. 6, r. 9: спаси и спаси нас omite II; f. 6^v, r. 9: помнози omite II; f. r. 7: И съхрани omite II.

Exemplele se pot înmulți. De remarcat că toate omisiunile se găsesc numai în versiunea I și că aceste omisiuni se cer completate de înțelesul frazelor. În schimb, în versiunea a II-a nu găsim nici o omisiune care să fie completată în versiunea I.

Rezultă de aci, în chip lămurit, că versiunea I a fost tipărită întâi și apoi a fost reeditată cu corectări, într-o formă ulterioară îmbunătățită, care formează versiunea a II-a.

Această concluzie evidentă este întărită încă de un fapt din domeniul tehnicii tipografice. Anume, deși în versiunea a II-a sînt mai multe litere decît în cea dintîi, datorită faptului că s-au completat lipsurile din aceasta din urmă, totuși spațiul tipografic este mai mic, pentru că s-a renunțat în versiunea a II-a la cea mai mare parte a însemnărilor de tipic cu litere roșii. Acest text în roșu se tipărea separat de textul în negru și se lăsa spațiu alb pentru cuvintele în roșu, care urmau să fie adause prin intrarea a doua oară a paginilor în presa tipografică. Aceasta se vede din faptul că în unele exemplare textul tipărit cu roșu nu concordă întocmai la linie cu textul negru, ci este cu cîțiva milimetri mai sus sau mai jos decît rîndul în negru (cînd textele în două culori se continuă pe același rînd). Din această cauză, lăsîndu-se loc pentru textul de culoare la prima tipărire a paginii, în genere o pagină cu mult text roșu alături de cel negru cuprinde un număr mai mic de litere decît o pagină total cu negru sau cu foarte puțin text roșu. Așa este cazul cu textul din versiunea a II-a, în care, cum am spus, textul cu litere roșii a fost redus față de cel respectiv în versiunea I. Tipografii trebuiau totuși să aibă în cale opt foi același text în ambele versiuni, ca să se poată racorda exact cu caietul precedent și cu cel următor, care nu urmau să fie reeditate. Pentru a obține acest rezultat, în versiunea a II-a, unde era loc pentru mai multe litere, rîndul ultim al unora dintre pagini este tipărit mai

rărit decît în versiunea I (ceea ce se poate observa mai ales la foaia 3^v, ultima a caietului B, în versiunea a II-a), pentru a se putea face racordul cu caietul următor. Dar aceasta înseamnă că versiunea a II-a a fost tipărită ulterior, ea este, am putea zice, forma definitivă și corectată a caietului B, de vreme ce numai în versiunea a II-a s-au rărit literele din ultimul rînd al paginilor, pentru ca să se poată potrivi cu textul următor.

Din toate aceste considerații rezultă că versiunea I a fost tipărită întîi și introdusă într-un număr de exemplare puse în circulație și dăruite unor biserici din țară, iar versiunea a II-a a fost tipărită ulterior și intercalată în exemplarele care nu ieșiseră încă din tipografie.

Motivul pentru care a fost retipărit caietul al doilea al *Liturghierului* este ușor de înțeles în urma celor spuse mai sus. În special în această parte a cărții s-au strecurat greșeli de tipar și omisiuni așa de numeroase, încît conducătorii bisericești ai Țării Românești de atunci au socotit că slujba divină este viciată și alterată dacă se menține acest text în *Liturghier* și au hotărît, desigur cu aprobarea domnească, de vreme ce domnul țării suporta cheltuielile, să retipărească într-o formă corectă această parte a volumului. Cînd s-au observat greșelile și s-a hotărît retipărirea caietului al doilea, era însă tîrziu, o parte dintre exemplare ieșiseră din tipografie și fuseseră trimise pe la diferite biserici și mănăstiri în forma alterată. De aceea avem și azi o parte dintre exemplarele liturghierului cuprinzînd caietul B în prima formă, altele cu acest caiet în cea de-a doua formă.

Retipărirea caietului B nu s-a făcut desigur într-o epocă tîrzie, cu ani de zile după tipărirea *Liturghierului*, căci este vorba de un singur caiet, deci a fost înlocuit caietul greșit în vremea cînd exemplarele se aflau încă în tipografie, curînd după tipărire, tot în vremea lui Macarie.

Din aceste considerații se pot trage unele concluzii de istorie culturală. Este vădit lucru că tipărirea cărților se făcea sub supravegherea permanentă a patronilor care comandaseră cartea, a domnului și a autorităților bisericești, care cercetau și interveneau în timpul tiparului. Cade astfel posibilitatea ca aceste cărți să fi fost tipărite la Veneția sau în alte părți în străinătate, cum s-a afirmat de unii

cercetători¹. Avem dovada precisă că tipografia lucra în țară sub supravegherea directă a autorităților ortodoxe. Pe de altă parte avem dovada despre grija cu care se lucra la prima noastră tipografie și de măsurile ce se luau ca să se înlăture greșelile.

Ornamentele. S-a remarcat adeseori bogăția și frumusețea ornamentelor care împodobesc *Liturghierul* lui Macarie din 1508. Sint întii frontispiciile, așezate la începutul fiecărei despărțituri mai importante a cărții. Avem trei forme de frontispicii, care se repetă: cel din fruntea cărții, un dreptunghi cu vrejuri împletite și cu cite o coroană de o parte și alta, cel de la începutul caietului A, în care vrejurile de plante alcătuiesc două cercuri care se întretaie, iar coroanele sint la locul lor pe cele două părți, și al treilea care cuprinde stema țării, vulturul cu crucea în cioc, într-un pătrat lat alcătuit tot după stilul vrejurilor de plante împletite stilizate. Aceleași frontispicii cu variante se regăsesc și în celelalte cărți tipărite în tipografia lui Macarie, *Octoiul* din 1510 și *Tetravanghelul* din 1512. În aceste cărți tipărite ulterior apar încă alte frontispicii, unul compus din patru cercuri care se întretaie într-o compoziție de vrejuri stilizate într-un dreptunghi cu chenar și cu cele două coroane și altă variantă a ornamentului dreptunghiular, fără coroane laterale. Cea mai deosebită inovație este constituită de un frontispiciu foarte complicat care se află atât în *Octoih* cit și în *Tetravanghel*: stema țării mică de tot într-un cerc de vrejuri împletite înscris la rîndul său într-un pătrat. Toate aceste frontispicii sint lucrute în același stil, în care predomină împletirea sub diferite forme a vrejurilor de plante stilizate, împletire strînsă și foarte abundentă. Mai remarcăm în *Octoih* și în *Liturghier* un chenar simplu, strîmt, negru și alb într-un dreptunghi lung cu vrejurile mai stilizate ajungînd la forme aproape pur geometrice.

Alături de frontispicii, mai avem o podoabă artistică a cărților tipărite de Macarie în Țara Românească, cea alcătuită de inițialele ornate, litere mari desenate în același stil ca și frontispiciile, adică prin împletire de vrejuri florale și de plante, precum și o altă serie în negru plin imi-

¹ Vezi pentru această chestiune discuția pe larg în partea a doua a prezentului studiu.

tind unciala gotică. Literele ornate din *Liturghier* au fost îmbogățite cu alte forme de litere în cele două cărți ce au urmat în aceeași tipografie, în special un O cu coroană în interior.

În sfârșit, numai în *Octoih* se află o planșă ilustrată pe o pagină întreagă, reprezentând jos, în față, pe sfinții Iosif, Theofan și Ioan (Damaschin), iar în fund vederea unei biserici, singura planșă de acest fel din tipăriturile tipografiei lui Macarie.¹

Toată această bogăție de ornamente este cuprinsă în același stil, pe care l-am putea numi *flamboyant bizantin*, adică un stil în care exuberanța de ornamente se aliază cu stilizarea de gen bizantin a elementelor florale. B.P. Hasdeu a fost cel dintii care a căutat să rezolve problema originilor, a modelelor, ornamentelor din cărțile tipărite de Macarie. După Hasdeu, inițialele și frontispiciile tipăriturilor acestora nu pot deriva din stilul apusean, italian, ci numai din ornamentarea manuscriselor slave din țările noastre. Autorul *Cuvintelor den bătrini* a arătat cel dintii apropierea între ornamentele din arta tipăriturilor macariene și școala miniaturistilor moldoveni. Astfel, el remarcă asemănările izbitoare ale frontispiciilor și inițialelor ornate din *Liturghierul* și *Tetravanghelul* lui Macarie cu acelea din *Tetravanghelul* manuscris slav al lui Ștefan cel Mare, aflător la München și datind din anul 1493.² O comparație a acestor ornamente, în special a frontispiciilor, arată că în manuscrisul moldovenesc slavon de la München din 1493³ și în alte manuscrise cu miniaturi din vremea lui Ștefan cel Mare, de pildă în manuscrisul slav miscelaneu scris la Neamț în 1475⁴, se află frontispicii, nu numai de același stil, dar aproape identice ca desen. Aceeași formă dreptunghiulară a frontispiciului, aceleași vrejuri imple-

¹ Ornamentele din cele trei cărți ale lui Macarie (pe lângă fotografiile din prezenta ediție), la Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească veche*, t. I, p.1—20 și N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, t. I, 54.

² B.P. Hasdeu, *Un tezaur de tipo-xilografie*, în *Traian*, t. I (1869), p. 92.

³ N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, vol. II, 1934 (La miniature), p.1—4.

⁴ E. Turdeanu, *Manuscrisele lui Ștefan cel Mare*. În: *Cercetări literare*, 5 (1943), planșa II.

tite și stilizate, formînd cercuri întretăiate înscrise în dreptunghiul amintit și aceleași ramuri de o parte și de alta a dreptunghiului, fără coroane pe ele, în manuscris.

N. Iorga, studiind ornamentația vechilor cărți românești, recunoaște pentru epoca tipografiei lui Macarie, influența artei miniaturilor de manuscrise slavone interne de la sfîrșitul veacului al XV-lea, dar adaugă posibilitatea unei influențe venețiene, pe care nu o putem socoti dovedită, și a „fanteziei“ creatoare a lui Macarie însuși.¹

Nu este însă de loc probabil că Macarie tipograful să fi fost în același timp un artist și un desenator, cu atît mai puțin un creator de ornamente noi. Originile ornamentelor tipografice de la începutul secolului al XVI-lea în Țara Românească își găsesc modelele în miniaturile de manuscrise moldovenești de la sfîrșitul domniei lui Ștefan cel Mare. Acest stil flamboyant se deosebește intrucitva de stilul miniaturii cu pete de culoare și cu spații geometrice mai largi folosit în prima parte a domniei lui Ștefan și din vremea lui Alexandru cel Bun.² Întrebarea rămîne însă, cum și în ce împrejurări a trecut arta miniaturistilor din Moldova în Țara Românească. Din aceasta din urmă avem prea puține manuscrise cu miniaturi păstrate și nu știm, în lipsă de material, dacă în adevăr miniaturistii munteni au adoptat stilul miniaturistilor moldoveni.

O observație de ordin general se impune însă. Sintem în primele decenii ale veacului al XVI-lea, în Țara Românească, în epoca stilului flamboyant-bizantin, nu numai în domeniul restrîns și dependent de alte forme de artă ale miniaturii, ci în genere în arta ornamentală. În această epocă se ridică bisericile mănăstirilor Dealul sub Radu cel Mare și de la Argeș a lui Neagoe Basarab, ambii patroni ai lui Macarie tipograful. Aceste două monumente arhitectonice se disting de cele dinaintea lor, cit și de cele

¹ N. Iorga, *L'ornementation du vieux livre roumain*, extras din *Procès verbaux du Congrès international des bibliothécaires*, Paris, 1923, 12 p.

² Vezi diferite reproduceri de frontispicii din manuscrisele moldovenești, în parte reproduceri în culori, la S. Pușcariu, *Istoria literaturii române, Epoca veche*, ed. II, Sibiu, 1930, p. 16—25. În linii generale, afară de deosebirea semnalată, stilul miniaturilor moldovene rămîne același în tot secolul al XV-lea.

de după dinsele, prin ornamentația bogată în piatră (în genere aurită), ornamentație formind cercuri și pătrate împletite din vrejuri de plante stilizate. Acest stil este socotit de istoricii de artă românească veche ca o influență armenescă.¹ Oricare ar fi originea, el face parte din arta bizantină prin ornamentația florală și nu geometrică ca în arta Renașterii italiene. Stilizarea este specială pentru Răsărit și se deosebește de cea apuseană, mai puțin legată de formele de bază ale plantelor.

Așadar, tipografii cărților din Țara Românească dintre 1508—1512 au în ornamentele artistice ale lucrărilor lor același stil ca același ornamentației în piatră din epoca respectivă la noi. Hasdeu, în articolul amintit, relevă și asemănarea dintre ornamentarea frontispiciilor cărților tipărite de Macarie și acelea ale „pietrelor sculpturale de la Curtea de Argeș“, pe care le numește „arabescuri“.² Este foarte posibil ca tipografia fiind așezată de pildă la Mănăstirea Dealului, tipografii, alături de ornamentele miniaturii de manuscrise, să fi avut sub ochi, ca model, ornamentele în piatră zise „armenești“ de la această mănăstire.

Între ornamentația cărților lui Macarie și aceea a cărților venețiene și apusene în genere, din aceeași epocă (sintem în plină Renaștere), este o deosebire totală. Ornamentarea cărții apusene se bazează pe ornamentul antic, al stilului corintic, precum și pe reproducerea figurii umane cu draperii, cu lumini și umbră, ceea ce nu aflăm deloc în cărțile lui Macarie. Chiar în unica planșă din *Octoih*, care cuprinde figuri umane, avem a face cu sfinți bizantini, cu draperii fără umbră și lumini, cu filactere în mâini, ca în picturile bisericesti.³ Perspectiva este cavalieră, nu de renaștere și biserica din fund este o biserică bizantină cu sinuri, în formă de treflă și cu cupole. Biserica este clădită în blocuri mari cubice de piatră, întocmai ca și Mănăstirea Dealului.

¹ N. Ghica-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, în *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, 20, fig. 142, 150, 155, 159—166 și *Scurt istoric al artelor plastice*, I, București, 1957, p. 64, 82, 87.

² B.P. Hasdeu, *loc. cit.*

³ Reproducerea la N. Cartoian, *loc. cit.*, după exemplarul *Octoihului* din 1510 aflător la Muntele Athos. (În exemplarul din țară lipsește.)

Ornamentele cărților bisericești din acea epocă se făceau din lemn, ele au altă origine ca litera turnată din plumb. Din cele spuse mai sus rezultă că aceste ornamente legate de stilul miniaturilor și al ornamentației arhitectonice contemporane de la noi, se lucrau în țară de meșteri locali.

Filigranele. Studiul filigranelor, care sînt mărcile de fabrică ale morilor de hirtie, ne poate ajuta la cercetarea provenienței hirtiei, adică la legăturile comerciale care au ajutat la ducerea la îndeplinire a operei culturale a tiparului. Dar nu trebuie să credem că aceste filigrane ne-ar putea arăta însuși locul de așezare a tipografiei, deoarece hirtia era marfă de import din țări străine.

Bibliografii care au studiat cei dintii în chip amănunțit *Liturghierul* lui Macarie din 1508, autorii *Bibliografiei române vechi*, afirmă că au găsit numai trei tipuri de filigrane în hirtia *Liturghierului*, anume cumpăna în cerc, ancora în cerc și pălăria de cardinal.¹ Studiind, cum am arătat, cinci exemplare ale *Liturghierului*, am izbutit să mai găsim încă alte tipuri de filigrane în aceste volume. Anume, cumpăna în cerc are două variante principale, relevate și de dicționarul filigranelor lui C.M. Briquet²: balanța în cerc cu platouri triunghiulare și balanța tot în cerc cu platouri rotunde. Ancora în cerc este însoțită de altă marcă de fabrică, deosebită: ancora fără cerc³. În sfîrșit mai avem tot în hirtia *Liturghierului* și steaua izolată. Adăugînd la acestea și pălăria de cardinal, avem în total șase filigrane deosebite, șase mărci de fabrică diferite. E de observat că fiecare dintre aceste filigrane, în special balanța în cerc, prezintă în hirtia *Liturghierului* mai multe variante, care înseamnă tiraje deosebite, la date deosebite, ale hirtiei aceleiași fabrici.

¹ I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*, t. I, p. 1.

² C.M. Briquet, *Les filigranes, Dictionnaire historique des marques du papier (1282—1600)*, IV volume, Paris, 1907.

³ Ancora fără cerc, desene asemănătoare la Briquet, nr. 436—440 (1505—1511), ancora în cerc, nr. 463—497 (1498—1508). Balanța cu platforme triunghiulare nr. 2400—2413, rotunde, nr. 2446—2469 (cca. 1508), pălăria de cardinal nr. 3372, exemplare asemănătoare cu cele din *Liturghier*, la anii 1503—1509. Steaua (cu șase raze), nr. 6003, 6005 (sfîrșitul secolului al XV-lea).

Pe lângă hirtia celor cinci exemplare ale *Liturghierului*, am putut examina și hirtia *Tetravanghelului* lui Macarie din 1512, exemplarul pe hirtie care se află la Muzeul de artă al R.P.R., din București. Acest exemplar, pe lângă balanța și ancora în cercuri, mai cuprinde o variantă specială a pălăriei de cardinal¹, precum și filigranul reprezentând o stemă în cadrul căreia se află două săbii încrucișate², și de asemenea filigranul în formă de foarfece³.

Așa că la cele șase filigrane deosebite ale exemplarelor *Liturghierului* cu variantele lor, mai putem adăuga încă trei noi filigrane din *Tetravanghelul* din 1512.

Originea acestor mărci de fabrică de hirtie, după dicționarul lui Briquet, este în cea mai mare parte italiană și în special venețiană. Marca ancorei provine din Italia (Veneția și Florența), ancora în cerc este o marcă de fabrică specific venețiană și același lucru se poate spune despre balanța în cerc, sub cele două forme ale sale indicate mai sus. Pălăria de cardinal este tot o marcă italiană, mai ales de la Roma și Florența, steaua este o marcă italiană și franceză, iar foarfecele este specific italienesc. Între mărcile de fabrică ale hirtiei din tipăriturile lui Macarie singura care formează o excepție, în sensul că nu este o marcă de fabrică italienească, este stema cuprinzând două săbii încrucișate. Această marcă de fabrică este de origine germană, provenind probabil de la o fabrică din Saxonia. Bineînțeles că am stabilit originea acestor mărci de fabrică ale hirtiei, în legătură cu epoca, adică prin comparație cu mărcile, filigranele cunoscute între anii 1500—1512.⁴

Predominarea absolută în hirtia *Liturghierului* și parțial în *Tetravanghel* a hirtiei de origine italienească, nu înseamnă însă că toată hirtia necesară pentru tipăriturile executate de Macarie a fost adusă direct din Italia. În adevăr, este posibil ca importul să fi fost făcut indirect prin mijlocirea Transilvaniei. Posedăm indicații asupra hirtiei folosite la Sibiu în primul deceniu al secolului al XVI-lea (1500—1507), deoarece s-au publicat filigranele

¹ Nu am regăsit această formă în reproducerea de filigrane date de Briquet, *op. cit.*

² Briquet, *op. cit.*, sub „armoires“.

³ *Ibidem*, nr. 3736, 3752, 3753.

⁴ După Briquet, vezi notele precedente.

foilor pe care s-au scris în condica oraşului socotelile municipalităţii în acea epocă. Aceste filigrane sînt balanţa în cerc, ancora şi pălăria de cardinal, adică tocmai cele mai des întîlnite în hîrtia tipăriturilor lui Macarie executate pentru domnii Ţării Româneşti.¹ Aceasta înseamnă că hîrtia pentru folosinţa tipografiei din această ţară nu a fost comandată direct din Veneţia sau din alt oraş din Italia, ci a putut fi procurată prin mijlocirea negustorilor din Sibiu, cu care Ţara Românească avea legături permanente. Filigranele identice din Sibiu şi din cărţile lui Macarie, arată că aceste feluri de hîrtie se aflau pe piaţa comercială a oraşului Sibiu.

Această părere se confirmă, dacă ţinem seamă de faptul că unul din filigranele hîrtiei destul de des întîlnit în corpul *Tetravangelului* de la 1512, stema cu două săbii încrucişate, nu este de origine italiană, ci germană, probabil din Saxonia. Numai din Sibiu sau din alt oraş comercial săsesc din Transilvania se putea întîlni această împletire a mărfii italieneşti cu cea germană, la începutul veacului al XVI-lea.

Şi o altă observaţie se poate face în legătură cu mărcile de fabrici de hîrtie, pe care le-am găsit în cărţile tipărite de Macarie. Anume, este remarcabilă marea varietate de hîrtie, marele număr de filigrane deosebite care se găsesc în acelaşi volum. Dacă am fi avut acelaşi filigran pentru întreg volumul, am fi putut conchide că s-a făcut o comandă masivă direct de la o fabrică de hîrtie, care să fi furnizat întreaga hîrtie pentru tipărirea cărţii. Dimpotrivă, faptul că aceste cărţi sînt tipărite pe hîrtie de provenienţă foarte deosebită, arată că hîrtia s-a procurat de pe piaţă, de la negustori, care dispuneau de marfă insuficientă, şi a fost nevoie de o serie de cumpărături diferite, pentru a se satisface nevoile tipăriturii. Această hîrtie folosită în topuri mici, în cantitate redusă, din diferite izvoare, este o dovadă că locul tipăririi era foarte departe de centrele în care se fabrica hîrtia, în speţă de Italia şi de Germania. În ţara noastră era hîrtie puţină, se mai folosea pe atunci în largă

¹ *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens, Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt*, Sibiu, 1880, tablele de la urmă în reproducerea filigranelor.

măsură pergamentul, și procurarea hirtiei pentru primele cărți tipărite trebuie să fi fost o problemă destul de grea. În momentul cînd s-a trecut de la scrierea manuscriselor la reproducerea în multe exemplare a scrisului prin tipar, găsirea hirtiei într-o cantitate masivă, nevoie care pînă atunci nu se simțise, s-a pus pentru întia oară. Așa se explică faptul că spre deosebire de cărțile tipărite atunci în occidentul Europei, tipăriturile lui Macarie, în privința hirtiei, sînt făcute din bucăți cu origini diferite, adică din mici cantități de hirtii juxtapuse, procurate de la diferiți negustori.

Este evident din cele spuse mai sus, că ipoteza tipăririi cărților slave ale lui Macarie, începînd cu *Liturghierul*, la Veneția și nu în Țara Românească, ipoteză emisă întii de Alexandru Odobescu, nu rezistă dovezilor aduse din cercetarea tehnicii tiparului, și în special acestei dovezi trase din studiul filigranelor.¹

Legăturile. Aproape toate cărțile tipărite sau manuscrise rămase pînă azi din secolele trecute și provenind de la biserici și mănăstiri sînt legate. Legătura caracteristică a vechilor cărți românești, pînă în veacul al XVIII-lea, este o legătură în lemn (două scoarțe de lemn, una la început și alta la sfîrșit), îmbrăcată în piele. Pielea legăturii se orna cu diferite desene stilizate și figuri, obținute prin lucrarea pielii cu mîna, cu fier încălzit aplicat pe piele. Abia în secolul al XVIII-lea, legăturile de piele ale cărților au început să fie înlocuite cu legătura în catifea, și aceasta îmbrăcînd o scoarță de lemn. Și într-un caz și în celălalt legătura cărții era de cele mai multe ori prevăzută cu închizători de fier și cu ferecături de metal adesea împodobite. Astăzi multe dintre aceste închizători sau ferecături au căzut, dar se pot distinge ușor urmele lor.

Lipsa unui studiu științific asupra legăturilor vechilor cărți românești din punct de vedere al ornamentației artistice, al evoluției acestei ornamentații, cu diferitele ei școli provinciale, precum și a tehnicii folosite, se resimte pînă acum și un asemenea studiu ar fi foarte interesant pentru

¹ Vezi pe larg paragraful despre locul de tipărire a cărților lui Macarie, în partea a doua a acestui studiu.

datarea și localizarea legăturii cărților. Dintru început trebuie să spunem că din cauza solidității legăturilor în piele și lemn, al lucrării lor temeinice, ni s-au păstrat legăturile cele dintii, care datează imediat după tipărirea cărților (sau scrierea manuscriselor). Aceasta se poate dovedi și prin însemnările manuscrise care se află adesea pe copertele interioare de lemn ale legăturilor și care datează de la o epocă foarte apropiată de scrierea cărții respective. Avem, așadar, cărți vechi românești sau slavo-române, cu legătură de epocă.

Trebuiesă adăugăm însă o observație metodică, înainte de a trece la examenul legăturilor exemplarelor cunoscute ale *Liturghierului* lui Macarie și anume că legătura este în orice caz un element exterior al cărții și studiul legăturilor nu ne poate da date precise asupra locului și împrejurărilor în care s-a scris cartea.

Dintre cele cinci exemplare ale *Liturghierului* lui Macarie, pe baza cărora am făcut studiul bibliografic de față, patru au legătură de epocă, adică de la începutul secolului al XVI-lea. Am ajuns la acest rezultat prin comparația cu legăturile manuscriselor slave din Biblioteca Academiei R.P.R., cele mai multe datate prin însemnări, pe care le-am studiat cu prilejul alcătuirii catalogului acestei numeroase serii de manuscrise.¹

Exemplarele din *Liturghierul* lui Macarie care au legături de epocă sînt exemplarul unicat al Bibliotecii Academiei R.P.R. și primul dublet al aceleiași biblioteci, amîndouă provenind de la Mănăstirea Bistrița din Oltenia, precum și exemplarul Bibliotecii Centrale, și de asemenea exemplarul Bibliotecii Arhiepiscopiei Ortodoxe din Sibiu, provenind, cum am spus, dintr-un sat din apropiere de Hunedoara.

În schimb, exemplarul „dublet II“ al Bibliotecii Academiei R.P.R. are o legătură în piele neagră, cu tranșele volumului aurite, cu ferecături de metal, reprezentînd răstignirea și figuri de îngeri și purtînd titlul de: *Slujebnic*, săpat în piele. Această legătură datează după stilul ei probabil din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. De ase-

¹ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave ale Academiei R.P.R.*, vol. I, București, 1959.

menea exemplarul tipărit pe hirtie al *Tetravanghelului* lui Macarie din 1512, aflat la Muzeul Republicii Populare Române, are o legătură în lemn și catifea, caracteristică pentru secolul al XVIII-lea și începutul celui următor.

Cele două exemplare ale *Liturghierului* care provin de la Mănăstirea Bistrița au legături identice: piele cafenie și lemn, cu resturi de închizători de fier. Sint două desene în același stil, dar intrucitva deosebite, care împodobesc cele două coperte de piele, cea din față și cea din dos. Desenul săpat în piele de pe coperta din față a ambelor exemplare este format dintr-un dreptunghi, care urmărește în interior forma cărții și care are două chenare largi. Primul chenar e umplut cu un mic ornament repetat, în formă de două frunze stilizate și răsucite puse față în față, al doilea chenar cuprins în interiorul celui dintii și care se mărginește numai la laturile de sus și de jos, cuprinde repetarea unui alt desen, linii ușor îndoite întrerupte de puncte. În interiorul chenarului se află trei diagonale liniare duble, tăiate de un romb înscris și el în dreptunghiul lăsat la mijloc de chenarele amintite. La întretăierea liniilor rombului cu diagonalele, precum și la atingerea rombului și a diagonalelor cu chenarele sint desenate mici cercuri, în jurul cărora sint flori stilizate și mici romburi cu frunze în interior.¹ Acest desen complicat reapare și pe coperta din urmă, dar mai simplificat, adică lipsește rombul mare interior și prin aceasta ornamentele care împodobesc punctele de întretăiere sint mai reduse, altfel desenul general și ornamentele în amănuntele lor sint identice cu ale copertei anterioare, cu deosebiri inerente datorite lucrului de mină. Exemplarul Bibliotecii Centrale are legătura în același stil, dar cu deosebiri de amănunte.

Exemplarul de la Sibiu al *Liturghierului* are de asemenea o legătură de epocă, dar reprezintă lucrul unui meșter de sat. Pentru ca să poată intra cartea într-o legătură redusă, au fost tăiate foarte de aproape paginile, așa că *Liturghierul* apare într-un format mai mic. Ornamentele săpate în piele sint tot flori și frunze stilizate după stilul

¹ Cf. V. Molin și Dan Simonescu, *Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru Țara Românească*. În: *Biserica Ortodoxă Română*, 76 (1958), p. 1024, planșa 12.

epocii, dar lucrate grosolan și dezordonat de cineva care nu avea știința acestui meșteșug, și le-a aruncat la întimplare, fără rînduială, pe suprafața legăturii.

Acest stil de legături, așa cum apare în legăturile ornamentale de epocă de pe cele trei exemplare ale *Liturghierului*, provenite de la Mănăstirea Bistrița, sînt legături de stil local, caracteristice pentru ornamentarea răsăriteană. Avem posibilitatea să comparăm aceste legături cu cele din Italia Renașterii, de la Veneția și din alte orașe. În aceste legături ornamentate (de pildă legătura unui volum *Commissioni Ducale* din Veneția din 1500), stilizarea este clasică, imitînd pe cea antică, la mijloc cu o foaie stilizată cu 16 linii curbe. Operele lui Euclide din 1482 legate la Veneția au două chenare unul într-altul, stilizate pe legătură și ornamentele sînt rare, departe de stilul flamboyant al legăturilor noastre. Aceste ornamente ale legăturilor venețiene sînt în genere formate din combinații de linii geometrice.¹ Așadar, din studierea legăturilor de cărți ale *Liturghierului* lui Macarie din 1508, se poate constata că nu este nici o asemănare de stil între ornamentele cărților venețiene și italiene în genere din acea vreme și acelea ale cărților din Țara Românească. Ele provin din două stiluri deosebite, în cadrul unor meșteșuguri de artă diferite.²

Care este proveniența legăturilor cărților tipărite de Macarie? E vorba de legăturile de epocă, deoarece este evident că cele tîrzii au fost alcătuite ulterior de stăpînii acelor exemplare. S-ar putea pune întrebarea, dacă nu cumva cărțile din tipografia domnească ieșeau legate din tipografie și erau împărțite bisericilor în acest strai de lux. Nu avem indicații directe despre faptul că ar fi existat sau nu legătorii de cărți pe lângă tipografiile noastre vechi, sau dacă nu cumva cărțile veneau broșate sau legate provizoriu rudimentar de la o tipografie și erau apoi legate în atelierelor de legătorie ale mănăstirilor sau de meșterii de pe lângă biserici.

¹ *Enciclopedia Italiana*, sub *Legatura* cu reproducerea respective.

² Totuși V. Molin, *Tipăriturile lui Macarie*, în volumul comunicărilor *Congresului Bibliotecarilor*, afirmă că legăturile cărților tipărite de Macarie, ar fi executate la Veneția. De asemenea și în articolul citat mai sus de V. Molin și D. Simonescu, p. 1027—1028.

Existența atelierelor de legătorie ale mănăstirilor este atestată încă din veacul al XVI-lea, cel puțin în Moldova. Manuscrisul slav al Bibliotecii Academiei R.P.R. nr. 237, scris la 1527, de la Mănăstirea Bisericani, are pe foaia 354^v o însemnare slavă, datînd din veacul al XVI-lea: „Aceste cărți au fost vechi și iară le-a înnoit părintele stareț Andonie și a înnoit și a legat 211 cărți“. Este vădit că 211 cărți se puteau lega numai în atelierul de legătorie al mănăstirii respective.

Avem însă o dovadă precisă că cele două exemplare ale *Liturghierului* lui Macarie cu legătură de epocă și provenind de la Mănăstirea Bistrița au fost legate în atelierul acestei mănăstiri și nu la tipografie. În Biblioteca Academiei R.P.R., se mai află un liturghier, tot de la Bistrița și tot de la începutul veacului al XVI-lea, dar nu tipărit, ci manuscris, scris probabil în mănăstire. Manuscrisul acesta, manuscrisul slav al Academiei R.P.R. nr. 228, are o legătură de epocă aproape identică ca ornamente cu legătura celor două liturghiere tipărite. Anume legătura din față are același chenar dublu dreptunghiular cu patru diagonale în loc de trei, cu aceleași cerculețe la întretăierea liniilor și același ornament de linii curbe mici cu puncte între ele, dar aci fiecare dintre aceste ornamente este într-un cerculeț. Aceleași frunze stilizate sînt în dreptul întretăierilor de linii, dar aci lipsește rombul mare înscris în chenar. Coperta din spate are un ornament în același stil, dar cu o bară transversală cu trifoi în cerc repetate de-a lungul ei. Calitatea pielii și culoarea ei este identică.

Rezultă de aci că, de vreme ce un manuscris contemporan de la Bistrița are aceeași legătură ca și cărțile tipărite, legăturile provin de la mănăstire și nu de la tipografie, care n-avea rost să lege cărțile scrise de mînă la mănăstiri. Problema locului unde se executau legăturile cărților tipărite de Macarie este astfel rezolvată: ele ieșeau nelegate de la tipografie și erau legate în atelierul de mănăstire.

Și legătura exemplarului din Sibiu al *Liturghierului*, care este tot de epocă, ne duce tot la această concluzie. Această carte ajungînd la o biserică de sat (Alun), a fost legată acolo de un meșter de sat neîndeminatic, căci nu putem presupune că o astfel de legătură grosolană ar fi putut ieși din tipografia domnească.

Limba. *Limba Liturghierului* tipărit de Macarie la 1508 ca și limba celorlalte două cărți ieșite în anii următori din aceeași tipografie, este limba slavă bisericească de redacție medio-bulgară. Se știe că limba slavă oficială a bisericii a fost consfințită în veacul al IX-lea ca limbă liturgică prin traducerile cărților bisericești datorate lui Chiril și Methodie. Această limbă a suferit însă cu vremea, la diferitele popoare slave care au întrebuintat-o, influențe ale limbii respective și influența limbii vii, evaluate față de limba bisericii din veacul al IX-lea. Această din urmă limbă, care atunci era o limbă vie, dialectul bulgar macedonean, de unde denumirea ei la unii filologi de limbă „veche bulgară“, a rămas cu vremea o limbă moartă, depășită de evoluția limbilor slave vii. Din îmbinarea acestei limbi moarte, consacrate, a bisericii, cu limbile vii, s-au născut „redacțiile“ medio-bulgare, medio-sirbe și rusești ale limbii bisericești slave.

Am arătat cu alt prilej, când am studiat *Octoiul* lui Macarie din 1510, că spre deosebire de textul *Octoiului* tipărit la Cetinie de același tipograf în 1494, cu limbă bisericească slavă de redacție sirbă, *Octoiul* tipărit în Țara Românească este alcătuit în limba slavă bisericească de redacție medio-bulgară.¹ Această limbă este limba folosită în genere în perioada slavonismului în Țara Românească, este limba curentă a manuscriselor slave bisericești din această țară, precum și a hrisoavelor și a actelor oficiale din cancelaria domnească și din cancelariile bisericești și boierești. Aceeași limbă este caracteristică nu numai pentru *Octoih*, dar și pentru *Liturghierul* din 1508 și *Tetravanghelul* din 1512.

Redacția bulgară medie a limbii slave bisericești este caracterizată prin folosirea nazalelor ѣ și ѡ , pe când redacția sirbă le înlocuiește de cele mai multe ori cu ѣ , ѡ sau ю și respectiv, a doua nazală, cu ѣ , ѡ .² În *Liturghier*

¹ P.P. Panaitescu, *Octoiul lui Macarie și originile tipografiei în Țara Românească*. În *Biserica Ortodoxă Română*, 57 (1939), p. 529 și 533, 534.

² A.I. Sobolevskii, *Славяно Русская Палеография*, ed. II, St. Petersburg, 1908, p.79—80.

avem folosirea curentă a ambelor nazale, fără confuzii între ele, ceea ce dovedește că aveau o valoare fonetică sau păstrarea unei tradiții în acest sens. De pildă: *КАППАДОКИНСВЪЛ*, *ВЪЧЛАМАН*. În al doilea rind, limba de caracter bulgar, spre deosebire de redacția sirbească, păstrează, ca sunet și literă, pe *щ*, de exemplu: *ПРИЩЕЩЬНИ*, *ІЩЕНИМЪ*. În cărțile tipărite de Macarie în perioada de la Cetinie, spre deosebire de cele din Țara Românească, întilnim adesea *ѣ* în loc de *ѧ*, de exemplu *сѣ* în loc de *сѧ* și pe *ѡ* în loc de *ѧ*, de exemplu *Нѡ* în loc de *Нѧ*, adică redacția sîrbă în locul celei medio-bulgare. De asemenea diftongul *ѣ*, folosit curent în medio-bulgară și pe care îl întilnim regulat în *Liturghier* (*Цѣлование*) este redat în textele de influență sirbească prin: *ѡ*, *ю*. Mai adăugăm că în privința „ierurilor“, *ѡ* și *ѣ*, *Liturghierul* face distincție, deși nu absolut consecvent, anume „ierul“ moale *ѡ* este regulat folosit la sfîrșitul cuvintelor terminate în consoană, deci și ca „ier tare“, iar celălalt „ier“ *ѣ*, este folosit de obicei numai în interiorul cuvintelor. În redacția sîrbă a limbii slave bisericești se folosește de obicei numai un singur „ier“, cel moale, atît în interiorul cit și la sfîrșitul cuvintelor. Totuși regula adoptată de textul *Liturghierului* în ce privește folosirea ierurilor provine din regulile gramaticale ale cunoscutului gramatician și biograf sîrb Constantin Costenețchi de la începutul veacului al XV-lea, anume ca *ѡ* să fie folosit la sfîrșitul cuvintelor, iar *ѣ* numai în interiorul cuvintelor, pierzînd calitatea lor respectivă de semn tare și semn moale.¹

Sunetul *jd*, caracteristic pentru limba bulgară (*жа*) pe care limba sîrbă nu-l are, apare regulat în *Liturghier* (*Троужданих*). Genitivul masculin este în *Liturghier*, pentru adjective și pronume, în *go* și nu în *ga*, ca în sîrbește. Textul *Liturghierului* pe care-l studiem nu cuprinde diftongul de origine sirbească *ѡ*, deși aceste vocale legate se întilnesc destul de des în manuscrisele slave din secolul al XVI-lea copiate în Țara Românească.

Sunetul *i* redat prin *ѡ* este consecvent întilnit în paginile *Liturghierului* deși în textele sîrbești este adesea înlo-

¹ După Sobolevski, *loc. cit.*

cuit cu *н* (i). Mai adăugăm, ca distincții grafice, că textul *Liturghierului* face deosebire între omega și omicron (*ω* și *ο*) și folosește mai des redarea lui *u*, prin *у*, decit prin forma contrasă *ѣ*.

Toate acestea arată că avem a face cu un text caracteristic medio-bulgar, cu foarte rare sirbisme. Cît privește influențele rusești, ele nu se pot găsi în acest volum.

Caracterul medio-bulgar, deosebitor pentru limba manuscriselor din Țara Românească, înseamnă că tipăritura *Liturghierului*, ca și a celorlalte tipăriri ale lui Macarie din Țara Românească, *Octoiul* și *Tetravanghelul*, reproduce un manuscris local în limba obișnuită de cancelaria și de diecii din țara noastră, nu este un text adus o dată cu tipografia și cu tipografii, din Muntenegru sau din Serbia. Tipografiile acestor cărți, în speță Macarie, veniseră dintr-un mediu de limbă sirbă, dar aceasta nu se simte în tipăriturile executate de dinșii în Țara Românească, unde s-a păstrat limba slavă locală (medio-bulgară) folosită oficial de biserica și cancelaria acestei țări. Macarie a fost deci un meșteșugar și nu un redactor al textelor, în alcătuirea căroră nu s-a amestecat. El reproduce pur și simplu textul care i s-a dat în lucru de patronii săi din Țara Românească după manuscrisele din această țară. Aceste observații ne vor fi de folos, cînd, în partea a doua a studiului, ne vom ocupa de originile tipografiei lui Macarie, în care s-a tipărit *Liturghierul*.

II. ÎNCEPUTURILE TIPOGRAFIEI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

Momentul istoric al începuturilor tipografiei. Un fapt de cultură, ca înființarea tipografiei, nu poate fi studiat independent de nevoile societății din acea vreme, în mijlocul căreia s-a produs acel fapt. El trebuia să corespundă unei împrejurări noi economice, sociale și politice, în care acest act de răspîndire a culturii să fi devenit necesar. În acest cadru istoric înființarea tipografiei în țările române nu a fost studiată încă pînă acum.

Cei mai mulți istorici vechi, care se ocupă cu originile tipografiei la noi, cred că inițiativa a venit din afară: tipografia fiind necesară numai slavilor balcanici, care nu erau

liberi, fiind supuși turcilor. Macarie nemaiputînd lucra în Muntenegru, s-a adresat domnului Țării Românești, care l-a primit și a înființat tipografia, tot pentru acești slavi, întocmai precum au făcut daruri domnii români mănăstirilor și locașurilor religioase din Muntele Athos și altor locuri sud-dunărene, pentru ca ele să poată dăinui sub stăpînire păgînă. N. Iorga spune: „Tipărirea cărților slavone nu-și putea găsi un adăpost în Balcani, în acel sfîrșit al veacului al XV-lea, cînd ultimele rămășiți de stăpînire creștină se inecau în noianul turcesc. Meșterii trebuiau să-și caute un sprijin, un ocrotitor, dincoace de Dunăre, unde se păstrau vechile forme de stat. Această îndreptare spre noi era cu atît mai impusă, cu cît Veneția nu mai voi să se ocupe cu lucrul tipografic pentru slavi...”¹

„A fost deci nevoie ca Macarie să privească spre Muntenia vecină ca spre cel mai sigur teren de activitate” (S. Pușcariu)². Și N. Cartoian explică înființarea tipografiei de către Radu cel Mare prin aceea că: „Tipărirea cărților necesare cultului divin corespundea atunci în țările slave din Balcani unei necesități adînci simțite”³.

Trebuie însă să ținem seama de două fapte precise: bisericile din Țara Românească și din celelalte țări române făceau slujba ortodoxă în limba slavă și aveau nevoie de cărți slavone: de altfel cele mai multe dintre cărțile tipărite de Macarie cunoscute azi provin din biserici românești. În al doilea rînd, cum am văzut, limba cărților tipărite de Macarie pentru domnii Țării Românești nu era limba sîrbă, din locurile de unde venea, ci limba slavă folosită de biserică și cancelaria munteană, de redacție medio-bulgară, iar tipografia, cum se va vedea mai jos, nu era cea din Muntenegru adusă la noi, ci o tipografie nouă înființată de Radu cel Mare din Țara Românească.

Aceste fapte arată că înființarea tipografiei corespundea nevoilor țării; a fost făcută din inițiativa bisericii și oficialității românești, pentru folosul cultural propriu. Desigur,

¹ N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ed. II-a, I, București, 1925, p. 138.

² Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. II, București, 1930, p. 50.

³ N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, București, 1940. p. 53—55.

tipografia de cărți bisericești în limba slavă întrecea în activitatea ei și în rezultatele ei teritoriul Țării Românești, ea se adresa și Moldovei și ortodocșilor din Transilvania și sîrbilor și bulgarilor, în parte slavilor răsăriteni. Ea corespundea deci unei nevoi generale a țărilor care foloseau limba slavă în biserică. Dar este sigur că domnii Țării Românești s-au gîndit în primul rînd la nevoile lor, la biserica din Țara Românească, ai cărei șefi politici erau. Inițiativa a pornit de la noi, nu de la tipografii din Muntenegru și Veneția, de vreme ce acești tipografi de acolo au venit desigur chemați, dar fără unelte și tipografia a fost achiziționată de domn. În momentul cînd Radu cel Mare a înființat tipografia domnească din Țara Românească, arta tipografică exista de peste o jumătate de veac în Europa apuseană și în Ungaria încă din 1473. Momentul adoptării acestei arte în țările noastre trebuia în chip necesar să corespundă unei nevoi locale adică, în special în orînduirea bisericească. Nu este o simplă coincidență că în domnia lui Radu cel Mare s-a înființat tipografia și că tot în timpul aceleiași domnii s-a dat o nouă organizare bisericii din Țara Românească. Aceasta arată că se ajunsese la un nou stadiu de dezvoltare a statului feudal și în același timp și a bisericii, susținătoare a monarhiei feudale.

Faptul istoric în cadrul căruia trebuie să așezăm și această reformă culturală, a înființării tipografiei, este trecerea de la fărîmițarea feudală, adică de la un stat cu domenii bucurîndu-se de imunitate și cu un domn depinzînd de marea boierime, de stăpîni de domenii, la monarhia feudală centralizată, la statul domniei autoritare.

Această schimbare s-a produs în istoria Țărilor Române în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În Moldova Ștefan cel Mare a organizat un stat autoritar, bazîndu-se pe slujitorii de oaste privilegiați și depinzînd de domn¹, cu un sfat al boierilor în care majoritatea erau boieri care depindeau direct de domnie, în special castelanii cetăților domnești, adică pîrcălabii, care sînt aduși în sfatul domnului. Dreptul de judecată domnesc înlocuiește treptat dreptul de judecată

¹ Cf. Barbu Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*. În: *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 11—111.

al stăpînilor feudali de domenii, dregătorii domnești intră în domeniile feudale, infringînd opreliștile imunității.

În Țara Românească o domnie autoritară a fost încercată de Vlad Țepeș cu mijloace tiranice de luptă împotriva boierilor, apoi a fost stabilită treptat la sfîrșitul veacului. Neagoe Basarab e cel care prin înființarea „judecătorului“ domnesc, care apare în sfatul său, caută să centralizeze întreaga justiție.¹

Încercarea domnilor români de a centraliza puterile statului în mîinile lor, a avut repercusiuni și asupra bisericii. Biserica, în primul veac după întemeierea statului a fost o biserică feudală, căci nu numai bisericile de pe moșiile boierilor, dar și o mare parte dintre mănăstiri se aflau în stăpînirea feudalilor. Domnii au încercat să sustragă biserica ortodoxă din mîinile boierilor și să facă din ea un instrument material (prin bogățiile ei) și spiritual al întăririi puterii domnești. Încă din vremea lui Alexandru cel Bun, domnul Moldovei ia bisericile particulare de pe numeroase domenii și le așează sub autoritatea mitropoliei, a mănăstirilor domnești, a episcopiiilor.² În Țara Românească această operă de trecere a bisericii feudale sub conducerea bisericii centrale, a ierarhiei episcopale, deci indirect a domniei, se face, în cadrul operei generale de centralizare domnească, în vremea lui Radu cel Mare. Opera în care a fost ajutat de autoritatea patriarhului Nifon de Constantinopol prin înființarea a două episcopii noi (Buzău și Rîmnic) are acest înțeles de centralizare a autorității bisericești, de desființare a bisericilor stăpînite de feudali, adică trecerea lor sub episcopat. Sînt caracteristice în această privință cuvintele din *Viața lui Nifon*, că Nifon venind în țară „află turma neplecată și neascultătoare și biserica izvrătită și cu obiceiuri rele și nesocotite“. Se face atunci un sobor privitor la biserică, la care luă parte nu numai preoți, ci „împreună cu domnul și cu toți boierii“. Nifon le „grăiește“ din pravilă, „de domnie și de boierie, de mănăstiri și de biserică“, se înțelege că despre raporturile dintre ele. Nifon zice „Viața“, „tocmi toate obiceiurile după pravilă“ (pravila bizantină, în care împăratul era șeful bisericii), numi pe cei doi episcopi, „ca să se

¹ Academia R.P.R., *Documente privind ist. Rom. B., sec. XVI-1*, p. 163, 167, 168.

² *Ibidem*, A. sec. XIV—XV, 1, p. 66—67.

*înderepteze toată țara de la arhierii*¹. În special ultima frază este hotărîtoare: toată biserica țării va depinde de arhierii, de biserica oficială, nu de boierii stăpîni de moșii.

Pentru desăvîrșirea acestei opere în cadrul centralizării țării și a bisericii în mîna domnului, s-a simțit nevoia de cărți, datorită de a învăța pe preoți, de a le da instrumentul păstoririi lor. Domnul s-a simțit dator în această epocă să ajute și să întărească biserica, care acum devenea a lui, un instrument spiritual al stăpînirii centralizate. Așadar întemeierea tipografiei în Țara Românească este de pus în legătură, ca o consecință, de supunerea întregii biserici, a fostelor biserici feudale, sub autoritatea centralizată a domniei. Este deci o urmare indirectă a trecerii de la fărîmițarea feudală la statul feudal domnesc centralizat. Înființarea tipografiei în Țările Române nu mai apare astfel ca o operă întîmplătoare, venirea unor meșteri pribegi, lipsiți de patron și de local, ci se încadrează în istoria socială și culturală a țării noastre.

Necesitatea pentru biserică de a avea cărți multe și firește mai ieftine decît manuscrisele, se vede și din prețul extraordinar de ridicat al cărților scrise de mînă, a căror valoare pe atunci concura cu prețul moșiilor. În 20 iunie 1507, deci tocmai în vremea foarte apropiată de aducerea tipografiei, Radu cel Mare întărește Mănăstirii Glavacioc mai multe sate și alte moșii, între care „și muntele numit Prislopul, a treia parte, pentru că l-a cumpărat părintele domniei mele de la egumenul din Brădet, de la Lazăr, pe un Tetravangheliar și prețul de 1 000 de aspri”². La 1559 septembrie 3, într-o vreme cînd cărțile bisericești imprimare începuseră să se răspîndească, dar totuși nu toate cărțile necesare cultului se aflau tipărite, Mircea Ciobanul întărește Mănăstirii Tismana, ocină la Groșani, partea popii Stoica, cumpărată de la acesta pentru „două cărți, prețul acelor cărți 17 ducați” (adică galbeni de aur).³ În Moldova, la 1574 un *Minei* este vîndut pe 25 de zloți, după cum arată însemnarea de pe ma-

¹ *Viața și traiul sfîntului Nifon patriarhul Constantinoplei*, București, 1937, p. 8—9.

² Academia R.P.R., *Documente privind istoria României, B.*, sec. XVI-1, p. 43.

³ Academia R.P.R., *Documente privind istoria României, B.*, sec. XVI-3, p. 105.

nuscrisul slav.¹ Aceste prețuri foarte mari arată raritatea și scumpetea manuscriselor de cărți bisericești; preoții probabil, mai ales la sate, erau nevoiți să slujească după texte învățate pe de rost.

O asemenea situație nu mai putea dăinui în vremea când biserica trece sub autoritatea domnească și patronul domnesc are datoria s-o întărească și să-i mărească autoritatea. Unul din mijloacele prin care domnul încerca să întărească biserica a fost înființarea tiparului pentru răspîndirea cărților bisericești.

Începuturile tipografiei cu litere slave. Folosirea de către slavii ortodocși: sirbi, bulgari și ruși a unui alfabet propriu, cel chirilic, a pus greutăți în calea tipăririi cărților de cult pentru aceste popoare, deoarece se cerea o tehnică specială pentru turnarea literelor, care era o specialitate apuseană, în țări neobișnuite cu alfabetul slav. Privirile apusenilor s-au îndreptat în această privință întâi către croați, care se aflau într-o situație specială, erau un popor care deși catolic, ca și cehii și polonii, nu foloseau pe atunci, în secolul al XV-lea, litera latină, ca aceștia, ci litera slavă, mai ales în forma vechiului alfabet slav, anterior alfabetului chirilic, anume cel glagolitic.

Cea dintîi carte tipărită cu alfabet slav, descoperită acum vreo treizeci de ani în unicul ei exemplar cunoscut acum, cel din biblioteca Universității din Zagreb, este un *Liturghier* (missale), tipărit pe pergament cu litere glagolitice, amestecate cu chirilice, în anul erei noastre 1483, februarie 8 (in folio mare, 210 f.), fără indicarea locului tiparului. Deoarece slujba este cea catolică („după legea curții romane“) și se adresează unui popor apropiat de coastele Italiei, cu care a avut întotdeauna relații, se presupune că această carte a fost tipărită în Italia, anume în cel mai mare centru de tipografie, la Veneția.²

După *Liturghierul* catolic din 1483, va trebui să așteptăm zece ani pînă la următoarea carte tipărită cu literă slavă în Italia. Între timp, la 1491 apar la Cracovia, capitala de

¹ *Ms. slav al Academiei R.P.R.*, nr. 124, f. 181 (minei pe aprilie).

² Iosip Vajs, *Editio princeps glagolskago missale stampanoga god 1483* (Prima ediție a liturghierului glagolitic tipărit în anul 1483), în *Strena Buliciana*, Zagreb-Split, 1924, p. 733—735.

atunci a Poloniei, mai multe cărți liturgice în slavă bisericească și cu litere chirilice. Aceste cărți reprezentau o întreprindere comercială a lui Johann Haller din Augsburg și au fost executate în atelierul tipografic al unui oarecare Schweipoldt Fiol din Cracovia. Ele poartă toate stema orașului Cracovia, fapt care arată că lucrarea s-a făcut sub auspiciile autorităților orașenești. Sînt cunoscute cinci lucrări ieșite de sub teascurile lui Fiol, anume *Octoihul*, *Ceaslovul*, *Triodul*, *Triodul înflorat* și *Psaltirea*, tipărite toate în anul 1491, după care tipografia a fost interzisă, la începutul anului 1492, de autoritățile catolice ale Poloniei.¹

După extrasele și descrierea acestor cărți date de bibliograful rus I. Karataev, limba cărților tipărite la Cracovia este slava bisericească de redacție rusă apuseană (se remarcă folosirea semnului moale peste tot la sfîrșitul cuvintelor terminate în consoană și a semnului tare numai în interiorul cuvintelor). Litera este la fel cu a manuscriselor vremii. Despre litera cărților slave bisericești tipărite la Cracovia în 1491 face o observație interesantă cunoscutul paleograf rus A.I. Sobolevski: aceste cărți au „la temelia lor texte de origine românească“, adică manuscrise slave cu ortografia folosită în țările române în secolul al XV-lea. Paleograful rus conchide de aci că, aceste cărți „au fost publicate“, foarte probabil, după comanda din Țara Românească, Moldova și Transilvania, și adaugă că meșterii tipografi erau ruși.² Ar fi vorba deci de cărți tipărite pe baza unor manuscrise ortodoxe scrise în Moldova, căci numai în această țară românească se folosește slava bisericească de redacție rusă apuseană, adică influențată de această limbă. Dacă am admite pe baza formelor literelor tipărite, care imită pe cele specifice manuscriselor slavo-române (semiunciale) și pe baza limbii că aceste cărți liturgice tipărite la Cracovia în 1491 ar fi o comandă din Țările Române, așa cum spune Sobolevski, atunci această comandă nu se poate lega decît de persoana domnului Moldovei de atunci și de biserica moldovenească a vre-

¹ I. Karataev, *Описание Славяно-Русских книг (1491—1600)*, St. Petersburg, 1878, p. 1 și urm.

² A.I. Sobolevski, *Румыни среди Славянских народ*, Petrograd, 1917, extras din *Отчеты и деятельности Акад. Наук*, 1916. Această observație este reprodușă și de Șt. Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, I, p. 249.

mii. La 1491 domnea în Moldova Ștefan cel Mare, care ar fi astfel legat de începuturile tipografiei pentru slavii ortodocși și pentru românii care foloseau atunci liturghia slavă. Totuși această concluzie de istorie culturală se cere încă verificată, deoarece nu avem la îndemână cărțile tipărite la Cracovia în slavă, ca să putem face o comparație mai amănunțită cu manuscrisele slavo-române. E de observat, împotriva deducției după care cărțile slave chirilice tipărite la Cracovia ar fi fost comandate din Țările Române, că nici un exemplar din aceste cărți nu s-a găsit pînă acum în biblioteca vreunei mănăstiri din Moldova și Țara Românească, unde se păstrează sau se păstrau numeroase manuscrise și tipăriri din secolele al XV-lea și al XVI-lea folosite pentru cultul religios.

După încetarea activității tipografiei de cărți slavo-chirilice ortodoxe mai apare la 1493 o carte de cult cu literă chirilică la Veneția, anume un *Ceaslov*, despre care nu se știe mare lucru, deoarece unicul exemplar cunoscut cîndva, în biblioteca din Niirnberg, a dispărut de mult. Se știe doar atît că această carte a fost tipărită în tipografia lui Andrea Torezzani, ginerele și colaboratorul celebrului tipograf venețian Aldo Manutio cel bătrîn.¹ Despre această tipografie slavă se presupune, cum vom vedea, că a fost vîndută în Muntenegru și că din ea au ieșit tipăriturile de la Cetinie îngrijite de meșterul Macarie.

O comparație între cărțile tipărite la Veneția cu literă slavă și tipăriturile lui Macarie în Țara Românească, pentru a se vedea dacă nu cumva din cetatea de la Adriatica provine tipografia munteană, nu se poate face pe baza *Ceaslovului* din 1493, care nu se mai cunoaște, dar avem alte două cărți cu litere slave tipărite la Veneția din vremea cînd apăreau cărțile de cult slavonești din Țara Românească, anume *Ceaslovul catolic*, în slavă bisericească și *Rugăciunile sfintei Brigitta* în aceeași limbă, ambele tipărite la 1512 în tipografia lui Giorgio Rusconi de meșterul Francesco Ratkovicî din Ragusa (Dubrovnik). Cele două cărți sînt tipărite în chirilică bosniacă, o variantă a alfabetului chirilic, care cuprinde unele deosebiri față de cel obișnuit la unele litere

¹ I. Karataev, *op. cit.*, p. 13.

și cifre. O parte dintre literele de tipar sînt imprumutate din alfabetul latin, atunci cînd ele se potrivesc, ca în cazul lui H, M, I, A, etc., ceea ce ușurează munca de turnare de litere noi pentru cărțile chirilice. Ornamentele cărții sînt de Renaștere, în stil clasic, cu figuri de îngeri, lebede, stilizări geometrice. Nu este, de la prima vedere, nici o asemănare cu tipografia care a lucrat cărțile publicate pentru domnia Țării Românești.¹

Tipografia lui Macarie de la Cetinie. Tipografia înființată la Cetinie, în Muntenegru, în ultimul deceniu al secolului al XV-lea se datorește patronajului „domnului” (gospodin) Zetei, Gheorghe Țernoievici. Acest stăpînitor al țării, care tocmai pe atunci începea să se numească Cerna Gora, adică Munte-Negru², domnește între 1492 — 1496. Era căsătorit cu o nobilă venețiană, Elisabeta Erizzo și politica statului său era bazată pe sprijinul republicii venețiene. Tatăl lui Gheorghe, Ivan Țernoievici, a trăit multă vreme ca exilat în Veneția, pînă la recăpătarea domniei.

În aceste condițiuni se explică și relațiile culturale dintre Zeta și Veneția și aducerea tipografiei de acolo. Activitatea politică și culturală a lui Gheorghe Țernoievici a fost de scurtă durată, deoarece la 1496, după abia patru ani de domnie, a fost alungat de turci din țara sa, care a devenit parte integrantă a Imperiului otoman. Cunoaștem și soarta ulterioară a lui Gheorghe Țernoievici, care după cîțiva ani de exil la Veneția, s-a supus turcilor, s-a lepădat de credința sa și s-a făcut musulman. Un frate al său, Stanișa, turcit și el, este numit de turci sangeac al Muntenegrului și domnește acolo sub stăpînirea sultanului între 1514 și

¹ Cf. Mario Roques, *Deux livres d'heures du XVI-e siècle en cyrillique bosniaque*, în *Revue des études slaves*, 12 (1932), p. 49—69. Un facsimil după foaia de titlu a Ceaslovului din 1512 este reprodus și în *Enciclopedia Italiana*, tom. XXI, sub *Libro*, alte facsimile de pagini la M. Roques, *op. cit.* Despre chirilica bosniacă, v. și Ilie Bărbulescu, *Influențe ale ciriliceii catolice asupra ciriliceii ortodoxe*, în *Arhiva* (Iași), 47 (1940) și extras, Iași, 1941 (Chirilica catolică este cea numită de Roques bosniacă).

² C. Jireček, *Geschichte der Serben*, vol. II, p. 240. Numele Muntenegru apare în *Diarii* lui Marino Sanuto sub anii 1496 și 1498.

1528.¹ Activitatea tipografiei lui Macarie în Cetinie datează din vremea celor patru ani de domnie ai lui Gheorghe Ter-noievici în Zeta sau Muntenegru. În tipografia lui Gheorghe Ter-noievici s-au publicat o serie de cărți în limba slavă bise-ricască de redacție sîrbă, necesare cultului ortodox și anu-me, întii *Octoihul* partea întii, primele patru glasuri. Pre-fața care arată începerea lucrării poartă data 7001 (1493), iar postfața, data terminării, 7002 (1494) ianuarie 4. *Octoihul* partea a doua, din care nu se cunosc exemplare complete, poartă data 1494. *Psaltirea*, tipărită în 1495, cuprinde în anexe slujbele acatistului, a sfințirii apelor, ceaslovul, o cuvîntare a lui Ioan Gură de Aur și altele. *Molitvelnicul* din care se cunoaște numai un fragment, nu poate fi datat cu precizie, dar după literă provine din aceeași officină tipo-grafică. Cărțile din această grupă, cele care au păstrat prefe-țele sau postfețele, poartă indicația că au fost tipărite din porunca domnului Zetei, Gheorghe Ter-noievici și a mitro-politului Vavila, „trudindu-se cu mîinile smeritului iero-monah Macarie din Cerna Gora“ (Muntenegru). Postfața *Octoihului* partea întii are indicația anului, a indictionului și a celorlalte elemente cronologice: crugul soarelui, al lunii, temelia, epacta, numărul de aur. Singură *Psaltirea* poartă indicația locului tipăririi, anume: la Cetinie².

Cei mai mulți bibliografi admit că tipografia din Cetinie a fost adusă din Veneția și anume că a fost cumpărată tipo-grafia slavă a lui Andrea Torezzani din acest oraș și dusă în Muntenegru, iar Macarie tipograful a fost elevul acestei tipografii venețiene³. Deși nu avem indicații directe docu-mentare în acest sens, iar o comparație cu *Ceaslovul* tipărit

¹ Cf. P.P. Panaitescu, *Octoihul lui Macarie (1510) și originile tipografiei în Țara Românească*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 57 (1939), p. 538—549, unde se dă și bibliografie.

² Cf. pentru această tipografie: I. Karataev, *op. cit.*, p. 14—22. L. Tomić, *Црновици и Црна гора* (Ter-noievicii și Muntenegrul), în *Глас српске Академје*, LVIII, 1900, p. 143—200, LX, 1901, p. 65—152, LXII, 1901, p. 47—112. L. Stojanović, *Старе српске штампарје* (Vechile tipografii sîrbești), în *Српски књижевни гласник* și același, *Прилози ка библиотеграфији старих српских штампаних књиџа* (Contribuții la bibliografia vechilor cărți sîrbești tipărite), în *Глас српске краљевске Академје* LXVI, 1903, p. 1—24.

³ Cf. în special L. Stojanović, în lucrările citate la nota preceden-tă.

la Veneția în slavonește de Torezzani în 1493 nu se poate face, deoarece unicul exemplar cunoscut a dispărut, totuși trecerea tipografiei slave a lui Torezzani: la Cetinie este foarte probabilă, pentru următoarele motive: tipografia slavă a lui Torezzani, după unica tipăritură care a ieșit din teascurile ei, își încetează activitatea de la 1493, tocmai în anul când începe activitatea tipografiei din Muntenegru. Pe de altă parte aspectul literelor și ornamentelor din tipografia lui Macarie de la Cetinie este clar de origine italiană. O parte din literele chirilice provine din tipografia cu litere latine, astfel literele X, H, M, O etc., care au fost transformate în litere chirilice (cu valoarea h, n, m, o). Litera subțire și elegantă amintește pe aceea a tipografiei latine venețiene, iar ornamentele în stil de Renaștere sînt influențate de cele italienești¹. Avem posibilitatea să facem o comparație între cărțile tipărite cu litere slave la Veneția și cele tipărite cu aceleași litere în Muntenegru, anume cu *Ceaslovul* și *Rugăciunile sfintei Brigitta*, amintite mai sus, tipărite la Veneția în 1512.² Aceste cărți slave venețiene îngrijite de meșterul raguzan Francesco Ratkovići, ceva mai tirziu decît cele din Muntenegru, păstrează stilul venețian al tiparului chirilic. Din comparația lor cu cărțile lui Macarie din Muntenegru se poate constata o mare asemănare stilistică, atît în ce privește ornamentarea (chenare, litere inițiale împodobite), cît și a formei literelor. În tiparul cărților slave munteneștine nu se întilnește însă alfabetul chirilic zis bosniac din cărțile de la 1512, din tipografia lui Francesco Ratkovići, dar tipografia slavă a lui Torezzani era deosebită. Din aceste argumente expuse reiese evident originea italiană a tipografiei Terioievicilor din Muntenegru și ca probabilă cumpărarea tipografiei slave a lui Torezzani și aducerea ei în Muntenegru.

Din aceste considerații avem dreptul să tragem anume concluzii privitoare la originea tipografiei slave din Țara Românească. Din comparația literelor și ornamentelor tipografiei munteneștine cu cea munteană se poate conchide

¹ V. Jagić, *Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494*, în *Denkschriften der K. Akademie in Wien*, XLIII, 1894, cu extrase și facsimile.

² Mario Roques, *op. cit.*, publică facsimile din aceste tipărituri. De asemenea în *Enciclopedia Italiana*, sub *Libro*.

nu numai despre aducerea celei muntenegrene în Țara Românească sau dimpotrivă despre o origine diferită, dar și despre originea venețiană sau nevenețiană a tipografiei muntene, de vreme ce cea muntenegreană are sigur un aspect stilistic și o origine venețiană, anume în litere slave, pentru care nu avem alt termen de comparație.

Începuturile tipografiei lui Macarie în Țara Românească. La 1508, doisprezece ani după căderea Muntenegrului (Zetei) în mâinile turcilor, fapt care a pus capăt activității tipografiei din Cetinie, încep să apară cărțile slave patronate de domnii Țării Românești. Ca meșter tipograf al acestor din urmă cărți este indicat în postfețele lor, atât în *Liturghier* (1508), cit și în *Octoih* (1510) și în *Tetravanghel* (1512), „ieromonahul Macarie“. Se pune întrebarea dacă acest meșter tipograf este aceeași persoană cu „ieromonahul Macarie din Cerna Gora“, care este arătat ca meșter tipograf al cărților imprimate la Cetinie. Apropierea este ușor de făcut, întrucât amândoi sînt ieromonahi și amîndoi, la distanță apropiată de vreme, sînt meșteri tipografi. Dar împotriva identificării a ridicat o obiecție serioasă învățatul slavist V. Jagić, care a observat că între tipografia de la Cetinie și cea din Țara Românească nu există nici o asemănare¹. Litera tipografiei muntenegrene este mai subțire și mai mică, pe cînd cea din Țara Românească este groasă și mare, imitînd semiunciala manuscriselor. Într-un format aproape egal, tipografia muntenegreană are 32 de rînduri pe pagină, pe cînd cea munteană are numai 22. (E vorba de *Octoihul* muntean din 1510 comparat cu *Octoihul* muntenegrean din 1494.) Ornamentele din cărțile tipărite în Țara Românească sînt, cum am văzut, imitate după școala miniaturiştilor de manuscrise slave din Moldova, de la sfîrșitul domniei lui Ștefan cel Mare, pe cînd ornamentele și ilustrațiile cărților tipărite în Muntenegru sînt în stil clasic de renaștere italiană. Limba celor două serii de cărți este slavă bisericească de redacție deosebită, în cele muntenegrene de redacție sîrbă, în cele muntene de redacție medio-bulgară.² În sfîrșit, am făcut cu alt prilej o comparație a

¹ V. Jagić, *op. cit.*, p. 6.

² Am putut face comparația cu *Octoihul* din Muntenegru din 1494, după studiul citat al lui V. Jagić, care cuprinde extrase, facsimile și descrierea amănunțită a acestei cărți.

textului *Octoiului* lui Macarie din Muntenegru din 1494 cu cel al *Octoiului* lui Macarie din Țara Românească din 1510, singura carte bisericească care se repetă în ambele serii, cea muntenegreană și cea munteană.¹ Din această comparație rezultă că avem a face cu altă carte. *Octoiul* muntenegrean cuprinde în două volume, respectiv cîntările de la glasurile 1—4 și 5—8, ale așa-numitului *Octoih mare*, care are textul complet al cîntărilor pe toate zilele săptămîinii, pe cînd *Octoiul* din Țara Românească cuprinde toate cele opt glasuri într-un singur volum, glasul întii fiind complet, de octoih mare, iar glasurile 2—8 sînt de octoih mic, adică numai cu cîntările pe zilele de sîmbătă și duminică, o formă mixtă, destul de rară. De altfel și la glasul întii, care este de octoih mare, versiunea munteană diferă ca aranjare a materiei și chiar ca text, fiind vorba de reproducerea a două traduceri independente între ele ale *Octoiului* grecesc.² Aceasta arată în chip evident că tipografia din Muntenegru nu a fost adusă în Țara Românească și nici cărțile tipărite în această din urmă țară nu urmează pe cele tipărite în Muntenegru.

Se pune în aceste condițiuni întrebarea dacă meșterul Macarie din Muntenegru mai poate fi socotit identic cu cel cu același nume din Țara Românească. Am spus mai sus că postfața *Liturghierului* lui Macarie reprezintă un text datorit meșterului tipograf, în care el a introdus lucruri neobișnuite în cancelaria și practica bisericească a Țării Românești și același lucru se poate spune și despre postfețele celorlalte două cărți tipărite de Macarie în Țara Românească, *Octoiul* și *Tetrawangh-lul*. Este vorba de adăugirea titlului arhaic al domnului Țării Românești și al „Podunaviei“, titlu care nu mai era folosit în acea vreme de cancelaria domnească, precum și de folosirea stilului calendaristic al anului începînd de la 1 ianuarie, pe cînd în toate actele vremii din Țara Românească, ba chiar și în textul însuși al *Liturghierului*, partea în care se înșiră sărbătorile în ordinea calendarului, se folosește stilul de la 1 septembrie. Avem în adevăr o asemănare cu textul postfeței *Psaltirii* lui Macarie din Muntenegru

¹ Cf. P.P. Panaitescu, *Octoiul lui Macarie și originile tipografiei în Țara Românească*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 57 (1939), p. 533—538.

² Vezi pe larg descrierea *Octoiului* muntean în comparație cu cel muntenegrean la P.P. Panaitescu, *op. cit.*

din 1495, care calculează anul erei noastre după stilul care începe cu 1 ianuarie.

Comparînd postfețele cărților tipărite de Macarie în Țara Românească cu prefețele și postfețele cărților din seria muntenească, observăm în privința *Liturghierului* că nu avem puncte de asemănare, afară de folosirea elementelor cronologice, rar folosite în Țara Românească pe atunci, ca crugul lunii și al soarelui. Dar începînd cu *Octoihul* din 1510 și la fel în *Tetravanghelul* din 1512 apare în cărțile tipografiei muntene un nou tip de postfață care este identic aproape cuvînt cu cuvînt, cu prefața *Octoihului* lui Macarie din Muntenegru, tipărit la 1493—1494.

Dăm mai jos în traducere față în față prefața *Octoihului* muntenească și a *Octoihului* muntean, iar în note deosebirile din postfață, de altfel aproape identică, a *Tetravanghelului* din 1512.

Octoihul muntenească 1494

Pentru că Dumnezeu cel într-o Treime venerat a binevoit să umple biserica sa cu diferite cărți, văzînd eu, întru Hristos Dumnezeu binecredincios și de Dumnezeu păzit domn, Ghiorg Țirnoevik, bisericile goale de sfintele cărți, pentru păcatele noastre, prin prădăciunile și pustiirile fiilor lui Agar, am rîvnit cu îndemnul Sfîntului Duh și din dragoste pentru dumnezeieștile biserici și am scris această carte mîntuitoare de suflet, Osmoglasnic pentru desăvîrșirea

Octoihul muntean 1510

Pentru că Dumnezeu cel într-o Treime venerat a binevoit să umple biserica sa cu diferite¹ cărți pentru glori-ficare și pentru folosul cititorilor, de aceea și eu, întru Hristos Dumnezeu binecredincios și de Dumnezeu păzit și autocrat domn, Io Vlad² mare voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei și a Podunaviei, fiul marelui și preabunului și milostivului domn³ Io Vlad voievod⁴, am rîvnit cu îndemnul Sfîntului Duh și din dragoste pentru dumnezeieștile sfintele biserici și am scris această carte

¹ *Tetravanghelul*: sfinte.

² *Tetravanghelul*: Basarab.

³ *Tetravanghelul*: fiul preabunului și marelui.

⁴ *Tetravanghelul*: Basarab.

glorificării dumnezeirii de trei ori strălucitoare, venerată într-una singură. Rog pe cei tineri și pe cei maturi și pe cei bătrâni, care citesc sau cîntă sau scriu, pentru dragostea lui Hristos, să îndrepte, iar pe noi, care ne-am trudit cu sirguintă la această lucrare, să ne binecuvinteze, pentru ca împreună slăvind pe Tatăl, din care sînt toate, pe Fiul, prin care sînt toate, pe Sfîntul Duh, întru care sînt toate, aici să dobîndim miluire, acolo, în lumea cealaltă, să ne luminăm. Amin. Din porunca domniei mele, Ghiorghie Țernoevik, eu robul lui Hristos, ieromonahul Macarie, am muncit cu mîinile la aceasta sub preasfințitul mitropolit al Zetei, chir Vavila. În anul 7001, crugul soarelui 1, al lunii 9.

mîntuitoare de suflet, Osmoglasnic¹, pentru desăvîrșirea glorificării dumnezeirii de trei ori strălucitoare, venerată într-una singură. Rog pe cei tineri și pe cei maturi și pe cei bătrâni, care citesc sau cîntă² sau scriu pentru dragostea lui Hristos să îndrepte³ iar pe noi care ne-am trudit cu sirguintă la această lucrare, să ne binecuvinteze, pentru ca împreună slăvind pe Tatăl, din care sînt toate, pe Fiul, prin care sînt toate, pe Sfîntul Duh, întru care sînt toate, aici să dobîndim pace și miluire, acolo, în lumea cealaltă, să ne luminăm și să dobîndim binefacere. Amin. Din porunca domnului Io Vlad⁴ mare voievod, eu robul lui Hristos, ieromonahul Macarie, am muncit pentru aceasta și am terminat această carte în anul 7018⁵ crugul soarelui 18, al lunii 7, indiction 12, luna august 26 zile⁶.

Precum se vede întreaga frazeologie este identică în cele două texte, unul din ele, cel muntean, este copiat, aproape

¹ În loc de Osmoglasnic în *Tetravanghel*: pe care Sfîntul Duh prin surile apostolilor l-a descoperit spre cunoștință.

² *Tetravanghelul* omite: și cîntă (*Octoiuhul* se cîntă, nu însă și *Evanghelia*).

³ *Tetravanghelul*: îndreptați.

⁴ *Tetravanghelul*: Basarab.

⁵ *Tetravanghelul*: 7020.

⁶ *Tetravanghelul*: crugul soarelui 20, al lunii 9, indictionul 14, luna iunie 25 de zile.

cuvint cu cuvint, după cel munte negrean. Deosebiriile stau numai în pasajul cu aluzia la pustiirea bisericilor din Munte negru de către turci (la căderea lui Ivan Țernoievici), care lipsește din textul muntean. Acesta din urmă are însă în plus justificarea morală a tipăriturii, pentru folosul cititorilor, și, de asemenea, la sfârșit, adaosul cu rugăciunea ca în lumea aceasta de acum, să dobîndim, nu numai miluire, dar și „pace“, ceea ce lipsește în textul munte negrean. Credem că acest adaos față de modelul folosit nu este întimplător, ci ruga pentru pace era în Țara Românească o nevoie a oamenilor tulburați atunci de lupte interne și externe.

Identitatea celor două texte prin care se prezintă octoihurile respective nu poate fi explicată prin simpla imitare a celui munte negrean, de vreme ce cartea nu a fost retipărită și *Octoihul* muntean ne reproduce pe cel din Cetinie. N-ar avea nici un rost să se reproducă numai prefața, cînd textele înseși se deosebesc. Dar am arătat că epilogurile cărților tipărite de Macarie în Țara Românească, se datoresc, spre deosebire de textele religioase în care meșterii tipografi nu au intervenit, ieromonahului Macarie, care a introdus în ele titluri și o cronologie neobișnuită în țara noastră. Epilogul, respectiv prefața în cartea munte negreană, este cartea de vizită a meșterului tipograf, reproducerea ei cu numele lui Macarie, care termină la persoana întii, este o dovadă că același Macarie a lucrat ambele serii de cărți. Avem deci dovada că Macarie din Munte negru este aceeași persoană cu Macarie meșterul tipografiei din Țara Românească.

Asupra împrejurărilor în care domnul Țării Românești a făcut cunoștință cu meșterul munte negrean de care avea nevoie, împrejurări care presupun relații în acea vreme între Țara Românească și Munte negru, avem cîteva știri destul de concludente, în urma cercetărilor istoricului sîrb Ilarion Ruvaraș¹. Asume este vorba de un pasaj din *Diariile* scriitorului venețian Marino Sanuto, care înseamnă în noiembrie 1521, după scrisori sosite din Ungaria: „Domnul Vlahiei Transalpine murind, a lăsat un fiu numit Teodosie, pe care regele (Ungariei) l-a investit ca stăpînitor al acelei țări, dar un fiu al unui valah, pe care tatăl acestuia îl alungase din

¹ I. Ruvaraș, *О четиньској штампарији пре четуре стотине год* (Despre tipografia de la Cetinje, după 400 de ani), în *Глас српске краљевске Академије*, XL, Belgrad, 1893, p. 1—46.

stăpînire, l-a alungat cu ajutorul turcilor, a intrat în Țara Românească, și Teodosie fiind prins, a murit, iar el s-a făcut domn al acelei țări. De asemenea scria cum în această luptă cu turcii a fost ucis un fiu al răposatului Gheorghe Țernoievici, născut dintr-o doamnă din casa Erizzo, nobilă de-a noastră, numit Solomon, tînăr ca vîrstă.¹

Deci Solomon Țernoievici, fiul lui Gheorghe din Muntenegru, fondatorul tipografiei, se afla atunci în Țara Românească și a luat parte la luptele cu turcii, după moartea lui Neagoe Basarab, cînd fiul acestuia, Teodosie, fu răsturnat de pretendentul adus de turci. Aceasta arată că o parte din familia domnitoare muntenegeană își aflase adăpost în Țara Românească, după căderea Muntenegrului (Zetei) sub turci, adică după 1496, și Solomon Țernoievici, fiul domnului Gheorghe, se afla probabil acolo încă din vremea domniei lui Radu cel Mare, fondatorul tipografiei.

Pe de altă parte, tot sub Radu cel Mare, se afla în Țara Românească și mitropolitul Maxim Brancovici, din dinastia despoților sirbi. Maxim, ca mirean Gheorghe, fiul despotului Serbiei Ștefan Brancovici, fusese el însuși despot titular al sîrbilor din Srem și a stat în Țara Românească între 1505 și 1509, jucînd un rol politic (împăcarea lui Radu cel Mare cu Bogdan al III-lea din Moldova) și religios.² Acest Maxim era văr primar (mamele erau surori) cu Gheorghe Țernoievici din Muntenegru, întemeietorul tipografiei de acolo, iar Solomon era nepotul său³. Este posibil ca Maxim să fi adus în Țara Românească pe nepotul său, Solomon, precum și pe meșterul tipograf Macarie și pe această cale să se fi făcut contactul cu Radu cel Mare, care avea nevoie de un meșter pentru tipografia ce intenționa să înființeze.⁴ Totuși, veni-

¹ Marino Sanudo, *I diarii*, ed. Veneția, tom. XXXII, col. 194.

² G. Sp. Radojičić, *Srpsko rumunski odnosi XIV—XVII veka* (Relații sirbo-române în secolele XIV—XVII), în *Годишњак филозофског факултета у Новом Саду*, I, Novi Sad, I, 1956, p. 18.

³ Cf. P.P. Panaitescu, *Octoiul lui Macarie*, p. 543—544.

⁴ Cf. Marcel Romanescu, *Zeta și primele tipărituri românești*, în *Arhivele Olteniei*, XX, 1941, p. 249—256, se îndoiește că pe această cale a venit Macarie în Țara Românească, de vreme ce „Radu cel Mare putea chema pe cine credea de cuviință”, căci între Macarie și Solomon Țernoievici nu se constată „documentar nici o legătură”. Totuși, între Țernoievicii din Muntenegru, dintre care făcea parte Solomon și Macarie, se constată „documentar” legătura. Autorul crede că numele Munte-

rea lui Macarie în Țara Românească nu a însemnat, cum am văzut, aducerea și a tipografiei muntenegrene, deoarece cea munteană e deosebită.

Ipoteza tipăririi la Veneția a cărților lui Macarie. În explicația de mai sus a împrejurărilor în care Macarie a putut veni în Țara Românească în calitate de meșter tipograf, nu am ținut seamă de o ipoteză, care a fost emisă încă demult, cum că cele trei cărți tipărite de acest ieromonah ar fi fost lucrate și comandate la Veneția și nu executate în țară. O asemenea ipoteză s-a putut naște deoarece aceste cărți nu poartă indicația locului unde au fost tipărite și execuția lor tipografică, luxoasă și aparent îngrijită, surprinde pentru o lucrare a unei tipografii începătoare, cum ar fi cea din Țara Românească.

Cel dintii care a emis această ipoteză a fost Alexandru Odobescu încă din 1861, care se întreabă: „Oare poruncit-au ei (domnii munteni) la Veneția aceste tipărituri? Negreșit că dacă nu vom lua în vază numai forma literelor și a ornamentelor xilografice, vom crede că și aceasta a fost posibil”¹. Mai mulți cercetători care au urmat după Odobescu în examinarea produselor tipografice care poartă stema și titlul domnilor munteni între 1508 și 1512 s-au pronunțat pentru existența tipografiei în țară, căci stema țării arată locul unde s-au tipărit cărțile. De altfel, asemănarea literelor și a ornamentelor de pe cărțile tipărite de Macarie pentru domnii români cu acelea ale tipografiilor muntene din deceniile următoare ale secolului al XVI-lea arată că avem a face cu continuarea aceleiași tipografii cu alți meșteri, după o întrerupere, deci tipografia a fost de la început aici.² Totuși, în ultimul timp, într-o comunicare la prima sesiune științifică

năgru (Cerna Gora) datează abia de la sfârșitul veacului XVII. Dar Macarie însuși își zice „din Cerna Gora” în postfața *Octoihului* (1494).

¹ Al. Odobescu, *Despre unele manuscrise și cărți tipărite aflate la Mănăstirea Bistrița*, în *Revista Română*, I (1861), p. 819.

² Emile Picot, *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains*, extras din volumul *Centenaire de l'école des langues orientales vivantes*, Paris, 1895, p. 14—15; Nerva Hodoș, *Începuturile tipografiei în Țara Românească*, în *Convorbiri literare*, 36 (1902), p. 1055; N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, ed. a II-a, p. 139, nota I; G. Pascu, *Istoria literaturii și limbii românești din secolul XVI*, București, 1921, p. 14.

de bibliografie și documentare a Bibliotecii Academiei R.P.R. (decembrie 1955), V. Molin a căutat din nou să întemeieze pe argumente tehnice tipografice ipoteza tipăririi la Veneția și anume în tipografia lui Aldo Manutio și Torresano, a cărților lucrate de Macarie pentru domnii Țării Românești.¹ Autorul comunicării se întemeiază pe următoarele argumente: a) caracterele literelor sînt în cărțile lui Macarie (1508—1512) de tip venețian, b) clișeele „zincografice” (recte xilografice, pentru că erau în lemn, nu în zinc) dovedesc prin calitatea lor un centru de civilizație, în speță tipografia lui Aldo Manutio din Veneția, c) tiparul în două culori (roșu și negru) este o tehnică pur venețiană, d) hîrtia este de proveniență venețiană, cu filigranul ancora folosită de tipografia amintită, e) legătura este la fel cu legăturile cărților venețiene din jurul anului 1500 (este vorba de cele două legături asemănătoare ale celor două volume din *Liturghierul* din 1508, care provin de la Mănăstirea Bistrița).² La acestea se adaugă împrejurările politice improprii din Țara Românească în această epocă de tulburări și rezezi schimbări de domnie, pentru înființarea unei tipografii și, bineînțeles, argumentul care s-a mai adus, al lipsei de indicații asupra locului unde s-au tipărit cărțile. Argumentele aduse nu pot însă convinge, tocmai pentru că nu se bazează pe cercetarea faptelor reale de tehnică tipografică și sînt dezmințite de aceste fapte. Astfel am arătat mai sus caracterul literelor din *Liturghier*, cu aspectul lor deosebit de literă groasă de manuscris (semiuncială), care se deosebește total, atît de caracterul literelor slave venețiene de caracter bosniac (catholic) din *Ceaslovul* din 1512 și *Rugăciunile sfintei Brigitta*, cit și de literele slave subțiri, asemănătoare cu alfabetul

¹ Virgil Molin, *Tipăriturile lui Macarie*, în *Prima sesiune științifică de bibliografie și documentare a Bibliotecii Academiei R.P.R.*, București, 1957, p. 264—266 (rezumatul comunicării). Am avut la îndemîină textul întreg al studiului. Vezi și răspunsul lui P.P. Penaitescu, *Inceputurile tipografiei în Țara Românească*, în același volum, p. 267—270, care cuprinde numai o parte a argumentelor aduse acum pentru a stabili că tipografia lui Macarie a fost în adevăr în țară.

² Se mai aduc încă două argumente, care sînt variante ale celor de mai sus. Argumentația lui V. Molin este reluată și în articolul: V. Molin și Dan Simonescu, *Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru Țara Românească*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 76 (1958), p. 1005—1034, dar Dan Simonescu se desolidarizează de argumentația colaboratorului său, cf. *ibidem*, p. 1034, nota 94.

latin din tipografia de la Cetinie a lui Gheorghe Țernoievici, care sînt în adevăr de origine venețiană. Ornamentele (fron-tispicii și inițiale ornate) turnate în lemn, nu sînt, în cele trei cărți ale lui Macarie din Țara Românească, de tip venețian. În Veneția se foloseau în cărțile tipărite atunci orna-mente clasice de tip antic, pe cînd ornamentele cărților slave din Țara Românească imită pe acelea ale manuscriselor mol-dovenesti de la sfîrșitul domniei lui Ștefan cel Mare. Tiparul în două culori, în cărțile lui Macarie, era executat după o tehnică rudimentară, se scoteau foile de sub presă, apoi se tipărea din nou cu cerneală roșie pe locurile lăsate albe pe textul în negru, dovadă neconcordanța la linie, în unele exemplare, ale textului în negru, cu cel roșu. Hirtia nu era decît în parte cu filigran ancora; numărul mare de mărci de fabrică ale hirtiei cărților lui Macarie din Țara Româ-nească arată că hirtia era de import de la diferiți negustori. Una dintre aceste numeroase mărci de fabrică (filigrane) este de origine din Saxonia. Hirtia vine probabil de pe piața Sibiului, cum am arătat mai sus. Legătura cărților biseri-cești nu se făcea atunci în tipografie, ci la atelierele mănăs-tirești, după ce bisericile și mănăstirile dobîndeau cartea. Am arătat că legătura celor două exemplare ale *Liturghieru-lui* din 1508 de la Mănăstirea Bistrița este identică cu aceea a unui manuscris slav din secolul al XVI-lea din aceeași mănăs-tire. De altfel între legătura aceasta de carte și legăturile venețiene nu este o asemănare de stil, stilul din Țara Româ-nească fiind o stilizare bizantină, cel venețian geometric și clasic. Toate aceste fapte tehnice privitoare la litera tipog-rafiei, la ornamente, tiparul în culori, filigrane și legături sînt stabilite de noi, cum s-a putut vedea, în partea întii a prezentului studiu.

Cît privește împrejurările politice din vremea cînd s-a înființat și s-a dezvoltat prima tipografie din Țara Româ-nească, am arătat că tocmai atunci era un mediu favorabil care făcea necesară înființarea tipografiei domnești. Centra-lizarea puterii politice în mîna domnului este însoțită de o creștere bruscă a venitului domnesc, care îngăduia fundarea unor așezăminte culturale. Nimeni nu s-a mirat pînă acum că Radu cel Mare și Neagoe Basarab au ridicat tocmai atunci mănăstirile de la Dealul și de la Curtea de Argeș, cele mai luxoase și artistice opere arhitectonice din țara noastră în

perioada feudală, în ciuda așa-ziselor vremuri tulburi, care se rezumă la schimbări de domnie, dar nu la mari năvăliri pustiitoare ale țării, ca în vremea lui Vlad Țepeș. Dimpotrivă, s-a dovedit de curînd de către Barbu Theodorescu că între anii 1510—1511, din cauza războiului din Italia, tipografia lui Aldo Manutio-Toressano din Veneția n-a funcționat. Totuși, chiar atunci apare *Octoihul* lui Macarie (1510).¹

Pe lingă aceste argumente, care înlătură concluziile despre comanda cărților slave din Țara Românească la Veneția, putem conchide din analiza făcută în partea întâi a studiului nostru și unele dovezi pozitive despre așezarea tipografiei lui Macarie în Țara Românească.

Întreg aspectul cărților tipărite de Macarie între 1508 și 1512 este local românesc, de la începutul secolului al XVI-lea: limba este slavă bisericească de redacție medio-bulgară, limba cărților manuscrise ale bisericilor muntene și a cancelariei domnești din Țara Românească, ornamentele sînt identice cu ale manuscriselor din țările noastre, hîrtia este de import din diferite proveniențe, conținutul cărților (în speță al *Octoihului*) nu se potrivește cu acela al cărților similare tipărite în tipografia de origine venețiană de la Cetinie (*Octoihul* din 1494).

Am arătat că deși aspectul tipografic al cărților lui Macarie din Țara Românească poate fi calificat de elegant, în special în prima carte, în *Liturghier* sînt greșeli grave de tipar, omisiuni, nepotriviri între text și tabla de materii, unde se confundă două titluri într-unul singur. Aceasta arată că e vorba de o tipografie nouă, începătoare, nu de tipografiile cu experiență tehnică de la Veneția. Retipărirea caietului al doilea din *Liturghierul* din 1508, înlăturarea, după tiraj, a unui caiet de 16 pagini din carte, din cauza gravelor greșeli de tipar ce se strecuraseră într-însul, duce la aceeași concluzie și în plus este o dovadă că tipărirea cărții se făcea sub supravegherea și controlul permanent al autorităților bisericești și al curții domnești, deci nu poate fi vorba de o comandă în străinătate. O altă dovadă în acest sens este modificarea titlului tipicului și al unei rugăciuni (la litie) trecute greșit în sumarul de la începutul *Liturghierului* și

¹ Barbu Theodorescu, *Prima tipografie a Țării Românești*, în *Biserica Ortodoxă Română*, 76 (1958), p.996—997.

corectate în text. Corectarea titlului introdusă în volum după tipărirea tablei de materii de la început este iarăși o dovadă de intervenție directă a patronilor, domnul și biserica ortodoxă, în timpul tipăririi cărților, ceea ce n-ar fi fost posibil decât dacă tipografia s-ar fi aflat la îndemâna lor.

Cercetătorii dinainte au observat cu drept cuvânt continuitatea operei tipografice slave în Țara Românească. Anume în tipografiile care au urmat după Macarie și a căror așezare în Țara Românească nu îngăduie nici o discuție, de vreme ce avem indicate locurile unde s-au tipărit cărțile, s-au păstrat literele, cel puțin forma lor generală, și ornamentele în lemn ale tipografiei lui Macarie. Utilajul tipografic al lui Macarie, după o întrerupere a activității tipografiei, a fost folosit deci de tipografiile care au urmat și care l-au găsit în țară. Ca să dăm numai câteva exemple, care se pot foarte mult înmulți, π slav ornamentat din *Octoihul* lui Macarie¹, este identic cu aceeași inițială ornată din *Apostolul românesc* din 1563². Frontispiciul din *Tetravanghelul* lui Macarie din 1512, în fruntea *Evangeliei* lui Marcu, este la fel cu cel din *Triodul Pentecostar* slav din Țirgoviște din 1558³. *C* slav, inițială ornamentată, din *Liturghierul* din 1508 este identic cu aceeași inițială din *Molitvelnicul slavonesc* din 1545, tipărit la Țirgoviște⁴. S-au păstrat unele litere din tipografia lui Macarie, care au fost după aceea folosite la reluarea artei tiparului pe teritoriul Țării Românești.

În privința lipsei de indicații în epilogurile celor trei cărți asupra locului unde au fost tipărite, socotim că stema indică locul, așa cum cărțile slave tipărite la Cracovia în 1491 poartă stema acestui oraș și cărțile tipărite la Cetinie poartă stema familiei Țernoievici, stema celor trei cărți tipărite de Macarie în Țara Românească este stema acestei țări, ea indică locul tipăririi.

În epilogul la *Octoih* și la *Tetravanghel* domnul țării (Vlad și Neagoe Basarab) spune despre sine la persoana întâi: „Io Vlad voievod am scris această carte mintuitoare de suflet“.

¹ P.P. Panaitescu, *Octoihul lui Macarie*, facsimilul nr. 4.

² I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 50.

³ *Ibidem*, p. 12.

⁴ *Ibidem*, p. 7.

Aceasta înseamnă că tipografia era a lui, domnul a scris, nu un străin.

Locul unde a funcționat tipografia domnească (1508—1512). Socotim că am stabilit în chip destul de convingător faptul că tipografia lui Macarie din anii 1508—1512 a lucrat în Țara Românească și nu la Veneția. Rămîne însă deschisă problema locului anume unde a funcționat această tipografie în cuprinsul țării. Cei mai mulți cercetători au admis ca loc de așezare al tipografiei orașul Tîrgoviște, care ar fi fost, cum se credea mai de mult, singura capitală a țării pe acea vreme. De asemenea s-a propus ca sediu al tipografiei Mănăstirea Dealului, deoarece Radu cel Mare a refăcut această mănăstire și a considerat-o ctitoria lui.¹ Actele de privilegiu date de domnii români din vremea cînd au apărut cărțile lui Macarie arată însă că scaunul țării era deopotrivă la București, cit și la Tîrgoviște. Radu cel Mare și Neagoe Basarab numesc Bucureștii „cetatea de scaun”. Radu cel Mare în anii 1506—1507 dă șase privilegii din Tîrgoviște și două din București, Mihnea cel Rău în 1508—1509 dă șase privilegii din București și nici unul din Tîrgoviște (4 din diferite localități mai mici), Vlăduță voievod în anii 1510—1511 dă cinci privilegii din Tîrgoviște, șapte din București, opt din diferite localități, Neagoe Basarab în primul an al domniei sale, 1512, dă nouă acte din Tîrgoviște și unul din București.² Prin urmare argumentul că orașul Tîrgoviște ar fi fost pe atunci capitala unică a țării și că de aceea ar fi fost acolo și tipografia, cade, tipografia putea fi tot așa de bine la București, sau într-o mănăstire de lângă acest oraș.

Totuși în favoarea Tîrgoviștei sau a Mănăstirii Dealului ca sediu al tipografiei militează unele considerații serioase. La 1545, cînd se reia meșteșugul tipografiei în Țara Românească cu tipografia lui Dimitrie Liubavici, cărțile ieșite din această tipografie poartă indicație că au fost imprimate

¹ Al. Odobescu, *op. cit.*, în *Revista Română*, 1 (1861), p. 824, opinează pentru mănăstirea Dealul, dar eventual și pentru Veneția; E. Picot, *op. cit.*, p. 15, pentru Tîrgoviște; N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, ed. II-a, p. 139: Tîrgoviște, Dealul sau Bistrița; G. Pascu, *op. cit.*, p. 14: Tîrgoviște.

² După documentele publicate în colecția Academiei R.P.R., *Documente privind istoria României*, B, secolul XVI-1 (1501—1525).

la Tirgoviște. Am arătat însă mai sus că anume ornamente și chiar poate din literele tipografiei lui Macarie au rămas după dînsul și au fost folosite de tipografiile ce au urmat. Se poate ca aceste resturi ale tipografiei lui Macarie să fi fost găsite la Tirgoviște, de vreme ce noua tipografie lucrează acolo.¹

Dacă tipografia a lucrat la Tirgoviște, se poate ca ea să fi fost de fapt așezată la Mănăstirea Dealului, care fiind lingă oraș, putea fi socotită ca făcînd parte din acest scaun domnesc. E mai probabil ca tipografia să fi lucrat la o mănăstire, unde erau ateliere pentru meșteșuguri fine și loc pentru asemenea ateliere domnești. De asemenea trebuie să ținem seamă că acolo se aflau călugări care puteau da ajutor, nu numai cu lucrul de mină, cu corectura, care cerea știință de carte slavonă, dar și cu manuscrise bisericești și cu controlul textului religios.

Am arătat că ornamentele de miniatură ale frontispiciilor cărților tipărite sînt foarte apropiate ca stil de ornamentele în stil zis „armenesc“ de la Mănăstirea Dealului. De observat de asemenea că folosirea rară pe atunci a elementelor cronologice secundare: crugul soarelui, al lunii, indictionul, temelia, aflătoare în postfețele celor trei cărți care au ieșit din tipografia lui Macarie din Țara Românească, se regăsesc și în pisană slavonă a bisericii Mănăstirii Dealului din 1502². Anul terminării mănăstirii nu este în chip necesar anul săpării definitive a pisaniei, poate cînd a venit acolo Macarie din Muntenegru cu obișnuința folosirii crugurilor (ciclurilor) solare și lunare, să fi dat indicațiile necesare. Pe prima foaie a *Octoiului* lui Macarie din 1510 se află desenată o biserică, reprezentînd, după părerea istoricului sîrb G. Radojičić, mănăstirea în care a fost tipografia³, dar desenul nu se potrivește cu Mănăstirea Dealului, deoarece biserica are în *Octoih* o singură turlă cu clopotniță pătrată pe

¹ Cf. I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 23 și urm.

² N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, vol. I, 1905, p. 97 — 98.

³ George Sp. Radojičić, *op. cit.*, p. 20. Autorul se referă la *Octoiul* sîrbesc tipărit la Mănăstirea Gracianița, în 1539, care poartă desenul reprezentînd această mănăstire.

cînd Dealul are trei turle și nu are clopotniță separată¹. În aceste condițiuni așezarea tipografiei la Mănăstirea Dealul rămîne ipotetică.

Originea materialului tipografic. O problemă care rămîne deocamdată deschisă este aceea a originii materialului tipografic al lui Macarie în Țara Românească. Este clar că ornamentele pentru frontispicii și inițialele împodobite se făceau din lemn, pe cînd litera propriuzisă era turnată sau săpată în metal. În ce privește pe cele dintii, e sigur că erau lucrate în țară: imitarea cu precizie a miniaturilor și inițialelor manuscriselor slavo-române este o indicație în acest sens. E de observat că tiparele de lemn pentru ornamente se uzau mai repede decît literele de plumb. De aceea, după *Liturghier*, care cuprinde o mulțime de inițiale ornate, *Octoiul* nu mai are decît una singură în întreg volumul, pentru că celelalte se vor fi uzat. Dar în 1512 *Tetravanghelul* cuprinde iar o serie de inițiale și frontispicii, unele reproduse după *Liturghier*, altele cu totul noi, săpate în lemn în chip special pentru acest volum, de pildă un O cu coroană la mijloc și P (r slav). Aceasta arată că frontispiciile și inițialele ornate se executau în țară, căci nu putem admite înnoirea tipografiei cu comenzi de piese în străinătate pentru fiecare carte pe rînd. Existau deci meșteri de sculptură în lemn în țară, care au executat tiparele de lemn pentru tipografie, după ornamentele manuscriselor. Aceasta nu e de mirare; sculptura în lemn, în special pentru cruci cu figuri religioase foarte mici și amănunțite, un adevărat filigran, formează un capitol al artei românești vechi, în legătură în special cu mănăstirile.

În privința literelor obișnuite, relevăm afirmația meșterului tipograf sîrb Mardarie, ieromonah de la Mănăstirea Mîrkša, în *Evangelhia* tipărită de el în 1562 că „am lucrat cu mîna aceste litere (slove) din fier și aramă și din altele, cu mare trudă și năzuință”². Dacă acest ieromonah sîrb, continuator al lui Macarie, a putut alcătui litere într-o mănăstire sîrbească din secolul al XVI-lea, sub stăpînirea turcilor,

¹ *Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R.*, vol. I, București, 1957, p. 81.

² I. Karataev, *op. cit.*, p. 107. Despre această *Evangelhie* vezi mai jos.

de ce nu putea face același lucru și Macarie însuși în Țara Românească? Se deschide deci perspectiva unei lucrări locale a literelor, dar în lipsa unor date tehnice asupra lor, literele par a fi fost totuși turnate, ceea ce greu se putea face la noi, problema rămâne deschisă. Deoarece Macarie fusese la Veneția înainte de Cetinie, deci putea face legătura între patronul său din Țara Românească și tipografiile din Veneția, este posibil ca literele și presele să fi fost comandate de acolo. Atelierele de tipografie din orașul dogilor făceau comerț pe atunci nu numai cu cărți, dar și cu litere și prese de tipografie¹. De aceea Lucas Pasqualis din Ragusa în 1524 voia să înființeze în orașul său o tipografie „cu litere asemănătoare cu cele cu care începuseră să tipărească Țernoievicii“, adică literă venețiană, aceasta era deci obiect de export², ca și hîrtia. Hîrtia folosită la tipărirea cărților din Țara Românească, nu era adusă însă direct de la Veneția, cum am arătat mai sus, ci mai probabil prin mijlocirea Sibiului.

Totuși deosebirea hotărîtă între litera slavă folosită la Veneția (în *Ceaslovul* din 1512 și în tipăriaturile muntenegrene cu literă de origine venețiană) și litera slavă a tipăriaturilor muntene, dă de gîndit. Cum se poate ca această literă groasă și mare în comparație cu cea slavă venețiană, subțire și cu influențe ale alfabetului latin, să provină din același mediu meșteșugăresc? Cu dreptate spunea savantul bibliograf francez Émile Picot despre materialul tipografic din cărțile lui Macarie din Țara Românească: „Nu am îndrăzni să afirmăm că acesta (materialul tipografic) ar fi de origine venețiană“³. O comparație cu litera tipografiei slave chirilice din Cracovia, închisă din ordinul autorităților catolice la 1492, nu s-a făcut pînă acum dar ar putea da rezultate neașteptate. Despre această tipografie bibliografii ruși, I. Karataev și A.I. Sobolevski afirmă că imită, ca și litera tipografiilor muntene, literele manuscriselor slave ale vremii și după cel din urmă din acești învățați, anume aceea a manuscriselor slavo-române. În orice caz pînă acum nu se poate spune un cuvînt sigur asupra originilor venirii materialului tipogra-

¹ Cf. Emile Picot, *op. cit.*, p. 8.

² C. Jireček, *Geschichte des Serben*, vol. I, p. 237, nota 4.

³ Emile Picot, *op. cit.*, p. 14.

fic în Țara Românească. Între tipărirea unei cărți și începerea alteia va fi urmat o pauză lungă pentru lucrarea în lemn a noilor frontispicii și litere ornate, care diferă, cum am spus, de la carte la carte, din cauza uzării materialului¹. Așa se explică de ce în tipografia lui Macarie din Țara Românească sub patru domni, în cinci ani, nu s-au tipărit decât trei cărți. *Tetravanghelul* din 1512 este cunoscut în două ediții. Anume se cunoaște un exemplar de lux, în care hirtia este înlocuită cu pergamentul subțire, formatul paginii ceva mai mare, iar frontispiciile și literele inițiale ornate sînt vopsite cu mina în aur, carmin, albastru și verde peste cerneala tipografică. Cuvintele cu roșu tipografic sînt retușate cu mina². Nu este însă sigur dacă avem a face cu un tiraj de lux sau cu un unic exemplar prelucrat special. În adevăr acest exemplar găsit la Mănăstirea Bistrița în Oltenia și azi aflător la Muzeul de artă al R.P.R. din București, ar putea fi socotit ca exemplarul personal al lui Neagoe Basarab, așa cum crede N. Iorga³. Neagoe Basarab, fiul lui Pirvu Craiovescu, va fi depus acest prinos al meșterilor tipografi la mănăstirea părinților săi de la Bistrița.

În orice caz, luxul ornamental al tiparului lui Macarie, fără a ține seamă numai de exemplarul amintit al *Evangheliei*, este o dovadă despre patronajul domnesc acordat acestui meșteșug. Tiparnița era a domnului și cum spun epilogurile, era vorba de o operă de ridicare și înzestrare a bisericilor, deci nu de un atelier meșteșugăresc ridicat cu scopuri de ciștig. Cărțile socotim că nu se vindeau, ci se donau de domnie bisericilor, cheltuiala o suporta domnul, în realitate țara. În adevăr, nicăieri pe cărțile ce ne-au rămas din tipografia domnească nu se arată că vreuna ar fi fost cumpărată de vreo biserică, mănăstire sau persoană particulară de la tipografie, în schimb numeroase cărți de acest fel, dintre cărțile tipărite în Țara Românească și Moldova în secolele al XVI-XVII-lea, poartă indicația donației și donatorului în însemnări manuscrise. De asemenea domnii români, care făceau miluiri bisericilor ortodoxe din Transilvania, Bulgaria, Serbia, Ucraina, trimeau, desigur, în dar,

¹ Vezi mai sus p. 328.

² I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, t. I, p. 20.

³ N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, ed. II-a, p. 139.

alături de bani și scule, și cărțile lor în aceste țări, prin trimișii bisericilor respective care veneau cu acest scop în țară.

E posibil însă că pe vremea tipografiei lui Coresi și a continuatorilor săi din Brașov, când tipografia românească și slavo-română a devenit, din operă domnească, operă orășenească, cărțile să se fi vîndut ca orice produs al meseriașilor. De aceea, în epoca lui Coresi, scade și aspectul luxos al tiparului vechi, pentru ca, în vederea vînzării, producerea cărților să revină mai ieftin. S-a observat de altfel în general, în istoria tipografiei în secolele al XV-XVI-lea, în diferite țări, că cele mai vechi tipărituri sînt cele mai frumoase și mai luxoase, după care urmează o decădere a ornamentelor și frumuseții artei tipografiei, în vederea ieftinirii tiparului.¹

Nu numai luxul edițiilor, care cerea multă grijă și nici repetarea și modificarea tirajelor, explică numărul redus de cărți tipărite în vremea lui Macarie în Țara Românească. Trebuie să admitem că Macarie era singurul meșter tipograf, că nu avea alți meșteri și ajutoare de specialitate sub dînsul. Totuși în prefața *Octoihului* din Muntenegru, Macarie scrie în 1494: „am lucrat cu mîna“², expresie care a fost suprimată în epilogurile *Octoihului* muntean (1510) și al *Tetravangelului* din 1512, care reproduc acest epilog. S-ar putea crede deci că acum Macarie nu mai lucra cu mîinile, ci avea ucenici sub conducerea lui.

Acest Macarie trebuie să se fi bucurat de oarecare faimă în țară, ca un om chemat de domn, din țări îndepărtate. În orice caz, el nu poate fi identificat, cum a încercat Al. Odobescu, cu Macarie, ieromonahul care dăruia o vie Mănăstirii Govora la 1495³, deoarece se știe că în acel an Macarie tipograful se afla încă în Muntenegru și tocmai atunci tipărea *Psaltirea* pentru Gheorghe Țernoievici.

O identificare care a atras aprobarea mai multor cercetători este cea produsă tot de Al. Odobescu și admisă de

¹ Cf. observația lui C. Karadja, *Die erste rumänische Buchdrucker-kunst*, Berlin, 1940 (extras din *Geschichte der Buchdruckerkunst*), p.4.

² I. Karataev, *op. cit.*, p. 15.

³ Al. Odobescu, *op. cit.*, în *Revista Română*, 1 (1861), p. 825. Actul este publicat în colecția Acad. R.P.R., *Documente priv. ist. Rom.*, B., sec. XIII—XV, p. 230.

N. Iorga, É. Picot și alții¹, anume între Macarie tipograful și mitropolitul Ungrovlahiei din vremea lui Neagoe Basarab, care se numea tot Macarie. Dar identitatea numelui, cînd e vorba de un nume monastic așa de răspîndit, nu poate constitui o dovadă. E puțin probabil ca ierarhia bisericii Țării Românești, episcopii și egumenii marilor mănăstiri, legați de marea boierime, să fi cedat locul unui meșter tipograf. Nu erau încă vremurile lui Antim Ivireanu. De altfel viața lui Nifon patriarhul, scrisă de un contemporan, afirmă că primul fapt al domniei lui Neagoe a fost numirea ca mitropolit a lui Macarie, despre care nu spune că fusese meșter tipograf². Totuși, la 25 iunie 1512, în postfața *Tetravanghelului*, cinci luni după urcarea la scaun a lui Neagoe, Macarie tipograful era tot ieromonah, pe cînd numirea în scaunul vacant al mitropoliei trebuie să fi avut loc, pentru asigurarea unui sprijin moral, chiar la urcarea în scaun.

De curînd istoricul Radojičić a încercat o nouă identificare între Macarie tipograful și alt Macarie al vremii, anume Macarie egumenul mănăstirii sîrbești Hilandari de la Muntele Athos, între 1525 și 1533. Acest Macarie a călătorit în această calitate în Țara Românească și în Moldova (sub Radu de la Afumați și Petru Rareș) pentru milostenii și a tradus, desigur din grecește, o *Cosmografie* (geografie), în care se vorbește de Dacia „și hotarele ei”. Dacia, zice această *Cosmografie*, se află între Rusia Mică, Hațegul (Hațeg) „țara numită Germania, care este Ungaria”. Sint amintite „Moldovalahia și Ungrovalahia”, „Mizia de Sus”, „țara lui Crnojević”, „Dacia Mediterana este astăzi numită Hațeg și Erdelj și Mukać, pînă la riul Tisa”. O provincie a ei se numește acum Mehadia și se întinde pînă la riul Olt. Textul este în sirba medievală³. Acest text incurcat și necorectat de traducător, care, ca un cunoscător al locurilor, ar fi putut s-o facă, nu indică pe Macarie tipograful. Ieromonahul care trăise în Veneția, ar fi putut alege un text

¹ Al. Odobescu, *op. cit.*, p. 821—823; N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I, ed. II-a, p. 140; E. Picot, *op. cit.*, p. 15.

² *Viața și traiul sfintului Nifon*, București, 1937, p. 18.

³ George Radojičić, *Srpsko rumunski odnosi XIV—XVII veka* (Relații sîrbo-române în veacurile XIV—XVII), Novi Sad, 1956, p. 20—21.

mai bun și nu pare să fi știut grecește. De altfel asemenea identificări de persoane bazate numai pe nume nu au nici o probabilitate de autenticitate.

În ceea ce ne privește, sintem de părere că, scurt timp după terminarea tipăririi *Evangeliei* (1512), meșterul Macarie va fi murit în Țara Românească. Numai așa se explică încetarea activității tipografiei sub Neagoe Basarab, domn iubitor de cultură. Dacă Macarie ar fi ajuns mitropolit, ar fi putut pregăti ucenici pentru continuarea operei lui; cit despre plecarea lui la Athos, domnul care-l angajase, nu i-ar fi îngăduit-o.

Răsunetul și continuarea Tipografiei lui Macarie. Tipografia înființată de domnii Țării Românești avea de scop întărirea bisericii ortodoxe din această țară, care devenise sprijinul centralizării monarhice. Cărțile bisericești slave nu se adresau însă numai românilor din Țara Românească, ci tuturor celor care foloseau slava bisericească: românii din Transilvania și Moldova, sîrbii, bulgarii și rușii. Circulația cărților tipărite de Macarie în țara noastră se poate urmări sub forma exemplarelor rămase în diferite centre, cit și prin manuscrise copiate după aceste cărți și de asemenea prin ediții ulterioare care reproduc pe ale lui Macarie.

Am arătat că exemplarul *Liturghierului* din 1508 azi la Biblioteca Arhiepiscopiei din Sibiu provine din biserica de la Alun, sat de lângă Hunedoara.

Cărțile lui Macarie din Țara Românească au circulat și în Moldova; un exemplar al *Evangeliei* slave din 1512, azi la biblioteca din Filipopol, provine de la o biserică Sf. Paraschiva din Moldova, poate cea de la Roman.¹

În R.P.F. Iugoslavia s-au aflat mai multe exemplare ale *Evangeliei* tipărite sub patronajul lui Neagoe Basarab în 1512, astfel un exemplar se află la biblioteca din Belgrad, venit dintr-o biserică sirbească², altul la Mănăstirea Opopo de la Frușca Gora. De asemenea în R.P. Bulgaria se află un exemplar la biblioteca din Sofia³, provenind dintr-o biserică bulgară, ceea ce arată larga răspîndire a acestei

¹ P.P. Panaitescu, *Octoihul lui Macarie*, p. 537, nota 1.

² Vezi mai sus p. 276.

³ I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*, t. I, p. 21 și t. IV, p. 167.

cărți la slavii de sud. E de observat că între cărțile tipărite în Muntenegru pentru slavii de sud de către Macarie, nu se aflau nici *Evanghelia*, nici *Liturghierul*, cele două cărți fundamentale ale bisericii și prima lor apariție în limba slavă pentru toți cei care foloseau limba slavă bisericească, datează de la lucrările lui Macarie din Țara Românească. De aceea *Tetravanghelul* lui Neagoe Basarab din 1512 a fost reeditat la Belgrad în 1552 de cneazul Radnișa Dmitrovici și de orășeanul din Dubrovnik (Raguza), Troian Gundolici, tipograf fiind meșterul ieromonah Mardarie de la Mănăstirea Mirkșă, „lingă Muntele Negru“. Acest *Tetravanghel* reproduce întru totul pe cel muntean, din 1512, pînă și stema Țării Românești de pe această carte este reprodușă¹. E o întrebare dacă reproducerea stemei este o simplă imitare mecanică a modelului sau înseamnă un patronaj, un ajutor bănesc dat de domnul de atunci al Țării Românești, Mircea Ciobanul, pentru tipărirea cărții și aducerea unui număr de exemplare în țara sa². Același *Tetravanghel* a fost încă o dată reeditat, pagină cu pagină și rînd cu rînd la fel, în 1562, de același meșter tipograf ieromonahul Mardarie de la Mănăstirea Mirkșă, „la picioarele Muntelui Negru“, dar fără stema Țării Românești. Acesta este meșterul de care am vorbit, care declară că a lucrat „cu mina aceste slove din fier și aramă și din altele, cu mare trudă și năzuință“³, deci a lucrat și literele, ceea ce ne deschide perspective și în privința lucrărilor pe care eventual ar fi putut să le facă și Macarie în Țara Românească. Totuși literele sînt în cea mai mare parte aceleași sau imitate după acelea din tipografia din Belgrad de la 1552. Un exemplar al acestei a treia ediții a *Evangheliei* lui Neagoe Basarab a fost găsit de noi la fosta bibliotecă de la Blaj, împreună cu alte cărți care provin din vechea bibliotecă a mitropoliei românești de la Alba Iulia din vremea mitropolitului Sava Brancovici⁴. Așadar aceste cărți slave continuă o operă destinată în comun pentru români și pentru slavii de sud.

¹ I. Karataev, *op. cit.*, p. 89—92; Bianu și Hodoș, *op. cit.*, t. I, p. 20—21.

² O foaie din *Evanghelia* din Belgrad în Biblioteca Acad. R.P.R., C.V. 3.

³ I. Karataev, *op. cit.*, p. 106, 108.

⁴ Se află azi la Biblioteca Universității din Cluj.

Pe lângă răspîndirea cărților tipărite de Macarie în alte țări a existat o acțiune de reproducere a acestor cărți din Țara Românească. Cărțile acestea se vede că nu au fost publicate într-un număr mare de exemplare; ajunse la biserică și mănăstiri circulația lor a încetat și nevoia cărților de cult a continuat. Așa se explică de ce în lipsa unor noi ediții, s-a purces la copierea cărților tipărite cu mîna, așa că avem o serie de manuscrise slave, unele cu un secol și jumătate ulterioare tipăriturilor, care reproduc cărțile imprimare.

Am vorbit cu alt prilej de manuscrisul slav nr. 503 al Academiei R.P.R., care este o copie a *Evanghelici* din 1512. Acest manuscris, după slovă, datează din veacul al XVII-lea¹.

Alte copii de mîna ale *Liturghierului* lui Macarie sînt manuscrisele slave nr. 228 și 651 ale Academiei R.P.R. Cel dintîi este din secolul al XVI-lea și provine de la Mănăstirea Bistrița din Oltenia. Prezintă prea puține deosebiri față de textul *Liturghierului* tipărit².

Manuscrisul slav nr. 651 din aceeași bibliotecă este un manuscris de lux scris la 1653—1654 din porunca lui Matei Basarab (portretul lui se află pictat în miniatură pe acest manuscris). Copistul și-a permis unele libertăți față de modelul său, adăugînd în anexe unele rugăciuni și slujbe și suprimînd altele, dar reproducînd în cele mai multe părți textul tipărit la 1508 (și cu cuvîntul introductiv al lui Vasile cel Mare adresat preoților).

Cît privește cărțile tipărite publicate în Țara Românească, am arătat că cele mai multe, tipărite în veacul al XVI-lea, chiar cele tipărite la Brașov de diaconul Coresi, reproduc frontispicii și litere ornate după cărțile lui Macarie de la începutul veacului al XVI-lea. S-a creat astfel o tradiție a artei tipografice româno-slave, începînd cu tipăriturile lui Macarie.

Liturghierul slavonesc tipărit probabil la Brașov pe la 1570 se datorește diaconului Coresi după cum rezultă din litera identică cu aceea a altor tipărituri ale acestui meșter datînd din anul 1570. Această carte reproduce aproape

¹ Cf. P.P. Panaitescu (Al. Grecu), *Contribuții la începuturile tipografiei slave în Țara Românească*, în *Studii și cercetări de bibliologie*, vol. I, 1955, p. 233—238.

² Vezi mai sus, în partea întîi a prezentului studiu, p. 10.

cuvint cu cuvint textul *Liturghierului* lui Macarie din 1508. Din exemplarul unic cunoscut pînă acum lipsește începutul, care trebuia să cuprindă cuvîntul lui Vasile cel Mare către preoți, restul este absolut identic ca text și ca limbă. Ornamentele de frontispicii imită pe cele din tipăritura lui Macarie, de observat însă că frontispiciul cu stema Țării Românești lipsește în cartea tipărită de Coresi, probabil pentru că această carte a fost tipărită la Brașov, sub altă conducere și fără contribuția bănească a domnului Țării Românești. Astfel la f. 3 recto a caietului 4 în locul frontispiciului cu stemă, care se afla în locul respectiv al textului din *Liturghierul* lui Macarie (începerea Liturghiei lui Ioan Gură de Aur), în *Liturghierul* lui Coresi se întilnește ornamentul simplu și negru, reprodus și în *Slujebnicul* slavonesc fără dată (datat de pe la 1588)¹. Cu aceste deosebiri minime, avem de-a face cu reeditarea *Liturghierului* lui Macarie cu vreo șaiszeci de ani mai tîrziu. Cum am spus, cărțile tipografiei lui Coresi, avînd la bază autoritatea municipală, sînt tot mai puțin luxoase decît cărțile domnești din tipografia condusă de Macarie la începutul veacului, în special în privința inițialelor ornate.²

Și *Liturghierul* slavonesc din 1588 tipărit la Brașov de Șerban Coresi, pe care n-am avut posibilitatea să-l studiez mai de aproape, este evident o reeditare a *Liturghierului* lui Macarie din 1508, descrierea din *Bibliografia românească veche* spune: „Capitolele sînt dispuse în același fel ca în acel *Liturghier*: (cel din 1508)³. Este deci probabil încă o reeditare a *Liturghierului* lui Macarie.

În privința reeditării celorlalte două cărți ieșite din tipografia lui Macarie din Țara Românească, *Octoihul* din 1510 și *Tetravanghul* din 1512, o comparație foarte atentă, pasaj cu pasaj, cu celelalte octoihuri și evanghelii slavoromâne tipărite în secolul al XVI-lea rămîne să se facă, pentru a se vedea relațiile lor cu primele ediții ale acestei

¹ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, t. I, p. 101. Aceasta arată, ca și alte apropieri tehnice, că *Slujebnicul* fără dată, datat aproximativ de *Bibliografie* pe la 1588 este o carte coresiană și datează mai degrabă de pe la 1570.

² Descrierea *Liturghierului* lui Coresi, I. Bianu și D. Simonescu, *Bibliografia românească veche*, t. IV, p. 11—12. Am putut cerceta exemplarul din Biblioteca Academiei R.P.R., C.V. nr. 32 A.

³ I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*, I, p. 99.

cărți din Țara Românească, deoarece planul și forma *Octoihului* și a *Evangheliei* sint, în genere, în această epocă, mai consecvente și mai unitare decît ale *Liturghierului*, care prezintă aspecte diferite în prirbța rugăciunilor anexate la urmă. De aceea, în general voi nd, e mai greu de știut dacă o anume *Evanghelie (Tetravanghel)* e copia alteia sau reproduce un manuscris oarecare.

În privința *Octoihului*, încă din 1933, D. Mazilu a emis părerea că *Octoihul* slav tipărit de diaconul Coresi la 1557 în Brașov ar fi o reeditare întocmai a *Octoihului* lui Macarie din 1510.¹ La data apariției studiului amintit nu se cunoștea încă nici un exemplar al *Octoihului* lui Macarie aflător în țară. Descoperirea exemplarului din biblioteca din Blaj a ușurat comparația.² Din comparația ce am făcut între *Octoihul* lui Macarie și al lui Coresi³, ni se confirmă identitatea celor două texte. Ca și *Octoihul* lui Macarie, cel din Brașov este format din două părți, o primă parte de *Octoih mare*, care cuprinde cîntările pe toate zilele săptămîinii, alta de *Octoih mic*, care urmează după aceasta, cuprinde cîntările numai pe zilele de duminică și de sîmbătă, la utrenie, vecernia mică și cea mare, pentru glasurile 2—8, dar fără celelalte zile ale săptămîinii. Deosebirea între cele două cărți stă în aceea că în *Octoihul* lui Macarie, în partea întii, toate cîntările pentru zilele săptămîinii sint cele de la glasul 1, pe cînd partea întii din *Octoihul* lui Coresi cuprinde cîntările variate pentru fiecare zi, începînd cu glasul întii pentru duminică (partea aceasta lipsește), mergînd cu glasurile progresiv pe fiecare zi pînă sîmbătă, care cuprinde cîntările glasului 8 (glasul 7 nu figurează). Partea a doua, de *Octoih mic*, e la fel la ambele texte, probabil copiată în ediția lui Coresi după cea a lui Macarie, dar în anexe se adaugă în plus, în *Octoihul* lui Coresi din 1557, lista pasajelor din *Apostol* și *Evanghelie* de rostit în timpul

¹ D.R. Mazilu, *Diaconul Coresi*, Ploiești, 1933, p. 11—12. Descrierea *Octoihului* lui Coresi din 1557, la I. Bianu și D. Simonescu, *Bibliografia românească veche*, t. IV, p. 3—6.

² P.P. Panaitescu, *Octoihul lui Macarie*, p. 528—532.

³ Am folosit unicul exemplar cunoscut al *Octoihului* lui Coresi (1557), aflător la Biblioteca Academiei R.P.R., sub cota C.V. nr. 9 A. Descrierea din *Bibliografia* amintită e prea sumară.

săptămîinii și a celor 11 *Evanghelii* ale invierii, care lipsesc în ediția lui Macarie.¹

În ceea ce privește *Tetravanghelul*, același studiu an intit al lui D. Mazilu a arătat că cele trei *Evanghelii* slave din 1562, 1579 și 1583, toate trei tipărite de diaconul Coresi (cele două din urmă împreună cu meșterul Mănăilă), sînt foarte probabil, cu mici inovații, reproduceri după *Tetravanghelul* lui Macarie din 1512².

E mai greu să ne pronunțăm asupra afirmației aceluiași cercetător, după care și *Evanghelia românească* tipărită de diaconul Coresi la Brașov la 1561 ar fi o traducere românească după textul slav al *Tetravanghelului* lui Macarie din 1512³. În orice caz frontispiciile din fruntea fiecăreia din ce e patru *Evanghelii* imită pe cele din cartea slavă tipărită de Macarie.⁴

Toate aceste fapte, deși nu sînt încă definitiv studiate, căci o cercetare a istoriei tipografiei slavo-române în secolul al XVI-lea după Macarie nu-și are locul în acest studiu, arată că a existat o continuitate între tipografia lui Macarie și întreaga operă tipografică, atît cea din Țara Românească cît și cea de la Brașov, în tot secolul al XVI-lea. Cărțile lui Macarie au fost reeditate, poate chiar traduse în românește, ornamentele, stilul artei tipografice a fost păstrat și continuat.

C o n c l u z i i. *Liturghierul* lui Macarie din 1508 (ca și *Tetravanghelul* din 1512, cartea fundamentală a bisericii) a fost o carte vie care a stat la baza slujbei religioase în Țara Românească și în Transilvania (pentru Moldova nu avem pînă acum indicații), pînă la introducerea limbii române în biserică. Prin reeditările și copierile sale, el a avut o vastă răspîndire în timp și în spațiu, ca o operă de cultură de la începuturile scrisului tipărit. Nu a fost numai o carte de interes bibliografic, o frumoasă alcătuire a artei

¹ Cît privește *Octoiul* slavonesc al lui Coresi din 1574, acesta este un octoi mare, deci nu se potrivește cu cel din 1510. Cf. I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*, I, p. 56—63.

² D. Mazilu, *op. cit.*, p. 42—46. Descrierea celor trei *Evanghelii*, la I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*, I, p. 46—49, 73—75 și 99.

³ I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*, t. I, p. 43—46. Cf. D. Mazilu, *op. cit.*, p. 44—46.

⁴ I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*, I, p. 99.

tipografice, rămasă o raritate căutată de bibliofili, ci mereu răspîdită, copiată și reeditată la tipar, ea a jucat un rol important în istoria culturii noastre în epoca feudală. Pînă în satele transilvănene, în bisericile și schiturile din munți, a pătruns această carte și reproducerile ei ulterioare, și a fost de folos, timp de o sută de ani. Despre puține cărți din vechea noastră cultură se poate spune același lucru.

Pe lângă rolul fundamental jucat de cărțile lui Macarie în țară, unde au fost modelul artistic al întregii arte tipografice din secolul al XVI-lea, e de ținut în seamă și rolul lor ca elemente de legătură și apropiere cu țările slave ortodoxe, în special cu slavii de sud, sirbi și bulgari. Răspîndirea *Evangheliei* lui Macarie la aceste popoare, reeditarea de două ori a textului ei în Serbia în timpul secolului al XVI-lea, formează un capitol al unității culturale româno-slave în acea vreme, în care literatura slavă reunea într-o circulație neîntreruptă pe români și pe slavi. Toate aceste fapte fixează locul *Liturghierului* lui Macarie și în genere a operei sale de tipograf din Țara Românească, în istoria culturii feudale din sud-estul Europei.

Împlinirea a 450 de ani de la apariția celei dintii cărți tipărite în țara noastră a constituit prilejul de a se republica în reproducere întreg textul *Liturghierului* lui Macarie.

1958

II

ÎNCEPUTURILE LITERATURII ÎN LIMBA ROMÂNĂ

PROBLEMA ORIGINII LITERATURII ÎN LIMBA VULGARĂ

Problema originilor este întotdeauna în toate domeniile una din cele mai anevoioase și în general este ocolită de cercetătorii prudenți. În literatura noastră problema originilor în datele ei prime este a emănătoare cu aceea din literaturile apusene ale Europei, adică trecerea de la limba clasică, limba bisericii, la limba vulgară pentru expresia literară și științifică. Literaturile medievale erau dominate de concepția că ceea ce rămâne ca idee și ca formă veșnică, nu se poate exprima decât în câteva limbi, limbile clasice, pentru că aceste limbi sînt desăvîrșite ca struc tură, pe cînd limba vorbită de popor, limba vulgară, ar fi incompatibilă să îmbrace tot ceea ce este delicat, subtil și abstract. În Apus, limba latină era nu numai limba bisericii catolice, așa cum a rămas pînă astăzi, dar și a filozofiei, științei și literaturii. A trebuit să se facă o revoluție în spirite, ca să se poată admite mai întîi în literatura socotită ușoară, povestiri pentru femei, și în genere cea distractivă, apoi în cea mai înaltă, limba vulgară. Limba poporului a pătruns tîrziu de tot în filozofie și în știință, iar ca să intre în biserică, a trebuit o revoluție religioasă: Reforma, care a avut drept urmare mii de morți și o serie de războaie ce au ținut un veac și mai bine. Istoricii literari apuseni sînt de acord admițînd că originea literaturilor în limba națională — e vorba numai de cele beletristice — porcede de la nobilime, și anume este opera nobilimii provensale, care a înriurit apoi literatura franceză și cea italiană. Provența, regiune

de nobili bogați și puternici, a luat inițiativa acelei literaturi de povestiri eroice, epopei medievale, povestiri romanțate ale faptelor cavalerilor (*romans courtois*) care se citeau la castele și în „camerele femeilor“. Fără influența provençală nu se poate concepe opera revoluționară a lui Dănte în introducerea limbii naționale. Cu alte cuvinte, originea literaturii în limba națională se explică pe baze sociale. Literatura în limba latină era în genere opera clerului cult și a universităților, conduse și ele de clerici. Nobilimea era mai puțin cultă decît clerul și curțile regale; ea nu putea mînuî cu aceeași ușurință și nu putea înțelege limba lui Virgil, de aceea a creat o literatură pe seama ei, nu numai în privința fondului (eroism și aventuri erotice), dar și ca limbă, limba națională. Originea literaturii în limba națională în Apusul Europei, stă deci la intrarea clasei nobile în creația literară. Nu putem intra în amănunte în această chestiune care pentru scopul urmărit de noi este numai un punct de plecare, așa că ne-am mulțumit să schițăm problema pentru Apus în formă foarte generală¹.

În literatura română există desigur aceeași problemă. Și la noi a existat o literatură în limba „clasică“, limba bisericii, anume literatura slavonă, care însă la un moment dat a încetat și a făcut loc literaturii în limba „vulgară“, adică în românește. Bineînțeles, limba slavonă întrebuintată la noi, e vorba de limba traducerilor cărților sfinte de către Metodie și Chiril, un dialect macedonean al limbii bulgare, care în secolul al XV-lea se transformă sub influența elementelor medio-bulgare, nu are dreptul la calificativul de *clasică*, decît în calitatea ei de limbă sacră. Limba slavonă la noi n-a fost numai limba bisericii, ea a dat o literatură istorică: letopisețele Moldovei în limba slavonă, o literatură juridică; didactică: învățăturile lui Pseudo-Neagoe Basarab, și chiar versificată². Și la noi s-a produs

¹ Cf. pentru literatura provençală, A. Jeanroy, *La poésie épique des troubadours*, Paris, 1934; J. Anglade, *Histoire sommaire de la littérature méridionale au Moyen-Âge*, Paris, 1921. Pentru cea franceză, Gaston Paris, *Littérature française au Moyen Âge*, Paris, 1888; A. Jeanroy, *Les origines de la poésie lyrique en France*, Paris, 1889. Pentru cea italiană, A. Bartoli, *I primi due secoli della letteratura italiana*, Torino, 1880; G. Bertoni, *Il Duecento*, Roma, 1930.

² P.P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1929.

deci la un moment dat o revoluție în spirite, a venit o epocă în care oamenii au început a gândi altfel, au văzut că se poate și se cuvine a scrie românește, de unde pînă atunci credeau că nu se poate și nu se cuvine. Problema originilor stă deci în această transformare a cugetelor: cînd și de ce și sub ce înriuriri s-a produs ea?

Istoriile literaturii române admit în genere că de la biserică a pornit exemplul: primele traduceri ale cărților sfinte, la început izolate, chiar proscrise, au creat încetul cu încetul un curent literar și o dată cu acest curent în literatura bisericească se naște și un imbold pentru literatura profană, în special pentru cea istorică. Astfel, de la biserică ar purcede literatura noastră națională. În privința influențelor care au determinat trecerea literaturii bisericești de la limba slavonă la cea română, părerile sînt împărțite. Părerea mai veche a lui N. Iorga, împărtășită de Sextil Pușcariu, Al. Procopovici și J.A. Candrea¹, este că marea revoluție religioasă a husitismului a pătruns prin Maramureș la români și a determinat la începutul veacului al XV-lea începuturile literaturii în limba română. O. Densusianu și apoi Al. Rosetti sînt de părere că cele mai vechi texte bisericești în românește datează abia din veacul al XVI-lea și au fost rezultatul influenței reformei luterane, introduse în mijlocul pămîntului românesc de către sașii ardeleni.² Alte ipoteze demne de menționat sînt și acelea ale lui Ilie Bărbulescu: influența catolicismului, care, pentru motive de propagandă, îngăduia traducerea cărților bisericești în limba națională a fost determinată ca prima influență literară în limba națională la noi³, iar de curînd Milan Șesan și Ștefan Ciobanu au afirmat că o mișcare

¹ N. Iorga, *Istoria literaturii religioase* (Introducere la *Studii și documente*, VII), București, 1904, p. XVI—XLI (aici s-a emis întîia oară această ipoteză); Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. II, Sibiu, 1930, p. 62—73; Al. Procopovici, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, Suceava, 1937 (extras din *Făt frumos*, II); J.A. Candrea, *Psaltirea Scheiană*, 1, Introducerea, București, 1916, p. XLI—XVCII.

² O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, II, Paris, 1914, p. 8, și Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, p. 5—9.

³ Ilie Bărbulescu, *Cercetări istorico-filologice*, București, 1890, p. 7—26.

internă în biserica ortodoxă română din veacul al XV-lea, deci pateren și românesc, fără a mai alerga la influențe externe, a produs această schimbare.¹ Autorii acestei teorii nu arată de altfel cauzele sociale și intelectuale schimbate, care să fi necesitat părăsirea limbii slavone.

Credem că problema trebuia pusă pe alt teren și anume pe acela pe care a fost pusă pentru literaturile occidentale și că în acest chip vom dobândi rezultate neașteptate pentru istoriografia noastră literară. Fenomenele de istorie națională câștigă întotdeauna când sunt puse într-un cadru de istorie universală, iar analogiile istorice sunt întotdeauna instructive.

CELE MAI VECHI TEXTE ROMÂNEȘTI

Cele mai vechi texte românești sunt, precum se știe, manuscrisele care poartă numele date de cercetătorii zilelor noastre, *Psaltirea* și *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Scheiană*, *Codicele Hurmuzachi*, un grup de catehisme, plus alte câteva fragmente, toate texte bisericești. Am spus că asupra vechimei lor și a influențelor care le-au produs, părerile sunt împărțite. Sunt însă câteva fapte sigure: toate aceste texte sunt înrudite, limba, stilul lor arată un grup de traducători din slavonește, care lucrau în același timp, în aceeași regiune, sub aceeași influență. Deoarece „simbolul credinței“ din *Psaltirea Scheiană* nu este cel pravoslavnic, ci cuprinde pe filioque, iar catehismele românești, care fac parte din aceeași grupă de texte, sunt vădit de influență luterană, putem conchide că influența literară care a dat naștere acestor texte este *neortodoxă*. E vorba deci de o literatură pentru români, comandată de *eterodocși* și stînd sub influența lor directă. Fenomenul rotacismului, care se vede în aceste manuscrise, este o dovadă că au fost scrise în Maramureș sau Ardealul de nord, deci în regiuni unde nu românii erau stăpîni. Amestecați cu alte neamuri,

¹ Milan Șesan, *Originea și timpul primelor traduceri românești ale Sf. Scripturi*, Cernăuți, 1939; Șt. Ciobanu, *Inceputurile scrisului în limba română*, Acad. Rom., *Memoriile sect. literare*, XXIII, 1941; cf. și I. Nistor, *Cărțile liturgice din Bucovina și introducerea limbii române în biserică*, *ibidem*, tom. XXV, 1943.

care din punct de vedere politic stăteau pe o treaptă superioară, românii ardeleni au suferit în oarecare măsură influența lor. Totuși, ei n-au primit religia națiunilor dominante (luteranism la sași, calvinism la unguri), așa că putem spune că textele rotacizante reprezintă o influență străină, pe care biserica și neamul românesc n-a primit-o. Această constatare fixează locul acestor texte în literatura română: ele n-au putut crea un curent național de literatură română, pentru că românii l-au respins. E drept că între textele rotacizante și tipăriturile lui Coresi au existat legături și că tipografii de la Brașov au folosit aceste texte, modificând particularitățile dialectice. E locul să spunem aci în subsidiar că folosirea de către Coresi a traducerilor maramureșene este pentru noi o dovadă că primele traduceri românești ale cărților sfinte datează din secolul al XVI-lea sub influența luterană și nu din al XV-lea sub influența husită. În adevăr, editorii și tipografii din Brașov n-au putut face cercetări arhivalice ca să dezgroape manuscrisele uitate, vechi de un veac, părăsite de toată lumea și e logic să admitem că au continuat cu meșteșugul tiparului același curent început cu puțin înainte pe calea manuscriselor. Deosebiriile dintre limba tipăriturilor coresiene și aceea a textelor maramureșene se datoresc nu depărtării seculare în timp dintre ele, ci faptului că unele au fost alcătuite în nordul Ardealului în dialectul de acolo, iar tipăriturile l-au transpus în dialectul din sudul provinciei. Între centrele de traduceri maramureșene din nord și inițiativa de răspândire prin tipar din sud, trebuie în chip necesar să admitem o legătură.

Dar nici tipăriturile lui Coresi nu pot fi socotite ca stînd la începutul literaturii române. Lucrări *eretice* din punct de vedere românesc, ele n-au putut crea un curent de imitație. Nu de la acest model eretic s-a tras opera de traduceri ale cărților bisericesti din veacul al XVII-lea în Principatele Române. Cărțile lui Coresi n-au servit ca model, nici ca ajutor traducătorilor din Principate, din marea epocă a lui Vasile Lupu și Matei Basarab, și cu atît mai puțin lui Dosoftei și Antim Ivireanu, care probabil că nici nu le-au cunoscut. Nicăieri cărțile lui Coresi nu sînt citate, nici nu se poate dovedi folosirea lor în traducerile din Muntenia și Moldova. Dîmpotrivă, se poate

dovedi ușor că toate traduceriile lui Varlaam, Dosoftei, ca și ale școlii mai vechi de la curtea lui Matei-vodă, sînt traduceri executate direct după manuscrisele sau cărțile slavone și nu reproduceri sau prelucrări ale traducerilor tipărite în Ardeal în secolul al XVI-lea.¹ Între acestea din urmă și curentul de traduceri din Muntenia și Moldova este nu numai o prăpastie de un veac, dar și prăpastia deosebirii de credință. Prin nimic nu se poate face o legătură de cauză la efect între mișcarea de traduceri luterane și calvine pentru românii din Ardeal, mișcare care se termină printr-un insucces complet din punctul de vedere al credinței și între introducerea limbii române în biserica ortodoxă în veacul al XVII-lea. Adevărata introducere a limbii în biserică, adevăratul început al literaturii române este independent de mișcarea de traduceri din Ardeal din veacul al XVI-lea. Operele ieșite din influența luterană și calvină sînt un episod local și izolat în timp și în spațiu, voit de străini pentru români, care n-au creat un curent și nu pot sta la originea literaturii române. Începuturile literaturii române ca un curent continuu, trebuie să căutate abia în veacul al XVII-lea.

INTRODUCEREA LIMBII ROMÂNE ÎN BISERICĂ

Introducerea limbii române în biserica ortodoxă din Principate și din Ardeal în locul celei slavone se constată numai începînd din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Multă vreme s-a crezut că această mare operă națională se datorește lui Matei Basarab și Vasile Lupu, domnii luminați și protectori ai culturii pravoslavnice. Dar I. Bianu a arătat încă din 1904 că sub egida acestor domni s-au tipărit numai cărți românești de lectură pentru învățatura preoților: *Cazanii*, *Trebnicul*, acele cărți pe care și biserica catolică le admite în limba vulgară și nu cărțile fundamentale ale liturghiei: *Liturghierul* și *Sf. Scriptură*.² Cu acestea

¹ Chiar dacă am admite cu unii cercetători influența coresiană asupra *Cazaniilor* lui Varlaam, acest ajutor tehnic nu a putut fi cauza care a provocat literatura de traduceri în românește.

² I. Bianu, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor*, Acad. Rom., discurs de recepție, București, 1904.

nu se împlinește introducerea limbii naționale în biserici; abia la 1679 Dosoftei traduce *Liturghierul* și la 1688 frații Greceanu traduc pentru prima oară *Sf. Scriptură* în românește. Cu toate acestea, nici atunci introducerea limbii române în biserică nu e deplină, căci Antim Ivireanu, la 1700, tipărește la Mănăstirea Snagov o gramatică slavonă pentru preoți români¹. Așadar, în plină epocă brîncovească, victoria limbii române nu era încă un fapt împlinit. Introducerea limbii române în biserică este deci mult mai târzie decît se crede îndeobște; ea datează de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și de la începutul celui următor și s-a făcut, firește, treptat. Cîteva mărturisiri rămase neobservate de istorici, sînt decisive pentru această datare. Cea mai veche dovadă că se cînta Liturghia în românește în unele biserici, este totuși din vremea lui Vasile Lupu, cînd diaconul arab Paul de Alep, în amintirile sale de călătorie, spune că la 1653, la Mănăstirea Galata de lingă Iași, copiii de casă (paji) ai domnului cîntau, cînd vodă era de față, în cele două coruri de la strană, „în corul de la dreapta cîntau grecește și în cel de la stînga românește”². Dar aceasta nu înseamnă că liturghia propriu-zisă și cetirea Evangheliei se făcea în limba țării, căci e vorba numai de anumite cîntări. Dar opera de românizare a cultului nu era împlinită nici în vremea lui Brîncoveanu. Călătorul englez Chisthult spune la 1702 că în cele mai multe biserici muntene slujba e rostită în slavonește, iar după secretarul italian Del Chiaro, care scrie după 1716 și a cărui mărturie este foarte importantă: „Chiar în unele biserici din Țara Românească s-a adoptat limba română, despre care lucru eu mi-am arătat mirarea față de cițiva boieri, dar mi s-a răspuns că *acest abuz în cele religioase a fost introdus în zilele noastre* pentru că mulți preoți, cînd au fost hirotonisiți, nu știau altă

¹ Despre izvoarele și sensul acestei gramatici voi publica un studiu cu alt prilej cînd voi arăta că ea este o reproducere a *Gramaticii slave* a lui Meletie Smotricki din Evjia, 1619, reeditată la 1629 și 1648.

² Paul d'Alep, *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche*, ed. și traducere Vasile Radu. *Patrologia Orientalis*, XXII, Paris, 1927, p. 454. În traducerea E. Cioranu, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia*, București, 1900, p. 32, pasajul respectiv e trunchiat.

limbă decît cea românească.¹ Dimitrie Căntemir spune și el în aceeași epocă că adesea, în serile de iarnă, traducea bătrînului său părinte Constantin Căntemir (1685—1693), om fără știință de carte, pasaje din Sf. Scriptură slavonă în românește. Deci pe atunci la curtea domnească din Iași, la sfîrșitul veacului al XVII-lea, nu era nici un text românesc al Sf. Scripturi.² În Oltenia liturghia slavă se menține în biserică la 1726.³

Cînd Dosoftei, la 1679, publică la Iași primul Liturghier românesc, își dă seama că face operă de inovator și inițiator. Prefața la această carte decisivă pentru evoluția literaturii noastre bisericești arată temeiurile marelui reforme din Biserica română. Întîi sînt precedente: ortodoxia de origine greacă a îngăduit și în alte părți liturghia în limba națională, liturghia siriacă și cea armeană. În al doilea rînd, sînt citatele din epistola Sf. Pavel și din alte lucrări ale părinților bisericii, în slavă, greacă și latină, arătînd că e permisă liturghia în limba națională: „Dăci ceea ce s-pravoslavnicii întru totu și de va fi de elieneasca limbă totul nepartnici, pre limba sa să slujească Sf. Liturghie“. Apoi s-a cerut pentru biserica Moldovei dezlegare de la patriarhul Alexandriei, „luându de la Svinția sa voe, tîmplîndu-să în Iași Svinția sa, am tipărit această svintă carte“. Nevoia pentru popor și preoți de a avea liturghia într-o limbă pe înțeles este desigur și ea arătată, alături de aceste justificări canonice: „Să înțeliagă toți, carii nu-nțălegu sîrbește sau ellinește“⁴.

Deci se poate spune că prefața aceasta a lui Dosoftei din 1679 este prefața introducerii limbii române din biserică pentru că ea cuprinde dezlegarea pentru această reformă. Imediat după apariția *Liturghierului* lui Dosoftei la Iași,

¹ Del Chiaro, *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, București, 1914, p. 87—88. Preoții binecuvîntau mesele bisericești în slavonă, p. 44.

² D. Căntemir, *Vita Constantini Căntemirii*, ed. N. Iorga, Vălenii de Munte, 1923, p. 92. Tot Căntemir în *Descriptio Moldaviae*, p. 154, spune că la mitropolia din Iași și azi (la 1716), jumătate de liturghie era în slavonește, cealaltă jumătate în grecește.

³ N. Dobrescu, *Istoria bisericii în Oltenia*, p. 184.

⁴ I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 225 și pasajele adaose de Dosoftei în ediția *Liturghierului* din 1683, *ibidem*, I, p. 262.

apare și *Liturghierul* românesc din București, la 1680, tipărit din porunca lui Șerban Cantacuzino.¹ Reforma nu era totală: în același an apare și un *Liturghier* slavon la București.² Așadar, înainte de a stabili cauzele care au dus la introducerea limbii române în biserică, am fixat datele fenomenului. El începe în formă timidă prin cărți de lectură în mijlocul veacului al XVII-lea, ia formă hotărâtă prin traducerea Liturghiei, cu o prefață justificativă din punct de vedere canonic al reformei (1679) și nu este o operă împlinită decât la începutul veacului al XVIII-lea. Este așadar o reformă pe care cu drept cuvânt o putem numi în istoria culturii noastre tîrzie, precedată de alte fenomene culturale, care au putut-o influența.

LITERATURA ISTORICĂ A PRECEDAT PE CEA BISERICESCĂ

În genere, în istoriile literaturii române, capitolul privitor la literatura bisericească precede pe cel închinat cronicarilor, adică începuturile literaturii istorice. Această așezare a materiei provine din ideea preconceptută că originile literaturii române se trag de la biserică, dar la o mai atentă cercetare a faptelor se vede ușor că ea nu este îndreptățită.

În *epoca slavonă* a literaturii noastre, în veacurile al XV-lea și al XVI-lea, producția literară e dominată de două genuri, cel religios și cel istoric. Dar pe cînd literatura religioasă ortodoxă la români, prin natura ei este lipsită de originalitate, mulțumindu-se cu reproducerea textelor slave, traduse din grecește în Bulgaria și Serbia, cea istorică reprezintă o sforțare originală de a pune în scris faptele de seamă ale voievozilor. Noi n-am avut teologi medievali. Românii, popor prea modest și cuviincios, n-au cutezat a se înălța cu gîndul pînă la legile lui Dumnezeu și au primit supuși și respectuoși cuvîntul bisericii venit de la Bizanț prin mijlocire slavă. Dar istorici în limba slavonă am avut în Moldova și poate și în Țara Românească (dacă începuturile cronicii muntene, păstrate azi în mai multe compilații

¹ *Idem* I, p. 229—237.

² *Ibidem*.

românești au fost, cum se pare, alcătuite la început în slavonește).

Prima cronică în limba română este aceea a lui Mihai Viteazul (intercalată în compilația lui Stoica Ludescu). Această cronică este vădit, după limbă, o operă originală nu o traducere.¹ Ea are particularitatea de a fi, nu o cronică a domnului, ci a familiei boierești a Buzeștilor olteni, ce apare pe primul plan în toată lucrarea aceasta plină de viață și de pasiune. Cronicarul face chiar rezerve asupra lui Mihai Vodă, când marele domn cutează să nu asculte de sfatul Buzeștilor: „Mihai-Vodă își înalță mintea de sfatul cel neînțelept“². Este deci o operă istorică românească din jurul anului 1600. Tot în Țara Românească iese la iveală *Cronograful* lui Mihai Moxa scris la 1620³, o traducere după cronică medio-bulgară a lui Manasse și după cronică bulgară din veacul al XV-lea descoperită de I. Bogdan, cu modificări și adausuri la sfârșit, privitoare la istoria românilor⁴ (Moxa omite din izvorul său, cronică bulgară, retragerea lui Mircea după lupta de la Rovine și amănuntul că Baiazid a lăsat garnizoane în Țara Românească).

În Moldova, după mărturia lui Miron Costin, cel mai vechi cronicar al țării, care scrie românește, a fost Eustratie logofătul al treilea: „Istoricul cel dintii, Istrate logofătul al treilea; avem și al doilea după dînsul, pe Ureche vornicul“⁵. Eustratie a ocupat funcția aceasta înainte de domnia lui Vasile Lupu și a mai trăit fără slujbă sub acest domn. Este autorul unei traduceri a Pravilelor din neogreacă (1632), iar letopisețul său în formă originală s-a pierdut.⁶ Dar este

¹ N. Iorga, *Cronicile muntene*, Analele Acad. Rom., ser. II, XXI, 1889, p. 10—11.

² *Cronica anonimă a Țării Românești*, ed. Ioanid, *Istoria Țerrei Românești*, București, 1858, p. 66.

³ Publicat de Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, București, 1878, p. 313—406.

⁴ Pentru izvoarele lui Moxa: I. Bogdan, *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung*, *Archiv für slavische Philologie*, XII, 1890, p. 481—536, unde se publică și cronică bulgară folosită de Moxa.

⁵ M. Costin, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească*, ed. P.P. Panaitescu, Acad. Rom., X, 1929, p. 88.

⁶ Despre Eustratie, cf. C.A. Stoide, *Contribuții la biografia lui Eustratie logofătul*, în *Arhiva* (Iași), XL, 1933, p. 123—127 și XLI, 1934, p. 2—12.

clar, pe baza acestei afirmații a lui Miron Costin, că vechiul „letopiseț moldovenesc“, folosit ca izvor de Grigore Ureche, este opera predecesorului său Eustratie. Deoarece Ureche lucrează ca un compiler, nu este greu de aflat care sînt pasajele din cronica lui culese din vechiul letopiseț moldovenesc al lui Eustratie (aceste pasaje sînt indicate în genere astfel: „spune letopisețul nostru cel moldovenesc...“¹. Cronica lui Eustratie apare ca o scriere istorică independentă de vreun partid sau domnitor, o traducere a vechilor anale slavone, cu adausuri din legende: minunile sfîntului Procopie și ale sfîntului Dimitrie².

Grigore Ureche el însuși moare la 1647 și a scris probabil cronica sa pe la începutul domniei lui Vasile Lupu, iar Eustratie, care este mai vechi decît dînsul, trebuie s-o fi scris pe a lui pe la 1625—1630.

Din aceste fapte amintite pe scurt, rezultă o concluzie interesantă: *istoriografia în limba română a precedat cu aproape un veac introducerea limbii române în Biserică*. Dacă ținem seamă de faptul că prima cronică românească cunoscută, aceea a lui Mihai Viteazul, apare la 1600, iar introducerea limbii naționale în biserică se face abia la sfîrșitul veacului, avem o distanță de un veac între aceste două fenomene literare. Este deci greșită părerea că literatura română purcede de la biserică, căci literatura bisericească în limba română a fost precedată de genul istoric. Acestui gen îi revine întîietatea în privința originilor literaturii noastre; literatura română purcede de la istorie, adică de la slăvirea faptelor trecutului românesc. Foarte instructiv și elocvent este faptul că în cronica lui Miron Costin, care reprezintă la 1675 apogeul școlii cronicarilor, atunci cînd autorul citează pasaje din Sf. Scriptură, o face în limba slavonă, pentru că nu cunoștea nici o traducere românească.

Așadar, dacă vrem să punem corect problema originilor, trebuie să ne întrebăm care este originea literaturii istorice românești, sub ce influențe sau în legătură cu ce transformări interne, românii, care scriau pînă atunci faptele trecutului în slavonește, au început deodată să le scrie româ-

¹ Gr. Ureche, *Cronica*, ed. C. Giurescu (*Letopisețul țării Moldovei de la Aron Vodă*), București, 1916.

² *Ibidem*, p. 65 și 81.

nește. Chestiunea introducerii limbii române în istoriografie este tot așa de interesantă ca și aceea a introducerii acestei limbi în biserică. Nu putem prețui prea puțin această problemă, căci nașterea literaturii istorice în limba română a fost o revoluție, întocmai ca și aceea a nașterii literaturii religioase românești. În secolele al XV-lea și al XVI-lea se socotea că numai limba slavonă, limba clasică a bisericii, poate cuprinde laudele domnilor dreptcredincioși apărători ai bisericii, deși scrisori particulare, instrucțiuni de soli și socoteli, ca și alte materiale, mai puțin eterne ca istoria domnilor și cartea bisericii, se scriau în limba română. Ce s-a întâmplat ca scriitorii să aibă deodată curajul de a scrie românește, în limba „mișeilor“, faptele cele veșnice ale veacurilor? A fost hotărîtor un model străin, exemplul și influența altor țări, cu istoriografie în limba națională sau lucrul se datorește unui imbold intern?

ORIGINILE LITERATURII ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Cele mai vechi cronică românești sînt cele slavone din Moldova. Aceste cronică moldovenești sînt destul de numeroase; pentru veacul al XV-lea avem cele două versiuni numite de editorul lor Letopisețul de la Bistrița și de la Putna, deși denumirea nu e deplin justificată. Din cercetarea lor atentă (pasaje identice ca formă de expresie în slavonește) rezultă că ele derivă dintr-un letopiseț comun. Tot de la acest letopiseț comun derivă și formele străine ale letopisețului moldovenesc: letopisețul anonim rusesc (la sfîrșitul cronicii Voskresenskaia), cronică Moldo-Polonă și cea a lui Ștefan cel Mare sau Moldo-Germană, versiuni alcătuite pentru informarea străinătății.¹ Letopisețul comun din care derivă toate aceste versiuni a fost scris în vremea lui Ștefan cel Mare, ca rezultat al faptelor mărețe ale acestui domnitor, ce nu se cuveneau să fie lăsate uitării. Știrile din letopiseț, privitoare la istoria Moldovei dinaintea domniei lui Ștefan, sînt ne-

¹ Ediții: I. Bogdan, *Cronicile moldovenești pînă la Ureche*, București, 1891; *idem*, *Cronică inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895; *idem*, *Letopisețul lui Azarie*, Acad. Rom., sect. Ist. Mem., ser. II, XXXI, 1909; O. Górká, *Cronică epocii lui Ștefan cel Mare*, București, 1937 și I.C. Chițimia, *Cronică lui Ștefan cel Mare*, ed. Casa Școalelor, Buc., 1942.

precise, scurte și adeseori cu date greșite. Alcătuirea letopisețului domnesc din veacul al XV-lea s-a făcut la curtea domnească. Nu numai pasajul despre un cutremur „cînd ședea domnul la prînz“ (deci autorul era la curte), ci și anume date și amănunte precise despre lupte și legăturile diplomatice cu vecinii arată că autorul era din anturajul domnului și nu izolat într-o mănăstire în munți.¹ Letopisețul slavon al lui Ștefan cel Mare este deci un *letopiseț domnesc*, o operă oficială.

În veacul al XVI-lea, letopisețul domnesc este continuat prin cronică lui Macarie, episcop de Roman, a lui Eftimie, egumenul de la Căpriană și Azarie călugărul, care sînt din punct de vedere stilistic mai complicate, sub influența versiunii medio-bulgare a cronicii lui Manasse. Aceste opere nu mai sînt anonime ca cele din veacul precedent, dar în privința inspirației lor domnești nu se deosebesc de acelea. Macarie scrie din porunca lui Petru Rareș, Eftimie din a lui Alexandru Lăpușneanu și Azarie își pune pana în serviciul lui Petru Șchiopul. Sînt toți clerici, scriitori oficiali, operele lor sînt letopisețele domnești.²

Întreaga istoriografie slavonă din Moldova (pe cea munteană n-o cunoaștem) este deci o istoriografie domnească, oficială, pornind din inițiativa și sub directa supraveghere a curții voievodale.

Cu totul altfel se prezintă, în această privință, literatura istorică în limba română, care începe de la 1600, atît cea munteană, cît și cea moldovenească. Am arătat cum

¹ Studii critice asupra cronicilor: I. Bogdan în introducerile la edițiile citate; N. Iorga, *Istoria literaturii române*, ed. II-a, I, București, 1925, p. 129—130; și I. Vlădescu, *Izvoarele istoriei Românilor. Letopisețul de la Bistrița și Letopisețul de la Putna*, București, 1924; I. Bogdan, *Cronicile inedite (Letopisețul de la Bistrița)*, p. 43: „Fost-au un mare cutremur peste tot pămîntul, pe vremea cînd domnul ședea la prînz“, cf. amănunte diplomatice la p. 55 și militare la p. 59.

² Pentru Macarie: „Să ne silim dar și noi, după puțințele noastre, a duce mai departe șirul povestirii... ca să împlinim domneștile porunci ale strălucitului... Petru Voevod“, I. Bogdan, *Cronicile moldovenești*, p. 198; pentru Eftimie: „Cele ce s-a întîmplat de aci înainte evlaviosul Ion Alexandru Voevod mi-a poruncit mie ieromonahului Eftimie... a le scrie pe scurt“ (*Ibidem*, p. 212); pentru Azarie: „Mă voi sili și eu... a merge mai departe și a împlini poruncă domnească, adecă a lui Petru al doilea (Șchiopul), cucernicul domn“ (I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, p. 146).

„cronica lui Mihai Viteazul“ este în realitate cronica boierilor Buzești, proslăvind acest neam boieresc și criticînd pe însuși Mihai-Vodă, cînd acesta nu e de acord cu Buzeștii. La fel, în Moldova, cronica lui Eustratie și aceea a lui Ureche, care-l copiază, sînt cronici caracteristice boierești, nu numai pentru că autorii lor sînt boieri, care nu scriu din porunca nimănui, dar și ca spirit. La fiecare pagină aproape răsare spiritul aristocratic, infierînd puterea abuzivă a domnilor celor răi, apărînd pe boierii socotiți ca stîlpii țării. Petru Șchiopul este lăudat de Ureche pentru că nu ieșea din cuvîntul boierilor, uciderea lui Ștefan Rareș e aprobată de același cronicar pentru că se purta rău cu boierii. Pentru Ureche idealul unui stat este democrația șleahței polone, în care nobilii guvernează, iar monarhul este ca o „matcă fără ac“.¹

Întreaga operă a cronicarilor noștri din veacul al XVII-lea este datorită boierilor, nu clericilor și inspirată din spirit boieresc. În această privință, cronica lui Miron Costin este cea mai caracteristică; el este un boier mîndru, care crede în boierime, singura menită, prin superioritatea ei de cultură și de avere să conducă țara. Domnii pentru el sînt instrumentele sau cel mult emanația trecătoare și schimbătoare a clasei boierești.² Același lucru se poate spune despre Neculce și despre cronicile de partide boierești din Muntenia: cronica Bălenilor, a Cantacuzinilor, cronica Bălăcenească.

Între istoriografia slavonă din veacurile al XV-lea și al XVI-lea și cea românească din al XVII-lea, deosebirea nu este numai de limbă, ci și prin faptul că una este a domniei, cealaltă a nobilimii. Aci stă și cauza introducerii limbii române în istoriografie, căci nu poate fi o simplă coincidență în schimbarea limbii de expresie, îndată ce meșteșugul istoricesc trece din mîna domniei și a clerului în cea a boierilor. Domnii din secolele al XV-lea și al XVI-lea aveau o cancelarie cu gramatici de slavonie, erau ei înșiși știutori de slavonește (Ștefan cel Mare se adresează în slavonește solului polon Firley, care în raportul său reproduce textual

¹ Pentru ideile politico-sociale ale lui Ureche, P.P. Panaitescu, *Influența polonă în opera cronicarilor Ureche și Miron Costin*, Acad. Rom., București, 1925.

² Cf. *Ibidem*.

convorbirea cu marele domn).¹ Boierii însă reprezentau o treaptă mai de jos a culturii, cei mai mulți nu știau slavonește, mulți nici nu știau să scrie. Nici Costin postelnicul, tatăl lui Miron Costin, nici Constantin Cantemir, tatăl lui Dimitrie-Vodă, un bătrîn boier militar, ajuns domn la sfîrșitul vieții, nu știau carte, nici măcar să iscălească.² O istoriografie a boierilor pentru boieri nu putea fi în slavonește, ci numai în românește. Trecerea istoriografiei la boieri a însemnat în chip automat dezbrăcarea formelor slave și coborîrea la limba poporului. Era de așteptat de altfel ca istoria țării să constituie o nevoie sufletească pentru boieri, clasă militară, care cultiva exemplele eroice. Boierimea era o clasă nobilă întemeiată firește pe tradiția de familie, și cultul strămoșilor se concretiza pentru ea în scrierea istoriei. Dintre toate genurile literare, cel eroic al istoriei era cel mai apropiat de spiritul boierimii și de aceea ea a creat literatura cronicilor românești. *Originea literaturii istorice în limba română stă deci în intrarea unei noi clase sociale, la începutul veacului al XVII-lea, în literatură, clasă care a căutat o nouă formă de expresie potrivită cu gradul ei de cultură, adică limba națională.*

În această privință se poate face o analogie cu cele petrecute în Apus, așa cum le-am schițat la începutul acestui studiu: acolo literatura latină era a clerului și a curții regale; cînd nobilimea a început să creeze opere eroice și erotice, îndată latina a făcut loc limbii naționale. Așa s-a petrecut și la noi, cu deosebirile inerente mediului de cultură românesc. Cîtă vreme cultura literară a fost numai a curții domnești și a mănăstirilor, ea a rămas în slavonește; de îndată ce cercul literaturii s-a lărgit, cuprinzînd și pe boieri, a trebuit să se facă loc limbii poporului. Dar pentru a înțelege deplin chestiunea, rămînem datorii cu o explicație:

¹ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, București, 1919, II, p. 479.

² Pentru Costin postelnic: Acad. Rom., *Dezbateri*, XXXVII, 1915, p. 74—75. „Neștiind a scrie dumnealui postelnicul Costin, după învățătura dumisale, am scris eu numele dumisale, Ștefan biv logofăt“ (Zapis din 1630). Pentru C. Cantemir: I. Neculce, *Cronica*, ed. A. Procopovici, Craiova, 1936, p. 115.

de ce de la 1600 domnia n-a mai avut istoriografia ei, a renunțat la istoriografia oficială și de ce tocmai atunci începe cea boierească?

ISTORIOGRAFIA ȘI TRANSFORMAREA SOCIETĂȚII ȘI STATULUI ROMÂNESC ÎN VEACUL AL XVI-LEA

Principatele române, Moldova și Muntenia, sînt opera voievozilor. Cele două dinastii românești au ținut cu autoritatea lor, cu talentele militare și politice ale reprezentanților lor, unitatea țărilor și independența lor. Domnul era ereditar în familia sa, reprezenta puterea supremă, schimba pe sfetnici și pe dregători, stringea impozitele din țară, afară de moșiile imune (ohabnice), el era judecător și armata toată era a lui, căci „steagurile“ de adunare erau în cetățile domnești. Fără a nega puterea și rolul politic al boierimii în secolul al XV-lea putem spune totuși că rolul domnului era superior, pentru că exista o dinastie ereditară și pentru că puterea economică a domniei întrecea pe cea a boierimii. Cu venitul provenit din comerțul extern, domnia era mult mai bogată decît boierimea redusă la produsele agricole ale moșiilor. În secolul al XV-lea și în parte și în cel următor, citeva artere ale comerțului internațional *treceau peste pămîntul nostru*: cea mai importantă era calea ce pornea din Flandra și de la orașele hanseatice, de la Baltica prin Polonia la Lemberg. Acolo se întîlneau negustorii germani cu cei din răsărit; armeni, moldoveni, dar mai ales italieni. Aceștia erau cei mai mari capitaliști de la sfîrșitul Evului Mediu și aveau coloniile lor cu așezări comerciale importante în vremea lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare. Ei aduceau în schimbul mărfurilor locale, în special vite și a celor hanseatice (postavuri de Flandra), mărfuri „de peste mare“, aduse de caravane din Asia: piper, mirodenii, bumbac. *Drumul moldovenesc* a fost un mare drum de comerț al Evului Mediu.¹ Pe o scară ceva mai redusă, comerțul sașilor din Ardeal, prin Brașov, Bran, Brăila și Sibiu, Vidin, la Marea Adriatică (Raguza), forma o altă cale europeană a negoțului prin Ardeal și Țara Românească.

¹ P.P. Panaitescu, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră* în volumul *Interpretări românești*, București, 1947.

Drumul de comerț, cu vămile și iarmaroacele locale, participarea economiei țării la acest comerț european, au îmbogățit pe domnii români. Astfel se explică de ce domnii în această epocă, în ambele Principate, bat monedă proprie de argint, sau cum poate Petru Mușatin din Moldova să împrumute sume mari regelui polon, care e nevoit să puie zălog o provincie a coroanei, Pocuția. Și splendida sfortare eroică a lui Mircea, de 32 de ani, și a lui Ștefan, de 47 de ani de războaie aproape neîntrerupte, au, pe lângă aceea a meritelor personale și o explicație economică: țara cu voievodul ei putea rezista decenii întregi vecinilor mai mari, pentru că dispunea de mijloace, care erau ale domniei. Astfel, statul românesc pină în veacul al XVI-lea poate fi caracterizat ca un *stat voievodal*; este perioada voievodală a istoriei noastre. Dar în veacul al XVI-lea, care este o perioadă de lentă tranziție, lucrurile se schimbă. Puterea economică a domniei scade și apoi se prăbușește, iar puterea ei politică urmează aceeași cale. Cauza principală este fără îndoială închiderea drumurilor comerciale ce treceau prin țara noastră. [...] În mâinile turcilor, popor cuceritor, fără calități comerciale, comerțul european prin țările noastre a scăzut, pină s-a stins cu totul; coloniile comerciale italiene au fost retrase, Marea Neagră a devenit un lac turcesc, oprit pentru corăbiile creștine, Lembergul a decăzut, ca și Brașovul și Sibiul; vămile domnești de la noi au sărăcit, vechile privilegii de negoț ale lui Alexandru cel Bun și Mircea au căzut în desuetudine. Domnii români au încetat a mai bate monedă din primele decenii ale veacului al XVI-lea (în Muntenia și mai devreme). Puterea domnilor a scăzut într-atita, încit dinastiile Moldovei și Țării Românești au pierdut scaunele domnești la sfirșitul veacului al XVI-lea și în locul familiilor domnești se înscăunează pe rind diferiți boieri, care nu erau os de domn. Pe măsură ce decade puterea domnească, se ridică a boierilor și cauza trecerii autorității în clasa aristocratică este ușor de înțeles. Cînd veniturile comerciale scad (comerțul grecesc din veacul al XVII-lea la noi n-are amploarea celui germano-italian din veacurile precedente), singura bogăție a țării rămîne cea agricolă, adică venitul moșiilor și moșiile erau în mâinile boierilor. În veacurile al XVI-lea și al XVII-lea se produce un proces de deposedare a micii proprietăți răzășești în favoarea

latifundiilor boierești, care și mai înainte erau impozante. Boierii devin în acest chip stăpînii economiei țării și în curînd și stăpînii politici, înlocuind autoritatea șubrezită a domnilor. În veacul al XVII-lea sînt boieri care stau în demnități 22—30 de ani, dar voievozii domnesc în medie 4—5 ani și sînt tot dintre boieri. Elementul de continuitate în politica țării nu mai este domnia, ci boierimea mare. Veacul al XVII-lea și al XVIII-lea formează în istoria noastră o nouă perioadă, *perioada aristocratică*, după cea voievodală.¹ Și în Ardeal s-a petrecut același fenomen; după domnia regilor unguri, a urmat perioada Principatului ardelean din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea, condus de nobilii ardeleni. Numai că această nobilime fiind de origine străină, fenomenul din Ardeal nu ne interesează pentru problema literaturii în limba națională, care formează obiectul prezentei cercetări.

Perioada aristocratică a istoriei noastre își are rădăcinile în schimbările economice din secolul al XVI-lea și completa ei dezvoltare este în veacul al XVII-lea.

Am făcut acest excurs în istoria socială și economică a românilor, pentru a putea explica momentul nașterii istoriografiei în limba națională. Am văzut cum istoriografia în limba română este creația boierimii, pe cînd cea slavonă era a domniei. Trecerea de la istoriografia domnească în limba slavonă la cea boierească în limba română coincide, în lumina celor spuse mai sus, cu epoca trecerii statului și societății românești de la perioada voievodală la cea aristocratică. Veacurile al XV-lea și al XVI-lea sînt pentru istoria politică perioadă voievodală, pentru istoria literară perioadă slavonă. Veacul al XVII-lea cade în domeniul politic în perioada aristocratică, în cel literar în perioada românească. Între aceste două fenomene este deci o legătură de cauză la efect. Cît timp a ținut perioada de autoritate a domniei și au dăinuit vechile dinastii întemeietoare, istoriografia a fost a curții în legătură cu biserica de rit slavon. De îndată ce puterea voievozilor a scăzut și a fost înlocuită în rosturile ei de către boierime, aceasta a luat asupra sa sarcina de a păstra amintirea trecutului țării și anume în forma populară. Istoriografia românească s-a născut la tre-

¹ Cf. studiul, *De ce au fost Moldova și Țara Românească țări separate?* în volumul *Interpretări românești*, 1947.

cerea de la statul voievodal la cel aristocratic, ca o urmare a ridicării clasei boierești în locul ocupat pînă atunci de domnie.

În treacăt numai, trebuie să examinăm și ipoteza unui model străin care ar fi dat naștere istoriografiei naționale. Dintre istoriografiile străine din țările vecine ce ar fi putut influența pe cronicarii noștri la începutul secolului al XVII-lea, numai cea polonă dăduse cîteva lucrări în limba națională pînă atunci: cronica Ienicerului, acelea ale celor doi Bielski, Martin și Ioachim, dar influența literaturii polone se simte numai în Moldova și abia începînd cu Grigore Ureche, pe cînd cele dintii cronici în limba națională sînt aceea a Buzeștilor în Muntenia și a lui Eustratie în Moldova, care n-au cunoscut cronicile și poate nici limba polonă.

Este limpede deci că nu un impuls venit dinafară, ci numai transformarea politică și socială dinăuntru, au dat naștere istoriografiei în românește.

Cum am arătat mai sus, istoriografia a precedat literatura religioasă în limba română și în genere ea are întietate asupra întregii literaturi românești scrise, cu excepția operelor izolate de traduceri reformate din Ardeal. Concluzia noastră asupra originilor istoriografiei românești se aplică astfel întregii literaturi românești, care începe cu dînsa.

INFLUENȚA LITERATURII ISTORICE ASUPRA CELEI BISERICEȘTI

Dacă, precum am dovedit, literatura românească precede de la istorie și nu cum se crede îndeobște, de la scrierile bisericesti, rămîne întrel area dacă, invers de ce s-a crezut pînă acum, nu cumva istoriografia în limba română a avut vreo influență asupra introducerii limbii române în cărțile bisericesti. Oare ivirea unui gen literar în limba națională n-a putut avea prin imitație vreo influență și asupra celorlalte?

Ar fi desigur o concepție prea simplistă, dacă am socoti că introducerea limbii române în biserica ortodoxă s-ar datorî numai influenței istoriografiei. Pentru biserică se

puneau alte probleme și impedimente, trecerea la altă limbă de cult era o chestiune care atinge primejdia ereziei. Totuși exemplul istoriografiei a fost un real imbold, unul din cele care au îngăduit traducerea cărților cultului în limbă vulgară. În acest sens putem aduce câteva argumente și anume: Cu cronicile s-a făcut dovada că se poate scrie românește într-un domeniu mai înalt și mai subtil. Piedica pe care am numit-o psihologică, ideea preconcepută că limba vulgară nu există pentru așa ceva, a fost înlăturată. Existența acestui impediment psihologic și lupta unora dintre cărturarii noștri vechi spre a-l înlătura e reală. Când Miron Costin scrie întâia oară versuri românești el compune o prefață în care spune: „Nu să poftesc vreo laudă dintr-această puțină osteneală, ci mai mult să se vadă că poate și în limba noastră a fi acest felul de scrisoare, ce se cheamă stihuri. Și nu numai acesta, ci și alte dăscălii și învățături ar putea fi pe limba noastră, de n-ar fi covârșit veacul nostru cel de acum de mari greutate și să fie și spre învățăturile scripturei mai plecată a locuitorilor țării noastre voie.”¹ Se vede cum scriitorul mo'dovean luptă să înlătore o prejudecată, pe care o știa adinc înrădăcinată, împotriva limbii vulgare.

De vreme ce însă dovada a fost făcută prin apariția cronicilor că se poate scrie literatură în românește, una din piedici era înlăturată și pentru scriitorii bisericești. Genul istoric mai concret, deci mai simplu, a servit de punte de trecere spre cel bisericesc, care cere o limbă mai abstractă, și a servit ca indemn pentru el. În al doilea rând, trebuie să ținem seama că de la o vreme înalții ie arhi ai bisericii române erau în parte boieri, din clasa care dăduse naștere genului istoric în românește. Nu cunoaștem si ur originea tuturor episcopilor și mitropoliților români din veacul al XVII-lea. Se știe că Dosoftei era dintr-o familie de negustori orașeni bogați din Lemberg, Papară, dar alții au fost boieri mari, ca Gheorghe Movilă, mitropolitul Moldovei, fratele lui Ieremia-Vodă, înscăunat încă dinainte de urcarea în scaunul domnesc a fratelui său. Petru Movilă, mitropolit la Kiev, a influențat direct traducerea cărților bisericești în Muntenia. În veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea boieri

¹ Miron Costin, *Opere complete*, ed. V.A. Ureche, II, p. 490.

mari au fost mitropoliți, ca Gavril Callimachi, Veniamin Costache, Costache Stamate, Calinic Miclescu. Scaunele episcopale de unde porneau inițativele de publicații bisericești, fiind, măcar în parte, la dispoziția acelorași boieri iubitori de istorie și neștiutori de slavonă, s-a produs în chip firesc o întrepătrundere între cele două geruri.

Mai mult, aceleași persoane, deci cu aceeași mentalitate și cultură, scriau și istorie și literatură bisericească. Între cele două genuri nu era o deosebire în privința persoanelor ce le scriau; istoricii scriau cărți bisericești și clericii lucrări istorice. Mitropolitul Dosoftei, traducătorul Liturghiei în românește, este autorul unei cronici versificate a Moldovei, pe care o tipărește în două din cărțile lui bisericești (*Psaltirea* și *Molitvelnicul*). Dosoftei era prieten cu Miron Costin și marele cronicar a publicat versuri despre Descălecat în fruntea *Psaltirei în versuri* a lui Dosoftei. Nicolae Milescu, boier din Moldova-autor sau traducător de cărți de istorie în rusește, este primul traducător al Bibliei în românește, iar Radu Grecianu, unul din traducătorii Bibliei lui Șerban Cantacuzino, este și autorul cronicii lui Constantin Brincoveanu. Mihail Moxa compilează un cronograf, dar traduce și o *Pravilă bisericească* din slavonește, iar Eustratie logofătul, autorul *Letopiseșului moldovenesc*, traduce pentru tiparnița lui Vasile Lupu și *Șapte taine ale bisericii*.

În aceste condițiuni, pare evident că literatura istorică a mers mină în mină cu cea bisericească și de vreme ce aceleași persoane au scris istorie în românește, în chip firesc au trecut și la înfățișarea operelor bisericești în haină românească. O influență a literaturii istorice asupra nașterii celei bisericești în românește este deci dovedită.

BISERICA ORTODOXĂ ȘI TRANSFORMAREA SOCIALĂ A VEACULUI AL XVI-LEA

Deși apariția cronicilor românești precede introducerea limbii române în biserică și deși între scrierile istorice și cele bisericești au fost legături vădite, nu putem firește să explicăm marea reformă a ritualului bisericesc împlinită la români la sfârșitul veacului al XVII-lea numai prin in-

fluența unui gen așa de depărtat de cuvîntul divin, cum este istoria.

De fapt, succesiunea în timp nu dovedește o legătură genetică, ci aceleași cauze sociale care au dat naștere mișcării istorice au putut da naștere și celei de traduceri bisericești. În adevăr, am constatat mai sus că biserica, prin rangurile ei înalte, era în mîn aboierilor. Se poate spune că după decăderea puterii domnești și după stingerea dinastiilor naționale, și biserica, întocmai ca și statul, devine din domnească boierească. Biserica nu mai e legată de permanența dinastiei, de curte, ci de boieri. Mitropolitul și episcopii, care judecă și deliberează în divan alături de boieri, devin un fel de dregători ai țării. Aceeași mentalitate, aceeași cultură, adică ruperea cu slavonismul și coborîrea la popor. Mitropolitul Dosoftei, cînd traduce Psaltirea în versuri, pare a se fi inspirat și din versul popular, iar înainte de dînsul Varlaam, în Cazanii, ia pilde din viața țărănească moldovenească. Depărtîndu-se de curte și de tradiția ei medievală și apropiîndu-se de popor, ierarhii bisericii merg direct spre introducerea limbii vulgare în biserică. Putem spune cu siguranța de a nu greși că și introducerea limbii române în biserică este în legătură cu aceeași transformare socială din veacul al XVI-lea și al XVII-lea, ridicarea la putere a boierimii, care a produs și nașterea istoriei în limba națională.

Dacă lucrurile stau așa, se pune întrebarea de ce istoriografia românească s-a născut mai întîi și literatura bisericească mai tîrziu și nu s-au întemeiat simultan? Este ușor de înțeles motivul distanței în vreme, pe care am constatat-o de la început. Reforma de cultură, introducerea limbii vulgare, s-a produs mai înainte acolo unde era mai ușor și mai firesc să se producă. Pentru scrierea unei cronici în limba română nu se puteau ivi scrupule în legătură cu dreapta credință, nu putea fi cineva învinuit de erezie, cum ar fi fost cazul cu cel ce se atîngea de forma cuvîntului lui Dumnezeu. Mai mult au șovăit românii să traducă Liturghia și Sf. Scriptură, de teamă de a nu păși greșit în fața legii divine, decît să traducă sau să alcătuiască cronografe și cronici. Am văzut cu cîte asigurări, argumente și aprobări de sus s-a înconjurat mitropolitul Dosoftei, cînd a tradus Liturghia, ca nu cumva să fie judecat drept eretic. Pe de altă parte, materia istorică este concretă, mai ușor de minuit pentru un

scriitor, decît abstracția teologică; era mai ușor să scrii în limba vulgară istorie, decît să traduci cărțile sfinte. Limba veche românească era o limbă mai mult săracă și greu maleabilă în formele ei topice și sintactice, în stadiul în care se afla în secolul al XVII-lea și numai cu multă caznă și îndeminare putea îmbrăca bogăția de limbă a cărților sfinte. Dosoftei, traducînd Psalmii în versuri românești, îi face de două ori mai lungi, din cauza perifrazelor pe care e silit să le întrebuițeze și tot el se exprimă astfel despre munca sa istovitoare: „Țilcovană (traducerea) acestei sfinte cărți, cu multă trudă și vreme îndelungată“¹. În aceste condițiuni este ușor de înțeles de ce scriitorii români din perioada boierească au început cu genul istoric și numai mai târziu, cînd au văzut posibilitățile limbii române, au cutedat să se adreseze domeniului mai greu și mai delicat al literaturii bisericești. Dar aceasta nu înseamnă că ambele mișcări de naționalizare a scrisului, operă ce amintește în mic marile reforme din scrisul medieval apusean, nu se datoresc aceleiași cauze: trecerea statului și societății românești de la forma voievodală la cea aristocratică. O dată cu această trecere a fost părăsită slavona și înlocuită cu limba țării. *Slavona era forma de expresie hieratică a statului voievodal cu aspectul său de tradiție sacră, româna a devenit forma de expresie națională a statului boieresc.*

În această privință socotim ca deosebit de semnificativ în favoarea teoriei noastre constatarea epocii în care s-a introdus limba românească în locul celei slavone într-alt domeniu mai depărtat de preocupările literare. E vorba de cancelaria domnească. Hrisoavele domnești, adică privilegiile de proprietate date de domni sub pecetea lor, erau scrise conform tradiției în slavonește. Afară de rare excepții de hrisoave românești date în grabă la vremuri de nevoie, ca ale lui Simion Movilă în scurta sa domnie de luptă în Țara Românească², toate hrisoavele erau în slavonește, atît în Muntenia, cît și în Moldova, în vremea lui Matei Basarab și Vasile Lupu, domnii sub care apar cărți tipărite în limba română, hrisoavele emise de cancelaria domnească

¹ Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, ed. I. Bianu, București, 1887, p. 4.

² B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrini*, I, București, 1878, p.107-129.

rămîn totuși în slavonește. Alexandru Iliș, la 1629, dă un hrisov în românește¹, dar cea mai mare parte din hrisoavele lui Matei Basarab sînt în slavonește.² Urmașii lui, după 1654 încep a scrie regulat românește, dar totuși se mai ivesc din cînd în cînd și hrisoave slavone (Radu Leon la 1665)³. În Moldova, Gaspar Grațiani dă o poruncă românească la 1620⁴, dar Vasile Lupu are cele mai multe hrisoave slavonești, pe cînd Gheorghe Ștefan (1654–1657) începe a da cînd hrisoave românești, cînd slavonești.⁵ Zapisele (contracte) particulare încep ceva mai devreme să fie scrise românește. Deci abia la sfîrșitul secolului al XVII-lea hrisoavele sînt date regulat în românește, adică după începerea literaturii istorice și a primelor cărți bisericești în limba națională.⁶ Hrisovul era legat de cancelaria domnească, unde tradiția era mai puternică și a rămas mai multă vreme ideea că un act de proprietate n-ar fi investit cu toate formele juridice, dacă n-ar fi scris în limba slavonă. De aceea limba slavonă s-a menținut în acest domeniu timp mai îndelungat, dar și aci, în cele din urmă, curentul de limbă națională inaugurat de boierime a învins.

DE CE S-A ÎMPUȚINAT CUNOAȘTEREA LIMBII SLAVONE?

Cu acest prilej trebuie să înlăturăm o părere scumpă altor autori care s-au ocupat cu istoria literaturii române, anume că în definitiv înlăturarea slavonismului și înlocuirea lui cu limba română s-ar fi făcut în chip firesc, din momentul ce s-a împuținat numărul celor ce știau slavonește și nu mai era cine să învețe această limbă. Atunci s-a recurs, vrînd nevrînd, la limba română. Secarea izvorului slavoniei este pus, se pare, de acești autori, în legătură cu căderea independenței Bulgariei și Serbiei, și robirea acestor țări de către

¹ Al. Ștefulescu, *Documente slavo-române din Gorj*, p. 148.

² *Ibidem*, passim și G. Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, V, p. 145 și urm.

³ G. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 562.

⁴ G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, 1–2, p. 134–135.

⁵ *Ibidem*, III, passim.

⁶ Gheorgaki al II-lea logofăt scria încă la 1762: „mai de cînte și mai de credință“ sînt uricile slavonești, ca cele scrise în limba țării. D. Simonescu, *Literatura de ceremonial*, p. 107.

turci și implicit dispariția culturii lor¹. Această teorie nu are însă temeieri solide. Căderea Bulgariei tocmai la 1393 este abia la începutul perioadei slavonismului literar la noi, iar căderea definitivă a Serbiei la 1459 este abia cu o jumătate de veac mai târziu decât a Bulgariei și să se noteze că limba cancelariei domnești și a literaturii în Țara Românească era medio-bulgară și nu medio-sîrbă. Oamenii știutori de limba cărților bisericești în slavonește au rămas în Serbia și Bulgaria și după cucerirea turcească, dovadă că popii din orașe și sate au cîntat liturghia în slavonește în tot timpul stăpînirii otomane și erau destui ca să vie și pînă la noi. Mănăstirile bulgare, focare de limbă slavă, la Rilo, Baccovo, dăinuiau neatînse sub turci, ca și cele sîrbești de la Frușca Gora și erau în strînse legături cu domniile noștri. Chiar la sfîrșitul perioadei fanariote, Alexandru Ipsilanti face danie mănăstirii bulgare Sf. Naum de la Ohrida.² În această privință deci cucerirea turcească asupra slavilor balcanici nu a adus nici o schimbare și nu coincide în timp, nici măcar pe departe cu căderea slavonismului la noi. Cu atît mai mult părerea amintită nu se potrivește cu Moldova; în această țară, limba bisericească și literară nu era medio-bulgară, ci versiunea rusă-apseană a limbii slave bisericești. Limba aceasta s-ar fi putut oricînd împropăta la noi cu oameni de cultură bisericească de la Liov și Kiev, unde erau episcopii și școli slavonești. Așadar, de ce în Moldova a scăzut și a dispărut slavonia la un moment dat? La această întrebare n-a răspuns pînă acum nimeni. Înlăturarea limbii slavone trebuie căutată nu în influențele din afară sau în căderea lor, ci în transformarea internă a societății românești, așa cum am arătat mai sus. Este adevărat că într-un sens s-a împuținat cunoașterea limbii slavone; anume, cîtă vreme ea a fost apanajul curții și al cancelariei domnești, al dregătorilor mari, diecii și cunoscătorii de slavonie erau suficienți; chiar boierii din cauza contactului lor cu curtea știau slavonește și chiar vorbeau această limbă. Foarte nu-

¹ Pentru teoria dispariției naturale a slavonismului prin necunoașterea limbii: N. Iorga, *Istoria literaturii române*, ed. II-a, p. 215, 219; N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, I, p. 47; și I. Nistor, *op. cit.*

² I. Ivanov, *Antichități bulgare din Macedonia*, ed. II-a, Sofia, 1931, p. 643—644 (în bulgărește).

meroși boieri munteni și moldoveni din secolele al XV-lea și al XVI-lea scriu slavonește țidule către municipalitățile din Brașov și Sibiu. Bucioc vornicul, la 1619, vorbea slavonește; el traducea pentru popor cuvintele slavone ale lui Gaspar Grațiani, domnul Moldovei, de origine croat.¹ Dar cind curtea n-a mai însemnat așa de mult, atunci nu mai era necesar să înveți slavonă, curtea însăși s-a românicizat prin ridicarea de boieri mulți și noi cu învățatură mai puțină. Numărul știutorilor de carte a crescut în rindurile boierimii, pe măsură ce aceasta se îmbogățește, dar au fost știutori de carte românească, nu slavonească. Astfel, printr-o revoluție internă, a dispărut slavonismul în țările noastre și s-a pregătit izbînda limbii române.

O altă obiecție contra teoriei noastre ar putea fi scoasă din faptul că în Ardeal introducerea limbii române în biserică, în locul celei slavone (e vorba de biserica ortodoxă, nu de cea calvinizată), s-a împlinit tot în secolul al XVII-lea, deși în această provincie nu mai era atunci o boierime românească. Să nu uităm că și în Ardeal a existat o biserică românească, în limba slavonă. În această provincie, spre deosebire de Muntenia și Moldova, s-a simțit înriurirea reformei adoptate de conducerea țării și chiar formal numai de biserica ortodoxă (sinodul de la Aiud, 1569)². Nu considerăm însă această influență ca hotărîtoare întrucît ortodocșii au păstrat legea lor și nu s-au lăsat ademniți de reformă. Explicația izbîndei limbii române este alta. Ardealul secolului al XVII-lea era tributar în privința culturii românești și mai ales a bisericii, celor două principate. Mitropoliții ortodocși români de Alba-Iulia erau hirotonisiți la Tirgoviște; cărțile bisericești tipărite la București, Buzău, Snagov și Iași au fost trimise în tot Ardealul și toate bisericile române, pînă în Maramureș și Bihor, le foloseau. Cazanile lui Varlaam se află în biserici din satele pierdute în Munții Apuseni și în părțile Sighetului.³ Iată cum Ardealul a urmat reforma ritualului, introducerea limbii române în

¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1944, p. 39.

² Pentru sinodul de la Aiud; Șt. Meteș, *Istoria bisericii românești din Transilvania*, Sibiu, 1935, I, p. 83—84.

³ N. Firu, *Urme vechi de cultură românească în Bihor*, Oradea Mare, 1921.

biserică după reforma din Principate. Dovadă că Ardealul a urmat Principatele în introducerea limbii române în biserică este faptul că în această provincie cu conducători străini, catolici sau calvini, *liturghia slavă s-a menținut mult mai târziu ca în Muntenia și Moldova*, tocmai pentru că acolo nu exista o boierime românească. Astfel la 1750—1767, în diferite părți ale Ardealului se menține *liturghia slavă* (Oradea, Năsăud, Țara Oltului).¹

În acest chip, începuturile literaturii în limba națională apar ca o operă comună românească, peste granițele ce despărteau vremelnice pe români.

1943

¹ Z. Pâclișanu, *Contribuții la introducerea limbii românești în biserică din Ardeal*, în *Convorbiri literare*, LXVI, 1933, p. 783—786.

ÎNCEPUTURILE DREPTULUI SCRIS ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Articolul nu are pretenția să rezolve numeroasele probleme ce se pun în legătură cu originea dreptului scris în limba română, în epoca feudală. Până acum putem zice că aceste începuturi sînt aproape complet necunoscute: nici o istorie a țării noastre nu cunoaște și nu studiază textele românești de nomocanoane din secolul al XVI-lea, dintre care două sînt prezentate aici pentru întîia oară.

O cercetare atentă și migăloasă se impune pentru fixarea izvoarelor, problemă pentru rezolvarea căreia ne mulțumim deocamdată să dăm numai indicații. Pe de altă parte, o problemă de caracter general este aceea a raporturilor sociale a acestor traduceri; cu alte cuvinte, cercetarea împrejurărilor sociale care au făcut necesară traducerea în limba română a acestor texte de legi. În această privință fixarea centrului și epocii în care s-a început traducerea legilor în românește, problemă pe care vom încerca s-o rezolvăm, ca și aceea a răspîndirii acestor texte, ne pot da sugestii pentru a înțelege cauzele sociale ale apariției legilor în limba poporului. Comunicarea de față este deci menită să prezinte cele mai vechi texte de legi în românește, să arate raportul între aceste texte; în al doilea rînd să precizeze unde și în ce împrejurări s-a început mișcarea de traduceri, pentru a putea explica legătura între stadiul de dezvoltare a societății și apariția legii scrise, și, am îndrăzni să spunem, împotriva dreptului consuetudinar nescris, obiceiul pămîntului, sau mai bine zis „legea țării“.

Desigur că în această privință rămâne mult de făcut și pentru precizarea izvoarelor și pentru studiul legilor scrise în mediul social, dar nădăjduim că anume jaloane de oarecare însemnătate vor fi puse acum.

PRAVILELE SLAVE CARE AU CIRCULAT ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

Nomocanoanele bizantine care cuprind legea bisericească, dreptul canonic cu amestec, intrucîtva măcar, de drept civil, în privința stabilirii spițelor de rudenii și a dreptului penal, pedepsele ucigașilor, furturilor, au fost traduse, se pare o dată cu cărțile de slujbă, în limba slavă bisericească. Nomocanonul său „Syntagma“, compilația în ordine alfabetică de legi bisericești (a lui Matei Vlastares) scrisă în grecește la Salonic în secolul al XIV-lea a fost tradusă imediat în slavonește în Bulgaria și în Serbia. Primul nomocanon slav datat scris în Țările Române este din anul 1452 și a fost scris la Tîrgoviște de gramaticul Dragomir pentru domnul Țării Românești, Vladislav (colecție particulară rusă).¹ În Moldova, la 1474, Ghervasie de la Neamț copiază pentru Ștefan cel Mare un nomocanon în limba slavă.² Din 1495, avem o altă copie scrisă la Iași tot pentru același domn al Moldovei, de către gramaticul Damian.³

Aceste manuscrise cuprind traducerea integrală în limba slavonă a *Syntagmei* lui Matei Vlastares, nu cea prescurtată, așa cum apare în textele sîrbești din secolul al XIV-lea, publicate de V. Jagić în revista *Starine* VI. Forma completă cuprinde și alte chestiuni decît cele pur bisericești, de exemplu cel din 1474: „Despre slobozirea robilor și felul cum se orînduiește“.⁴

În copiile din Moldova ale *Syntagmei* se află reprodus și acel scurt glosar de instituții în limba latină, cu echivalentul lor în slavonește, pentru lămurirea unor pasaje din *Syntag-*

¹ A.A. Soloviev, *Importanța dreptului bizantin în Balcani*, în *Godišnik N. Ciupića*, XXXVII, Belgrad, 1928.

² Bibl. Acad. R.P.R., mss. nr. 131.

³ A. Jațimirski, *Texte mărunte și observații despre vechea literatură slavă în Izvestiia otdelenia ruskogo iazika i slovestnosti*, Akad. Nauk, St. Petersburg.

⁴ Bibl. Acad. R.P.R., mss. nr. 131.

mă.¹ Exemple: pretor = voevoda, magistrate = vlastele, ilustrei = protospătar.

În secolul al XVI-lea, numărul manuscriselor de nomocanoane slave care au circulat și au fost copiate în Țara Românească și Moldova este destul de mare. Remarcăm că aceste manuscrise au, ca să zicem așa, un caracter oficial, devreme ce sînt scrise cele mai multe din porunca domnilor sau a capilor bisericii ortodoxe.

Deosebit de cuprinzătoare sînt cele două compilații de pravile bizantine în limba slavă scrise la Mănăstirea Neamț, unul din 1557, celălalt din 1512 de la Bisericiani.

Manuscrisul din 1557 cuprinde *Pravila sfinților apostoli*, scris din porunca lui Grigore, mitropolit al Sucevei, precum și extrase din legiurile bizantine.² Manuscrisul din 1512 este scris de ierodiaconul Nicodim din ordinul lui Bogdan al III-lea. Ambele manuscrise cuprind un text aproape identic au la sfîrșit așa-numita *Cronică sirbo-moldovenească*), text care este cum s-a dovedit modelul *Pravilei* de la Govora, tipărită la 1640.³ Pravila slavă din 1557 de la Neamț este azi manuscrisul slav nr. 636 al Academiei R.P.R., cealaltă, de la Mănăstirea Bisericiani, se află azi la Biblioteca publică centrală din Moscova, dar o copie fotografică completă a tuturor paginilor sale se păstrează la Academia R.P.R. (cota: Ms. slav nr. 685).

Așadar, nomocanoanele slave au avut o circulație oficială în ambele Țări Române — și au fost copiate cu poruncă domnească — pe lângă manuscrisele aduse din alte țări care au circulat la noi. Între acestea din urmă amintim și sbornicul pe pergament scris, după limbă, în Serbia la sfîrșitul secolului al XIII-lea sau la începutul celui următor. Manuscrisul slav nr. 72 al Academiei R.P.R. un miscelaneu care cuprinde și extrase din „nomocanon“, din care vom extrage numai acest pasaj interesant din punct de vedere social (la folio 204: Poruncile sfinților apostoli Petru și Pavel: „Eu Petru și Pavel, poruncim robilor să lucreze 5 zile, iar sîmbăta și duminica să ia învățătură în biserici...“).

¹ Publicat de M. Kaluźniacki în *Archiv für slavische Philologie*, XIV, p. 86, după un mss. din 1561. Textul se află și în Bibl. Acad. R.P.R., mss. 131/1474.

² A. Jațimirski, *Din manuscrisele slavone (rusești)*, Moscova, 1898, p. 84—92.

³ Pereț, *Pravila de la Govora*, în *Revista pentru istorie, filologie și arheologie*, XI, 1910.

CELE MAI VECHI TRADUCERI ALE „NOMOCANONULUI“
SLAVO-BIZANTIN ÎN LIMBA ROMÂNĂ.
„PRAVILA SFINŢILOR APOSTOLI“ TIPĂRITĂ DE CORESI

În anul 1921 s-a descoperit la biserica din Ieud în Maramureş un manuscris românesc din secolul al XVI-lea care cuprindea un număr de foi tipărite, legate împreună — 12 foi (24 pagini)—ce cuprind un fragment din *Pravila* cunoscută sub numele de „a sfinţilor apostoli“ în limba română, fără început şi fără sfârşit. Din comparaţia cu şriftul tiparului cărţilor vechi româneşti rezultă că această carte a fost tipărită în tipografia diaconului Coresi din Braşov între anii 1570 şi 1580. Textul celor 24 de pagini a fost publicat în facsimile fotografice de I. Bianu în 1925, în colecţia „texte de limbă din secolul al XVI-lea“ şi, cu un studiu şi o transcriere, de C.A. Spulber. După C.A. Spulber, data tipăririi coresiene ar fi 1563, ceea ce nu ni se pare de ajuns de justificat.

Această scriere, evident tradusă din slavoneşte, după cum se vede din numărul mare de slavonisme în lexic şi în sintaxă, este un nomocanon, adică legiuire bisericească într-o formă foarte simplă. Pedepsele faptelor rele nu sînt adică ale puterii lumeşti, ci pedepsele bisericii şi se reduc la trei: post îndelungat, ani de zile, apoi mătăanii, închinăciuni sau pocloane (poclon — slavoneşte înseamnă închinăciune), un număr anumit pe zi, care în cazuri grave poate merge pînă la o mie, în sfârşit o pedeapsă ciudată: cel pedepsit va minca hrană fără sare, timp de cîteva luni sau ani.

„Iară cine mănincă carne de lup sau de vulpe sau de cătuşă (piscă) sau de fiece spurcat sau de corni (uliu) sau de uture sau de veveriţă şi alte necurate, post 4 leat, iară de va minca drept leacurele 1 leat, pocloane 15.“

Ca excepţie la pedepsele duhovniceşti se prevăd pedepse corporale în unele cazuri: „iară cela ce fură beserecă să-i dai pre spinare 30 de toiage, iară pre pîntece, 24, post 3 leat, pocloane 100“. „Iară popa cela ce nu va mătura besereca în toate simbetele să se lepede de preuţie.“

Interesant e amănuntul care aminteşte de economia agricolă, cu gropile de piine: „Iară cine fură piine de în groapă post 4 leat“.

Pentru moartea în făptuirea păcatului, *Pravila* spune: „Iară cela ce va imbla la umblătură să fure sau la o svadă,

iară de într-ceia cale ei-l vor ucide și va muri, acela să nu-l slujească popa nece pomană să-i facă.“

Despre morala războiului, pravila dă acest frumos exemplu: „Iară un voinic, el va eși la război, deci se vor înpeînge cu alt voinic, deci va birui unul pre alalt, deci va făgi, iară cela va goni, iară cela va goni, iară cela va fugi, și va căde și va zice: fii-mi frate drept, sfântul Ioan, nu mă ucide, iară el va fi nemilostiv și-l va ucide pre el, acela se leapadă de creștinătate post 20 leat, poclon o mie“.

Un subtitlu la pagina 16 — *Pravila sfinților apostoli după învățătura marelui Vasilie* — cuprinde pedepse pentru crime și furturi: „Cela ce ucide omul, Vasilie dă 15 leat, noi dăm 5 leat închinăciuni, 15 într-o zi“.

„Cela ce bagă apa în vin de-l vinde, să fie proclat, cine bagă apa în lapte de-l va vinde să fie proclat.“ Șfirșitul textului de la pagina 22 cuprinde tilcul evangheliei.

Din comparația acestui nomocanon cu textul nomocanoanelor scurte slave, publicate de Stoian Novacovici în revista *Starine* VI, constatăm că o serie de „învățături“ sau paragrafe sînt identice, traduse evident în românește după textul slav.

Alte paragrafe însă prezintă în românește un text prescurtat, altele iarăși nu se găsesc de loc în textul slav. În cele două pravile slave din Moldova din secolul al XVI-lea — 1512 și 1557 — am regăsit iarăși unele pasaje identice cu textul românesc, dar pînă acum nu se poate spune că s-a descoperit originalul slav după care s-a tradus textul românesc, admitînd că acesta nu a suferit prelucrări din partea traducătorului român.

PRAVILA DIN „CODEX NEAGOIANUS“

În așa-numitul *Codex Neagoianus*, scris de Popa Ioan din satul Simpietru lingă Brașov în 1620—1621¹, se află o pravilă manuscrisă ce stă alături de texte de literatură populară; a fost publicată întii de B.P. Hasdeu în *Cuvente den bătrîni* volumul II, apoi în fotocopie și transcriere cu litere latine:

¹ Constituie azi m.ss. nr. 3821 românesc în Bibl. Acad. R.P.R.

de C.A. Spulber¹. Ea poartă titlul *Pravila sfinților părinți 318 după învățătura marelui Vasile*.

Textul acesta ardelean comparat cu *Pravila* lui Coresi dă următorul rezultat: avem a face cu aceeași *Pravilă*, adică aceeași traducere românească, textul fiind aproape identic. Totuși în *Codex Neagoianus* materia e așezată altfel și în interiorul textului se află un pasaj destul de lung, o pagină și jumătate, care lipsește în *Pravila* lui Coresi. Între altele este vorba în acest pasaj de pedeapsa celui „ce va face fecior cu roaba lui“.

Nu putem admite în aceste condiții că pravila din *Codex Neagoianus* este o copie după tipăritura lui Coresi, ci o copie tot ardelenescă, de la începutul secolului al XVII-lea, a unui *izvor comun*, o traducere veche românească a pravilei.

MANUSCRISUL 5211 AL ACADEMIEI R.P.R. „PRAVILA DE
ISPRAVĂ OAMENILORŪ ȘI DE TOATE PĂCATELE ȘI
GREȘALELE“

Între hirtiile rămase de la răposatul slavist Ioan Bogdan se află un manuscris slavo-român de 25 foi care astăzi alcătuiește manuscrisul nr. 5211 românesc al Academiei R.P.R. I. Bogdan a avut intenția să-l publice pentru că ne-a rămas de la dînsul și o transcriere a manuscrisului, cu indicația izvoarelor slave ale nomocanonului, dar nu a apucat să ducă la îndeplinire acest plan. Pînă acum, după cite știm, nimeni nu a semnalat acest text juridic. Începutul manuscrisului, primele 3 foi, cuprinde o liturghie în limba slavonă, restul pînă la ultima foaie cu care se întrerupe brusc textul, constituie un nomocanon în limba română cu titlul *Pravila de ispravă oamenilor și de toate păcatele și greșalele*. După aspectul paleografic, textul este scris la începutul secolului al XVII-lea, dar limba foarte arhaică ne arată că avem de-a face cu o copie după un text din secolul al XVI-lea, proba bil din a doua jumătate. Ca dialect, textul este eviden moldovenesc; avem folosirea curentă a lui dz,- dzice' dzile și dziceți, reducerea unor diftonguri ca „arman“ pentru „armean“, forme ca „va blăstăma“. O particularitate

¹ C.A. Spulber, *Cea mai veche pravilă românească*, 1930, p. 33 și 69

grafică a scriitorului este înlocuirea frecventă a lui *a* cu *o*: *no* pentru *nu*, *dobitocol* pentru *dobitocul*, domnedzeu etc.

După titlu, textul începe așa: „Dobitocol cândü o se va inneca să no-l giungi ce se-l leapedzi ciinilorü, e popei tănărü no se cade a ispovedi oameni pină no va ști bine pravila și învățatora de la sventaa pravilă și de la duhovnicul său“.

Ca și în *Pravila* lui Coresi avem pedepsele duhovnicești, post, pocloane (inchinăciuni) și mincare fără sare. *Pravila de ispravă* prevede și răscumpărarea acestor pedepse prin plata unor liturghii. Astfel: „Roagă-te lui Dumnedzeu la sventaa leturghie să te izbăvește: 10 leturghii dreptu 4 luni, 20 de leturghii dreptu 8 luni, 31 leturghii dreptu 12 luni, poate se izbivi cu slujbe de păcate“. De la folio 8 înainte constatăm însă că textul este foarte apropiat cu cel tipărit de Coresi. Începutul manuscrisului deci cuprinde probabil partea ce lipsește la început din *Pravila* lui Coresi, precum și în *Codex Neagoianus*; în schimb aceste pravile cuprind o continuare la sfârșit care lipsește în manuscrisul nr. 5211, al cărui sfârșit nu s-a păstrat.

Din comparația corpului comun central al celor două pravile — cea ardeleană și cea moldoveană — constatăm aproape o identitate, pentru că sînt pasaje în fiecare din cele două texte care nu se află în celălalt, dar sînt altele identice cuvînt cu cuvînt. Deosebirea este numai dialectală, unul din texte este moldovenesc, celălalt în limba de influență munteană-ardeleană a tipăriturilor lui Coresi. Dar pasaje foarte lungi sînt absolut identice. Astfel, nu poate fi vorba numai de un izvor slav comun, tradus de doi traducători independenți, ci de o singură traducere românească, din care derivă ambele texte:

Pravila de ispravă

„Cade-se popei să fie măestru ca un vraciu să caute pocaanie și să socotească să poarte greul unul cu altuia.“

„Iară cine mănîncă carne de lopusau *ursu* sau de volpe

Pravila lui Coresi

„Cade-se să fie popa măestru ca un vraciu să caute pocaania și să socotească se poarte greul unul cu alalt.“

„Iară cine mănîncă carne de lup sau de vulpe sau de

sau de cătoșe sau de fiece sporcatu sau de curuiu sau de utare sau de veveriță și de alte necurate post 4 leat poclon 300 în zi. Iară de va mânca dreptă leacurile post 1 leat poclon 10 în zi.“

cătușă sau de fiece spurcat sau de corui, sau de uture sau de veaveriță și alte necurate, post 4 leat. Iară de va mânca drept leacurile 1 leat poclon 10.“

În partea comună a celor două texte de pravilă semnalăm tipăritura coresiană, în plus prevederea amintită mai sus: „cine fură piine de în groapă“, care lipsește în versiunea moldovenească. În acesta din urmă sînt mai multe paragrafe în plus, care lipsesc la Coresi, astfel: „svadnicul post leat poclon 15 în dzi, cleventicul post 2 leat poclon 50 în dzi, cela ce mărturisește strimb, cela ce va merge la vrăjitoare, cela ce fură dobitocū, furul de tîrg post 40 de dzile, cela ce foră găină, post 1 leat.“

Acest pasaj privește, cum se vede, viața socială a vremurilor; el nu se află în textul slavon publicat de St. Novacovici.

Alte pasaje interesante din textul moldovenesc care, chiar dacă sînt traduse, au relații cu viața socială a vremii: „Cine va mânca piine sporcată sau carne sau va lua apă din vasu de la jidovu sau de la arman post 3 dzile pocloane 15 în dzi și să-i facă molitvă și să ia nafora“. (Acest pasaj este în *Codex Neagoianus*, însă în loc de „arman“ este „latin“.)

Iată un pasaj privitor la rolul popilor care binecuvîntează casele și tăierile de vite ca și mesele în sat: „Iară popa cela ce no face molitva de bou sau de berbece sau de porombū, se (dacă) no e popă în satū, ei se-l giunghe în casa sa și se-l spele bine să no afle nemică senge, dopo aceea să frigă și să fiarbă și să cheme popa să blagoslovească, casa și masa și feciorii toți“.

În sfîrșit, probleme de drept penal: „cine ucide omu de voia saa, post 12 leat și să mănînce bucate nesărate 6 leat. Cine ucide om de nu voia, cînd va fi călcîndu-se oare cu lemnu, oare cu piatră, oare cu segeată, deci-l va lovi și va muri, 4 leat.“

Lăsînd la o parte un număr relativ mic de deosebiri, ajungem la rezultatul destul de surprinzător, că în Ardeal,

în secolul al XVI-lea s-a tipărit și s-a copiat o pravilă românească, aceeași traducere pe care o întâlnim în aceeași vreme și în Moldova.

La prima vedere am fi înclinați să credem că pravila ardeleană, care fiind tipărită era mai răspândită, a fost copiată apoi în Moldova. Ar urma de aici concluzia că prima traducere a nomocanonului în românește s-a făcut în Transilvania. Totuși nu ne explicăm deosebiri și adaosurile, existența unor paragrafe care sînt numai într-unul sau în celălalt din texte. Să fie în acest caz, cele moldovenești adaosuri în legătură cu obiceiul local? Este mai probabil că a existat un model comun din care editorul tipograf din Brașov, cit și copistul moldovean au omis, după cum fac adesea copiii, unele pasaje, cu atît mai mult cu cît unele din pasajele în plus se găsesc la fel sau mai pe larg și în pravila slavă din *Starine*, VI.

Existența unui al patrulea text de pravilă românească din secolul al XVI-lea, vom vedea că mărește complexitatea problemei originii primei pravile românești.

PRAVILA LUI LUCACI SHOLASTICUL

Acum patru ani a intrat prin cumpărare la Biblioteca Academiei R.P.R. un manuscris de pravile care azi constituie manuscrisul nr. 692, seria slavă a acestei biblioteci. Manuscrisul are 354 foi (708 pagini) și cuprinde texte de pravilă, precum și unele lucrări teologice. Prima parte este scrisă în slavonește, dar avem și texte românești scrise de aceeași mînă, precum și un număr de texte slave cu traducere interliniară românească sub rîndurile de text slavon.

Asupra împrejurărilor, datei și persoanei care a scris acest manuscris avem informații precise într-o însemnare datorită scribului, la folio 8 verso și pe care o reproduc în traducere românească după originalul slavon:

„Cu voia tatălui și cu ajutorul fiului și cu săvîrșirea sfințului duh, iată eu Eustatie, care cu nume de umilință <adică de călugărie> mă numesc Eremia de la Mănăstirea Putna, care am fost și episcop în tirgul Roman, am dat să se scrie această Pravilă a sfinților apostoli și a sfințelor șapte sinoade, alcătuite prin duhul sfînt, de sfinții prea cuvioși

și purtătorii de Dumnezeu părinții noștri. Și s-a scris cu mina ritorului și șolasticului Lucaci. Și am plătit-o din agonisita mea dreaptă. De aceea, după moartea mea las această carte sfintei Mănăstiri Putna unde este hramul adormirea preacuratei stăpinei noastre născătoare de Dumnezeu, Maria <Urmează blestemul pentru cei ce ar fura cartea>. Și s-a isprăvit această carte în anul 7089 (1581) luna iulie 8 zile.“

Despre această pravilă amintește numai I. Pereț în studiul său asupra *Pravilei de la Govora*, unde spune în treacăt că *Pravila de la Mănăstirea Putna* a fost împrumutată pentru studiu de la mănăstire de profesorul Crețu și ca atare nu a putut-o studia. De la urmașii profesorului Crețu, prețiosul manuscris a trecut în mîna unui anticar care a vîndut-o Academiei R.P.R.

Prima parte a manuscrisului pînă la foaia 190 este o adunare de texte de nomocanoane nu mult deosebite de cele din nomocanoanele slave de la Biserici și Neamț, din 1512 și 1557, de care am vorbit mai sus.

De la folio 190 încep textele românești, mai întii un text teologic — lucrarea lui Ioan Damaschin *despre dumnezeire* text slav cu traducere românească interliniară și începe așa: „De vrei să cunoști ce iaste Dumnezeu și cum iaste a i se închina lui, ascultă și ia aminte“.

La folio 201 v—210 v este o pravilă numai în românește fără text slavon cu titlul *Pravila svenților oți după învățătura a marelui Vasilie*. Începe așa: „Cela ce ucide om; Vasilie dă pocăință 15 ai, noi dăm duhovnici 5 ai a treea parte ispoveadnicilor de la toate păcatele lor, cumuș au lăsatu Ioan Milostivul împotriva pacatelor“.

Este ușor de constatat că această pravilă a sfintului Vasilie este aceeași ca partea a doua din *Pravila* lui Coresi și din *Pravila de ispravă*. Ea cuprindea în *Pravila lui Lucaci* și alte pasaje, în altă ordine care se găsesc și în partea întii a celor două pravile, pe care le-am amintit.

Traducerea românească din *Pravila lui Lucaci* este evident independentă de cea comună din *Pravila* lui Coresi și *Pravila de ispravă*.

Iată pasajul din *Pravila lui Lucaci*, privitor la opreliștea de a mînca animale necurate:

„Iară cine va minca <in cele 2 pravile, la prezent> carne de lup sau de ursu sau de vulpe, sau de ariciu sau de guziu, sau fiece alte ce iaste spurcatu și de pasăre, post 4 ani.“

Pasajul pentru hoții de biserici in versiunea lui Lucaci: „Cela ce va fua <in cele 2 pravile, tot la prezent — cela ce fură> beserecă să-i dea <să-i dai> pre spinare 40 de toiage <30, in cele 2 pravile>, iară pre pintece 20 și 4.“

La folio 215—229, manuscrisul Lucaci cuprinde o altă pravilă intitulată în slavonește: „Acestea sint iarăși alte porunci din cărțile de legi, despre inrudire și despre căsătoriile oprite și despre diferitele trepte ale rudeniei“. Textul slav are traducerea interliniară românească, fiecare pasaj român care urmează după unul slav începe cu cuvântul *tîlc* (adică traducere). Pravila stabilește gradele de rudenie și în legătură cu posibilitatea de căsătorie și probabil și de moștenire. Această pravilă este cu totul independentă de precedentă și nu are corespondență în *Pravila* lui Coresi nici în *Pravila de ispravă*. Traducerea este greoaie, și uneori de neînțeles fără textul slav. Începe așa: „Iaste nume intru semenție și se grăiește să va și cheamă de să împarte in trei părți: in ceea ce merge mai în sus și in ceea ce merge mai în gios, și in ceia semenție ce merge pre mijloc. Și ceia semenție ce mărg in sus sint ceale ce au născut pre naștere omul și ceia ce nasc pre alții anume: tatăl moșiū și moașele. Intru ceia ce pogoră in gios sint ceia ce-s ei născuți de intru noi, anume: feciorii și fetele, nepoții și nepoatele, iară cei de in mijloc sintū cumū se grăiaște înțelegindū cumū se zice noao semenție de o latură anume frații și surorile și ceia ce sintu de într-inșii. A treia împărțitură și rindure sint ce apără de nuntă barbațea și in partea muereei de semenție.“ Iar la folio 224 v: „ca se nu se cumva întimpla fi nuntă cu semenție mestecată cumū se zice cuscrie, deci se cade cu ales a cerca și cu întrebare multă cum zice leage lui dumnezeau...“

La folio 229 avem alt titlu slavon (tradus). *Iată dar de aici din Pravila cea mică*.

Aceasta privește în special posturile și obligațiile religioase: iată un scurt pasaj interesant mai ales pentru limbă (folio 234 v.): „a nu se parte numai de bucate, cum dzicem mainte ce mai de adiîns fie cine să se nevoiască a feri postul

cel de in lontru drept ce cum iaste și omul indoit, cum ai gice sufletul și trupul“.

La folio 242—246 se revine asupra stabilirii înrudirilor. Textul este slav și românesc cu traducere interliniară. Titlul este în românește.

„Spite de sementie și de nunta cu lege și de cei ce se însoară fără lege și de alesul seminției și de prepețiță <trup> unde se cade nunta a o face și unde nu se cade și unde dostoiește, care partea a o aduce și carea apără légea și pre carile nu apără și carile să sămășluiască“ (adică se despart).

Un alt treilea capitol tratează despre înrudire din *Pravila cea mare* la folio 249—274 tot cu traducere românească interliniară. După aceasta urmează numai text slav.

(Despre alegerea episcopilor și datoriile lor și legea sinodului de la Nicea și la urmă rînduiala spovedaniei — toate în slavonește.)

Pravila a fost scrisă, socotim în întregime, de către retorul Lucaci și era destinată fruntașilor bisericii ortodoxe din Moldova, pentru a-i ajuta în sarcinile pe care le aveau în societatea feudală de atunci. De observat că baza lucrării, cele mai importante și mai lungi texte sînt în slavonește, numai unele sînt traduse și în românește. Traducerea în limba poporului este lăsată pe planul al doilea și urmează după textul slavon în cele mai multe cazuri. Titlul pravilei sau al capitolului respectiv este dat numai în slavonește. Iarăși merită atenție și faptul că numai acele pravile sau capitole de pravile sînt traduse în românește care privesc, ca să zicem așa, contactul direct al bisericii prin organele ei inferioare — preoții — cu poporul. Astfel sînt traduse în românește pasajele ce privesc activitatea duhovnicilor, a popilor, a nunților. În schimb, pasajele ce privesc pe episcopi, alegerea și îndatoririle lor rămîn numai în slavonește. Firește, pentru că popii nu știau decît românește, iar episcopii erau datori să știe slavonește.

Traducerea este interliniară, pentru ca la nevoie textul să poată fi rostit în slavonește, cum cerea ritualul de atunci, căruia se temeau șefii bisericii să-i aducă vreo știrbire, dar în același timp să poată fi și înțeles pe tăcute, de cel care-l rostește.

În concluzie, avem cunoscute pînă acum, patru texte de nomocanoane în românește, din secolul al XVI-lea, sau

copii de la începutul secolului al XVII-lea: două ardelenesti și două moldovenești. Primele trei adică: *Pravila de la Ieud* (Coresi) tipărită, pravila din *Codex Neagoianus*, manuscris ardelenesc și *Pravila de ispravă* moldovenească, derivă toate dintr-un manuscris comun, dintr-o traducere românească din slavonește, care are legături cu Transilvania și cu Moldova. A patra pravilă, a lui Lucaci, moldovenească, din 1581, este independentă de grupul unitar al celor trei dintii. Ca text, cuprinde unele părți comune, dar datorite unei traduceri independente în românește. Partea despre gradele de rudenie din *Pravila lui Lucaci* este independentă nu numai ca traducere, dar și ca fond, de celelalte trei. Așadar au fost două traduceri ale pravilei în românește, una cu manuscrise și tipărituri din Ardeal și Moldova, cealaltă numai din Moldova, după cum se vede din următoarea schiță:

Textul slav

<i>Prima traducere</i>	<i>română</i>	<i>A doua traducere română</i>
Coresi	Neagoianus	Pravila de ispravă (Lucaci, 1581),
Ardeal	Ardeal	Moldova.
		Moldova.

Am arătat că traducerea din manuscrisul lui Lucaci Sholasticul este independentă de aceea comună a tipăriturii lui Coresi și a manuscrisului moldovenesc: *Pravila de ispravă*. Aceste două traduceri sint aproape contemporane: traducerea lui Lucaci este din anul 1581, tipăritura lui Coresi, după șriftul tiparului datează din anii 1560—1580, iar *Pravila de ispravă*, manuscris moldovenesc este o copie de la începutul secolului al XVII-lea a unui text din a doua jumătate a secolului precedent, aproape identic cu cel folosit de Coresi. Dacă admitem că pentru tipografia din Brașov s-ar fi folosit un text tradus din slavonește în Ardeal (Coresi, el însuși era numai tipograf, nu și traducător), am avea deci două traduceri contemporane ale nomocanonului, una în Transilvania, alta în Moldova. Totuși s-ar putea admite și altă ipoteză.

Trebuie să ținem seamă că tipografia din Brașov a lui Coresi folosea (și modifica dialectal) traduceri manuscrise românești, lucrate în altă parte și în altă vreme. Astfel s-a dovedit că traducerile în românește ale cărților liturgice

făcute în Maramureș, în dialectul românesc din această provincie au fost aduse în manuscris la Brașov, editate în tipografia de acolo, transformându-se însă particularitățile din dialectul maramureșean în cel munteano-sud-ardelean. Același lucru s-a întâmplat și cu editarea *Pravilei*: editorii au căutat un manuscris spre editare, unde puteau găsi o traducere. Faptul că avem un manuscris moldovenesc scris în dialect moldovenesc al *Pravilei* editate de Coresi, anume *Pravila de ispravă*, chiar dacă este o copie mai tirzie, *ne indică Moldova ca centru unde s-a început traducerea nomocanoanelor*. Am spus că *Pravila de ispravă* cuprinde unele paragrafe în plus, care nu se găsesc în *Pravila* lui Coresi, adaosuri care se regăsesc însă în nomocanoanele slave ce stau la baza traducerii comune. Aceasta arată că *Pravila de ispravă* nu este o copie după tipăritura din Brașov, ci socotim că ar putea fi copia prototipului traducerii românești. Brașovul avea legături de tot felul cu Moldova, în special comerciale, așa că aducerea unui manuscris de acolo este ușor de înțeles. În schimb, cărțile tipărite de Coresi în Brașov erau privite cu bănuială de erezie în Moldova, fiind editate de sașii luterani. În sfârșit trebuie să mai ținem seama că în aceeași epocă s-a alcătuit, tot în Moldova, și traducerea independentă din *Pravila lui Lucaci* ceea ce arată că într-o anume vreme, anume în Moldova s-a simțit necesitatea traducerii dreptului bisericesc în limba poporului, că acolo se aflau și cărturari destul de învățați ca să poată duce la bun sfârșit această lucrare deosebit de grea. *Era vorba doar de crearea instrumentului de limbă necesară pentru exprimarea în românește într-un domeniu savant în care pînă acum nu se făcuse nici o traducere*. Am văzut din felul greoi cum se exprimă *Pravila lui Lucaci*, cu ce greutate a avut de luptat traducătorul pentru a reda în limba română explicația gradelor de înrudire. Socotim că Moldova, unde erau mănăstirile mari cu oameni cărturari, o curte domnească și curți boierești cu cancelariile lor respective, era mai potrivită pentru această operă în secolul al XVI-lea decît Transilvania unde cultura era în mina clasei stăpînitoare de religie luterană și calvină, necunoscătoare a slavonei și a limbii române. De aceea socotim că primele traduceri — cunoaștem acum două independente, ale *Pravilei* — s-au făcut în Moldova în a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

Firește că nu excludem posibilitatea ca prima traducere a „nomocanonului“ să provină din Țara Românească, cu care Coresi a avut legături mai strinse decît cu Moldova și unde, pe de altă parte, se constată aceleași fenomene politice și sociale, despre care va fi vorba mai jos și care au necesitat traducerea pravilei, chiar mai devreme și într-o formă mai accentuată. Totuși textele care le cunoaștem pînă acum provin din Moldova și nu din Țara Românească.

Se pune acum întrebarea: care au fost cauzele pe care au dus în chip necesar la aceste traduceri în acea epocă?

FOLOSIREA PRACTICĂ A PRAVILELOR

De la început trebuie să admitem că traducerea pravilelor bisericești și a pravilelor în general s-a făcut cu un scop practic, pravilele adică se aplicau în justiție, fie în cea bisericească, fie în cea lumească, nu erau simple cărți de învățătură morală și intelectuală pentru folosul îmbogățirii minții unui mic număr de cărturari. Traducerea lor în românește e o dovadă că ele erau necesare pentru cei mulți care nu știau limba savantă a slavonei.

Totuși, dacă cercetăm actele domnești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, atît în Moldova cit și în Țara Românească, nu constatăm folosirea pravilelor, sentințele date de domni sau de împuterniciții lor nu sînt motivate de articole din *Pravilă*, care nu sînt citate; dimpotrivă, „legea țării“, obiceiul nescris este cel care predomină și în virtutea căruia se iau hotărîrile. E de observat totuși că există și cazuri în care e folosită pravila. A. D. Xenopol în a sa *Istorie a românilor din Dacia traiană* citează un uric de la Vasile Lupu din 1642, care, într-o chestiune de moștenire hotărăște „așa cum scrie pravilele că cine are feciorii cu femeia sa și va muri au bărbatul au femeia, rămîne partea celui mort feciorilor, iar de se va prilejui să moară feciorii pe urma părintelui celui mort, rămîne partea feciorilor toată pe mîna părintelui rămas în viață“¹. Cunoaștem azi citate din pravile ceva mai vechi de cele amintite de Xenopol, adică dinainte de tipărirea de către domni a pra-

¹ A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, vol. VII, ed. III-a, p. 45.

vilelor de legi. În Țara Românească, în procesul pentru moștenirea averii lui Mihai Viteazul între cele două fiice ale lui — Florica, fiica legitimă și Maria, o fiică din flori — citim în hrisovul lui Alexandru Iliăș din 23 decembrie 1616: „Și au scos părinții vlădici și sfinta pravilă, de au cercetat cum va fi această judecată ca să-l judece mai cu dreptate, deci au aflat astfel scris în sfinta pravilă că se cuvine să stăpînească dedinele părinților fii care sint făcuți cu cununie și care le vor face părinților și toate pomenile ce vor fi nevoie...”¹. În Moldova, într-o poruncă a lui Ștefan Tomșa din 14 ianuarie 1622, se hotărăște ca de la anume moșii mănăstirești să ia călugării amenzile și veniturile de judecată, dar adaugă „să fie după Pravila sfintă, să nu se prade adică tatăl pentru fiu, nici fiul pentru tată”². Totuși aceste cazuri sînt rare excepții. În regulă generală, judecata nu se face după pravilă, pravila nu se citează și nu se folosește.

Trebuie însă să observăm că aproape toate cărțile veche domnești, hrisoave, urice, porunci, precum și zapiseli (contractele) particulare și actele de mărturie lumești sînt privitoare la stăpînirea pămîntului și a țiganilor, deci acte de proprietate. Nu ni s-au păstrat actele de drept penal, actele prin care se pedepseau uciderile, tilhăriile, furturile, nici actele prin care autoritățile eclesiastice pedepseau duhovnicește pe păcătoși, îngăduiau sau nu anume căsătorii, pedepseau încălcările moralei individuale. E foarte probabil că asemenea acte nici n-au existat și că hotăririle în asemenea cazuri se dădeau verbal și că nu era nevoie să rămînă un text scris. Totuși e mai probabil că tocmai în aceste împrejurări se folosea legea scrisă, pravila, pe cînd în dreptul civil și în special în privința stăpînirii pămîntului și a oamenilor dependenți, dreptul consuetudinar a putut păstra o tradiție mai lungă și mai puternică.

În orice caz, traducerea nomocanoanelor și chiar tipărirea lor în românește încă din secolul al XVI-lea, e o dovadă că încă de atunci aplicarea lor pe o scară mai largă devenise necesară.

¹ Textul slav în revista *Hrisovul*, I, p. 235.

² Arh. Stat, Iași, XXXI, B/167.

Traducerea nomocanoanelor în românește cade într-o perioadă cînd întreaga cultură românească scrisă era îmbrăcată în haina limbii slavone. Nu numai liturghia în toate bisericile și toate cărțile bisericești erau în limba slavă, dar și întreaga cancelarie domnească, actele și poruncile către dregători, precum și actele date de particulari erau toate scrise în această limbă.

Cronicile sînt scrise în slavonește, sîntem în vremea lui Petru Șchiopul, patronul cronicarului Azarie care scrie din porunca lui cronică oficială. Numai în Transilvania, sub influența străină a propagandei calvine și luterane, se tipăreau cărți românești, care nu sînt rezultatul dezvoltării organice a societății românești.

Așadar, traducerea *Nomocanonului* în limba poporului în această epocă este o apariție foarte timpurie a scrisului în limba română și e de observat că traducerea (cel puțin în forma *Pravilei* lui *Lucaci*) se face sub egida bisericii ortodoxe oficiale.

E adevărat că *Nomocanonul* nu este încă dreptul propriu-zis, este numai anticamera dreptului: legea pe care o aplică cu sancțiuni spirituale, biserica. Și aceasta în cadrul stării de spirit a societății de atunci era o lege, pedepsele spirituale, judecata preotului era un fel de judecată ce stătea alături de cea lumească. Nu se făcea o deosebire clară între dreptul bisericesc și cel mirean; am văzut din cele cîteva extrase din nomocanoane pe care le-am dat mai sus, că și în privința delictelor și în privința pedepselor era un amestec vădit cu legea aplicată de stăpînirea lumească. Într-adevăr, nomocanoanele se ocupă de combaterea furtului în tîrg, de falsificarea vinului și a laptelui, de ucideri prin imprudență, de îndatoririle oștenilor la război, furtul pîinii din gropile de rezervă. Pe de altă parte, lăsînd la o parte pocloanele, postul și mîncarea fără sare, nomocanoanele prevăd pedeapsa hătăii cu toiage, cum am văzut.

Desigur, legea scrisă în ce privește chestiunile agrare ca și în cele penale apare abia în mijlocul veacului următor, iar dreptul civil scris, abia la sfîrșitul veacului al XVIII-lea cu condica lui Alexandru Ipsilanti. Nu e mai puțin adevărat că începuturile dreptului scris la noi cad în formele cele mai simple în a doua jumătate a veacului al XVI-lea sau la mijlocul acestui secol.

Pînă atunci și în acțiunea preoților, ca și a judecătorilor lumesci ai domniei sau ai stăpînului feudal, predomina dreptul cosuetudinar așa-numita *lege a țării*. În actele slavone acest drept nescris se numește *zakon ziemski*, ceea ce înseamnă, tradus exact, *legea țării*, adică o lege care aparține în special și în general acestei țări, Moldova sau Țara Românească. Numai printr-o traducere greșită a vechilor grămăticici din secolele al XVII — XVIII-lea, *zakon ziemski* a fost redat prin *obiceiul pămîntului* (*Ziemia*, substantiv și adjectivul *ziemski* au înțelesul de *pămînt* și de *țară*).

Care erau deosebiri esențiale între legea țării, dreptul nescris și pravila scrisă? Nu este cazul aici să facem o analiză a caracteristicilor principale ale dreptului consuetudinar românesc. Ne vom mulțumi să constatăm că dreptul nescris este în primul rînd un drept care reflectă situația de obște, stăpînirea în obște a pămîntului de familia boierească lărgită, sau de obștea moșnenilor, cu responsabilitatea colectivă în fața crimei săvîrșite, ca și în fața fiscului. Dimpotrivă, dreptul din pravile, care prin mijlocirea dreptului bizantin derivă din cel roman, este individualist, privește pe om cu stăpînirea, răspunderea sa individuală, nu ține seamă de situația sa de membru al obștei.

Revenind la apariția traducerilor nomocanonului în românește, este limpede că faptul se datorește unor schimbări sociale. Pentru a se înlătura forma slavonă, de care se puteau folosi numai puțini, era deci nevoie de o mai mare răspîndire a dreptului scris. Ținînd seama de caracterizările pe care le-am stabilit mai sus, *introducerea dreptului scris la români nu poate însemna decît începutul destrămării obștei agrare* a cărei manifestare în drept era obiceiul pămîntului, *în al doilea rînd reprezenta creșterea puterii administrației centrale a domnului* (ca și a bisericii episcopale) în dauna particularismului feudal, cu obiceiuri și autoritate locală.

Într-adevăr, aceste fenomene ale dezvoltării societății românești încep să se manifeste cu putere în epoca în care am fixat traducerea nomocanoanelor și-și iau deplină înflorire în mijlocul veacului următor.

Ca dovezi ale unor începuturi de destrămare a vieții de obște agrare în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, avem faptul că în această epocă boierii, stăpîni de moșii, încep să iasă din devălmășie, moșiile nu mai sînt stăpînite

de către o familie mare, ci se concentrează în mâna unui singur stăpîn, actele domnești de confirmare nu mai înșiră zeci de persoane înrudite ca beneficiari ai unui uric sau hrisov, ci tot mai des pe o singură persoană. Această persoană unică poate lăsa moșia moștenire rudei aleasă de dînsul și încep să apară testamentele.

În ce privește obștea țăranilor muncitori, ea mai are încă multe puteri vii de coeziune, dar vinzările pămîntului obștii tot mai dese și mai masive către boieri duc, cum era firesc, la o destrămare a obștiilor.

Al doilea aspect de care am vorbit: creșterea puterii administrației centrale, începuse încă mai demult, dar ea se concretizează în special în secolul al XVI-lea. Amintesc în această privință, pentru Moldova crearea dregătoriei marilor vătafi și a vătafilor, dregătorii domnești locali care stăteau în sate și în scaunele ținuturilor pentru încasarea directă a dărilor — ei apar întii în domnia lui Petru Rareș.

Județele muntene și ținuturile moldovenești sînt date în arendă pentru încasarea dărilor, nu unor mari moșieri independenți, ci dregătorilor de la curtea domnului. În privința justiției, justiția domnească este prezentă în toată țara și intervenea chiar între feudal și țărani dependenti. Vechile imunități ale domeniilor feudale dispar, se mențin excepțional și mai ales în domeniile mănăstirilor. Dregătorii domnului sau ai imputerniciților lui intră pretutindeni pe moșii și încep să ia dare și de la țărani dependenti. În aceste condiții, era firesc ca dreptul local, dreptul obștiilor să facă loc pe încetul dreptului scris, abstract, care reprezenta autoritatea statului. Bineînțeles că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea sîntem abia la începutul acestui fenomen.

În ceea ce privește problema specială a nomocanoanelor, adică a dreptului bisericesc, este de observat că în secolul al XV-lea, cînd înflorea imunitățile, cu toate eforturile domnilor de a lega biserica de puterea domnească exista o biserică feudală. Marii moșieri aveau pe moșiile lor mănăstiri care erau proprietatea lor, preoții din sate erau desigur, de fapt, dacă nu și de drept, slugile stăpînului moșiei.

Cînd biserica a căzut în mâna puterii centrale reprezentate prin episcopi, care numesc pe popii din sate și controlează viața mănăstirească, s-a simțit nevoia unei legi uni-

tare a bisericii. Preotul de sat și de oraș era un fel de judecător în sensul duhovnicesc și dreptul bisericii trebuia să fie un drept scris cu caractere bine definite și universale. Nu se putea ca în cutare moșie popa să dea 3 ani de post pentru o faptă pentru care popa de pe altă moșie dădea numai 2 ani. În fața dreptului nescris care lăsa o margine așa de mare inițiativei judecătorului, deci a poruncii celor influenți, se ridică dreptul scris cu prevederi precise pentru fiecare faptă. Acest drept introdus în țară însemna o izbândă a autorității episcopale, în dosul căreia stătea domnul, împotriva autorității stăpînitorilor locali.

Acestea sînt deocamdată numai indicații cu caracter general pentru explicarea faptului pe care nădăjduim că l-am stabilit, anume că începuturile dreptului scris românesc cad în a doua jumătate sau la mijlocul secolului al XVI-lea, și anume, în Moldova.

1954

ÎNCEPUTURILE ISTORIOGRAFIEI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

INTRODUCERE

Vechile cronici și anale au fost multă vreme considerate în istoriografia burgheză numai ca izvoare descriptive ale istoriei, acordându-se o importanță precumpănitoare faptelor relatate în ele. Aceste scrieri constituie însă și izvoare narrative, fiind mărturii ale punctului de vedere al scriitorului, care întotdeauna reprezintă nu numai o opinie individuală, ci, mai ales, aceea a clasei sociale, ca și a grupărilor mai restrinse sau mai largi din care face parte. O cronică, chiar și atunci când descrie fapte petrecute de mult, înseamnă o luare de poziție în fața faptelor povestite. Așadar, din analiza atentă a cronicilor putem deduce interesele claselor sociale în fața diferitelor probleme sociale și politice contemporane cu ele.

În istoriografia burgheză, cronicile din Țara Românească nu au fost supuse unei analize din punctul de vedere al conținutului lor social, ci au format obiectul unor cercetări ce privesc numai personal pe autorii lor, fiind considerate ca răspunzând doar intereselor individuale ale acestor scriitori.¹ Această metodă de cercetare s-a răsfrînt și asupra concluziilor obținute, ignorîndu-se conținutul social al cronicii și ajungîndu-se la rezultate greșite și în privința

¹ Principalele studii privitoare la cronicile muntene ale vechii istoriografii sînt următoarele: N. Iorga, *Cronicile muntene*, în *Analele Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, seria II, tom. XXI, 1889; C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicilor muntene*, Buc., 1906; C. Grecescu, *Cîteva date noi în legătură cu „Istoriile Domnilor Țării Românești”*, în *În amintirea lui Constantin Giurescu*, Buc., 1944, p. 278—289.

stabilirii autorilor scrierilor anonime, cât și în aceea a datării textelor și a desprinderii părților componente ale unui letopiseș.

În critica textelor, argumentul filologic, rezultat din compararea manuscriselor, din căutarea aluziilor la diferite fapte vechi sau contemporane, din studiul comparativ al limbii este esențial pentru stabilirea autorului, a datei, a stemei manuscriselor. Aceasta însă cu condiția ca argumentul filologic să fie încadrat într-o argumentație de caracter general, bazată pe atitudinea social-politică și a gradului de cultură al scriitorului. Argumentul filologic izolat poate da naștere la interpretări multiple și nu stă pe teren solid decât atunci când, împreună cu alte argumente, formează un sistem de argumentare și o explicație care concordă cu momentul de dezvoltare socială și culturală, cu acele elemente ale vieții materiale care — după cum arată K. Marx — „determină în genere procesul vieții sociale, politice și spirituale“¹.

Pe de altă parte, materialul istoric fără o interpretare logică corespunzătoare apare ca fiind lipsit de valoare. „Metoda cea mai sigură — arată V.I. Lenin — în problemele științelor sociale și ceea ce se cere în primul rînd pentru a dobîndi într-adevăr deprinderea de a aborda în mod just aceste probleme și a nu te pierde în mulțimea amănuntelor sau în enorma diversitate a părerilor care se înfruntă — ceea ce se cere în primul rînd pentru a aborda aceste probleme din punct de vedere științific este să nu uiți conexiunea istorică fundamentală, să privești fiecare problemă din punctul de vedere al modului în care a apărut în istorie un fenomen dat, al etapelor principale pe care le-a parcurs în dezvoltarea lui acest fenomen...“²

Datorită acestei corelații dialectice dintre categoriile logicului și ale istoricului — în cadrul căreia istoricul, adică lumea obiectivă ce se dezvoltă, determină logicul — dintre aspectele general, particular și individual al dezvoltării, mai înainte de a trage concluzii asupra atitudinii social-politice a celor mai vechi cronici muntene, trebuie reluate de la capăt problemele de critică de autor, de datare

¹ K. Marx, *Contribuții la critica economiei politice*, ed. II-a, Buc., Ed. Politică, 1960, p. 9.

² V.I. Lenin, *Opere*, vol. 29, Buc., E.S.P.L.P., 1956, p. 457.

și de izvoare, elemente istorice pe baza cărora se poate face apoi interpretarea logică corespunzătoare.¹

Istoriografia Țării Românești pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea este concentrată în două cronici sub forma unor compilații care au adunat toate scrierile istorice anterioare: *Letopisețul Cantacuzinesc* și *Cronica Bălenilor*². Dar aceste cronici nu formează începuturile istoriografiei din Țara Românească: ele au absorbit istoriografia anterioară lor și tocmai pentru că cititorii aveau la îndemînă în aceste două scrieri întreaga istoriografie munteană pînă la anul 1688, cînd se termină amîndouă, vechile cronici și anale nu au fost păstrate în manuscrise de sine stătătoare și nici cele slavone nu s-au păstrat în această limbă.

Pentru a putea reconstitui începuturile istoriografiei muntene, trebuie deci să supunem cele două cronici amintite la o analiză, pe baza căreia să se poată distinge părțile lor componente care, mai ales pentru *Letopisețul Cantacuzinesc*, nu sînt simple izvoare folosite de autor, ci reprezintă reproducerea aproape integrală a textelor, fără intervenția compilatorului.

După ce vom fi desprins vechile elemente componente ale letopisețelor de la sfîrșitul veacului al XVII-lea, vom încerca să cercetăm problemele legate de partea a doua a compilațiilor, adică de scrierea cronicilor de facțiune boierească, care constituie propriu-zis cronicile Cantacuzinilor și Bălenilor, legate de letopisețul țării, redactat anterior.³ Problema autorului, a datei cînd au fost scrise, precedează considerațiile asupra locului pe care îl ocupă aceste scrieri în ansamblul culturii feudale românești.

Studiul de față este în primul rînd o cercetare critică a textelor, ce urmărește reconstituirea începuturilor istoriografiei în Țara Românească, o analiză care pornește în primul rînd de la critica filologică, dar care, în temeiul princi-

¹ Cf. M.M. Rosental, *Istoricul și logicul*, în *Categoriile dialecticii materialiste*, Buc., Ed. Științifică, 1957, p. 335 și urm.

² *Istoria Țării Românești (1290—1690)*. *Letopisețul Cantacuzinesc*, ediție critică de C. Grecescu și D. Simonescu, Buc., 1960, citat în prezentul studiu: *Letopisețul Cantacuzinesc; Istoriile domnilor Țării Românești de Constantin Căpitanul Filipescu*, ed. N. Iorga, Buc., 1902, citat în prezentul studiu: *Cronica Bălenilor*.

³ Vezi și *Cronicari munteni*, 2 vol., Buc., Editura pentru Literatură, 1961.

piului dialectic amintit nu poate să nu țină seama de poziția socială, de atitudinea politică a autorilor. Scopul este de a pune la îndemina cercetătorilor un material istoric pe care analiza logică mai aprofundată ce va fi făcută ulterior să-l poată folosi ca punct de plecare.¹ Nu ne îndoim că rezultatele la care am ajuns cuprind încă o parte de ipoteză, dar socotim că numai în acest fel se poate face un pas înainte în acest domeniu atât de controversat al vechii noastre istoriografii și se poate prezenta un material util discuțiilor pentru rezolvarea problemei.

PĂRȚILE COMPONENTE ALE LETOPISEȚULUI CANTACUZINESC: INTRODUCEREA DESPRE FORMAREA POPORULUI ȘI A STATULUI

Letopisețul Cantacuzinesc alcătuiește o compilație a istoriei statului feudal Țara Românească, completată și adausă pînă la anul 1688. Din cercetarea povestirii istorice care se întinde pe un răstimp de patru veacuri, rezultă în chip evident folosirea unor izvoare interne, cu date și fapte precise, deci contemporane cu aceste fapte, precum și a unor tradiții și combinații erudite, acolo unde lipsesc izvoarele scrise. O analiză a acestor părți componente ale compilației poate dezvălui etapele prin care a trecut istoriografia munteană pînă la adunarea textelor de cronici într-o încercare de sinteză în veacul al XVII-lea.

Letopisețul Cantacuzinesc este compus dintr-o juxtapunere de cronici mai vechi, pierdute în forma lor independentă, care au suferit unele modificări și completări din partea celui sau celor care le-au reunit cu scopul de a da o istorie completă a Țării Românești.

Compilația începe cu o scurtă introducere despre formarea poporului român și a statului feudal Țara Românească,

¹ O încercare interesantă în ceea ce privește interpretarea concepțiilor politice ale cronicarilor munteni în lumina materialismului istoric a fost făcută de E. Stănescu, *Essai sur l'évolution de la pensée politique roumaine dans la littérature historique du moyen âge*, în *Nouvelles études d'histoire...* vol. II, Buc., Ed. Academiei R.P.R., 1960, p. 271—304 și în studiul introductiv la *Cronicari munteni*, vol. I, Buc., Editura pentru Literatură, 1961.

care precede înșirarea domnilor în ordine cronologică, împreună cu faptele lor. Scurtimea acestei introduceri arată că cel ce s-a apucat de adunarea compilației nu avea de scop să pună în lumină, ca mai târziu Constantin stolicul Cantacuzino și în Moldova Miron Costin, unitatea de origine a poporului român.

Introducerea (p. 1—3)¹ are, pe scurt, următorul cuprins:

Românii se trag din romani, care au trecut odinioară peste Dunăre, cuprinzind prin „descălecatul“ lor Țara Românească de mai târziu, apoi peste munți până la Mureș, la Tisa și în Maramureș. Despre românii din Moldova nu spune și nu știe nimic. Dintre coloniștii romani se trage o familie de boieri „de neam mare“, Basarabii numiți și „banoveți“ pentru că stăpîneau și au stăpînit („oblăduind“) multă vreme „acea parte de loc“ (adică Oltenia) în calitate de bani. În anul 6798 (1290) Radul Negrul voievod, care stăpînea Făgărașul și Amlașul, trece munții cu „rumânii, papistași (catolici) și sași“, „descălecînd“ la Cîmpulung, Argeș și mai departe, „început-au a face țară nouă“. De atunci, așadar, începe statul feudal al Țării Românești. „Băsărăbeștii“ din Oltenia, care formau o familie deosebită de familia domnitoare și „era mai mare peste Olt“, de bună voie se închină domnului Țării Românești, care ia titlul (redat și în slavonește) de voievod și domn „a toată Țara Românească, dentru Ungurie descălecat“ (în textul slavon, numai: „zemli Ungrovlahiskii“) și herțeg „de la Amlaș și Făgăraș“.

Se pune întrebarea, care este înțelesul acestei părți introductive și cînd a fost ea scrisă? Nu mai putem vorbi astăzi, cum făcea D. Onciul, de „tradiția întemeierii“ statului muntean², pentru că o tradiție cu dată nu mai este o tradiție, ci o combinație cărturărească. Autorul introducerii știa că domnii cei vechi se intitulau „herțeg de Făgăraș și de Amlaș“ și a pus în legătură acest fapt cu numele țării, așa cum este scris în actele domnești în hrisoavele slavone, „Ungro-Vlahia“, pe care o traduce „dentru Ungurie descălecat“. Departe de a fi întemeiat pe o tradiție populară,

¹ Cităm peste tot ediția *Letopisețul Cantacuzinesc* de C. Grecescu și Dan Simonescu, 1960.

² D. Onciul, *Originele Principatelor Române*, Buc., 1899, p. 8—9.

autorul vrea să explice anumite părți din titlul domnesc, din care alcătuiește un pretins „descălecat“ de peste munți. Se știe azi că numele Ungro-Vlahiei nu înseamnă țara descălecată din Ungaria, ci este numele dat eparhiei bisericești a țării de către patriarhia de la Bizanț, nume care a trecut apoi în titlul domnesc, iar Amlașul și Făgărașul au fost feude acordate de regii Ungariei unor domni români, începînd cu Vladislav I (1364—1374).

Banoveștii sau Băsărăbeștii sînt membrii familiei Craioveștilor. Aceasta reiese clar din text: Craioveștii sînt cei care odinioară stăpîneau Craiova, moșia lor, și cîrmuiau Oltenia în calitate de mari bani. Același nume de Banoveși „adecă Băsărăbești“ apare și în textul *Vieții lui Nifon*, intercalată în *Letopisețul Cantacuzinesc* (p. 15), dar care la origine constituie o scriere independentă. Deși a existat în istoriografia noastră credința că familia „Basarabilor“ ar fi fost dinastia care se trage din Basarab, primul domn al Țării Românești, totuși fapt este că nici unul dintre acești domni, în secolele al XIV—XVI-lea pînă la stingerea familiei, nu a purtat numele de familie: Basarab, alături de numele său propriu. Basarab era un nume propriu și nicidecum un nume de familie; el a fost purtat de cinci domni munteni, dintre care ultimul a fost Neagoe-vodă, care ca domn își ia numele de Basarabă (1512—1521). Neagoe, care-și zicea și Basarabă (dar niciodată: Neagoe Basarab), era fiul lui Pirvu Craiovescul, deci făcea parte din familia Craioveștilor și numai urmașii lui, și chiar cei ce se trăgeau din alte ramuri ale familiei, luară numele Basarabă ca nume de familie. În veacul al XVII-lea Brîncovenii, familie originară din Brîncoveni (pe dreapta Oltului) și care se trăgeau din Craiovești, au adoptat numele Basarabă. Matei Basarab (1632—1654), de fapt Brîncoveanu, a fost primul domn care a adoptat acest nume, nu pentru că se trăgea din vechea dinastie domnească, ci pentru că era descendent din Craiovești. După el, au adoptat acest nume și Constantin Șerban (1654—1658) și Constantin Brîncoveanu (1688—1714), pentru că și ei descindeau din Craiovești. Așadar, numele Basarab n-a fost niciodată purtat ca nume de familie decît de urmașii Craioveștilor și anume, numai începînd din veacul al XVII-lea.

Rezultă de aci că atunci cînd în partea introductivă a cronicii se vorbește de Băsărăbești trebuie să înțelegem pe Craiovești și că prezența acestui nume datează introducerea *Letopisețul Cantacuzinesc* din veacul al XVII-lea. Cele spuse de cronicar despre această familie de boieri olteni au un caracter tendențios, în favoarea lor. Autorul introducerii spune că „Băsărăbeștii“ (Craioveștii) au fost „boiarii... de neam mare“ și subliniază faptul că ei oblăduiau Oltenia „mai înainte“ de venirea în țară a lui Radu Negru cu dinastia lui. Scopul introducerii este deci de a dovedi vechimea și drepturile Craioveștilor, și firește, și a urmașilor lor. Această demonstrație datează din veacul al XVII-lea, cînd urmașii Craioveștilor încep să-și zică Basarabi.

Mai sînt și alte indicații în introducerea la letopiseț, care arată alcătuirea ei în veacul al XVII-lea; în primul rînd afirmația că Negru vodă a „descălecat“ de peste munți „cu rumâni, papistași, sași“. Se înțelege de aci că sașii și papistașii (catolici) constituiau două grupuri deosebite de populație. În secolul al XIII-lea, cînd cronicarul spune că s-a descălecat țara, și pînă aproape de mijlocul secolului al XVI-lea, sașii erau însă catolici, deci papistași, și au trecut numai la sfîrșitul acestui răstimp la religia luterană. Autorul introducerii, care fusese la Cîmpulung, a cărui biserică o descrie, știa că acolo se afla o comunitate săsească catolică, pe cînd ceilalți sași erau protestanți, dar nu știa că odinioară toți sașii fuseseră catolici, ceea ce arată că scria cu multă vreme după schimbarea credinței lor, cînd nu se mai păstra la cei mai mulți amintirea despre vechea lor religie. Aceasta ne duce iarăși la secolul al XVII-lea și înseamnă că introducerea despre formarea statului muntean a fost scrisă după partea care cuprinde amănunte datorite unui contemporan despre istoria Țării Românești în veacul al XVI-lea. Ea se datorește unui scriitor care în secolul al XVII-lea a adunat izvoarele istorice și a fost nevoit să redacteze singur partea de la început, pentru că aceasta lipsea în cronicile cele vechi pe care le compilase.

Să fie acesta grămăticul însărcinat de Cantacuzini să scrie partea de la urmă a cronicii în spirit cantacuzinesc, după moartea silnică a părintelui lor, Constantin postelnicul (1663)? Așa cred și noii editori ai *Letopisețului Cantacu-*

*zinesc*¹. Sînt totuși în cronică indicații care arată că introducerea aceasta a fost scrisă în vremea lui Matei Basarab și pentru acest domn muntean și nu pentru Cantacuzini, în vremea lor de ridicare și luptă din ultimele decenii ale veacului al XVII-lea, cînd s-a adăugat cronicii partea de povestire, care constituie o pledoarie pentru acești boieri. Într-adevăr, stabilirea tendențioasă a vechimii Craioveștilor-Băsărăbești și a drepturilor lor la stăpînire, este alcătuită pentru glorificarea lui Matei Basarab. La începutul expunerii despre viața acestui domn, cronicarul subliniază că Matei era „de moșie din satul Brîncovenii, fecior Danciu-lui vornecul, care se trăgea din neamul Băsărăbesc”². De asemenea și Radu Șerban (1601—1611) este indicat ca fiind „den sementiia băsărăbească”³ (se trăgea din Craiovești), pentru a se face legătura cu Constantin Șerban (1654—1658) care și el „iaste de neam mare”⁴. Rezultă deci că introducerea destinată să fie elogiul Craioveștilor privește pe Matei Basarab (primul domn care a luat numele Basarab ca nume de familie) și pe urmașul său imediat, Constantin Șerban. Este adevărat că și Cantacuzinii se trăgeau din Craiovești. Elina, mama lui Șerban Cantacuzino era și ea fiica lui Radu Șerban și sora, după tată, a lui Constantin Șerban. Dar nicăieri în cronică nu se subliniază originea din Craiovești a fraților Cantacuzini. Genealogii de azi pot afirma acest lucru, dar cititorii cronicii nu-l pot afla scris negru pe alb. Căsătoria lui Constantin postelnicul cu doamna Elina a lui Radu Șerban nici nu e pomenită în textul cronicii. Această discreție în privința descendenței din Craiovești a Cantacuzinilor se explică prin faptul că Șerban Cantacuzino și frații lui își făuriseră o genealogie cu mult mai nobilă pretinzînd că se trag din împărații bizantini, dar ei nu îndrăzniseră să treacă și în cronică această pretinsă descendență, care reprezenta o pretenție la tronul Constantinopolului, deținut atunci de către sultan.⁵

¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. cit., p. X.

² *Ibidem*, p. 95.

³ *Idem*, p. 84.

⁴ *Ibidem*, p. 117.

⁵ Cf. versurile la stema lui Șerban Cantacuzino în *Liturghierul* din 1680: „Despre tată trage (din) împărăție” (I. Bîanu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 231).

Pe de altă parte, Matei Basarab, în 1636 april 12, înnoind privilegiile de autonomie ale orașenilor din Cîmpulung, găsește un vechi hrisov, al „răposatului Radu Negru voievod“ cu data 6800 (1292). Este probabil că nu s-au putut citi cifrele cirilice ale zecimilor și unităților datei care se prezintă astfel numai cu cifrele miilor și sutelor. Acest hrisov rău citit din cauza vechimii, stă la baza datei „descălecatului“ din introducerea cronicii (Cronicarul a scăzut doi ani între data venirii lui Radu Negru pînă la data din privilegiul orașului). Fapt este că Matei Basarab, cu prilejul reparării mănăstirii, a emis nu mai puțin de cinci hrisoave pentru orașul Cîmpulung, în care pomeneste de actul lui Radu Negru, pe cînd predecesorii lui Matei vodă nu pomenesc niciodată acest act în privilegiile succesive date de dinșii cîmpulungenilor. Se poate deci face o legătură între scrierea introducerii cronicii, cu pomenirea Mănăstirii Cîmpulung și cu data „descălecatului“ din 1290 și între găsirea pretinsului hrisov al lui Negru vodă din 1292, confirmat de Matei Basarab.¹

Pe lîngă aceste indicații, care datează din domnia lui Matei Basarab, introducerea la cronică, mai este un fapt de istorie culturală de ordin mai general, care arată că acest text nu a putut fi redactat în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Introducerea cronicii are un caracter naiv, cuprinde explicații și combinații, ca aceea despre venirea romanilor, cu lipsa moldovenilor dintre părțile constitutive ale poporului român, care nu indică pe un om cult. Autorul nu știe nimic despre existența în aceste părți a poporului dac, despre cucerirea Daciei de către Traian. La mijlocul veacului al XVII-lea nu pătrunsese încă gîndirea umanistă în Țara Românească; scriitorii de cronici cugetă încă după mentalitatea feudală, interesîndu-se numai de provincia lor și de domnia ei. Nu putem data această introducere așa de lipsită de lumina culturii, din epoca în care scriau Miron Costin și Constantin stolnicul Cantacuzino. Dacă paginile de la începutul cronicii fac parte din opera de inspirație a Cantacuzinilor, între care se numără atunci și învățatul Constantin Stolnicul, este

¹ *Documente atîngătoare de istoria Cîmpulungului*, în *Magazinul istoric pentru Dacia*, V, p. 331—359.

inexplicabilă totală lipsă de informație istorică și naivitatea alcătuitoarelor lor. De aceea trebuie să admitem că introducerea a fost redactată în epoca lui Matei, domn susținut de o boierime militară, dar, cu câteva excepții, formată din oameni mai puțin învățați decât cei din generația următoare. Cantacuzinii au păstrat introducerea cea veche din cronica lui Matei Basarab, pentru că nu aveau deocamdată la îndemână un alt text despre originile țării și ale poporului. Acest subiect era în curs de elaborare; Constantin Stolnicul lucra la redactarea cronicii lui, care urma să fie adevărata și definitivă formă a istoriei țării văzute de Cantacuzini. Dar, precum se știe, această scriere istorică n-a fost niciodată terminată.

Datarea introducerii din vremea care a precedat lupta Cantacuzinilor pentru luarea puterii în Țara Românească are urmări și asupra felului cum trebuie înțeleasă alcătuirea compilației de cronici care poartă titlul (dat de istoricii de azi): *Letopisețul Cantacuzinesc*. Introducerea, care privește începutul istoriei Țării Românești, a fost deci scrisă de cel care a adunat părțile de cronică din diferite epoci până la Matei Basarab și a putut constata că-i lipsește un text pentru istoria începuturilor țării, pe care a trebuit să-l scrie pe bază de combinații cărturărești, neavând izvoare contemporane. De aci rezultă că înainte de scrierea părții cantacuzinești de la sfârșitul cronicii, adică a capitolelor care reprezintă vederile facțiunii feudale a Cantacuzinilor a existat din vremea lui Matei Basarab o cronică a Țării Românești, pe care grămaticul acestei familii a continuat-o.

ISTORIA ȚĂRII ROMÂNEȘTI ÎN SECOLELE AL XIV – XV-LEA

Istoria domnilor Țării Românești din veacurile al XIV – XV-lea, adică de la primul domn pe care-l știa cronicarul, Radu Negru, până la Radu cel Mare (1495–1508), prezintă un aspect ciudat. Scriitorul înșiră pentru acest răstimp unsprezece nume de domni, dând fiecăruia un număr de ani de domnie. Se poate constata că lista este incompletă, lipsesc de pildă Basarab cel dintâi, Vlaicu (Vladislav), Radu Prasnaglava, Alexandru Aldea, Dan II, Vlad Dracul, Vlad Călugărul (acesta din urmă este adăugat în unele manu-

scrise de către un compilator). Ordinea de succesiune a celor unsprezece domni nu este cea cronologică. Mihai, fiul și urmașul lui Mircea cel Bătrîn, este pus înaintea lui Dan I, iar între domnia acestuia și a lui Mircea este intercalat Alexandru voievod (Nicolae Alexandru), care în realitate domnise cu mult înainte. Vlad Țepeș domnește, după cronicar, imediat după Mircea cel Bătrîn, iar Vladislav (II), care în realitate a fost predecesorul în domnie al lui Vlad Țepeș, este indicat ca urmașul acestuia. Numărul anilor de domnie atribuit fiecărui domn este complet greșit; nici măcar pentru unul singur dintre cei unsprezece domni înșirați nu se potrivește. Dacă facem adunarea numărului de ani de domnie a tuturor domnilor, aflăm un total de 218 ani, care corespunde cu răstimpul dintre anii 1290, data întemeierii statului, a „descălecatului“ după indicația dată de hrisoavele lui Matei Basarab pentru cîmpulungeni, și 1508, data exactă a morții lui Radu cel Mare. Cronicarul credea că știe data întemeierii statului și cunoștea pe aceea a morții lui Radu cel Mare și de aceea a atribuit la întîmplare un număr de ani de domnie fiecăruia dintre cei unsprezece domni, în așa fel ca totalul anilor să iasă exact 218, adică să umple răstimpul dintre anii 1290 și 1508.

De aci rezultă în chip lămurit că cel ce a redactat această parte a cronicii nu poseda anale mai vechi ale Țării Românești, care să-l poată călăuzi în cronologia domnilor. În lipsa lor a fost iarăși nevoie să recurgă la combinații pseudo-erudite, cu care să poată umple golul lăsat de izvoare, așa cum procedase și pentru partea introductivă.

Din această situație putem trage două concluzii interesante pentru începuturile istoriografiei muntene: în Țara Românească nu au existat anale slavone pînă la începutul secolului al XVI-lea. În Moldova domnia glorioasă a lui Ștefan cel Mare, care a condus lupta pentru apărarea independenței țării, împrejurările politice interne și externe au făcut necesară scrierea unui letopiseț, care să reție pentru urmași marile fapte săvîrșite în timpul acelei domnii. În schimb, în Țara Românească, unde domnii s-au schimbat mai repede și unde cotropirea turcească s-a produs mai

devreme decît în Moldova, nu s-a format mediul necesar pentru începuturile istoriografiei în secolul al XV-lea.

De asemenea este evident că scriitorul care a încercat să umple golul lăsat de izvoare, recurgînd la știri culese din tradiție, din inscripțiile mănăstirilor sau din cronici străine, care nu-i puteau da decît informații nesigure și nelegate între ele, este același cu autorul introducerii, realizate tot cu aceleași mijloace. Este vorba de cronicarul din vremea lui Matei Basarab, cel care a orînduit o primă formă a compilației de istorie a Țării Românești.

Între puținele fapte privitoare la scurta expunere a istoriei Țării Românești în veacurile al XIV—XV-lea, cîteva provin din analele slavone, bulgărești și sirbești. Știrea despre omorîrea lui Dan I de către „Șișman vodă domnul sirbilor“ (recte al bulgarilor) este extrasă din cronica slavă a bulgarilor¹, cu deosebirea că data din izvor, 6894 (1386), a fost transformată de compilatorul muntean în 6864 (1356) cu schimbarea unei singure cifre cirilice, pentru ca să se poată potrivi cu anii de domnie atribuiți de același compilator lui Dan I.

La domnia lui Mircea cel Bătrîn cronicarul spune că acesta „au avut mare război cu Baezet beg². Făcutu-s-au acel război pre apa Ialomîții“³. Aci pare să fie o confuzie cu alte știri privitoare la evenimente de mai tîrziu aflate în letopisețul sirbesc. Acest letopiseț cuprinde în unele variante știrea despre înfrîngerea lui Mezet beg, din care cronicarul român a făcut Baezet beg, și anume la Ialomîța⁴. Este vorba de fapt de luptele lui Iancu de Hunedoara cu turcii în 1442, dar fără această confuzie nu ne explicăm nici titlul de beg dat lui Baiazid, nici localizarea pe Ialomîța a luptei lui cu Mircea, de vreme ce nici un alt izvor istoric nu pune pe Ialomîța lupta românilor cu turcii în vremea domniei lui Mircea.

¹ I. Bogdan, *Ein Beitrag zur bulgarischen Geschichtsschreibung*, în *Archiv für slavische Philologie* XII, p. 530.

² În lectura adoptată de editorii *Letopisețului Cantacuzinesc* este *sultanul*, probabil o corectare a unor copiiști, cele mai multe manuscrise au lectura: *beg*. La fel și în *Cronica Bălenilor*, p. 13.

³ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 3.

⁴ L. Štojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sr. Karlovți, 1927, p. 233 și 298, *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 3.

Și alte știri privitoare la aceeași epocă, aflate în unele manuscrise ale *Letopisețului Cantacuzinesc*, sint extrase din letopisețele slave și a dause probabil de copiiștii de mai târziu ai cronicii. Astfel știrea despre descălecatul lui Dragoș în Moldova se regăsește în *Cronica sirbo-moldovenească*, icriere analistică privitoare la turci și la popoarele balcanice.¹ Pentru domnia lui Vlad Călugărul și data morții lui (care lipsesc în textul admis de editorii letopisețului) un număr de manuscrise dau anul 1493 pentru urcarea în scaun și o domnie de trei ani (deci pînă în 1496) cu indicația: „cum scrie letopisețul slavonesc“. Știrea morții acestui domn se află în letopisețele sirbești (cu data de 1495 sau 1496)².

Informațiile obținute de cronicar de la mănăstiri, probabil din cetirea inscripțiilor, privesc fundarea lor de către unii dintre domni. Așa la domnia lui Mircea sint pomenite Cotmeana și Cozia, la Vlad Țepeș, Snagovul, la domnia lui Vladislav (II), biserica din Tîrgșor, la Radu cel Mare, Dealul. Afirmația cronicarului cum că Ștefan cel Mare din Moldova, după înfrîngerea lui Țepeluș, a stat și a domnit în Țara Românească timp de 16 ani se datorește faptului că domnul Moldovei a clădit o biserică la Rîmnicul Sărat, pelocul biruinței sale, pe care cronicarul a putut s-o cunoască.³ Toate acestea ar părea să indice pe compilatorul din vremea lui Matei Basarab ca pe unul dintre ispravnicii domnești însărcinat cu supravegherea numeroaselor reparații de mănăstiri întreprinse pe atunci în multe părți ale țării.

Singura informație după tradiția orală culeasă de cronicar pentru istoria secolului al XV-lea rămîne cea privitoare la clădirea cetății de la Poenari de către Vlad Țepeș, care a scos la muncă în ziua de Paști pe orășenii din Tîrgoviște îmbrăcați în haine de sărbătoare.⁴ Este vorba de una din

¹ *Cronicele slavo-române din secolele XV—XVI, publicate de I. Bogdan*, ed. de P.P. Panaitescu, Buc., 1959, p. 189; *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 3 (în aparat).

² *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 5 (în aparat); L. Stojanović, *op. cit.*, p. 258.

³ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 5 (în aparat). Unul dintre manuscrisele cronicii notează: „Acesta (Ștefan) au făcut o biserică la Rîmnicul-Sărat“. Cf. *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, III-1910, p. 107—109.

⁴ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 4.

numeroasele anecdote și legende care au circulat în legătură cu acest domn, în scris și oral, în țară și în străinătate.

Așadar întreaga parte de la început a cronicii care cuprinde istoria Țării Românești de la „descălecat“ pînă la începutul secolului al XVI-lea, a fost scrisă în vremea domniei lui Matei Basarab, de orînduitorul primei compilații de letopisește care nu a avut la îndemină pentru această parte mai veche nici un izvor cronicăresc intern.

VIATA PATRIARHULUI NIFON

Istoria Țării Românești în vremea domniei celor dintii patru domni de la începutul secolului al XVI-lea, Radu cel Mare (1495—1508), Mihnea cel Rău (1508—1510), Vlad cel Tânăr (1510—1512) și Neagoe, denumit și Basarab (1512—1521), se prezintă în *Letopisețul Cantacuzinesc* sub forma a două redacții. Una cuprinde pentru acest răstimp o scurtă povestire analitică¹ cu amănunte despre lupta pentru putere a facțiunii boierești a Craioveștilor, pe care-i numește Pîrvulești (după Pîrvu banul). Cealaltă redacție, mult mai întinsă, nu este altceva decît *Viața sfîntului Nifon patriarhul Constantinopolului*. Această scriere a fost redactată întii în grecește, apoi s-a tradus în slavonește și din această limbă a fost tălmăcită în românește [1] în decursul veacului al XVII-lea (cel mai vechi manuscris datează din anul 1654). [2] *Viața lui Nifon*, deși are ca obiect biografia unui patriarh grec, constituie în realitate, într-o mare parte a ei, un capitol din istoria Țării Românești. Prezența lui Nifon în Țara Românească în domnia lui Radu cel Mare și aducerea rămășițelor lui în țară în vremea domniei lui Neagoe Basarab apar numai ca prilejuri nimerite pentru a introduce în povestire largi excursuri de istorie românească internă. Autorul *Vieții* este Gavril, protul mănăstirilor de la Muntele Athos, care a stat în țară între anii 1517—1519 și a fost în strînse legături cu Neagoe vodă și cu boierii lui. În *Viața lui Nifon* se pot citi numeroase fapte de istorie

¹ Această redacție a fost semnalată mai întii de N. Iorga, *Cronicele muntene, Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, Seria II, tom. XXI, 1899, p. 308—311. Editorii din 1960 ai *Letopisețului Cantacuzinesc* au publicat-o în anexe.

politică munteană, care n-au nici o legătură cu persoana patriarhului Nifon, de pildă luptele interne din vremea domniilor lui Mihnea cel Rău și Vlad cel Tinăr. Aceste răzmerițe feudale sînt caracterizate prin ridicarea facțiunii conduse de Craiovești, pentru a supune pe domnii țării și pe celelalte familii boierești autorității lor. Povestirea lui Gavril protul este intru totul favorabilă Craioveștilor, formează o pledoarie în favoarea lor. Nu atît Neagoe vodă, care era fiul lui Pirvu Craiovescu, apare în primul plan, cit familia din care se trăgea: „boierii cei mari și aleși“, „un neam care era mai ales și mai temător de Dumnezeu, căruia îi era numele banoveți, adică Băsărăbești“, „acei boieri drepți“, „acelui neam ales de Dumnezeu al Băsărăbeștilor“ și altele la fel arată că autorul scrie sub îndemnul și patronajul Craioveștilor.¹

Boierul Neagoe, ajungînd domn își schimbă numele și-l ia pe acela de „Basarab, fiul lui Basarab“ (cel Tinăr); așa se poate citi numele său în toate hrisoavele domnești date de dînsul. Totuși, autorul *Vieții lui Nifon* nu admite această titulatură oficială în scrierea sa, el îi zice „fiu de boieri“ (nu de domn), al lui Pirvu Craiovescu, și-i dă numele său boieresc, Neagoe (Neagoe era și numele tatălui fraților Craiovești, era deci tradițional în familia lor). Gavril protul dezmente așadar pe domn, contestă descendența lui afirmată de actele oficiale, pentru a putea sublinia legătura de familie cu Craioveștii. Rezultă deci că *Viața lui Nifon* a fost scrisă sub patronajul Craioveștilor, ale căror idei politice le adoptă, și nu sub patronajul domnului. [3]

Cînd Gavril protul a venit în Țara Românească a fost convins să scrie această carte, cu scopul de a arăta că boierii Craiovești sînt așezați sub protecția superioară a unui sfînt, adică a lui Nifon și că deci ridicarea lor la domnie și la putere trebuie să fie recunoscută de toți. Nifon era doar un pretext, Craioveștii sînt adevărații actori principali ai povestirii inspirate de dînșii.

¹ *Viața și traiul sfîntului Nifon*, ed. Tit Sîmedrea, Buc., 1937; *Viața sfîntului Nifon. O redacțiune grecească inedită*, ed. V. Grecu, Buc., 1944; Cf. și N. Popescu, *Nifon II patriarhul Constantinopolului*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, Seria II, tom. XXXVI, 1914. Pentru politica dusă de Craiovești, cf. Șt. Ștefănescu, *Rolul boierilor Craiovești în subjugarea Țării Românești*, în *Studii și referate privind istoria României*, Buc., 1954, p. 697—718.

Redacția scurtă, cu caracter analitic, a perioadei dintre anii 1495—1521, se află într-un număr de manuscrise ale *Letopisețului Cantacuzinesc*, pe când altele au pentru aceleași evenimente textul *Vieții lui Nișon* după traducerea românească, scriere care a circulat și în manuscrisele independente de cronică. Cei mai mulți istorici și editori, până la cei din anul 1960, consideră că forma oficială a letopisețului este cea care cuprinde *Viața lui Nișon*, iar mai târziu unii copiiști au înlocuit textul *Vieții* cu acela al analelor scurte. „Ar fi greu de lămurit motivele precise care au dat naștere variantei de care vorbim“ (adică aceea cu analele scurte), scrie N. Iorga¹. Totuși este ușor de dovedit că analele scurte formează textul primitiv al *Letopisețului* pentru epoca celor patru domnii amintite, iar *Viața lui Nișon* a dislocat acest text, ocupându-i locul. Se înțelege de la sine de ce a putut fi înlocuită de la o vreme o expunere incompletă și săracă a faptelor istorice cu alta mult mai dezvoltată și mai bogată, privind aceleași fapte, dar nu se poate admite în nici un caz ca unii compilatori și copiiști să fi scos din cronică povestirea completă și s-o fi înlocuit cu alta fără valoare.

Povestirea analitică a domniilor de la Radu cel Mare până la Neagoe vodă era o parte din analele Țării Românești în veacul al XVI-lea, ea continuă apoi istoria țării și după Neagoe. Se poate dovedi că prin introducerea *Vieții lui Nișon* în textul cronicii prin scoaterea textului respectiv al analelor, acestea au fost trunchiate la începutul lor. În adevăr, îndată după sfârșitul povestirii din *Viața lui Nișon*, în manuscrisele cronicii care cuprind această *Viață*, textul *Letopisețului* continuă cu aceste cuvinte: „Iar după moartea lui Băsarab vodă s-au înălțat domn Preda, fratele lui Băsarab voevod“². Zădarnic ar căuta cineva în rîndurile și în paginile precedente o mențiune despre acest Băsarab voevod, căci el nu este pomenit nicăieri. În *Viața lui Nișon*, intercalată în cronică, se vorbește numai despre Neagoe voevod, și nu i se dă numele Băsarab. Așadar, partea din povestire care urmează după textul *Vieții lui Nișon* nu formează o continuare a *Vieții*, în schimb continuă povestirea

¹ N. Iorga, *Cronicile muntene*, p. 307 (5).

² *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 42.

analelor scurte, în care acest domn este numit în adevăr Băsărabă. Rezultă de aci că *Viața lui Nifon* a întrerupt ulterior și a trunchiat povestirea cronicii. În consecință, ca urmare metodică, rezultă că textul analelor scurte, pentru anii 1495—1521, trebuia publicat în ediția critică a cronicii în text și nu în anexă, unde se află reproduș.

Totuși, este incontestabil că și textul *Vieții lui Nifon* face parte, deopotrivă cu acela al analelor scurte, din compilația de cronici alcătuită în vremea domniei lui Matei Basarab. *Viața lui Nifon* este, cum am arătat, o scriere politică alcătuită pentru apărarea și susținerea facțiunii boierești a Craioveștilor. Trebuie deci să admitem că același cronicar care a scris introducerea la *Letopisețul*, în care caută să arate vechimea și drepturile politice ale familiei, a introdus în cronică și textul *Vieții lui Nifon*, care era redactat în același spirit. Rămîne însă inexplicabil faptul că unele grupe de manuscrise au păstrat vechea formă a analelor scurte, pe cînd în altele ele sînt înlocuite cu *Viața lui Nifon*. Dacă *Viața lui Nifon* a înlocuit textul analelor, fie în momentul alcătuirii primei compilații din vremea lui Matei Basarab, fie cînd Cantacuzinii au pus să fie scrisă cronică lor la sfîrșitul veacului al XVII-lea, cum se face că povestirea analelor reapare și înlocuiește pe aceea a *Vieții* în manuscrise complete care cuprind *Letopisețul Cantacuzinesc* pînă la sfîrșitul lui? Există o singură explicație care se impune: *Viața lui Nifon*, ca și alte povestiri care la început erau scrieri independente (de exemplu: povestirea despre Ghinea vistierul și Radu armașul¹, Cartea lui Theofan patriarhul²), a fost intercalată în cronică fără a se scoate textul analelor scurte pentru anii respectivi. Ambele povestiri erau alăturate în compilația alcătuită sub Matei Basarab, cit și în forma completată mai tîrziu din porunca familiei Cantacuzino. Cei mai mulți copiiști văzînd însă că cele două texte tratează același subiect, adică istoria Țării Românești între anii 1495—1521, au suprimat, unii povestirea analelor, alții textul *Vieții lui Nifon*. Manuscrisele letopisețului care au ajuns pînă la noi reprezintă două familii, una care deriva din

¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 153—155.

² *Ibidem*, p. 202, 204 în anexe.

forma care a păstrat povestirea analelor, alta din cea care menține pe a *Vieții lui Nișon*, dar amîndouă se trag dintr-un arhetip comun care cuprindea ambele texte. O dovadă în acest sens se poate trage și din *Letopisețul Bălenilor*, care pentru epoca dintre domniile lui Radu cel Mare și a lui Neagoe folosește, rezumîndu-le, atît povestirea analelor (de pildă știrea că tatăl lui Mihnea cel Rău era din Mănești, amănunte despre uciderea acelui-ași domn, denumirea de Craiovești, care nu se află în *Viața lui Nișon*)¹, cit și pe aceea a *Vieții*. Cronicarul facțiunii boierești opuse Cantacuzinilor a avut deci la îndemînă o cronică în care se aflau ambele redacții. Analele muntene din secolul al XVI-lea formau un text în continuare, ca în manuscrisele denumite de editori cu siglele G și O, iar *Viața lui Nișon* era intercalată fie înaintea analelor, fie ca o anexă la sfîrșitul letopiseșului.

Această constatare are o valoare metodică, pentru că arată că ambele texte trebuiau publicate în corpul letopiseșului și constituie în același timp o indicație asupra literaturii istorice din Țara Românească la mijlocul secolului al XVII-lea. Atunci circulau în manuscrise diferite scrieri relativ scurte, unele sub formă de pamflete (ca acela despre Ghinea și Radu armaș) și care fură prinse în opera de înmănușiere a izvoarelor istoriei Țării Românești.

CRONICILE SLAVE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Începînd cu domnia lui Radu cel Mare, istoria Țării Românești se întemeiază pe știri cronicărești interne, care au fost cuprinse în *Letopisețul Cantacuzinesc*. Înainte de domnia acestui domn, adică în veacul al XV-lea, cum s-a arătat mai sus, nu au existat anale sau cronici ale Țării Românești, de vreme ce compilatorul din al XVII-lea veac a fost silit să umple această lipsă prin combinații și informații fragmentare, adunate din inscripțiile și tradiția mănăstirilor, sau din calcule proprii (toate greșite) ale cro-

¹ (*Letopisețul Bălenilor*) *Istoriile domnilor Țării Românești*, atribuite lui Constantin Căpitanul Filipescu, ed. N. Iorga, Buc., 1902, p. 28—44.

nologiei între cele două date, 1290 și 1508, singurele pe care le cunoștea. În schimb, istoria secolului al XVI-lea se prezintă (începînd cu analele scurte, cele înlocuite apoi cu *Viața lui Nifon*) ca o povestire datorită unor contemporani sau unor scriitori nu mult depărtați în timp de evenimentele povestite. Aceasta se dovedește prin datele exacte, nu numai de ani, ci și de luni, de zile, care nu se pot memora peste decenii și peste secole (prada turcilor pe apa Buzăului, mai, în 2 zile, intrarea lui Mircea Ciobanul în București, martie 17, ridicarea lui Pătrașcu cel Bun, în sîmbăta Paștilor, urcarea în scaun a lui Neagoe, februarie 8 — această din urmă dată din partea înlocuită prin *Viața lui Nifon* — și multe altele)¹. De asemenea, marele număr de nume proprii de boieri, cu dregătoriile lor, care participă la evenimente, sînt o indicație de contemporaneitate, poate chiar o dovadă că multe familii boierești doreau și cereau ca unii membri ai lor să fie pomeniți cu numele lor în letopisețul țării.

Aceste informații cronicărești au fost redactate în slavonește, de vreme ce sînt contemporane. În adevăr, ținînd seama de istoria culturii literare din Țara Românească și din Moldova, în secolul al XVI-lea, pînă către ultimele lui decenii, nu putem admite pentru acea epocă existența unor cronici muntene, decît scrise în slavonește. Aceste cronici slavone au fost traduse în românește la mijlocul veacului al XVII-lea, cu prilejul alcătuirii unei compilații generale a istoriei Țării Românești. Fenomenul literar este în această privință identic și aproape contemporan cu cel din Moldova, unde vechiul *Letopiseț moldovenesc* din veacul al XVII-lea cuprinde traducerea cronicilor slavone din veacurile precedente.

Se pot aduce și dovezi de limbă, arătînd că istoria Țării Românești în veacul al XVI-lea, cuprinsă în *Letopisețul Cantacuzinesc*, a fost tradusă din slavonește. Nu numai prezența unor numeroase cuvinte și expresii slavone în textul românesc (ДЕНН pentru zile, ПОЛ adică jumătate, И БРАТ ЕГО — și fratele lui, И СЫН și fiul, СВЯТАЯ ТРОНИЦА), dar și unele greșeli de traducere datorite sensului dublu al unor cuvinte slavone, descoperă existența unui original slavon: „s-au întors cătră Vladislav-vodă“ (pag. 46) cu înțelesul

¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 43, 48, 49, 205.

cerut de context: împotriva lui Vladislav; κ slavon înseamnă și *către* și *împotriva*. „Au tăiat pre Vintilă vodă în malul Jiului“ (p. 47); κ slavon înseamnă și *în* și *la*; „au venit... pre gura Praovei“ (p. 49) „așezându-l pre crăie“ (p. 49); Ηα în slavonă înseamnă și *pe* și *la*.

Acest letopiseț slavon, care povestește istoria Țării Românești între 1495 (urcarea în scaun a lui Radu cel Mare) și 1593 (inceputul domniei lui Mihai Viteazul), cuprinzând informații contemporane pe un răstimp de un secol, nu poate fi redactat de un singur scriitor, ci de mai mulți.

De altfel, letopisețele medievale și chiar cele din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, afară de anumite cazuri, în care avem a face cu o operă unitară în privința concepției și a redactării literare, datorită unui singur autor (ca, de pildă, cronicile moldovenești ale lui Gr. Ureche, Miron și Niculae Costin), trebuie considerate ca opere colective ale unor grămăticici de curte (boierească sau domnească), care țin socoteala anilor, unul după altul. Trimiterile din textul cronicii la evenimente petrecute ulterior sau anterior nu au valoarea care li se atribuie de obicei de critica internă a textelor, deoarece pot adesea să fie adause în text de unul dintre continuatorii de mai târziu ai povestirii.

Dacă ținem seama de atitudinea politică a autorilor cronicii muntene a secolului al XVI-lea și de felul lor de a înțelege tehnica redactării letopisețelor, atunci se pot distinge două părți ale acestei cronicii (ceea ce nu înseamnă neapărat că scriitorii ei nu puteau fi și mai mulți). Prima parte, de la Radu cel Mare până la 1545 (sfârșitul domniei lui Radu Paisie), ca formă este mai puțin preocupată de date numeroase și precise. Autorul sau autorii sînt favorabili facțiunii feudale a Craioveștilor, însemnînd mai ales activitatea lor, indignîndu-se de faptul că banul Pîrvul Craiovescu a fost degradat și „domnul și-a bătut joc de banul Pîrvul“ făcîndu-l postelnic și luîndu-i bănia, ceea ce justifică ridicarea lui împotriva domnului. Cronica, scrisă în parte sub domnia lui Radu de la Afumați, ginerele lui Neagoe vodă, în vremea luptelor cu turcii, susține atitudinea luptătoare pentru independență, care era a poporului și a unei părți a boierimii, îmbrăcînd-o în forme religioase. Radu de la Afumați a fost ales domn, „pentru că pîiare țara de turci“. Voievodul Transilvaniei îi trimite ajutor, deoarece „s-au

milostivit pre creștini“. Intrînd în Tîrgoviște, Radu de la Afumați se sfătuieste cu boierii lui „cum vor face să scoată țara creștinească din mîinile păgînilor de turci“. La lupta împotriva cîmpirii turcești iau parte, alături de oștenii munteni, și unguri, care sînt priviți cu simpatie, „30.000 de unguri, tot voinici aleși“¹. Domnii care au concurat pe Radu de la Afumați, cît și cei ce au urmat după dînsul, sînt caracterizați prin aceea că au tăiat pe boieri, ceea ce nu făcuse Radu. Se înșiră ca în pomelnic boierii uciși de domn, fără motiv aparent, deci, după părerea cronicarului, pe nedrept. În schimb, uciderea lui Vintilă vodă de către boieri (1535) e justificată prin aceea că domnul se pregătea și el să-i ucidă.² Se vede bine cum această parte a cronicii este redactată de partizanii Craioveștilor și pentru domnii susținuți de dînșii.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Craioveștii dispar de pe arena politică. Pentru această epocă letopisețul este scris, tot în slavonește, de alt autor. Între cronică și cea din a doua jumătate sînt deosebiri formale. Cronicarul vremilor de decădere din a doua jumătate a veacului este mai preocupat decît predecesorul său de precizarea datelor, cu ziua exactă, cu numărarea săptămînilor. În ce privește ideile lui politice, al doilea cronicar nu pomenește nimic de cumplita exploatare otomană, care tocmai atunci atinge apogeul ei.³ Schimbarea deasă a domnilor din porunca turcilor este doar menționată, fără nici un protest, deci este socotită ca un fapt normal. În schimb, cînd pomenește de tăierea boierilor de către Mircea Ciobanul, cronicarul exclamă: „Da-va seama înaintea lui Dumnezeu“. Uciderea boierilor se face „vărsîndu-se sînge nevinovat“. Autorul sau patronii lui sînt unii din acei boieri, care știură să se împace cu exploatarea și dominația turcească, cu prețul ruinării și aservirii poporului, iar în interior reprezintă tendința unor mari familii boierești de a acapara în favoarea lor puterea centrală a statului feudal.

¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 45.

² *Ibidem*, p. 47.

³ M. Berză, *Variațiunile exploatării Țării Românești de către Poarta Otomană*, în *Studii*, an XI (1958), nr. 2, p. 59—71.

Toți domnii din acea epocă sînt răi și nemilostivi, dar acest lucru nu este spus pe față, afară de pasajul amintit mai sus, cu privire la Mircea Ciobanul. Cronicarul înșiră la fiecare domn în parte, mai întii care sînt boierii uciși, apoi ce biruri și dări noi a adăugat în țară: adausul de cinci aspri la bir (Petru cel Tânăr), birul „oaie seacă“ (Alexandru Mircea), birul curții și gorștina (Petre Cercel), găleata de pline, dijma din cinci stupi unul, birul roșilor (Mihnea Turcitul).¹ Singurul domn privit favorabil de acest cronicar este Pătrașcu „cela Bunul“, despre care nu spune că ar fi tăiat boieri, nici că a introdus în țară dări noi, dar nici nu-l laudă, și nici măcar nu spune de ce era „bun“.

Din cauza pomenirii dese a numelor boierilor și a atitudinii ostile domnilor, aproape tuturor domnilor, trebuie să socotim această parte a cronicii ca o scriere boierească, a unor anumiți boieri, cu caracter de opoziție. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea se pun bazele statului nobiliar centralizat în Țara Românească și se dă lupta pentru putere între ultimii domni din vechea dinastie și între marile familii boierești. Acest cadru istoric explică scrierea (de fapt continuarea într-un spirit nou) a unei cronici de opoziție boierească în această țară.² Cronica se oprește la data căderii lui Mihnea Turcitul (1591), cei doi domni următori pînă la domnia lui Mihai Viteazul, Ștefan Surdul și Alexandru, zis cel Rău, sînt doar menționați cu numele și anii de domnie, ei nu au avut cronica lor.

Ca fenomen de istorie culturală, cronica Țării Românești din a doua jumătate a secolului al XVI-lea reprezintă un moment important, apariția în Țara Românească a cronicilor de opoziție boierească în locul celor de curte. Cronica anterioară, cu toată simpatia ei pentru Craiovești,

¹ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 48—54. Și N. Iorga, *Cronicile muntenene*, p. 311—312, admite că sînt două părți în cronicile slavone din Țara Românească din secolul al XVI-lea, partea a doua începînd cu domnia lui Mircea Ciobanul, dar crede că a doua cronică (de altfel și cea dintii) ar fi fost scrisă de un călugăr, care „se infioară de nedumnezeirile“ lui Mircea. Dar opoziția cronicii este, evident, pe plan politic, boieresc și nu moral-bisericesc; I.G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare*, 1897, p. 186—188, imparte, în chip arbitrar, această parte a cronicii în patru părți, patru cronici folosite de compilator.

² Cf. și studiul introductiv al lui E. Stănescu la *Cronicari munteni*, vol. I, Buc., Editura pentru Literatură, 1961, p. XXV.

este totuși legată de curtea domnească, adică de domnia care se ridică dintre Craiovești (Neagoe) sau înrudiți cu dinșii: Radu de la Afumați.

CRONICA LUI MIHAI VITEAZUL

Domnia lui Mihai Viteazul cu episoadele ei de glorie și de lupte eroice ale poporului român pentru eliberarea țării de sub stăpînirea turcească și apoi pentru formarea primei unități politice a țărilor române, a cerut o uriașă sfortare colectivă, care nu putea să rămînă fără ecou în literatura istorică a vremii. Această scurtă perioadă de cîțiva ani se prezenta ca o culme ce a ieșit din comun în decursul timpului și, de aceea, s-a impus descrierea ei în narațiuni separate, care închideau un subiect ce alcătua o unitate. Astfel, în românește au scris Tudosie Rudeanu și separat și un anonim, a cărui povestire este inclusă în *Letopisețul Cantacuzinesc* și rezumată în *Letopisețul Bălenilor*; în grecește au descris „vitejiile lui Mihai vodă“ vistiernicul Stavrinós, precum și Gheorghe Palamed.¹ Compilatorii de mai tirziu ai istoriei Țării Românești au folosit pentru acest capitol al cronicii lor două din aceste scrieri monografice: povestirea românească anonimă și poemul grecesc al lui Stavrinós, ignorînd pe celelalte două.

Istoria românească anonimă a domniei lui Mihai Viteazul, reprodusă în *Letopisețul Cantacuzinesc*, a dat naștere la mai multe ipoteze: astfel I.G. Sbiera o considera egală cu cea oficială scrisă de Tudosie Rudeanu, N. Iorga vede într-însa o cronică boierească, a familiei Buzeștilor, iar recent, Dan Simonescu, care a supus unei atente analize comparative cronicile domniei lui Mihai, o socotește o

¹ Letopisețul lui T. Rudeanu este folosit și amplificat în *Cronica lui Baltazar Walther*, la Al. Papiu Ilarian, *Tezaur de monumente istorice*, I, Buc., 1862, p. 1—76 și Dan Simonescu, *Cronica lui Baltazar Walther* (studii și traducere), în *Studii și materiale de istorie medie*, III, 1959, p. 7—100; Letopisețul anonim, în *Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. cit., p. 54—78; Stavrinós, ed. E. Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire*, Paris, 1877, p. 16—127. Pentru Palamed, O. Tafrali, *Poema lui Gheorghe Palamed*, Buc., 1905.

cronică boierească, a unui apropiat al domnului, nu însă a familiei Buzeștilor.¹

Toți cercetătorii amintiți au admis ca un fapt de la sine înțeles că *letopisețul* anonim al lui Mihai cuprinde întreaga lui domnie, [4] ba chiar și o parte a povestirii evenimentelor petrecute după moartea viteazului domn. În genere, fraza din *Letopisețul Cantacuzinesc*: „Aicea semnăm pentru povestea lui Simion vodă”² a fost considerată ca indicind sfârșitul cronicii lui Mihai și introducerea în compilație a unei alte cronici.³ Asemenea titluri de capitole care se află în tot cuprinsul *Letopisețului Cantacuzinesc*, nu privesc nicăieri trecerea de la un izvor la altul, ci notează fazele subiectului, sint deci datorite compilatorului.

Cronica anonimă a lui Mihai Viteazul se oprește cu expunerea cuceririi Moldovei, în momentul culminant al domniei lui, când a reunit cele trei țări românești sub obla-duirea lui. Cronicarul nu a mai descris epoca de cădere a lui Mihai, nu mai avea interes să scrie. Fraza: „Și tocmi oștile și le puse capete mari patru boieri anume Udrea hat-manul și pre Andronic vistierul și pre Sava armașul și pre Negre spătarul, ca să ție țara Moldovei”⁴, încheie textul cronicii care a fost curmată de vremile cumplite ale prăbușirii celei dintii uniri a țărilor românești. Textul care urmează constituie o însăilare tirzie de știri incomplete, inexacte și în parte culesă din izvoare scrise, necontemporane. [5] Pe când în cronica ce povestește domnia lui Mihai până la cucerirea Moldovei avem fapte numeroase, descrise amănunțit, cu date precise și exacte, de aci încolo povestirea este plină de inexactități și de lacune: tratativele lui Mihai cu împăratul sint greșit expuse, nu se vorbește de solia banului Mihalcea, nici de recunoașterea lui Mihai ca locțiitor al împăratului în Transilvania.⁵ Bătălia de la Mirăslău, în care Mihai a fost înfrint de Basta, este arătată ca o victorie a domnului împotriva ungarilor, iar Basta

¹ I.G. Sbiera, *op. cit.*, p. 188; N. Iorga, *Cronicile muntene*, p. 312—313; D. Simonescu, *op. cit.*, p. 50—54.

² *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 83.

³ Pentru aceste titluri de capitole cf. N. Iorga, *op. cit.*, p. 305.

⁴ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 78.

⁵ Cf. pentru aceste fapte, P.P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, Buc., 1936, p. 209—215.

este aliat al lui Mihai „fiind Basta Giurgiu pînă atuncea tot cu el“ (cu Mihai).¹ Scriitorul acestei părți nu știe nimic despre venirea oștilor polone cu Zamoyski, de lupta de la Teleajen în octombrie 1600, nimic despre mergerea lui Mihai la Praga, la împăratul, despre întoarcerea lui în Transilvania împreună cu Basta, împotriva nobilimii ardelenene și a Bathoreștilor, nici despre bătălia de la Gorăslău. Scriitorul confundă bătălia de la Mirăslău cu cea de la Gorăslău și trece îndată, de la cea dintii la uciderea lui Mihai, adăugind faptul inexact că generalul Basta a fost omorît în chinuri de către împărat². Este evident că avem de a face cu o lacună în istoriografie: cronica lui Mihai Viteazul a rămas neterminată.

Pentru a completa această lacună compilatorul de la mijlocul secolului al XVII-lea a recurs la cîteva pasaje din cronica grecească rimată a lui Stavrinov vîstierul, *Vitejiile lui Mihai voievod*. Din acest poem grecesc provin următoarele informații din *Letopiseș* privitoare la epoca de cădere a lui Mihai Viteazul: Chemarea adresată de nobilii ardeleni lui Sigismund Báthory de a veni din Polonia în Transilvania, Mihai cere oaste de la Basta ca să-și scoată soția și fiul închiși în cetatea Făgărașului.³ Cînd ucigașii trimiși de Basta vin la cortul lui Mihai se folosesc exact aceleași cuvinte pentru descrierea uciderii domnului la Turda.

Și blestemul care urmează în cronică asupra ucigașilor lui Mihai este rezumat tot din poema lui Stavrinov.⁴

Poemul lui Stavrinov, redactat în 1602 în Transilvania, a fost apoi tipărit la Veneția; cea mai veche ediție cunoscută datează din anul 1638⁵. Însuși faptul că cel ce a compilat cronicile muntene a fost nevoit să recurgă la alte izvoare pentru a completa istoria lui Mihai Viteazul este o dovadă că nu mai avea la îndemînă *letopiseșul* contemporan pentru epoca de cădere a acestui domn.

¹ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 80.

² *Ibidem*, p. 82.

³ Stavrinov (ed. Legrand), p. 89, 105; *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 79, 81.

⁴ Cf. notele lui N. Iorga la ediția sa a *Cronicii Bălenilor* (atribuită lui Constantin Filipescu), p. 96.

⁵ D. Russo, *Studii istorice greco-române*, vol. I, Buc., 1939, p. 117—166.

Acest letopiseț neterminat al domniei lui Mihai nu era o cronică oficială, de curte. Cronică de curte, cea scrisă sub supravegherea domnului, a fost aceea a logofătului Teodosie Rudeanu. Această cronică românească, prelucrată apoi și adausă în latinește de Baltazar Walther fusese alcătuită în cancelaria domnească, al cărei conducător era marele logofăt. Caracterul ei oficial se vede din folosirea ei ca instrument diplomatic: pasaje întregi dintr-însa se regăsesc în notațiile istorice ale diplomatului Petre Grigorovici, care se afla în slujba lui Mihai Viteazul, precum și în raportul diplomatic adresat de domn ducelui de Toscana.¹ Era deci o cronică alcătuită cu un scop practic, politic, cronică de care se servea domnia. Între cronică lui Rudeanu, așa cum se află în prelucrarea lui Walther, și cea din compilația *Letopisețului Cantacuzinesc* nu este nici o asemănare, afară de faptele principale ale domniei lui Mihai, care sînt, firește, trecute în ambele scrieri, însă cu amănunte diferite. De observat, ca deosebire de atitudine politică între cele două cronici, că în cea scrisă de Rudeanu nu se vorbește de rolul boierilor în diverse bătălii și tratări diplomatice, ci toate meritele sînt rezervate domnului, pe cînd în cronică din *Letopisețul Cantacuzinesc* numeroase nume de boieri, în special ale Buzeștilor, apar alături de al lui Mihai și împărtășesc cu dînsul gloria biruințelor. De asemenea e de observat că Rudeanu nu spune nimic despre încercarea lui Sigismund Báthory, înțeles cu boierii, de a umili pe Mihai și de a-i smulge cea mai mare parte din prerogativele suveranității.²

Se vede din această scurtă comparație că, de vreme ce cronică lui Rudeanu este cronică oficială a lui Mihai Viteazul, cealaltă cronică nu poate fi și ea oficială și scrisă tot la curte, căci *oficial* nu poate fi decît un singur text nu două. Cronică marelui logofăt e singura care era folosită de curte ca instrument diplomatic, este deci singurul text oficial, pe cînd cronică neterminată din compilația cantacuzinească, care vorbește pe larg și insistent de meritele boierilor, este o cronică boierească.³

¹ Cf. *Cronica lui Baltazar Walther*, ed. cit., p. 32—40.

² Vezi textele paralele, la *Cronica lui Baltazar Walther*, ed. cit., p. 47—50.

³ Cf. *ibidem*, p. 54.

Există în istoriografia noastră două feluri de cronici boierești, cronici de opoziție, opoziție boierească împotriva domnilor, de exemplu o mare parte din cronicile moldovenești din veacul al XVII-lea (Ureche și Miron Costin) ca și *Letopisețul Bălenilor* și, pe de altă parte, cronici favorabile unor domni, scrise din inițiativa unor boieri colaboratori ai domniei, uneori patroni ai domnului. Aceste cronici nu sînt oficiale, reprezintă o atitudine mai liberă față de politica dusă de cîrmuire, rămîind totuși pe o poziție favorabilă în linii generale. Astfel de cronică este și cea munteană, intitulată: *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*¹ care este alcătuită în spirit boieresc, anticantacuzinesc, dar favorabilă lui Constantin Brîncoveanu ca domn. Același lucru îl putem spune și despre cronica lui Mihai Viteazul intercalată în *Letopisețul Cantacuzinesc*. Această scriere se poate defini ca o cronică a lui Mihai Viteazul, dar nu scrisă pentru Mihai Viteazul. Este o cronică scrisă de boierii care au colaborat cu Mihai Viteazul, care vor să se împărtășească din gloria lui. Figura domnului apare pe primul plan, dar alături de el se ivesc acelea ale boierilor colaboratori, în special ale Buzeștilor. N. Iorga nu are dreptate cînd spune că în această cronică, „Mihai dispăre în dosul boierilor săi”², dar totuși este de remarcat că boierii apar în dosul lui, ceea ce nu se vede în cronica lui Rudeanu.

Cronica boierească a lui Mihai Viteazul nu este fără rezerve față de politica lui, îl laudă în general, dar uneori îl critică.³ Punctul principal, de importanță istorică, asupra căruia autorul cronicii nu este de acord cu domnul, de fapt cu sfetnicii săi din Transilvania, este acela al stăpînirii Transilvaniei. Autorul cronicii și inspiratorii lui ar fi vrut ca Mihai să fi cedat Transilvania împăratului Rudolf, pentru a se dedica întru totul luptei cu turcii. Autorul critică pe Mihai pentru că a făcut pace cu turcii, „iar Mihai vodă nu-și mai aduse aminte de cea de apoi, cum că nu-și va

¹ Ed. C. Grecescu, Buc., 1959, cf. recenzia critică de P.P. Panaiiescu în *Studii*, 1960, nr. 4, p. 325—331.

² N. Iorga, *Cronicile muntene*, p. 313.

³ Cf. E. Stănescu, *Les problèmes de l'état f'odal sous le règne de Michel le Brave*, în *Revue Roumaine d'histoire*, tom. I, 1962, p. 61—75.

lăsa împăratul nemțesc cuvîntul să stea în deșărt, ci-și înalță Mihai vodă sfatul și mintea de om neînțelept¹. O scriere care critică pe domn nu este cronică lui oficială, ci reprezintă un punct de vedere al unui curent politic independent.

Care este acest curent politic? N. Iorga l-a identificat cu familia Buzeștilor și cu alți boieri care țineau de gruparea lor și a dat cronicii numirea de *Cronica Buzeștilor*². S-a obiectat împotriva acestei atribuiri prin citarea a două pasaje din letopiseș care sînt îndreptate împotriva Buzeștilor: Preda Buzescu a fugit cu rușine din Moldova, iar la venirea în Țara Românească a lui Simion vodă, „Buzeștii să ficlenise de cătră Mihai vodă“ (adică îl trădaseră)³. Aceste două pasaje sînt însă din partea adausă ulterior la cronică, nu fac parte din povestirea contemporană care se oprește, cum am arătat, la cucerirea Moldovei. Cronică lui Mihai Viteazul intercalată în *Letopiseșul Cantacuzinesc* este foarte probabil o cronică a Buzeștilor, nu o cronică de familie, ci cronică domniei lui Mihai văzută de sfetnicii lui Buzești. Aceasta se vede nu numai din faptul că numele Buzeștilor apare în cronică mai des decît acelea ale tuturor celorlalți boieri împreună, nu numai pentru că lor li se atribuie merite excepționale: ei au negociat alianța cu Transilvania, și cea cu Moldova, ei au comandat cetele care au învins pe tătari la Putinei și la Stănești, pe turci la Hirșova, ei aduc pe Sigismund Báthory în țară cu ajutorul, împotriva lui Sinan pașa, ei salvează viața lui Mihai Viteazul lângă Vidin. Acest fapt este subliniat în chip excepțional de cronicar: „Și multă bărbăție arătară Buzeștii înaintea lui Mihai Vodă, căci să luptară cu vrăjmașii și izbăviră pre domnul lor den peire“. Cronică era o cronică boierească și dacă nu era inspirată de Buzești și de clientela lor, ci de alte familii rivale, n-ar fi cuprins asemenea cuvinte. Dar pe lângă acestea, cronică reprezintă punctul de vedere politic al Buzeștilor: pe cînd Stoica vistiernicul și banul Mihalcea stăruiau ca Mihai să nu dea Transilvania

¹ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 77.

² N. Iorga, *op. cit.*, p. 313.

³ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 79 și 83; cf. D. Simonescu, *op. cit.*, p. 53.

împăratului, Buzeștii rămăseră în Țara Românească și reprezentau partida boierească favorabilă unei apropieri de împărat cu prețul cedării provinciei de peste munți. Acest punct de vedere îl are și cronica, atunci când critică pe Mihai pentru că s-a împotrivit împăratului.¹ Socotim deci că denumirea de *Cronica Buzeștilor* se justifică prin rezultatele analizei interne a textului.

Cronica Buzeștilor a fost redactată în timpul vieții lui Mihai Viteazul din inspirația acestei familii în timpul când Buzeștii erau sfetnicii și colaboratorii principali ai domnului. Ea a rămas neterminată, se oprește în momentul culminant al izbînzilor lui Mihai, când acesta reunește sub oblăduirea sa cele trei țări române. Vremea de decădere, de invazii străine repezi din ultimul an al vieții viteazului domn n-a mai dat răgaz cronicarului să însemne faptele care se strecurau repezi și cumplite. Dar mai ales nimeni nu mai avea interes s-o continue; boierii nu mai aveau motiv să-și lege soarta, în fața posterității, de o cauză care era pierdută.

De aceea sfîrșitul domniei lui Mihai lipsea din istoriografie și a trebuit să fie reconstituit mai târziu pe baze de izvoare străine și de amintiri incomplete. Cronica neterminată are însă locul ei în istoriografie; este (alături de cronica oficială a lui Rudeanu, care s-a pierdut în forma originală) prima cronică scrisă în românește, cum mărturisește limba ei arhaică și independența stilului ei de orice influență sintactică slavonă². [6] Este de asemenea o cronică pe linia statului nobiliar, în care cîrmuiește oligarhia boierească, linie care continuă cu cronicile muntenești și moldovenesti din secolul al XVII-lea.

CRONICA ȚĂRII ROMÂNEȘTI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA

După sfîrșitul *Cronicii Buzeștilor* compilatorul istoriei Țării Românești se afla în fața unei noi lacune, care nu se mărginea numai la vremea căderii lui Mihai, dar se în-

¹ Cf. pentru politica Buzeștilor în această împrejurare, P.P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 83—84 (rapoarte diplomatice arată că Buzeștii se opun rămîinerii lui Mihai în Transilvania și sint pentru cedarea ei împăratului).

² Cf. N. Iorga, *Cronicile muntene*, p. 313.

tindea și mai departe. Este o întrebare dacă pentru cele dintii trei decenii ale secolului al XVII-lea Țara Românească a avut o cronică scrisă de un contemporan. În adevăr, și aci compilatorul a făcut apel la izvoare străine și anume la cronică rimată în grecește, a lui Matei mitropolitul Mirelor, continuatorul poemului lui Stavrinós. Cronică grecească a lui Matei al Mirelor cuprinde istoria Țării Românești și în parte și a Moldovei de la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârșitul anului 1618 (uciderea lui Lupu Mehedințeanu, conducătorul răzmeriței boierilor pămînteni împotriva grecilor).¹ Letopisețul Țării Românești cuprinde pentru acest răstimp pasaje traduse cuvînt cu cuvînt din poemul istoric grecesc. Din scrierea lui Matei al Mirelor sînt împrumutate toate amănuntele despre războaiele duse de Radu Șerban cu principatul Transilvaniei, întîi cu Moise Székely, apoi cu Gabriel Báthory, cu cuvintele atribuite lui Moise Székely: „Ia să vedeți acum acel rumân gros ce va să pață; numai să-mi întinz aripa ciastă dreaptă“, ca și numărul „joimirilor“ și pedestrașilor aduși din țara leșească, trimiterea în țară a lui Stanciu sulgerul și multe altele.² Este însă de observat atitudinea scriitorului muntean față de izvorul său grecesc. Matei al Mirelor dojenește cu aspre cuvinte mișcările boierilor români împotriva grecilor, rivalii lor în acapararea veniturilor țării, pe cînd cronicarul român adoptă o poziție fățiș opusă, contrazicînd izvorul istoric, pe care-l folosește. Matei al Mirelor povestește cum boierii munteni în frunte cu Bărcan se răscoală împotriva lui Radu Mihnea, „ca să nimicească pe greci“, dar au fost bătuti și pedepsiți cu moartea, ca „să nu mai disprețuiască pe greci, ci să-i respecte și să-i iubească ca pe un neam sfînt, căci grecii dădură lumii filozofia, artele, literele și teologia“. În schimb cronicarul muntean, folosind amănuntele din textul grecesc, suprimă aprecierile favorabile grecilor, spune că boierii s-au ridicat împotriva domnului „căci îi impresurase cu mulțime de greci de la Țarigrad și de la Rumele“³. Cu privire la ridicarea boierilor

¹ Matei al Mirelor, *Istoria Ungrovlahiei*, la Papiu Ilarian, *Tezaur de monumente istorice*, I, Buc., 1862, p. 327—384.

² Matei al Mirelor, *op. cit.*, p. 330—331, 333; *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 86.

³ *Ibidem*, p. 335, *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 90.

români în frunte cu Lupu Mehedințeanu, Matei al Mirelor spune că „românii nevrînd să li se supună bucuros (grecilor) juraseră să-i piardă“, pe cînd cronicarul muntean, reproducînd textul celui grec, observă: „boierii fiind împresurați de mulțimea grecilor și ocăriți de trufia lor, care nu putea să o mai rabde...“¹

Rezultă din aceasta că pentru această vreme nu exista o cronică a Țării Românești scrisă de un contemporan, de vreme ce compilatorul se vede silit să se informeze dintr-o scriere străină, tipărită la Veneția în 1638. Orînduitorul compilației scrie într-o vreme cînd era permis să te ridici, în scrieri menite să fie citite de boieri, împotriva grecilor, împotriva predominării clientelei grecești aduse de domnii numiți de la Poartă. Aceasta ne duce la vremea domniei lui Matei Basarab (1632—1654); atunci, cu acest domn s-a ridicat la putere boierimea cu tendințe antigrecești și a rămas mai multă vreme la cîrma țării.

Istoria Țării Românești de la domnia lui Mihai Viteazul pînă la aceea a lui Matei Basarab a fost, așadar, scrisă nu după izvoare contemporane interne, care lipseau pentru această vreme, ci a fost redactată de un compilator al cronicilor muntene, ca și introducerea la letopiseț, de care am vorbit. Scriitorul nu era prea îndepărtat în timp de această epocă, pe care o descrie, căci poate completa știrile lui Matei al Mirelor cu informații aflate oral, ca de pildă ridicarea Buzeștilor împotriva lui Simion Movilă, lupta oștilor țării împotriva tătarilor la gura Teleajenului sub Radu Șerban² și mai ales amănuntele care se fac tot mai bogate, pe măsură ce ne apropiem de vremea domniei lui Matei Basarab³. Toate aceste informații istorice au însă caracter de amintiri transmise oral, de vreme ce lipsesc datele. Cronicarul nu știe anul urcării în scaun a lui Radu Șerban, nici al luptei de la Teleajen cu tătarii, precum nu cunoaște nici data urcării în scaun a lui Gavril Movilă. Unele date sînt greșite, ca aceea a mazilirii lui Radu Mihnea (1615 în loc de 1616). Cronicarul crede greșit că în lupta cu tătarii

¹ Matei al Mirelor, *op. cit.*, p. 344; *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 91.

² *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 83—84.

³ *Ibidem*, p. 94 și urm. (unde apare în scenă Matei Basarab ca boier).

ar fi căzut Preda Buzescu, pe cind în realitate e vorba de fratele său Stroe¹. În schimb, scriitorul nu uită să sublinieze faptul că Radu Șerban „era den semințiaa băsărăbească, neamul domnesc“². Radu Șerban se trăgea, prin rudele din partea mamei, din familia Craioveștilor. Și aci, ca pretutindeni, Basarabii sînt Craiovești. Cel ce a scris aceste cuvinte este firește același cu autorul introducerii, în care se arată vechimea și drepturile Craioveștilor, el vrea să arate înrudirea viteazului Radu Șerban cu Matei Basarab, despre care, peste cîteva pagini, cronicarul spune la fel că „să trăgea din neamul băsărăbesc“.³

Cronica domniei lui Matei Basarab în *Letopisețul Cantacuzinesc* începe cu luptele facțiunii boierești, în fruntea căreia se afla Matei aga din Brincoveni, împotriva boierilor greci susținuți de Leon vodă Tomșa (1629—1632). După ce cronicarul arată originea și numele tatălui lui Matei, descrie pe larg, cu simpatie, urcarea sa în scaun, înfrîngerea dușmanilor interni, apoi lunga lui domnie. Cronica devine, pentru această vreme, o cronică oficială a domniei, adică a țării, în cadrul monarhiei feudale de atunci. Datele, cu indicarea lunilor și zilelor, sînt numeroase și exacte, ceea ce arată că scriitorul a fost contemporan cu faptele descrise. Matei Basarab, care în realitate a fost un domn cumplit pentru țărani, rumâni și moșneni, îngreuind sarcinile celor dintii și aservind boierilor mari pe cei din urmă, este prezentat de cronicar ca un domn bun și milostiv: „Și țara lui, mare cu mic să bucura și da laudă lui Dumnezeu pentru domn bun. Și fieștecare avea hrană den dăstul...“ „Iar Matei vodă au șazut cu pace dăspre toate părțile, domnind și judecînd țara foarte bine și cu dreptate“⁴. Cuvintele domnului sînt redată în orăție directă cu prilejul îmbărbătării oștirilor în bătălia de la Finta, precum și acolo unde scriitorul povestește răscoala seimenilor. Alături de Matei vodă, care apare ca figura principală, sînt pomenite nenumărate nume de boieri, toți cei care s-au distins în

¹ *Ibidem*, p. 86 (o variantă dă însă numele lui Stroe), cf. N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, Buc., 1905, p. 169—170 (inscripția de pe mormîntul lui Stroe Buzescu, la Stănești).

² *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 84.

³ *Ibidem*, p. 95.

⁴ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 107 și 108.

lupte, în calitate de credincioși ai domnului și mai ales cei ce au căzut în război. Cronica lui Matei vodă adoptă o atitudine hotărît antigrecescă și de oarecare independență față de turci, atitudine care era nota distinctivă a regimului. Matei aga a fost ridicat ca domn, pentru că „iaste țara perită și mincată de streini și mai virtos de greci”¹. Turcii se tem de Matei vodă, pentru că „i se înmulțesc oștile și vitejii”, dar „nu izbutesc să-l clinească din stăpînire”². Avem a face cu o cronică tipică oficială, domnească. O astfel de cronică nu a putut să fie scrisă în vremea scurtelor domnii din primele decenii ale veacului al XVII-lea, cînd nici vremea, nici ambianța nu îngăduiau consacrarea în scris a unei situații politice stabile. Cronica lui Matei Basarab este, după aceea a lui Mihai Viteazul scrisă de logofătul Teodosie Rudeanu, a doua cronică domnească a Țării Românești alcătuită în limba română.

Întrebarea este dacă Matei Basarab și sfetnicii săi, între care se aflau și unii oameni cu știință de carte, ca Udriște Năsturel, cumnatul domnului, traducător din latinește și din slavonește, s-au mulțumit cu o cronică monografică a domniei, sau au socotit că ea trebuie legată de întreaga istorie a Țării Românești, mai ales că se simțea nevoia justificării istorice a ridicării în scaunul domnesc a acestui boier din Brîncoveni, care nu era fiu de domn cum fuseseră toți predecesorii săi imediați. Cu alte cuvinte, avem a cerceta problema împrejurărilor cînd s-a scris prima istorie a Țării Românești.

CEA DINTÎI ISTORIE A ȚĂRII ROMÂNEȘTI

Din analiza textului compilației de cronici denumite de istoricii din vremea noastră *Letopisețul Cantacuzinesc* (iar cu titlul său vechi: *Istoria Țării Rumânești, de cînd au descălecat pravoslavnicii creștini*) a rezultat că istoriografia Țării Românești pînă la mijlocul secolului al XVII-lea a fost alcătuită din mai multe scrieri nelegate între ele, care nu formau o istorie de la începutul fundării statului. Pentru secolele al XIV—XV-lea nu au existat letopisește muntene: istoriografia Țării Românești începe cu o serie de cronici

¹ *Ibidem*, p. 100.

² *Ibidem*, p. 107.

slavone care descriu domniile din veacul al XVI-lea, alături de care stă *Viața lui Nifon*, în grecește, inspirată de Craiovești. După o lacună la sfârșitul veacului, urmează o cronică a domniei lui Mihai Viteazul, în românește, inspirată de familia Buzeștilor, rămasă neterminată și care se oprește în momentul cuceririi Moldovei de către Mihai Viteazul. Urmează o nouă lacună în istoriografie, pînă la domnia lui Matei Basarab care are cronica ei scrisă de un contemporan. Pentru a umple aceste lacune și a se putea scrie o istorie completă a Țării Românești, a fost nevoie să se traducă din slavonește analele din veacul al XVI-lea și din grecește *Viața lui Nifon* și pasaje din poemele istorice ale lui Stavrinós și Matei al Mirelor și totodată să se întocmească o introducere despre originile țării și o istorie bazată pe amintiri, deducții sau date provenite din anumite inscripții, pentru epocile lipsite de cronici. Momentul trecerii de la cronicile parțiale la istoria generală a Țării Românești își are o importanță în dezvoltarea culturii feudale din acest stat. Precum se știe, *Letopisețul Cantacuzinesc* nu se oprește la moartea lui Matei Basarab (1654), ci continuă pînă la anul 1688 cu descrierea domniilor urmașilor lui Matei vodă și a luptei facțiunii boierești conduse de Cantacuzini împotriva adversarilor ei conduși de familia Bălenilor. Această continuare se datorește unor contemporani ai faptelor descrise, după cum se vede din precizia datelor și informațiilor. Așadar, se deschid două posibilități pentru cercetătorul începuturilor istoriografiei Țării Românești: sau prima istorie a acestei țări a fost alcătuită prin operațiile de compilare a vechilor izvoare și de completare a lor, o dată cu scrierea cronicii lui Matei Basarab, sau această cronică nu reprezintă decît unul din elementele compilației alcătuite mai tîrziu de către continuatorii ei, cronicarul sau cronicarii care au scris în slujba Cantacuzinilor. În primul caz, cronicarul cantacuzinesc a aflat o cronică oficială a Țării Românești scrisă sub Matei Basarab, continuată sub urmașii lui, pe care a folosit-o ca început și introducere a scrierii sale.¹

¹ C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, Buc., 1906, p. 5, socotește *Letopisețul Cantacuzinilor* ca o „continuare la *Letopisețul țării*, care se termina probabil cu moartea lui Matei Basarab“, dar nu argumentează această afirmație.

În al doilea caz, întreaga lucrare, cu introducerea, traducerea textelor slavone, completările, s-ar datori omului de încredere al Cantacuzinilor. Această din urmă părere este susținută acum în urmă de editorii *Letopisețului Cantacuzinesc*: „cronica toată e cantacuzinească”¹.

Întemeiați pe considerații generale de istorie culturală, cit și pe critica textelor, socotim că alcătuirea primei istorii a Țării Românești se datorește curții domnești din vremea lui Matei Basarab, iar Cantacuzinii n-au făcut altceva decât să adauge la sfârșitul ei cronica lor, fără a schimba mare lucru din textul letopisețului oficial precedent.

Cele trei faze principale ale evoluției istoriografiei în țările române se pot urmări mai ușor în Moldova, unde posedăm textele originale ale letopisețelor. O primă fază, care în Moldova începe în a doua jumătate a secolului al XV-lea, este caracterizată prin scrierea cronicilor slavone alcătuite pentru anumiți domni, descriind în chip favorabil domniile lor (Cronica anonimă: Ștefan cel Mare; Măcarie: Petru Rareș; Eftimie: Alexandru Lăpușneanu; Azarie: Petre Șchiopul). În a doua fază, la mijlocul secolului al XVII-lea, se întocmește istoria completă a statului feudal Moldova, cronica lui Grigore Ureche (precedată de letopisețul lui Eustratie logofătul, azi pierdut). Această cronică redactată în spirit feudal, nu consideră istoria poporului român ca o temă unitară, ci se preocupă, afară de unele aluzii în introducere, de istoria Moldovei și a domnilor ei. Ureche nu a fost un umanist; vederile largi ale umanismului asupra originilor comune ale românilor, studiul acestei probleme istorice și mai ales prețuirea ei ca o valoare de civilizație, nu apar decât în generația următoare, cu Miron Costin. La fel, și în Țara Românească putem recunoaște aceleași faze ale istoriografiei: cea dintâi, cu cronicile particulare, se termină cu cronica lui Mihai Viteazul, despre care am vorbit, cea de-a doua, adică apariția istoriei Țării Românești, o formează letopisețul care a reunit vechile

¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. citată, introducerea, p. VI; cf. și p. IX—XI. Aceeași părere o exprimase mai înainte și N. Iorga, *Cronicile muntene*, p. 304—305: „Un om de casă al Cantacuzinilor... fu însărcinat (de Șerban Cantacuzino) cu adunarea într-un corpa tuturor științelor scrise asupra țării, cu coordonarea și continuarea lor”.

anale și le-a completat cu o introducere și cu împlinirea lacunelor, cea de-a treia fază, cea umanistă, este însemnată prin scrierea *Istoriei Țării Românești* a Stolnicului Constantin Cantacuzino. Dacă letopisețul Țării Românești, cu introducerea lui despre așezarea Banoveților în Oltenia, lipsit de orice cunoștință despre cucerirea Daciei de către Traian, necunoscînd unitatea de origine a muntenilor cu moldovenii, a fost alcătuit sub inspirația Cantacuzinilor, în ultimul sfert al veacului, el ar fi contemporan cu scrierea Stolnicului, ar cădea în plină epocă umanistă. Acest lucru este o imposibilitate, din punctul de vedere al istoriei culturii; ca idei, concepție istorică și deci și ca datare, prima istorie a Țării Românești corespunde cu letopisețul lui Ureche din Moldova¹ și nu cu operele lui Miron Costin și ale lui Constantin Stolnicul Cantacuzino. Rezultă de aci că o dată cu istoria domniei lui Matei Basarab și de către același autor a fost compusă prima istorie a Țării Românești.

Pe lângă această dovadă, extrasă din cadrul general al istoriei culturii, critica textelor ne duce la aceeași concluzie. Am arătat mai sus că introducerea *Letopisețului*, cu data întemeierii Țării Românești, 1290, corespunde cu înnoirea privilegiilor cîmpulungenilor de către Matei Basarab, care a crezut că se poate citi o dată foarte apropiată pe un pretins hrisov al lui „Negru-vodă”² ... De asemenea și insistența pomenire și subliniere a importanței istorice a Basarabilor, care sînt Craioveștii, este o dovadă că letopisețul a fost redactat sub Matei Basarab, care se trăgea din Craiovești și adoptase numele de Basarab. S-a observat, e drept, că acest lucru s-ar putea potrivi nu numai cu Matei Basarab și cu familia lui, ci și cu Cantacuzinii, căci mama lui Șerban Cantacuzino și a fraților lui, soția lui Constantin postelnicul, doamna Elina, se trăgea și ea din Basarabi, adică din Craiovești.³ Această observație este însă valabilă numai pentru cei ce cunosc genealogiile familiilor boierești; *nicăieri în textul cronicii nu se spune explicit că familia Cantacuzinilor se trage din Basarabi (Craiovești) așa cum se*

¹ Grigore Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, ed. II., 1958, introducere, p. 20—22.

² Vezi mai sus p. 398.

³ Cf. *Letopisețul Cantacuzinesc*, introducerea editorilor, p. X.

arată despre Matei Basarab, despre Radu Șerban, despre fiul său Constantin.¹ Cititorul erudit ar fi trebuit să știe că Elena, fiica lui Radu Șerban s-a căsătorit cu Constantin postelnicul, ceea ce cronicarul omite să spună. Ar fi curios ca un scriitor care redactează istoria Țării Românești tocmai cu scopul de a dovedi descendența Cantacuzinilor din Basarabi, să fi uitat să însemneze chiar acest fapt.

În schimb, există o dovadă hotăritoare că letopisețul lui Matei Basarab, deci și întreaga cronică precedentă, nu au fost redactate pentru Cantacuzini. Unul din cei mai importanți boieri și sfetnici ai lui Matei Basarab, poate cel mai important dintre toți, a fost Constantin postelnicul Cantacuzino. Dintre toți boierii mari din divanul lui Matei vodă unul singur s-a menținut în demnitatea lui de la primul până la ultimul an al domniei lui, adică din 1632 până în 1654. Acesta a fost marele postelnic Constantin Cantacuzino, tatăl fraților sub inspirația cărora s-a scris partea cantacuzinească de la sfârșitul letopisețului. Toate celelalte dregătorii ale sfatului domnesc au fost ocupate succesiv în răstimpul amintit de numeroși boieri, afară de marea postelnicie păstrată exclusiv de Constantin Cantacuzino. Prin averea sa uriașă de moșii, el era unul din boierii cei mai bogați ai Țării Românești². Și totuși, cronica domniei lui Matei Basarab nu-l pomenește nici o singură dată, îl trece cu totul sub tăcere. Am observat că această cronică menționează un mare număr de boieri mari și mici, ca un gen de răsplată (pentru posteritate) pentru meritele dobândite față de domn, adică de Matei Basarab. Omiterea din cronică a numelui lui Constantin Cantacuzino, cel mai însemnat sfetnic al domnului în privința duratei serviciilor, cât și a bogăției, nu poate fi decît voită. Cronicarul, dușman al grecilor, cum s-a văzut, nu a vrut să-l laude, pentru că era de origine grec, dar nici nu putea critica un sfetnic de seamă al domnului, așa că i-a trecut numele sub tăcere. În orice caz, lipsa numelui lui Constantin postelnicul Cantacuzino din cronica lui Matei Basarab arată în chip lămurit că această scriere nu făcea parte din *Letopisețul Cantacuzinilor*, că partea de la urmă a compilației scrisă pentru lauda Can-

¹ *Ibidem*, p. 84, 94, 117.

² N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, Buc., 1902, p. XLVIII—XLIX

tacuzinilor a fost adăugată ulterior la sfârșitul unei scrieri independente de dînsa, inspirată de alte tendințe.

Mai este și altă dovadă în același sens, care provine din ineseși rîndurile familiei Cantacuzino și anume de la învățatul istoric Constantin Stolnicul. Se știe și se admite azi de toată lumea că acest boier este autorul lucrării neterminate, intitulată: *Istoria Țării Românești* în care studiază în chip erudit originile poporului român. Constantin Stolnicul amintește în istoria lui și de cronica Țării Românești, alcătuită înainte de dînsul. O face însă cu dispreț și de la înălțimea științei sale de umanist: „...puțini au fost pămîntenii aceștii țări, cum să vede, ca aceia ca să șază ei să scrie ale patriei lor și să istorească întimplările moșiei lor, precum fac alții de ale lor ... Săvai (deși) că poate zice neștine că se află și aici letopisețe, ci răspunsul îi iaste gata, că acela ce l-au făcut, den neștiință să vede să-l fie scris sau den negriuire, doar că atita iaste de netocmit, de incurcat și de scurt, cit mai multă turburare și mirare dă celui ce cetește, decît a ști cevaș adevăr dintr-însul¹. Iar peste cîteva pagini stolnicul adaugă că alt letopiseț scris în țară „nicicum nu să află“ ... „fără cel letopiseț, ce zicem, carele destul de scurt, întunecat și fără orînduială iaste, cum s-au zis mai sus². La care letopiseț al țării se referă Constantin Cantacuzino Stolnicul, cînd critică așa de aspru o scriere neclară, sumară în ce privește cercetarea originilor, de care el se ocupa în acele pagini? Desigur că nu un letopiseț scris din inițiativa familiei sale, un letopiseț *cantacuzinesc*. Letopisețul care trata despre începuturile țării, pe care l-a citit stolnicul, se potrivește întocmai cu partea de la început a istoriei Țării Românești alcătuite, după cum am arătat, în vremea lui Matei Basarab, „netocmit“, „incurcat“ și „scurt“, ceea ce a provocat nemulțumirea istoricului umanist. Dacă însă acea introducere, care a fost scrisă, cum am arătat, o dată cu alcătuirea compilației istoriei Țării Românești în veacul al XVII-lea, ar fi fost o operă cantacuzinească, supărarea și critica lui Constantin Cantacuzino nu ar fi avut nici un rost. A existat deci

¹ Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, ed. N. Cartoian și Dan Simonescu, Craiova, <1945>, p. 4.

² *Idem*, p. 8.

o cronică a Țării Românești anterioară luptei Cantacuzinilor cu Bălenii și domniei lui Șerban vodă, pe care a cunoscut-o Constantin Stolnicul.¹ Este vorba de cronica lui Matei Basarab. În vremea acestei domnii, într-o epocă de aspră cîrmuire militară, de cultură feudală încă strîmtă în multe privinți, s-a scris întîia carte despre istoria întregă a Țării Românești.

VECHEA ISTORIE A ȚĂRII ROMÂNEȘTI FOLOSITĂ ÎN LETOPISEȚUL BĂLENILOR

Existența unei istorii a Țării Românești, care pentru oamenii culți din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și pentru dregătorii care socoteau cronica un instrument al cîrmuirii statului, avea un caracter oficial, se poate dovedi și din analiza *Letopisețului Bălenilor*, cronica grupului de familii rivale Cantacuzinilor. Este foarte probabil că amîndouă facțiunile feudale, atât a Bălenilor cit și a Cantacuzinilor, pentru a da autoritate punctului lor de vedere politic, justificarea istorică a guvernării domnilor susținuți de gruparea boierească respectivă și criticarea adversarilor lor, se simțeau nevoite să lege istoria vremurilor descrise de dinșii de un text oficial, recunoscut, „istoria țării“, pe care o continuă. Cei ce se interesau de istoria Țării Românești și nu numai de lupta facțiunilor boierești erau siliți, în acest chip, să ia cunoștință și de punctele de vedere ale grupării feudale care căpătau o mai largă perspectivă istorică. Dacă scriitorul patronat de Cantacuzini a așezat cronica de familie a acestora ca o continuare a istoriei țării, același lucru trebuia să-l facă și gruparea adversă, pentru a demonstra că aceasta din urmă este linia cea dreaptă a „bunilor domni“ din trecut.

Totuși, s-a dat și altă explicație asemănării dintre cele două cronici opuse ca tendințe, dar foarte apropiate ca

¹ Constantin Stolnicul Cantacuzino scrie în vremea domniei lui Șerban Cantacuzino, înainte de 1688, data apariției Bibliei în românește, de vreme ce în cronica lui spune că „pînă astăzi... toate cărțile bisericii și toate cetăniile pe slavonește ne sînt“ (ed. citată, p. 44). Cronica a rămas neterminată și autorul lucra la ea și în vremea lui Brincoveanu (*Operele lui Constantin Cantacuzino*, ed. N. Iorga, Buc., 1901, p. 42, răspunsul lui la întrebările generalului Marsigli, în 1694).

text în partea lor de la început: s-a spus că scriitorul din tabăra Bălenilor, care compune opera sa mai târziu decât omul de încredere al Cantacuzinilor, ar fi luat pur și simplu cronică adversarului său, prelucrând-o și copiind chiar unele pasaje dintr-însa.¹ Acest fel de a proceda este greu de admis: istoricul Bălenilor nu putea să acorde încredere unui dușman pentru el, oricât de mult ar fi modificat și prelucrat textele, cele spuse de Cantacuzini sau pentru Cantacuzini nu puteau constitui fapte adevărate, care ar putea fi trecute în cartea lui. Asemănarea între numeroasele pasaje ale celor două cronici, potrivirea în ce privește succesiunea vechilor domni, greșită în letopisețe, se datorește fără îndoială folosirii unui text comun, vechea istorie a țării.

Autorul *Letopisețului Bălenilor* a adoptat alt plan decât cel întrebuintat în *Letopisețul Cantacuzinilor*; el a legat mărunta luptă feudală a Bălenilor nu numai de întreg trecutul Țării Românești, dar și de istoria Europei de răsărit în general. După tipicul vechilor cronografe grecești, a introdus în scrierea sa lungi extrase din aceste cronografe, din istoriile Ungariei și Poloniei, ca și din istoria țării românești vecine, Moldova.² Nu rezultă însă de nicăieri din lectura cronicii că autorul ei ar fi avut o concepție clară de istoric despre unitatea organică între istoria țării sale și istoria universală (ca la Dimitrie Cantemir, de pildă.) El scrie ca un compilator medieval, voind să arate că știe mai mult decât adversarul său, că este deci mai demn de crezare, dar nu poate pretinde la numele de istoric.

Oricum cronicarul Bălenilor, prin faptul că lucrează cu numeroase izvoare pentru întreg parcursul cronicii și nu numai cu letopisețul țării, pe care cronicarul Cantacuzini-

¹ N. Iorga, *Cronicile muntene*, p. 347, și urm. și același, în notele explicative ale izvoarelor, la ediția sa, Constantin căpitanul Filipescu, *Istoriile domnilor Țării Românești (Letopisețul Bălenilor)*, Buc., 1902; nu însă și N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, Buc., 1944, p. 242: „Pentru istoria munteană Radu Popescu (*Letopisețul Bălenilor*) a folosit același izvor vechi pe care-l utilizase și Stoica Ludescu (*Letopisețul Cantacuzinilor*)“.

² Un studiu al izvoarelor externe ale *Letopisețului Bălenilor* ar fi de mare interes dar întrece marginile fixate prezentului studiu. Cf. A. A. Vasilescu, *Un cronicar bizantin utilizat de autorul istoriilor domnilor Țării Românești*, în *Convorbiri literare*, an. XLVIII (1914), p. 1085—1902 și 1254—1270 și D. Russo, *Studii istorice greco-române*, vol. I, Buc., 1939, p. 99.

lor se mulțumește să-l continue, se vede nevoit să-l prelucraze, să scurteze textele, să le lege unele de celelalte. În scrierea sa vechiul letopiseț oficial nu mai este reproduș întocmai, ci mult prescurtat, de asemenea și adaus cu alte știri de proveniență străină sau din tradiție. Totuși folosirea vechiului letopiseț, scris în vremea lui Matei vodă, este ușor de recunoscut prin comparația textului *Letopisețului Bălenilor*, cu acela al Cantacuzinilor.

Întrebarea care se impune este aceea, dacă omisiunile, prescurtările, prelucrările pe care le-a suferit textul letopisețului cel vechi incorporat în acela al Bălenilor formează numai o transformare stilistică, de compoziție, sau, în același timp, o lucrare de poziție politică? Răspunsul se poate obține din compararea cu expunerea aflată în prima parte a *Letopisețului Cantacuzinesc*.

În introducerea despre începuturile Țării Românești *Letopisețul Bălenilor* conservă data întemeierii: 1290, care provine din hrisovul lui Matei Basarab pentru Cîmpulungeni, numele legendarului Radu Negru, descălecat din Făgăraș, care este o deducție din textul vechi domnesc cu mențiunea Ungrovlahiei și Făgărașului. În schimb, se adaugă o aluzie fugară la strămoșii „rumânilor“ veniți „în zilele împăratului Traian“ și se suprimă cu totul știrile privitoare la „Banoveți“ ziși „Basarabi“, care erau de mai demult ca neam mare în Oltenia și s-au supus lui Radu Negru¹. Informațiile de origine internă despre domnii munteni din secolele al XIV-XV-lea sînt la fel cu cele din *Letopisețul Cantacuzinesc*, cu aceleași omisiuni și greșeli². Pentru epoca dintre anii 1490-1521 unde *Letopisețul Cantacuzinesc*, într-una din versiunile sale, introduce textul *Vieții lui Nifon*, *Letopisețul Bălenilor*, pe lângă știri extrase din vechile anale, prescurtează tot *Viața lui Nifon*³, dar nu reproduce din această operă hagiografică cuvintele despre „un neam care era mai ales și temător de Dumnezeu, căruia îi era numele de moșie banoveți (adică Băsărăbești)“, din care se trăgea și Neagoe vodă. În schimb, afirmă

¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu și Dan Simonescu, p. 1-3, (*Letopisețul Bălenilor*) Ctin. Căpitan Filipescu, ed. Iorga, p. 1-5.

² *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 3-5; *Letopisețul Bălenilor*, p. 5-28.

³ Explicația acestui fapt, mai sus, p. 406-407.

că Neagoe era neam de domn, iar familia care îl susținea poartă aci numele de *Craiovești*¹. De aci, pînă la sfîrșitul veacului al XVI-lea, adică pînă la domnia lui Mihai Viteazul, cronicarul Bălenilor reproduce în chip regulat informațiile din vechiul letopiseț, completîndu-le cu amănunte din istoria țărilor vecine.

Deosebirile mai mari între cele două cronici încep însă cu domnia lui Mihai Viteazul, în care cronicarul Bălenilor introduce o povestire provenită din tradiția orală despre originea lui Mihai de la Orașul de Floci, dintr-o femeie de acolo și un gelep (negustor) mare și bogat de la Poarta otomană (aluzie la Iane banul). Tot din tradiție este scoasă și legenda clădirii bisericii Alba din București, ridicată ca mulțumire de Mihai vodă, cînd a scăpat de securea călăului. Războaiele lui Mihai cu turcii, unirea țărilor române și în general domnia lui întregă sînt relatate de cronicarul Bălenilor mai ales după poemul istoric grecesc al lui Stavrinos, căruia îi acordă multă încredere și probabil admirație pentru calitățile sale retorice.² Din *Cronica Buzeștilor* intercalată în letopisețul țării ia puține amănunte și suprimă total faptele de vitejie ale Buzeștilor, precum și soliile îndeplinite de dinșii în slujba domnului. Numele nici unuia dintre frații Buzești nu apare în cronică Bălenilor în capitolul închinat domniei lui Mihai Viteazul, precum nu apar nici Mihalcea banul și alții, cu excepția banului Manta și a lui Udrea. Acesta din urmă făcea parte din familia Bălenilor, dar numele lui este luat din poema lui Stavrinos.³

Aceeași folosire, mai mult în rezumat, a letopisețului țării se poate constata în cronică Bălenilor și pentru istoria Țării Românești pînă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Este de remarcat că autorul acestei cronici suprimă atît afirmația izvorului său despre descendența lui Radu Șerban din familia „Basarabilor“ cit și cea privitoare la aceeași descendență a lui Matei aga din Brincoveni (Matei Basarab) și a lui Constantin Șerban⁴.

¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 5—43; *Letopisețul Bălenilor*, p. 28—44.

² E. Legrand, *Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire*, Paris, 1877, p. 16—127; *Letopisețul Bălenilor*, p. 82—96.

³ E. Legrand, *op. cit.*, p. 63, *Letopisețul Bălenilor*, p. 91.

⁴ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 84, 95, 114.

Din aceste indicații comparative s-ar părea, la prima vedere, că scriitorul în slujba Bălenilor a suprimat, din ostilitate, numele Basarabilor, adică al Craioveștilor, pentru că mama fraților Cantacuzini, doamna Elina, se trăgea în linie femeiască din Craiovești, ca fiică a lui Radu Șerban. El n-ar fi vrut, adică, să justifice pretențiile la domnie ale Cantacuzinilor bazate pe înrudirea cu o familie care, după vechiul letopiseț, era stăpînă în Oltenia înainte încă de întemeierea țării. Prelucrarea vechiului letopiseț în cronică Bălenilor ar avea în acest caz un înțeles politic, anticantacuzinesc. Totuși, lucrurile nu stau așa. S-a văzut mai sus că autorul *Letopisețului Cantacuzinesc* nu face legătura între „Basarabi“ (Craiovești) și Cantacuzini. Această înrudire de familie de altfel îndepărtată, nu-l interesează. Nici adversarul său din facțiunea Bălenilor nu relevă, în chip negativ, acest fapt genealogic. Într-adevăr, dacă scriitorul din tabăra Bălenilor ar fi vrut să opui pretențiilor de neam mare al Cantacuzinilor, trecerea sub tăcere a pretinselor merite istorice ale Craioveștilor, nu ar fi lăudat nicidecum pe membrii acestei familii. Totuși, în cronică Bălenilor, în capitolul privitor la Mihnea cel Rău, se arată cum acest domn se purta neomenos cu boierii și cum, cu dreptate, s-a ridicat împotriva lui „banul Barbu Craiovescu“. Mai departe spune că Neagoe Basarab făcea parte din familia Craioveștilor, era fiul lui Pirvu; Neagoe, care în domnie a făcut „multe bunătăți“¹. Despre Matei Basarab, care prin numele „Basarab“ adoptat ca domn a vrut să arate legitimitatea stăpînirii sale prin descendența din aceiași Craiovești, cronică Bălenilor afirmă cu putere „țara iubea pre domn și domnul pre țară“² (bineînțeles, cronicarul boier înțelege prin „țară“ numai pe boieri).

Rezultă limpede de aci că autorul acestei cronici nu combate nicidecum pe Craiovești, nu trece sub tăcere meritele reale sau presupuse ale urmașilor lor, deci nu face nici o legătură între aceste familii și aceea a adversarilor săi, Cantacuzinii.

Omiterea numelor „Basarabilor“ din cronică Bălenilor are, așadar, altă explicație. Faptul că autorul ei a scos din

¹ *Letopisețul Bălenilor*, p. 30, 33, 38.

² *Ibidem*, p. 118.

introducerea letopiseșului povestirea despre „Basarabi“, care erau bani la Craiova înainte de întemeierea țării, se datorește, ca să zicem așa, unui scrupul de exactitate istorică: el aflase probabil că Banatul cîrmuit de Craiovești constituie un fapt ulterior, mult mai târziu decît fundarea statului. Omiterea numelui Basarabilor se explică prin înlocuirea lui cu acela mai exact purtat de familie, „Craiovești“. Radu Șerban, Matei Basarab, Constantin Șerban, care, toți trei sînt lăudați și apreciați de cronicar, nu mai sînt arătați ca descendenți din „Basarabi“ pentru că în realitate nu făceau parte din această familie și legăturile lor de singe cu Craioveștii erau în linie femeiască.¹

Mai greu de explicat este suprimarea din cronică Bălenilor a rolului istoric al Buzeștilor în domnia lui Mihai Viteazul. Familia Buzeștilor se stinsese în linie bărbătească, atunci cînd scria acest cronicar. În orice caz, scoaterea ei din istoria domniei lui Mihai nu poate fi pusă în legătură cu dușmănia scriitorului împotriva Cantacuzinilor. O explicație, ținînd seama de legăturile genealogice dintre familiile boierești muntene, ar putea fi faptul că banul Mareș Băjescu, unul dintre principalii boieri din facțiunea condusă de Cantacuzini și pe care cronică Bălenilor îl denunță și-l combate² era înrudit cu Buzeștii. Soția lui era nepoată de fiică a lui Preda Buzescu, mare ban, unul dintre cei trei frați boieri ai lui Mihai Viteazul.³

În orice caz, măcar în ce privește rolul istoric al Craioveștilor, pe care-l subliniază și-l exagerează cronică țării scrisă în vremea și pentru Matei Basarab, nu se constată o atitudine ostilă din partea scriitorului favorabil grupării conduse de Băleni. Ambele cronici ale facțiunilor boierești muntene din a doua jumătate a secolului al XVII-lea au pornit pe baza cronicii oficiale, domnești, a Țării Românești, pe care au continuat-o, fiecare în spiritul facțiunii pe care o reprezenta. În cazul *Letopiseșului Cantacuzinesc* este vorba de o simplă continuitate a vechiului letopiseș; în cazul cronicii Bălenilor și de prelucrare a acestuia, dar nu și de o schimbare a tendințelor politice

¹ I.C. Filitti, *Arhiva Gh. Gr. Cantacuzino*, Buc., 1919, Anexa, Tabla: Craiovescu.

² *Cronica Bălenilor*, p. 152, 165, 169, 173.

³ I.C. Filitti, *op. cit.*, Anexa, tabla: Buzescu.

în care fusese alcătuit. Această directivă politică reprezintă cîrmuirea țării de către marea boierime, moștenitoarea Craioveștilor și menținerea la domnie a domnilor favorabili acestei oligarhii.

Chiar și atitudinea antigrecescă, caracteristică pentru oligarhia boierilor pămînteni veniți la putere o dată cu Matei Basarab și reflectată în letopisețul scris în vremea domniei lui, a fost păstrată și în partea din cronică Bălenilor, în care e prelucrat vechiul letopiseț. Ridicarea boierilor munteni împotriva lui Radu Mihnea, spune cronică Bălenilor, „n-au fost pentru alt (cum să aude den istorii), cit pentru mindriia și răotatea grecilor“. De aceea, „s-au făcut răzmeriță și tulburare pentru răotatia grecilor“¹. Matei Basarab a trimis la Poartă plîngerile țării, „că i-au mîncat domnii striini cu grecii“².

Pînă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea marea boierime munteană, unită în jurul domnilor care erau emanația ei (Matei Basarab, Constantin Șerban) forma singura grupare, care exercita cîrmuirea țării. După căderea dramatică a lui Constantin Șerban, boierimea mare din Țara Românească se rupe în două facțiuni rivale, una condusă de familia Cantacuzinilor, cealaltă de a Bălenilor. Această situație se reflectă și în dezvoltarea istoriografiei muntene. La mijlocul veacului al XVII-lea, cînd cîrmuirea statului nobiliar era alcătuită de o singură grupare boierească (firește, cu unele excepții), cronică ce reprezintă atitudinea politică a acestei grupări este una. După ce oligarhia boierească se desparte, atunci avem două cronici reprezentînd grupările adverse, cronici care pornesc de la aceeași scriere anterioară.

LETOPISEȚUL CANTACUZINESC

Din cercetarea de pînă acum a textelor letopisețelor muntene rezultă că numai partea de la sfîrșitul letopisețului cunoscut de obicei sub numele Cantacuzinesc poate să poarte acest nume. Este vorba de acea parte care tratează

¹ *Letopisețul Bălenilor*, p. 101.

² *Ibidem*, p. 117.

despre lupta pentru dobândirea puterii de către gruparea boierească în fruntea căreia se află familia Cantacuzinilor și care continuă vechiul letopiseț al lui Matei Basarab. Istoricii și istoricii literari au discutat de mult asupra problemelor de cronologie, de compoziție și de autor a părții cantacuzinești a letopisețului, fără a ajunge la rezultate bazate pe o argumentație convingătoare. Este vorba de a ști unde începe cronică scrisă pentru gruparea condusă de Cantacuzini, unde se termină vechiul letopiseț al țării, când și în cite părți a fost redactată partea cantacuzinească a letopisețului și cine este autorul ei. Pentru a putea răspunde la aceste întrebări, nu ajunge numai critica exegetică a textelor, ci este necesară și așezarea lor în cadrul social și politic în care au fost redactate. Orice cronică și chiar simplele anale reprezintă o luare de poziții în fața desfășurării evenimentelor, datarea lor și stabilirea persoanei autorului se poate face mai ales pe temeiul analizei atitudinii scriitorului față de mediul său social-politic.

De aceea vom schița în cele următoare fazele și caracterul luptei între grupările politice ale boierilor munteni, ale Cantacuzinilor și ale Bălenilor, la care am făcut aluzie în mai multe rânduri.

După încercările neizbutite ale lui Constantin Șerban de a relua tronul Țării Românești, cu ajutorul moldovenilor și al ardelenilor conduși de Gheorghe II Rakoczy, turcii impun ca domni ai țării, împotriva boierilor mari, pe Gheorghe Ghica și pe fiul său Grigore, numiți direct de la Poartă. Acești domni, în special cel din urmă, izbutesc să grupeze în jurul lor pe mulți boieri munteni dintre cei mai bogați, atrăgându-i prin avantajele marilor dregătorii și ale privilegiilor.

Între aceștia, alături de o clientelă grecească, adusă în parte de la Constantinopol, se aflau vechi familii muntene, ca aceea a Goleștilor (Leurdeni), și mai târziu a Bălenilor, două familii care jucaseră un rol precumpănitor în viața politică a Țării Românești în veacul al XVI-lea. Împotriva lor se ridică alte familii bogate în moșii, Filipeștii, Mareș banul, înrudit cu Buzeștii, Crețuleștii, Brîncovenii și în special Cantacuzinii. Constantin postelnicul Cantacuzino fostul sfetnic al lui Matei Basarab, care încercase să tuteleze pe domnii veniți de la Poartă, este stran-

gulat din ordinul lui Grigore Ghica în anul 1663, la Mănăstirea Snagov. Uciderea acestui boier se făcuse în urma pîrii lui Stroe Leurdeanul (Golescu) și al altor boieri din grupa adversă. Singele vărsat face ca dușmănia între cele două facțiuni să devină și mai inverșunată. În timpul domniei lui Antonie din Popești (1669-1672), om slab și lipsit de avere, o unealtă a Cantacuzinilor, fiii postelnicului cer răzbunare și obțin condamnarea la moarte a lui Stroe Leurdeanul învinuit de piră împotriva tatălui lor. Stroe este apoi iertat la intervenția Elinei, văduva lui Constantin postelnicul, însă a fost călugărit și trimis la mănăstire. Atunci gruparea opusă Cantacuzinilor capătă un șef energetic și influent în persoana lui Gheorghe banul Băleanu, care obține de la turci mazilirea lui Antonie vodă și readucerea în scaun a lui Grigore Ghica (1672-1673). E rîndul acum al Cantacuzinilor să fie prigonîți, unii dintre frați sînt puși la închisoare, ca și alți boieri partizani ai lor, alții sînt siliți a pribegi în țări străine. În domnia lui Gheorghe Duca (1673-1678), fost domn al Moldovei, de origine grec, se încearcă, desigur din inițiativa turcilor, îngrijorați de neliniștea permanentă din Țara Românească, o împăcare între cele două grupări, dar la sfîrșitul domniei Cantacuzinii simțindu-se puternici, pretind puterea întregă și rup relațiile cu Duca. Șerban Cantacuzino, fiul mai mare al postelnicului, cumpără domnia Țării Românești (1678—1688). Prima parte a stăpînirii sale se deosebește printr-o cruntă prigonire a boierilor din familiile opuse ridicării facțiunii ajunse la putere. Hrizea, fostul mare vistiernic, este ucis, Bălenii se văd siliți să fugă în Transilvania. Gruparea Bălenilor nu era însă cu totul infrîntă, ea posedă, prin membrii ei din diferite familii, numeroase moșii și legături. Șerban Cantacuzino se văzu nevoit către sfîrșitul domniei lui, în 1688, să ajungă la o împăcare între cele două mari grupări de familii. Era silit să ajungă la această soluție, care însemna cedarea unei părți a puterii, din cauza unor împrejurări interne și externe. Progresele ligii antiturcești, cucerirea Ungariei de către imperiali făcea iminentă pentru Țara Românească nevoia de a lua o poziție în războiul austro-turc; Șerban Cantacuzino era hotărît să treacă pe față la războiul împotriva turcilor și chiar în anul acela a trimis la Viena solia solemnă, care avea misiunea să încheie

alianța cu imperiul german. Pentru a putea duce la bun sfârșit o asemenea politică, Șerban simțea nevoia să neutralizeze vechea opoziție a Bălenilor și a celorlalte familii unite cu dînșii, mai ales că în țară se ridica o nouă opoziție, foarte primejdioasă, pentru că pornea chiar din rândurile Cantacuzinilor. Doamna Elina, mama domnului, murise în anul 1687 și lăsase imensele averi în moșii, provenite de la boierii Mărgineni, fiilor ei mai mici, cu excluderea lui Șerban vodă, socotit ca destul de avantajat prin deținerea domniei. Dar peste cîtva timp, Șerban pornește cu minie împotriva fraților săi, Constantin stolnicul și Mihai spătarul, le ia dregătoriile din sfatul domnesc, le smulge testamentul și moșiile rămase de la Doamna Elina. Istoriografia mai veche nu a cunoscut actul, hotărîtor pentru istoria rupturii dintre Cantacuzini, privilegiul de restituire a moșiilor răpitate dat unchilor săi Constantin stolnicul și Mihai spătarul, de către Constantin Brîncoveanu, îndată după moartea lui Șerban. În acest act se arată că Șerban, pornindu-se „asupra fraților cu mare pizmă și minie, cerîndu-le catastihul (moșiilor) cu strînsoare și multe laude că le va face mai rău, fiind el puternic și silnic“, le-a luat pe nedrept moșiile Mărginenilor, care acum, la moartea lui, li se restituie.¹ Documentul amintit întărește bănuielile emise de scriitorii contemporani, Ion Neculce, Radu Popescu, Dimitrie Cantemir, cum că Șerban Cantacuzino ar fi murit otrăvit de frații săi.²

În momentul cînd se pregătea să dezlănțuie războiul cu turcii și cînd se afla în conflict cu ceilalți Cantacuzini, Șerban se văzu silit să pună capăt vechii dușmăanii cu Bălenii, făcîndu-le concesiuni.³ Boierii din familia Băleanu se întorc din Transilvania chemați de acolo printr-un sol special al

¹ Arhivele Statului, București, *Mănăstirea Radu Vodă*, XXXV/14; Academia RPR, document CXXXII/59.

² I. Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, ed. II-a, Buc., 1959, p. 101; Radu Popescu, la C. Giurescu, *Contribuții la studiul cronicilor muntene*, p. 82; Dimitrie Cantemir, *Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor*, în *Opere*, ed. Academiei Române, V, p. 7.

³ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 5, crede că „partida Bălenilor este zdrobită cu desăvîrșire de sălbatica prigonire, cu care Șerban Cantacuzino își inaugurează domnia“. Dacă Bălenii ar fi zdrobiți cu desăvîrșire, ce interes ar fi avut domnul să-și dea fiica după unul dintre dînșii?

domnului și tot atunci revin în țară și fiii lui Hriza vistiernicul, între care și Radu Popescu cronicarul, care-și recapătă moșiile confiscate.¹

Grigore Postelnicul Băleanu se căsătorește atunci cu domnița Zmaragda, fiica lui Șerban Cantacuzino. Prin această căsătorie se pecetluiește definitiv stingerea rivalității dintre cele două grupări boierești din Țara Românească; de atunci ele nu mai apar în istorie ca facțiuni organizate.² Din această scurtă expunere, pe care am făcut-o asupra luptelor interne, feudale, din această țară în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, se pot trage unele concluzii privitoare la cele două cronici boierești care formează ecoul lor literar. Cronicile sînt scrieri de luptă și de propagandă, ca atare nu au putut fi scrise decît în timpul luptelor între Cantacuzini și Băleni, adică începînd din 1663, data uciderii lui Constantin postelnicul și înainte de stingerea rivalității politice, în 1688, cu prilejul căsătoriei lui Grigore Băleanu cu domnița Zmaragda Cantacuzino. Ceea ce urmează după această dată este adaus cronicăresc, dar nu face parte din structura cronicilor de grupări boierești. În cercetarea alcătuirii celor două cronici trebuie să ținem seama de variațiunile istorice ale acestei lungi rivalități, de fazele luptei, așa cum le-am înfățișat mai sus și nu numai de linia generală a concurenței dintre clicile boierești.

Rămîne însă de stabilit dacă între cele două grupări de familie boierești au fost deosebiri de doctrină socială și politică sau numai lupta pentru satisfacerea ambițiilor de putere și avere. Unii istorici mai vechi au văzut în Cantacuzini pe reprezentanții unei idei „naționale“, apărătoare a intereselor românești împotriva cotropirii grecești. Xenopol³ spunea: „Astfel devine partida Cantacuzineștilor, odrăslită și ea dintre greci, reprezentanta intereselor naționale și se încinge în contra grecilor o luptă memorabilă, ce dă interes evenimentelor acestei perioade, lipsită de astfel de domnii însemnate“. Din citirea *Letopiseșului Cantacuzinesc* ar reieși în adevăr că această grupare boierească ar

¹ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 46—47.

² Descrierea luptei dintre Cantacuzini și Băleni, după N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, Buc., 1902, p. LXVIII—CXXXVIII; C. Giurescu, *op. cit.*, p. 36—47 și povestirile celor două cronici ale grupărilor rivale.

³ A.D. Xenopol, *Istoria românilor*, ed. III-a, VII, p. 195.

fi apărat țara împotriva cotropitorilor turci și a exploataților greci, că ar fi apărat interesele poporului, de vreme ce cronicarul, vorbind de moartea postelnicului Cantacuzino exclamă: „țara toată plînge pre Constantin postelnicul, că au pierdut un stilp mare... plîngu-l și săracii că și-au pierdut mila“¹. Drăghici, fiul postelnicului „sta tare pentru săraca de țară și făcea milostenii multe și căuta de toți săracii“². Dar toate aceste sînt numai forme de stil fără exemple concrete, la fel ca și invinuirile aduse adversarilor: „ceata spurcată“, „procleți“ etc. Singurele fapte precise aduse de ambii cronicari împotriva rivalilor din cealaltă grupare sînt prigoanele, uciderile, închisorile și confiscările suferite de ai lor cînd dușmanii se aflau la putere. Cercetînd structura socială a celor două grupări, constatăm că erau alcătuite din aceleași elemente, adică din familiile marilor proprietari feudali, interesați în păstrarea și extinderea muncii forțate și gratuite a iobagilor, care constituia baza veniturilor lor. Singura deosebire stătea în faptul că, pe cînd Cantacuzinii erau mai bogați decît adversarii lor și aveau mare trecere la Poartă, Bălenii, dintr-o familie veche de boieri munteni, erau siliți, ca să-i poată concura, să facă înțelegere cu grecii țarigrădeni și să sprijine pe domnii străini, numiți direct de turci (Radu Leon, Grigore Ghica, Gheorghe Duca). Cantacuzinii, de origine grecească, se opuneau noilor veniți dintre greci și continuau politica de exclusivism băștinaș a boierilor care, în prima parte a secolului, cîrmuiseră cu Matei vodă Basarab. Încolo, ambele facțiuni urmăreau același scop: conducerea statului pe baze nobiliare restrinse, cu un regim feudal exercitat de cîteva familii mari și cu înlăturarea rivalilor. În politica internă, nici Cantacuzinii, nici domnii susținuți de Băleni, n-au făcut nici o reformă în favoarea țărănimii, dimpotrivă, au asuprit-o și mai mult, iar în politica externă se asemănau întru totul. Cînd turcii erau înfrinți, atît Grigore Ghica (la Leva în 1664 și la Hotin în 1673), cit și Șerban Cantacuzino (după asediul Vienei) încep să se îndrepte spre imperiali și poloni, pentru

¹ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 150.

² *Ibidem*, p. 157.

a da înapoi, de îndată ce turcii mai dădeau dovadă de putere. Nu poate fi vorba de o politică „națională“ a Cantacuzinilor, lupta lor împotriva elementelor levantine se întemeia nu pe crucea poporului, ci pe rivalitatea pentru veniturile statului. Când erau nevoiți de împrejurări, Cantacuzinii sacrificau și solidaritatea religioasă, care era în Evul Mediu mai puternică decât cea de neam. Pentru a obține sprijinul lui Mihai Apafi principele Transilvaniei, catolic, Șerban și Mihai Cantacuzino se leagă în scris față de dînsul în 1676, ca în Transilvania, „legea noastră nu vom sili a întemeia“¹. Adevărata cauză fundamentală a luptei între facțiunile boierești se citește în unele pasaje din cronici. Bălenii urau pe Cantacuzini și pe boierii din familiile înrudite cu ei, pentru că „ei tot boieresc la toți domnii și cum s-au îmbogățit și cum nu-i bagă în seamă și numa-i² batjocoresc. Iar mai virtos pizmuia Băleanul, căci nu l-au pus ban mare la Craiova.“³ Iar Cantacuzinii sînt și ei, învinuiți, cu dreptate, că pîrau la turci pe Grigore Ghica, domnul țării, că vrea să treacă de partea creștinilor, „și pre urmă să ciară domn la viziriu pre Șerban logofătul Cantacuzino“⁴.

Cronicile celor două facțiuni sînt imaginea statului nobiliar în epoca de criză politică, economică și morală, de la sfîrșitul veacului al XVII-lea, ele nu au o valoare ideologică mai adîncă, nu reprezintă curente sociale complexe din perioada orînduirii feudale. Cronicile Moldovei, a lui Miron Costin în special, stau atunci pe o treaptă mai înaltă în privința judecării oamenilor și a societății, deși sînt și ele scrise de boierii mari ai acelei țări, cu interesele lor de clasă.

De fapt, cronicile muntene pe care le studiem, sînt scrise pentru boieri, dar nu de boierii mari. Ele au fost scrise din porunca boierilor de către slugile lor și de aceea au rămas anonime.

În această lumină trebuie făcută analiza critică privitoare la data și autorii diferitelor părți din cronică.

¹ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 196.

² În ediția ultimă a *Letopiseșului Cantacuzinesc*, p. 163, greșit: numai“.

³ *Ibidem*.

⁴ *Letopiseșul Bălenilor*, p. 152.

Cronica lui Matei Basarab se termină cu cuvintele profetice: „vor să vie mari răutăți asupra ceștii sărace de țară. Și va să cază la mare nevoie. Și vor să pătinească și cei buni pentru cei răi”¹. Cum profețiile se scriu de obicei după împlinirea faptelor și sint atribuite unor persoane din trecut, spre a le da autoritate, este de crezut că și vorbele atribuite lui Matei vodă au fost scrise după sau în vremea mării răscoale a seimenilor din anii 1655—1656, răscoală cu caracter social antiboieresc, cum spune și cronicarul că seimenii „abătură în neamul românesc, în boiari”². Solidaritatea boierilor și a domnului Constantin Șerban apare încă totală în această continuare a cronicii lui Matei Basarab, pînă la anul 1658. Dar, odată cu urcarea la scaunul Țării Românești a lui Mihnea III (1658—1659), cronica devine o cronică de opoziție boierească împotriva domnului, pentru că întreaga boierime munteană a fost împotriva acestui domn, care a încercat o cîrmuire întemeiată pe sprijinul slujitorilor și al altor elemente populare.³ Dar în povestirea acestei domnii apar, pentru întâia oară, Cantacuzinii: cronicarul descrie pe larg, cu simpatie, cum a scăpat Constantin postelnicul și cu fiii lui de prigoana lui Mihnea. Avem deci a face de aci înainte cu cronica de luptă și de propagandă a Cantacuzinilor împotriva rivalilor lor? Credem că nu. Mai întii, ceea ce nu s-a observat pînă acum, în această parte a cronicii se află și un pasaj favorabil lui Ghica, domnul de mai tîrziu, care a pus să fie ucis postelnicul Cantacuzino. Anume, vorbind de lupta de la Strunga, în Moldova, între Grigore Ghica și Gheorghe Ștefan, cronicarul spune: „cu voia lui Dumnezeu fost-au izbînda lui Gligorașco vodă ... Iar Ștefan vodă de-abia au scăpat.”⁴ Pe de altă parte, autorul *Letopiseșului Bălenilor* folosește și el pentru domnia lui Mihnea III aceeași continuare a letopiseșului lui Matei Basarab, intercalînd în cronica sa aceleași amănunte despre salvarea lui Constantin postelnicul Cantacuzino,⁵ și am arătat mai sus că acest cronicar nu a putut folosi ca izvor *Letopiseșul Cantacuzinesc*.⁶

¹ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 116—117.

² *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 121.

³ *Ibidem*, p. 130—141.

⁴ *Ibidem*, p. 132—133.

⁵ *Letopiseșul Bălenilor*, p. 144.

⁶ Vezi mai sus, p. 429—430.

De asemenea capitolul care descrie în continuarea domniei lui Mihnea III, pe aceea a lui Gheorghe Ghica (1659—1660)¹, nu face parte din letopisețul scris pentru Cantacuzini, de vreme ce nu cuprinde nici un cuvânt despre familia lor, dar laudă, dimpotrivă, pe Ghica pentru judecățile drepte, iertarea de dări a celor săraci. Se știe că acest domn era tatăl lui Grigore, care este înfierat de cronicarul cantacuzinesc, câteva pagini mai departe, pentru uciderea lui Constantin postelnicul.

Domnia lui Gheorghe Ghica (1659—1660), așa cum este descrisă în *Letopisețul Cantacuzinesc*, apare aproape la fel, cu reproduceri ad litteram și în *Letopisețul Bălenilor*². Dar acesta este ultimul capitol care coincide ca text în cele două cronici. De aci înainte, de la povestirea evenimentelor din anul 1660, adică de la urcarea în scaunul Țării Românești a lui Grigore Ghica, textele încep să difere cu totul. Îndată după povestirea căderii lui Gheorghe Ghica, se introduc în *Letopisețul Cantacuzinesc* motivele de recunoștință pe care ar fi trebuit să le aibă fiul său, Grigore, pentru Constantin postelnicul, cu scop evident de a sublinia oroarea crimei sale.³ Numai de aci începe partea cantacuzinească a cronicii, pentru că aci se expun premisele luptei dintre grupările boierești, se motivează însăși scrierea cronicii. Această cronică, deși scrisă naiv, cuprinde desfășurarea unei drame, care începe cu uciderea postelnicului și se termină cu nunta domniței Zmaragda.

Deci cronica scrisă pentru Cantacuzini începe cu anul 1660 și a pornit să fie redactată după 1663, data omorării lui Constantin Cantacuzino. Și cronica Bălenilor începe tot cu anul 1660, numai că, autorul ei a supus partea anterioară comună, cronica veche a țării, unei vaste prelucrări, ceea ce scriitorul cantacuzinesc nu a făcut.

Tot din analiza de mai sus rezultă că după moartea lui Matei Basarab (1654) cronica lui, cronica oficială, a fost continuată pentru încă șase ani de către un scriitor cu atitudine neutră, care are cuvinte bune și pentru Cantacuzini și pentru Ghiculești, căci aceștia nu erau încă dezbinați,

¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p.141—144.

² *Letopisețul Bălenilor*, p.147—150 (de fapt numai pînă la p. 148).

³ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p.144—146.

într-o vreme cînd clasa stăpînitoare trebuia să fie solidară în fața mișcării sociale conduse de seimeni și a încercării de cîrmuire potrivnică mării boierimi, a lui Mihnea III.

Numai după acest adaus unitar se despart cele două cronici, a Cantacuzinilor și a Bălenilor. Prima parte a cronicii Cantacuzinilor este foarte scurtă, a fost redactată în timpul pribegiei lui Grigore Ghica în Apus (după 1664)¹. Scrierea cuprinde numai un singur fapt, încadrat în istoria domniei lui Grigore vodă (1660—1664): uciderea și deplin-gerea lui Constantin postelnicul Cantacuzino. De aceea, din cauza scurtimii ei, și a caracterului ei monografic, socotim că această parte a cronicii provine dintr-un pamflet: *Uciderea boierului Constantin postelnicul*. Literatura de pamflete, scurte povestiri, vestejind pe anumiți adversari, a fost destul de bogată și importantă din punctul de vedere al istoriei sociale în țările române, în secolul al XVII—XVIII-lea (în acest din urmă secol se răspîndesc pamfletele în versuri). În *Letopisețul Cantacuzinesc* mai este intercalat un asemenea pamflet, care, se vede bine din cuprinsul său fără legătură directă cu textul cronicii, prin titlul său separat și prin așezarea sa anacronică în cuprinsul letopisețului, că a fost o lucrare care a circulat și independent: „Povestirea unor boieri răi ... Ghinea vistierul ce i-au zis Țucala și Radu armașul, ce i-au zis Vărzariul“.² Prezentăm așadar, ipoteza că *Letopisețul Cantacuzinesc* provine dintr-un pamflet care era o scurtă scriere, separată de cronici, despre uciderea lui Constantin postelnicul. O dată cu desfășurarea luptei între grupările boierești care ia amploare, și scurta descriere a morții lui Constantin a fost amplificată, luînd forma unei cronici și a fost atașată, cu acest prilej, la cronica țării. Astfel s-a născut istoriografia de partidă în Țara Românească.

A doua parte sau etapă a cronicii cantacuzinești duce povestirea pînă la domnia lui Șerban Cantacuzino, scrisă treptat pe măsura evenimentelor. Atitudinea rece a croni-

¹ *Ibidem*, p. 144—152. Povestirea se termină cu fuga lui Grigore Ghica în „Țara Nemțească“ unde „șade acolo“. A șezut pînă în 1670.

² *Ibidem*, p. 153—155. În cele mai importante manuscrise acest pamflet este așezat îndată după terminarea celui privitor la Constantin postelnicul, ceea ce arată că acolo s-au adăugat întii cele două anexe la cronica veche și numai mai tîrziu s-a continuat povestea.

carului față de Șerban Cantacuzino ca domn, este o dovadă că domnia lui a fost descrisă de o slugă a fraților mai mici, în epoca în care se produsese ruptura între frații Cantacuzini, în 1687, după moartea doamnei Elina. Cronicarul vorbește chiar mai mult despre Elina decât despre însuși domnul, probă că provenea dintre credincioșii acestei ramuri a familiei, certată cu domnul pentru stăpânirea moșiilor Mărginenilor.¹

Socotim că întreaga scriere istorică redactată pentru Cantacuzini a putut fi scrisă de același cronicar, slugă a familiei. Oameni de această categorie, care să fie și scriitori, erau puțini, iar în decursul istoriei cantacuzinești, începând cu anul 1660, nu aflăm deosebiri contrastante de stil și de cultură. N. Iorga a propus ca autor pe Stoica Ludescu, care era o slugă, cu calitate de mic boier, din clientelă, a Cantacuzinilor.

Era un fel de secretar al lor, logofăt, deci șef de cancelarie care le redacta actele de familie. În cronică se vorbește de Stoica Ludescu „slugă bătrână la casa răposatului Constantin postelnicul“, iar în actele redactate de acest om de încredere al familiei, se intitula exact la fel: „Am scris eu, bătrînul, sluga dumnealor, Stoica Ludescu logofăt“². Toate acestea indică probabil paternitatea lui Ludescu asupra cronicii cantacuzinești. Scriind sub patronajul stăpînitorilor săi feudali, el nu poate semna o cronică inspirată de aceștia. Obiecțiunile care s-au ridicat mai demult și apoi recent împotriva lui Stoica Ludescu ca autor al cronicii se bazează pe răceala lui față de Șerban Cantacuzino ca domn, dar se uită faptul că acel scriitor se afla alături de frații domnului, în vremea cînd se produsese ruptura din sînul familiei.³

¹ Vezi mai sus, p. 437

² N. Iorga, *Croniclele muntene*, p. 325—326; Cf. și discuția paternității cronicii Cantacuzinești, în introducerea lui C. Grecescu și D. Simonescu la ediția publicată de dînsii, p. XIV—XIX.

³ C. Giurescu, *Contribuții la studiul cronicilor muntene*, p. 5—7, crede că Stoica Ludescu a scris numai partea din cronică pînă la domnia lui Șerban, dar nu și această domnie, bazîndu-se pe tonul rece al scriitorului față de domn; I. Ionașcu, *Despre logofătul Stoica Ludescu și paternitatea cronicii Istoria Țării Românești*, în *Analele Universității București*, seria Științe Sociale, 5, 1956, p. 261—296, arată că Stoica Ludescu, în 1687 refuză să se supună unei porunci a lui Șerban Cantacuzino, de unde trage un argument că nu poate fi autorul cronicii Cantacuzinilor.

O ultimă problemă în legătură cu *Letopisețul Cantacuzinesc* rămâne de cercetat în cadrul fixat prezentei cercetări, anume aceea a locului unde se sfârșește acest letopiseț.

Autorul letopisețului își sfârșește misiunea de apărare a cauzei familiei o dată cu anunțarea căsătoriei domniței Zmaragda¹ a lui Șerban vodă cu Grigorașcu postelnicul Băleanu² care pecetluia sfârșitul luptei între cele două facțiuni boierești. El nu ajunge cu povestirea faptelor pînă la moartea lui Șerban vodă, pentru care numai avea interes și nici nu s-a apucat, în calitate de slugă a unchilor noului domn, Constantin Brîncoveanu, să scrie istoria acestuia, pentru că această operă nu i-a fost incredințată lui și urma s-o facă altul mai tînăr, Radu logofăt Grecianu, care avea ambiții mai mari de autor. Cronica scrisă probabil de Ludescu se termină, după moartea domniței Zmaragda cu unele amănunte contemporane privitoare la războiul cu turcii după care încheie cu aceste cuvinte: „Și așa cu înțelepciunea lui, toate le au potolit“.³ Aci se termină letopisețul în cele mai multe și mai bune manuscrise, chiar în manuscrisul care a servit ca bază ultimei ediții critice, provenind din biblioteca fiului lui Constantin stolnicul Cantacuzino, Ștefan vodă⁴, însă în unele manuscrise povestirea cronicii continuă cu moartea lui Șerban vodă și cu începutul domniei lui Brîncoveanu, pînă la anul 1690⁵. Editorii cronicii în ediția critică pe care am folosit-o și în prezentul studiu, au considerat acest adaus ca o parte integrantă a cronicii, scrisă de cronicarul cantacuzinesc, socotind că a fost ulterior suprimat de alcătuitoarii unor compilații din vremea fanarioților.⁶ Este însă mult mai probabil ca adausul să fi fost datorit unui alt scriitor decît sluga Cantacuzinilor, tineri învrăjbiți cu Șerban, un dregător al lui Șerban vodă, care-l laudă ca pe un mare stăpînitor făcîndu-i panegiricul.⁷ Argumentele

¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 184. Editorii au adoptat numele Alexandra, dar numele domniței era Zmaragda (așa în mss. C, mai jos, p. 185: „doamna Manda“), Zmaragda în *Letopisețul Bălenilor*, p. 210—211.

² *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 184.

³ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 188.

⁴ *Ibidem*, p. XXXIX (introducere), mss. V, scris între 1714 și 1716.

⁵ *Ibidem*, p. 188—196.

⁶ *Ibidem*, p. LVI—LVII (introducere).

⁷ *Ibidem*, p. 193

pentru terminarea cronicii cantacuzinești la locul indicat („Și așa cu înțelepciunea lui...“) sint, așadar, tradiția celor mai bune manuscrise, schimbarea tonului cronicarului față de Șerban vodă, și, în plus, începutul textului cronicii lui Radu Grecianu, care formează continuarea textului *Letopisețului Cantacuzinesc*. La începutul primului capitol al cronicii lui Brincoveanu¹, Radu Grecianu povestește mai întâi sfârșitul domniei lui Șerban Cantacuzino de „la leatul 1688, spre sfârșitul vieții lui“ cu trimiterea soliei Țării Românești la Viena pentru alianță, întrevederea lui Constantin Brincoveanu, pe atunci mare logofăt, cu generalul Veterani în Transilvania, apoi boala și moartea lui Șerban vodă². Sint tocmai faptele din domnia lui Șerban ce lipsesc din versiunea *Letopisețului Cantacuzinesc*, care se termină cu cuvintele: „Și așa cu înțelepciune...“ fapte necesare pentru a face legătura cu domnia lui Brincoveanu, subiectul noii cronicii. *Letopisețul Cantacuzinesc* se termina deci în acel loc.³

Letopisețul Cantacuzinesc își împlinise misiunea de cronică a unei facțiuni boierești, o dată cu împăcarea celor două grupări adverse în 1688. *Cronica Bălenilor*, scrisă pentru apărarea cauzei politice a celeilalte facțiuni, constituie un răspuns la *Letopisețul Cantacuzinesc* pe care l-a cunoscut, de vreme ce-i răspunde⁴.

Dar acest răspuns se oprește și el la anul 1688, data împăcării Bălenilor cu Cantacuzinii. În 1690, sau după aceea, un asemenea răspuns, care era o armă de luptă, își pierde orice interes. De vreme ce cronica Bălenilor răspunde cronicii adverse pînă în anul 1688, este clar că textul acesteia din urmă se terminase cu acel an, și că partea care continuă povestirea pînă în anul 1690 este adăugată ulterior, fără a mai face parte din cronica de luptă a facțiunii Cantacuzinilor.

¹ De fapt al doilea, primul formînd o introducere a scrierii.

² Radu Grecianu, *Viața lui C. Brincoveanu*, ed. Șt. Grecianu, Buc., 1906, p. 9.

³ R. Grecianu (*op. cit.*, p. 8) vorbind de războiul turco-german, spune: „la viața acestuiași Șerban vodă pare-mi-se că scrise vor fi“ ceea ce nu înseamnă că nu cunoaște cronica lui Șerban, ci i se pare că descrierea războaielor ar putea fi acolo completă.

⁴ Vezi paragraful următor.

Letopisețul Cantacuzinesc începe, așadar, cu deschiderea luptei dintre grupările boierești, cu uciderea lui Constantin postelnicul în 1663, și se termină cu încetarea acestei lupte în 1688. El a fost scris din bucăți și continuat pe măsura desfășurării conflictului, comunicat cititorilor boieri și poate altora, ca argumentație politică de caracter polemic.

LETOPISEȚUL BĂLENILOR

Letopisețul Bălenilor reprezintă o luare de poziție opusă celei adoptate de *Letopisețul Cantacuzinesc* și a fost întocmit cu scopul de a răspîndi în cercul cititorilor dovada dreptății cauzei Bălenilor și a grupului lor boieresc. Acest grup, se înțelege din citirea cronicii, are dreptul să cirmuiască țara, căci posedă o superioritate morală asupra adversarilor care folosesc numai intriga, jaful, trădarea și crima pentru a dobîndi puterea și a o păstra. După acest cronicar, Constantin postelnicul a fost executat ca trădător, Cantacuzinii au prigonit și au ucis în chip sălbatic pe boierii adevărați patrioți, domnia lui Șerban vodă a fost o stăpînire tiranică.

Și acest letopiseț începe, după prelucrarea și completarea vechiului letopiseț unitar al țării, cu povestirea uciderii lui Constantin postelnicul și se termină, de asemenea, cu căsătoria domniței Zmaragda cu Grigore Băleanu, punctul final al luptei dintre clicile boierești.

Cronica Bălenilor este un răspuns la aceea a Cantacuzinilor. Nici nu ne putem închipui că cele două facțiuni pregăteau cîte o scriere a aceluiași fapte, fără a ști una de alta. Cele două cronici formează o polemică, nu sînt lucrări de savanți izolați de lupta politică. Întîi a fost scris *Letopisețul Cantacuzinesc*, pentru a denunța uciderea lui Constantin postelnicul ca victimă nevinovată; de aci a pornit polemica, adversarii răspunzînd cu denunțarea prigonirilor suferite de dinșii. Nu este exclus ca pe măsură ce „apărea“ un capitol aparte al unuia dintre letopisețe să se fi redactat și capitolul de răspuns din cronica adversă, căci amîndouă cronicile sînt redactate din bucăți.

S-a arătat mai sus că autorul cronicii Bălenilor a folosit și el vechiul letopiseț al țării, independent de textul inclus în *Letopisețul Cantacuzinesc*, nu l-a copiat deci pe acesta

din urmă. Aceasta nu înseamnă că nu a cunoscut cronică părții adverse, pe care o combate. Se află în cronică Bălenilor aluzii la textul *Letopiseșului Cantacuzinesc*, care nu au fost relevate pînă acum.

Vorbind de moartea lui Drăghici Cantacuzino la Constantinopol, în 1668, autorul cronicii Bălenilor spune: „Zic unii că l-ar fi otrăvit grecii, iar alții zic că au murit de ciumă, precum au și fost, dupre cum în urmă s-au dovedit”¹. Cei care zic că Drăghici a fost otrăvit de greci și pe care cronicarul Bălenilor îi dezmente, sînt Cantacuzinii care în cronică lor denunță ca otrăvitori pe Necula Sofiiialiu „grec de la Rumele” și pe „Balasache grec țarigrădean”, pe care-i face „răi și pizmași neamului românesc”².

Mai jos, cronicarul Bălenilor povestește cum Cantacuzinii au învinuit pe aceiași boieri greci, Sofiiialiu și Balasache că vor să-i omoare, „care aciasta nu o făcia de alt, fără cit să fie totdeauna ei mai mari”³, ceea ce constituie un răspuns dat *Letopiseșului Cantacuzinesc* care pe larg învinuiește pe acești greci că au prădat pe boieri, că Radu Leon, „domnul, făcea sfat în taină cu Sofiiialiu și cu Balasachie... să prade pe boieri” și, împreună cu Stroe Leurdeanu „să ucigă o samă de boieri”⁴. *Letopiseșul Cantacuzinesc* spune că boierii adversari ai lui Radu Leon „alergară”... la părintele mitropolitul Theodosie, care este arătat astfel ca fiind căpetenia lor⁵, pe cînd cronică Bălenilor, ca să nu acorde autoritatea bisericii boierilor răzvrățiți, spune că „boierii stringîndu-să la vlădica Theodosie, spuindu-i jalba cum au vrut să omoare grecii”, deci mitropolitul nu era capul răzvrătiților, cum spune adversarul.⁶

Cînt Antonie vodă judecă pe Stroe Leurdeanu ca autor moral al uciderii lui Constantin postelnicul, cronicarul Cantacuzinesc spune că „au vădit pre Stroe Leurdeanu cu trei răvașe scrise cu mîna lui”, în care cerea omorîrea postelnicului, răvașe care s-au cetit în divan.⁷ Cronică adversă

¹ *Cronică Bălenilor*, p. 159.

² *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 157.

³ *Cronică Bălenilor*, p. 160.

⁴ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 159.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Cronică Bălenilor*, p. 160.

⁷ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 161.

răspunde, punind la îndoială autenticitatea răvaşelor „care ar fi fost izvod... după acelea“, deci copii, „alţii într-alt chip zicea“¹. „Alţii“ sînt Cantacuzinii, cum spun în cronică lor.

Tot în istoria domniei lui Antonie vodă, *Letopiseţul Cantacuzinesc* povesteşte cum fruntaşii grupării boiereşti a Bălenilor, anume Gherghe Băleanu, Hriza vistiernicul şi alţii, „o ceată spurcată“, au făcut sfat să omoare pe Mareş banul, pe Radu Creţulescu şi pe Şerban Cantacuzino. Aceştia prinzind de veste, îi trag în judecată pe adversari şi domnul mazileşte pe Gherghe Băleanu şi pe partizanii lui din slujbele boiereşti². *Letopiseţul Bălenilor* răspunde: „Postelniceştii (fiii lui Constantin postelnicul) li s-au nălucit precum banul Gherghe cu ai lui şi cu ceilaltă boierime a ţării făcură sfat între dinşii să omoare pe banul Mareş, pe Creţulescul şi pre Şerban spătar şi pre ai lor“. Cronicarul adaugă: „Ce au găsit ei cu socoteala lor, ei vor fi ştiut, iar aceea ce am văzut ştim“, adică faptul că judecata domnească nu a dovedit vina Bălenilor, ci acuzaţia a fost adusă de Cantacuzini, „pentru ca să depărteze pe toţi boierii de pre lingă curte şi să le ia boieriile şi să le dea la ai lor“³. Aici avem un răspuns nu numai la învinuirile aduse de Cantacuzini Bălenilor în divan, ci un răspuns dat *Letopiseţului Cantacuzinesc*, căci se reproduc elemente formale din povestirea acestuia: cei învinuiţi sînt „Gherghe Băleanu, Hriza vistiernic, Staico Bucşanul, Radu Ştirbei şi cu alţii“, în textul scris pentru Cantacuzini, iar în cronică Bălenilor tot numai aceste patru nume „şi alţii“. Boierii ce urmau să fie ucişi de ei sînt în *Letopiseţul Cantacuzinesc*: Mareş banul, Radu Creţulescu şi Şerban Cantacuzino, de asemenea în cronică Bălenilor se dau exact aceste trei nume, cu adaosul „şi pre ai lor“. Erau deci mai mulţi presupuşi complotişti şi mai multe presupuse victime; faptul că dintre toţi se dau în amîndouă cronicile numai aceste nume, aceleaşi, arată că e vorba de folosirea textului cantacuzinesc în răspunsul dat de Băleni.

Reiese din aceste exemple, care se pot înmulţi, că *Letopiseţul Cantacuzinesc* a fost cunoscut şi folosit de cronică Bălenilor, care formează un răspuns dat celei dintii.

¹ *Cronica Bălenilor*, p.164.

² *Letopiseţul Cantacuzinesc* 163.

³ *Cronica Bălenilor*, p.165—166.

În legătură și ca o consecință a faptului stabilit că prin cronică Bălenilor s-a dat un răspuns *Letopisețului Cantacuzinesc* este și stabilirea datei când a fost scrisă cea dintâi. Ca operă de polemică, ea trebuie considerată ca o armă de luptă, apărută într-un moment al luptei. În nici un caz tonul ei pasionat, răspunsurile punct după punct la învinuirile adversarilor, invecitivele și atacurile personale n-o clasează între operele erudite, scrise după stingerea dușmăniilor după împăcarea dușmanilor. Ni se pare indiscutabil că această cronică a fost redactată în timpul luptei dintre cele două grupări boierești, înainte de împăcarea din 1688, fapt care a fost adăugat la sfârșit ca o încheiere.

Așa au văzut lucrurile și N. Iorga și C. Giurescu, care consideră cronică Bălenilor redactată în vremea domniei lui Șerban Cantacuzino și terminată prin 1687—1688¹. Trebuie însă să menționăm și părerea lui C. Grecescu în studiul pregătit la o nouă ediție a cronicii, în care afirmă că scrierea care se termină cu faptele anului 1688 a fost redactată după 1693, moartea lui Constantin Cantemir din Moldova, pomenită în toate manuscrisele și chiar după 1703, pentru că atunci Radu Popescu, pe care-l crede autor al cronicii, putea s-o scrie, având în vedere „timpul liber de care dispunea“, rămânând fără dregătorie.²

Trebuie să ne ridicăm cu hotărâre împotriva unei astfel de metode, care face abstracție de caracterul general al scrierii, de împrejurările politice și sociale pe care le reflectă, care sînt elementele hotărîtoare ale datării, pentru a se opri la o simplă aluzie, din textul copiilor manuscriselor. Cîtă vreme nu se poate dovedi că arhetipul manuscriselor păstrate este identic cu originalul autorului și nu este el însuși o copie cu adaosuri, această indicație metodică n-are nici o valoare. Dimpotrivă, ultimele părți ale cronicii Bălenilor vădesc pe un scriitor contemporan cu evenimentele și nu pe cineva care scrie din memorie mult timp după petrecerea faptelor povestite. Siguranța și precizia informației, lipsa unor inversiuni cronologice ale împrejurărilor

¹ N. Iorga, *Cronicele muntene*, p. 346; C. Giurescu, *op. cit.*, p. 29—31.

² Constantin Grecescu, *Citeva date noi în legătură cu „Istoriile domnilor Țării Românești“*, în volumul *În amintirea lui Const. Giurescu*, Buc., 1944, p. 288.

descrise, care se întâmplă așa de des în cronicile scrise tirziu după trecerea lor (de pildă, cu *Letopisețul Moldovei* al lui Miron Costin), arată că avem de-a face cu o scriere contemporană. Posedăm de altfel și o indicație directă în acest sens: vorbind de luarea cetății Buda de către trupele austriece, cronicarul scrie: „În scurtă vreme și cu multă vărsare de sînge o au luat de la turci, stăpînînd-o turcii 145 de ani, pînă acum, ci o au luat nemții”¹. „Acum“, la vremea luării Budei și nu atunci. Autorul însemnează un fapt prezent, la aflarea lui. Buda a fost luată de austrieci la 2 septembrie 1686 s.n.², după ce fusese stăpînită de turci din 1541, adică 145 de ani. În 1686 cronica Bălenilor era în curs de redactare.

De observat însă că ultimii ani din istoria Țării Românești cuprinși în această cronică, adică tot ce urmează după anul 1685 pînă în 1688, cînd se povestește căsătoria, apoi moartea domniței Zmaragda, cu care se încheie cronica, formează o povestire foarte scurtă, expeditivă în mai puțin de două pagini, fără obișnuitele atacuri împotriva lui Șerban vodă³. Această parte de la urmă a fost adăugată mai ales cu scopul de a se consemna înfrîngerile turcilor în războiul cu nemții, dar cronica era gata scrisă în 1686, la o dată cînd conflictul între Cantacuzini și Băleni era încă în toi.

Cît despre argumentul că autorul n-a putut scrie decît atunci cînd nu avea dregătorie, să nu uităm că Grigore Ureche, Miron Costin, Radu Grecianu au scris tocmai în vremea funcționării lor ca dregători. De altfel, cum se va vedea mai jos, Radu Popescu nu mai poate fi socotit autorul cronicii. Rămîne în orice caz bine stabilită datarea cronicii din vremea domniei lui Șerban Cantacuzino. Această cronică, întocmai ca și a Cantacuzinilor, este anonimă, desigur voit anonimă, pentru că a fost scrisă și ea de un boier mic, din clientela grupării de boieri conduși de Băleni, după indicațiile lor și nu era util ca numele acestuia să acopere o pledoarie politică, ce și-ar fi pierdut în acest chip din autoritate.

¹ *Cronica Bălenilor*, p. 209.

² I.W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, V, p. 124.

³ *Cronica Bălenilor*, p. 209—211.

Istoricii mai vechi au încercat totuși să atribuie cronica unui boier mare al vremii, privind problema autorului din punct de vedere individualist, ca și cum această cronică ar fi răspuns vederilor personale ale cuiva și nu ale unei păături sociale, cum este cazul în realitate.

Aron Densușianu și apoi N. Iorga au atribuit cronica lui Constantin căpitanul Filipescu, boier mare, nepot de soră a lui Șerban Cantacuzino și în același timp rudă cu Bălenii¹. N. Iorga a publicat chiar cronica Bălenilor sub numele lui Constantin Filipescu.²

Dar singurul argument adus în acest sens, prezența pe un singur manuscris al cronicii, o copie tîrzie, a însemnării: „Această carte s-au scris de Constantin căpitan, mai 10 dni, leat 7269 (1761)“³, nu constituie o dovadă. Constantin căpitanul din 1761 nu era Constantin Filipescu din veacul precedent, ci un copist de cronici, nu un autor. Cronica Bălenilor vorbește de un Constantin Filipescu la persoana a treia, iar autorul pomenește despre el însuși la persoana întâi; cronică Bălenilor este scrisă împotriva Cantacuzinilor, pe cînd Constantin Filipescu făcea parte din gruparea lor politică⁴.

Mai tîrziu I.G. Sbiera⁵ și pe larg C. Giurescu au argumentat pentru paternitatea lui Radu Popescu, fiul lui Hrizea vistiernicul, asupra cronicii Bălenilor și această atribuire a fost adoptată de numeroși cercetători.

Intr-un număr de manuscrise *Letopisețul Bălenilor* continuă cu povestirea istoriei Țării Românești și după 1688 și anume cu cronica lui Radu Popescu, care cuprinde expunerea răstimpului dintre anii 1688—1728. Cronica lui Radu Hrizea Popescu, publicată de N. Bălcescu în revista *Magazin istoric pentru Dacia*, IV, începe cu anul 1699⁶,

¹ A. Densușianu, *Istoria literaturii române*, ed. II-a, Buc., 1894, p. 224.

² Ctin Filipescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. N. Iorga, Buc., 1902.

³ Academia RPR mss. rom. nr. 439; I. Bianu și R. Caracaș, *Catalogul manuscriselor românești ale Academiei Române*, II, p. 143.

⁴ Cf. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, p. 3—36, și A.A. Vasilescu, *Contribuțiuni la biografiile cronicarului Radu Popescu și compilatorului Constantin Căpitanul*, în vol: *În amintirea lui C. Giurescu*, Buc., 1944, p. 533—546.

⁵ I.G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare*, p. 200—201.

⁶ *Magazin istoric pentru Dacia*, IV, 1847, p.21 — 62, 93 — 178.

dar Constantin Giurescu a descoperit și a publicat textul care face legătura între *Letopisețul Bălenilor* și cronica lui Radu Popescu, adică istoria anilor 1688—1699, dovedind totodată că această parte de legătură a fost scrisă tot de Radu Popescu.¹ Cu alte cuvinte Radu Popescu vornicul a scris o cronică a Țării Românești dintre anii 1688—1729, o continuare a cronicii Bălenilor. Cronica lui Radu Popescu a fost redactată în vremea domniei lui Nicolae Mavrocordat în Muntenia și anume sub patronajul acestui domn, începînd din anul 1720 și continuînd să lucreze cu întreruperi pînă la moartea autorului (1729).²

Nicolae Mavrocordat a scos din compilația de cronici alcătuită din inițiativa lui începutul cronicii lui Radu Popescu (1688—1699) care nu-i plăcuse, din motive, se pare, de politică externă (atitudine antiturcească) și personal (pasagiul omis se termină cu otrăvirea, de către Brincoveanu, a lui Scarlat, fratele lui Nicolae Mavrocordat)³, dar există manuscrise în care s-a copiat întreaga cronică a lui Radu Popescu, în continuarea cronicii Bălenilor.⁴

Întemeindu-se pe prezența în unele manuscrise a celor două cronici în continuare neîntreruptă și pe aparenta unitate de vederi politice a *Cronicii Bălenilor* cu a lui Radu Popescu, amîndouă fiind animate de dușmănie împotriva familiei Cantacuzinilor, Constantin Giurescu, folosind o sugestie mai veche a lui I.G. Sbiera⁵, a conchis că și *Letopisețul Bălenilor* a fost redactat de același autor, adică tot de Radu Popescu.⁶

Înainte de a cerceta în chip critic celelalte argumente aduse pentru paternitatea lui Radu Popescu asupra cronicii Bălenilor, trebuie să examinăm problema de a ști dacă

¹ C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicilor muntene*, p.80—82.

² *Ibidem*, p. 76 și urm.; Constantin Grecescu, *Cîteva date noi în legătură cu „Istoriile domnilor Țării Românești“*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, Buc., 1944, p. 277—289, studiu premergător unei ediții a lui Radu Popescu, căruia îi atribuie *Letopisețul Bălenilor*.

³ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 92 și 537.

⁴ Academia RPR, ms. nr. 436; mssele Cluj (Bibl. Universității), nr. 646; Filiala Academiei fond Blaj, nr. 91; *loc. cit.*, fond Oradea, nr. 127 și 241 (din *Repertoriul Manuscriselor de cronici din RPR*, de I. Crăciun și A. Ilieș).

⁵ I.G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare*, 1898, p. 204—205.

⁶ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 76—119; și C. Grecescu, *op. cit.*

această cronică formează o unitate de compoziție și de concepție în privința atitudinii politice cu aceea a lui Radu Popescu, așadar dacă aceste două scrieri formează două părți ale aceleiași lucrări, așa cum au crezut C. Giurescu și Const. Grecescu.

Mai întâi chiar acești doi istorici și editori recunosc faptul că cele două părți atribuite de dinșii aceluiași autor au fost scrise la date deosebite. Cronică Bălenilor a fost redactată (terminată zicem noi) în 1688, după Giurescu, în 1703, după Grecescu¹, iar cronică scrisă de Radu Popescu, privitoare la anii 1688—1728, a fost întocmită între anii 1719 — 1729.² Admițind drept bună datarea lui Giurescu, avem a face cu două scrieri despărțite între ele prin patru decenii. În aceste condițiuni reunirea lor în unele manuscrise într-un text în continuare, fără indicarea precisă că se datoresc aceluiași autor, nu are decît valoarea unei compilații datorite unui copist. Cronică n-a fost scrisă în continuare, ci completată mult mai târziu.

Dar analiza atitudinii politice a celor două cronici arată că scriitorii lor au urmărit scopuri și tendințe diferite. Cronicile noastre vechi, oricît de restrîns ar fi fost cercul cititorilor lor, din cauza difuzării lor numai în copii manuscrise, care treceau din mîină în mîină, reprezintă mai mult decît un act pur individual. Ele au fost scrise întotdeauna pentru cineva, pentru domn, pentru clasa marilor boieri, pentru o grupare de familie. Cronică Bălenilor a fost scrisă de o slugă a familiei pentru gruparea de boieri condusă de Băleni, cronică lui Radu Popescu a fost scrisă pentru domnul fanariot Nicolae Mavrocordat de un mare boier al său. S-a spus că în ambele opere cronicărești sînt vizați Cantacuzinii în calitate de adversari. Este adevărat că acești boieri au fost rivalii Bălenilor, iar mai târziu, mult mai târziu, au fost prigonîți și de Nicolae Mavrocordat, pentru cu totul alte motive, căci reprezentau o piedică în calea instaurării autorității domnilor fanarioți față de marea boierime. Aceasta nu înseamnă o linie unitară a atitudinii politice a celor două cronici care erau scrise pentru interese deosebite și patroni diferiți. Ostilitatea lui Radu Popescu

¹ Asupra acestor datări, vezi mai sus p. 449—450.

² C. Grecescu, *op. cit.*, p. 288—289.

împotriva Cantacuzinilor în cronică ce-i poartă numele nu pornește de la vechile resentimente ale familiei lui și ale grupării Bălenilor împotriva acestora, ci de la interesele politicii interne ale lui Nicolae Mavrocordat. „Persecuțiile lui mai cu seamă au fost îndreptate asupra neamului Brîncovenilor și al Cantacuzinilor“, spune *Istoria Țării Românești* publicată de frații Tunusli¹, iar însuși C. Giurescu în studiul său închinat lui Radu Popescu recunoaște că atitudinea ostilă a cronicii acestuia față de Cantacuzini pornește de la politica lui Nicolae Mavrocordat. „Sosit în țară, Nicolae Mavrocordat se convinge că atîta vreme cît Cantacuzinii își vor păstra situația de mai înainte, el nu se va putea menține“.²

Radu Popescu, criticînd și condamnînd pe Cantacuzini, nu scrie din ură personală, el urăște din ordin și atunci cînd patronul său își schimbă atitudinea politică, și cronicarul și-o schimbă pe a lui și se închină în fața celor pe care îi batjocorește. Pentru Radu Popescu, Cantacuzinii sînt „vieleni“ (trădători), Constantin stolnicul este „hoțul cel bătrîn“, Ștefan Cantacuzino este denumit „spurcatul“³. Dar cînd Nicolae Mavrocordat însoară pe fiul său, Constantin, cu Zmaragda Cantacuzino, cronicarul scrie: „l-au logodit cu Smaragdița, fiica răposatului Radul Cantacuzino biv vel spătar, fratele lui Ștefan vodă Cantacuzino și fiul răposatului bătrînelui Cantacuzino biv vel stolnic, fiind de neam blagorodnic (nobil) și cel mai cinstit între toate neamurile boierimii Țării Românești“⁴. E vorba de aceleași persoane, „spurcatul“, Ștefan și „hoțul cel bătrîn“ stolnicul. Așadar, nu putem pune nici un temei pe simpatiile sau antipatiile acestui cronicar, care reprezintă numai variațiile atitudinii politice a lui Nicolae Mavrocordat.

Scopul pentru care s-au scris cele două cronici este deci diferit, privește două poziții politice deosebite.

Mai trebuie să ținem seama de o deosebire formală, dar care are o deosebită importanță: Cronică Bălenilor este o

¹ Frații Tunusli, *Istoria Țării Românești*, trad. G. Sion, Buc., 1863, p. 154.

² C. Giurescu, *op. cit.*, p. 65.

³ *Cronica lui Radu Popescu*, în *Magazinul istoric pentru Dacia*, IV, p. 25, 31.

⁴ *Ibidem*, p. 149.

cronică anonimă, pe cînd aceea a lui Radu Popescu poartă numele autorului, atît în dedicația ei adresată lui Nicolae Mavrocordat, în care autorul spune și semnează că a scris această lucrare¹, cit și în însemnarea compilatorului cronicilor adunate din ordinul aceluiași Nicolae Mavrocordat: „de aicea sînt cele ce au scris chir Rafail monahul care pre nume mirenesc l-au chemat Radu Popescu biv vel dvornic“². Anonimatul cronicelor nu se datorește unei simple întimplări; cronicile cu nume de autori erau cele scrise de un boier sau de un cleric care răspundea de cele scrise cu autoritatea lui în fața domnului și a boierilor, dînd textului o anumită garanție. Cronicile anonime erau dimpotrivă scrise de oameni fără autoritate, care nu răspundeau și a căror sursă de inspirație era de asemenea lăsată în umbră. Erau oameni din altă pătură, mai de jos, a boierimii, slugi în clientela boierilor mari, care scriau din porunca acestora și de aceea nu semnează.

Cronica Bălenilor și aceea a lui Radu Popescu sînt, așadar, două cronici deosebite, scrise la un răstimp îndelungat una de alta, în epoci diferite, urmărind scopuri diferite. Prima este anonimă, ceea ce denotă ca autor pe un boier mic, în subordine, cealaltă poartă numele autorului, un mare boier, fiul fostului mare vistiernic, bogat în moșii.

Între aceste scrieri sînt asemănări de vocabular, de limbă, care sînt rezultatul mediului comun de cultură boierească din Țara Românească. Dar vocabularul aparține unei epoci și pături sociale, el constituie un mijloc comun de înțelegere, pe cînd stilul este mult mai individual. Îndată ce comparăm aceste două cronici în ce privește stilul, formarea frazelor, deosebirea este totală. Autorul cronicii Bălenilor este un scriitor vioi, știe să povestească, folosește dialogul, descrie plastic unele scene, pe cînd Radu Popescu se exprimă greoi, nu are dialog, fraza lui, foarte lungă, este încilcită, se tîrăște de-a lungul paginilor, e lipsită de ritm și de energie. Fraza ce urmează este caracteristică pentru stilul lui Radu Popescu: „Fiind și seama țării noastre necăutată și încă din domnia lui Constantin vodă și a lui Ioan vodă, pentru întimplările ce s-au întimplat, lipsind

¹ Despre această dedicație vezi mai jos p. 458

² *Magazinul istoric pentru Dacia*, IV, 1847, p. 21.

multe sineturi, adecă răvașele de seamă, pentru multe porunci împărătești ce venise în țară, adecă de s-au trimis salahori și au făcut pălângi și s-au trimis lemne și alte porunci multe care se plinise toate, numai pentru unele n-au apucat să le scoată sineturi, pentru altele, deși s-au scos, dar se pierduse în vremile rășcoalelor, pentru aceia se încărcase multă sumă de rămășiță asupra țării, cit numai rămășița a unei domnii de ar fi rămas să o plătească, nici o putere n-ar fi avut să o ridice și ar fi ajuns la mare sărăcie¹. În cronica lui Radu Popescu se află la fiecă pagină fraze tot așa de încilcite ca exprimare și adesea mult mai lungi.

Iată însă un exemplu de stilul ritmat al autorului cronicii Bălenilor: „Că mergind la Iași, l-au chemat Antonie vodă de l-au întrebat: el au spus că au încungiurat leșii pre turci, de nu știe mai scăpa-va vreunul? Decii iar s-au dus înainte și au agiuns la Odrii, unde era împăratul. Ci, mergind cu cărțile la vizirul Chiupruli oglu, cum putea, că era idropicos, au cetit cărțile și de bucurie că s-au făcut pace, l-au dăruit cu 200 de galbeni de aur și îndată l-au trimis la împăratul cu cărțile și așișderea l-au dăruit. După cîteva ceasuri dar, i-au venit cărți de la Antonie vodă, în care scria poveștile ce le auzise de la Matei căpitan Cărămidă; deci iar cheamă pre Cărămidă, de-l mai întreabă: el deci-i spuse adevărul și cum el au spus acelea vorbe lui Antonie vodă...² Este limpede că aceste două texte au fost scrise de autori diferiți.

Prin aceasta cade principalul argument ce s-a adus pentru paternitatea lui Radu Popescu asupra cronicii Bălenilor, așa cum il formulase Constantin Giurescu: „Spiritul unitar în care sînt scrise *Istoriile domnilor Țării Românești*, și cronica lui Radu Popescu, amîndouă caracterizate prin dușmănia împotriva Cantacuzinilor, continuarea lor neîntreruptă, interesul arătat în Istoriile faptelor și soartei lui Hrizea vistierul și identitatea împrejurărilor care privesc pe autorul lor, cu cele referitoare la Radu Popescu, constituiesc argumente puternice, în afară de asemănările de formă și de fond, de expresiuni și de cugetare, în sprijinul părerii că Radu Popescu a scris și prima cronică³.

¹ *Op. cit.*, p. 121.

² *Cronica Bălenilor*, p. 191.

³ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 101.

Despre interesul pentru Hrizea vistierul și despre pretinsa identitate a împrejurărilor care privesc pe autor cu viața lui Radu Popescu, va fi vorba mai jos.

Dar în favoarea lui Radu Popescu socotit ca autor al cronicii Bălenilor s-a mai adus și textul dedicației pe care acest cronicar o face lui Nicolae Mavrocordat la începutul cronicii ce-i poartă numele, dedicație care, pe lângă unele pasagii neinteresante pentru problema care ne preocupă, cuprinde și următoarele: „Milostivului și înălțatului stăpînului meu și domnului Ion Necolae Alexandru voievod... Nici odinioară nu voi tăcea, înălțate doamne, ca să nu vestesc pretutindenea... bunătățile care măria ta ai arătat către mine. Că fiind eu căzut din împinsături și împedicături, măria ta ai tins mîna de milostivire și m-ai ridicat în cinste și milă. Și mirîndu-mă cu ce să răsplătesc bunătățile măriei tale, nici cum nu pociu afla, că vrednicia mea iaste cit o picătură de apă și bunătățile măriei tale sînt un noian de apă mare. Ce dar, pentru ca să nu mă arăt iarăși cu totul nemulțumitor, puțintică osteneală am izvodit istoriile domnilor și a altora a Țării Românești, pîn la fericita a doua domnie a măriei tale, puind și ale altora fapte ce s-au întîmplat în părțile din prejurul nostru cîte am putut cuprinde și din Evropa și din Asia vrednice fiind de auzit.”¹

Acest text ar cuprinde, după C. Giurescu, dovada că Radu Popescu a scris *Letopisețul Bălenilor*, „o dovadă ce înlătură orice nesiguranță în această privință”². Aluzia la „istoriile domnilor și a altora a Țării Românești” ar cuprinde titlul *Letopisețului Bălenilor*. Nu rezultă însă din text că Radu Popescu reproduce aci un titlu. El spune pur și simplu că a scris istoria domnilor țării, ceea ce a făcut în cronica lui de la 1688—1729, că a adăugat știri despre țările străine, ceea ce de asemenea a făcut în cronica sa. *Letopisețul Bălenilor* nici nu se intitulează „Istoriile domnilor și a altora a Țării Românești”, titlul acesta, dacă este un titlu, se potrivește și cu alte cronici. Dar din lectura atentă a dedicației de mai sus rezultă limpede că *în nici un caz ea nu poate cuprinde o referință la cronica Bălenilor*.

¹ Gr. Tocilescu, *Studii critice asupra cronicelor române*, în *Revista pentru arheologie și filologie*, III, 1883, p. 281, reprodus de C. Giurescu, *op. cit.*, p. 101—102.

² C. Giurescu, *op. cit.*

Scriitorul spune că a scris cronica lui spre a nu se arăta nerecunoscător față de binefacerile stăpînului său, Nicolae Mavrocordat, *deci în urma acestor binefaceri*. Cronica Bălenilor a fost scrisă cu mulți ani înainte de domnia lui Nicolae Mavrocordat; asupra acestui punct toți cercetătorii sînt de acord. În dedicația sa Radu Popescu nu face aluzie decît la cronica scrisă pentru Nicolae vodă, cronică pe care a redactat-o ca boier al acestui domn, ca o consecință a miluirilor și a demnităților primite de la dînsul. Aceasta nu e cronica Bălenilor, ci cronica lui Radu Popescu, cunoscuta lui scriere redactată pentru Nicolae Mavrocordat. De observat că în dedicația lui Radu Popescu nu spune că a scris istoria tuturor domnilor Țării Românești de la întemeiere, ci lasă neprecizat începutul și arată că a scris pînă la Nicolae vodă. De asemenea trebuie subliniat faptul semnificativ că manuscrisele în care se află dedicația nu cuprind în nici un fel, în total sau în parte cronica Bălenilor, ci numai pe a lui Radu Popescu scrisă pentru acel domn fanariot.¹

De asemenea nu vom putea reține „dovada“ despre paternitatea lui Radu Popescu scoasă din catalogul grecesc al bibliotecii lui Nicolae Mavrocordat, unde un manuscris de cronică românești cuprinzînd cronica lui Radu Popescu, precedată de un fragment al cronicii Bălenilor, poartă numele acestui scriitor.²

Ca în toate compilațiile de acest fel cronica lui Radu Popescu nu era despărțită de textul precedent. Alcătuitorul inventarului a trecut singurul nume de autor pe care l-a citit, fără a face o cercetare, de unde începe partea scrisă de Radu Popescu și dacă mai este și alt autor, lăsînd această grijă în seama istoricilor de azi.

Mai rămîn de discutat sentimentele personale pe care le avea Radu Popescu față de Cantacuzini și dacă aceste sentimente sînt o dovadă că el a scris cronica Bălenilor. El era fiul lui Hrizea Carida, boier care făcea parte din gruparea Bălenilor (era ginerele lui Gherghe Băleanu). Hrizea funcționează ca mare vistiernic sub predecesorii în domnie ai lui Șerban Cantacuzino, dar acesta, învinuindu-l de a

¹ Anume manuscrisele românești ale Academiei R.P.R., nr. 28 și 248.

² C. Grecescu, *op. cit.*, p. 281.

fi mâncat banii țării, îl închide, apoi îl omoară (1680).¹ Fiul său, Radu Popescu, fuge din țară după uciderea tatălui său. Era un om de condei, cum s-a dovedit cu prilejul scrierii cronicii dedicate lui Nicolae Mavrocordat, putea deci să scrie o cronică și avea interes să scrie cronica aceasta dușmănoasă față de Șerban Cantacuzino, ca să răzbune măcar cu arma scrisului, uciderea părintelui său.²

Dacă autorul cronicii Bălenilor ar fi scris o lucrare cu caracter personal, măcar o cronică de familie, atunci ne-am putea gândi la identitatea lui cu Radu Popescu, dar cine citește acest letopiseț muntean, vede îndată că avem de-a face cu o scriere ce reprezintă interese largi, acelea ale unei facțiuni de boieri mari, reuniți în lupta cu facțiunea adversă. Cronica are un substrat politic practic: discreditarea Cantacuzinilor (și a partizanilor lor) în vederea unei preluări a puterii în Țara Românească. Autorul cronicii nu scrie pentru el, ci pentru o grupare despre care știm că exista atunci în țară. Ce rost ar fi avut să scrie numai pentru a denunța omorirea lui Hrizea vistiernicul de către Șerban Cantacuzino, când acest lucru era cunoscut de toată lumea, chiar de străinii veniți în țară.³ Uciderea lui Hrizea se încadrează în textul letopisețului între celelalte prigoane și crime atribuite grupării adverse, ca argumente politice aduse împotriva cîrmuirii ei. În aceste condițiuni, cronica Bălenilor putea fi redactată după indicațiile acestora și ale boierilor înrudiți și asociați politicește cu dinșii, de un grămatic anonim, care urmează directivele primite și înscrie argumentele care i se furnizează de patronii săi. Întocmai așa s-a petrecut și cu *Letopisețul Cantacuzinesc*, care nu este scris de Cantacuzini, ci de o „slugă” (în sensul feudal), patronată de dinșii.

Istoriografia munteană din acea vreme nu trebuie înțeleasă ca o colecție de scrieri cu caracter individual, ci ca o manifestare a clasei stăpînitoare, divizată în două mari grupări; temelia ei socială, fără a fi prea largă, întrece cu

¹ C. Giurescu, *op. cit.*, p.37—45.

² Cf. I.G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare*, p. 204—205.

³ Raport despre starea Țării Românești, în *Magazin istoric pentru Dacia*, V, 1847, p. 39. Acest raport al unui misionar catolic cuprinde întocmai aceleași nume de victime ale lui Șerban vodă (Hrizea vistiernic, serdarul Drosul cu fiul, Vilcu vornic) ca și cele din cronica Bălenilor, p. 197—200, dovadă că lista i-a fost comunicată de gruparea Bălenilor.

mult pe aceea a unei singure familii. De aceea, atribuirea cronicii Bălenilor lui Radu Popescu pentru motive ce privesc persoana acestuia nu se justifică, ținând seama că e vorba de o lucrare ce reprezintă interese care întrec pe acelea ale persoanei lui.

Sînt, dimpotrivă, fapte binecunoscute, care dovedesc că Radu Popescu nu poate fi autorul cronicii Bălenilor. În urma studiilor lui C. Giurescu, cunoaștem destul de bine biografia acestui cronicar muntean¹, dar biografia redactată de regretatul istoric reclamă unele rectificări în ce privește cronologia. C. Giurescu socotea că Radu Popescu s-a născut în anul 1650, „ceva mai mult sau mai puțin“, iar în prima domnie a lui Nicolae Mavrocordat (1716), „era acum un moșneag de peste 60 de ani“.² În realitate, Radu Popescu, care a trăit și a scris cronici pînă în 1729, nu era moșneag în vremea primei domnii a lui Nicolae Mavrocordat vodă. O spune el însuși în cronica sa: cînd cete de ale austriecilor intrară în Oltenia, domnul pregătește o oaste ușoară ca să-i alunge. Atunci boierii spun lui N. Mavrocordat că Radu Popescu vornicul este cel mai potrivit să ia comanda acelei oști, „că fiind om mai sprinten, mai levent, va putea face această treabă, și de nu va

¹ La biografia și genealogia lui Radu Popescu putem adăuga următoarele amănunte extrase din documente pe care C. Giurescu nu le-a putut cunoaște: la 11 ianuarie 1657 monahia Ecaterina Părăoae (fostă Iliana căsătorită cu Para vel comis) dăruiește nepotului ei (de soră) Hrizea Carida ot Popești, pe atunci fără dregătorie, o vie la Leloiești și un sălaș de țigani, pe care i-a avut zestre date de tatăl ei, Stoico vornic și de fratele ei, Radu logofăt Popescu. Monahia Ecaterina era soră cu Sofia, soția lui Gheorghe Carida din Tricala, tatăl lui Hrizea și bunicul cronicarului Radu Popescu. Hrizea, tatăl cronicarului, se numea ot Popești, după satul Popești-Români, de lângă București, unde avea ocine, moștenite de la mama sa, împreună cu unchiul său, Radu logofăt Popescu. Acest Radu Popescu din vremea domniei lui Matei Basarab era căsătorit (în a doua căsătorie) cu Stanca din familia Năsturel Herescu, sora doamnei Elena a lui Matei Basarab și a lui Udriște Năsturel, cunoscutul erudit. Sofia, bunica cronicarului Radu Popescu era, așadar, cumnata Stancăi Năsturel. Într-un act dat de Safta băneasa, nora cronicarului, după moartea acestuia, el este poreclit: Radu vornic Catalan. Pentru aceste date, vezi *Biblioteca Academiei R.P.R.*, documente, Achiziții noi, nr. 140/1960, cu nota istorică-genealogică anexată, datorită lui G.D. Florescu.

² C. Giurescu, *Contribuții la studiul cronicilor muntene*, p. 65 și 99.

face el treaba aceasta, să izgonească catanele de peste Olt, altul nu va putea¹. Chiar dacă era un om viguros, încă n-ar fi putut Radu Popescu, la 66 de ani și mai mult, „moșneagul“, să fie considerat dintre toți boierii cel mai bun militar, cel mai „sprinten“ (rapid în mișcări, vioi) și cel mai „levent“ (voinic, viteaz). Este evident că era mai tânăr.

Prima dregătorie o ocupă Radu Popescu în 1675, când era logofăt de vistierie², un mic slujbaș, care făcea socoteli, numit de tată-său, Hrizea, pe atunci mare vistiernic. Credem că nu greșim dacă afirmăm că atunci avea 17 ani. Favorarea tatălui său, obiceiul ca micile dregătorii să fie ocupate de oameni foarte tineri³, ne indică această vîrstă. În acest caz, Radu Popescu nu s-a născut în 1650, ci în 1658. Numai așa se explică de ce, la 1716, la 58 de ani, putea fi socotit încă sprinten și levent, bun de ostaș.

Dar această rectificare de vîrstă dovedește că el nu putea fi autorul cronicii Bălenilor. În 1669 autorul acelei cronici se arată a fi martor ocular la logodna fiului lui Radu Leon vodă în calitate de dregător invitat la curte. C. Giurescu admite că la acea dată, în 1668—1669, Radu Popescu, la 18 ani „putea ocupa o dregătorie la curte“ (pe care n-o cunoaștem din izvoare)⁴. În martie 1669, cronicarul scrie despre un grec Pascale: „l-am văzut cu ochii cînd îl scotea din cămară“ (încăpere a curții domnești interioare)⁵. Dar, cum am arătat, Radu Popescu nu avea atunci 18—19 ani, ci abia 11 ani, el nu poate să fie deci identic cu scriitorul care slujea atunci la curte.

¹ Radu Popescu, *Cronica*, în *Magazinul istoric...* IV, p. 56.

² C. Giurescu, *op. cit.*, p. 151.

³ Constantin Bălăceanu scrie că Mihai vodă Șuțu (1791—1793) l-a făcut „ceauș za aprozi“ fiind el de 17 ani și de două luni (ms. al preotului Cazacu, comunicat de G.D. Florescu). Constantin Brîncoveanu la 15 august 1714, data decapitării sale, împlinește 60 de ani, era născut deci în aceeași zi, în 1654 (del Chiaro, *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia*, ed. N. Iorga, Buc., 1914, p. 166). În 1672 iunie 25 era cu dregătoria de paharnic, deci la 17 ani și zece luni (Radu Grecianu, *Viața lui Constantin Brîncoveanu*, ed. Șt. Grecianu, Buc., 1906, p. 256, 257 [anexe]). În Moldova Nicolae Milescu era gramatic la curtea domnului Gheorghe Ștefan, în 1655, la 19 ani (P.P. Panaitescu, *Nicolae spathar Milescu*, Paris, 1925, p. 44, 45, 48).

⁴ C. Giurescu, *op. cit.*, p. 98—99.

⁵ *Cronica Bălenilor*, p. 162.

Dar autorul cronicii Bălenilor este martor ocular al povestirii sale și înainte de 1669. Când, în 1663, Grigore Ghica, fiind în tabără la granița Moldovei, întorcându-se de la asediul Uivarului, judecă pe partizanii Cantacuzinilor, punându-i în față cu pîrișii lor, cronicarul povestește scena, caracterizînd pe Mareș banul ca „slovesnic“ bun de vorbă, reproducînd în orație directă cuvintele unora și altora.¹ Scena poartă pecetea unui martor care era de față. Cel ce povestește era acolo, în oastea domnească, în calitate de curtean sau de oștean. La această dată Radu Popescu avea abia 5 ani (13 ani după Giurescu). Cronicarul Bălenilor era așadar un om mai în vîrstă decît Radu Popescu, un dregător al curții, în vremea cînd acesta era încă un copil.

Mai sînt și alte argumente, care arată că Radu Popescu, autorul cronicii lui Nicolae Mavrocordat, nu poate fi în același timp autorul cronicii Bălenilor. În această cronică scriitorul vorbește despre sine însuși la persoana întia: „L-am văzut cu ochii“, „iar noi am văzut nește răvășele“ (la judecarea lui Stroe Leurdeanu), „mai nainte eram cu el (Iordache beizadea Ruset) la un conac, fugind cu cămăcanii“². Într-un loc din cronică este însă vorba de Radu Popescu, atunci cînd cronicarul povestește soarta familiei lui Hrizea vistiernicul, după omorîrea acestuia: „jupîneasa dar și copiii rămînînd în sărăcie“, nu au fost lăsați în pace de Șerban vodă. „Ei văzînd că nu vor mai putea trăi și încă aflînd unii și alții că vor pieri“, izbutesc să fugă peste Dunăre.³ Unul din cei doi fii ai lui Hrizea era Radu Popescu; de ce vorbește cronicarul, obișnuit să scrie despre sine la persoana întia, de „copiii“ lui Hrizea în chip impersonal?

Radu Popescu era grec, din familia Carida, tatăl lui, Hrizea, purta un nume grecesc. Autorul cronicii Bălenilor vorbește astfel despre caracterul grecilor, pe care îi disprețuiește: Iordache Ruset beizadea, „grec fiind, nu și-au lăsat firea ce au toți grecii“, căci tatăl său devenind domn al Moldovei, de unde înainte se arăta prietenos, acum

¹ *Cronica Bălenilor*, p. 152—153.

² *Letopisețul Bălenilor*, p. 162, 164, 189.

³ *Ibidem*, p. 200.

„atita se mărise, cit nu mai puteam nici noi (boierii) vorbi cu el“¹.

S-a dovedit în chip convingător că partea din cronica ce face legătura între cronica Bălenilor, încheiată cu anul 1688 și cronica lui Radu Popescu, așa cum începe în unele manuscrise, cu anul 1699, este scrisă tot de Radu Popescu, de vreme ce se fac numeroase trimiteri între aceste părți: „precum vom scrie mai nainte“, „precum s-au scris mai îndărăt“, „care s-au scris mai sus“². Ținând seama de acest obicei al cronicarului Radu Popescu de a aminti cele scrise de dînsul în capitole anterioare, cum se face totuși că în cronica lui nu se face nici o trimitere la cronica Bălenilor, la faptul că ar fi continuat această lucrare? Deși în cronica lui Radu Popescu se pomenește domnia lui Șerban Cantacuzino³, el nu amintește că ar fi scris istoria lui. Este limpede că altcineva, un anonim, a scris cronica Bălenilor. Ca și autorul *Letopisețului Cantacuzinesc*, acela al cronicii Bălenilor este un anonim, un gramatic învățat, mic boier, care scrie în slujba patronilor săi din boierimea mare.

POZIȚIA SOCIALĂ A CRONICILOR MUNTENE DIN SECOLUL AL XVII-LEA

Această situație, faptul că letopisețele muntene anonime nu sînt scrise direct de boierii mari, ci de clienți care lucrează sub patronajul lor, nu poate influența poziția cronicilor în problemele sociale ale vremii. Se înțelege ușor că această poziție adoptată de cronicari este inspirată de cei care au comandat scrierea pentru interesele cărora au fost ele scrise. Cronicile muntene înfățișînd, în aceste condiții, punctul de vedere al boierilor mari și numai în privința stilului lor, evident mai popular decît al celor scrise de boierii mari, cit și în privința concepțiilor umaniste, care lipsesc în mare parte, se simte pătura socială din care făcea parte scriitorul subordonat. Această

¹ *Letopisețul Bălenilor*, p. 164.

² C. Giurescu, *op. cit.*, p.93—97.

³ Radu Popescu, *Cronica*, în *Magazinul istoric...*, IV, p. 44.

constatare este valabilă atit pentru cronica unitară a oligarhiei muntene, scrisă sub Matei Basarab și continuată sub primii lui urmași, cit și pentru cele două cronici alcătuite în vremea rupturii care s-a produs în sinul oligarhiei: *Letopiseșul Cantacuzinesc* și acela al Bălenilor. În privința atitudinii față de problemele sociale nu este nici o deosebire între aceste cronici, toate stau pe poziția de concepție a mării boierimi, egoiste, sigură de drepturile ei asupra pământului și asupra muncii țăranilor, cumplită în reprimarea oricărei încercări a celor supuși de a-și căpăta libertatea, hotărîtă a-și menține situația împotriva rivalilor greci, gata pentru aceasta să se înțeleagă cu turcii, în dauna independenței țării. Numai cîteva pasagii rău înțelese în cadrul contextului lor din cronică, lasă impresia, ce urmează a fi analizată, că autorul măcar a uneia dintre aceste cronici „vădește sentimente de compasiune pentru mase“ și „nu ascunde adevărul că țăranimea era cu desăvîrșire lipsită, năpăstuită și prădată fără dreptate“¹.

Autorul *Letopiseșului Cantacuzinesc* critică aspru pe o serie de domni care au adus în țară „multe nevoi și grele dăjdi“². Dar aceasta nu constituie o apărare a celor asupriți, ci o învinuire adusă adversarului politic. Dimpotrivă, Cantacuzinii și partizanii lor sint domni buni și pentru țară: Antonie din Popești „au început a face judecățile drepte și a căuta de rîndul țării, și al săracilor, carii erau năpăstuiți și prădați fără dreptate“³. Erau prădați fără dreptate, nu pentru că este o nedreptate să exploatezi pe cei neprivilegiați, ci pentru că această nedreptate devenea o armă politică împotriva grupării rivale. Constantin postelnicul Cantacuzino, era, după cronicar, „un stilp mare, care au sprijinit toate nevoile țării“ (intervenind la prietenii lui turcii). De aceea, „plîngu-l și săracii, că și-au pierdut mila... plîngu-l și păgînii și creștinii... pentru bunătatea ce făcea în toate părțile“⁴. Fiul său, Drăghici, „sta tare pentru săraca de țară și făcea milostenii multe și căuta de toți săracii și de toți străinii“⁵. Așadar, meritul

¹ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, introducerea editorilor, p. XXVIII.

² *Ibidem*, p. 155.

³ *Ibidem*, p. 161.

⁴ *Ibidem*, p. 150.

⁵ *Ibidem*, p. 157.

acestor boieri nu era acela de a fi făcut vreo reformă pentru ușurarea șerbilor legați de glie, a țăranilor deposedați de pământul lor, ci pomana dată săracilor, după morala creștină, ceea ce nu are nici o legătură cu recunoașterea nedreptății sociale. În schimb, când boierii se socot nedreptățiți, când, de pildă, grecii iau slujbele boierești, atunci cronicarul se indignează: „să mulți pizma grecilor asupra ticăloșilor (nenorociților) de boieri“¹. Grecii „sint pizmașii neamului românesc, mai virtos boierilor“... „căci nu-i lasă de tot în voia lor să mănince și să prade țara“². Pizma, adică *invidia* grecilor privește, se înțelege, situația boierilor, care își rezervaseră ei puțința să mănince și să prade. Evident, cronicarul adoptă o atitudine ipocrită, făcând pe boieri, patronii săi, apărătorii țării în general, pentru a găsi un motiv de critică împotriva grupării adverse care pradă alături de greci. Nu este vorba aci nicidecum de compasiune pentru țărănimea exploataată, ci cu totul de altceva, de ură împotriva boierilor rivali.

Exact aceeași atitudine o adoptă și cronică Bălenilor, acuzând pe Cantacuzini că pradă pe săraci și țară în general, lăudând pe Ghiculești și pe domnii favorabili Bălenilor ca apărători ai celor prigoniiți de cei dintii. El pune în gura vizirului vorbele adresate Cantacuzinilor, care criticau pe Grigore Ghica: „Ce rău li-au făcut? Au nu i-au boierit cu mare boierii, au nu i-au miluit cu mile mari?“³ Aceasta era datoria unui domn, altfel, prigonirea supușilor nu era o vină de care trebuia să se dezvinovățească. Radu Leon, cel criticat de letopisețul advers, este aci lăudat, pentru că: „petrecia bine, în plimbări pe baltă la vinători, în ospețe pre la unii-alții, și era toți veseli“⁴. Așa e caracterizat un domn bun, cit despre atitudinea față de popor, nici o vorbă. Cronicarul recunoaște că în vremea domniei lui Duca vodă, „iar oamenii cei proști iar fugiți pen păduri, pen munți“⁵, nu cumva pentru greutatea birului și a muncii la stăpîn, ci numai, crede scriitorul, auzind o veste falsă că vin tătarii. Șerban Cantacuzino,

¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 157.

² *Ibidem*.

³ *Cronica Bălenilor*, p. 152.

⁴ *Ibidem*, p. 183.

⁵ *Ibidem*, p. 196.

adversarul principal al Bălenilor, „au desrădăcinat nenumărate case boierești și de slujbași și de săraci și pre mulți au omorât cu multe feliuri de cazne și i-au sărăcit cu multe feliuri de pedepse“¹. Întocmai așa critica scriitorul Cantacuzinilor pe patronii cronicarului grupei adverse. Și cum aceste cronici contemporane se citeau, erau destule exemple cunoscute de o parte și de cealaltă, care să facă aceste afirmații verosimile, adică exacte.

Este caracteristică pentru poziția socială identică a celor două cronici adversare, atitudinea pe care o iau cu prilejul descrierii așa-numitei răscoale a seimenilor de la mijlocul veacului. Se știe, și cronicarii nu ascund acest fapt, că această mișcare a avut un caracter net antiboieresc și antifeudal. Seimenii, oștenii lefegii, au fost numai elementul principal al răscoalei, dar pe lângă ei s-au răscolat în toată țara țărani rumâni și alte păături sociale asuprite.² Faptul care a provocat răscoala a fost încercarea domnului, Constantin Șerban, îndemnat de boierii mari, de a desființa oastea seimenilor și de a-i transforma pe toți în rumâni pe moșiile boierești.³ *Letopisețul Cantacuzinesc*⁴, spune că domnul Țării Românești, Constantin Șerban, „ca să putem face bine și țăranilor, că sînt săraci și împresurați de bir“ (așa spunea celorlalți oșteni), a hotărât să desființeze pe seimeni, căci „acum n-am nici un vrăjmaș“, deci oastea seimenilor „nu iaste țării de nici un folos“. Cronicarul nu spune nici un cuvînt despre ce se va întimpla cu seimenii, după ce li se vor lua armele, și trebuie să apelăm la un contemporan sas, ca să aflăm că vor deveni șerbi ai boierilor.⁵ Seimenii avură însă îndrăzneala de a se răscolii antrenînd și pe oștenii români, și pe țărani, „abă-

¹ *Op. cit.*

² N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 549; *Hurmuzaki*, IX/1, p. 62; Iorga, *Studii și documente*, V, 443, IV, p. CCLXIII.

³ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 126—129.

⁴ Este drept că partea privitoare la „răscoala seimenilor“, în *Letopisețul Cantacuzinesc* (p. 116—117, 120—127) ca și în *Cronica Bălenilor* (p. 128, 130, 138) este reprodușă sau prelucrată după continuarea letopiseșului lui Matei Basarab, dar adoptarea poziției lui, atît de către unul, cît și de celălalt cronicar de facțiune, în compilațiile lor, înseamnă că amîndoi erau de acord asupra acestui punct de vedere.

⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CCLXIII.

tură în neamul românesc, în boiari, de-i ucidea ca pe niște dobitoace, prepuindu-le că *sînt hicleni* și ei au sfătuit pre Constantin-vodă să scoată pre seimeni“. Invectivele scriitorului sînt nestăpînite, pline de o ură sălbatică: „se îndrăciră de se inebuniră“, „porci fără de nici o rușine“, „incepu diavolul a împărăți“. ¹ La fel și în cronică Bălenilor: (seimenii) „incrunțindu-se de singe, se făcură ca niște cîini turbați, căuta pre cine vor mușca și începură casele boiariilor a le jăfui“, „hoți slujitori“, „acele hoțești lucruri“. ² Cînd e vorba de interesele lezate ale boierilor, cei doi cronicari dușmani își dau mina și adoptă o atitudine identică. La fel în ce privește domnia lui Mihnea al III-lea, care a prigonit pe boieri, amîndoi cronicarii sînt de acord, condamînd pe domn și apărînd pe boieri.

Și în privința celei de a doua probleme arzătoare a vremii, după aceea a luptei de clasă între țărani dependenți și șerbiți și stăpînii feudali, anume problema dominației otomane, cronicarii adoptă o atitudine asemănătoare. În aparență, pentru a urma un curent popular care se ridică împotriva exploatării turcești, amîndoi cronicarii adversari blestemă pe păgîni și arată că birurile grele din țară au fost puse pentru a sătura pe aceștia. Dar, de cîte ori este vorba de o acțiune concretă împotriva turcilor asupritori, ambii cronicari sînt de acord pentru a arăta zădărnicia acestei încercări, calificată drept o nebunie condamnată ca o greșeală politică. Dimpotrivă, sînt lăudați boierii care se pun bine cu demnitarii turci și folosesc aceste relații pentru binele „țării“ (citește al boierilor). Fapt este că politica constantă a boierilor a fost o înțelegere cu turcii, pe baza satisfacerii poftelor lor bănești, poftes care se puteau îndeplini numai cu stoarcerea pînă la sînge a tuturor celor neprivilegiați.

Boierii, acoperiți de privilegiile lor feudale, de faptul că țărani lucrau pentru dinșii, nu sufereau în nici un fel de pe urma acestei situații.

Letopisețul Cantacuzinesc spune că țara era bine întocmită la început, pentru că, „încă nu era de turci impresurată“. ³

¹ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 116—117, 120—122.

² *Cronica Bălenilor*, p. 128—138.

³ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 3.

La asediul Vienei „au dat Dumnezeu de au fost izbînda creștinilor“¹. Cînd se vede bine că turcii dau înapoi și nu se vor mai ridica, Șerban Cantacuzino se aliază cu austriecii, pentru „Țara Românească, ca să o scoată din gura lupilor turci și a leilor tătari“². Dar, pe de altă parte, același scriitor laudă pe Constantin postelnicul, tatăl lui Șerban vodă, pentru că s-a rugat de turci pentru Țara Românească, „să le iarte greșalele“, ceea ce obține, pentru că „foarte-l avea Chiuprului (vizirul) iubit“³. Drăghici, fiul lui Constantin, „pre dinsul știa toți pașii și agalarii și avea despre ei credință“, lucru explicabil, deoarece, cum spune cronicarul familiei, în calitate de mare dregător, „el așezase toate lucrurile, și bani cîți trebuise de ploconul împăratului și vizirului și al caimacamului, toți îi gătise“⁴. Încrederea, dragostea turcilor fruntași pentru Cantacuzino erau plătite cu bani grei, ai țării; nici nu era necesar ca scriitorul să precizeze acest fapt evident. Mihnea III ridică țara împotriva turcilor, aliat cu principele Transilvaniei și cu moldovenii. Acest fapt istoric este calificat de cronicar în sensul că Mihnea „să făcu hain (trădător) împărăției, neavînd nici o nevoie“⁵.

Poziția autorului cronicii Bălenilor este identică în ce privește atitudinea față de turci, cu aceea a adversarului său. Pe de o parte, formal, blestemă pe „păgîni“, dar totuși, conform politicii boierești, condamnă orice încercare reală de a scutura jugul. Turcul este pentru acest scriitor „fiara cea rea și cumplită“⁶. Turcii „sînt răi și mitarnici“ (venali), spune tot el⁷. Dar cînd Mihnea al III-lea începe lupta de eliberare, cronicarul reproduce cuvintele boierilor, care rezumă punctul de vedere boieresc asupra oricărei mișcări de eliberare: „dar pre urmă cine den noi și den copiii noștri va scăpa de sabia cea lungă a turcului“⁸. Ștefan Petriceicu văzînd că polonezii înfrîng pe turci, trecuse de partea lor, ceea ce după părerea cronicarului este o dovadă

¹ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 178.

² *Ibidem*, p. 188—189.

³ *Ibidem*, p. 145.

⁴ *Ibidem*, p. 156.

⁵ *Ibidem*, p. 139.

⁶ *Cronica Bălenilor*, p. 1.

⁷ *Ibidem* p. 187.

⁸ *Ibidem*, p. 143.

de prostie, căci turcii pînă la urmă nu vor fi biruiți: „pă-rindu-i-să, ca un prost de minte, că dacă vor bate leșii pre turci, pierе toată împărăția turcului“¹.

În sfirșit, și în prezentarea problemei boierilor greci, aduși în țară în calitate de clienți ai domnilor numiți de la Poartă, amindoi cronicarii se pronunță la fel: boierii greci contribuie la sărăcirea și prădarea țării. În realitate primejdia boierilor greci privea mai ales pe boierii pămînteni, care rivalizau pentru dregătoriile aducătoare de venituri grase. Aceasta nu împiedică pe boierii români să se încuscrească și să colaboreze cu boierii greci. *Letopisețul Cantacuzinesc* deplinge „săraca de țară, cum o au spart domnii streini cu grecii țarigrădeni“². Sub domniile adversarii ai Cantacuzinilor, grecii „prăda și mîncea“³, „grecii leșinați (de foame) încă făcea ce le era voia“⁴; Deși gruparea adversă a boierilor era invinuită de Cantacuzini de filo-grecism, aceasta era o manevră de discreditare, căci cronică Bălenilor este în realitate tot așa de opusă boierilor greci, rivali ai boierilor pămînteni. Și acest cronicar vorbește de „mîndria și răotatea grecilor“, de răzmerița care se face „pentru răotatea grecilor“⁵, amintește de plîngerea țării „jăluindu-să că i-au mîncat domniile străini cu grecii“⁶, grecii sînt trufași și disprețuitori: „grec fiind, nu s-au lăsat firea ce au toți grecii“⁷.

În fața acestor constatări, trebuie să admitem existența în acea vreme a unei opinii publice în Țara Românească, formată din curentele de gîndire politică, sau măcar din anumite convingeri, care erau împărtășite de masele populare, de boierimea mică și de țirgoveți, peste care nu putea trece pe față un cronicar al boierimii, cînd scria o carte destinată să fie citită, să convingă de dreptatea cauzei grupării care stă în spatele scriitorului. Aceste curente de idei politice se rezumau la constatarea că poporul este sărăcit și exploatat de boieri, că turcii prin dominația lor secătuiesc

¹ *Cronica Bălenilor*, p. 178.

² *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 98—99.

³ *Ibidem*, p. 155.

⁴ *Ibidem*, p. 157.

⁵ *Cronica Bălenilor*, p. 101.

⁶ *Ibidem*, p. 117.

⁷ *Ibidem*, p. 189.

toată producția țării și restring libertatea la care are dreptul un popor creștin, iar clientela grecească a domnilor veniți de la Poartă era privită cu ură, deoarece contribuia la exploatarea țării. Cronicarul boieresc se vede silit să facă anumite concesii opiniei publice, el admite că poporul este sărăcit, dar aruncă vina acestei situații asupra grupării boierești dușmane, recunoaște că turcii store țara, dar socotesc că măcar deocamdată nu este prudent să ne răscolăm împotriva lor, cit despre greci, ei sint tratați drept spoliatori și dușmani ai „țării”. Amîndoi cronicarii se potrivesc în toate acestea, dar nici unul nu spune că în realitate gruparea boierească susținută de dînsul ducea aceeași acțiune de acaparare a moșiilor moșnenești și a veniturilor statului în folosul lui propriu, ca și cealaltă, care era denunțată pentru asemenea fapte. De asemenea nu spun, decît între rînduri, cum s-a văzut, că boierii știau să se înțeleagă cu turcii, pe spinarea poporului, că se temeau de o mare luptă eroică împotriva stăpînilor otomani. Iar în privința grecilor, cronicarii se înțeleg pentru a-i învinui că pradă țara, dar nu spun că principalul motiv de ură al boierilor împotriva lor era rivalitatea pentru dregătorii.

Această analiză a atitudinii politice a cronicarilor ne duce astfel la constatări interesante: între cele două cronici ale facțiunilor boierești nu erau decît divergențe între grupări boierești pentru preluarea puterii, dar în realitate ele concordă intru totul cînd este vorba de interesele de clasă ale boierimii. Cronicile formează lucrări polemice care urmau să fie citite în toiul luptei, de aceea ele trebuie să țină seama de o anumită opinie publică, a cărei existență sîntem aduși a o constata. Numai o analiză atentă a textelor ne poate arăta deosebirea între ceea ce alcătuiește o concesie făcută opiniei publice, pentru captarea bunăvoînței, și între adevăratele directive politice, egoiste, ale boierimii mari.

SCRIERILE DE OPOZIȚIE ÎMPOTRIVA REGIMULUI BOIERESC

De vreme ce am constatat existența și o relativă putere a opiniei publice în veacul al XVII-lea, este firească întrebarea dacă s-au scris în acea epocă scrieri care reflectează

direct, împotriva boierilor mari, părerile care circulau în sinul păturilor sociale care formau această opinie publică. În adevăr, asemenea lucrări au existat, dintre care unele au ajuns până la noi.

Una din ele este istoria în versuri, în grecește, care cuprinde istoria Țării Românești, în primele două decenii ale secolului, scrisă în țară, de un prelat grec, Matei al Mirelor. Autorul fiind așezat în țară și scriind despre țară, opera lui poate fi înglobată în istoriografia românească. Ea se adresa știutorilor de limbă greacă, destul de numeroși pe atunci la noi.

Cele mai caracteristice pasagii din această scriere sînt cele ce privesc răscoala boierilor moldoveni împotriva domnului lor Ștefan Tomșa și lupta acestuia cu Constantin Movilă. Ștefan Tomșa, spune Matei al Mirelor, „era bun mai ales pentru săraci, dar aspru față de boieri, pentru că aceștia erau nedrepti către sărăcime“. În luptă sînt prinși „boierii cei mari“, care mînceau pe săraci ca niște lupi flămînzi, care tîrau după dinșii sute de șerbi și care despoiau pe bieții oameni, mai rău decît tilharii. Revolta împotriva boierilor care tîrau după ei, deci țineau în dependență, sute de șerbi, un strigăt de minie împotriva practicii șerbiei, este unic în literatura istorică a țării noastre în secolul al XVII-lea. Matei al Mirelor adaugă, vorbind de aceiași boieri, că „se întreceau care de care să răpească mai mult“ și în vremea minoratului lui Constantin, „boierii storceau biata țară fără nici o îndurare“, iar apoi, răscolîndu-se împotriva lui Tomșa, cu ajutor polonez (1612), „boierii nesăturați voiau să domnească sub numele lui, ca să poată bea iarăși singele orfanilor și suge măduva bieteii țări“¹. Se pun în lumină, cu cuvinte energice, cele două laturi ale exploatării boierești, cea exercitată asupra țărănilor șerbi de pe moșiile lor, și stoarcerea țării, prin dări și daruri silite de către boierii dregători.

Am arătat că la mijlocul veacului al XVII-lea s-au publicat în Țara Românească pamflete, scurte scrieri, răs-pîndite în manuscrise, al căror conținut era în general de

¹ Matei al Mirelor, *Istoria celor petrecute în Țara Românească*, în A. Papiu Ilarian, *Tezaur de monumente istorice*, I, Buc., 1862, p. 338—339.

caracter polemic.¹ Este probabil că această literatură de pamflete a fost mai bogată decât puținele scrieri de acest fel care au ajuns pînă la noi. Unul din aceste pamflete intitulat: *Povestea unor boieri răi, ce au fost în zilele lui Matei vodă, anume Ghinea vistierul, ce i-au zis Țucala și Rădu armașul ce i-au zis Vărzarul*². Această scurtă scriere, care formează un text de sine stătător, un pamflet îndreptat împotriva celor doi boieri, uciși în răscoala anti-boierească a „seimenilor“, a fost intercalată în cronică, din cauza sentimentelor antigrecești ce cuprinde, unul dintre boierii vizați fiind grec.³ Totuși, povestirea despre Ghinea și Radu Vărzarul contrazice cronică în spiritul ei. De unde, cum am văzut, cronicarul prezintă pe Matei Basarab ca o figură ideală de domn milostiv, iubit de întreg poporul, autorul pamfletului arată că Matei a ascultat pe Ghinea, care a făgăduit că-l va îmbogăți și care-i spusese: „fă-mă vistier mare și vei cunoaște mult folos, că-ți voi face mulți bani“. Banii cei mulți îi adună marele vistiernic, prin aceea „că-și arată toată răotatea și se făcu un lup, trimițînd în toate părțile de pradă pre mari și pre mici, fără nici o dreptate și fără nici o milă“. Această pradă și exploatare fiscală a țării se răsfrînge bineînțeles asupra domnului, care-l ocrotea: „În loc de slavă și de fericire ce se lăuda că va să facă domnu-său, el îl ocări și-i strică numele cel bun“. Radu armașul era un boier român, fost grădinar la Ploiești. Era executorul măsurilor polițienești, „început-au a-și arăta veninul asupra săracilor“. El omora oamenii, ca să le poată răpi averile sau cît avea, „puțini scăpa de el neprădați ca de un pirjol“. Amîndoi au stricat faima lui Matei vodă, „că cu a lor sfat rămase domnul cu un nume rău și cu scandală“. Deci avem aici o altă imagine a domniei lui Matei Basarab, deosebită de cea idealizată de boieri: acest domn a rămas în realitate cu reputație rea și tragică, de pe urma exploatării boierești. De unde

¹ Vezi mai sus, p. 443.

² *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 153—155. Sfirșitul povestirii despre cei doi boieri se află numai în manuscrisele din grupa O (p. 155, aparatul critic). În textul editat această încheiere a fost deplasată la p. 115.

³ În diferite familii de manuscrise ale cronicii, această povestire este așezată în locuri diferite, ca o anexă, care nu-și găsește locul precis în desfășurarea acțiunii istorice.

cronicarul condamnă cu injurii „crimele“ seimenilor, care au ucis pe boieri, autorul pamfletului aprobă uciderea celor doi boieri de către aceiași seimeni. Este caracteristic stilul popular al acestei povestiri despre Ghinea și Radu armașul, care se deosebește mult de al cronicii și arată originea autorului ei. Ghinea fusese olar, „că olariu dincotro-i iaste voia, dintr-acolo-i pune mănuașă“ (vasului). Și mai jos „acel Ghine (zicea) că incotro-i va fi voia, intr-acolo va învarti roata și va lua plata“. Sînt crimpeie de zicători populare. Tot de origine populară arătînd minia celor ce suferiseră exploatarea și chinurile, este amănuntul despre oșteanul care a luat o bucată de carne din trupul lui Radu armașul și a pus-o într-o năframă, ca s-o frigă și să o mănince¹, precum și expresia cea tare și ireproducibilă, atribuită lui Ghinea, cînd își făcea socotelile.

S-a scris, cum se vede, în Țara Românească în veacul al XVII-lea și o altfel de literatură istorică decît cronicile comandate de boieri și scrise pentru dînșii de slugile lor. Avem de a face cu cîteva scrieri, multe desigur s-au pierdut, în care străbate ecoul luptei de clasă, al opoziției populare împotriva cîrmuirii boierești. Aceste ecouri, nestudiate pînă acum, merită toată atenția. Istoriografia munteană din acea epocă nu se reduce numai la operele boierilor. Și glasul poporului s-a făcut auzit.

CONCLUZII

Istoriografia munteană a urmat o cale intrucitva deosebită de aceea a istoriografiei moldovenești, deși operele caracteristice, în linii mari, sînt aceleași. Din analiza marilor compilații istorice comandate de boieri la sfîrșitul veacului al XVII-lea în Țara Românească se pot regăsi și recunoaște primele opere cronicărești din această țară. Spre deosebire de Moldova, unde istoriografia slavonă apare în veacul al XV-lea, ca ilustrare a epocii eroice cu figura ei centrală, Ștefan cel Mare, în Țara Românească vecină, literatura istorică în slavonește, în faza cronicilor scrise pentru unul dintre stăpînitori, se începe în veacul

¹ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 115 (aparatul critic, mss. k.).

al XVI-lea. Atunci se scrie în grecește și *Viața lui Nifon*, operă istorico-hagiografică patronată de marea familie a Craioveștilor. În schimb, istoriografia în limba poporului se ivește în Țara Românească mai devreme decât în Moldova, prin cele două cronici ale lui Mihai Viteazul (cea oficială și cea alcătuită sub influența familiei Buzeștilor). O nouă fază începe la mijlocul veacului al XVII-lea în dezvoltarea istoriografiei muntene. Întocmai ca și în Moldova, în aceeași epocă, se încearcă întocmirea unei istorii generale a țării, a statului feudal care să întrecă faza precedentă a monografiilor de stăpînitari. Pentru aceasta, autorul a compilat vechile cronici slavone și românești, îmbinîndu-le cu unele informații din cronici sirbești și grecești, a pus în fruntea scrierii o introducere naivă și tendențioasă, în favoarea neamului lui Matei Basarab, privind originile. Această cronică se prezintă în acest chip, pentru că este anterioară umanismului cronicăresc din istoria culturii noastre, cînd un Miron Costin, un Constantin Stolnicul se preocupă nu numai de originile statului feudal, ci și de acelea ale poporului român în general. Cronica Țării Românești din vremea lui Matei Basarab, prima cronică a țării, are un caracter feudal; este o cronică a boierimii mari, strîns unite în jurul domnului care era emanația ei.

Cronica țării a fost continuată încă vreo cîțiva ani, sub urmașii lui Matei, apoi s-a despărțit în două, ca urmare a ruperii care s-a produs în sînul oligarhiei marilor boieri din Țara Românească, pe măsura accentuării crizei regimului nobiliar, o dată cu uciderea lui Constantin postelnicul Cantacuzino, în 1663 și a ținut pînă în 1688, data împăcării dintre grupările boierești ale Cantacuzinilor și Bălenilor. În acest interval s-au alcătuit cele două cronici care reprezintă fiecare punctul de vedere al facțiunilor boierești. Întîi a fost redactat *Letopisețul Cantacuzinesc*, care are ca punct de plecare un scurt pamflet contemporan despre uciderea lui Constantin postelnicul, amplificat apoi și continuat. Acest letopiseț se termină cu povestirea împăcării celor două facțiuni, în 1688. Ambele cronici ale grupărilor boierești au fost grefate pe vechiul letopiseț al țării, pe care îl continuă, vrînd să lege povestirea lor de istoria generală a țării. Vechiul letopiseț a suferit în cronică

Bălenilor o prelucrare mai adincă, pe baza cronicilor străine, pe cînd în cel cantacuzinesc el a rămas aproape neschimbat.

Cronica Bălenilor a fost alcătuită în vremea lui Șerban Cantacuzino (1678—1688), deci în toiul luptei între facțiuni, ca un răspuns dat *Letopiseșului Cantacuzinesc*, pe care autorul cronicii adverse l-a cunoscut pe cînd circula în manuscrise care nu mergeau încă pînă la sfîrșitul povestirii. Cronica Bălenilor este o cronică anonimă; atribuirea ei unui mare boier, cum a fost Constantin Filipescu sau cronicarului de mai tirziu al lui Nicolae Mavrocordat, Radu Popescu, nu se potrivește nici cu datele cronologice, nici cu spiritul cronicii. Ca și *Letopiseșul Cantacuzinesc*, cronica Bălenilor este o cronică anonimă alcătuită de un boier mic din clientela șefilor facțiunii, o slugă, destinată de patronii săi să păstreze anonimatul. Pentru *Letopiseșul Cantacuzinesc*, numele de autor propus de N. Iorga, Stoica Ludescu, este probabil cel exact. El era un scriitor de acte, secretar, în slujba fraților mai tineri ai lui Șerban vodă, învrăjbiți de la o vreme cu domnul.

În privința atitudinii politice, cele două cronici au exact aceeași poziție. Sînt silite să ție seamă de o opinie publică în formație atunci, care se ridică împotriva exploatării feudale, a celei turcești și împotriva clientelei grecești aduse de diferiți domni de la Constantinopol, deoarece sînt scrieri de propagandă politică. Dar, în realitate, dacă citim cu atenție cele două cronici, vedem că amîndouă reprezintă interesele egoiste de clasă ale boierimii mari, frica de turci, rivalitatea cu boierii greci, fără nici un fel de reală înțelegere a nevoilor poporului.

Împotriva punctului de vedere boieresc, reprezentat de cronicile studiate, a existat un ecou puternic al luptei antifeudale din Țara Românească în secolul al XVII-lea, în scrieri care se ridică fățiș împotriva exploatării boierești asupra țăranilor și de asemeni împotriva exploatării fiscale exercitate de aceiași boieri. Nu numai cronica grecească versificată a lui Matei al Mirelor înregistrează acest ecou, dar și un număr de pamflete care au circulat atunci și care au fost păstrate numai în parte.

GRIGORE URECHE

I. AUTORUL CRONICII, TENDINȚELE ȘI IDEILE OPEREI ÎN CADRUL ORÎNDUIRII FEUDALE

Grigore Ureche, familia, averea și cariera lui. Secolul al XVII-lea este în istoria țărilor române o epocă de decădere economică și politică. O mare parte din familiile boierești, puternice și bogate în secolele precedente, sărăcesc, își zălogesc moșiile sau le vînd. Cu atît mai mult criza economică atinge pe micii stăpîni de moșii în devălmășie: răzeșii și moșnenii, siliți să-și vîndă pe capete peticele de pămînt și chiar să se vîndă pe ei înșiși, devenind astfel șerbi. Starea vecinilor se îngreunează mult. De la sfîrșitul veacului al XVI-lea ei sînt legați de glie și obligațiile lor feudale cresc; în această epocă apar începuturile clăcii agricole. Cauzele acestei crize trebuie căutate în primul rînd în exploatarea economică exercitată de Imperiul Otoman care acapara principalele resurse ale țării și printr-un regim de comerț inrobitor cu prețuri stabilite de Poartă, sărăcea pe producători. Se mai adaugă apoi și alte cauze ale crizei economice: slaba rentabilitate a muncii aservite de pe moșiile feudale, precum și o scădere a valorii monedei de argint în întreaga lume, simțită mai ales în țările din Răsăritul Europei care nu aveau, ca în Apus, orașe mari cu o burghezie în stare să conducă producția de meserii și comerțul peste mări.

În mijlocul sărăcirii generale se ridică în Țara Românească și Moldova o nouă categorie de boieri care se folosește de ruina poporului spre a se îmbogăți și a se întări politicește. După dispariția sau secarea vechiului tezaur al

domnilor Moldovei, boierii care au bani, în special cei veniți din porturile comerciale ale Turciei (Constantinopol și Salonic) închiriază veniturile statului și ajută pe domn cu bani, ca să poată face față cheltuielilor. Astfel boierii care obțin exploatarea unora dintre dări, și cei care împrumută bani domnului se îmbogățesc și-și plasează veniturile în cumpărături de moșii. Se formează acum, în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, noi imense latifundii cu zeci de moșii în toate județele și ținuturile țării. Această categorie de boieri înlocuiește vechile familii atotputernice din veacurile precedente, care decad și sărăcesc. Boierimea ridicată acum este alcătuită în parte din greci veniți și așezați în țară (de ex. Cantacuzinii), dar și din vechi familii băstinașe de rangul al doilea și al treilea (în genere familii cu mici moșii în secolele precedente, care nu luaseră parte la sfatul domnesc și la cîrmuirea țării), precum și din oameni de încredere ai vechilor boieri, din clientela lor, care acum întrec pe vechii lor patroni. Știind să-și gospodărească bine moșiile, folosindu-se de vremurile de foamete spre a exploata pe cei lipsiți, încuscrindu-se cu familiile grecești care aveau bani și luînd parte cu îndrăzneală de aventurieri la luptele civile, ei capătă favoarea unor domni, se ridică la înalte ranguri și la colosale averi. În curînd, vechea dinastie este înlocuită de acești noi boieri care cîrmuiesc țara ca înalți dregători și ocupă chiar și scaunul domnesc: Cantacuzini, Duca, Dabija, Ruset, Ștefan Petriceicu, Gheorghe Ștefan etc. Avem a face cu o nouă fază a orînduirii feudale în istoria noastră, cristalizată la sfîrșitul veacului al XVII-lea.

Grigore Ureche face parte din pătura „boierilor noi“, în sensul că ridicarea, îmbogățirea și gloria familiei se datoresc lui Nistor Ureche, tatăl său, care își desfășoară cariera între 1585—1617, deci în epoca pe care am fixat-o pentru ridicarea noii boierimi de latifundiari. Familia exista ca o familie de boieri de rangul al doilea, fără demnități, încă din vremea lui Ștefan cel Mare. Danciul Ureche, bunicul lui Nistor, avea de cumpărătură o treime din satul Hotinești cu confirmare de la Ștefan cel Mare și de la Petru Rareș și o bucată de pămînt „în pustie“ pe Ialpuș (Brătulești) dăruită de Ște-

fan cel Mare¹. Era deci un boiernaș din cei pe care s-a bizuit politica militară a marelui domn și cărora le dăruia pământ pentru meritele lor de oaste. Faptul că Danciul Ureche nu poartă nici un titlu probează că el nu se număra printre boierii de sfat, nici măcar printre dregători.²

Despre fiul său, Maxim, nu știm aproape nimic, dar fiul acestuia, Nistor Ureche, a avut o carieră strălucită, folosindu-se de împrejurările speciale și tulburi de la sfârșitul veacului al XVI-lea. Nistor își începe activitatea politică în timpul domniei lui Petre Șchiopul, care-l trimite în solie la Poartă³ și pentru meritele sale îi confirmă mai multe moșii. De asemenea el cumpără de la domn mai multe sate, vânzându-i în schimb cai de rasă pe care domnul îi trimitea la Poartă ca daruri pentru înalții demnitari otomani. Nistor Ureche vinde într-un rind domnului 12 cai în valoare de 24.000 de aspri, apoi alți 8 cai pentru 16.000 de aspri, obținând în schimb două sate domnești.⁴ La 1589 era vornic de gloată⁵ și cumpără cu 1.200 galbeni de aur satul Goești (Cîrligătura) unde își stabilește locuință⁶. Sub Aron-vodă, la 1592, ajunge mare logofăt al Moldovei, dar neîmpăcându-se cu politica de exploatare și de autoritate a acestui domn, fuge în Polonia.⁷ În domnia lui Ieremia Movilă este numit mare vornic de Țara de Jos și joacă un rol politic și diplomatic de primul rang: însoțește oștile moldovenești și polone în Țara Românească pentru înscăunarea în acea țară a lui Simion Movilă, în locul lui Mihai

¹ Document confirmat lui Nistor Ureche de Ieremia Movilă la 8 aprilie 1600 — Acad. R.P.R. — *Documente privitoare la istoria României, Moldova, sec. XVI*, IV, p. 286—288.

² M. Costăchescu spune în *Despre neamul de boieri Ureche*, Iași, 1928 (extras din *Cercetări istorice*, IV-1), p. 10—11, că nu se poate raporta familia lui Nistor Ureche la toți boierii cu numele Ureche (poreclă) din vremea lui Ștefan cel Mare. Costăchescu nu cunoaște însă documentul citat mai sus despre înaintașii lui Nistor.

³ Șt. Orășanu, *Cronicarii moldoveni în secolul XVII*, Buc., 1899, p. 40—41.

⁴ Documentul citat din 1600, Acad. R.P.R., *Doc. Moldova, sec. XVI*, IV, p. 286, 288.

⁵ M. Costăchescu, *Goeștii*, în *Ioan Neculce*, III, p. 36—37.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Gr. Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, ed. II, 1958, p. 221—223.

Viteazul¹; este trimis de către domn în mai multe rânduri în Polonia, la dietă; aici capătă „indigenatul“ polon, adică cetățenia și dreptul de a se număra între nobilii poloni și a achiziționa moșii în acea țară, ceea ce de altfel și face,arendind chiar starostia Rohatinului, un mare oraș²; este membru al Frăției Ortodoxe rusești de la Liov, o organizație deopotrivă laică și religioasă, reprezentanta rușilor din Liov sub stăpînirea polonă.³ În țară luase parte activă la războaiele vremii, apărind scaunul lui Ieremia vodă. Pentru meritele sale la respingerea năvălirii lui Ștefan Răzvan în 1595, este răsplătit de domn cu noi danii de moșii.⁴ După moartea lui Ieremia vodă, rolul lui Nistor Ureche este și mai important: în timpul domnului minor Constantin Movilă, el poartă corespondență cu solii străini (ca dovadă avem o scrisoare a lui în limba latină, cam defectuoasă, din 16 iulie 1611, adresată solului „regelui Ungariei“⁵ și în care se intitulează chiar „gubernatorul Moldovei“ (gubernator Moldaviae)⁶. Exilat în Polonia după lupta de la Cornul lui Sas, sultanul cere extrădarea lui regelui polon, dar fără succes.⁷ Întorcîndu-se în țară cu Alexandru Movilă și doamna Elisabeta, el prezidează divanul și este chiar un fel de regent (1615—1616). „Toate divanurile era pre Nistor Ureche“, scrie Miron Costin.⁸ După căderea lui Alexandru Vodă și a partidei boierești care-l susținea, Nistor Ureche se retrage din nou în Polonia; dar foarte curînd, sub Radu Mihnea, în 1617, îl aflăm în Moldova. La această dată averea sa era enormă: 52 de sate, loturi de pămînt în alte 45 de sate, 17 mori, 6 heleșteie, 45 de fâlcii de vie, prisăci etc., în toate ținuturile Moldovei.⁹ Pe lingă aceasta, din moștenirea lui

¹ P.P. Panaitescu, *Călători poloni*, Acad. Rom., *Studii și cercetări*, p. 10.

² E. Barwinski, *Știri nouă despre familia Ureche în Prinso Sturza*, p. 201—214.

³ A. Petrușevici, *Svodnaia letopis galițco russcaia*, I, Liov, 1874, p. 46.

⁴ T. Codrescu, *Uricariul*, XIV, p. 160—161.

⁵ Hurmuzachi, *Documente*, IV-1, p. 441.

⁶ *Ibidem*, p. 466—467.

⁷ Hurmuzachi, *Documente*, Supliment, II-2, p. 380—381.

⁸ Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, E.S.P.L.A., 1958, p. 63.

⁹ G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, II, p. 168—171.

mai făceau parte: năfrămi de mătase, cercei de aur cu mărgăritare, mărgăritare, aur, pietre prețioase, inele de aur, briie de mătase, brățări și cupe de aur și argint, blăni de jder.¹ Curind după aceasta, poate chiar în 1617, Nistor Ureche își dă sfârșitul. Dintr-un document de la începutul anului 1618 se înțelege că la această dată era mort.² Se știe că el este fondatorul Mănăstirii Secul din Moldova, inzestrată cu multe podoabe de artă și autorul unei lucrări în românește despre aducerea moaștelor (piciorului) lui Ioan Botezătorul la această mănăstire.³

Grigore Ureche moștenește de la tatăl său o mare avere, conștiința superiorității de clasă a boierimii, legăturile cu Polonia — era doar cu drept de moștenire indigen, nobil polon.

Tot de la tatăl său, om instruit pentru acea epocă (scria, cit de cit latinește, și era autorul unei scrieri hagiografice în românește), cronicarul primește imbolduri spre cultură. Viața lui Grigore a fost mai puțin agitată decât a tatălui său. Studiile la școala iezuită din Liov unde a învățat „artele liberale“, adică latina cu gramatica, retorica și poetica, pe baza operelor unor scriitori clasici⁴, l-au făcut om învățat pentru vremea aceea, mai învățat decât ceilalți boieri, cunoscător al limbilor latină și polonă, probabil și greacă. La 1628, sub Miron Barnovschi, e numit logofăt al treilea, dregătorie încredințată oamenilor cu carte.⁵ La 1633, în timpul domniei lui Alexandru Iliăș, Ureche ajunge spătar, dar este trecut pe lista boierilor ce urmau să fie uciși din porunca domnului. Alături de ceilalți boieri și de Vasile Lupu, viitorul domn, el pune la cale răscoala care alungă din țară pe Alexandru Iliăș.⁶ Aceste evenimente par să fi avut o adâncă influență asupra lui: în cronică vorbește mereu de puterea nedreaptă a domnilor, care pot ucide pe boieri fără judecată și de reaua organizare a Moldovei, ajunsă sub domni răi și vărsători de sînge. În schimb, după

¹ N. Iorga, *Un mănunchi de vechi documente românești*, în *Convorbiri literare*, 1900, p. 620—622.

² E. Barwinski, *op. cit.*, în *Prinos Sturza*, p. 210.

³ V.A. Ureche în Miron Costin, *Opere complete*, I, p. 5.

⁴ Miron Costin, *ed. cit.*, p. 386.

⁵ Acad. R.P.R., doc. CXXXVIII 1.

⁶ Miron Costin, *ed. cit.*, p. 98.

urcarea în scaun a lui Vasile Lupu, Ureche capătă răsplata participării sale la complotul din 1633, e numit mare spătar (1634—1642), apoi mare vornic al Țării de Jos (1642—1647).¹ Moare în 1647; la 3 mai 1647 se face împărțeala averii lui, ceea ce ne face să credem că decedase de curînd.²

Cronica lui Ureche, unica sa scriere cunoscută, este neîncheiată, așa că sintem în drept să bănuim că a scris-o la sfîrșitul vieții și că moartea l-a împiedicat s-o termine (de altfel în manuscrisele cronicii este intitulat vornic mare, ultima lui dregătorie.)

În orice caz trebuie remarcată observația lui Ureche despre lipsa unei pravile scrise în Moldova: „...unde nu-s pravile, din voia domnilor multe strimbătăți să fac”³. Pravila lui Vasile Lupu apăruse în 1646, deci aceste cuvinte sînt scrise înainte de această dată.⁴ În genere trebuie să considerăm că Ureche face aluzie în cronica sa, în special la nedreptățile și abuzurile domnilor dinainte de Vasile Lupu, din vremea tulbure de schimbări și revolte boierești dintre 1632—1634, și nu, cum s-a crezut îndeobște, că aceste observații sînt îndreptate împotriva regimului lui Vasile Lupu. Ureche nu ar fi putut să-l acuze pe Vasile Lupu în vremea căruia s-a dat legea scrisă pe care o cerea, domn de la care cronicarul a primit numai favoruri și ranguri.

Cronica lui Ureche și monarhia feudală. Deși ne explicăm atitudinea cronicarului împotriva unora dintre domnii pe care îi socotea nedrepti ca pornind de la unele evenimente cu ecou personal (încercarea lui Alexandru Iliăș de a omori pe boierii printre care se număra și el, și răscoala acestora împotriva domnului),

¹ G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II-1, p. 87, *Surete și izvoade*, III, p. 119.

² A.V. Gidei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni*, Buc., 1900, p. XII. Informația din scrisoarea lui Bandini din 2 noiembrie 1647, în care spune că Ureche, marele vornic, a dat o mărturie pentru casa și biserica catolică din Iași (A. Veress, *Scrisorile misionarului Bandini*, Acad. Rom., *Memor. secț. ist.* VI, 1926, p. 62) nu e o dovadă că la acea dată el era în viață; Bandini spune că a trimis această mărturie din vreme la Cracovia, fiind vorba deci de un fapt petrecut mai demult.

³ Ureche, *ed. citată*, p. 143.

⁴ Gr. Scorțan, *Reflectarea poziției de clasă a boierimii în stilul cronicii lui Ureche*, în *Comunicările Acad. R.P.R.*, fil. Iași, I, 1950, fasc. 2, p. 396, nota.

concepția politică a autorului cronicii are rădăcini mai adânci și cuprinde un fel general de a gândi asupra problemelor sociale și politice. Ureche aduce în cronică concepția politică și socială a clasei boierești din vremea lui. Numai în domeniul luptei împotriva dominației otomane el se deosebește, cum vom vedea mai jos, de o mare parte a boierilor moldoveni.

Concepția sa despre stat și societate este pur feudală, așa cum o găsește în istorie și în tradiție. Despre țărani dependenți nu vorbește, îi ignorează cu suferințele și luptele lor; țărani liberi, cei din oaste și din obștiile de răzeși, precum și mica nobilime de curteni, nemeși, sînt cuprinși sub numele „țara“, deosebit de boieri, care sînt deasupra „țării“. Statul feudal este pentru Ureche o monarhie electivă. Domnul este ales de boieri și de „țară“, de aceea subliniază, mai pe larg decît în izvoarele cronicii sale, că de la început Dragoș vodă a fost ales¹, descrie cu amănunte alegerea lui Ștefan cel Mare, care a fost pus domn „cu voie tuturor“². Domnul cel vechi al Moldovei era ca „un strejar“ care „...în toate părțile priveghia, ca să nu să știrbească țara ce-i rămăsese de la tată-său“³. Față de domn, boierii, vasalii lui, sînt datori cu credință; credința este principala virtute feudală, precum viclenia, felonia apuseană, ruperea jurămintului feudal sînt cele mai cumplite pete pe cîntea unui boier. De aceea el, ca reprezentant al boierimii, nu primește datele izvorului său intern, care spune că boierii, în frunte cu Arbore portarul au „viclenit“ pe Ștefan cel Tânăr. Pe cînd cronică lui Macarie care e bazată pe un izvor comun cu al letopisețului lui Ureche spune că diavolul „...sădi în inima sus pomeniților sfetnici mari nesațitul, izvorul zavistiei și vrăjmășiei cruntă“⁴, dimpotrivă, Ureche transformă textul și spune că vinovat a fost domnul: „...zic (adică Macarie) să-l fie aflat în viclenie (pe Arbore), iară lucrul advărat nu să știe“, și că în urma calomniilor „...nici judecatu, nici dovedit au perit“⁵. În schimb, boierii care au „vicle-

¹ Ureche, *ed. citată*, p. 72.

² *Ibidem*, p. 91.

³ *Ibidem*, p. 143.

⁴ *Letopisețul lui Macarie*, în I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, p. 134 (190).

⁵ Ureche, *ed. citată*, p. 145.

nit“ pe Petru Rareș și au chemat pe turci erau cunoscuți de toți, încă în vremea când scria Ureche, deci nu puteau fi acoperiți. De aceea ei sint „*lei sălbatici și lupi încruntați*“, ei au omorât un domn nevinovat, pe Ștefan Lăcustă, și ca „*vicleni*“ au fost pedepsiți.¹

După Grigore Ureche ruperea contractului feudal pornește de la domni, ei au început să omoare pe boieri, fără judecată, fără vină, din lăcomie de avere și de putere. Asemenea domni, ca Ștefan Rareș, sint vinovați. Uciderea lor de către boieri este o urmare a dreptății divine.²

În realitate, în istoria Moldovei se petrece un fenomen politic de importanța căruia, ca boier mare, Ureche nu-și poate da seama: încercarea domnilor de a forma un stat monarhic centralizat sub autoritatea lor. Această tendință a domnilor nu începe, așa cum ar reieși din cronica lui Ureche, cu epigonii din secolul al XVI-lea, cu fiii lui Petru Rareș, ci începuse cu Ștefan cel Mare însuși. Firește că mijlocul de care dispune domnul pentru a îngenunchea marea boierime este o represiune singeroasă, dar această luptă nu pornește, cum crede Ureche, din motive de lăcomie personală a domnilor și din cruzime, ci dimpotrivă, lupta domnului pentru stabilirea unei autorități centrale a reprezentat, în toată lumea feudală, un element de progres: anihilarea fărîmîțării feudale, formarea statelor unitare.

În lupta domnului pentru autoritate cu marea boierime, Ureche ia partea boierimii; el condamnă întregul sistem de stat bazat pe autoritatea domnească: „Pre Moldova ieste acest obicei de pier [boierii] făr'de număr, făr' de judecată, făr'de leac de vină, însăș [domnul] păraște, însăși umple legea“³. Încă de la început țara a fost prost organizată: „...nici legile, nici tocmeala țării pre obicei bune nu-s legate, ci toată direptatea au lăsat pre acel mai mare... de unde au luat și voie așa mare și virf. Deci cumu-i voia domnului, le caută [trebuie] să le placă tuturor, ori cu folos ori cu paguba țării, care obicei pînă astăzi trăiește.“⁴

Ca exemplu de țară în care monarhul nu are autoritate absolută, în care domnește nobileimea, Ureche prezintă Po-

¹ Ureche, *ed. citată*, p. 160.

² *Ibidem*, p. 169.

³ *Ibidem*, p. 191.

⁴ *Ibidem*, p. 67.

lonia. Acolo „nemișii... (nobilii) nu așa de crai ascultă, cum de lege“¹. Craiul nu poate „lega“ pe șleahțici. Craii sînt aleși, ei nu au putere decît a numi pe dregători și aceștia rămîn pe viață. Nobilii „...pogorindă puterea și luundă din mîna crailor... ci pentru friu să țin fălcile lor [ale monarhilor], că ari face multe răotăți“². Datorită acestei dominații a nobilimii, Polonia, spune Ureche, a rămas un stat puternic și neinvins. Este evident că aci Ureche se arată neînțelegător al evoluției istorice; tocmai din cauza anarhiei nobiliare Polonia feudală a decăzut și a pierit, pe cînd statele care au izbutit să-și formeze unitatea internă au trecut apoi la o orînduire superioară.

În realitate, Moldova se afla pe aceeași linie de decădere ca și Polonia. Din cauza crizei economice și sociale de care am vorbit, în secolul al XVII-lea, autoritatea domnească decade, boierimea cea nouă, din care făcea parte și Ureche, tînde să ia în mînă toată puterea, spre marea pagubă a țării. Deci Ureche, arătîndu-se adept al unui stat boieresc în Moldova, era pe linia evoluției de atunci a țării, dar nu-și dădea seama că era vorba de o linie decadentă. El rămîne exponentul clasei boierești din vremea lui și vede istoria din punctul ei de vedere. Această boierime, cum am arătat, nu mai este vechea boierime de militari, este o boierime de agricultori, exploatatori ai produselor agricole pe care le vînd pe bani; de aceea statul ideal văzut de Ureche, cu o boierime credincioasă domnului străjer al țării, într-o armonie de credință între vasal și suzeran, nu-și mai are locul. De altfel, Ureche, fără să vrea, recunoaște deosebirea și venirea unor vremuri noi. El pledează pentru un stat cîrmuit după pravilă³, deci după legea scrisă, ceea ce firește nu ne duce la epoca fărîmițării feudale, ci la statul centralizat. Desigur că aci Ureche pledează pentru un element de progres social, dar legea, așa cum o vede Ureche, este legea care apără pe nobil să nu fie asuprit de domn, dar nu și pe iobag să nu fie asuprit de nobil. Idealul de domn modern al lui Ureche este Petru Șchiopul, domnul care... „boierilor le era părinte, pre carii la cînte mare-i ținea și din sfatul lor nu

¹ Ureche, *ed. citată*, p. 122.

² *Ibidem*, p. 123.

³ *Ibidem*, p. 143.

ieșia¹. El a fost ca o „matcă fără ac“², termen care apare de două ori în cronica lui Ureche pentru a caracteriza pe domnul ideal. Acest termen aplicat monarhului este formula caracteristică folosită în Polonia, de unde a împrumutat-o și Ureche, pentru a caracteriza monarhia dominată de nobilime³. De aceea el suprimă din povestirea izvorului său (Bielski) toate aluziile neplăcute care ar putea întuneca această figură a domnului pe placul boierilor. Când Bielski afirmă că Ivan Potcoavă a fost chemat în țară de boierii nemulțumiți⁴, Ureche spune că scrisorile boierilor și curtenilor făcute pentru Potcoavă erau falsificate, ... „*au doară să fie fostu și cu voia unora, cum zic unii*“⁵. În cronica sa Bielski, pe care îl folosește în acest pasaj, spune lămurit că Potcoavă a fost chemat de moldovenii care nu mai puteau suferi pe Petru Șchiopul și pe turcii care-l inconjurau. Ureche în această privință nu are scrupule față de izvoarele sale, tratându-le cu multă libertate, schimbând și suprimând ceea ce nu-i convine.

Poate chiar unele legături de familie, al căror rost nu-l știm mai de aproape, îl fac să modifice izvoarele, chiar când ele reprezintă adevărul istoric. Astfel este suprimată toată povestirea lui Bielski despre trădarea lui Ieremia pîrcălabul care a trecut la vrăjmaș în toiul luptei eroice a lui Ion vodă împotriva turcilor.⁶ E posibil ca acest boier, pe care nu-l cunoaștem de aproape⁷, să fi fost un apropiat al familiei Ureche. Deși Ion vodă este un domn urît de Ureche tocmai pentru că nu voia să fie o unealtă în mâna boierilor, dar a-l trăda, a „violeni“ este pentru un boier lucru de necinste pe care cronicarul îl acoperă cu grijă.

Ureche rămîne astfel în mijlocul lumii feudale un reprezentant al ei din a doua fază a feudalității din țara noastră, iar cronica sa este o mărturie a acelei epoci.

¹ *Ibidem*, p. 218.

² *Ibidem*, p. 191 și 219.

³ T. Korzón, *Dola i niedola Iana Sobieskiego*, III, p. 117.

⁴ Martin (recte Ioachim) Bielski, *Kronika Polska*, Cracovia, 1597, p. 753.

⁵ Gr. Ureche, *ed. citată*, p. 206.

⁶ Bielski, *et. cit.*, p. 714—716; cf. Ureche, *ed. cit.*, p. 201—202.

⁷ Ieremia pîrcălabul nu era Ieremia Golia, cum a crezut Hasdeu în lucrarea *Ion Vodă cel Cumplit*: v. Sever Zota, *O mistificare genealogică: Ieremia Golia*, în vol., *Inchinare lui N Iorga*, p. 431—438.

Ureche și lupta lui împotriva dominației otomane. Vremea cînd scrie Ureche este epoca în care exploatarea otomană, politică și economică a țărilor noastre era în mare creștere, cînd puterea politică, independența țărilor române sînt total reduse; domnii fiind numiți direct de la Poartă, țara nu mai poate avea politică externă independentă, iar exploatarea economică ruinează poporul direct prin monopolul asupra comerțului grînelor și indirect prin obligațiile grele bănești care se transformă în biruri asupra țăranimii. Boierimea în aceste împrejurări a știut în general să evite dezastrul, cumpărînd cu banii storși de la supușii ei pe demnitarii turci. Suzeranitatea turcească reprezenta pentru marea boierime o garanție împotriva unor răscoale țăărănești întotdeauna posibile cu ajutorul cazacilor, o asigurare de stabilitate internă a regimului lor.

Ureche în această privință are o atitudine mai clarvăzătoare, în care se vedește dragostea sa de țară; el vede primejdia turcească și crede, speră, într-o mare efortare populară pentru dezrobirea țării. Această atitudine, deosebită de a boierimii în genere, se datorește nu atât legăturilor lui Ureche cu Polonia, țară care era dușmană turcilor și în care Moldova putea găsi un sprijin, ci mai degrabă culturii sale de istoric, cunoașterii luptelor glorioase din trecut de care se simțea mai legat ca alții. El nu uita că era descendentul unuia dintre luptătorii lui Ștefan cel Mare.

Din anume pasaje ale cronicii s-ar părea că Ureche ar recunoaște dominația otomană ca pe o tristă fatalitate: „...suptu mîna lor și suptu jugul lor sîntem șerbi”¹. E adevărat că Moldova în vremea lui era în decădere: „...începătura și adaosul, mai apoi și scăderea care să vede că au venit în zilele noastre”². Desigur că Ureche se raportează la neatîrnarea țării, pierdută în vremea lui. Această epocă glorioasă a ținut pînă la moartea lui Ștefan cel Mare, care pe patul de moarte a sfătuit pe fiul său și pe boieri să se închine turcilor „...arătîndu-le cum nu vor putea ținea țara, cum o au ținut-o el, ci socotindu din toți mai puternicu pre turcu și mai înțeleptu, au datu învățatură să să închine turcilor”³.

¹ Gr. Ureche, *ed. citată*, p. 127.

² *Ibidem*, p. 63.

³ *Ibidem*, p. 121.

Fraza despre puterea și înțelepciunea turcilor este o aluzie la necredința domnilor creștini Matei Corvin și Albert Iagellonul, față de Ștefan, de purtarea acestor aliați firești, care l-au trădat și l-au lăsat pe mina turcilor. S-ar părea deci că Ureche este resemnă cu stăpînirea turcească; totuși nu este așa. Mai întii el denunță lăcomia și abuzul exercitat de turci asupra Moldovei: „...vasul cel fără de fund, măcară cită apă ai turna într-însul, nu-l mai poți umplea, așa și turcul, de ce dai mai mult, de aceea îți face mai multă nevoie, că el darul îl scrie obicină, mai apoi de n-ai vr-a să-i dai, numai ce-ți caută [trebuie] ca să-i dai”¹. Prin urmare, stăpînirea turcească înseamnă un cumplit abuz, împotriva căreia se ridică energie cronicarul.

Dar nu este numai atit. În cronica lui Ureche răsună ca un ecou îndemnul la luptă împotriva stăpînirii otomane. Pentru aceasta Ureche uzează de un procedeu stilistic, de o antiteză: pe prima pagină a cronicii afirmă că țara e în decădere, apoi descrie în contrast gloria strămoșilor, biruințele lui Ștefan cel Mare împotriva turcilor. Firește că aceasta înseamnă un îndemn.

Cum vom vedea mai jos, Ureche nu se mulțumește a transmite exact și sec afirmațiile izvoarelor sale; el le comentează, chiar le transformă în sensul tendințelor lui: unde se vorbește de înfrîngerca Moldovei, de umilințe, omagii de vasalitate față de Polonia, cronicarul trece sub tăcere aceste informații sau chiar combate ce „zic unii”. Deci el scrie cu o anume tendință, cu un scop politic, dornic să influențeze pe cititori. Ureche este un luptător, nu un analist. De aceea sublinierea luptelor cu turcii înseamnă, fără îndoială, o pildă, poate o chemare pentru cititorii din vremea lui. Moldovenii, spune Ureche, au biruit pe tătari, pe munteni: „Mai apoi și [cu] turcii carii să vedea că ca o negură toată lumea acoperea, războaie minunate au făcut, de multe ori i-au și biruit, mai apoi de o au și supus [Moldova] supt giugul lor, de multe ori i-au asudat, rocoșindu-se [răsculindu-se] și nu fără multă moarte și pagubă în oameni, pină o așăza.”² A fost deci o vreme cînd Moldova biruia pe turci, apoi au fost răscoale care au dat multă

¹ Gr. Ureche, *ed. citată*, p. 192.

² *Ibidem*, p. 70.

osteneală turcilor. Cronicarul denunță viclenia politicii turcești: turcul, dușmanul a toată creștinătatea „...volniciei [independenței, libertății] tuturor întinde mreșile sale, ca să-i coprinză și arătându-să priietinu cu multe cuvinte de înșălăciune și cătră unul și cătră altul, ca să-i poată zădări cap de price [să provoace între ei ceartă]... gindindu-să ca într-acele amestecături i să vor închina lui, pentru să le dea ajutoriu și mai apoi îi va pleca și suptu jugul său”¹. Deci Ureche atrage atenția că turcii amenință libertatea popoarelor. De aci rezultă ideea unei solidarități a statelor amenințate, pentru a se mintui de turci. Această necesitate, această soluție care ar salva Moldova, este subliniată în cuvinte puternice de cronicar în special în legătură cu expediția de cotropire a lui Ioan Albert împotriva Moldovei, în vremea lui Ștefan cel Mare: „...Albertu craiul uitindu priiteșugul tătine-său ce avea cu Ștefan vodă și nu făcea oaste împotrivă păginilor, carii în toate părțile fulgera și tuna cu trăsnetul armelor sale, vârsind singile creștinilor și stropșindu volnicia [călcind în picioare libertatea] tuturor, înmulțindu legea lui Moamet cea spurcată, ci gindi ca să-și arate vitejiia asupra Moldovei”². Și mai jos: „...acesta Olbrihtu nu spre păgini, ci spre creștini vrea să facă războiul, nu da ajutoriu celuia ce nu avea odihnă de turci ci vrea să slăbească pre cela ce să lupta cu vrăjmașii creștinilor, pre carile trebuia cu toții să-l ajutorească.”³ Cel ce lupta cu vrăjmașii creștinilor era Ștefan cel Mare; el nu lupta numai pentru sine, pentru țara sa, ci pentru toată creștinătatea, prin care trebuie să înțelegem, sub frazeologia religioasă a vremii, civilizația europeană. Polonia era datoare să-l ajute, regele care călcase această datorie făcuse o mișelie și o trădare. O idee de solidaritate a țărilor Europei împotriva primejdiei turcești, idee ce rezultă din letopisețul lui Ureche, dă cronicii o înaltă ținută politică.

Grigore Ureche nu apare astfel ca un boier împăcat cu stăpinirea turcească, nici măcar ca un resemnat, ci ca un luptător. Desigur, trebuie să înțelegem anume nuanțe. Gloria Moldovei este acum umbrită, țara nu mai este puternică cum era altădată. În aceste condiții cronica consti-

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 94—95.

² *Ibidem*, p. 109.

³ *Ibidem*, p. 114.

tuie un îndemn pentru viitor, atunci cind toate statele europene vor înțelege datoria lor de a lupta împreună împotriva primejdiei turcești, care le amenință deopotrivă independența. Moldova și-a făcut datoria; pildă este epoca lui Ștefan; regii vecini nu și-au făcut-o, nesușinîndu-l.

Această idee a trecutului glorios, imbold pentru viitor, reiese mai clar din cercetarea modului în care prezintă Ureche gloria veche a Moldovei.

Glorificarea trecutului Moldovei.

Am spus că Ureche își îngăduie multe libertăți cu izvoarele sale, folosindu-le ca materiale documentare pentru cronica sa care nu este o operă analistică, ci o istorie pilduitoare. De cite ori Bielski, izvorul său, arată că domnii Moldovei au depus omagiu de vasalitate regelui Poloniei, de atîtea ori Ureche suprimă sau modifică pasajul respectiv. Că Moldova fusese vasala Poloniei, Ureche o știa prea bine; nu se uitase acest lucru în secolul al XVII-lea. Faptul este trecut ca argument în corespondența diplomatică a vremii (insuși Nistor Ureche, tatăl cronicarului, iscălise tratatul de vasalitate al lui Ieremia Movilă față de poloni, în care se făcea aluzie la vechile legături¹). Deci cu bună știință el suprimă aceste legături feudale din cronica sa, socotindu-le umilitoare. Cronicarul vrea să păstreze neatinsă gloria Moldovei vechi, țară deplin liberă care și-a apărut independența cu propriile sale puteri. Astfel sînt suprimate informațiile lui Bielski, care pe rînd povestește de omagiile lui Petre Mușatin, Alexandru cel Bun, Ilie și Ștefan, Roman II, Ștefan cel Mare² prestate polonilor. Unele din aceste știri din izvorul său le trece cu totul sub tăcere, altele sînt lăsate cu indoială pe seama cronicarului leșesc: „...zicîndu că după aceea au fostu legătură cu craiul leșesc și mai mare și daruri în toți ai au fostu trimițîndu Iliășu³, în sfîrșit alteori el schimbă sensul legăturii. De pildă în loc de omagiu de vasal, cronicarul nostru spune că Alexandru cel Bun are legături de prietenie cu polonii „...priiteșug mare cu leșii și legătură tare, să fie la ce treabă, unul pre altul să ajutorească⁴.”

¹ Hurmuzachi, *Documente, Supliment*, II-3, p. 345.

² Bielski, *ed. cit.*, p. 274, 316, 353, 354, 396, 408, 428.

³ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 83.

⁴ *Ibidem*, p. 80.

La cunoscuta închinare a lui Ștefan cel Mare la Colomeia (1485), Ureche suprimă scena îngenuncherii domnului român și spune: „...toate ce au avut mai de treabă au vorovitu. Mai apoi l-au și ospătat pre Ștefan vodă”¹. Dacă Ștefan trimite regelui polon din steagurile cucerite de la munteni, asta nu înseamnă că și-a făcut datoria de vasal, cum afirmă Bielski²: „... nu pentru că doară i-au fost datoriu să-i trimită, cum zic unii că au fostu supus leșilor, ci pentru să-l aibă prieten la nevoie”³. Modificarea textului lui Bielski nu se mărginește la chestiunea omagiului. Ureche suprimă sau schimbă toate știrile care ar aduce o cit de mică atingere prestigiului Moldovei. La încheierea păcii între Polonia și Moldova din 1499, Bielski spune că Ștefan cel Mare s-a rugat de iertare regelui polon, care l-a primit și l-a întărit în domnie. Ureche protestează cu mândrie: „... nu că doară s-au temut de puterea lor, care [Ștefan] să ispiti-să și război făcusă și cu turcii, de atitea ori i-au și biruit... niciodată nu s-au plecat, ci pentru să cunoască toată creștinătatea că n-au fostă dispre dinsul începătura, că n-au rădicat el armele asupra craiului”⁴.

Între „petele” asupra cinstei, gloriei Moldovei vechi, este caracteristic că Ureche socoate și orice alianță sau participare la război alături de turci. După înfringerea polonilor la Codrii Cozminului, în anul următor au urmat expediții de răzbunare ale moldovenilor în Polonia. Una din aceste expediții s-a făcut cu participarea turcilor, o spune nu numai Bielski⁵, dar și letopisețele interne (cronica zisă de la Bistrița)⁶, pe care Ureche le-a cunoscut prin mijlocirea *Letopisețului moldovenesc*. Totuși Ureche trece și peste izvorul extern și peste cel intern și suprimă această informație atribuind expediția din Polonia numai moldovenilor⁷. De asemenea cronicarul moldovean suprimă informația lui Bielski despre un ajutor turcesc dat lui Petru Rareș în lupta sa împotriva Poloniei⁸.

¹ *Ibidem*, p. 107.

² Bielski, *ed. cit.*, p. 459.

³ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 98.

⁴ *Ibidem*, p. 117.

⁵ Bielski, *ed. cit.*, p. 487.

⁶ I. Bogdan, *Cronice inedite*, Buc., 1895, p. 62.

⁷ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 116.

⁸ Bielski, p. 578; cf. Ureche, *ed. cit.*, p. 151.

Figura centrală, prototipul gloriei vechi a Moldovei, este pentru cronicar Ștefan cel Mare. În special din domnia acestuia Ureche înlătură toate umbrele pe care le aruncă cronica polonă, prezentându-l pe Ștefan ca pe un domn glorios, întotdeauna învingător. Este celebru portretul pe care Ureche îl dă la sfârșitul domniei voievodului ca pe o apoteoză: țara a pierdut într-însul „un părinte al său“, cu el a pierdut „mult bine și de multă apărătură“. Este considerat ca „sfânt“, și anume nu în sensul religios, ci „... pentru lucrurile lui cele vitejești, carile niminea din domni, nici mai înainte, nici după aceea l-au ajunsu“¹. Se subliniază astfel poziția excepțională a lui Ștefan în istoria Moldovei. Conform ideilor scriitorilor din secolul al XVII-lea care, influențați de Renaștere, priveau istoria prin prisma gloriei „oamenilor mari“ și nu a maselor lăsate în umbră Ureche prezintă pe Ștefan ca modelul de urmat pentru învierea Moldovei vechi.

Totuși, se poate spune cu siguranță că Ureche n-a înțeles pe Ștefan cel Mare, n-a înțeles în genere istoria țării sale din veacurile trecute. După cronicarul nostru mobilul războaielor lui Ștefan este gloria militară, vitejia, dorința de a face război cu orice preț, de a supune pe vecini. Urcându-se în scaun Ștefan „... nu cerca să așaze țara, ci de războiu să gătiia“², fiind „...om războinic și de-a pururea trăgindu-l inima spre vărsare de sînge“, el pradă Țara Secuiască.³ Domnul atacă Țara Românească pentru că „...nu-i ajunse lui Ștefan vodă ale sale să le ție și să le sprijinească, ci de lăcomie, ce nu era al lui, încă vrea să coprinză“⁴. „Ștefan vodă, fiindu aprinsă inima lui de lucrurile vitejești, îi părea că un an ce n-au avut treabă de războiu, că are multă scădere, socotind că și inimile voinicilor în războaie trăindu să ascut“⁵ — de aceea face război cu Radu cel Frumos. Bogdan al III-lea, fiul lui Ștefan, poartă războaie... „pentru vitejia ce avea că socotindu ca să nu piiae numele cel vitejăscu al tatine-său, ca să nu zică megiașii că au mu-

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 120—121.

² *Ibidem*, p. 91.

³ *Ibidem*, p. 91.

⁴ *Ibidem*, p. 96. Este poate o aluzie la pretențiile lui Vasile Lupu asupra domniei Țării Românești.

⁵ Gr. Ureche, *ed. citată*, p. 97.

ritu și el cu tată-său¹. Pentru felul de a înțelege al lui Ureche este concludentă această caracterizare făcută lui Ștefan cel Mare: „Ștefan vodă fiind gata de război ca un leu ce nu-l poate imblinzi niminea și el odihna altora îi păria că-i este cu pagubă²”.

Conceptul de glorie inclus de Ureche în cronică sa aparține Renașterii, după care „gloria”, faima eroică, este scopul urmărit de regi și domnitori. Se știe că pricinile războaielor lui Ștefan, precum și succesele sale în luptă se datoresc altor motive: el nu este un cuceritor și un căutător de glorie, ci-și apără țara și independența ei, sprijinindu-se pe poporul Moldovei. Domnitorii din secolul al XV-lea erau mult mai realiști decât își închipuie Ureche; domnii moldoveni știau că aveau o țară mică ce trebuia apărată împotriva poftelor marilor feudali din țările vecine, mult mai întinse și mai puternice. Chiar războaiele duse de Ștefan în Țara Românească și în ținuturile secuiești aveau drept scop să formeze un sistem de apărare propriu, împotriva turcilor. Locul de seamă pe care Ureche îl acordă personalității lui Ștefan cel Mare în istoria Moldovei, ca simbol al luptei pentru independență și îndemn la lupta de eliberare, într-o epocă de dependență a Moldovei față de turci, în special sublinierea importanței istorice a luptei lui împotriva cotropirii otomane este justă și a rămas în istoriografia noastră. Dar Ureche în secolul al XVII-lea socotea că lupta pentru independență a unui mic stat feudal ca Moldova nu este un îndemn suficient și adaugă conceptul de glorie care este străin oamenilor din secolul al XV-lea. Aceasta ne duce la examinarea influenței umanismului în epoca lui Ureche.

Influențele umaniste. Ureche studiase într-o școală iezuită, ca mulți alți fii de boieri moldoveni și ucraineni. Umanismul iezuit nu mai era umanismul Renașterii, cu sistemul de critică liberă raționalistă și cercetarea critică a textelor; era un umanism decadent supus autorității bisericii catolice, dușmana liberei cugetări și a criticii libere. Totuși se păstra în această școală iezuită studiul limbii latine și al autorilor clasici, cu concepțiile lor despre mărimea Romei, despre superioritatea antichității.

¹ *Ibidem*, p. 137.

² *Ibidem*, p. 119—120.

Trebuie să recunoaștem că influența umanismului asupra lui Ureche a fost foarte slabă. El știa desigur latinește, căci folosește, cel dintâi dintre cronicarii noștri, izvoarele istorice în această limbă. Dar nimic din stilul său nu denotă pe un umanist. Limba folosită de Grigore Ureche este limba populară, fără nici o influență a topicii latine, ca la Miron Costin, fără încercare de a introduce neologisme latine. În cronică sa nu vom întâlni citate din autori clasici și din mitologie, atât de familiare umaniștilor. Nici construcția lucrării: prezentarea persoanelor, discursuri, gradarea dramatică a evenimentelor, obișnuite în operele umaniștilor nu se regăsesc în cronică lui Ureche. Substratul feudal moldovenesc a fost pentru Ureche mai puternic și mai adânc.

Sînt totuși în cronică lui Ureche unele ecouri ale educației primite în Polonia unde a venit în contact cu cultura umanistică; cunoașterea limbii și culturii latine l-au ajutat să-și dea seama de apropierea dintre latină și limba română, și l-au adus la înțelegerea unității poporului român, într-o formă încă neprecisă, care se va cristaliza abia în opera lui Miron Costin. Astfel în capitolul despre limba moldovenească spune că „*de la Rim ne tragem*“ și dă o serie de cuvinte românești: piine, carne, găina, muieria, fămeia, părinte, al nostru, cu echivalentul lor latin, „...și altele multe din limba latinească, că de ne-am socoti pre amăruntul toate cuvintele le-am înțelege“¹. Dar totdeodată afirmă că țara a fost ca o „slobozie“, în care au venit tot felul de neamuri, cu a căror limbă este amestecată a noastră și de aceea nu este o țară de oameni „așăzați“, cu „obicee (citește: tradiții) bune“². Nu are deci o concepție clară despre originea limbii noastre.

În capitolul *Pentru Țara Ungurească de jos și Ardealul de sus* constată că în Transilvania locuiesc „și români peste tot locul, de mai multu-i țara lățită de români decîtu de unguri“³. Chiar în Panonia sau Ungaria de sus se află români, „pre alocurea“, care însă și-au pierdut religia lor. „Rumânii, cîți să află lăcuitori la Țara Ungurească și la Ardeal și la Maramoroșu, de la un loc sîntu cu moldovenii

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 67.

² *Ibidem*, p. 67.

³ *Ibidem*, p. 133.

și toți de la Rim să trag.¹ Această din urmă frază este cea mai importantă în privința concepției despre originea românilor. Avem în fața noastră cea mai veche afirmație românească despre unitatea neamului și în același timp despre originea sa comună. Firește că afirmarea unității de origine nu implică de loc pentru vremea aceea ideea unei viitoare unități politice, idee care nu poate apărea decît în legătură cu orînduirea capitalistă, dar această afirmare constituie totuși o idee înaintată pentru epoca aceea.

În legătură cu afirmațiile destul de sărace amintite mai sus, poate fi pusă și afirmația lui Ureche că „letopisețele latinești“ (Eneas Silvius) spun că numele țării se trage de la hatmanul „rimlenesc“ Flaccus, care s-a bătut în aceste locuri cu sciții. Cu această ocazie Ureche face o nouă afirmație despre unitatea originii românilor, de astă dată între munteni și moldoveni: „Letopisețile latinești“ scriu despre Moldova și Țara Muntenească „că au fostu tot un loc și o țară“. Ureche știe însă că Țara Românească „mai dintăi“ s-a descălecat „... măcară că s-au tras de la un izvod (obirșie) muntenii întii, moldovenii mai pre urmă“². Importanța lui Ureche rămîne în acest domeniu aceea a unui precursor al unei idei culturale care urma să fie dezvoltată de Miron Costin, de Dimitrie Cantemir și după aceștia, în alte condițiuni economico-sociale, de Școala Ardeleană.

Am mai amintit și despre conceptul de glorie în opera lui Ureche. Aici e vorba de o idee care nu era numai a scriitorilor umaniști; această concepție se potrivea cu poziția noii boierimi moldovenești, doritoare de bani și de putere în stat, boierime în mijlocul căreia se dezvoltau concepții individualiste.

Locul lui Ureche în istoriografia moldovenească. Dacă în domeniul afirmării originilor poporului român Ureche este un precursor, el nu poate fi considerat totuși inițiatorul istoriografiei din Moldova. Cronicile slave moldovenești încep în veacul al XV-lea, cu așa-numitele letopisețe de la Bistrița și Putna și cu cronicile externe: *Cronica germano-moldovenească*, *Cronica moldo-polonă*, *Cronica anonimă din Voskresenskaia letopis*, toate

¹ *Ibidem*, p. 134.

² Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 66.

variante ale unui letopiseț unic. Ele sînt urmate în secolul următor de letopisețele lui Macarie, Azarie și Eftimie, care duc povestirea istoriei Moldovei pînă la 1575¹. Între aceste cronici și aceea a lui Ureche este o continuitate, în sensul că ele au servit, afară de cele externe și de Eftimie, ca izvor al cronicii lui Ureche, prin mijlocirea *Letopisețului moldovenesc*. Asupra acestei probleme vom reveni mai jos, cînd vom studia izvoarele cronicii lui Ureche. Deocamdată ne vom mulțumi să constatăm continuitatea istoriografiei moldovenești din veacul al XV-lea pînă în al XVII-lea și apoi și în cel următor, de vreme ce cronica lui Miron Costin este continuarea cronicii lui Ureche și cronica lui Neculce este continuarea cronicii lui Miron Costin.

Această continuitate trebuie înțeleasă ca o evoluție. Cronica lui Ureche se deosebește de cronicile slave din secolele precedente mai întii prin limbă: este prima cronică moldovenească care ni s-a păstrat, scrisă în limba poporului, ceea ce înseamnă un progres vădit, prin lărgirea cercului de cititori și prin concepția despre o istorie scrisă pentru poporul român. În al doilea rînd, cronica lui Ureche se deosebește de cronicile slavone prin aceea că se preocupă de originile poporului nostru, de așa-numitul „descălecat întiiu“, de cucerirea romană, de sciții anteriori cuceririi romane, de originile limbii. Prin urmare este o lărgire a orizontului istoric, față de cronicile slave, care se preocupă numai de istoria statului feudal, Moldova. (Doar *Cronica anonimă* din *Voskresenskaia letopis* conține o legendă încurcată și naivă despre începuturile neamului din doi frați, Roman și Vlahata.

Pe lîngă aceste două deosebiri esențiale, trebuie subliniată o deosebire care privește categoria de cronici în care intră cele slavone și categoria deosebită din care face parte cronica lui Ureche. Primele cronici, cele slavone, sînt toate cronici oficiale de curte. În ceea ce privește prototipul ce-

¹ I. Bogdan, *Vechile cronice moldovenești înainte de Ureche*, Buc., 1891 (*Cronica de la Putna*, Macarie, Eftimie, *Cronica moldo-polonă*); I. Bogdan, *Cronice inedite atîngătoare de istoria românilor*, Buc., 1895 (*Cronica de la Bistrița*, *Cronica moldo-polonă*, *Cronica sirbo-moldovenească*); I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, Buc., 1909 (Acad. Rom. Memor. secț. ist.) (*Cronica de la Putna*, Macarie și Azarie); I.C. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1942 (*Cronica moldo-germană*, atribuită de editor, fără temei, lui H. Schedel).

lor două cronici din secolul al XV-lea (Bistrița și Putna) el a fost scris la curtea lui Ștefan cel Mare, cum se dovedește prin folosirea acestor letopisețe ca variante străine pentru scopuri diplomatice (*Cronica moldo-germană* trimisă de Ștefan la Nürnberg¹, *Cronica moldo-polonă* folosită de diplomații poloni, cea din *Voskresenskaia letopis* anexată la cronică oficială de la Moscova). Din cronică reiese că scriitorul știa că la un cutremur domnul ședea la masă², el știa să enumere după categorii tunurile și bombardele luate de Ștefan la Codrii Cozminului³, cunoștea relațiile diplomatice ale lui Ștefan cel Mare cu statele străine⁴. Macarie, Eftimie și Azarie declară ei înșiși că scriu din poruncă domnească⁵.

Dimpotrivă, cronică lui Ureche este o cronică independentă, în sensul că autorul nu scrie din poruncă, ci din îndemn propriu. Avem a face cu scrierea unui boier care reflectează punctul de vedere boieresc, spre deosebire de cronicile oficiale care reprezintă punctul de vedere al domniei. Această deosebire nu este întâmplătoare, ci reprezintă o fază nouă în istoriografia moldovenească, de vreme ce toți continuatorii lui Ureche — Miron și Nicolae Costin, Neculce — scriu cronici boierești și nu cronici oficiale.

Deosebirile pe care le-am amintit se explică prin ivirea unei noi epoci a perioadei feudale, epocă de care am vorbit. Ridicarea unei noi boierimi feudale, dar cu alte mijloace, întemeiată pe negoțul grânelor, fundatoare de noi latifundii, boierime care surpă puterea domnească în decădere, explică introducerea limbii române în locul celei slave în istoriografie.

Am spus că toate cronicile moldovenești din secolele al XV-lea și al XVI-lea erau cronici oficiale de curte. Curtea domnească era păstrătoarea tradiției de limbă slavonă și în același timp era în strinsă legătură cu biserica, de asemenea păstrătoare a culturii slave. Marea boierime din acele secole știa slavonește, ca și domnii de altfel; de pildă, Ștefan cel Mare vorbește slavonește unui sol polon. Ridica-

¹ O. Gorka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare*, Buc., 1927, p. 7—21.

² I. Bogdan, *Cronice inedite*, ed. cit., p. 53.

³ *Ibidem*, p. 61.

⁴ *Ibidem*, p. 55 și 56.

⁵ I. Bogdan, *Vechile cronice mold. înainte de Ureche*, ed. cit., p. 198—213; *idem*, *Letopisețul lui Azarie*, ed. cit., p. 146.

rea noii boierimi din secolul al XVII-lea, din mica boierime și din slujitori, înseamnă însă venirea la cîrmă a unor oameni care nu știau slavonește. Noua boierime este inițiativa istoriografiei cronicarilor din acel veac. Între istoriografia slavonă din veacurile precedente și cea românească din secolul al XVII-lea nu este numai o deosebire de limbă, ci și o deosebire fundamentală: trecerea de la istoriografia domnească, de curte, la cea a boierimii. Aici stă și cauza introducerii limbii române în istoriografie. Domnii aveau grămăticii de slavonie și o cancelarie organizată; boierii cei noi, mai puțin cunoscători de limbi străine, aveau nevoie de scrieri în limba țării. O istoriografie scrisă de boieri pentru a fi citită de boieri, și poate și de țirgoveți, nu putea fi scrisă decît în limba poporului. Luarea meșteșugului istoriografic în mîinile boierilor noi a însemnat în chip necesar trecerea de la limba slavonă la limba română. Adăugăm că această trecere s-a făcut înainte de introducerea oficială a limbii române în biserică, reformă care datează de-abia de la sfîrșitul secolului al XVII-lea.

Numai în această epocă de ridicare a noii boierimi putea apare istoriografia cronicilor boierești, scrise de boieri, din punctul lor de vedere, opus autorității domnești.

Între cronică și cronicile slavonești a existat o cronică intermediară care reprezintă trecerea între cele două faze ale istoriografiei: *Letopisețul moldovenesc* azi pierdut, pe care însă Ureche îl folosește pe larg. Autorul lui a fost Eustratie logofătul al treilea.¹ Caracterul intermediar al acestei cronici se vede din aceea că este o cronică scrisă în românește, deci prima, înainte de a lui Ureche, dar nu pare a fi cuprins afirmațiile despre originea comună și romană a românilor, pe care Ureche le ia din alte scrieri străine (G. Mercator), adăugînd unele observații despre originea limbii moldovenești.² Cît despre caracterul domnesc sau boieresc al acestei cronici pierdute este greu să ne pronunțăm; inclinăm însă să socotim *Letopisețul moldovenesc* ca pe o cronică oficială. Considerăm în sprijinul acestei afirmații faptul că Eustratie logofătul a scris pentru Vasile

¹ O spune Miron Costin în *Poema în versuri polone*, în *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, E.S.P.L.A., 1958, p.385, arătînd că Eustratie a fost cel dintîi istoric moldovean, înainte de Ureche.

² Ureche, *ed. cit.*, p. 67.

Lupu, și din porunca acestuia, *Pravila Moldovei*. De altfel funcția sa de logofăt al treilea însemna un fel de secretar particular al domnului ales dintre cărturari, „credincios la toate tainele domnului“; corespondența particulară a voievodului trecea prin mâna lui.¹ Era tocmai omul potrivit pentru a scrie o cronică de curte (Eustratie a fost diac de cancelarie în 1618, logofăt al treilea în 1630—1631, apoi n-a mai ocupat dregătorii).²

Așadar, cronică lui Ureche ocupă în istoriografia moldovenească un loc bine definit: după câteva începuturi timide, azi pierdute, Ureche este întemeietorul istoriografiei în limba poporului, este cel dintii care s-a preocupat nu numai de statul feudal, Moldova, ci de originea poporului român ca o unitate. În această privință concepțiile sale sînt încă șovăielnice și obscure, dar formează un început care a fost dezvoltat de continuatorii lui. El este de asemenea începătorul istoriografiei boierești în Moldova, în epoca statului boieresc din secolul al XVII-lea.

Ca istoric folosește metoda cronicărească a compilației cu atît mai mult cu cît nu e contemporan cu epoca pe care o descrie. Ureche se ridică însă deasupra tehnicii istorice primitive a compilatorilor medievali, întii prin compararea și cîntărirea continuă a izvoarelor sale, apoi mai ales, prin intervenția sa ca judecător al faptelor trecutului, din punctul de vedere boieresc, dar și din acela al unui om cu dragoste de țara sa, Moldova.

Deși folosește izvoare în parte cunoscute — cronicile slave interne și cronică polonă a lui Bielski — cronică lui Ureche conține numeroase știri care se găsesc numai în paginile ei: fapte politice, dar mai ales informații asupra instituțiilor feudale. Cronică aceasta este imaginea Moldovei feudale, nu numai prin tendințele ei, ci și prin informațiile de extraordinară bogăție asupra structurii feudale a țării. Aceasta este valoarea ei cea mai de preț. Structura feudală a Moldovei oglindită în cronică lui Ureche nu se rezumă numai la domnie (procedeu algerii domnilor, puterea lor ca

¹ Vezi definiția dregătoriei logofătului al treilea în interpolația lui Misail Călugărul, în cronică lui Ureche, *ed. cit.*, p. 77.

² G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I-2, p. 112; același în — *Teodor Codrescu* (revistă), II, 1933, p. 115—116, Acad. R.P.R., doc. CLXXXI/21.

judecători și comandanți de oaste), nici la boierime (în cronică se află interesante date privitoare la puterea și atribuțiile boierilor), dar în această structură intră și țărâniea, meșteșugarii orașelor, lumea neprivilegiată, despre care Ureche, deși boier mare, nu poate să nu dea informații și chiar să recunoască atît lupta acestor asupriți pentru libertate de sub jugul feudal cît și lupta lor împotriva cotropitorilor din afară. Ștefan cel Mare, spune Ureche, după luptele cu turcii: „... nu avea voinici de oaste, ci strîngea păstorii din munți și argații, de-i într-arma, acmu iară să rădica deasupra biruitorilor“¹. Deci nu cu cavaleri și boieri, ci cu păstori și argați s-a ridicat Ștefan „deasupra biruitorilor“. De asemenea, în lupta de la Codrii Cozminului oastea năvălitoare a pierit înfrîntă „unii de oșteni, alții de țărani“². Pretendentul Ștefan Mizgă se ridică împotriva lui Alexandru Lăpușeanu cel urît de popor și adună „mulți haiduci“, „...stringindu și păstori și altă adunătură“³, ceea ce arată caracterul de răscoală țărănească a acestei lupte. În lupta supremă a lui Ion vodă cel Cumplit împotriva turcilor, Ureche spune că: „... o samă de boieri cei mari... ca să nu cază în mreaja vrăjmașului său... au fugit la turci“⁴. Călărimea, adică oastea boierească, fuge cînd apar tătării și cronicarul recunoaște: „Numai pedestrima și oastea cea di strinsură au rămas și 300 de cazaci“⁵.

Mare boier, ostil lui Ion Vodă, Ureche nu caracterizează fuga boierilor ca trădare și nici rezistența țăranilor și a cazacilor, care au căzut pînă la unul, ca eroism, dar chiar și simpla mențiune este prețioasă, ridicînd valoarea letopiseturii sale, și semnificativă pentru atitudinea obiectivă a cronicarului.

Unele conflicte sociale ale secolului al XVI-lea se pot abia ghici din cîteva aluzii. Astfel la căderea lui Despot vodă, Moldova este atacată de munteni, care credeau că o vor supune ușor: „...pentru împărechierea (vrajba) ce era între călărași și între pedestrași“⁶. În acest pasaj cronicarul,

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 106.

² *Ibidem*, p.113.

³ *Ibidem*, p.192.

⁴ *Ibidem*, p.202.

⁵ *Ibidem*, p.203.

⁶ *Ibidem*, p.188.

vorbind despre lupta dintre oastea cetelor feudale boierești călări și cetele de țărani care luptau pe jos, dă o importantă informație despre luptele sociale dintre țăranii și boierii moldoveni.

În ce privește relațiile cu țările vecine, s-a relevat îndestul în scrierile istoricilor noștri valoarea cronicii lui Ureche pentru istoria legăturilor noastre cu Polonia, cu Imperiul Otoman, cu Ungaria, dar s-a subliniat mai puțin valoarea reală a acestei scrieri pentru relațiile dintre Moldova și celelalte țări românești, în special cu Transilvania. Remarcabil este felul cum începe Ureche capitolul despre Transilvania: „...fiindu-ne vecini de aproape și de multe ori năzuia domnii țării Moldovei de să acioa și să ajutoriia de la dînșii”¹. La vreme de primejdie Transilvania este un sprijin, un adăpost pentru moldoveni. Și aspectul economic al Transilvaniei, descris de Ureche, sugerează o comparație cu Moldova din vremea aceea: „Ieste țara Ardealului plină de teată hrana cite trebuiește vieții omenеști, că pîine peste samă rodește multă, de niminea nu o cumpără, ci tuturora prisosește, vin pretutindenea, nimănui nu lipsește...”² Primirea lui Petru Rareș pribeag în Transilvania, războaiele lui în această provincie, ca și cele mai vechi ale lui Ștefan cel Mare și o mulțime de alte amănunte completează această icoană.

Faptul că Ureche între capitolele închinatе descrierilor țărilor vecine: Polonia, Turcia, Transilvania, ținuturile locuite de tătari nu are și un capitol despre Țara Românească se poate explica numai prin aceea că el nu o considera ca țară străină. Știrile despre istoria relațiilor dintre Țara Românească și Moldova, și chiar despre fapte de istorie internă muntenească (moartea lui Neagoe Basarab și ridicarea lui Radu de la Afumați împotriva turcilor, domnia lui Mihnea Turcitul etc.) sînt foarte bogate în cronică lui Ureche.

Logăturile cu Rusia, în cronică lui Ureche, sînt adeseori evocate: amintește de moartea lui Ioan „*fecior împăratului de Mosc, nepot (în realitate ginere) lui Ștefan vodă*”³; Bogdan,

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 133.

² *Ibidem*, p. 134.

³ *Ibidem*, p. 108.

fiul lui Ștefan cel Mare, trimite soli la Moscova¹; Ștefan cel Tânăr nu izbuteste să obțină de la regele Poloniei trecerea liberă a solilor săi spre Moscova²; Bogdan Lăpușneanu se duce la Moscova, unde moare.³ Spre deosebire de „Mosc“, statul rusesc liber, cronicarul înțelege prin „Rusia“ și „la ruși“, provinciile locuite de ruși, Ucraina, Volinia, Galiția, aflate sub stăpânire polonă. El știe că aceste provincii nu erau poloneze, ci rusești: șleahta (mica nobilime) din acele regiuni este pentru dînsul „șleahta rusească“⁴; cînd Ștefan cel Mare se duce la Colomeia în Pocuția, regele Poloniei trimite în ajutorul Moldovei oaste „de la ruși“.

Un loc special în istoria legăturilor ruso-române, oglindită în cronică Moldovei îl constituie numeroasele pasaje și capitole întregi închinată legăturilor cu cazacii, oaste rusească liberă din Ucraina. Tocmai rostul acestei oști: pe de o parte lupta împotriva tătarilor și turcilor, iar pe de altă parte lupta împotriva feudalilor care acaparau pămînturile din Ucraina, a dat o coloratură specială relațiilor moldovenilor cu cazacii. În lupta împotriva turcilor pentru libertatea țării este celebru capitolul lui Ureche despre ajutorul dat de cazaci lui Ion vodă cel Cumplit. Cînd sosesc cazacii în Moldova: „Pre carii văzîndu-i Ion vodă, nu într-alt chip, ci ca cînd ar fi văzut îngerul din cer cu veste bună și de izbîndă pogorit și cu multe daruri pe capitile, cine era, i-au dăruit“⁵. Sfirșitul eroic al acestor cazaci este epic: „Ci văzîndu așa (cazacii), au intrat în tabără și în grămada turcească, tăindu și oborîndu, de au perit pînă într-unul“⁶. Ureche nu subliniază elementul social al luptei cazacilor în Moldova, ajutorul dat de acești oșteni liberi oamenilor asupriți din Moldova și adeviziunea țăranilor moldoveni la expedițiile căzăcești; totuși acest fapt, cunoscut pe larg din alte izvoare, se întrevide și în cronică boierului Ureche: cînd cazacii cu Ivan Potcoavă vin în Moldova: „...cumu-și-i rîndul oamenilor dacă l-au

¹ *Ibidem*, p. 142.

² *Ibidem*, p. 146.

³ *Ibidem*, p. 196.

⁴ *Ibidem*, p. 85.

⁵ Gr. Ureche, *ed. citată*, p. 198.

⁶ *Ibidem*, p. 204.

vestit de domnu tînăr, mulți i s-au închinat¹. Iar peste cîtva timp: „...fost-au și oaste de țară cu cazacii, că mulți să închinase².”

Așadar, valoarea istorică a cronicii nu stă numai în înșirarea faptelor istorice, ea este o mărturie cu caracter general despre Moldova feudală, cu luptele ei dinafară pentru libertate, dinăuntru împotriva asupririi feudale.

Concepția istorică a lui Ureche. Deși, după cum am încercat să subliniem, prin multe idei înaintate Ureche își depășește adesea veacul, concepția sa istorică rămîne mărginită în limitele gîndirii feudale. Tocmai de aceea letopisețul său constituie cea mai caracteristică oglindire a unei anumite faze a orînduirii feudale din Moldova, fază pe care am fixat-o mai sus. Concepția religioasă a istoriei, intervenția puterii divine care face dreptate și judecă pe oameni, apare la fiecare pas: „Dumnezeu cel dreptu, ceta ce ceartă nedreptatea și înalță dreptatea, cu cîtă cercetare pedepsește pre ceia ce calcă jurămîntul³.” Această concepție religioasă merge așa de departe încît cronicarul crede în minuni, în intervenția sfinților; el reproduce legendele după care în lupta de la Rîmnic a coborît din cer sfîntul Procopie care a ajutat pe Ștefan cel Mare împotriva muntenilor⁴, pe cînd sfîntul Dimitrie se prezintă sub forma unui „viteaz” (citește: cavaler) zburător, în lupta de la Codrii Cozminului: „...cî ieste de a și crederea, de vreme ce au zidit biserică”, adaugă cronicarul.⁵ Biserica era sprijinul regimului feudal și un boier mare nu se putea depărta nici de învățătura ei, nici măcar de superstiții, întreținînd o atmosferă de misticism. Dar Ureche folosește tăria ortodoxiei în credințele oamenilor din acea vreme pentru a sublinia și a îndemna la lupta împotriva turcilor, pentru că turcii caută să răspîndească „legea lui Moamet cea spurcată⁶”, „legea... cea întunecată⁷”. Astfel în cronica lui Ureche lupta moldovenilor „creștini” împotriva turcilor

¹ *Ibidem*, p. 208.

² *Ibidem*, p. 209.

³ *Ibidem*, p. 114.

⁴ *Ibidem*, p. 106.

⁵ *Ibidem*, p. 115.

⁶ *Ibidem*, p. 109.

⁷ *Ibidem*, 144.

„păgini“ se rezumă la lupta pentru libertate a unui popor asupra împotriva cotropitorilor.

Intervenția puterii divine în treburile oamenilor și ale țărilor duce firește la o concepție moralistă a istoriei. Cu aceasta de altfel se deschide și cronica: „Mulți scriitori au nevoit de au scris rîndul și povestea țărilor, de au lăsat izvod pă urmă și bune și rele, să rămîie feciorilor și nepoților, să le fie de învățătură, despre cele rele să să ferească și să să socotească, iar duple cele bune să urmeze și să învețe și să să îndirepteze.“¹ Această concepție moralistă a istoriei formulată de Ureche este comună tuturor istoricilor vechi și medievali care considerau că menirea istoriei era să servească numai de îndreptar moral în viață, pe cînd istoria științifică vede în primul rînd în istorie viața societății și evoluția ei, o explicare a cauzelor și originilor fenomenelor sociale.

Tot în predoslovie găsim și altă idee valoroasă despre rostul scrierilor istorice. Ureche scrie: „...ca să nu să îneca a toate țările anii trecuți și să nu să știe ce s-au lucrat, să să asemenea fierălor și dobitoacelor celor mute și fără minte.“² Iar în alt loc, laudînd pe istoricii străini care au însemnat toate amănuntele istoriei, spune: „...fiindu oameni așezați mai de demultu și cronicarii lor neavînd alte trebi, ce numai vă leatul păziia și niște lucruri mari ca acestea păziia și socotiia, să nu rămîie ceva neînsemnat, pentru ca să nu le zică vecinii lor di prinprejur că au fostu adormiți sau neînvățați și nestrăbătuți cu istoriia“³. Prin urmare, istoria este un bun al unei țări, un bun cultural am zice azi, care nu se cuvine să fie pierdut. Este o datorie a cronicarilor să „păzească“ să nu se uite faptele mari. Ceea ce deosebește pe oameni de animale este tocmai păstrarea unei tradiții, și acele popoare care sînt „așezate“ (citește: civilizate) se disting prin aceea că au păstrat tradiția, adică amintirea faptelor mari. Care sînt aceste fapte mari pentru Ureche? Bineînțeles, în primul rînd faptele de război, vitejia, cuceririle, precum și schimbarea domnilor. Desigur că a considera istoria ca un bun al țării, care trebuie conservat și

¹ *Ibidem*, p. 63.

² *Ibidem*, p. 63.

³ *Ibidem*, p. 73.

cinstit, constituie un pas înainte față de naiva concepție a istoriei moraliste, dar, prin conținutul ei de tradiție eroică și de glorie, această idee se leagă în primul rind de concepțiile boierimii. Numai boierii, interesați în consemnarea genealogiilor de familie, au interes să se păstreze amintirea faptelor individuale de vitejie și de război, care innobilează pe urmași, ca un titlu de privilegiu.

Am arătat că Ureche este începătorul șirului de istorici boieri care scriu cronici independente de influența curții domnești, deci asemenea idei sînt firești în cronica lui și accentuează încă o dată caracterul ei. Totuși, deși purtător al tendințelor boierimii și dornic să susțină autoritatea boierilor în fața domnului, Ureche, tributar concepției despre istorie din timpul său, face de cele mai multe ori apologia domnilor vechi, ca unii ce erau considerați făuritori ai istoriei.

Limba și stilul lui Ureche. Un studiu lingvistic asupra letopisețului lui Ureche este îngreunat de anumite împrejurări speciale: nu avem un manuscris autograf al cronicii, nici măcar o copie care să nu fi trecut prin filiera mai multor copişti succesivi, care sînt adesea și interpolatori și compilatori. Manuscrisele cele mai bune ale cronicii sînt copii de la începutul secolului al XVIII-lea, cîteva decenii după scrierea cronicii. În cazul special al cronicii lui Ureche, cele mai bune manuscrise, cele folosite de toți editorii pentru edițiile lor, pentru că sînt singurele complete și copiate îngrijit, se datoresc unor copişti munteni.¹ Cele cîteva manuscrise moldovenești ale cronicii lui Ureche sînt lacunare și copiate după un arhetip neglijent redat de un scrib fără multă știință de carte. Ca atare ele nu pot folosi ca bază a unei ediții. Totuși studiul limbii lui Ureche nu este cu neputință. Mai întii cei doi copişti munteni care au copiat manuscrisul datorit lui Axinte Ūricarul din Moldova, grămătic învățat și conștiincios (manuscrisele indicate în prezenta ediție prin sigla A: A—1 și A—2), sînt și ei scriitori de manuscrise foarte conștiincioși, care și-au permis foarte mici schimbări în text. Fonetica este cea care a avut ceva mai mult de suferit; a fost eliminat

¹ Vezi în partea a doua a acestei introduceri descrierea manuscriselor folosite.

în cele mai multe cazuri; dz moldovenesc, gi pentru j; s-au păstrat însă, în genere, forme nediftongate ca: sară, să margă. Lexicul moldovenesc a fost păstrat de toți copiii, cu foarte rare excepții, și formează o mare bogăție pentru studiul limbii.

Din tezaurul culturii latine, cu care a intrat în contact în școlile din Polonia, Ureche a păstrat foarte puțin în cronică sa. Fraza de construcție latină care apare într-o formă moderată în *De neamul moldovenilor* a lui Miron Costin și mai acută în *Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir nu se întâlnește la Ureche. Din textul letopisețului său abia se pot culege câțiva termeni latini cu evident caracter savant: *oceanu*, *gardinalii* (cardinalii), *cometha*, *eretic*, *corona*. Mai accentuată este influența limbii slavone, limbă folosită pe vremea cronicarului în biserică și în cărțile religioase. Sînt în letopiseț cuvinte și chiar expresii întregi în slavonește: *nacazanie silnim* (învățătura celor puternici), *tij*, *i pol* (și jumătate) *mesița*, *dni*. Cuvintele de origine slavă care derivă din limba bisericii și nu din limba poporului sînt destul de frecvente: *hvală*, *a poftori*, *otcîrmuia*, *ciudese*, *jărtăvnic*, *pomăzuit*. Cu toate acestea Ureche nu este legat nici de limba studiilor sale clasice și nici de limba bisericii. Caracteristică îi este tendința de a se dezbăra de limba greoaie a cărților religioase și de a crea un stil narativ istoric avînd la bază limba vorbită de popor. Față de limba traducerilor din cărțile bisericești și chiar față de limba mitropolitului Varlaam, care, în Cazanii, se vedește încă supusă regulilor frazeologiei slavone, limba lui Ureche reprezintă un mare pas înainte spre închegarea limbii literare românești. Lexicul predominant moldovenesc și topica frazei care poate fi uneori stîngace — să nu uităm că Ureche nu avea în urma lui o tradiție literară românească — dar niciodată retorică sau afectată ca a cărților bisericești, dovedesc eforturile cronicarului de a da ideilor sale o expresie cât mai apropiată de limba poporului: „Și de acolo multe luund și lipindu de ale noastre, potrivit vremea și anii, de au scris acest letopiseț, carile de pre în multe locuri de nu să vă fi și nemerit, gîndescu că cela ce va fi înțeleptu nu va vinui, că de nu poate de multe ori omul să spuie așa pre cale tot pre rîndu, cela ce vede cu ochii săi și multe zmințește, de au spune mai mult, au mai

puțin, dară lucruri vechi și de demult, de s-au răsuflat atita vreme de ani? Ci eu, pe cum am aflat, așa am arătat.“¹

Observațiile de mai sus ne duc către concluzia că, oricât ar fi fost de cult, Ureche rămîne legat de obîrșia sa moldovenească și populară, de care boierii, în privința culturii, nu se desfăcuseră pe vremea aceea.

Fraza lui Ureche este construită, ea are un anume ritm obținut în genere prin mijloace simple, ca de exemplu repetarea unor substantive sau adjective cu același sens, care, pe de o parte întăresc ideea și pe de alta dau ritm frazei: „s-au scăpătu de mult bine și de multă apărătură“, „iarnă grea și geroasă“, „chizmindu și însemnînd și pre scurtu scriînd“, „au aflat cap și începătură“, „iarăș de sîrgu scade și se împutinează“, „mai pe largu și de agiunsu scriu“. De asemenea sînt de remarcat antitezele „răsăritul ieste începător, apusul va să să înalțe“, „cela ce ceartă nedireptatea și înalță direptatea“. Așadar întiul cronicar al Moldovei a fost un scriitor popular, dar un scriitor cu stil studiat. Ureche nu povestește sec faptele, înșirîndu-le pe ani ca un analist, ci le ilustrează, le învie prin comparații, unele simple, fără multă originalitate: „ca un leu ce nu-l poate îmblinzi niminea“². (Ștefan cînd pornește la război), altele dovedind că acest cronicar din secolul al XVII-lea vedea ideile abstracte în imagini, ca un artist: creșterea și decăderea Moldovei sînt ca un puhoi de ape de primăvară — „cum să tîmplă de sîrgu de adaoge povoiul apei și iarăș de sîrgu scade și să împutinează, așa s-au adaos și Moldova... de s-au de sîrgu lățit și fără zăbavă au îndireptatu.“³ Țăranii cuprind calea oștirii polone în Codrii Cozminului „...co-prinsese ca cu o mreaică calea“⁴. Teama de dușmanul său, pentru Ștefan Lăcustă, era „...ca o ghiață la inima lui Ștefan vodă“⁵ iarășî o împrejurare abstractă explicată cu o figură concretă.

Istoricii medievali, acei care erau literați și nu analiști, folosesc adesea dialogul — deși, fiind vorba de persoane din trecut, sînt obligați să redacteze ei cuvintele persona-

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 64.

² *Ibidem*, p. 119.

³ *Ibidem*, p. 63.

⁴ *Ibidem*, p. 113.

⁵ *Ibidem*, p. 159—160.

jelor lor — ceea ce le dădea putință să caracterizeze anumite figuri istorice prin propriile lor cuvinte în stil direct. Petru Rareș fugăr întâlnește niște oameni simpli în munți, trece cu ei prin straja ungurească. Straja întreabă: „Ce oameni sinteți?“ Ei au zis: „Sintem păscari“¹. Când Petru Rareș se întoarce în Moldova, în a doua domnie, și boierii care-l părăsiseră se roagă de iertare, Petru le spune: „Fiți în pace și iertați de greșalile voastre, câte mii-ați făcut oarecînd...“ Iară ei cu toții strigară: „În mulți ani să domnești, cu pace“, și iarăși ziseră: „Bine ai venit la scaunul tău, domnul nostru cel dintii“². Dialogul subliniază josnicia boierilor vicleni care se schimbă după putere, lîngușînd pe domnul care fusese trădat de dînșii. Și cuvintele în vorbire directă ale lui Alexandru Lăpușeanu: „De nu mă vor, eu îi voi pre ei și de nu mă iubesc, eu îi iubesc pre dînșii și tot voi merge, ori cu voie, ori fără voie“³, sint cuvintele tiranului, căruia puțin îi pasă de voia poporului asuprit; cinismul lui reiese mai limpede din cuvintele ce i se atribuie, decît dacă ar fi stigmatizat de cronicar.

De observat că însăși introducerea în povestire a dialogului și a vorbirii directe este un procedeu de literat și nu de istoric.

Cîteodată Ureche, pentru a sublinia un pasaj, se adresează direct cititorului, atrăgîndu-i atenția. Vorbînd de Ștefan cel Mare, de faima sa, care atrage la dînsul pe prieteni și pe cei slabi, Ureche se îndreaptă spre cititor și-i spune: „Iani socotește că suptu un copaciu bun cîți să adăpostesc sau cită laudă își adaoge, nu numai purtătorul, ce și țara.“⁴ Sau vorbînd de cîrmuirea oamenilor din Moldova feudală, care este mai prejos de a albinelor: „Iani, de s-ar învăța cei mari de pre niște muște fără minte cumușîn domniia, cum ieste albina, că toate-și apără cășcioara și hrana lor cu acile și cu veninul său.“⁵

Unele imagini de evocare a Moldovei eroice în lupta pentru libertate împotriva turcilor rămîn în literatura noastră printre cele mai de preț pagini ale vechii literaturi

¹ *Ibidem*, p. 155.

² *Ibidem*, p. 161.

³ *Ibidem*, p. 189.

⁴ *Ibidem*, p. 97.

⁵ *Ibidem*, p. 191.

române. Despre Valea Albă, unde mulțimea turcească a cotropit oastea Moldovei lui Ștefan, Ureche spune: „Și atîta de ai noștri au perit, cît au înălbit poiana de trupurile de a celor periți, pînă au fostu războiul.“¹ Ureche n-a trăit vremile luptei de la Valea Albă, a știut însă într-o singură frază să evoce acea mare tragedie a țării lui în lupta împotriva robiei.

Cînd Ștefan bate pe turci la Podul Înalt, cronicarul spune cu mîndrie: „...pre toți i-au tăiatu, unde apoi mîgle de cei morți au strînsu.“² Cînd Mateiaș Corvin se îndreaptă spre Baia, schimbarea drumului său este explicată printr-o imagine plastică: „...socotind ca să nu rămîie vreun unghiu nepipăit de dînsul“³. Nici o ușoară ironie nu lipsește uneori din paginile lui Ureche; la Codrii Cozminului anumiți moldoveni nu urmăresc pe dușmani, ci se dedau la prădarea carelor părăsite. Cronicarul nu-și arată indignarea, ci se mulțumește cu o ironie: „Ci și acei puțini ce ieșisă din codru n-ar fi scăpatu, de nu s-ar fi încurcatu ai noștri în carăle crăești și în carăle altor boieri, de le-au datu vreme, de au ieșit.“⁴

Unele cugetări, care nu sînt obișnuitele cugetări inspirate din cărțile bisericii — așa de frecvente la scriitorii vechi — ci constatări asupra firii omenești, se întilnesc sub pana acestui cronicar moldovean: „de multe ori unde pierde omul nădejdea, de frică mai apoi să întoarce în vitejie“⁵; un proverb popular îi servește pentru a caracteriza pe Iliăș Rareș turcitul: „dinafară să vedea pom înflorit, iară dinlăuntru lac împutit“⁶.

În sfîrșit, portretele lui Ureche vădesc pagini de adevărată măiestrie literară a scriitorului. Portretul lui Ștefan cel Mare este o pagină clasică a literaturii noastre: „Fost-au acestu Ștefan vodă om nu mare de statu, mînios și de grabu vîrsătoriu de singe nevinovat; de multe ori la ospete omoria fără județu. Amintrilea era om întreg la fire, neleneșu și lucrul său îl știa a-l acoperi și unde nu gîndii ai, acolo îl

¹ *Ibidem*, p. 104.

² *Ibidem*, p. 100.

³ *Ibidem*, p. 93.

⁴ *Ibidem*, p. 113.

⁵ *Ibidem*, p. 151.

⁶ *Ibidem*, p. 167.

aflai. La lucruri de războaie meşter, unde era nevoie însuşi să viriia, ca văzindu-l ai săi, să nu să îndărăpţeze şi pentru aceia raru războiu de nu biruia. Şi unde-l biruia alţii, nu pierdea nădejdea, că ştiindu-să căzut jos, să rădica deasupra biruitorilor“¹.

De observat că aceste portrete nu sînt reproducerea textului unui contemporan al lui Ştefan sau al epocii descrise în letopiseţ. Cronicarul întruchipează personajele letopiseţului său după datele desprinse din mărturiile scrise ale vremii şi, ceea ce este mai interesant, din tradiţia populară, folosind faima lor transmisă din generaţie în generaţie.

Nu numai portretul lui Ştefan cel Mare împodobeşte paginile acestei cronici, ci şi altele, mai de puţin popularitate. Iată portretul lui Bogdan cel Tânăr Lăpuşneanu: „Nici de carte era prost, la călărie sprinten, cu sulita la halca nu pre lesne avea potrivnic, a săgita din arc tare nu putea fi mai bine. Numai ce era mai di treabă domnii lipsiia, că nu cerca bătrînii la sfat.“² Sau al lui Petru Şchiopul: „...domn vrednic, cum să cade, cu di toate podoabile cite tribuiesc unui domnu de cinste, că boierilor le era părinte, pre carii la cinste mare-i ţinea şi din sfatul lor nu ieşia. Tării era apărătoriu, spre săraci milostivu, pre călugări şi pre mănăstiri întăriia şi-i miluia, cu vecinii de prinprejur vieţuia bine, de avea de la toţi nume bun şi dragoste...“³

Aceste portrete nu sînt convenţionale, potrivite cu orice model; ele reies din aprecierea cronicarului, din analiza firii şi a faptelor fiecărui domn al Moldovei, reuşind ca într-un alt stil concis, lapidar să exprime trăsăturile caracteristice ale personalităţii fiecărui voievod.

Nu este de mirare că numeroşi scriitori români s-au inspirat din episoadele letopiseţului lui Ureche, aflînd în rîndurile cronicii izvor de inspiraţie pentru nuvele, poeme, piese de teatru. Din cronica lui Ureche şi-a luat Costache Negruzzi subiectul pentru trei din cele patru tablouri (afară de al treilea: *Capul lui Moţoc vrem*) ale nuvelei istorice *Alexandru Lăpuşneanu*.

Poemul lui Vasile Alecsandri, *Dumbrava Roşie*, porneşte de la legenda din cronica lui Ureche asupra dumbrăvii care

¹ *Ibidem*, p. 120.

² *Ibidem*, p. 194.

³ *Ibidem*, p. 218.

ar fi fost arată de către prinșii poloni înjuțați la plug, iar drama *Despot Vodă* a aceluiași scriitor, deși mai liberă în urmarea izvorului său decît nuvela lui Negruzzi, derivă în chip firesc din capitolele lui Ureche și din adaosele lui Simion Dascălul după cronica polonă a lui Paszkowski. Printre sursele de inspirație ale lui Barbu Delavrancea pentru trilogia istorică: *Apus de soare*, *Viforul* și *Luceafărul* se numără și cronica lui Ureche. Delavrancea introduce însă în actul ultim al piesei *Apus de soare* narațiunea medicului venețian Ieronim de Cessena, transmisă prin Leonard de Massari, episod care nu se regăsește în letopisetul lui Ureche. În special ultima piesă a trilogiei, *Luceafărul*, urmează foarte de aproape povestirea pribegiei lui Petru Rareș în munți și în Transilvania după relatarea atît de colorată din cronica lui Ureche, care la rîndul său reproduce o narațiune slavonă contemporană.

Cronica lui Ureche nu este deci numai un izvor pentru istorici, ci o operă literară, un izvor de bogată inspirație pentru scriitorii români, aceasta datorită nu numai faptelor pe care le consemnează, dar și felului în care sînt evocate.

II. CRITICA TEXTULUI

IZVOARELE CRONICII LUI URECHE

Ioachim Bielski. Spre deosebire de scriitorii anteriori, Grigore Ureche s-a adresat pentru informații privitoare la istoria Moldovei și unei cronici polone, cronica lui Ioachim Bielski. Această cronică a fost publicată în Polonia, la 1597, sub numele lui Martin Bielski, tatăl lui Ioachim. Martin Bielski este autorul unei istorii universale: *Kronika wszyskiego swiata* (Cronica lumii întregi), una din primele cronici scrise în limba polonă, apărută în trei ediții la Cracovia: 1550, 1554, 1564. În *Cronica lumii întregi* se află intercalată și o istorie a Poloniei pînă la 1548. Această istorie a fost extrasă separat de Ioachim Bielski, care a continuat istoria țării sale pînă la 1586, și a transformat și partea privind epoca anterioară, introducînd o mulțime de informații noi, mai ales după cronica

în latinește a lui Martin Cromer.¹ Totuși, nu a publicat-o sub numele lui, ci a păstrat ca autor pe tatăl său, Martin: Martin Bielski, *Kronika Polska* (Cronica Poloniei), Cracovia, 1597². Atît cronica lui Martin, cit și a lui Ioachim au avut o largă răspîndire. Cunoaștem o traducere unguerească a celei dintîi³, de asemenea una în ucraineană și alta în rusește.⁴

Cronica lui Ioachim Bielski, cunoscută drept cronica polonă a epocii cu cea mai bogată informație privitoare la istoria Moldovei a fost folosită pe larg de Grigore Ureche. Cronicarul moldovean citează de citeva ori pe Bielski; alteori referindu-se la cronica acestuia o numește *Letopisețul leșesc*. Deoarece Ureche, ca toți compilatorii medievali, folosește izvoarele reproducînd pasajele fără a schimba ceva, este ușor de constatat că el urmează pe Bielski și anume cronica lui Ioachim Bielski. Nu a cunoscut însă opera lui Martin Bielski, *Cronica lumii întregi*. Aceasta cuprinde și unele știri de istorie românească, de pildă, amănunte despre luarea Chilieii de Ștefan cel Mare, care lipsesc în cronica lui Ioachim. Informațiile culese din cronica lui Ioachim Bielski, de către Ureche, încep din anul 1359 și merg pînă la 1582. Uneori fiind prea lungi sau imbinat cu știri de istorie polonă, Ureche prescurtează textul izvorului său, alteori suprimă voit sau schimbă înțelesul unor informații, atunci cînd acestea nu corespund vederilor sale, cum am arătat mai sus.

Cronica lui Bielski a fost folosită de Ureche direct, în limba polonă și nu prin mijlocirea unui text latin. Această constatare are o deosebită importanță, deoarece în cronica lui Ureche o serie de manuscrise (între care și cel pe care-l

¹ Martin Cromer, *Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum, libri XXX*, Bassel, 1555; Bassel, 1558; Bassel, 1568 (adausă); Colonia, 1589; Cracovia, 1611 (trad. polonă din latinește).

² Marin Bielski, *Kronika Polska*, Cracovia, 1597; ed. Turowski, Sanok, 1856 (II vol.); ed. Varșovia, 1829 (am întrebuintat prima ediție). Despre raporturile dintre Martin și Ioachim Bielski, v.W. Nehring, *O ziciu i pismach Ioahima Bielskiego* (Viața și opera lui Ioachim Bielski), Poznan, 1860.

³ W. Nehring, *op. cit.*, p. 8.

⁴ A.I. Sobolevskii, *Perevodnaia literatura moskovskoi. Rusi XIV—XVII-vekov* (Literatura de traduceri din Rusia Moscovită în veacurile XIV—XVII), St. Petersburg, 1903, p. 53.

folosim) citează când „cronicarul“ sau „letopisețul leșesc“ când pe cel „latinesc“, pentru știri care sînt extrase din Bielski.

Avem numeroase dovezi că Ureche a folosit pe Bielski direct în limba polonă: toate numele proprii din Bielski sînt redată în textul lui Ureche în forma lor polonă, nu latinizate; astfel apar chiar și numele de botez: Piotru, Jicmont (nu Sigismundus), Mihal, Micolai, Zofia, și chiar Ian (Huniade) care nu era polon. Înseși unele greșeli de traducere se explică numai prin folosirea directă a textului polon.

Într-un pasaj din cronica lui Bielski (ed. 1597, p. 345) se arată că Ștefan vodă, cucerind orașul Brațlav „de supt Swidrigaillo“ (cneazul litvan), a luat mulți prinși pe care i-a predat regelui polon. Ureche traduce: „i-au trimis (prinșii) lui crai, la Sfidriial“¹, crezînd că Swidrigaillo este un nume de localitate. Confuzia este posibilă numai în cazul cînd cronicarul a folosit direct textul în polonă, nu în latinește. În adevăr, prepoziția polonă *pod* înseamnă și *supt* și *la*. Polonii în loc de „în Prusia, în Rusia“ spun aproape întotdeauna „la pruși, la ruși“; așa face și Ureche cînd traduce aceste expresii din cronica lui Bielski. O serie de cuvinte polone sînt păstrate tali quali în textul românesc al cronicii, după Bielski: *voevodul Ruschii* (pentru voievodul Rusiei) (p. 114), *pcdromori, seim* (în textele latine *comitiae*), *voevoda Chievschii* (p. 206), *caștealanul, podscarbul* etc. La pag. 115 Ureche vorbește de „doi frați Grotovi“, în textul lui Bielski este „Grotowie dwa“; „wie“ este terminația polonă a pluralului, trebuia tradus „doi frați Grot“, dar Ureche avînd în față textul polon a crezut că *v* face parte din rădăcina numelui. Asemenea exemple se pot înmulți, dar socotim că acestea sînt edificatoare pentru a dovedi că Ureche a folosit direct din limba polonă cronica lui Bielski, chiar acolo unde o parte sau toate manuscrisele citează *Letopisețul latinesc*.

Cum am spus, manuscrisele cronicii lui Ureche citează cînd *Letopisețul leșesc*, cînd pe cel *latinesc*, pentru știri ce se află în Bielski. Unele manuscrise folosesc alternativ ambii termeni; citeodată avem în același loc în unele manu-

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 83.

scrise „letinesc“ în altele „leșesc“. Este clar că nu e vorba de două cronici deosebite folosite de Ureche, una latinească, alta polonă, deoarece în diferite manuscrise termenii se suprapun. Pe de altă parte, în introducerea (predoslovie) lui Simion Dascălul se vorbește numai de două izvoare, între care se face comparația: letopisețul străin (leșesc sau latinesc) și cel intern, moldovenesc.¹ În interiorul cronicii, când se fac comparații între informațiile izvoarelor, întotdeauna se citează cele două izvoare, cel intern și cel extern, niciodată trei: moldovenesc, leșesc și latinesc. Este evident că *Letopisețul latinesc* și *Letopisețul leșesc* este unul și același sub două denumiri. C. Giurescu, în ediția sa, necunoscând izvoarele lui Ureche, a corectat peste tot în text: *Letopisețul latinesc*, unde era „leșesc“, socotind că e vorba de un izvor intern moldovenesc scris latinește (?), care ar cuprinde știri din cronica lui Martin Bielski tatăl.² Această cronică nu poate fi internă; Ureche o numește „letopisețul streinilor“ (p. 73), „cronicariul lor“ (p. 86), spre a-l deosebi de „al nostru“. Acum când cunoaștem faptul că toate știrile din cronicile polone sînt extrase numai din cronica lui Ioachim Bielski și că această cronică a fost folosită de Ureche direct în limba polonă, nu mai rămîne loc pentru un letopiseț latinesc folosit de Ureche pentru istoria Moldovei. Admițînd că letopisețul leșesc și cel latinesc sînt unul și același text, în ediția noastră vom adopta forma unică „Letopisețul leșesc“, înțelegînd prin aceasta cronica lui Ioachim Bielski.

Confuzia copiștilor de manuscrise se explică prin aceea că ei știau că în Polonia, țară de cultură latină, se scriau cronici în latinește și mai ales că într-un loc, vorbind de începutul poporului moldovenesc, Ureche citează în adevăr „letopisețul cel latinesc“, care este o cosmografie apuseană despre care vom vorbi mai jos.³

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 65.

² C. Giurescu, *Nouii contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene*, Buc., 1908, p. 88.

³ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 65. Sînt două-trei știri în care Ureche citează *Letopisețul leșesc* (*latinesc* în unele manuscrise) care nu se potrivesc în totul cu Bielski; ele se datoresc firește greșitei interpretări a textului acestuia și nu pot forma dovada despre o cronică deosebită.

Letopisețul moldovenesc al lui Eustratie logofătul. Pentru cele mai multe informații din cronică, Ureche citează *Letopisețul moldovenesc* „letopisețul nostru“. Acest letopiseț intern, după cum îl arată numele (cronicarii numeau letopisețele după limba în care au fost scrise: leșesc, latinesc, unguresc) este scris românește. O cronică internă a Moldovei, scrisă în limba țării, anterioară lui Ureche, nu s-a păstrat pînă azi; e vorba deci de o scriere pierdută.

Dintr-un studiu comparativ asupra pasajelor în care Ureche folosește *Letopisețul moldovenesc* (de fapt tot ce rămîne ca informații din cronică, excluzînd: a) știrile luate din Bielski, b) cele luate din istoria universală despre popoarele vecine, c) știrile de la sfîrșit, după 1587, redade din amintirile verbale ale lui Nistor Ureche) rezultă că acest letopiseț a folosit și a tradus vechile cronici slave ale Moldovei. Pentru secolul al XV-lea *Letopisețul moldovenesc* cuprinde atît știri care se află numai în *Letopisețul de la Putna* și care lipsesc în cel de la Bistrița¹ (lupta de la Orbic, cedarea Chilieii ungurilor de Petru vodă, data începerii și sfînțirii Putnei, moartea egumenului Iosif etc.), cît și știri care se află numai în *Letopisețul de la Bistrița* și lipsesc în cel de la Putna (data zidirii cetății Chilia, datele luptelor dintre Ilie și Ștefan, a luptelor de la Tămășani și Reuseni, intervenția voievodului ardelean Bartolomei la Codrii Cozminului). În sfîrșit, *Letopisețul moldovenesc* conține informații pentru această epocă, informații care nu se află în nici unul din cele două letopisețe slave (al cincilea război între Ilie și Ștefan, cu data zilei, urmărirea turcilor de către Ștefan cel Mare după Războieni și reluarea prăzii, lupta cu polonii la Botoșani în 1500). Pentru secolul al XVI-lea, există unele informații asemănătoare cu cele din cronica lui Macarie², dar se poate afirma că Ureche nu a cunoscut pe Macarie, nici direct, nici prin mijlocirea *Leto-*

¹ *Letopisețul de la Putna*, versiune completă în vol. I. Bogdan: *Letopisețul lui Azarie* (Acad. Rom., Memor. secț. ist., 1909); *Letopisețul de la Bistrița*, în vol. I. Bogdan: *Cronice inedite*, ed. cit.

² *Letopisețul lui Macarie* în vol. I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, ed. cit.

pisețului moldovenesc[1]. Pe de o parte, în cronica lui Ureche lipsesc frazele și caracterizările bombastice ale lui Macarie, pe de altă parte la Grigore Ureche, deci în *Letopisețul moldovenesc*, sînt date de ani și zile precise, care lipsesc în Macarie, scriitor retoric ce disprețuiește asemenea amănunte (năvălirea tătarilor la 22 august 1513, ziua morții lui Bogdan III, a încoronării lui Ștefan cel Tânăr), precum și o serie de informații din secolul al XVI-lea, care lipsesc cu totul la Macarie: pribegia boierului Șarpe, moartea lui Petru, fratele lui Ștefăniță, atacul Pocuției în august 1529, adunarea de la Badeuți pentru închinarea țării lui Soliman etc. Macarie nu a fost un cronicar independent, el a prelucrat în chip retoric o cronică slavă internă sub formă de anale, azi pierdută, din care ni s-au păstrat doar știrile prelucrate în *Cronica moldo-polonă*. Această cronică slavă internă a secolului al XVI-lea este izvorul comun al lui Ureche și al lui Macarie. Despre cronica lui Eftimie¹ se poate afirma că nu a fost cunoscută de cronicarul *Letopisețului moldovenesc*. În ce îl privește pe Azarie², letopisețul lui este de asemenea o retORIZARE a analelor de curte, care se găsesc sub forma lor primitivă în *Letopisețul moldovenesc*. În *Letopisețul lui Azarie* lipsesc unele date aflate în *Letopisețul moldovenesc* ca de exemplu: data clădirii Mănăstirii Slatina, 1558, amănuntele luptelor dintre Despot vodă și Alexandru Lăpușneanu, fuga acestuia la Huși, lupta lui Tomșa cu domnul muntean Mircea. Așadar, *Letopisețul moldovenesc* a folosit cronicile slave ale Moldovei într-o compilație mai completă și mai dezvoltată decît cele pe care le cunoaștem azi, a folosit anelele care stau la baza cronicilor lui Macarie și Azarie și continuarea lor pînă la anul 1587, dată la care se oprește acest letopiseț intern. Mai mult decît atîta, acest cronicar a folosit o scriere pierdută, desigur în limba slavonă, despre *Pribegia lui Petru Rareș în Ardeal*, despre călătoria domnului la Constantinopol și întoarcerea lui în Moldova. Această cronică, scrisă la curtea lui Petru Rareș formează o narațiune independentă

¹ I. Bogdan, *Vechile cronică moldovenești înainte de Ureche*, Buc., 1891.

² I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, 1909 (Acad. Rom., Memor. sect. ist.).

și un text cu caracter deosebit în interiorul cronicii lui Ureche.¹ Povestirea cu amănunte familiare: cum s-a îmbrăcat domnul fugar cu comănac pe cap dat de pescari, cum a ajuns la curtea unui nobil ardelean și a găsit numai pe jupineasa lui, cum a adormit Petru vodă răpus de oboseală, povestea cu scrisoarea aruncată de pe zidul cetății Ciceiului, și alte detalii provin desigur din anturajul imediat al domnului, de la un familiar al lui, dovedind că ne găsim în fața narațiunii unui moment special, care nu face parte din cronica țării. De altfel aceste informații nu le găsim nicăieri în cronicile slave; ele s-au păstrat numai intercalate în cronica lui Ureche, provenind din *Letopisețul moldovenesc*.

Letopisețul moldovenesc introduce în cronica lui Ureche în acest fel o mulțime de informații, în parte de origine contemporană cu faptele, care nu se regăsesc nicăieri în alte izvoare.

Autorul acestui *Letopiseț moldovenesc* este, cum am arătat, Eustratie logofătul, pe care Miron Costin îl indică ca autor al cronicii în limba țării, scrisă înainte de Ureche.² El a tradus din neogreacă *Pravila Moldovei* (în două versiuni) și lucrarea intitulată *Șapte Taine ale bisericii*. I s-a atribuit greșit și traducerea în limba română a *Istoriilor* lui Herodot³, pe care nu le-ar fi putut traduce, deoarece nu știa limba elină (greaca clasică)⁴.

Letopisețul moldovenesc formează baza și scheletul cronicii lui Ureche. Cronica lui Bielski, fiind o istorie a unei țări străine, nu cuprinde decât informații care privesc legăturile polono-române. Aceste informații fragmentare traduse nu puteau forma o istorie a Moldovei, se înțelege de la sine.

¹ Gr. Ureche, ed. citată, p. 153—163.

² Miron Costin, *Opere*, ed. cit., p. 385.

³ Cf. C.A. Stoide, *Contribuție la biografia lui Eustratie logofătul*, în *Arhiva*, XL, 1933, p. 123—127. Pentru Herodot, v. introducerea lui N. Iorga, la *Herodot (1645)*, trad. rom. după ms. de la Mănăstirea Coșula, Vălenii de Munte, 1909.

⁴ I. Bianu, *Manuscrisul românesc de la 1632 al lui Eustratie logofătul*, în *Columna lui Traian*, seria nouă, III, 1882, p. 210—217. În epilog Eustratie spune că a tradus din „limba mai purtăreață grecească“, după o traducere din elinește, „limba cea mai subțire“ și mai ascuțită de toate limbile... care nu pot să o înțeleagă fiecare, de nu vor fi prea iscusiți și deprinși cu dinsa“ (p. 216), ceea ce arată că el nu o cunoștea.

Ele puteau constitui numai o completare la informațiile din izvorul intern. Când cronicarul aduce față în față informațiile din izvorul intern cu cele din cronică leșească, el dă întotdeauna întâietatea izvorului intern. Nu e vorba numai de o așezare a materialului, ci de încrederea pe care o acordă Ureche *Letopisețului moldovenesc*; datele, numele proprii, faptele, când nu coincid, sint redată după *letopisețul intern*, căruia i se acordă mai multă încredere. Astfel Bielski, după Dlugosz, spune că la Valea Albă au pierit numai 200 de moldoveni — Ureche totuși admite dezastrul după cronică internă¹; Bielski spune că Ștefan cel Mare a prins două fiice ale lui Radu cel Frumos, Ureche modifică textul citat din Bielski, după izvorul intern, unica lui fiică.² E adevărat că Ureche în predoslovie spune că *Letopisețul moldovenesc* scrie prea pe scurt, „iar scrisorile striinilor mai pe largu și de agiunsu scriu“³, dar nu e vorba aici de respingerea *Letopisețului moldovenesc*, ci numai de constatarea că el are nevoie de completare, *Letopisețul moldovenesc* rămânând temelie cronicii din punct de vedere cronologic și al faptelor.

Gerard Mercator. Grigore Ureche n-a folosit numai cronici interne și polone, el cunoștea limba latină și a folosit direct în limba latină o *Cosmografie* pentru capitolele care urmează după moartea lui Ștefan cel Mare, capitole închinat țărilor vecine: Polonia; Țara Tătărăscă, Imperiul Otoman, Transilvania.

Prin „cosmografie“ se înțelegeau în secolele al XV-XVII-lea lucrări care cuprind în același timp geografia și istoria tuturor țărilor din lume, adesea însoțite de hărți. Asemenea cosmografii au apărut atunci foarte multe, cuprinzând adesea numeroase pagini identice între ele. De aceea este greu să determinăm care din ele a slujit de izvor lui Ureche. Dintre toate cosmografiile pe care le cunoaștem, aceea care se potrivește cel mai mult cu textul cronicarului moldovean este *Atlasul* sau *Cosmografia* lui Gerard Mercator. Gerard Mercator (adică: negustorul) este pseudonimul lui Gerard Kremer, olandez (1512—1594), autorul unei *Cronologii* și al *Atlasului*, care a fost redactat la 1568. Prima

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 104; Bielski, *op. cit.*, p. 467.

² *Ibidem*, p. 98; Bielski, *op. cit.*, p. 459.

³ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 64.

ediție a Atlasului: *Atlas sive cosmographicae meditationes*, apare la Duisburg în 1595, urmată de alte numeroase ediții (la 1630 apare la Amsterdam ediția a X-a)¹. Pe lângă deosebirile dintre ediții, există două formate ale Atlasului: *Atlas Minor* (ed. Amsterdam, 1628) și *Atlasul Mare*, cu titlul ediției din 1595. Lucrarea conține hărțile tuturor țărilor din lume în culori, iar pe dosul hărților descrierea geografică și o scurtă istorie a țării respective în limba latină. (Cîteodată se adaugă foi pentru descrierea unei țări, care nu încap pe dosul hărții.)² Cosmografia lui Mercator a fost tradusă în mai multe limbi; dintre toate cosmografiile aceasta a avut cea mai largă răspîndire ca manual școlar și îndreptar pentru negustori. Există traduceri rusești din secolul al XVI-lea și al XVII-lea păstrate în manuscris.³

Ureche a folosit pe Mercator (sau altă cosmografie foarte apropiată de aceasta) direct în limba latină, dovadă latinismele din textul său în această parte tradusă după cosmografie: *Marea Caspium*, *Stitiia*, *ochiianu*, *Ținkis* (pentru Ginghis), *Emmaum*, *Țiliția*, *Tunetul* (Tunis).

Capitolul despre Polonia din letopisețul lui Ureche împrumută din cosmografie partea de la început, despre originea numelui din *pole=cîmp*, și știrile despre genealogia lui *Leh* din *Iavan*, apoi numărul arhiepiscopilor, episcopilor, voievozilor și castelanilor.⁴ Restul despre organizarea politică și firea polonezilor provine din experiența proprie a lui Ureche, din cunoașterea acestei țări. Capitolul despre *Împărăția Tătărăscă* este aproape în întregime tradus sau rezumat din cosmografie; întinderea țării, descrierea ei și a bogățiilor, a riurilor, numele marilor hani și ai hanilor din China, triburile.⁵ De asemenea, capitolul despre *Împărăția turcilor* este o traducere și o prelucrare după cosmo-

¹ Vezi Breusing, *Gerard Mercator*, Duisburg, 1869.

² Am folosit *Atlas Minor*, ed. Amsterdam, 1628. *Atlas sive cosmographicae meditationes*, ed. Amsterdam, 1630, in-folio și trad. franceză, Amsterdam, 1607.

³ A.I. Sobolevski, *Perevodnaia literatura moskovskoi Rusi XIV-XVII-vekov.*, St. Petersburg, 1903, p. 59, semnalează 6 manuscrise. Traducerea din 1637 se datorește lui Bogdan Likov.

⁴ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 121—127; Gerard Mercator, *Atlas Minor*, ed. 1628, p. 470—473.

⁵ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 124—127; Gerard Mercator, *op. cit.*, p. 614—616, ed. mare, 1630, p. 368—369; trad. franceză, 1607, p. 361.

grafia latină, cu istoria sultanilor, descrierea diferitelor corpuri de oaste ale turcilor (acestea numai în edițiile mai vechi ale *Atlasului Mare*), Ureche adăugînd numai unele observații asupra spahiilor.¹ Capitolul despre Transilvania dărește numai puțin cosmografiei și anume primele rînduri despre numirile țării și vecinătăților ei; restul: despre numărul mare al românilor, despre religia și firea ungarilor, despre nobilime, provine din experiența de viață a lui Ureche.²

În sfîrșit, ceea ce este important, știrile de la începutul cronicii lui Ureche despre originile poporului român (originea numelui Valahia de la romanul Flaccus și faptul că țara făcea parte din Sciția³) se regăsesc în cosmografie relatate după Aeneas Sylvius. Ureche citează *Letopisețul latinesc*, care aci este *Cosmografia*.

Ureche traduce destul de corect din latinește, face totuși unele greșeli: „penultima die Maii“, traduce, „mai, în treizeci și una de zile“⁴. El știa că Hersonesul era numele vechi al Crimeii, dar aci face o confuzie între cele două peninsule cu acest nume, scriînd: „Calipoli la Crimu“⁵.

Amintirile lui Nistor Ureche. Tradiția verbală. Ureche scrie despre o epocă pe care n-a trăit-o, ceea ce îl obligă să folosească izvoare scrise. Cronica lui Bielski se încheie însă cu anul 1586, iar știrile de istorie moldovenească din această scriere ajung pînă la 1582. În introducere Ureche spune că *Letopisețul moldovenesc* merge pînă la Petru Șchiopul.⁶ În adevăr, se poate constata că știrile cu caracter analistic din cronica lui Ureche, informații cu date precise ale zilei, cu amănunte de stil cronicăresc, se termină cu anul 1587. Cronica lui Ureche merge însă pînă la anul 1593. Pentru ultimii ani ai povestirii, Ureche nu a mai avut izvoare scrise și a recurs la amintirile boierilor bătrîni și în primul rînd ale tatălui său, Nistor.

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 127—132; Gerard Mercator, *Atlas Minor*, *ed. cit.*, p. 594—597; trad. franceză, p. 303—304.

² *Ibidem*, p. 133—135; Gerard Mercator, *Atlas Minor*, *ed. cit.*, p. 130—132.

³ *Ibidem*, p. 65—66; Gerard Mercator, *Atlas Minor*, *ed. cit.*, p. 554.

⁴ *Ibidem*, p. 130; Gerard Mercator, *Atlas Minor*, *ed. cit.*, p. 597.

⁵ *Ibidem*, p. 128; Gerard Mercator, *op. cit.*, p. 596.

⁶ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 64.

Caracterul oral al acestor informații se vede din aceea că Ureche neglijează cronologia, nu mai dă date precise, de lună și zi, relatînd în schimb informații de caracter familiar, amănunte anecdotice în mijlocul cărora stă figura lui Nistor Ureche, numirea acestuia ca mare logofăt, fuga lui Aron vodă, teama acestui domn de gloatele ce umblau pe drumuri¹, convorbirea lui Nistor Ureche cu Oprea armașul, fuga lui Nistor în timpul nopții². E puțin probabil ca Nistor să fi lăsat amintiri scrise, aceste pasaje ce-l privesc neavînd o cronologie precisă. Cît privește o serie de informații cu caracter legendar din partea mai veche a cronicii (de ex., legenda Dumbrăvii Roșii arată de prinșii leși)³ și știri despre fundarea unor biserici și mănăstiri din țară, care lipsesc din cronicile slave (biserica din Războieni, Badeuți)⁴, nu știm dacă sînt adause de Ureche sau extrase din *Letopisețul moldovenesc*.

INTERPOLATORII CRONICII LUI URECHE

Simion Dascălul. Manuscrisele cronicii lui Ureche cuprind o serie de adaosuri datorite unor interpolatori care, cunoscînd sau crezînd a cunoaște fapte ce lipseau în cronică, le-au adăugat la textul primitiv al lui Ureche. Toate manuscrisele cronicii cunoscute azi conțin asemenea adaosuri. Cele mai însemnate ca întindere se datoresc lui Simion Dascălul care își semnalează adaosurile cu indicația: „...eu care sînt între cei păcătoși, Simeon Dascal apucatu-m-am și eu pre urma a tuturora a scrie aceste povești“⁵.

Despre acest Simion Dascălul știm foarte puțin. E probabil să fie aceeași persoană care apare ca martoră într-un zapis scris la Iași, la 8 iulie 1669. Zapisul privește o cumpărătură a lui Gavril Costache, mare spătar, cumnatul lui Miron Costin. Între martori figurează: „Simion dascălul din satul dumisale din Roșiiaci“ (în ținutul Fălciu), precum

¹ *Ibidem*, p. 221.

² *Ibidem*, p. 222—223.

³ *Ibidem*, p. 117.

⁴ *Ibidem*, p. 104, 106.

⁵ *Ibidem*, p. 64.

și Cantemir, viitorul domn și Velicico Costin, fratele cronicarului.¹ Simion era deci un dascăl de pe moșia lui Gavril Costache, probabil un fel de secretar al acestui boier. Despre Simion Dascălul mai avem o însemnare pe unul din manuscrisele cronicii lui Ureche, în care cineva spune că Tode-rașcu Cantacuzin, vel vistiernic în Moldova (la 1667): „...bine cunoscînd pe acela, ni-au mărturisit că de mulți, (multă) neștiință și de minte puțină era acel om...”²

Simion Dascălul a completat cronica lui Ureche cu o serie de interpolații. Lui i se datorește un adaos la predoslovia cronicii³, precum și o legendă despre originea rușilor (ucraineni) din Moldova, luată dintr-un letopiseț intern⁴, și în sfîrșit, o știre despre pretendentul cazac Petru, din 1592.⁵ Spre deosebire de celelalte interpolații, această din urmă știre nu apare în text ca fiind adausă de Simion, dar i-o atribuim lui, deoarece *Letopisețul moldovenesc* folosit de Ureche se oprea la 1587, iar Simion spune că a folosit un text intern care mergea pînă la Vasile Lupu⁶. În interpolațiile sale Simion Dascălul a mai folosit două cronici, una polonă și alta ungurească.

Izvoarele lui Simion Dascălul: Al. Guagnini (Trad. Paszkowski). Pe lângă adaosurile pe care Simion Dascălul le face la cronica lui Ureche el folosește drept izvoare și două cronici mai sus amintite pe care Ureche nu le cunoscuse. Simion Dascălul declară în adaosurile sale că el a adus știrile din: „...izvodul carile ieste chizmitu mai denainte vreme de Alixandru Gvagnin pre limba latinească și décii dipre acela izvod l-au izvodit Marțin Pașcovschii, din limba latinească pre limba leșască...” Și mai sus: „Iară eu Simion Dascălul, vrîndu cu adevărat ca să pociu dovedi acest lucru... pentru Dispot vodă... am cercat și eu la cronicul leșescu”⁷. Această cronică este

¹ G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III-2, p. 88; Cf. C. Stoide, recenzie, în *Revista istorică română*, XI—XII, 1941—1942, p. 416—417.

² Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 65.

³ *Ibidem*, p. 64—65.

⁴ *Ibidem*, p. 70—71.

⁵ *Ibidem*, p. 224.

⁶ *Ibidem*, p. 65.

⁷ *Ibidem*, p. 175—176.

lucrarea lui Alexandru Guagnini, *Sarmatiae Europaeae descriptio*, Cracovia, 1578¹, care cuprinde istoria Poloniei (prin Sarmatia se înțelege Polonia) pînă la 1572. Scrierea a fost tradusă în limba polonă de Martin Paszkowski sub titlul *Kronika Sarmacyey Europeyskiey* apărută la Cracovia în 1611². Această traducere este mult mai dezvoltată decît versiunea latină, cuprinzînd între altele și o scurtă cronică a Moldovei³, precum și multe adaosuri la istoria Poloniei, între care și povestirea despre Despot vodă în Moldova, folosită de Simion Dascălul.⁴ Aceste adaosuri se datoresc probabil manuscrisului completat al lui Guagnini și nu traducătorului, de vreme ce Guagnini spune în introducerea la lucrarea sa că a luat parte la expediția din Moldova, desigur în oștile lui Albert Laski, care a sprijinit, apoi a atacat pe Despot vodă.

Simion Dascălul a reprodus din cronica lui Guagnini-Paszkowski toată povestirea despre Despot vodă, răscoala lui Tomșa și a boierilor împotriva lui, intervenția lui Dimitrie Vișnoviețchi, pînă la moartea lui Despot.⁵ Împrumutul din această cronică se reduce la acest pasaj unitar, plus o scurtă știre despre originea presupusă a lui Ion vodă cel Cumplit din Mazovia.⁶

Traducerea și prelucrarea lui Simion Dascălul este naivă și încurcată. El suprimă știrea că Despot cel adevărat, căruia cel fals i-ar fi luat locul, era fratele doamnei Ruxanda a lui Alexandru Lăpușeanu, totuși vorbește de „diresile cele de domnie“ (p. 177) ale acestuia, informație care nu mai are rost. Simion Dascălul încurcă apoi lucrurile și mai rău, cînd spune că doamna Ruxanda „i-au fost soră bună“⁷ a lui Despot care era totuși, o spune el, un impostor, o slugă a lui Despot cel adevărat. Avem a face cu un compilator neinteligent și confuz.

¹ Alte ediții, Spira, 1581; Bassel, 1582; Frankfurt, 1584; Leyda, 1626; trad. italiană la Ramusio, *Delle navigationi et viaggi*, VI, Veneția, 1583.

² Ediția a doua a acestei traduceri, în colecția *Zbiór dziejopisow polskich*, vol. IV, ed. fr. Bonomolec, Varșovia, 1768, pe care o folosim.

³ Guagnini-Paszkowski, ed. Varșovia, 1768, p. 641, și urm.

⁴ *Ibidem*, p. 110—114.

⁵ Gr. Ureche, ed. cit., p. 175—187.

⁶ *Ibidem*, p. 195; Guagnini-Paszkowski, ed. cit., p. 650.

⁷ *Ibidem*, p. 177.

Letopisețul unguresc. Al doilea izvor istoric folosit de Simion Dascălul în interpolările sale la cronică lui Ureche este așa-numitul *Letopisețul unguresc* din care el adaugă: „...această poveste a lui Laslău crai... ci eu Simeon Dascalul o am izvodit din létopisățul cel unguresc, care poveste o am socotit pre sémne ce arată, că poate fi adevărată“¹. Este vorba de luptele legendare ale regelui Ungariei, Vladislav (cel Sfint) cu tătarii, în care a primit ajutor de la împăratul romanilor pe toți tilharii din închisorile Romei. Acești tilharii colonizați în Maramureș ar fi obirșia românilor și în special a moldovenilor.² Legenda injurioasă pentru poporul nostru primește, cum se vede mai sus, un certificat de la Simion Dascălul „o am socotit... că poate fi adevărată“. Nu numai caracterul ei injurios, dar și forma ei legendară, neserioasă (legătura regelui Ungariei cu împăratul romanilor), ar fi trebuit să facă pe dascălul Simion mai prudent, dacă ar fi fost un cronicar cu o cultură cit de elementară în domeniul istoriei. Se știe că această „basnă“ a lui Simion a provocat indignarea cronicarilor și istoricilor moldoveni, Miron și Nicolae Costin și Dimitrie Cantemir.

Textul *Letopisețului unguresc* este azi necunoscut. Legenda că românii se trag din tilharii de la Roma s-a țesut în jurul exilului lui Ovidiu. Deoarece poetul a fost surghiunit la Tomis, s-a ajuns la concluzia că acest ținut era locul de exil al condamnaților de la Roma; de aci legenda că urmașii acestor condamnați, care vorbeau o limbă romanică, sînt românii. Această basnă este inserată într-o serie de cronici polone, citindu-se tocmai cazul lui Ovidiu.³ Cit despre lupta lui „Laslău“ cu tătarii, ea se află în adevăr în cronicile ungurești; luptă cu „hunii“, zice Bonfiniu, care înțelege sub acest nume pe tătari. După Bonfiniu în această luptă joacă un rol însemnat „oastea captivilor“ (agmen captivorum)⁴, e vorba de captivii eliberați din mîinile tătarilor, care poate au fost considerați de alt scriitor drept captivi

¹ *Ibidem*, p. 69.

² *Ibidem*, p. 68—69.

³ Martin Bielski, *Kronika wszystkiego swiata*, ed. 1564, f. 275; Martin (Ioachim) Bielski, *Kronika Polska*, ed. 1597, p. 234; Al. Guagnini (trad. M. Paszkowski), *op. cit.*, ed. 1768, p. 641—642; M. Strykowski, *Kronika Litewska*, ed. 1766, p. 10, 164.

⁴ A. Bonifinius, *Historia Pannonica*, Colonia, 1690, p. 159—160.

de la romani. Textul *Letopisețului unguresc* folosit de Simion este însă necunoscut, un text unguresc ca limbă, dar probabil un manuscris.

Simion Dascălul și discuția asupra paternității cronicii. C. Giurescu în studiul său *Noui contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene*, Buc., 1908, socotind cronica lui Ureche pierdută, a atribuit paternitatea întregii cronici lui Simion Dascălul, care ar fi folosit cronica lui Grigore Ureche drept izvor. În 1916 același istoric a publicat chiar o ediție a cronicii sub numele lui Simion Dascălul, ediție asupra căreia vom reveni mai jos.¹ C. Giurescu formula astfel ipoteza sa: toate manuscrisele cunoscute ale cronicii cuprind pasaje pe care Simion Dascălul și le revendică; desigur că mai sînt și alte pasaje de acest fel în cronică, fără indicarea numelui lui Simion. De vreme ce nu avem un manuscris al cronicii lui Ureche fără aceste interpolații, nu putem distinge ce aparține unuia și ce aparține celuilalt. Avem deci de-a face cu o compilație care a fost alcătuită de Simion, în care intră ca o parte componentă și cronica lui Ureche. În predosloviea lui, Simion Dascălul spune: „...deaca am văzut că lipsesc poveștile și cursul anilor din letopisețul cel leșesc, am lipit dintr-ale noastre izvoade... și am adus poveștile la letopisețul cel leșesc, carea la locul său... am izvodit din toate izvoadele într-un loc și am făcut unul disăvirșit“², deci afirmă că el, Simion, a alcătuit compilația. Giurescu își închipuia lucrurile în felul următor: a existat un letopiseț intern, numit *Letopisețul latinesc*, după limba în care a fost scris; acest letopiseț a fost tradus în românește de Ureche. *Letopisețul latinesc* conținea știri interne și știri din cronici polone (Bielski). Ureche a tradus în românește acest *Letopiseț latinesc*: la atît se reduce, după Giurescu, contribuția lui Ureche. În schimb, Simion Dascălul a adăugat toate știrile din *Letopisețul moldovenesc* al lui Eustratie, letopiseț care formează baza cronicii și pe care Ureche l-a cunoscut dar

¹ Mai tirziu s-a încercat și o soluție de compromis: cronica a fost editată sub numele: Gr. Ureche și Simion Dascălul, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. Const. C. Giurescu, „Clasicii români comentați“, Craiova, 1934.

² Ureche, *ed. cit.*, p. 65.

l-a disprețuit. Pe lângă faptul că Simion Dascălul a făcut comparația între *Letopisețul moldovenesc* și cel scris latinește, deci el a alcătuit cronică, a adus și știri din cronică lui Paszkowski și *Letopisețul unghuresc*.

Astăzi demonstrația lui Giurescu nu mai rezistă criticii. Ea se baza pe stadiul de atunci al cunoștințelor asupra cronicii, cunoștințe care nu cuprindeau încă studiul izvoarelor lui Ureche. Din analiza făcută mai sus rezultă clar că Bielski nu a fost folosit în cronică prin mijlocirea unei traduceri sau prelucrări latine, ci direct în polonă. Mai mult, un *Letopiseț latinesc* nu a existat, este vorba de o confuzie a copiștilor cu *Letopisețul leșesc* care este al lui Ioachim Bielski. Deci toată cronică sa reduce (afară de capitolele externe și de încheiere) la imbinarea a două letopisețe, cel intern, *Letopisețul moldovenesc* și cel extern, cronică lui Bielski. Cel ce a făcut această imbinare însoțită de o confruntare critică este Ureche. Aceasta este o concluzie evidentă care reiese din studiul comparativ al cronicilor. În adevăr, știrile de istorie românească ale lui Bielski nu formează o unitate, ci un șir de fragmente, pasaje privitoare la relațiile Moldovei cu Polonia. Ureche nu putea traduce în românește numai aceste fragmente, alcătuiind din ele o cronică, ele nu se pretau la așa ceva. Fragmentele lui Bielski nu puteau forma decit completări la letopisețul intern, moldovenesc, fără care Ureche nu și-ar fi putut scrie cronică. Ureche și nu Simion a făcut imbinarea și compararea, o spune de altfel el însuși foarte clar: „...nu numai letopisețul nostru, ce și cărți străine au cercat, ca să putem afla adevărul“ (deci în primul rînd e pus *Letopisețul moldovenesc*); iar mai jos: „Iar scrisorile striinilor mai pe largu și de agiunsu scriu... Și de acolo multe luund și lipindu de ale noastre, potrivitindu vrémea și anii, de au scris acest létopiseț“¹. Imbinarea celor două izvoare, transformarea anilor erei apusene în era răsăriteană, aceasta a fost opera lui Grigore Ureche. El este deci adevăratul autor. Ureche nu a disprețuit, cum s-a spus, letopisețul intern, în sensul că nu l-a folosit, ci numai constată că nu e complet, justificînd astfel completarea lui și folosirea letopisețului străin.

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 64.

Giurescu n-a observat un fapt hotărîtor care infirmă teoria sa: Simion Dascălul el însuși recunoaște că acel care „a împreunat izvoadele“, adică a alcătuit cronica prin combinarea izvorului intern cu cel polon, este Ureche: „Pentru domnia acestui Dispot vodă létopisețul acest moldovenescu foarte pre scurt scrie... Iară răposatul Ureche vornicul, vrîndu să arate această poveste a lui Dispot mai deșchis și mai adevărat, împreunîndu izvoadile au cetit la cronicul leșescu, carile ieste izvodit de cronicariul Bielschi“¹ (interpolarea lui Simion Dascălul). Nu e vorba de traducerea vreunui *Letopiseț latinesc*, ci de îmbinarea *Letopisețului moldovenesc* cu cel polon al lui Bielski, adică de alcătuirea însăși a cronicii pe care o edităm.

Letopisețul moldovenesc, așa cum l-a folosit Ureche, mergea pînă la domnia lui Petru vodă Șchiopul, după cum spune el în predoslovie, pe cînd Simion Dascălul afirmă că a avut un letopiseț care mergea pînă la domnia lui Vasile Lupu.² În cronica pe care o edităm, știrile din *Letopisețul moldovenesc* se opresc la 1587, în domnia lui Petru Șchiopul, dată după care urmează o lacună (se omite între altele asocierea solemnă la tron a lui Ștefan, fiul lui Petru) pînă la 1591. Se continuă apoi știrile cu caracter de memorii din viața lui Nistor Ureche. Rezultă deci că în cronică a fost folosit *Letopisețul moldovenesc* în forma pe care a cunoscut-o Ureche, de către Ureche și nu de către Simion.

Adaosul la predoslovie datorit lui Simion Dascălul, citat mai sus, nu constituie o dovadă în favoarea paternității sale; textul este confuz, la început spune: „...cunoscînd că scriitorii cei mai de demult care au fost înșămînd aceste lucruri ce au trecut și s-au sfîrșit... socotit-am ca să nu lăsăm acestu lucru nesăvirșit și să nu însemneze înainte... pînă la domnia lui Vasilie vodă“³.

El intenționa deci, nu să scrie o cronică de la început, ci să completeze și să continue cronica lui Ureche pînă la Vasile Lupu, ceea ce nu a apucat însă să facă. Pe lîngă aceasta, a adăugat la cronica veche o serie de fapte pe care le semnalează în text. Pentru aceasta se consideră autor, dar o însemnare a unui grămătic, care avea informații despre el de la

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 175.

² *Ibidem*, p. 65.

³ *Ibidem*, p. 64—65.

boierii Moldovei, spune: „Acest Simeon Dascal, ce el să numește aici, mai mult să vede că au amestecat și au turburat istoriia decît au lucrat cevași pentru Ureche vor[nicul], carele au scris acestea, a vesti că e domn învățat și înțelept. Iar acesta și neștiutu și slab în minte, precum și Toderășicu Cantacuzinu vel vist[iernic] în Moldova și alții, bine cunoscînd pe acela, n[i]-au mărturisit că de mulți [multă] neștiință și de minte puțină era acel om, precum iar el i[n]săși și aici că au fost să arată, și lingă altele face și aceasta că ale altora le face ale lui, adecă ce au scris Ureche, el zice că au scris“¹. Este o mărturie a unui contemporan care a avut legături cu cei ce cunoșteau pe Simion, mărturie care nu poate fi neglijată. Ea este confirmată de analiza izvoarelor făcută mai sus. Simion Dascălul care dă crezare legendelor injurioase și anacronice din *Letopisețul unguresc*, care se incurcă în explicații despre Despot vodă, socotindu-l un impostor, o slugă hoată și totuși frate cu doamna Moldovei² nu poate fi autorul unei cronici de înaltă ținută intelectuală și străbătută de dragoste de țară.

Am văzut însă că pentru editarea cronicii s-a ridicat dificultatea prezenței adaosurilor lui Simion Dascălul în toate manuscrisele acestei cronici. De vreme ce nu putem avea cronica fără aceste adaosuri, s-a afirmat că nu putem distinge ce aparține lui Ureche și ce aparține lui Simion. Mai întii observăm că prezența unor interpolații neidentificabile nu ar îndreptăți trecerea interpolatorului sau a interpolatorilor la rangul de autor. Elaborarea unei lucrări cuprinde cu totul altceva: plan, judecarea faptelor, alegerea lor, așezarea cronologică, compararea știrilor. Toate acestea erau încheiate cînd a intervenit Simion Dascălul cu adaosurile sale. Nimeni nu s-a gîndit pînă acum să editeze cronici cu titlu ca acesta: *Cronica lui Froissard și a interpolatorilor lui*. Și totuși la noi a apărut o ediție a cronicii cu numele lui Ureche alături de al lui Simion Dascălul. Pe de altă parte, critica istorică dispune de alte mijloace de a distinge interpolarile și adaosurile străine dintr-un text, în afară de rîcurgerea la manuscrisul original fără adaosuri. A renunța la aceste mijloace și a trece pe inter-

¹ *Ibidem*, p. 64.

² Vezi mai sus p. 523.

polatori pe picior de egalitate cu autorul înseamnă o abdicare a criticii.¹

Știm acum că Ureche a folosit cronică lui Bielski și *Letopisețul moldovenesc*, deci toate știrile provenite din aceste letopisețe, indicate în text ca atare sau identificate pe baza comparației cu textul polon și cu cronicile vechi slave, se datoresc numai lui Ureche. Este de la sine înțeles că Ureche a folosit toate știrile ce privesc istoria Moldovei din ambele cronici utilizate de el, afară de câteva pasaje excluse, fie din solidaritate de clasă boierească, fie din patriotism.² Dovada cea mai bună că Simion Dascălul nu a folosit nici pe Bielski, nici *Letopisețul moldovenesc* (afară de legenda lui Iațco prisăcarul, lăsată la o parte de Ureche din cauza caracterului ei prea legendar) stă în aceea că el nu a adăugat pasajele incriminate de Ureche, deși nu putea avea aceleași scrupule boierești, nici patriotice, ca Ureche. Tot lui Ureche i se datoresc știrile extrase din *Cosmografia latină*, precum și, firește, toate aprecierile și judecățile despre fapte și persoane, care denotă un istoric cu o anume linie de cugetare politică și istorică. Amintirile privitoare la Nistor Ureche se datoresc, firește, tot fiului său. Chiar pasajele despre „semne“ care nu se găsesc în *Letopisețul leșesc*, privind anume fapte interne, nu se datoresc, cum s-a crezut lui Simion Dascălul. Argumentul că expresia ce însoțește aceste pasaje se regăsește în adaosul de predoslovie al lui Simion Dascălul: „...iar semnele sau tocmelele și lucruri cîte s-au făcut în țară, nu le arată toate, că poate fi că n-au știut de toate cronicariul cel leșesc“³, nu este convingător. Ureche putea și el să constate că evenimente privitoare la starea internă a Moldovei nu se află în cronică lui Bielski. El este cel care a folosit *Letopisețul moldovenesc*, deci el le-a introdus în cronică. Expresia stereotipă despre „semne“ a împrumutat-o Simion

¹ În introducerea la ediția din colecția „Clasicii români comentați“, ed. Const. C. Giurescu, citată mai sus, editorul afirmă că lucrarea trebuie atribuită și lui Ureche și lui Simion, de vreme ce nu se pot distinge textele datorite fiecăruia. Totuși, afirmînd această imposibilitate, editorul înșiră apoi pe rînd pasajele din cronică, datorite, după părerea sa lui Simion Dascălul (p. XXXI—XXXVI), ceea ce constituie o dezmințire a neputinței criticii, proclamată la început.

² Vezi mai sus p. 485—486 și 490—491.

³ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 65.

Dascălul, în introducerea sa, din textul cronicii lui Ureche, deci nu i se datorește dintru început lui.

Rămîne deci pentru editor să diferențieze toate adaosurile lui Simion Dascălul, folosind alte caractere de literă; aceste adaosuri sînt și nu pot fi decît acelea pe care el însuși le declară ale lui, de vreme ce obișnuiește să facă o asemenea declarație. Pe lingă acestea nu pot fi atribuite lui Simion Dascălul decît fragmentele care provin din cronicile folosite de dînsul. Acestea sînt: *Cronica lui Martin Paszkowski*, *Letopisețul unguresc* și continuarea letopisețului intern după Petru Șchiopul, precum și legenda lui Iațco și adaosul la predoslovie pe care Simion le declară ale sale. Toate celelalte părți provin din izvoarele cunoscute de Ureche, deci sînt ale lui.

Interpolatorii lui Ureche: Misail Călugărul și Axinte Uricarul. Cronicarii de mai tîrziu, Miron și Nicolae Costin, vorbesc de un alt interpolator al cronicii lui Ureche, pe care-l numesc Misail Călugărul. În adevăr, într-o serie de manuscrise (ms. 169 al, Acad. R.P.R. și altele înrudite cu dînsul), cronica lui Ureche este completată cu încă o serie de interpolări care nu se află în manuscrisele ce reprezintă forma cea mai veche cu adaosurile lui Simion Dascălul (dintre care ms. V-3 Bibl. Univ. Iași, mss. 174, 1445 ale Acad. R.P.R. folosite în prezenta ediție). Cronicarii de mai tîrziu care au folosit cronica lui Ureche (cei doi Costin și D. Cantemir) au cunoscut-o cu aceste interpolări, posterioare lui Simion. Este deci foarte probabil că ele se datoresc lui Misail Călugărul, pe care cronicarii amintiți îl socotesc interpolatorul posterior lui Simion Dascălul.¹

Misail Călugărul era un călugăr cărturar de la Mănăstirea Putna, care apare în acte un deceniu după Simion Dascălul. Într-un zăpis din 25 mai 1676 găsim însemnarea în slavonește: „A scris ieromonahul Misail de la Putna, să se știe“. Actul este scris în românește și privește o cumpărătură de moșie a lui Constantin Arapul fost pîrcălab.² Și data actului

¹ Cf. C. Giurescu, *Nouii contribuțiuni la studiul cronicilor moldovene*, ed. cit., p. 33, 42.

² G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, IV-1, p. 11.

și faptul că era vorba de un călugăr cărturar, diac și cunoscător în slavonie, ne indică pe scriitorul de știri cronicărești.

Adaosurile lui Misail Călugărul la cronică lui Ureche au oarecare importanță: el descrie toate dregătoriile Moldovei cu atribuțiile respective¹, tot el pomeneste o serie de tradiții populare despre Ștefan cel Mare², și este primul cronicar care vorbește despre cucerirea Daciei de către Traian, pe care Ureche n-o pomenise.³

Axinte Uricarul, din copia căruia decurg două manuscrise (A-1=174, Acad. R.P.R. și A-2=V-3, Universitatea din Iași), cele mai bune manuscrise ale cronicii lui Ureche, își aduce contribuția personală doar prin scurte interpolări, pe baza unor urice domnești, a unui letopiseț slavon și al unuia grecesc⁴, precum și a letopisețului intern al lui Tudosie Dubău logofătul. Axinte Uricarul corectează adesea în chip exact datele și afirmațiile din cronică lui Ureche. El scrie la începutul secolului al XVIII-lea (copia și interpolările sale la cronică lui Ureche datează probabil din 1709—1710), în prima domnie a lui Nicolae Mavrocordat în Moldova, epocă în care a copiat și cronică lui Miron Costin. Am socotit în genere ca interpolări ale lui Axinte Uricarul acele pasaje de cronică ce se găsesc numai în manuscrisele A-1 și A-2, dar lipsesc în celelalte manuscrise.*

1955

¹ Gr. Ureche, *ed. cit.*, p. 75—78.

² *Ibidem*, 101—103.

³ *Ibidem*, p. 66.

⁴ *Ibidem*, p. 73, 74, 76, 78 etc.

* S-a suprimat din ediția de față paragraful „Ediții” cu informații și observații critice legate strict de caracterul special al studiului, publicat ca introducere la ediția cronicii lui Gr. Ureche îngrijită de P.P. Panaitescu (Nota editoarei).

MIRON COSTIN

BIOGRAFIA

Miron Costin (1633—1691) trăiește și lucrează în epoca feudală tirzie din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Această epocă se caracterizează în istoria Moldovei prin decăderea politică și economică accentuată a statului feudal. După o relativă perioadă de liniște în timpul domniei lui Vasile Lupu (1634—1653), cind turcii sînt preocupați exclusiv de războiul cu perșii, iar comerțul cu Polonia (în special de vite)¹ îmbogățește pe latifundiarul moldoveni, apăsarea otomană se face tot mai grea. Țările române pierd și bruma de independență politică pe care o avuseseră pînă atunci. Turcii numesc domnii direct de la Poartă, trupele tătărăști ierneză în țară, războaiele turco-polone, urmate de cele turco-austriace, ce se desfășoară în țările noastre, aduc mari suferințe poporului. Exploatarea economică a țării sărăcite, care trebuie să hrănească și trupele turcești, și capitala imperiului, și pe hrăpăreții demnitari otomani, îl face pe Miron Costin să numească timpul său „acéste cumplite vrémi de acmu, cu care toate primejdiile acestui pămîntu covirșite sîntu“.²

Puterea statului cade în mîinile mării boierimi de latifundiar. Din rîndurile acestor mari boieri, și în primul rînd dintre boierii care nu au copii (pentru a nu putea forma

¹ Miron Costin, *Le-topisețul Țării Moldovei de la Aaron-vodă încoace*, în *Opere*, vol. I, ediție critică îngrijită de P.P. Panaitescu, București, 1965, p. 106.

² *Idem*, p. 122.

o dinastie), sînt aleși domnii. Barnovschi-hatmanul a fost ales domn, „vădzîndu pre Barnovschii-hatmanul, omu de țară și fără cuconi”¹.

Spre deosebire de boierimea militară de pe vremea înaintașilor săi, boierimea contemporană lui Miron Costin este preocupată aproape în exclusivitate de creșterea profiturilor rezultate din comercializarea produselor de pe întinsele latifundii, atît pe piața internă, cit și pe piața externă. În marea ei majoritate, această boierime este de origine recentă. Sîntem într-o vreme cînd multe familii vechi boierești se ruinează, și în locul lor se ridică familii noi de boierinași, care îmbogățindu-se ajung la mari demnități. După exemplul nobililor poloni, cu care aveau strînse legături politice bazate de multe ori pe legături de rudenie, boierii moldoveni pun domnului ales de ei condiții economice de natură a le mări autoritatea: „Striga cu toții să fie Lupul-vornicul (domn), însă îi da și legături, ce va lua den țară, ce s-ari lega pentru dări, atuncea la acel ales, mai multu să nu ia din țară”².

Ca urmare a acestei evoluții economice a boierimii, țărănimea dependentă este silită să lucreze tot mai mult pe rezerva seniorială, să presteze clacă agricolă; iobagii sînt despărțiți de moșie și cad în dependență personală de boier, care-i poate folosi cum vrea.³ Un fenomen intern al vieții țărănești — destrămarea obștiilor țărănești — datorat, desigur, acelorăși cauze economice, lasă pe cei mai mulți țărani fără apărare în fața exploatării boierești.

La starea de tulburare internă contribuie și situația creată de venirea în țară a boierimii grecești, înavuțită prin comerțul înfloritor din porturile mediteraneene ale Imperiului Otoman. Între boierimea românească și grecească se naște rivalitatea izvorită din teama boierimii locale că noii-veniți, datorită stării lor materiale, vor acapara latifundii și dregătorii. Din această ciocnire de interese boierimea grecească ieși triumfătoare mai tîrziu, în epoca numită a fanarioților.

¹ *Idem*, p. 70.

² Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron-vodă încoace*, *ed. citată*, vol. I, p. 80.

³ Cf. P.P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române*, în volumul *Studii și materiale de istorie medie* ale Institutului de Istorie al Acad. R.P.R., vol. I, 1956, p. 63—122.

Epoca lui Miron Costin este deci o epocă de mari frământări, bintuită de războaie, de neconținute lupte interne între partidele boierești și de numeroase răscoale: răscoala boierească de la 1633, răscoala seimenilor din 1655, răscoala zisă a lui Hîncu din 1671; acum izbucnesc și numeroasele răscoale țărănești, ca urmare a exploatării latifundiare.

În această vreme de decădere, de ruină și de tulburări interne trăiește Miron Costin și opera sa este oglinda epocii.

Cronicarul aparține mării boierimi moldovenești. Familia lui era din cele mai vechi. Primul înaintaș cunoscut al lui Miron Costin a fost tatăl său, Costin¹, mai întâi mare postelnic (1630—1632), mai târziu hatman (1633); prin soția sa, Safta a lui Ionașco Scoarțeș, se înrudea cu Miron-vodă Barnovschi, care, în preajma uciderii lui de către turci, la Constantinopole², îl face executor testamentar; în Moldova cumpăraseră numeroase moșii și-și agonisise o frumoasă avere funciară în ținuturile Tecuci și Neamț (moșiile Tomcești, Popi, Bărboși).³ Costin avea legături cu Polonia: la 1627 fusese trimis ca sol în această țară.⁴ Când, în octombrie 1633, Abaza-pașa năvălește cu turcii în Polonia, tirind după sine pe cei doi domni români, Matei Basarab, domnul Țării Românești, și Moise Movilă, domnul Moldovei, cu oștile lor, domnul Moldovei și hatmanul său Costin înșeală pe turci, spunându-le că se apropie cazacii și-i silesc astfel să se retragă.⁵ De teama răzbunării turcești, Moise Movilă și hatmanul său sînt siliți să treacă în Polonia; pentru serviciile aduse acestei țări vecine dieta acordă indigenat și titlul de nobil polon hatmanului moldovean și fiilor săi: Alexandru, Miron și Potomir (1638).⁶ Miron Costin era astfel nobil

¹ T. Codrescu, *Uricarul*, Iași, II, p. 51; V, p. 224: Acad. Rom., *Creșterea colecțiilor*, 1908, p. 64, și 1615, p. 61; S. Zotta, *Știri despre Costinești*, în *Revista istorică*, XI, Buc., 1925, p. 73—78.

² B.P. Hasdeu, *Arhiva istorică*, Buc., 1866, tom. I, partea a II-a, p. 187—190.

³ Acad. Rom., *Creșterea colecțiilor*, 1915, p. 61 (1630); Acad. R.P.R., doc. 6/134 (1632).

⁴ G. Duzinchievici, *Miron Barnovschi și Polonia*, *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, VII, 1938, p. 205.

⁵ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 88—90.

⁶ P.P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, Acad. Rom., *Memoriile secțiunii istorice*, seria a III-a, tom. IV, Buc., 1925, p. 256.

polon din copilărie. Pribegii se aşază lângă Bar, în Podolia, unde hatmanul capătă în arendă moşia Novosilca Nowa, care trece la moartea lui (1650) fiului său Miron.¹ Costin-hatmanul, ca boier nou ce era, nu avea nici un fel de cultură, şi tatăl celui ce va deveni cel mai cult moldovean al vremii, după cum reiese dintr-un zapis din 1630, nu ştia nici să iscălească: „Neştiind a scrie dumnealui postelnicul Costin, după învăţătura dumisale, am scris eu numele dumisale, Ştefan biv logofăt“².

Deci de la părintele său Miron Costin moştenise titlul de nobil polon şi multe relaţii politice. Pentru a explica, în parte, interesul lui Miron Costin faţă de Ţara Românească, despre ale cărei origini a scris bazându-se pe cronicile aduse de acolo, trebuie să adăugăm că un frate al tatălui său trăia în Ţara Românească, unde avea, la 1640, legături cu solul polon trimis la Poartă: „Costyn, fratele hatmanului, indigenul nostru“, scrie solul în raportul său³, iară o soră a cronicarului, Velica, era căsătorită în Ţara Românească cu Mihul-spătarul Dedulescu.⁴

Fratele mai mare al lui Miron Costin, Alexandru, joacă un rol politic important în Moldova, dar moare tânăr, în 1674.⁵ Alt frate al său mai mic, Velicico, a fost căsătorit cu Caterina Cantacuzino, fata lui Toma-vornicul, legînd astfel pe Costini de bogata şi puternica familie domnească a Cantacuzinilor. Adăugăm că vara primară a Caterinei, fata lui Iordache Cantacuzino, boierul pe lângă care şi-a petrecut Miron Costin tinereţile, a fost mama unui alt cronicar moldovean, Ion Neculce.⁶

Nici nu împlinise un an⁷ Miron Costin cînd a trecut cu familia, ca pribeag, în Polonia (se născuse la 1633). Anii

¹ S. Zotta, *op. cit.*, p. 74.

² Analele Acad. Rom., *Dezbateri*, XXXVII, 1915, p. 74—75.

³ P.P. Panaitescu, *Călători poloni în ţările române*, Acad. Rom., *Studii şi cercetări*, Buc., 1930, p. 99.

⁴ S. Zotta, *O soră a lui Miron Costin*, în *Revista istorică*, vol. XII, 1926, p. 104.

⁵ Pentru cariera lui Alexandru, cf. Miron Costin, *Letopiseşul Ţării Moldovei*, *ed. cit.*, vol. I, p. 132 şi 143, şi pentru data morţii, Acad. R.P.R., doc. LXI/97, 1674, mai 31.

⁶ I. Tanoviceanu, *Începutul Cantacuzinilor în ţările româneşti*, în *Arhiva*, Iaşi, III, 1892, p. 14 şi urm.

⁷ Pentru data naşterii, cf. Miron Costin, *Letopiseşul Ţării Moldovei*, *ed. cit.*, vol. I, p. 87.

copilăriei i-a petrecut în Podolia, locuită de ruși, și probabil aici a învățat rusește: „Miron acela nu era nici fără învățatură, ci știa latinește, leșește și rusește“¹, spune D. Cantemir. De altfel, în scrierile sale sint mai multe citate în limba ucraineană.²

Studiile le urmează la colegiul iezuit din Bar, oraș așezat nu departe de moșia arendată de Costin-hatmanul în Podolia. În acest colegiu, tânărul moldovean învață după metoda scolastică limba latină și disciplina severă a clasicismului latin. El ieși din această școală cu un stil disciplinat și cu o nețărmurită admirație pentru antichitate.³

Ca nobil polon, ia parte în rindurile armatei polone la lupta de la Berestecico, împotriva cazacilor și a tătarilor (1651).⁴ Pe la 1652—1653 se întoarce în țară împreună cu frații săi. La moartea lui Costin-hatmanul, în Polonia, Iordache Cantacuzino-spătarul (apoi vistiernic) a adus în țară pe orfanii acestuia și i-a ținut pe lângă dînsul.⁵ Către sfîrșitul domniei lui Vasile Lupu îl găsim pe Miron Costin sub patronajul lui Iordache Cantacuzino, conform obiceiului feudal ca tinerii nobili să-și întregească educația pe lângă un boier mai mare și mai bătrîn.⁶

În Moldova ia parte la asediul Sucevei în 1653. În această împrejurare servește de interpret lui Gheorghe Ștefan-vodă, traducîndu-i spusele comandantului polon venit cu oaste în ajutorul său împotriva cazacilor.⁷ Cînd turcii amenință cu mazilirea pe amîndoi domnii români (1657), Miron Costin, ca om învățat ce era, deși tînăr, este trimis sol în Țara Românească la Constantin Șerban.⁸

Ceea ce a ridicat situația socială a lui Miron Costin a fost căsătoria sa cu Ileana Movilă, fata lui Ion Movilă, nepoată

¹ D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. Iorga, Buc. 1923, p. 42.

² *Ed. citată*, vol. I, p. 208—209 și 259.

³ Pentru studiile lui Miron Costin la Bar, cf. *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 115 și 167.

⁴ *Idem*, p. 125.

⁵ N. Grigoraș, *Știri noi despre viața și familia lui Miron Costin*, în Acad. R.P.R., *Studii și cercetări științifice, Istorie*, VII-2, 1956, p. 177.

⁶ Cf. *ed. citată*, vol. I, p. 133.

⁷ *Idem*, p. 158.

⁸ *Idem*, p. 184.

de fiu a lui Simion Movilă, domn al Moldovei, și pentru un timp, al Țării Românești. Movileștii erau o familie cu tradiții culturale și politice polonofile. Petru Movilă, vestitul mitropolit de Kiev, era unchiul soției lui Miron Costin (murise înainte de căsătoria ei). Dar pe lângă acestea, soția lui Miron Costin îi mai aducea ca zestre imensele moșii ale unchiului ei, Isac Balica-hatmanul, căzut în lupta de la Cornul-lui-Sas (1612). Pentru aceste moșii Miron Costin duce mai multe procese, punând mina pe aproape toate fostele sate ale lui Isac Balica: „Acum — spune un act din 1660, april 15 — aflindu-se rudă mai aproape Balicăi-hatmanului, sluga noastră Miron Costin și cu giupîneasa dumisale Ileana, fata lui Ion-vodă, luatu-au toate ocinile Balicăi pe mina lor“¹. În afară de averea moștenită de la Balica², el face numeroase cumpărături de moșii (satele Drăgușani în Dorohoi, Seleșul-de-Sus tot acolo, Românești pe Bahlui, Telești în Neamț etc.)³. Prestigiul pe care i-l crease în mijlocul boierimii moldovene averea și cultura se vede din faptul că o fată a lui a fost botezată de doamna Safta a lui Gheorghe Ștefan-vodă⁴, iar un băiat de Iliăș Alexandru-vodă, domnul Moldovei în 1666; domnul dăruiește finului său două sate.⁵

Ca oștean, Miron Costin ia parte la diferite expediții militare: la luptele contingentelor moldovenesti din oastea turcească împotriva lui Gheorghe Rakoczi II, în Transilvania (1659—1660)⁶, la războiul turco-austriac din 1663 la Neuhäusel, când, trecînd cu oastea lui Dabija-vodă prin Țara Românească⁷, văzu la Severin ruinele podului lui Traian. În Moldova luase parte la războaiele civile împotriva pretendentului Constantin Șerban, care ocupă în două rînduri tronul Moldovei (1658—1660), iar în Țara Românească, la

¹ Colecție particulară, *actele Panopol*, cf. și Arh. St., Buc., mss. nr. 629, f. 358 (2 iulie 1664). Cf. și N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 179.

² Cf. mai sus, precum și procesele dintre 1657—1662, Acad. R.P.R., mss. rom. nr. 237, f. 520, v. 521; N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 35.

³ G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IV, p. 213, V, p. 33—34, 35—50; Acad. Rom., *Creșterea colecțiilor*, 1915, p. 164; 1909, p. 72—73; 1910, p. 274.

⁴ Acad. R.P.R., doc. LVIII/83 (din 4 iunie 1678).

⁵ Acad. Rom., *Creșterea colecțiilor*, 1909, p. 191.

⁶ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 191.

⁷ Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II, p. 30.

lupta împotriva seimenilor răsculați (1655).¹ Participarea la mai multe războaie îi dă o bună experiență militară, ceea ce se vede bine din cronica sa.

Dar Miron Costin a fost de asemenea și un fin diplomat: la 1653 e trimis de Vasile Lupu la starostele de Camenița², în 1657 e sol la domnul Țării Românești³, iar în 1661 Istratie Dabija-vodă îl trimite sol la însuși regele Poloniei, Ioan Cazimir⁴. Mai târziu, în timpul domniei lui Dumitrașco Cantacuzino, este trimis la hatmanul Sobieski (1674), apoi la Constantinopole⁵ și, în sfârșit, în același an, din nou în Polonia, la Ioan Sobieski, care îl primește la moșia sa de la Pielaszkowice.⁶

Ca demnitar, el trece prin dregătoria de sulger în 1657⁷, paharnic la 1659⁸, pîrcălab de Hotin (1660—1664)⁹, mare comis la 1664¹⁰, mare vornic de Țara-de-Sus (1667)¹¹ și mare vornic de Țara-de-Jos (1669), dregătorie pe care o păstrează cu o scurtă întrerupere, pînă la 1675. În noiembrie același an primește dregătoria de mare logofăt, cea mai înaltă demnitate boierească în Moldova¹², în care rămîne pînă la sfîrșitul anului 1683, cînd se refugiază în Polonia.

În timpul acestei cariere, strălucită pentru un boier moldovean, Miron Costin este deopotrivă preocupat de micile rivalități din sinul clasei stăpînitoare, ca, de pildă, pîra

¹ Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 174 și 196.

² *Idem*, p. 136.

³ *Idem*, p. 184.

⁴ P.P. Panaitescu, *Știri noi despre Miron Costin*, în *Omagiu lui I. Bianu*, Buc., 1927, p. 277—280.

⁵ *Monumenta Comititalia regni Transilvaniae*, XV, Budapest, 1892, p. 365—367, raportul solului Matté, trimis la Iași de Mihai Appafy, principele Ardealului (2 martie 1674).

⁶ P.P. Panaitescu, *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin.*, ed. cit., p. 112—113, și I. Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor române*, Cluj, 1933, p. 48—49.

⁷ Miron Costin, *Opere complete*, ed. V.A. Ureche, *Introducere*, vol. I, p. 303.

⁸ *Idem*, vol. I, p. 304.

⁹ Acad. Rom., *Creșterea colecțiilor*, 1910, p. 274.

¹⁰ N. Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 52.

¹¹ G. Ghibănescu, *Diwanuri*, în *Arhiva*, Iași, XXVIII, 1921, p. 181.

¹² *Idem.*, p. 114 și 120.

pentru răsturnarea din scaun a lui Antonie Ruset la 1678¹, ca și de problemele importante care priveau interesele generale ale țării sale. Astfel, întrebat de marele vizir dacă moldovenii se bucură de luarea Cameniței de către turci la 1672, el răspunde: „Sintem noi, moldovenii, bucuroși să să lățască (împărăția) în toate părțile cit de mult, iar peste țara noastră nu ne pare bine să să lățască“², obținind astfel de la vizir ca trupele turcești să nu ierneze în țară³. Când, în 1673, Ștefan Petriceicu, imprudent, căci turcii erau mai tari, trece în Polonia, Miron Costin nu-l urmează, ci rămâne alături de boieri: „Ori să fie voia mării-tale, ori să nu fie, noi nu ne vom lăsa casăli să le ié tătarii“. „Și s-au închinat și i-au dzis: «Să fii măriia-ta sănătos».“⁴

Totuși, Miron Costin era un prieten al polonilor, nădăjduia în mîntuirea țării prin poloni, în care vedea pe cei ce vor zdrobi puterea otomană. Nădejde deșartă, căci Polonia, sfișiată de luptele feudale, cu o țărănime robită, nu era în stare să îndeplinească atunci o astfel de operă istorică. În vremea carierei lui Miron Costin, de dregător în Moldova, politica orientală a Poloniei era condusă (de pe la 1666) de Ioan Sobieski, mareșal și hatman al coroanei, ales la 1674 rege sub numele de Ioan III. El era moștenitorul politicii „hatmanilor“, a lui Ioan Zamoyski și Stanislav Zólkiewski, cu care se înrudea, politică ce tindea la expansiunea polonă în Orient, spre Marea Neagră, prin luptă împotriva turcilor. De la început, Miron Costin a fost alături de Sobieski. Legăturile lui personale cu nobilimea polonă, și îndeosebi cu celebrul apărător al Vienei, îl făceau să spere în eliberarea de sub jugul turcesc; aceste legături datează — după cum se vede dintr-un important document pînă acum inedit, o scrisoare din Iași (24 martie 1670), a lui Ioan Karwowski, solul polon trimis în Moldova și Crimeea, adresată hatmanului Sobieski — dinainte de urcarea pe tron a lui Ioan III. Ioan Karwowski, după ce descrie primirea ce i-a fost făcută

¹ P.P. Panaitescu, *Introducere la Miron Costin, Letopisețul Țării Moldovei*, Buc., 1944, p. LVIII—LIX.

² I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. I. Iordan, Buc., E.S.P.L.A., ed. II-a, 1959, p. 45.

³ *Idem*, p. 46.

⁴ I. Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. I. Iordan, Buc., E.S.P.L.A., ed. II-a, 1959, p. 140.

de Duca-vodă, spune că a înmînat daruri din partea lui Sobieski celor doi vornici mari: Miron Costin și Grigore Hăbășescu, împreună cu scrisorile adresate lor de către hatman. Despre Miron adaugă îndeosebi: „Am spus panului Costin, marele vornic, cele ce mi se incredințaseră de către domnia-voastră să i le comunic verbal. A fost foarte mulțumit și m-a asigurat că se va sili din toate puterile să merite această bunăvoință a domniei-tale. A spus că va îndemna și pe domn la mai mare prietenie cu domnia-ta“¹. Se vede că Sobieski socotea pe Miron Costin ca sprijinitor al politicii lui în Moldova încă înainte de izbînzile polonilor de la Hotin (1673) și Viena (1683). Din timpul soliei lui Miron în Polonia (1674) în drum cronicarul trece prin Maramureș² — ni s-a păstrat o scrisoare a lui, adresată starostelui polonez Grabowiecki, un cunoscut al său, în care cere să-i mijlocească o întîlnire cît mai grabnică cu Sobieski, pe atunci mareșal al coroanei.³

După alegerea lui Sobieski ca rege, vaza lui Miron Costin crescuse în Moldova, și se poate ca relațiile lui cu regele polon să fi contribuit la numirea sa în dregătoria de mare logofăt. În această calitate fiind, primește, în 1677, la Iași, pe marele sol Ioan Gninski, palatin de Kulm⁴, trimis de rege la Poartă. Pe Gninski îl cunoscuse Miron mai demult, încă din Polonia, căci solul, la sosirea sa în Moldova, îi amintește marelui logofăt acest fapt într-o scrisoare.⁵ Gninski îi aducea lui Miron Costin o scrisoare de la Marcu Mateczynski, comisul coroanei, căruia cronicarul îi va dedica *Cronica polonă* în proză.⁶ În scrisorile lui Gninski către marele logofăt moldovean, dintre care ni s-au păstrat cinci⁷, acesta îl numește pe Costin „prieten“ și „concetățean“, îi cere sprijinul pentru unele probleme politice ale Poloniei și-i declară, printre

¹ Originalul la Biblioteca Națională din Varșovia, *Autografe*, nr. 216, f. 74 (în limba polonă).

² Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II, p. 35.

³ Cf. ed. citată, vol. II, p. 335; originalul în Biblioteca ordinației Zamoyski, Varșovia, *Autografe*, sub „Kostyn“, fără dată.

⁴ P.P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, ed. cit., p. 66—79.

⁵ Fr. Pulaski, *Zródła do poselstwa Iana Gninskiego* (Izvoare private la solia lui Ioan Gninski), Varșovia, 1907, p. 219.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Publicate, *idem*: a) din Pereryta, 22 iunie 1677, p. 219; b) de pe Jijia, 25 iunie (p. 221); c) Viculani, 2 iulie (p. 223); d) Grecești, 5 iulie (p. 225); e) Babadag, 12 iulie (p. 230).

altele, că e bucuros că va discuta chestiuni de erudiție cu dînsul. În relația soliei, care pomenește adesea de Miron Costin, se află știri istorice despre Moldova, care sînt fără îndoială fructul convorbirilor solului cu învățatul moldovean.¹

Legăturile politice ale lui Miron Costin cu Polonia devin tot mai strînse după întoarcerea lui Gninski în țara lui; în anii următori Costin începe o corespondență directă cu regele Sobieski. Astfel, în 1680, împreună cu Alexandru Buhuș, cere regelui polon să încheie pace cu Moscova și să reînceapă războiul cu turcii, război de la care Moldova aștepta mîntuirea.² Din anul următor, s-a păstrat o scrisoare autografă a lui Miron Costin către rege, scrisă din Iași, la 25 septembrie 1681.³ Bazat pe aceste legături, domnul Moldovei, Gheorghe Duca, trimisese ca sol la regele Poloniei pe unul dintre fiii lui Miron Costin, pe care cronicarul îl recomandă lui Sobieski. Cu acest prilej, cronicarul moldovean capătă de la regele Poloniei, în calitate de nobil al regatului, două moșii în această țară: Luzani și Oszychlity, nu departe de granița Moldovei.⁴

Totuși, la asediul Vienei, Miron Costin se afla, ca vasal al Imperiului Otoman, în tabăra opusă polonilor, adică în cea turcească, alături de domnul Moldovei de pe atunci, Gheorghe Duca. El văzu desigur cu bucurie izbînda lui Sobieski și înfrîngerea turcilor, înfrîngere care marca începutul decăderii puterii otomane. La întoarcere, domnul temîndu-se de partizanii lui Ștefan Petriceicu, exilat în Polonia, care trimisese în țară mercenari străini, Miron Costin îl încurajează: „Ce putere au ei să vie asupra mării-tali (Duca-vodă)? Să nu dăm locul, că pămîntul acesta este frămîntat cu sîngele moșilor și a strămoșilor noștri.”⁵ Vorbea nu numai istoricul învățat, ci și omul de suflet, cu durere pentru norodul și pămîntul țării sale. Duca-vodă, împreună cu boierii, între care și Miron Costin, sînt însă prinși de po-

¹ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 66—79.

² I. Moga, *op. cit.*, p. 81.

³ Mss. ordinației Zamoycki, Varșovia, nr. 1790, p. 76, v. Miron Costin, *Opere, ed. cit.*, vol. II.

⁴ Scrisoarea lui Miron Costin către S. Szczuka, în *ediția citată*, vol. II, p. 137.

⁵ I. Néculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. I. Iordan, ed. II-a, p. 77.

loni la Domnești, în noaptea de Crăciun 1683, și duși în Polonia. Miron este adăpostit de Sobieski în castelul său de vânătoare de la Dașov, în Carpați; aici, în exil, scrie *Poema polonă*, pe care o dedică ocrotitorului său, regele Poloniei.¹ Este foarte probabil că memoriul adresat regelui la 25 iulie 1684 de boierii pribegi în Polonia să fie opera lui Miron Costin. În el se cerea ca polonii să elibereze Moldova de turci, cu garantarea credinței ortodoxe și cu eliberarea boierilor, curtenilor și ostașilor „de sub regimul despotic” (al domnilor), scutirea lor de orice dări, „așa cum sînt șleahta polonă și cea litvană”. Vedem, deci, cum ideile politice și sociale din Polonia referitoare la monarhie își fac loc în sinul boierimii moldovene cu sprijinul lui Miron Costin. Boierii care au fost de partea Poloniei, mai zice memoriul, să fie primiți în șleahta polonă, ciți n-au încă indigenat, în cazul că Moldova ar cădea din nou sub turci.²

În septembrie 1685, noul domn al Moldovei, Constantin Cantemir, vechi ostaș, prudent și realist, puse pe Velicico Costin să-l cheme pe fratele său pribeg acasă. În scrisoarea lui Velicico se arată că regele polon, „protector al casei noastre”, desigur nu l-ar putea reține.³ La rugămintea domnului, Miron Costin se întoarce în țară, în decembrie⁴, dar peste câteva luni, cînd regele polon coboară cu oștile lui în Moldova, Cantemir, bănuitor, îl numește staroste tocmai la capătul celălalt al țării, la Putna.⁵

Cînd, în 1690, Cantemir încheie tratatul secret de alianță cu Habsburgii, Miron Costin se opune, dar este nevoit să adere la el sub amenințarea domnului că-i va tăia capul lui și întregii sale familii dacă nu primește⁶, ceea ce arată că Constantin-vodă plănuia de mult pieirea influentului

¹ Miron Costin, *Istorie în versuri polone*, ed. citată, vol. I, p. 241.

² Czeslaw Chowaniec, *Miron Costin en Pologne*, în *Inchinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 114.

³ *Idem* p. 121.

⁴ *Idem*, p. 120.

⁵ Sever Zotta, *Serdarul Vasile Baianski*, în *Arhiva genealogică*, II, 1913, p. 116.

⁶ Philippe d'Avril, *Voyage en divers États d'Europe et d'Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine*, Paris, 1692, text reprodus de B.P. Hasdeu, *Arhiva istorică a României*, vol. I, partea 2-a, p. 15.

boier, prieten al Poloniei. Este adevărat că în această vreme Miron Costin întreține o corespondență politică tainică cu hatmanul polon Jablonowski, cu Andrei Potocki și chiar cu regele însuși¹, pe cînd domnul Moldovei se ferea de poloni, și pînă la o schimbare hotărîtoare a situației, se dăduse de partea turcilor.

În 1691, la porunca lui Constantin Cantemir, capul bătrînului și învățatului boier căzu sub securea călăului², jertfă a rivalităților dintre familiile feudale (Cupăreștii Rosettești, care aveau puterea în acea vreme, rivali ai Costinilor). Se pare că pricina morții lui Miron Costin a fost ambiția de a domni a fratelui său, Velicico-hatmanul. Dar deasupra acestei rivalități se situează desigur lupta lui Miron Costin de a dezrobi țara de sub jugul turcesc, fie și cu ajutor străin.

IDEILE SOCIALE ȘI POLITICE ALE LUI MIRON COSTIN

Ca și predecesorul său în istoriografia moldovenească, Grigore Ureche, Miron Costin gîndește ca un feudal, ca un reprezentant al boierimii, numai că ideile sale capătă în expunere o altă amploare, cronica lui este un comentariu mai adîncit al faptelor expuse decît cronica lui Ureche. Pe de altă parte, deși avem a face cu reprezentanți ai aceleași clase sociale, sînt oarecare deosebiri între gîndirea celor doi cronicari moldoveni, datorate nu numai coeficientului personal, dar și evoluției orînduirii feudale, între prima jumătate și a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Miron Costin socoate clasa boierească superioară celorlalte clase, chiar în fața justiției; el laudă pe Radu-vodă Mihnea cînd spune: „Domnul hiecare, cîndu giudecă pre un boierinŭ cu un curtean, ochii domnului să fie pre boierin, iară giudețul pre calea sa să margă“.³ Este normal, stă în firea lucrurilor, crede el, ca boierul să fie temut de cei mici,

¹ Hurmuzachi, *Documente*, Supliment, II-3, p. 156—158, 176—177, 184.

² Pentru uciderea lui Miron Costin, cf. I. Neculce, *op. cit.*, p. 185; D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. Iorga, Buc., 1923, p. 86 și 94; V.A. Ureche, în *Introducere la Miron Costin, Opere complete*, vol. I, p. 340—341.

³ Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, vol. I, p. 66.

fiindcă el deține nu numai o autoritate de fapt, ci și una morală, lăsată de Dumnezeu, care trebuie respectată: „Cîndu cu cale să fie frică celorū mai mici de cei mai mari, iară cursul lumii aduce de este de multe ori celui mai mare de cei mici grije“¹, ceea ce, firește, este — după Miron Costin — împotriva rînduiei lucrurilor.

Totuși, și aici este o nuanță deosebitoare față de gîndirea lui Ureche. Pe vremea vornicului Ureche, boierul mai păstra ceva din boierul cavaler al veacurilor trecute, pentru care fericirea țării consta în izbînda în războaie. Pentru Miron Costin, însă, fericirea țării sub Vasile vodă stă în aceea că el „domnia cu mare liniște și pace... din toate părțile sta toți (citește: boierii) de negușitorii și de agonisită“²; „Că de au fostu cîndva vremi fericite acestor părți de lume, atuncea au fostu. Plină Țara Leșească, oi dzice, de aur, la care... curea Moldova cu boi de negoț, cu cai, cu miere și aducea dintr-aceia țară aurū și argintū.“³ Boierimea din această vreme era o boierime de agricultori, de exploatatori ai muncii țărănești, preocupați de a crea bunuri de negoț.

În conflictul dintre marea boierime și domnie, care urmărește centralizarea autorității, conflict politic intern ce domină secolul al XVII-lea românesc, Miron Costin este, firește, de partea boierimii, convins că marii boieri, și nu domnul, trebuie să guverneze efectiv țara. Domnul este necesar, e în rînduiala lucrurilor din monarhia feudală, e alesul și unsul lui Dumnezeu: „Domnul, ori bun, ori rău... oricum este, de la Dumnedzău este“⁴. Rolul său este de a cîrmui cu „milă“. „Milele domnilor pot aședza țările, nemila și lăcomia fac răsipă țărălor“⁵. Dar cîrmuirea domnească trebuie să se exercite numai cu sfatul boierilor: „Ce nu s-au ascultatū sfatul lui Ureche-vornicul, cum mai multe în lume sfaturi bune la domni nu să ascultă, ce apoi vinū la primejdii și ei, și casele lor“⁶. Boierii sînt datori, conform legăturii feudale,

¹ *Idem*, p. 78.

² *Idem*, p. 93.

³ *Idem*, p. 105—106.

⁴ Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 43—44.

⁵ *Idem*, p. 72.

⁶ *Idem*, p. 28.

cu credință față de domn. Când Hinceștii apără viața lui Vasile Lupu, învins, Miron Costin exclamă: „La vreme ca aceea să stai la nevoia domnului cu cinste vecinică hiecăruia ieste“¹. În schimb, domnul nu trebuia să iasă din sfatul boierilor, care devin astfel conducătorii reali ai politicii interne și externe. „Că pentru aceea au dat Dumnedzău să aibă împărații, craii, domnii, cîrmuitoarii țarilor, să aibă svétnici pre lingă sine, cu carii, vorovindŭ, o treabă, să frămînte cu vroava lucrul... Iară ce fac domnii singuri den gîndurile sale sau den șoapte (citește: după favoriți) rar lucru iesă la folos“². Prin urmare, idealul lui Miron Costin este o monarhie feudală, cu un domn blind, respectat, dar fără drepturi de autocrat, o monarhie cîrmuită de sfatul boierilor, ca în Polonia; ca și Ureche, el dorește ca domnul să fie „o matcă fără ac“.

Țărănimea este privită de la înălțimea rangului la care ajunsese cronicarul. Am văzut că după dînsul este firesc ca cei mici să se teamă de cei mari. Când se răscoală țaranii, el exclamă cu spaimă: „Nespusă vrăjmășia a prostimei“³. Totuși, pătrunde în cronica lui Miron Costin un ecou al miniei populare împotriva exploataților: „Blăstămul săracilor, cum să dzice, nu cade pre copaci citŭ de tîrdziu“ (ci e firesc să cadă asupra celor ce-i fac să sufere)⁴.

Că Miron Costin a arătat interes pentru țărănime, se vede și din aceea că în *De neamul moldovenilor*, pentru demonstrația istorică, aduce exemple din viața și obiceiurile poporului: felul de a se îmbrăca, de a mânca, de a se comporta.⁵

Boierimea moldoveană în secolul al XVII-lea se resemnase cu stăpînirea turcească, se acomodase chiar cu ea, văzînd în suzeranitatea otomană o garantare a privilegiilor ei. Ureche, cronicarul, se ridicase deasupra acestei resemnări politice și încercase să învie avîntul de luptă împotriva înrobitorilor. Aceeași atitudine o are față de turci și Miron Costin. El descrie în culorile cele mai negre firea lacomă și tirană a turcilor: turcul caută să înșele pe creștini, „creștinului

¹ *Idem*, p. 156.

² *Idem*, p. 108.

³ *Idem*, p. 79.

⁴ *Idem*, p. 36.

⁵ Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II, p. 46—49.

niceodată cuvîntul nu-l ține“¹, „pîntecele turcilor fără fund“². Moise Movilă fuge din țară, „sătul de binele turcilor“³. Dacă turcii vor face Moldova pașalic, „vei vedea, polonule, ce fel de vecini vei dobîndi la granițele tale, ce nenorocire înseamnă să locuiești aproape de un astfel de vecin.“⁴

Dar între Miron Costin și Ureche este o însemnată deosebire în ceea ce privește atitudinea față de dominația otomană. Ureche vrea să deștepte virtuțile războinice ale popoului, evocînd contemporanilor săi epoca de glorie a lui Ștefan cel Mare; el crede în forțele interne, în posibilitatea lor de a lupta pentru dobîndirea independenței. Miron Costin, în schimb, nu crede în aceste forțe, nu mai are nădejde în deșteptarea energiei popoului. Domnii care au încercat o răscoală împotriva turcilor nu sînt lăudați în cronica lui Miron Costin, ci, dimpotrivă, dojeniți pentru imprudența lor: „De laudă este hie la care domnă să hie spre partea creștinească... însă cu înțelepciune, nu fără socoteală și fără temeiu, în loc de folosul țării să-i aducă perire, cum s-au prilejitu amu și în vremile noastre în citeva rînduri, de adusésă a mulți nesocoteala și nebunia, mare cumpănă acestui pămînt“⁵ (aluzie la trecerea lui Ștefan Petriceicu la poloni în lupta de la Hotin, în 1673). Încrederea în salvarea țării de sub jugul otoman el și-o pune în ajutorul străin și mai ales în cel al polonilor. Cu toate rezervele pe care le formulează adeseori față de încetineala polonilor, generată de luptele interne din această țară⁶, el crede că în cele din urmă polonii vor fi cei care îi vor birui pe turci: „Aceasta țară căci trăiește așa în statul său până acmu, pentru țări creștine stă pînă astădzî în rîndurile sale“⁷, adică dacă țara noastră mai există, cu bruma de autonomie pe care i-o lasă turcii, aceasta se datorește numai sprijinului țărilor străine, creștine. Mai ales după izbînda lui Ioan Sobieski la Viena (1683), încrederea lui Miron Costin în Polonia și în special în regele ei crește pînă la convingerea absolută. În poema

¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 26.

² *Idem*, p. 73.

³ *Idem*, p. 90.

⁴ Miron Costin, *Poema polonă*, ed. cit., vol. I, p. 262.

⁵ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 37.

⁶ *Idem*, p. 58.

⁷ *Idem*, p.37.

dedicată regelui Ioan întâlnim fraze ca acestea: „Dumnezeu a incredințat mintuirea noastră drepte tale, mare rege Ioane“¹, „Nu pierde nădejde, o! țară, nici tu, Podolie! vă va mîntui din prăpastie Ioan cel Mare, rege al Poloniei“². Adresîndu-se poporului polon, el spune: „Dacă pierzi prilejul de acum, pe care Dumnezeu ți-l arată prin brațul războinic al marelui tău rege, nu vei mai vedea curînd altul asemănător“³.

Cum am spus, această nădejde era zadarnică, pentru că Polonia, roasă pe dinăuntru de luptele interne, cu o nobilime care asuprea cumplit țărănimea, nu era în stare să mențină multă vreme tensiunea războinică impusă de regele Sobieski și se afla la un pas de totala decădere. Firește că anume aparențe strălucite, ca victoriile de la Hotin și Viena, pe care Miron Costin le-a văzut cu ochii lui, puteau să-i dea speranțe pentru Moldova, dar, ca un cunoscător al stărilor interne din acea țară, Miron Costin ar fi putut fi mai precaut. De altfel, nu este de loc sigur că eventuala înfrîngere a turcilor de către poloni ar fi însemnat în adevăr pentru moldoveni „eliberarea“, ci mai degrabă trecerea sub altă stăpînire. Să nu uităm însă că o mare parte a boierimii moldovene ar fi dobîndit noi privilegii dintr-o contopire cu șleahța polonă.

Trăind într-o vreme de decădere politică, Miron Costin se dovedește a fi fatalist în ce privește soarta țării; el trăiește „*cumplite vremi*“ și se teme că vor fi cele din urmă ale țării, care va pieri împreună cu poporul: „sosiră asupra noastră cumplite acestea vrémi de acmu, de nu stăm de scrisori, ce de griji și suspinuri... Iară noi prăvim cumplite vrémi și cumpănă mare pămîntului nostru și nouă“⁴, „stîngerea și țării noastre“⁵, se cuvin a fi citate tot aici și cuvintele pe care le-a luat ca moto la *Istoria românilor*, A.D. Xenopol: „iară nu sintū vrémile supt cirma omului, ce bietul om supt vrémi“⁶, cuvinte care, spre a fi înțelese în adevăratul lor sens pesimist, de vremuri de furtună care duc corabia țării

¹ Miron Costin, *Poema polonă*, ed. cit., vol. I, p. 247.

² *Idem*, p. 262.

³ *Ibidem*.

⁴ Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. citată, vol. I, p. 4.

⁵ *Idem*, p. 110.

⁶ *Idem*, p. 138.

pe ape tulburi, fără cîrmă, trebuiesc legate de fraza precedentă: „Iară vrémile de acmu nu sintũ în putere și nici un sfat nu încape la greu ca acesta fără de mărturiia că este sosită perirea“¹. Intensitatea cu care îl stăpinea acest gînd al prăbușirii este evidentă, și aceleași tînguiri asupra cumplitelor vremi le vom găsi în toate scrierile lui Miron Costin. În *Cronica polonă* în proză, de pildă, scrie cronicarul: „aceste vremi, care, după cum vedem, sint ultimile ale noastre, și fie că poporul moldovean va citi mai întii cronica mea, sau mai întii va pieri... Fie ca cel puțin să rămîie amintirea despre poporul nostru în acel... regat“² (Polonia), în *Poema polonă*: „Dumnezeul meu, al cărui gînd e de nepătruns, este încă oare vreo nădejde, sau vom pieri acum cu totu?“³

Pesimismul politic al lui Miron Costin se datorează în parte unor cauze obiective, țara era în adevăr pustiită de războaiele turco-polone, de exploatarea otomană, sărăcită și ruinată. Dar teama cronicarului, credința în pieirea apropiată nu sint justificate numai de acele împrejurări momentane, care se puteau îndrepta în viitor. Sîntem în preajma destrămării orînduirii feudale, cînd boierimea, care devine atotputernică, secătuieste forțele economice ale țării, cînd iobăgia duce poporul la ruină. Din destrămarea socială și economică derivă neîncrederea celor clarvăzători și atitudinea descurajată în fața viitorului, spre care își îndreaptă totuși vagi nădejdi de mai bine: „Puternicul Dumnezeu... iubite cetitoriule, să-ți dăruiască, după acéste cumplite vremi anilor noștri, cînduva și mai slobode veacuri, întru care, pe lîngă alte trebi, să aibi vréme și cu cetitul cărților.“⁴

Am spus că Miron Costin se ridică deasupra mentalității medii a clasei boierești din vremea lui prin dragostea sa față de țară. De asemenea o notă de progres, care-l deosebește de boierimea ce colabora cu turcii, este lupta sa, prin scris, împotriva dominației otomane, care sugruma țara, chiar dacă această luptă o înțelegea mai ales cu sprijinul polonilor.

Alături de aceste merite ale cronicarului putem așeza și lămurirea originilor poporului român, și consecința ideolo-

¹ *Ibidem.*

² M. Costin, *Cronica polonă, ed. cit.*, vol. I, p. 218.

³ Miron Costin, *Poema polonă, ed. cit.*, vol. I, p. 248.

⁴ Miron Costin, *De neamul moldovenilor, ed. cit.*, vol. II, p. 13.

gică a acestei cercetări: afirmarea originii comune a românilor împărțiți sub diferite stăpîniri politice, ca o constatare științifică și ca o idee ce urma să-și facă drum în viitor, în alte condiții economico-sociale, prin Școala Ardeleană.

Grigore Ureche presimțise numai importanța faptului că „de la Rîm ne tragem“, el nu vedea poporul român ca un popor romanic, ci ca o amestecătură de neamuri¹. Cronicarii români, dinainte de Miron Costin, atît munteni, cit și moldoveni, cei care scriu slavonește și cei care scriu românește, alcătuiseră letopisețe ale statelor feudale Moldova sau Țara Românească, nu ale românilor. Cel dintîi istoric român care scrie o carte despre istoria tuturor românilor este Miron Costin în *De neamul moldovenilor* și în cele două scrieri în limba polonă: *Cronica polonă* și *Poema polonă*. Firește că această lărgire a orizontului istoric coincide cu lărgirea orizontului politic, care depășește la Miron Costin granițele statului feudal Moldova, fără însă a genera de pe acum ideea unității politice (deosebită de ideea originii comune), idee care nu apare decît în orînduirea capitalistă.

Poporul român se trage din romani, aceasta este descoperirea lui Miron Costin. Aceasta înseamnă, gîndește cronicarul, că strămoșii noștri au fost stăpînii lumii, cei mai puternici oșteni din istoria universală: „Și acum fiecare să privească o astfel de putere! Veacurile de acum nu au una asemănătoare... De ce se mai minunează cineva de războaiele purtate de turci“³. „Caută-te dară acum, cetitorule — strigă Miron Costin românilor — ca într-o oglindă și te privește de unde ești“². Firește că, după Miron Costin, romanii, care au cunoscut o putere politică atît de mare, au lăsat ceva din firea lor urmașilor: „Totuși (românii) nu s-au sălbăticit cu totul, din cauza seminței celei bune semănate mai întîi în acest popor, căci natura cea dintîi a lucrurilor nu piere, ci, dimpotrivă, se păstrează veșnic, măcar în parte“⁴.

Toți învățații, umaniștii, elevii iezuiților, din țările catolice și apusene se închinau în fața romanilor și a civilizației lor. Învățămîntul vremii cultiva clasicismul, în spe-

¹ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, Buc., E.S.P.L.A., ed. II-a, 1958, p. 67.

² Miron Costin, *Poema polonă*, ed. cit., vol. I, p. 249.

³ Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II, p. 17.

⁴ Miron Costin, *Poema polonă*, ed. cit., vol. I, p. 253.

cial clasicismul latin. Și iată că un român, elev al școlilor latine de peste graniță, descoperă originea latină a poporului nostru. Firește că această descoperire nu putea să nu aibă în mintea lui Miron Costin consecințe politice. Stăruința cu care el vrea să dovedească polonilor originea romană a românilor, legată de speranțele pe care și le punea în salvarea țării sale de către poloni de sub jugul turcesc, indică intenția cu care a scris aceste cărți: pentru a dovedi polonilor, — și apusenilor în general, — că se cuvine ca poporul român să fie ajutat să iasă de sub robia turcească; că nu se cuvine ca urmașul civilizației romane, al Imperiului Roman, să rămână sub barbaria turcească; că cei ce se închină amintirii clasicismului sînt datori să sprijine pe urmașii romanilor.

O consecință a descoperirii originii romane a poporului nostru împărțit din punct de vedere politic în mai multe țări, este, firește, unitatea întregului popor român, pe care Miron Costin o subliniază, peste deosebirile de stăpînire politică. Despre românii transilvăneni spune: „Și pînă azi ei sînt mult mai numeroși ca ungurii, începînd din Bacica sirbilor temișoreni, peste tot Mureșul, în Herțeg, în jurul Bălgradului... în Țara Oltului și în tot Maramureșul¹. El scrie: „să scoț lumii la vedere felul neamului, din ce izvor și semîntie sîntu lăcuitoarii țării noastre, Moldovei și Țării Muntenesti și românii din țările ungurești, cum s-au pomenit mai sus, că toți un neam și odată discălecați sîntu.²”

Miron Costin este astfel, în ceea ce privește ideea unității poporului nostru, un precursor al lui Dimitrie Cantemir.

După cum am mai spus, în vremea lui, Miron Costin nu putea trage consecința politică a unității de origine a românilor, unirea într-un stat național, idee care apare abia în orînduirea capitalistă. Se vede bine din letopisețul său că el nu se ridică pînă la această idee politică, de altfel de neconceput în condițiile statului feudal. Este caracteristică observația lui Miron Costin despre proiectul turcilor de a pune pe Vasile Lupu principe al Transilvaniei, „care lucru nu știu cum ar hi putut fi pentru lége³. Adică nu știa cum ar fi putut stăpîni un principe ortodox (lege, în sens de religie), român, Transilvania, de vreme ce nobilimea acestei țări era calvină

¹ Miron Costin, *Poema polonă*, ed. cit., vol. I, p. 255.

² Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II, p. 9.

³ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 184.

și catolică. Transilvania, în care majoritatea populației era românească, rămâne pentru Miron Costin țara clasei stăpînitoare străine. Aceeași atitudine o are cronicarul cînd se referă la cucerirea Transilvaniei de către Mihai Viteazul: „Așa și Mihai-vodă, vrîndu să hie crai la unguri, au pierdut și domnia Țării Muntenești”¹. Deci faptul cuceririi Transilvaniei de către un domn român nu echivala pentru Miron Costin cu tendința de a stabili unitatea politică a românilor, ci cu încercarea de a fi crai ungarilor, mai bine zis al clasei feudale care stăpînea pe români.

Nu ne putem aștepta ca un scriitor moldovean din orînduirea feudală să aibă altfel de concepții politice. Totuși, un progres față de vremea lui reprezintă fără îndoială această descoperire și analizare a originii romane, comună tuturor românilor.

Punerea în lumină a originii romane a românilor de către Miron Costin impune cercetarea influenței umaniste în opera lui.

MIRON COSTIN ȘI UMANISMUL

Umanismul Renașterii se caracterizează prin lauda românilor și a istoriei lor și prin prețuirea și imitarea clasicismului, prin cultivarea limbii și a stilului literar și pătrunderea culturii în rîndurile unor pături sociale mai largi decît aceea a nobilimii medievale. Putem, oare, în raport cu această caracteristică, să-l considerăm pe Miron Costin umanist român al secolului al XVII-lea? Dar mai înainte se cuvine să răspundem la altă întrebare: în ce măsură cunoștea Miron Costin clasicismul? Cronicarul nostru are, în scrierile sale, aspectul exterior al scriitorului umanist din epoca tîrzie, adică stilul încărcat cu reminiscențe din mitologia antică: „zeițele depărtate din Helicon și cite cîntărețe sînt în jurul Helespontului, precum și Aretuzele și Pieridele, fecioarele din părțile Siciliei, și n-ați lipsit nici voi, Diane din Asiria”². Adresîndu-se Nilului, îl întreabă de ce „te lauzi cu protecția Cererei?”³.

¹ *Idem*, p. 97.

² Miron Costin, *Poema polonă*, ed. citată, vol. I, p. 244—245.

³ *Idem*, p. 258.

Fraza lui, în special în ultima scriere, *De neamul moldovenilor*, este influențată de topica latină (predicatul la sfârșit): „Să înceapă osteneala aceasta, după atîta véci de la discălecatul țărilor cel dintăi de Traian, împăratul Rimului, cu citeva sute de ani peste mie trecute, să sparie gîndul“¹.

Deși Miron Costin se referă adeseori la istoria antică, se pare că nu cunoștea direct, în original, decît pe Plutarh, din care citează, traducînd, în letopiseț, și pe un istoric al Romei, din ale cărui scrieri extrage, fără să menționeze sursa, povestirile despre începuturile romanilor din *De neamul moldovenilor*². Versurile lui Ovidiu despre cucerirea Misiei de către Flaccus nu sînt citate direct din opera poetului latin, ci după lucrarea sasului Toppeltin de Mediaș, *Origines et occasus Transsylvanorum*, Lyon, 1667³. Celelalte numeroase aluzii, citatele, rezumatele din istoria și mitologia antică par a fi culese din manualele de studiu ale limbilor latină și elină și din compendii pentru uzul școlilor iezuite.

Totuși, faptul că Miron Costin traduce cele patru versuri ale lui Ovidiu în ritmul original, dar cu rimă adausă de traducător, este o dovadă certă de cunoaștere a limbii latine, deși traducerea, pentru necesitățile formei, este foarte liberă și în parte inexactă:

„Praefuit his, Graecine, locis modo Flaccus, et iilo
Ripa ferox Istri sub duce tuta fuit
Hic tenuit Mysas gentes in pace fideli;
Hic arcu fisis, terruit ense Getas.“

„Ghieții ține într-o vreme, acum Flacus ține
Rîpa scump-a Dunării, el singur cu sine,
Iel au ținut Misiia in pace cu credința,
Pre ghieți au scos de aicea, el cu biruința.“⁴

Pe lângă aceste indicații privind cultura lui clasică, Miron Costin, deși nu fusese niciodată în Italia, știa, din cărți sau din auzite, ce reprezenta Italia Renașterii și oamenii Renașterii, pe care-i caracterizează astfel: „oameni iscusiți... peste toate neamurile... cu mare omenie, suptîri, pentru acéia le

¹ M. Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. cit. vol., II, p. 9.

² *Idem*, p. 22—23.

³ L. Toppeltin de Medgyes, *Origines et occasus Transsylvanorum*, ed. II-a, Viena, 1752, p. 47.

⁴ Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II, p. 19. Textul latin citat după Toppeltin.

zică gentiloni... Aceia țară (Italia) ieste acum scaunul și cuibul a toată dăscăliia și învățătura, cum era într-o vrême la greci Athina, acum Padova la Italiia, și de alte iscusite și trufașă meșteșuguri.“¹ „Iscusitele și trufașele (frumoase) meșteșuguri“ (arte) este, evident, o aluzie la artele Renașterii.

Firește că gradul în care Miron Costin a fost sau nu influențat de clasicism nu poate fi apreciat numai prin analiza stilului și erudiției în sine sau a simpatiei cronicarului pentru patria Renașterii, ci, în primul rînd, se cuvine să aflăm în ce măsură cultura lui clasică a influențat gîndirea sa, concepțiile sale. Studiul clasicismului n-a fost pentru Miron Costin un scop în sine. Dacă, cercetînd limbile clasice, l-au atras asemănările dintre unele cuvinte latine compuse, care reprezintă anume noțiuni abstracte, și cuvintele eline, ca, de pildă: *philosophia*, *astronom*, *astrolog*, *geometria*, *theologia*², cu atît mai mult a fost atras de asemănarea între limba română și cea latină, asemănare pe care o exemplifică dînd o lungă listă de cuvinte de origine latină din vocabularul românesc, despărțite în „nume“ și „verbe“. De remarcat că între etimologiile stabilite de cronicar figurează și cîteva cu mențiunea „din italienește“, ca *bacia-budza*, *caza-casa*, *rube-ro-roșu*, ceea ce arată că Miron Costin avea noțiunea de limbi romanice și că era conștient de comunitatea lor.

Cunoștințele de istorie antică, dobîndite în școlile iezuite din Polonia, și studiul limbii latine l-au condus pe Miron Costin la cea mai valoroasă idee a operei sale, corespunzătoare tendinței de dezvoltare economică și politică a statului feudal, ideea originii latine a întregului popor român, peste granițele politice ale statelor românești feudale.

Sînt toate acestea suficiente ca să socotim pe Miron Costin om al Renașterii, umanist? Cronicarul moldovean nu putea fi umanist din două motive: întii pentru că prin concepțiile sale era un reprezentant al clasei boierești, feudale, pe cînd umaniștii, prin ideile lor, reprezentau burghezia din orașele bogate ale Italiei și Apusului. În al doilea rînd, epoca umanismului trecuse; în secolul al XVII-lea nu mai exista umanism, contrareforma și formarea statelor absolutiste centralizate împiedicau în Apus libertatea de gîndire. În veacul al XVII-lea se dezvoltase o formă decadentă a umanismului,

¹ Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II p. 16.

² Miron Costin, *Poema polonă*, ed. cit., vol. I, p. 241 și 313.

școala iezuită care păstrase din umanism doar înclinarea către studiul antichității clasice. Această nouă școală, acum sprijinită de regi, se adresa nobilimii, era reprezentanta unui umanism feudal, dacă se poate spune astfel, în faza târzie a feudalismului și, spre deosebire de umanism, care se baza pe libertatea spiritului critic, însemna o încătușare a libertății de gândire, o reacțiune feudală și monarhică.

Miron Costin, elev al școlii iezuite, a cunoscut umanismul, sau mai bine zis cultura clasică, prin prisma acestei școli. Nici nu se putea altfel, el fiind un om al secolului al XVII-lea și un boier, pe cind umanismul propriu-zis al Renașterii, de esență orășenească, nu a putut pătrunde în țările noastre, unde i-a lipsit baza socială. De aici, în oarecare măsură, bombasticismul din *Poema polonă*, lipsă de spirit critic în domeniul religios, unde Miron Costin se arată a fi un ortodox tradiționalist, păstrarea atitudinii feudale în gândirea lui politică.¹

Această constatare nu trebuie însă să ne facă să subestimăm elementele umaniste din gândirea lui Miron Costin. Deși, după cum am arătat, gândirea lui este feudală, totuși, ceea ce-l deosebește de scriitorii și gânditorii dinaintea lui și din vremea lui, elementul nou este influența clasicismului, nu numai asupra formei, ci și asupra concepției sale istorice. Oricât de timide ar fi aceste elemente noi în opera lui Miron Costin, ele reprezintă un început mai de preț pentru istoria culturii noastre decît păstrarea tradiției medievale cronică-rești.

MIRON COSTIN CA ISTORIC

Pentru istoricii de azi *Letopisețul Țării Moldovei* al lui Miron Costin este deosebit de prețios. Ureche scrisese despre o perioadă din istoria Moldovei (1359—1595) cu care nu fusese contemporan, reproducînd informații din izvoare interne și externe, pe care în mare parte le cunoaștem și le folosim, iar cronicarii epocii de după 1661 (dată la care se

¹ T. Gostynski (*În jurul unui poem al lui Miron Costin*, în *Revista istorică*, XXXI, Buc., 1945, p. 146—149), referindu-se la *Poema polonă*, vorbește de relațiile lui Miron Costin cu curentul iezuit, pe care însă îl numește „baroc“, termen ce se aplică mai ales artelor plastice.

termină letopisețul lui Miron Costin), Neculce, *Letopisețul anonim racovițean* etc. ne pun la îndemână izvoare paralele ale istoriei Moldovei de după 1661. Deci cronica lui Miron Costin rămâne unica mărturie — de neînlocuit ca izvor intern — a istoriei Moldovei din perioada 1595—1661. Cronica lui Miron Costin este singura cronică în care e descrisă epoca domniei lui Vasile Lupu și a luptelor civile care au marcat decăderea statului feudal al Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Cu excepția citorva infracțiuni luate din cronicile polone (în special Piasecki¹), cronica lui Miron Costin este un veritabil memorial, în care la început se povestesc fapte aflate de la înaintașii direcți, apoi numai evenimente la care cronicarul a fost martor ocular și, pentru cele mai multe un martor unic.

Bineînțeles că acele capitole din lucrările lui Miron Costin în care se tratează despre originea poporului român nu mai pot fi considerate azi ca izvoare istorice. Fiind însă primele rînduri scrise de un român cu scopul de a cerceta originile poporului nostru, ele reprezintă un important moment cultural.

Ca și cronica lui Ureche, și cronica lui Miron Costin este o cronică boierească, independentă de oficialitate, spre deosebire de cronicile slavone din secolele al XV-lea și al XVI-lea, care erau cronici oficiale ale curții domnești. Miron Costin continuă tradiția istoriografiei boierești în epoca de atotputernicie a boierimii.

Nefiind cronicar al curții, Miron Costin nu dispunea de informație oficială, nu cunoștea toate secretele de stat. Totuși, situația sa de înalt dregător și mai ales relațiile sale îi îngăduiau să fie bine informat.

Miron Costin nu lucrează ca un compilator, ci ca un istoric. El nu reproduce izvoarele (Piasecki), ci le prelucrează, topindu-le în stilul său propriu. Datele calendarului după stilul nou în izvoarele sale sînt transformate în datele calendarului după stilul vechi folosit în țară. Informațiile din izvoarele externe pentru perioada dinainte de epoca în care trăiește autorul sînt împletite cu alte informații interne, aflate din tradiția orală, fapt pe care Miron Costin

¹ P. Piasecki, *Chronicon gestorum in Europa singularium*, Cracovia, 1648 (ed. II a).

il subliniază adesea: „cît am pututŭ a înŭelege den boieri bătrîni den dzilele lor“¹, „ŭin minte oamenii bătrîni“², „a-
ceste am înŭăles de la boieri bătrîni de sfatŭ pre acele vremi“³
etc.

Deși nu-i numește, este limpede că cei ce i-au dat informații așa de exacte sînt în primul rînd frații Toma și Iordache Cantacuzino, pe lingă care și-a făcut ucenicia de boier. De asemenea, în familia soției sale, Ileana Movilă, fiica pretendentului Ioan-vodă, nepoata lui Simion Movilă, a putut afla multe despre epoca domniei Movileștilor.

Dar cele mai prețioase știri sînt, firește, acelea ce constituie înseși memoriile lui Miron Costin, care încep cu domnia lui Vasile Lupu: „Așea și noao, iubite cetitoriule, cu multŭ mai pre lesne (este) a ne scrie de acêste vremi, în care mai la toate ne-am prilejuit singuri...“⁴ Adesea cronicarul vorbește cu discreție despre rolul său personal în întîmplările povestite, dar peste tot simțim prezența reală a martorului ocular.

În redactarea lucrărilor sale Miron Costin dovedește scrupulozitatea unui adevărat om de știință. *Poema polonă* de pildă, ni s-a păstrat în două versiuni, datorate amîndouă autorului; din compararea celor două versiuni se observă că autorul a revizuit textul celei dintîi, corectînd vers cu vers, modificînd rima, măsura, schimbînd anume neologisme, anume expresii pe care le-a considerat nepotrivite. În letopiseț, cronicarul constată cu durere că o informație fusese omisă de la locul său, „ce amu era trecut rîndul la izvodul cel curat“⁵, deci la copia corectată a textului, scrisă de autor, căci „scriitori carii izvodescŭ (copiază) puțîni să află, iară tipar nu-i“⁶.

Cu toate acestea, letopisețul nu este scutit de greșeli, mai ales în partea de la început; astfel, nu mai puțîni de doi domni ai Moldovei amintiți în cronică, Ștefan Radu și Bogdan Movilă, n-au domnit în realitate niciodată în această

¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 74.

² *Idem*, p. 93.

³ *Idem*, p. 104.

⁴ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 135.
(vezi pag. 633 — note 2, 3, 4, 5.

⁵ *Idem*, p. 167.

⁶ *Ibidem*.

țară.¹ Unele fapte sînt greșit așezate cronologic: lupta de la Cluj între turci și principele Transilvaniei Gheorghe II Rakoczy (22 mai 1660) este trecută după invazia pretendentului Constantin Șerban în Moldova (ianuarie-februarie 1661).²

În ce privește atitudinea autorului față de materialul istoric folosit și prelucrat, cu alte cuvinte, atitudinea față de istorie, el declară că dorește să fie obiectiv: „că nemică nu strică credința așe celor care scriu létopisețele ca fățăria, cîndu veghe voia unuie și coboară lucrul cu hula altuia”³. Astfel, declară că este silit să recunoască merite mai mari în război lui Vasile Lupu, „de la carele multă urgiie părinții noștri au petrecut”, decît lui Gheorghe Ștefan, „de la carele multă milă am avut”⁴. Tot ca o dovadă de obiectivitate istorică putem socoti lauda adusă lui Matei Basarab, dușmanul moldovenilor, pe care însă „poți să-l asameni cu mari oșteni a lumii”⁵. Totuși, Miron Costin, după cum am remarcat și mai sus, nu se poate ridica deasupra concepțiilor clasei sociale din care face parte, deasupra concepțiilor epocii sale. El nu este și nu putea fi un scriitor desprins de mediul social și de vremea sa. Însă dorința sa de a fi obiectiv, dorința pe care antecesorul său Ureche nu o manifestase, ci, dimpotrivă, modificase textul izvoarelor pentru a schimba sensul faptelor⁶, este indiciul unei poziții noi, științifice, în fața istoriei.

Dar nu numai această tendință spre obiectivitate este nouă în metoda de lucru a lui Miron Costin, ci și criteriile după care selectează faptele și le acordă semnificație istorică. Pentru un istoric feudal semnificative sînt războaiele, faptele de arme individuale ale cavalerilor, eroismul. Desigur că și Miron Costin, ca mare boier, se interesează foarte mult de asemenea fapte, dar în vremea lui boierimea devenise, cum am spus, o boierime mai ales de agricultori, de exploatare ai bunurilor produse de pămînt și de munca țăranilor. De aceea, pe lîngă războaie, pe el îl interesează și „lucruri de

¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 6, 31–32.

² *Idem*, p. 206, 212.

³ *Idem*, p. 154–155.

⁴ *Idem*, p. 155.

⁵ *Idem*, p. 170.

⁶ Cf. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, ed. II-a, 1958, p. 17–20.

casă“, pe care nu le găsește în letopisețele străine¹. Aceste „lucruri de casă“, care dau înfățișarea internă a țării, se întilnesc în mare număr în toate paginile istoriei lui Miron Costin, ca, de pildă, felul cum judeca la divan Radu Mihnea, cum vorbea cu boierii, cum se îmbrăcau aprozii în vremea lui², despre curțile domnești de la Hirlău³ și de la Iași⁴, despre reforma făcută de Barnovschi-vodă în favoarea curtenilor și a sloboziilor⁵ și multe altele de acest fel. Este caracteristic pentru vremea aceea, în care boierimea făcea negoț cu grâne și vite, interesul pe care-l acordă cronica lui Miron Costin stării economice, în special negoțului: o domnie fericită este aceea în care negoțul este liber și recolta îmbelșugată. Vremile lui Vasile Lupu au fost „fericite țării“ pentru că atunci se făcea un mare negoț cu Polonia, se vindeau boi și miere și se aducea aur și argint.⁶ „Domniia lui Ștefan-vodă (Gheorghe) au fostă cu mare bivșug țării la toți anii domniei sale, în pîine, în vin, în stupi, mare roadă în toate“⁷.

Interesul pe care îl acordă cronicarul faptelor economice îl face să dea o mai mare atenție decât predecesorii săi răscoalelor țărănești, fie ale țăranilor vecini, fie ale țăranilor liberi cu pământ în devălmășie (răzeși), ca, de pildă, răscoala țărănească care a însoțit pe cea boierească împotriva lui Alexandru Iliăș, la 1633 („Iară mai nu era în puterea boierilor a-i opri <pe țărani>, pornită grosimea“⁸) răscoala orheenilor răzeși împotriva lui Gaspar Grațiani⁹, a ciangăilor de la ocne în vremea lui Gheorghe Ștefan¹⁰.

Cronicarul distinge coexistența a trei categorii sociale în Moldova: boierii, curtenii și țăranii. Mai de cinste „la cuvîntă și la căutătura domnului“ este boierul decît curteanul (prin care se înțelege răzeșul de mai tîrziu), și curteanul

¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 4.

² *Idem*, p. 66, 67.

³ *Idem*, p. 69.

⁴ *Idem*, p. 105.

⁵ *Idem*, p. 72.

⁶ *Idem*, p. 106.

⁷ *Idem*, p. 185, 186.

⁸ *Idem*, p. 78.

⁹ *Idem*, p. 37.

¹⁰ *Idem*, p. 142—143.

decit țăranul (adică omul neliber, dependent de un stăpîn)¹. În altă parte a cronicii, Miron Costin distinge, după funcțiuni, pe boieri, pe slujitori (adică militari) și pe „pementean“, cel ce se ocupă „de hrana pămîntului“². Cronica arată interes față de curtenii (răzeșii) care „de nevoie au răsăritu (s-au îndepărtat) de la ocina sa, ori la satū boierescū, ori la sat domnescū“ pe care Miron Barnovschi i-a adus „la breslele (obștiile) sale“ și de slobozii date „siliștilor (sate fără locuitori), pe unde să pustiisă“³.

Dar pe lingă interesul pentru *istoria socială*, existent în cronica lui Miron Costin și rezultat, firește, din atenția acordată de autor acestor probleme, este de remarcat și interesul față de istoria generală, adică de faptele petrecute în țările vecine. Ureche inclusese în cronica sa cîteva capitole de sine stătătoare, capitole în care descria, fără legătură cu evenimentele din istoria Moldovei, țările și popoarele vecine: Imperiul Otoman, Polonia, Transilvania, tătarii. Miron Costin nu procedează în acest fel; el socoate faptele de istorie generală legate de istoria Moldovei și ca un cadru al ei, deci le descrie împreună și legate de faptele interne: „Și acéia să să știe că această țară fiindū mai mică — zice Miron Costin — nice un lucru singur den sine, fără adunare și amestec cu alte țări, n-au făcut“⁴. De aceea găsim în letopisețul lui Miron Costin numeroase știri despre evenimente din țările vecine, Imperiul Otoman, Polonia, Țara Românească și din țări mai depărtate, în special despre Rusia moscovită, știri pe care cronicarul le leagă de evenimentele interne. Domnia și războaiele lui Mihai Viteazul, luptele cu turcii și cucerirea Transilvaniei ocupă un loc larg în cronică și constituie un interesant izvor de informație istorică. Domnia lui Matei Basarab⁵, răscoala seimenilor în Țara Românească⁶ și multe alte evenimente consemnate în cronică privesc țara de dincolo de Milcov. Din istoria Transilvaniei cronicarul moldovean notează date interesante despre luptele pentru tron între Ștefan Bethlen și Gheorghe I Rakoczy⁷, apoi, foarte

¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 66.

² *Idem*, p. 97.

³ *Idem*, p. 72.

⁴ *Idem*, p. 119.

⁵ *Idem*, p. 76—77.

⁶ *Idem*, p. 170—178.

⁷ *Idem*, p. 93—94.

pe larg, despre luptele cu turcii în vremea lui Gheorghe II Rakoczy¹. Pentru istoria Poloniei sînt prețioase știrile despre soliile la Poartă (cu anecdotele despre solul Cristofor de Zbaraz²).

Cel mai lung excurs istoric este închinat cazacilor: Miron Costin scrie despre originea lor rusească, despre formarea lor ca oaste, despre luptele cu polonii pentru independență, despre marele război de dezrobire sub Bogdan Hmelnițchi. Informațiile provin de la un martor ocular al evenimentelor: Miron Costin se afla în Ucraina în vremea răscoalei căzăcești, și multe din amănuntele date de dinsul în cronică pot forma un izvor de prima mîină pentru istoria Ucrainei din acea vreme.³ Și alte pasaje din cronică privesc istoria Ucrainei, de pildă descrierea războiului dintre cazaci și poloni în 1653.⁴

Atitudinea lui Miron Costin față de cazaci este în general defavorabilă. El, ca mare boier, intuiește marea forță populară pe care o reprezintă cazacii, se teme că ei ar putea interveni și în ajutorul celor asupriți din Moldova și deci nu-i simpatizează. De aici portretul caricatural al lui Timuș Hmelnițchi, fiul hatmanului Bogdan, ginerele lui Vasile Lupu.⁵

Despre Rusia moscovită, care pe vremea lui Miron Costin nu se unise încă cu Ucraina de dincoace de Nipru, sînt în cronică lui Miron Costin diferite știri istorice, unele interesante, ca mijlocirea negustorului de blănuri din Moldova, Isar, în chestiunea cuceririi Azovului, de cazacii de la Don⁶, altele inexacte și imposibile, măcar și din punctul de vedere geografic, precum că Moscova ar fi făgăduit turcilor Astrahanul și Cazanul dacă vor porni război împotriva Poloniei.⁷

Ca și Ureche și ca toți cronicarii vremii, Miron Costin crede în scopul educativ al istoriei, în special pentru stăpînitori: „că létopisețele nu sîntî numai să le citească omul, să știe ce au fostî în vrîmi trecute, ce mai multî să hie de învătătură, ce ieste bine și ce ieste rău, și de ce-i să să fereas-

¹ *Idem*, p. 210—212.

² *Idem*, p. 62—65.

³ *Idem*, p. 110—119.

⁴ *Idem*, p. 168—169.

⁵ *Idem*, p. 126.

⁶ *Idem*, p. 96.

⁷ *Idem*, p. 91.

că și ce va urma hiecine: domnul den faptele domnilor, care cum au fost și cu ce véste și pomană, să ia urmă de viață, boierii urmîndu pre boierii cei cinsteși și înțelepți, slujitoriul a slujitoriū, că cineși după breasla sa, cine urmadză pre cel cinsteș, cinstit, cine urmadză pre cel rău, rău ieste și rău să va săvîrși¹.

După Miron Costin, istoria este o știință politică, mai ales istoria țărilor străine, pe care o vor consulta monarhii și sfetnicii lor: „Iar mai ales în trebile țărilor și a chivernisirilor la vremi cumplite asupra țării: să să știe, domnii mai ales, apoi boierii, sfetnicii domnilor și a țărilor, să să știe că s-au lucrat la alții și alte țări megieșe cu vremi trecute... ca să urmeze céle bune, de cele réle șă să ferească².”

Acest punct de vedere este superior concepției simplist-moraliste a istoriei. Miron Costin, ca toți feudalii, era un om religios, dar e interesant de observat că el nu implică divinitatea în explicarea faptelor istorice. Astfel, înfringerea moldovenilor și cazacilor la Finta (1653) o explică prin greșelile tactice ale lui Timuș Hmelnițchi și adaugă: „alegîndu deosebi voia și orinduiala lui Dumnedzău, numai pre socoteala oamenească grăindū³. Deci istoricul judecă cauzele evenimentelor „pre socoteala omenească” după premisele logice ale întimplărilor, lăsînd deoparte providența divină.

Mai e de observat că punctul de vedere moralist și cel educativ-politic nu sint, după Miron Costin, singurele aspecte ale unității istoriei. Ca și Ureche, Miron Costin scrie din dragoste de țară ca să lase urmașilor icoana trecutului — un bun cultural, un îndemn către generațiile viitoare ca să-și apere țara de cei ce-o hulesc. Ureche, zice Miron Costin, „au făcut de dragostea țării létopisețul său...” „numai lui de această țară i-au fost milă, să nu rămîie intru întunérecul neștiinței⁴. Miron Costin definește în fraze lapidare, care vor rămîne în literatura noastră, rolul patriotic al istoricului, apărător al gloriei țării: „A lăsa iarăș nescris, cu mare ocară infundat neamul acesta de o seamă de scriitori, ieste inimii

¹ *Idem*, p. 191—192.

² Miron Costin, *Istoria de Crăia Ungurească*, ed. cit., vol. II, p. 55.

³ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 148.

⁴ Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II, p. 11.

durere“.¹ „Nici ieste șagă a scrie ocară vécinică unui neam, că scrisoarea ieste un lucru vécinică... Eu voi da seama de ale méle, cite scriu“².

Patriotismul lui Miron Costin este de altă natură decît cel al lui Ureche. Predecesorul său în istoriografia moldo-venească era un feudal moldovean care căuta să apere cu orice preț slava vechii Moldove. Miron Costin, tot un feudal, vede însă lucrurile mai larg. El e cel dintîi dintre istoricii români care cercetează originile neamului întreg. Tot din patriotism pune prin scrierile sale polone în fața ochilor străinilor originile glorioase ale neamului, cerînd astfel sprijin pentru salvarea de sub turci a urmașilor Romei. Pentru ai săi scrie *De neamul moldovenilor*, în care explică felul cum s-a format poporul român, arătînd, pe îndelete, ce și unde este Italia, cum s-a format Imperiul Roman, apoi despre Dacia, despre cucerirea ei de romani. Spre deosebire de mulți istorici de după dînsul, știe că dacii n-au pierit (sau își închipuie că sașii sînt urmași ai geților) și, ceea ce este mai interesant, cunoaște și apreciază rolul coloniilor romane din provincii în formarea popoarelor numite astăzi romanice³. După el, căderea Imperiului Roman, pe care firește că nu-l poate considera ca putere cötropitoare, se datorează numai migrațiunii popoarelor „barbare“, pe care le reunește pe toate sub numele de tătari.⁴ Miron Costin este primul istoric care a emis părerea că în timpul migrațiunilor români au trăit retrași în munți, după care a urmat al doilea descălecat. Ipoteza are la bază desigur obiceiul moldovenilor din vremea lui de a se retrage în munți și păduri în fața năvălirilor dușmane.⁵ Acest fel de a vedea traiul românilor în Evul Mediu, deși nu corespunde unui punct de vedere științific — poporul român nu s-a format numai în munți — a fost multă vreme acceptat în istoriografia noastră; e destul să spunem că a fost împărtășită pînă și de A.D. Xenopol.

¹ *Idem*, p. 9.

² *Idem*, p. 12.

³ *Idem* p. 32—33.

⁴ *Idem*, p. 50.

⁵ *Idem*, p. 51.

Miron Costin este cel dintâi scriitor român care a încercat să creeze o modalitate de expresie literară limbii românești. Comparațiile, dialogurile, portretele, întreg stilul lui Miron Costin este prelucrat în vederea unui efect literar. „Ceea ce iese de sub pana lui, mult mai puțin spontan decît la Ureche, este rodul unei arte“¹, spune acad. G. Călinescu. Ureche încearcă o descătușare de stilul cu forme și rezonanțe slavone al bisericii, prin folosirea construcțiilor populare. Miron Costin, care aflase că limba română este o limbă romanică, a încercat să formeze o limbă literară după modelul limbii latine. De la început trebuie însă să spunem că acest cronicar moldovean, legat de viața și limba țării și a poporului său, nu s-a îndepărtat niciodată de spiritul limbii române, nu a creat o limbă artificială, ca, de pildă, Dimitrie Cantemir. Elementele latine pe care le folosește — sintactice, topice, citeodată și lexicale — sînt introduse cu discreție și evident simț al limbii.

Influența latină în limba lui Miron Costin a fost studiată amănunțit.² Acestei influențe i se datorează construcții de adjective cu complementul lor la genitiv: „știutor obiceiului“, „neștiutori rindului“, sau cu dativul „neuzite vacurilor“, „împărăției sămănătoare“, construcții participiale: „încă neinălțate zidurile, au venit...“, frazele cu verbul la sfîrșit: „care toate semnele... a mari răutăți că sînt acestor țării menia“, inversiunea atributului: „știutoare de vina sa hire“, eliziunea predicatului: „Amu, fără nici o grijă, tari și semeți leșii“, precum și în numărul destul de însemnat de neologisme latine.

Ovid Densusianu — socotind că latina folosită de Miron Costin nu este latina clasică a autorilor romani, ci latina bombastică a cronicarilor medievali, „care erau departe să se distingă prin însușiri literare“ — socotește că „e o exagerare cînd se vorbește de frumoasa limbă a cronicarilor“³.

¹ G. Călinescu, *Miron Costin — cu prilejul unor noi ediții școlare*, în *Adevărul literar și artistic*, XVIII, Buc., 3 oct. 1937, p. 15—16.

² B. Cazacu, *Influența latină asupra limbii și stilului lui Miron Costin în Studii de limbă literară*, Buc., 1960, p. 81—110.

³ O. Densusianu, *Limba noastră ca icoană a vieții culturale*, în *Viața nouă*, I, 1906, p. 541; V. *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II, p. 13.

Densusianu dă următorul exemplu neconcludent de „limbă silită, neromânească“ la Miron Costin: „nu ieste alta și mai frumoasă și mai de folos în toată viața omului zăbavă decît cetitul cărților. Cu cetitul cărților cunoaștem pe ziditoriul nostru Dumnezeu: cu cetitul laudă îi facem pentru toate ale lui cătră noi bunătăți...“ Desigur, nu este limba obișnuită a poporului, dar Miron Costin căuta să creeze un instrument pentru exprimarea unor idei abstracte. Limba lui nu este calchiată după limba cronicarilor medievali, ci o creație originală, obținută prin supunerea la legile interne ale limbii române a unor anume forme împrumutate din limba latină medievală.¹

Stilul lui Miron Costin nu e lipsit de influențe populare, dovadă proverbele și expresiile populare pe care le folosește adesea: „Ce dzilele lui cele firșite, cum să dzice cuvintul“ (adică expresia, proverbul popular)², „lupul părul schimbă, iară nu hirea“³, „cum dzice muldovanul, nu sintă în toate dzile Paștile“.⁴

Valoarea literară a cronicilor lui Miron Costin a fost recunoscută de toți istoricii literaturii noastre vechi. Scrierile sale nu sînt o expunere seacă a faptelor, ci o expunere în care se folosesc procedee stilistice: portrete psihologice ale personajelor, descrieri de natură, comparații retorice, anecdote, dialogul.

În ce privește dialogul, e de observat că simpla lui folosire într-o lucrare istorică, cu scopul de a caracteriza o persoană sau o situație, imprimă lucrării respective un caracter literar, deoarece este evident că istoricul n-a auzit cuvintele personajelor, ci le-a inventat. Cronicarul reproduce în orăție directă nu numai cuvintele lui Ștefan Tomșa către sine însuși: „Lase, cîine leșe, că te voi purta eu“⁵, sau dialogul între Barnovschi-vodă, exilat în Polonia, și un polonez: „Dulce este domnia de Muldova“, „Iară și obedzăle turcești încă sintă grele“⁶, vorbele spuse de chihaiia vizirului, despre

¹ Cf. și Al. Rosetti, *Observații asupra limbii lui Miron Costin*, Buc., Buletinul Acad. R.P.R., 1950.

² Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 29.

³ *Idem*, p. 76.

⁴ *Idem*, p. 27.

⁵ *Idem*, p. 62.

⁶ *Idem*, p. 81.

Costin-hatmanul: „Unde să fugă, săracul?”¹ și foarte multe altele, dar chiar și cuvîntarea lui Bogdan Hmelnițchi, hatmanul cazacilor, adresată hanului tătarilor, în întrevederea sa secretă cu dînsul.² Avem a face, firește, cu un procedeu literar folosit pentru a înviora povestirea și a sublinia semnificația unei anume situații.

Cronica conține nu numai portrete de domni: (Ieremia Movilă, „om întreg la toate, nerăpitor, nemîndru, nevărsătoriu de sînge, blîndu, dumnădzărescu”³; Radu Mihnea, caracterizat prin cuvintele sale despre judecăți⁴, Ștefan Tomșa, „mare vărsătoriu de sînge, gros la hire și prostatec”⁵, și Gheorghe Ștefan, „Om deplin, capu întregu, hire adincă, cit poți dzice că nascu și în Moldova oameni. La învățături solielor, cărților la răspunsuri, am audzit pre mulți mărturisindă să hie fostu covirșindă pre Vasilie-vodă. Me-sele și petrecăniile ceștii domnii de-abii la o vreo domniie să să hie prilejuit, nu fără mare desfrînăciune)⁶, ci și de boieri și oșteni (Condrățchi, polcovnicul polon)⁷. Iată caracterizarea lui Ștefan, pircălab de Soroca: „Omă de miratū la întregiia lui de sfaturi și de înțelepciune, cit pre acēle vremi de-abii de era pementean de potriua lui, cu carile și Vasilie-vodă singur, deosebi de boieri, făcea sfaturi și cu multe ceasuri voroavă, așea era deplin la hire. Iară la statul trupului său era girbov, ghiebosu și la cap cucuiatū, cit puteai dzice că este adevăratū Essopū la chipū.”⁸ Uneori caracterizarea figurilor istorice este obținută prin „redarea” unei fraze, a unui tic verbal al personajului. Ștefan Tomșa: „Pre ciți-și aducea prinși, pre toți îi omorîia, cu mustrarea ce avea elū obiciaiū: «Să nu te ierte Dumnedzău, cu cel cap mare al tău»⁹. Alteori, caracterizarea o face scriitorul, direct și lapidar (Matei Basarab): „așea neînfrintū și nespăimat, cit poți să-l asameni cu mari oștēni a lumii”¹⁰.

¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 85.

² *Idem*, p. 116—117.

³ *Idem*, p. 34.

⁴ *Idem*, p. 66.

⁵ *Idem*, p. 65.

⁶ *Idem*, p. 186.

⁷ *Idem*, p. 166.

⁸ *Idem*, p. 134.

⁹ *Idem*, p. 31.

¹⁰ *Idem*, p. 170.

Unele situații tragice capătă mai multă veridicitate prin introducerea în atmosfera ce le înconjoară a unui amănunt familial: „Eram pururea în casă eu la Iordachie-visternicul și adormisă foarte cu greu Iordachie-visternicul de mare scîrbă ce avea, cîndu, pre amiadzănoapte, au dat de știre de la curte de perirea Ciogolăștilor și a serdariului. Și dacă l-am deșteptat, îndată au dzis: «Au perit-au cei boieri?» Și dacă i-am spus că au peritū, au suspinat greu, dzicîndū: «Ah! Ce s-au făcut».¹“

Descrierea unor fenomene ale naturii se întilnește de cîteva ori în cronică lui Miron Costin. E memorabilă descrierea năvălirii lăcustelor, spectacol înfricoșător, surprins de autor pe cînd era în Podolia, la studii. Din această descriere amplă desprindem următoarele: „Céle ce zbură mai sus, ca de trei sau patru sulite nu era mai sus, iară carile era mai gios, de un stat de om și mai gios zbură de la pămîntū. Urlet, întunecare, asupra omului sosindū, să rădica oarece mai sus, iară multe zbură alătura cu omul, fără sială de sunet, de ceva. Să rădica în sus, de la om, la o bucată mare de ceia poiadă și așea mergea pe deasupra pămîntului, ca de doi coți, până în trei sulite în sus, tot într-o desime și într-un chip.”² Descrierea lui Miron Costin se distinge, cum se poate vedea, prin precizia amănuntelor, prin figuri de stil.

Uneori asemenea descrieri servesc drept comparații plastice pentru a caracteriza o situație a țării: după pustiirea și ruina țării în timpul domniei lui Radu Mihnea urmează belșugul din timpul domniei lui Miron Barnovschi: „cum floarea și pomeții și toată verdeața pămîntului stau ovilite de brumă cădzută peste vrême, și apoi, după lină căldura soarelui, vinū iară la hirea și la frimșetele sale céle împiedecate de răceala brumei, așea și țara, după greutățile ce era la Radu-vodă... au venitū fără zăbavă țara la hirea sa...”³. Sîntem departe de povestirea cronicărească analitică, avem a face cu un cronicar literat, cu stil studiat.

Nu este de mirare că povestirea colorată a lui Miron Costin a atras pe literații noștri. E destul să amintim *Neamul*

¹ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 132—133.

² *Idem*, p. 167.

³ *Idem*, p. 71—72.

Șoimăreștilor al lui Mihail Sadoveanu, inspirat în parte din descrierea vremilor lui Ștefan Tomșa, sau *Domnia Arnăutului* a lui B.P. Hasdeu, nuvelă care zugrăvește, după Miron Costin, domnia lui Vasile Lupu.

Miron Costin a fost și poet. Poema sa în limba polonă rămîne în istoria literaturii polone. Adresîndu-se regelui polon Ioan Sobieski, care era un om cult și cunoscător al multor limbi (între care și al limbii române), cronicarul moldovean caută să dea o formă cît mai aleasă din punct de vedere literar poemei care înfățișează începuturile neamului românesc. Genul istoriei în versuri era foarte cultivat în Polonia secolului al XVII-lea, și Miron Costin folosește modelul poemelor istorice ale poeților poloni din acea vreme: I. Otwinowski și Samuel Twardowski.¹

Reducînd la minimum partea de erudiție necesară într-o scriere al cărei scop era de a demonstra originile românilor, *Poema polonă* a lui Miron Costin înregistrează și dezvoltă în schimb numeroase legende despre originile Moldovei, ca: vînătoarea lui Dragoș, avîntul tinerilor veniți din Maramureș, prisaca lui Iațco, descoperită de noii-veniți după fumul ce se înălța din păduri, fuga zimbrului incolțit de cățeaua Molda și încercarea lui zadarnică de a se ascunde în tufișuri, iar despre originile Țării Românești, legenda corbului care fură inelul de mărturie din mîna copilului, viitorul Negru-vodă.² În aceeași poemă aflăm minunata descriere a frumuseților Moldovei. Cronicarul își inchipuie pe descălecători urcați pe muntele Ceahlăului, privind într-o zi senină tot pămîntul Moldovei, care li se întinde la picioare, cu dealuri, cîmpii înflorite, riurile ce curg în direcția mării: „...Și pe tine, Birlade, riu roditor, nu pot să nu te amintesc: e greu de uitat cum curgi în bogăție îmbelșugată, ducînd cu unda ta miere și lapte, desfătări ca în rai. Mai departe, ei (descălecătorii) văd și păduri și pe unde curg riurile, șesuri întinse, și cînd aplecară ochii, văzură o țară, cum ar fi o grădină înflorită cultivată între gardurile ei cu patru laturi. Privind spre răsărit, se minunară de așa țară cu cîmpii pline de flori, asemenea raiului.”³

¹ V. pentru folosirea acestor scrieri comentariile din ediția citată.

² Miron Costin, *Poema polonă*, ed. cit., vol. I.

³ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 258.

Miron Costin poate fi considerat începătorul poeziei laice culte românești. În epoca aceea, afară de cîteva versuri la stemă, printre care mai demne de atenție sînt cele ale mitropolitului Varlaam, cele dintîi versuri culte în literatura română se datorează lui Miron Costin. Ca inovator, el dă în fruntea poemului său pesimist-religios *Viața lumii* o introducere asupra poeziei, dînd moldovenilor indicații asupra ritmului, rimei și versificației și explică totodată scopul cultural-educativ pe care îl urmărește prin versurile sale. „Să să vază că poate și în limba noastră a fi acest féliu de scrisoare ce să chiamă stihuri. Și nu numai aceasta, ce și alte dăscălii (scrieri literare) și învățături ar putea fi pre limba românească, de n-ar fi covîrșit veacul nostru acesta de acum cu mare gresităti...”¹ *Viața lumii* cuprinde cîteva versuri sugestive, de inspirație poetică:

„Și ca apa în cursul său cum nu să oprêște,
Așa cursul al lumii nu să conținește
Fum și umbră sintū toate, visuri și părărc.
Ce nu petréce lumea și-n ce nu-i cădere?
Spuma mării și nor suptū cer trecătoriū.”²

Compararea noțiunilor abstracte ale durerii lumii cu spuma mării și norii cerului, deși stîngace, denotă imaginațivitatea poetului.

Inspirația poemei, în parte din *Eclesiast*, carte a Vechiului Testament, completată cu elemente din versurile lui Ovidiu (*Tristia*) despre labilitatea timpului³, trădează erudiția lui Miron Costin.

Versul de 13 silabe din *Viața lumii* nu este un vers popular, nici românesc, ci imitat după versul „istoric-epic” polon, în care a scris Miron Costin și *Poema polonă*. Numai în epigrama către mitropolitul Dosoftei întîlnim versul săltăreț de inspirație populară:

„ ...Că-i mai bună
Dimpreună
Viița cea frățească,

¹ Miron Costin, *Viața lumii*, ed. cit., vol. II, p. 113—114.

² *Idem*, p. 115.

³ R. Ortíz, *Fortuna labilis*, București, 1927, p. 145—146.

Decitu rîcă,
Care strică
Oaste vitejească“[1].

Este evident că preocupările literare propriu-zise ale lui Miron Costin nu pot fi despărțite de scrierea istoriei, de grija pe care o acordă limbii folosite atît în aceste încercări beletristice, cît și în cronică. În unitatea operei sale el apare ca un scriitor cu preocupări pentru o limbă literară aleasă.

CREȘTEREA TREPTATĂ A CUNOȘTIȚELOR ISTORICE ÎN OPERA LUI MIRON COSTIN

Miron Costin a debutat prin versurile despre descălecatul întii al Moldovei, adică despre originea românilor, scrise și tipărite în *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, ediția din 1673², a tradus apoi cu adaosuri (1672—1674) *Istoria Ardealului* după Toppeltin. Din această primă perioadă, poate chiar anterioară acestor două scrieri, datează probabil *Viața lumii*. La 1675 Miron Costin termină lucrarea sa cea mai însemnată: *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaronvodă*, iar la 1677 redactează în limba polonă *Cronica polonă*. În timpul exilului din Polonia — în iulie 1684 — la castelul de vinătoare din Dașov, redactează *Poema polonă* în versuri, dedicată regelui Sobieski. În sfîrșit, după întoarcerea lui în Moldova între 1686—1691, scrie ultima sa operă istorică, *De neamul moldovenilor*.

Din cercetarea critică a operei lui Miron Costin se poate constata, pe măsura trecerii timpului, creșterea și îmbogățirea cunoștințelor sale istorice privind originea românilor, problemă căreia el i-a închinat mai multe lucrări succesive.

În versurile despre „descălecatul dintii“, cuprinse în *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, aflăm că „Fliah întăi, apoi Traianū au adus pre acice/Pre strămoșii cestorū țări de neamū cu ferice.“³ Prin urmare, la 1673, Miron Costin credea încă în etimologia numelui „vlah“ din numele comandantului roman Flaccus, informație pe care o deținea

¹ *Ed. citată*, vol. II, p. 123.

² *Ed. citată*, vol. II, p. 122.

³ *Ibidem*.

din cronica lui Ureche și care provine de la Aeneas Silvius. Mai târziu, pe temeiul lui Toppeltin¹, care declarase această etimologie „fabuloasă“, Costin o respinge și chiar o combate cu vehemență.² În 1675, doi ani mai târziu, după publicarea primelor stihuri despre descălecarea, Miron Costin își schimbă opinia, și la începutul *Letopisețului Țării Moldovei*, în noile „stihuri de descălecatul țării“, spune: „Traian întiiu, împăratul, supuind pre dahii, / Dragoș apoi în moldoveni premenindă pre vlahi“³, suprimând cu totul pe Flaccus.

Această schimbare de opinii nu se datorează cunoașterii lui Toppeltin, căci în 1673, când publica primele versuri despre descălecat, Miron Costin îl citise deja (cartea lui Toppeltin apăruse în 1667), dovadă că în versurile de atunci vorbește de „dachii, a sașilor moșii“, adoptând ciudata și personala teorie a lui Toppeltin despre originea dacică a sașilor.⁴ Așadar, de unde în 1673 Miron Costin încearcă un compromis între vechea teorie a lui Grigore Ureche și noua teorie a lui Toppeltin, doi ani mai târziu, datorită nu unor noi lecturi de izvoare istorice, ci unei mai mature cugetări, unei cîntăriri mai serioase a argumentelor, înlătură explicația „fabuloasă“, vlah (Flaccus), păstrînd numai pe acea justă a cuceririi și colonizării Daciei de către Traian.

În 1675, când Miron Costin termină *Letopisețul Țării Moldovei*, el începuse să scrie lucrarea sa despre originea neamului: „Fostu-au gîndul mieu, iubite cititoriule, să fac létopisețul țării noastre Moldovei din descălecatul ei cel dintăi, carele au fostu de Traian-împăratul, și urdzisăm și începătura létopisețului. Ce sosiră asupra noastră cumplite acestea vrémi de acmu...“⁵. Iar în dedicația la *Cronica polonă*, scrisă în 1677, tot despre originile neamului, el spune: „Socotesc ca un deosebit noroc al meu că o parte a cronicii mele despre Țara Moldovei, înainte încă de a ieși la lumină pe românește, se întîmplă să ajungă în minile unui bărbat așa de mare...“⁶. Cînd peste zece ani și mai bine,

¹ L. Toppeltin, *Origines et occasus Transsylvanorum*, ed. cit., p. 50.

² Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II, p. 12.

³ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 5.

⁴ Miron Costin, *Stihuri*, ed. cit., vol. II, p. 122, și L. Toppeltin, *op. cit.*, p. 24–32.

⁵ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., vol. I, p. 4.

⁶ Miron Costin, *Cronica polonă în proză*, ed. cit., vol. I, p. 217.

avu în sfârșit răgaz să termine scrierea *De neamul moldovenilor*, la care, cum se vede, lucra de mulți ani, cunoștințele sale sînt mai precise, obligîndu-l să-și schimbe multe din punctele de vedere și să cerceteze unele date privind trecutul nostru. Astfel, afirmația că Adrian ar fi fost „al treilea împărat“ după Traian, pe care o găsim în *Cronica polonă*, apare schimbată în *De neamul moldovenilor*, unde se spune corect că Adrian a urmat după Traian.¹

În *Cronica polonă*, vorbind despre originea românilor, nu expusese încă argumentele asupra originii latine, pe care le adaugă în *De neamul moldovenilor*, și la care ajunsese în urma unor cercetări asupra portului obiceiurilor ș.a. Studiul etnografic făcut cu scopul de a afla urmele străvechilor origini este o metodă nouă în opera de investigare istorică a lui Miron Costin. Ea apare numai către sfârșitul activității sale, în ultima lui scriere și denotă desigur o lărgire a orizontului său intelectual.

Deși se deosebesc prin plan, informație și argumentare, cele trei scrieri despre originile românilor, *Cronica*, *Poema polonă* și *De neamul moldovenilor*, ajung la aceleași concluzii, pe temeiul acelorași izvoare: Toppeltin, Culegeri grecești de patru monarhii, Ureche cu interpolatorii săi. Aceste izvoare au fost însă folosite în lucrări care, deși au aceeași temă, răspund unor preocupări deosebite: *Cronica polonă* este o lucrare de informare pentru poloni, de aceea vom găsi în ea dezvoltate capitolele despre apele, ținuturile, religia moldovenilor, care în scrierea adresată acestora (*De neamul moldovenilor*) lipsesc, pentru că erau lucruri bine cunoscute moldovenilor. În schimb, în *De neamul moldovenilor* menită să întărească românilor convingerea în latinitatea originii lor, se stăruie pe larg asupra „basnelor“ lui Simion Dascălul, Eustratie și Misail, discuție care lipsește în cronicile polone, de vreme ce polonii nu citiseră aceste păreri rătăcite, redactate în românește. În scrierea românească este descrisă pe larg Italia, cum s-a format Roma și apoi Imperiul Roman, lucruri cunoscute îndeobște unui polon cult, și deci netrecute în cronicile polone ale lui Miron Costin. *Poema polonă* în versuri corespunde și ea unor preocupări deosebite: aici autorul este preocupat

¹ *Idem*, p. 222 și *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II, p. 40.

în primul rînd de forma artistică, de vers. El lasă deoparte argumentația, erudiția și stăruie asupra elementelor care pot să dea un aspect literar scrierii: legendele și descrierile (descrierea Moldovei văzută de pe munte de descălecători, legenda vînătorii de zimbru și a inelului lui Negru-vodă).

Dar progresele treptate în opera lui Miron Costin nu sînt numai de ordin istoric. Cine compară stilul *Letopisețului Țării Moldovei* cu cel din *De neamul moldovenilor* observă de la primele pagini o maturizare în ultima scriere. Stilul este mult mai studiat, autorul se exprimă cu autoritate, fără șovăială, cu fraze scurte, sentențioase, care se împletesc cu perioadele lungi, influențate de topica latină: „De aceste basne să dea seamă ei și de această ocară. Nici ieste șagă a scrie ocară vecinică unui neam, că scrisoarea ieste un lucru vécinicu. Cîndu ocărăsc într-o zi pre cineva, ieste greu a răbda; dară în veci? Eu voi da seama de ale mele cite scriu.”¹ Sau lunga perioadă al cărei început răsună solemn ca o proclamație : „Biruit-au gîndul să mă apucū de această trudă, să scoț la vedere felul neamului...”² Cuvintele acestea nu mai sînt ale unui simplu cronicar, ci ale unui istoric cu vederi largi, cu opinii ferme.

1958/1965.

¹ Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, ed. cit., vol. II, p. 12.

² *Idem*, p. 9.

III

PETRU MOVILĂ ȘI ROMÂNII

PERSONALITATEA LUI PETRU MOVILĂ

Petru Movilă, mitropolitul Kievului, fiul domnului Moldovei Simion Movilă, stă la mijlocul veacului al XVII-lea ca o figură istorică a cărei acțiune a fost hotăritoare în dezvoltarea vieții bisericești ortodoxe. Biserica ortodoxă din Polonia (în vremea lui Petru Movilă Ucraina întreagă, cu Kievul, făcea parte din regatul Poloniei) primise grele lovituri. Unirea cu Roma, decretată la Brest-Litovsk în 1595 sub patronajul statului polon catolic, slăbise mult situația ortodocșilor ruteni și ruși albi. Dar mai ales suferea biserica ortodoxă întreagă — cea din Polonia, întocmai ca și cea din Rusia Moscovită, care îi era tributară din punctul de vedere al culturii, precum și biserica din Moldova și Muntenia — de o criză de cultură. Școli nu erau aproape de loc, tipografiile din veacul al XVI-lea din Țara Românească, ca și cea din Liiov (Lemberg), încetaseră lucrul și se risipiseră; catolicii prin mijlocul școalelor iezuite atrăgeau tineretul rutean, ca și pe fiii boierilor din Moldova, strecurându-le în suflete învățăturile lor.

Petru Movilă, om cu cultură apuseană, dar credincios adânc al bisericii Răsăritului, a însemnat prin opera sa o Renaștere a acestei biserici prin cultură. El este fondatorul primei universități ortodoxe, Academia din Kiev, și a mai multor tipografii. Opera aceasta trece de marginile strâmte ale provinciilor locuite de ortodocși în Polonia: tipografiile lui Matei Vodă Basarab, la Cîmpulung, la Govora și Tîrgoviște și a lui Vasile Lupu la Trei Ierarhi din Iași, au fost dăruite de la Kiev sau cumpărate de domnii

români de la Petru Movilă. În aceste tipografii se tipăresc primele cărți bisericești ortodoxe în românește (facem abstracție de cărțile românești tipărite cu un veac mai înainte de către diaconul Coresi la Brașov și de celelalte tipărituri românești din Ardeal, care au un caracter luteran sau calvin). De aceste tipografii și de curentul de polemică religioasă început la Kiev se leagă opera mitropolitului Varlaam al Moldovei și în genere marea înnoire cultural-bisericească din Principatele Române în veacul al XVII-lea: *introducerea limbii române în biserică*. Academia domnească a lui Vasile Lupu de la Trei Ierarhi, cea dintii instituție de învățămînt superior din România, a fost înființată din inițiativa lui Petru Movilă, cu profesori veniți de la Kiev, în frunte cu Sofronie Pociatki, fostul rector al Academiei de acolo.¹ În Rusia, țarul Alexei Mihailovici înființează și el o Școală greco-slavo-latină la Mănăstirea Sf. Andrei din Moscova, cu profesori veniți de la Kiev, elevi ai lui Petru Movilă. „Domnul Vasile al Moldovei cunoaște răsplata dumnezeiască, pe care o aduce fundarea școalelor cu dascăli binecredincioși“, scria mitropolitul Kievului țarului, ca să-i dovedească necesitatea de a înființa și el o școală superioară în capitala sa.² Mai târziu, cînd Petru cel Mare purcese la occidentalizarea Rusiei, o făcu, cel puțin la început, prin reprezentanții școlii de la Kiev a lui Petru Movilă, intrate acum sub oblăduire rusească. Iar prin *Mărturisirea Ortodoxă*, catehismul care fixează în scris temeiurile dreptei credințe, Petru Movilă devine un stilp al ortodoxiei de pretutindeni.³

De aceea întrebarea, *al cui este Petru Movilă*, nu se poate pune. A-l revendica pentru ruși, cînd el n-a trăit nicicînd în Rusia, ci a fost mitropolit în Polonia, nobil polon, de neam domnesc românesc, este absurd.⁴ Unii

¹ Cf. P.P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Moghila archevêque de Kiev, dans les principautés roumaines* (în *Mélanges de l'école roumaine en France*, Paris, 1926).

² *Акты относящиеся к истории Южно Западной России*, III, p. 39, scrisoare din 7 april 1640.

³ Ultima ediție a *Mărturisirii Ortodoxe* după manuscrisul latin din Paris, *La confession orthodoxe de Pierre Moghila*, editée par A. Malvy et M. Viller, Paris, 1927 (*Orientalia Christiana*, X). [1]

⁴ P. Golubev, *Петръ Могила Митрополит Киевский*, două volume, Moscova, 1887.

istorici poloni, în special Al. Jablonowski, l-au revendicat pentru Polonia, pentru că politicește a fost un credincios al regelui și al statului leșesc¹, dar opera sa numai politică nu este, iar influențele culturii apusene în Polonia erau pentru el arme de ridicare a bisericii ortodoxe.²

Nu vom încerca aci să revendicăm pe Petru Movilă cu întreaga sa operă și cu consecințele ei depărtate numai pentru români. Dar să nu uităm că singele primează; român de singe, n-a uitat niciodată patria sa și vom aduce acum citeva dovezi în plus, puțin cunoscute, pe lângă cele ce s-au adus mai demult. Intemeierea tipografiilor și a școalelor din Moldova și Țara Românească de către dînsul era cunoscută și alcătuia argumente serioase în acest sens. Dar istoria bisericii și a culturii românești nu poate cuprinde opera întreagă a acestui mare fiu al neamului nostru. El nu este numai al românilor, cum nu este nici al rușilor, nici al Poloniei, el este al ortodoxiei întregi. E cu atît mai frumos, că neamul nostru a dat o personalitate atît de cuprinzătoare în istoria bisericii. Dar anume legături intime, care se înțeleg ușor, îl făceau nedespărțit cu sufletul de Moldova, în care se născuse. Văzuse lumina zilei la Suceava și copilăria lui fusese legănată de legendele despre sfîntul patron al vechii capitale a lui Alexandru cel Bun, Sfîntul Ioan cel Nou al Sucevii. Multe din minunile arătate de moaștele acestui sfînt, aduse de la Cetatea Albă, au fost însemnate de Petru Movilă în lucrarea ce o pregătea despre minunile sfinților din biserica Răsăritului.³ Cînd, mai tîrziu, el își ridică o biserică pe moșia ce și-o cumpărase în Podolia, Rubiejovka, îi puse hramul

¹ Al. Jablonowski, *Akademija kijowsko-mohylanska*, Cracovia, 1899.

² Iezuiții Malvy și Viller, care au precedat ediția lor a *Mărturisirii Ortodore*, citate mai sus, cu o întinsă introducere, recunosc acest lucru și nu caută să facă din Petru Movilă un catolic. În schimb, franciscanul po on K. Onoszko, *Nauka Piotra Mohily o kosciele i jego hierarchij* (Învățătura lui Petru Movilă despre biserică și ierarhia ei), Lwow, 1931, 68 p., afirmă că deși nu se dezvăluia nimănui în fundul sufletului Petru Movilă era catolic, dar nu aduce nici o dovadă serioasă pentru dezvăluirea acestei taine.

³ Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, București, 1887, p. 345—348. Ediția completă a textului slav al *Însemnărilor* lui Petru Movilă în *Архив юго-западной России I—VII*, Kiev, 1887, p. 49—189.

sfințului de la Suceava, ca să simtă aproape pe protectorul țării și al copilăriei sale.¹ E o dovadă sentimentală din cele mai prețioase pentru cele ce am afirmat.

Se mai pot aduce și altele de același gen. Se știe că principala operă de polemică religioasă a lui Petru Movilă împotriva catolicilor este intitulată *Lithos*, publicată în limba polonă în 1644, ca un răspuns la broșura de defăimare împotriva ortodocșilor scrisă de catolicul Cassian Sakowicz.² Petru Movilă socotește că dreptul la viață al bisericii Răsăritului stă, bineînțeles, în primul rînd în dreapta credință, dar pe lângă aceasta, în întreaga comoară de obiceiuri, a vieții mănăstirești, a tradiției de bunătate și de cinstită creștere a copiilor, a cultului sfinților adus de întreg poporul, în obiceiurile frumoase ce însoțesc toate actele mai importante ale vieții. Între acestea mitropolitul de la Kiev amintește cu duioșie o serie de obiceiuri de acasă, din Moldova, care constituie amintiri din copilărie: „Acest obicei bătrînesc este și pînă astăzi în Grecia, în Moldova, în Muntenia și în Țara Ardealului la oamenii mai de seamă, ca să se facă tăierea părului pentru prima oară noului născut, nu îndată după botez, ci peste un an sau doi sau poate și mai mult și aceasta cu mare ceremonie și pe aceia cărora popa le dă părul, după ce tunde pe copil, părinții trupești îi socotesc ca părinți sufletești ai copiilor.”³ De observat că fiind vorba de un obicei ortodox, aluzia la Ardeal privește exclusiv pe românii de acolo. Despre cultul sfinților Petru Movilă scrie: „Toate popoarele au patronii lor dintre sfinți: moscoviții, rutenii, moldovenii”. Sakowicz afirmase că ortodocșii din Orient căzuseră sub stăpînirea păgînilor ca o pedeapsă dumnezeiască pentru alunecarea lor de la dreapta credință, la care Petru Movilă, erudit în istorie, îl întreabă: cum explică atunci căderea Romei sub goți și vandali?⁴

¹ Cf. P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 12.

² *Lithos albo kamien*, tipărită în 1644, reprodusă în *Архив юго-западной России*, I—IX, Kiev, 1893.

³ *Ibidem*, p. 21.

⁴ *Ibidem*, p. 149 și 17.

Legăturile lui Petru Movilă cu țara s-au menținut mai ales prin familia Movileștilor. Înainte de a-și închina viața lui Hristos, Petru încercase cîndva să recapete tronul părinților săi și chiar regele Poloniei Sigismund III îl recomandase sultanului să-i dea domnia Moldovei, „căci este un tînăr cu suflet ales și demn de virtuțile strămoșilor săi”¹. Dar împrejurările nu l-au ajutat în această direcție și poate o criză sufletească, o întoarcere spre sine însuși, din dorința de liniște, după multe decepții și furtuni, l-au dus pe calea monahismului, apoi a înaltei ierarhii bisericești.

În schimb, din frații săi, doi ajunseră domni în scaunele românești. Fratele mai mare, Gavril Movilă se făcu domn al Țării Românești în 1619 și ar fi vrut să-l aibă pe Petru, Pătrașco, cum i se zicea atunci, în chip de mîngiere, pe lîngă dînsul. Domnul Moldovei Gaspar Gratiani pregătea o răscoală împotriva turcilor cu ajutor polon și Gavril se temea ca aceste împrejurări războinice să nu apuce pe fratele său în Polonia, în palatinatele de la marginea Moldovei, unde obișnuia să locuiască în timpul mireniei. De aceea trimite o slugă a sa din Muntenia prin Ardeal în Polonia, ca să-l cheme pe Pătrașco în țară: „căci leșii, se plînge domnul Țării Românești, l-au oprit acolo în vremea venirii noastre încoace. Turcii se pregătesc să atace Polonia și eu nu vreau ca ei să-l găsească acolo.”² Dar Pătrașco, care pe atunci, cum am spus, trăgea nădejde să apuce scaunul Moldovei cu ajutorul prietenilor săi poloni, nu se duce la fratele său. Îi face totuși diferite servicii, căci Gavril avea mare nevoie de bani, pesemne ca să sature pe turci și să se poată menține în scaun. La Liov (Lemberg) era un centru comercial, în care se găseau ușor capitaluri și astfel Petru Movilă obține un împrumut de la un negustor bulgar din acel oraș, Iani Theofil, și anume 5200 de ducăți, punînd ca zălog, în schimb, din odoarele domnești, un brîu aurit și o sabie cu miner de aur. Acel care negociase acest împrumut pentru domnul muntean era

¹ Hurmuzaki, *Documente-Supliment*, II-2, p. 524—525.

² A. Veress, *Documente privitoare la Ardeal, Moldova și Țara Românească*, IX, p. 210—212.

Petru Movilă, care pe atunci se afla la Liov și zapisul polon însemnează că „toate s-au dat deplin jupinului Petru, fiu de voevod muntean, zis și Pătrașcu“¹.

SFATURILE LUI PETRU MOVILĂ CĂTRE MOISE MOVILĂ DOMNUL MOLDOVEI

Fratele mai mic al lui Petru Movilă, Moise, ajunge la rindul său domn al Moldovei, la 1631. La această dată Petru era arhimandrit la Lavra Pecersca din Kiev și începuse marea sa operă de ridicare a bisericii prin cultură, întemeind școli și tipografii. Mult s-a bucurat arhimandritul că un vlăstar din neamul său ajunsese în scaunul părintesc și s-a gândit să-i facă un dar ales cu acest prilej. De aceea îi dedică o carte bisericească, proaspăt ieșită din tipografia din Kiev în limba slavonă-ruteană. Este vorba de *Triodul ales* (Triod Țvetnii) din 1631, care cuprinde o întinsă prefață dedicatorie a lui Petru Movilă către fratele său, domnul Moldovei.² Prefața are o deosebită importanță istorico-literară; în istoria culturii noastre poate fi pusă alături de sfaturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie (lucrare pseudoepigrafică, datorită în realitate unui călugăr, care a uzat de numele domnului muntean pentru o scriere a sa)³. Ca și sfaturile lui Neagoe, cu care pentru data adevărată a compunerii lor, sînt contemporane, sfaturile lui Petru Movilă sînt scrise în slavonește, dar au o întindere mult mai redusă, cîteva pagini abia. Prefața arhimandritului de Kiev, neobservată pînă acum de istoricii români, cuprinde sfaturi ale fratelui mai mare către cel mic, ajuns domn al Moldovei prin care îi arată cum trebuie să se poarte un domn creștin al acestei țări. Cu autoritatea sa de frate mai mare și în același timp de față bisericească, Petru Movilă arată calea cea dreaptă noului stă-

¹ W. Lózinski, *Patricyat i mieszczaństwo lwowskie* (Patriciatul și burghezia din Lemberg), ed. II-a, Lwów, 1892, p. 321.

² N. Titov, *Материалы для истории книжной справи на Украины в XVI—XVII в.* (Materiale pentru istoria cărții în Ucraina în secolele XVI—XVII), Kiev, 1924, p. 263—266, publică textul întreg al prefeții lui Petru Movilă.

³ Cf. Pentru *Învățăturile lui Neagoe*, D. Russo, *Studii istorice greco-române*, București, 1939, I, p. 207—226.

pinitor. Prefața începe astfel: „Петръ Могилл, милостю бо-
 жією велікіи архимандритъ свѣтъи, великіи, чудотворныи
 лавры Печерскіи кievскіи, воеводич землѣ Мѣлдовскіи,
 пресвѣтломъ и въ благочестіи истинно-сїающимъ, Іу Мѣлвсєю
 Могилѣ, милостію вселиаго бога господарѣ, воеводѣ исти-
 номъ и природномъ отеческимъ жребіемъ, наслѣдникъ землѣ
 МѣлдовлаХинскимъ, еднож-требномъ братѣ, мира, здравіи,
 благополучиѣ и на томъ господарствѣ престолѣ, дълго-
 лѣтнего пребываніѣ, желаетъ и молитеветъ.“ (Petru
 Movilă, din mila lui Dumnezeu mare arhimandrit al
 sfintei, mării și făcătoarei de minuni Lavre Pecersca
 din Kiev, fiu de domn al țărilor Moldovenești, preastră-
 lucitului și luminatului în dreapta credință, Io Moise
 Movilă, din mila atotputernicului Dumnezeu, domn, voe-
 vod din spița neamului părintesc, moștenitor al țărilor
 Moldo-Vlahiei, frate uterin, pace, sănătate, fericire și în
 acest scaun domnesc, domnie întru mulți ani îți dorește
 și se roagă pentru aceasta.)

Prefața continuă apoi astfel¹: „Deoarece dreapta atot-
 puternicului Dumnezeu, o preaslăvite doamne, preadorite
 și dintr-o mamă frate, te-a așezat în scaunul părintesc,
 preferindu-te rivalilor tăi, recunoscind destoinicia ta sufle-
 tească pentru această dreaptă cirmuire, căci în tine sint
 vădite toate cele: noblețe, dreapta credință, buna cinstire,
 filozofia și frica de Dumnezeu (aceste cuvinte în grecește
 în original: εὐγενείαν, ὀρθοδοξίαν, εὐσεύιαν, φιλοσοφίαν
 καὶ ἐκκληπίου εὐφοβειαν), care arată podoabe suficiente
 în atita demnitate. De aceea, dacă ai încercat binefacerea
 lui, ești dator nu numai să ai grijă de tine, ci să aduci
 și fericire celor supuși ție, să te îngrijești nu numai de cele
 politicești, ci să ai în vedere și cele duhovnicești și să stă-
 pînești în așa chip, încit să fii icoană și pildă stăpînirii.“

Își dă seama, spune Petru Movilă, că fratele său cu-
 noaște fără indoială îndatoririle ce le are ca domn, va aminti
 totuși pe scurt care sint acestea: oficiile (officia) politice
 constituie, bineînțeles, și ele o îndatorire a unui domnitor
 și lucrul se poate vedea și din pildele biblice, luînd ca exemplu

¹ Nu dau în întregime textul original slavon, deoarece se află
 retipărit în colecția citată a lui Titov. [În prezent există și o traducere
 românească integrală de G. Mihăilă în antologia *Literatura românească
 veche*, Ed. tineretului, 1969, Col. Lyceum, vol. II. Nota editoarei.]

pe împăratul Solomon, care nu le-a neglijat. „Să facă război cu dușmanii, să apere pe cei nevinovați este dator orice stăpînitor. Pentru libertatea patriei și a supușilor tăi să te lupți bărbătește“ („Боевати враги, незлобныхъ же чадѣти, длѣжное естъ всякаго начальника. Свободы ради отечества и подрѣчныхъ своихъ мужествомъ спльчати съ“).

Este foarte interesantă această din urmă frază sub pana mitropolitului care, departe între străini, nu uita lupta pentru libertatea Moldovei, simțind cum curge într-însul sînge domnesc românesc.

Dar acestea, adaugă Petru Movilă, sînt politice, iar îndatoririle unui domn către Dumnezeu sînt mai mari. Să nu uite domnescul frate că este un stăpînitor creștin și ca atare, „să te silești ca adevărata credință să se mărească și să se întărească“, îndatorire pe care, cum se știe, o au împlinit cu slavă domnitorii noștri din trecut.

„Slujba idolilor și amăgirile Satanei să fie îndepărtate“, spune Petru Movilă, gîndindu-se, poate, la propaganda catolică și calvină, care pe vremea lui făceau atîtea sforțări din Polonia și Ardeal, amenințînd credința strămoșească a românilor. După aceasta urmează un alt punct al îndatoririlor unui domn al Moldovei față de Dumnezeu: „Să fii cîitor al bisericilor și cinstește pe slujitorii bisericii“ (așa cum fuseseră strămoșii lor Movilești). În sfîrșit, în legătură cu acest ultim sfat, este pusă și publicarea acestei cărți de ritual în slavonește, care pe vremea aceea se putea întrebuinta și în bisericile din Moldova. De aceea, afirmă Petru Movilă, i-a închinat fratelui său acest Triod, ca să ajute la mărirea dreptei credințe.

AFURISIREA LUI MOISE MOVILĂ

Moise Movilă nu izbuti să se mențină în scaunul Moldovei decît un an de zile și fu nevoit să se retragă la Constantinopol. La 1633 el capătă, după cererea boierilor moldoveni, a doua oară domnia țării și iarăși, și de data aceasta domnia lui fu scurtă, tot un an de zile. Moise vodă este apoi silit să fugă în Polonia, unde trăi încă multă vreme, întîlnindu-se în surghiun cu fratele său, mitropolitul de la Kiev. Probabil că în timpul celei de a doua domnii sau la sfîrși-

tu ei, se întâmplă un fapt nemaiauzit în istoria Moldovei; domnul acestei dreptcredincioase țări fu afurisit de către patriarhul de Constantinopol, Chiril Lucaris, care nu ținu seamă nici de înalta situație în ierarhia bisericească a fratelui său Petru, ajuns tocmai atunci, la 1633, mitropolit. Despre anatema aruncată asupra lui Moise Movilă, cel atit de lăudat, cum am văzut, pentru dreapta lui credință, aflăm dintr-o scrisoare de mai tirziu a lui Petru Movilă adresată noului Chiril de Veria, urmașul în scaunul patriarhal al lui Chiril Lucaris. Această scrisoare datată din Kiev, la 27 octombrie 1638, s-a păstrat numai într-o traducere latină aflătoare în Arhivele Vaticanului.¹ După ce arată durerea ce i-a pricinuit moartea lui Chiril Lucaris, Petru Movilă spune noului patriarh că urcarea sa în scaun a bucurat toată biserica ruteană. Îi face apoi o rugămintă „într-o treabă privată“, anume să ridice anatema aruncată de Chiril Lucaris, predecesorul său, asupra fratelui Moise, faptă pe care o califică drept „nemaiauzită între oameni“.

Din scrisoarea lui Petru Movilă aflăm că fratele său, către care arătase atâtea sentimente de dragoste, fusese anatemizat de către patriarhul Constantinopolului Chiril Lucaris, dar nu se dă nici o indicație asupra motivelor care au dus la această gravă hotărîre.

Din anume fapte cunoscute în legătură cu cea de a doua domnie a lui Moise Movilă în Moldova, se poate face oarecare lumină asupra acestei ciudate împrejurări din istoria noastră. Se știe că pentru obținerea domniei în țările române trebuiau bani grei pentru ciștigarea demnitarilor turci. Moise Movilă a trebuit desigur să îplinească și el această tristă îndatorire. Din niște rapoarte din toamna anului 1632 aflăm că el fiind căsătorit cu Caterina, fiica bogatului Radu Mihnea (răposat atunci de șase ani), deși trăia despărțit de soția sa, ridicase pretenții asupra moștenirii depozitului averii lui Radu Vodă de la Veneția. Pesemne că de pe atunci lucra pentru domnia Moldovei, pe care de altfel o obținu peste cîteva luni și de aceea avea nevoie grabnică de bani. Patriarhul de la Constantinopol, care era pe atunci tocmai Chiril Lucaris, era favorabil aces-

¹ Scrisoarea e publicată de E. Smurlo, *La Russie et le Saint-Siège*, Paris, 1929, p. 151—154 (anexe) și reprodușă în traducere românească de I. Lupaș în *Revista Teologică*, XVIII, p. 245—249.

tei cereri și stăruia să se elibereze banii lui Radu Mihnea de la Venetia lui Moise Movilă, ce se afla pe atunci la Constantinopol¹. Putem bănuși motivul pentru care patriarhul ecumenic insista ca să se împlinească dorința lui Moise vodă; presupunem că fostul domn al Moldovei împrumutase bani de la patriarh și mai făcuse poate și făgăduieli pentru înzestrarea mării biserici constantinopolitane, pe care le-ar fi putut împlini în felul acesta. O altă indicație, care se completează cu cea de mai sus, o avem din cronica lui Miron Costin. După ce Moise Movilă pierdu a doua oară domnia în 1634, zice cronicarul că a fost sfătuit să nu cumva să se ducă iar la Constantinopol, „pentru multe datorii ce avea Moise Vodă în Țarigrad”². Credem că putem pune în legătură această primejdie pentru Moise Movilă de a călca în capitala sultanilor, pentru neplata datoriilor, cu afurisenia aruncată asupra-i de patriarh. Noi știm că patriarhul era interesat în chestiunile bănești ale fostului domn și putem presupune așadar că ultimul domn român din neamul Movileștilor făcuse mari datorii chiar de la patriarh, că făgăduise, dacă i se va da domnia, să ajute biserica și din pricina timpului scurt nu-și putuse împlini îndatoririle luate și căzuse sub blestemul patriarhului. Nu știm nici care a fost rezultatul intervenției lui Petru Movilă în favoarea fratelui său, după moartea patriarhului Chiril Lucaris, dar putem bănuși că vaza lui în toată lumea ortodoxă atîrnă greu în favoarea fratelui nenorocit și el obține iertarea lui.

Pentru Moise Movilă a fost și ultimul gând al fratelui său. Se știe că Moise îi supraviețui lui Petru și în testamentul mitropolitului Kievului, scris în limba polonă și latină, la 22 decembrie 1646, el lasă moștenire fratelui său moșiile sale din voievodatul din Belz (în Galiția) și anume: Welikie Oczy, Zmiewiski, Mogilew și Wolka, stăpînite de Petru Movilă de cînd era mirean. De la Adam Kisiel voievodul Kievului, avea de luat 55.000 de zloți, care rămîn colegiului (Academia) din Kiev. Altă avere și în special odăjdiile și caii, le lasă Petru Movilă mănăstirilor și școalelor lui,

¹ Hurmuzaki, *Documente*, IV-2, p. 461, din 20 octombrie 1632 și p. 462 din 26 noiembrie același an.

² Miron Costin, *Opere complete*, ed. V.A. Ureche, I, p. 517.

precum și mănăstirilor rutenești, Schitul Mare și Krechov etc. Pentru școlile lui are un cuvint de dragoste: „sint unicul meu zălog“ (pentru viața veșnică)¹.

AMINTIRILE LUI PETRU MOVILĂ DESPRE FAMILIA MOVILEȘTILOR

Cum am văzut, Petru Movilă deși plecat departe de ai săi, a continuat să ție legături strinse cu cei doi frați ai lui, care jucară un rol politic în Țara Românească și în Moldova. Faima familiei Movileștilor era mare în Polonia, de altfel titlul de nobili poloni indigeni le fusese recunoscut de către dietă. De cîte ori poate, Petru Movilă amintește de gloria și virtutea strămoșilor săi; pe toate cărțile sale se intitulează *voevodzić* adică fiu de voievod moldovean (*voevodzić* este o formație a limbii slave asemănătoare cu țaravici, fiul țarului), și în stema lui poartă cu mîndrie capul de zimbru al Moldovei.

Se știe că acel care adusesese în scaun pe Movilești, în persoana lui Ieremia Movilă, a fost la 1595 cancelarul și hatmanul Poloniei Ioan Zamoiski, care înlăturase cu acest prilej pe Ștefan Răzvan, aliatul lui Mihai Viteazul. Tot Zamoiski restabilește pe Ieremia în scaun, după ce marele erou muntean îl alungase, izbutind o clipă să înfăptuiască unitatea țărilor române. Simion Movilă, tatăl mitropolitului Petru, tot de Ioan Zamoiski fusese adus în scaunul muntean, după izbînda de la Teleajen împotriva lui Mihai vodă. În 1631, în decembrie, publicînd un triod (care nu trebuie confundat cu triodul ales din același an, de care am vorbit mai sus), Petru Movilă arhimandrit al Lavrei are prilejul să-și arate recunoștința față de Ioan Zamoiski (care murise la 1607), dedicînd această carte fiului său Tomă Zamoiski, pe atunci subcancelar al regatului polon. În prefața

¹ Testamentul lui Petru Movilă a fost publicat întia oară în *Описание Киево-Печерской лавры* (Descrierea Lavrei Pecerska din Kiev), Kiev, 1831, p. 196—207, reprodus de A. Petruszewicz, *Сводная летопись*, I, p. 509 și de P. Pekarskii, *Представители Киевской учености* (Reprezentanții culturii din Kiev) în *Отечественные записки*, St. Petersburg, XXIV, 1862-III, p. 593—594, de Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, București, 1887, p. 319—345 (care-l dă ca inedit!)

acestei cărți, scrisă de Petru Movilă¹, el amintește de ridicarea Movileștilor în scaunul Moldovei cu ajutorul lui Ioan Zamoiski și în același timp, lucru puțin cunoscut, de felul cum a fost el însuși ajutat în cariera sa bisericească de către Toma Zamoiski: „Înaintașii și părinții mei au cunoscut grația lui Ion Zamoiski cu prilejul primirii indigenatului în coroana regatului polon, binevoind să le îngăduie primirea în Stema lor proprie“. (Era obiceiul ca familiile străine care primeau indigenatul de nobili poloni să fie adoptate într-o familie polonă și să adauge stema acestei familii stemei lor.) Indigenatul Movileștilor avusese loc îndată după urcarea în scaun a lui Ieremia vodă în Moldova, în 1596², și Movileștii fuseseră primiți în familia Zamoiski, după cum rezultă din rindurile de maisus. După aceste mulțumiri, Petru Movilă adaugă și altele în ordinea faptelor istorice: „Prin sfatul său înțelept și purtarea părintească, arătându-se ca un tată, i-a ajutat și i-a dus în stăpînirea lor de baștină (На панство дедное) și i-a apărat împotriva oricărui dușman“ (aluzie la Mihai Viteazul). „După aceea eu însumi am fost sprijinit și de strălucirea ta, încă din vremea cînd eram mirean și apoi cînd am trecut în călugărie, am fost ajutat în chip larg de binefacerile tale. Chiar acest beneficium al arhimandriei de Lavra Pecerska din Kiev îl datoresc intervenției domniei tale.“ Petru Movilă fusese ales arhimandrit în 1627, cîteva luni după călugărirea lui, și aflăm că protecția lui Toma Zamoiski îl ajutase în această privință. Continuînd cu înșirarea meritelor lui Toma Zamoiski, Petru Movilă spune că biserica ortodoxă îi este recunoscătoare, pentru că el a intervenit ca să fie bine primit în țările ortodoxe ale Poloniei patriarhul Constantinopolului, Ieremia. Pesemne că Toma Zamoiski fusese acela care înlăturase piedicile, care firește era să le puie stăpînirea catolică a țării împotriva acestei vizite canonice, menite să întărească biserica ortodoxă. În sfîrșit, *Academia Zamoiska* este un alt merit al familiei. Întemeiată de Ioan Zamoiski, protejată de fiul său, această școală superioară așezată la Zamosc, orașul de baștină al familiei, fusese încredințată profesori-

¹ Prefața reprodușă în colecția lui Titov, citată mai sus, p. 140—145.

² Ioachim Bielski, *Dalszy ciąg kroniki Polskiej* (Continuarea cronicii Poloniei), ed. F. Sobieszczański, Varșovia, 1851, p. 274.

lor iezuiți, care predau în limba latină. „Academia Zamoiska, scrie Petru Movilă în prefața amintită, a adus mult folos și propășire neamului nostru (adică ortodocșilor din Polonia), pentru că nu puțini oameni învățați și folositori bisericii noastre au ieșit de acolo.“ Unii autori consideră că aleasa cultură a lui Petru Movilă și-a format-o în această Academie¹ și acest pasaj pare o confirmare a părerii lor.

Lauda familiei moldovenești a Movileștilor, amintirea strămoșilor săi era scumpă lui Petru Movilă și aceasta se vede și din prefața Apostolului slav tipărit de Mihail Sliuzka la Liov, în iunie 1638². În prefața tipografului închinată lui Petru Movilă, mitropolitul Kievului, citim următoarele: „Neamul preasfinției tale, din moși, strămoși, este domnesc,... încă de la acel vechi bărbat ales prin fapte de vitejie, nobilul Mucius Scaevola, îți tragi origina“. (Era cunoscută această legendă a originii Movileștilor din eroul roman Mucius Scaevola, ca o afirmare a originilor românești și deci latine ale mitropolitului de Kiev; ea apare și în alte cărți tipărite la Kiev, ca și în genealogia familiilor nobile din Polonia, publicată de S. Okolski.)³ Tipograful Sliuzka urmează astfel: „Ai în urma ta nenumărați bărbați din singele Movileștilor, eroi ca cei ieșiți din calul troian, bărbați cu frica lui Dumnezeu, învățați în virtuțile vitejești ale zeului Marte, strălucind ca soarele în credința creștină pravoslavnică. Dintre acești viteji, nici unul nu se poate asemăna cu preaputernicul tău părinte, de sfântă amintire, Simion Movilă, mare voievod și domn al Țării Moldovei și împreună cu el, cel egal în virtuți mari și în evlavie, preastrălucitul și puternicul domn, unchiul tău, cel ce odibnește întru Domnul, Ieremia Movilă, domn și voievod al aceleiași țări, față de care tace orice răutate și invidie. Tu însuși ai făcut să strălucească în regatul și coroana Poloniei această casă preastrălucită, care cu cetățenii ei de frunte este înrudită (aluzie la căsătoriile fiicelor lui Ieremia Movilă cu nobili din familiile Wisznowiecki, Korecki și Potocki), împărtășești cu ele stemele neamului. Într-un cuvânt ești și

¹ N. Petrov, Recenzie la P. Golubev *Петръ Могила*, în *Jurnalul Ministerului Educației naționale rusești*, 1884, ianuarie, p. 148—165.

² Апостоль сі есть книга нова завѣта, Lwow, 1638, prefața nepaginată.

³ S. Okolski, *Orbis polonus*, Cracovia, 1640.

fiu și frate și unchiu al unor cnezi preaslăviți și al unor prea puternici senatori ai Coroanei Poloniei și ai marelui ducat al Litvaniei, unul deasupra tuturor. Dar aceasta nu este totul... pentru că nu este o podoabă mai mică a strălucirii neamului tău, faptul că ai adus așa mari slujbe și merite acestei Republici, încă de când erai în cinul mireniei, cu credință vitează și inimă eroică. În toate prilejurile și în toate luptele ai arătat că nu ai pierdut meritele moștenite. Aceasta o mărturisește înaltul, preastrălucitul, neinvinsul monarh, stăpinul cel mai înalt al acestei țări, Vladislav al patrulea, regele Poloniei, domnul nostru care domnește astăzi cu fericire, cu prilejul expediției împotriva dușmanului acestei țări, Turcul.“ În adevăr, la 1621 avusese loc războiul polono-turc de la Hotin, în care Petru Movilă luase parte în tabăra creștină alături de Vladislav IV, pe atunci încă tânăr fiu de rege, sub domnia tatălui său, Sigismund III.¹

Prefața lui Sliuzka se termină cu laude pentru meritele lui Petru Movilă față de biserică, cu mile și pomeni. „Elevii școalelor celor mari fundate la Kiev, seminarii și burse, mărturisesc și răspîndesc cu glas mare dărnicia ta și Sfînta Biserică se ridică din ruine și se împodobește cu toate bună-tățile.“

Petru Movilă era un prinț al bisericii, de neam domnesc, lucru pe care nu l-a uitat nicicînd, nici în faptele lui domnești de ctitor, nici în scrisul său.

„CUVÎNTUL DUHOVNICESC“ LA NUNTA DOMNIȚEI MARIA

Vasile vodă Lupul luase domnia în Moldova în urma maziliei lui Moise Movilă, dar Petru Movilă nu pregetă totuși să ajute opera de cultură întreprinsă de acest domn mîndru și învățat, neținînd seama de faptul că el contribuise la înlăturarea fratelui său din scaun. Mitropolitul Kievului mijlocise chiar căsătoria domniței Maria, fiica

¹ Amănunte despre participarea lui Petru Movilă la expediția de la Hotin, încercarea lui de a ocupa scaunul Moldovei și intervenția lui în favoarea satelor moldovene la comandantul poloni, P.P. Panaitescu, *Un autograf al lui Petru Movilă pe o Evanghelie a lui Ștefan cel Mare* în *Revista istorică română*, IX (1939), p. 85.

lui Vasile Lupu, cu nobilul polon Ianusz Radziwill. Acest nobil, care era din casa cea mai înaltă a Litvaniei, era protestant, însă înrudit prin alianță cu Movileștii și sprijinise în dieta Poloniei biserica ortodoxă în genere și pe Petru Movilă în special împotriva măsurilor asupra propuse de catolici. De aceea mitropolitul căută să strângă mai mult legăturile cu un protector așa de puternic, pregătind căsătoria lui cu o domniță bogată și din puternicul neam al domnului Moldovei. Încă din ianuarie 1644, el trimise domnului Moldovei pe un arhimandrit, să-i facă această propunere și în cele din urmă Vasile vodă primi să se alieze cu familia Radziwill. În martie același an, Vasile Lupu scria lui Petru Movilă că a trimis soli la principele Ardealului, Gheorghe Rakoczi, ca să-l imbuneze, căci pesemne că bătrînul principe ar fi dorit pe domnița Maria ca soție pentru fiul său. La turcia trimis pe boierul Catargiu cu daruri, ca să adoarmă bănuielile lor pentru această căsătorie, în care ei ar fi putut vedea pregătirile unei alianțe cu Polonia.¹

Nunta se făcu cu mare fast la Iași, în biserica Trei Ierarhi, ctitoria lui Vasile vodă, la începutul anului 1645. Petru Movilă sosi în persoană în capitala Moldovei ca să officieze el însuși taina nunții.²

Din copilărie, dacă facem abstracție de expediția din 1621 la Hotin, în care a stat numai în tabere, nu mai văzuse fiul de domn moldovean țara sa. Avea acum 48 de ani, era un om cu o vastă operă bisericească și culturală în urma lui. Când se ivi în biserica cea nouă din Iași, el rosti o cuvîntare duhovnicească pentru cei doi soți, cu îndemnuri părintești asupra purtării lor în viața cea nouă, ce se deschide în fața lor, cu citate din Sfînta Scriptură potrivite cu taina nunții.

Această cuvîntare duhovnicească a lui Petru Movilă rostită la Trei Ierarhi a fost spusă în mare parte în limba română, după cum vom vedea mai jos. Faptul acesta, care nu a fost cunoscut pînă acum istoricilor noștri, este de o deosebită însemnătate. Mitropolitul Kievului, crescut în Polonia,

¹ Scrisorile lui Vasile Lupu și ale lui Petru Movilă în vederea căsătoriei domniței Maria, în Hurmuzaki, *Documente, Supliment*, 11-3, p. 3-6.

² Descrierea nunții domniței Maria la Miron Costin, *Opere complete*, ed. V.A. Ureche, I, p. 560-561 și în cronică lui Happelius (pasaj reprodus de Marcella și Const. Karadža, în revista *Ioan Neculce*, IV, p. 258).

care și-a trăit viața între străini și a scris toate lucrările sale în latinește (*Mărturisirea Ortodoxă*), în polonă (*Lithos*) și în slava bisericească, nu a uitat limba sa maternă. După zeci de ani de pribegie, el este în stare să vorbească, să ție o cuvintare în limba țării. Aceasta mai mult decît orice altă considerație, ne arată că marele stîlp al ortodoxiei din veacul al XVII-lea a fost nu numai prin singe român, dar a rămas întotdeauna, în cugetul și în sufletul său.

Cuvîntul duhovnicesc a fost publicat de către Petru Movilă însuși în limba polonă, într-o broșură tipărită în tipografia sa din Kiev. Este de obicei cunoscut într-o ediție care poartă stema familiei Radziwill, dedicată lui Ianusz Radziwill. A fost tradus și în limba slavă bisericească, fără dedicația amintită și intercalată în *Trebnicul* lui Petru Movilă.¹

Am cunoscut însă o ediție întrucîtva deosebită, prin aceea că alături de stema Radziwillilor cuprinde și stema cu cap de zimbru a Moldovei, iar dedicația autorului, adică a lui Petru Movilă, nu este cea către Ianusz, ci alta, către Vasile Lupu. Acest exemplar, care, după cite știu, nu a fost descris pînă acum de nimeni, nici de bibliografii români, nici de ruși sau ucraineni, se află în Biblioteca Institutului Ossolineum din Lemberg, sub signatura 10355. Este o broșură — în 8° mic de 26 pagini (ultima albă) și poartă titlul următor în limba polonă:

„Mowa duchowna przy szlubie Iaśnie oswieconego Paña Iego Mości Pana Ianusza Radziwiła xiążęcia na Birzach y Dubnicach, podkomorzego wielkiego Xiążęcim Lithewskiego, Kamienieckiego, Kazimir, Seywen etc. Z Iaśnie Wielmożną Iey Mości Panna Marią corką Iaśnie wielmożnego Iego Mości, Pana Io Wasilia woiewody y hospodara Wołoskiego, wystawioney przez Iaśnie Przewielebnego w Bogu Iego Mości Oyca Piotra Mohiła, metropolitę Kijowskiego Halickiego y wszystkiew Rusi, exarchę świętego thronu Apostolskiego Konstantinopolskiego, archimandritę pieczarskiego, w cerkwi hospodarskiej Iaskiej, dedicata hierarchom Bożym S.S. Basilio, Ioanni et Graegorio, W Monasteru Pieczerskim Kijowskim. Anno Domini 1645“ (= Cuvînt duhovnicesc la nunta preînaltului pan Ianusz Radziwill,

¹ Pekarskii, *op. cit.*, p. 592.

cneaz de Birza și Dubnița, subcămăraș al marelui ducat al Litvaniei, staroste de Camenița, de Cazimir și Seywen, cu preastrălucita doamnă Maria, fiica strălucitului și preaputernicului domn Io Vasile voevod și domn al Moldovei, alcătuită de prea venerabilul întru Dumnezeu părintele Petru Movilă, mitropolit al Kievului, al Haliciului și a toată Rusia, ierarh al tronului apostolic constantinopolitan, arhimandrit al Lavrei Pecerska, rostit în biserica domnească din Iași, închinată ierarhilor dumnezeiești, sfinții Vasile, Ioan și Grigore. Tipărită în mănăstirea Pecerska din Kiev anul Domnului 1645). Pe pagina doua se află cele două steme: a Radziwillilor, un vultur, și a Moldovei capul de zimbru, sub care se citesc următoarele versuri:

„Na herb Iaśnie oświeconych X.X. Ich. M.M. P.P.
Radziwiłow y jaśnie wielmożnego Iego Mości Pana Io.
Wasilia woiewody y Hospadar Wołoski.

Prziazń tę głowę orłowi przydała
Która przy sercu sobie podobala,
Gdy Radziwiła uznała być głową
Oblubienica: Moldawska Ierbowa
Orłowi przęto głowę powierzyła.
(Mąż żenie głowa) by iedna rządzila“.

La stema prealuminațiilor cnezi Radziwill și a preaputernicului domn Io Vasile Voevod și domn al Moldovei.

Prietenia a dăruit capul (de zimbru) vulturului,
Căruia i-a plăcut din inimă.
Cînd lui Radziwill i-a fost dat
A fi cap celei iubite, stema Moldovei
A incredințat capul (de zimbru),
Căci bărbatul este cap femeii, ca s-o cîrmuiască.

Pe pagina treia se află prefața lui Petru Movilă adresată domnului Moldovei, Vasile Lupu, pe care o reproducem aci în traducere românească după originalul polon: „Prea puternicului domn, prea milostiv, Vasile voevodului și domnului Țării Moldovei, domnie în pace și în lung veac și binecuvîntare de la Dumnezeu.

Am împlinit cu plăcere prin serviciile mele prietenești tot ce era necesar pentru încheierea unei legături veșnice

între casa domnească a măriei tale și înalta și prea slăvita casă a prea luminatului domn subcămăraș al marelui ducat al Litvaniei și de aceea nu lungesc vorba asupra serviciilor făcute de mine ca bun prieten pentru măria ta, domnul meu milostiv. Să dea Dumnezeu ca și în împrejurările din viitor să pot sluji în chip demn pe măria ta. Iar acum, dorim prea luminaților cnezi, noilor căsătoriți, toate fericirile cu dragoste deplină, doresc și măriei tale ca și în viitorul cit de depărtat să te bucuri în împrejurări favorabile și fericite de nepoții și de strănepoții ieșiți din acești nobili cnezi. *Împlinind dorința prietenească a măriei tale, am dat acum la tipar cuvîntarea pe care am ținut-o la nunta străluciților principii, rostită parte în limba polonă, parte în limba română, în biserica măriei tale din Iași, iar acum publicată numai în limba polonă.*¹ M-am silit prin aceasta să arăt lumii cit de glorioasă și de însemnată este legătura încheiată de măria ta cu casa domniei sale cneazului și să încredințez totodată măriei tale o dovadă strălucită de prietenie, ceea ce, dacă am izbutit, rog ca această lucrare a mea să fie primită de măria ta cu bucurie și suflet senin. Al măriei tale, iubitor prieten și slugă și veșnic rugător lui Dumnezeu Petru Movilă, arhiepiscop, mitropolit de Kiev, Halici și toată Rusia.“

La pagina cinci începe textul cuvîntării, astfel: „Mowa przy szlubie. Mądrość przedwiecza, rosporządzaiąc wysoka swa niebieska hierarchią, dziewięć chórow anielskich (według Dionyszego Areopagity), na trzy części rozdzieliła (S. Dionys. De caelesti Hierarch)“. (*Cuvînt la căsătorie. Înțelepciunea dinaintea veacurilor a împărțit înalta sa ierarhie cerească în nouă coruri îngerești (după Sfîntul Dionisie Areopagit) și i-a împărțit pe aceștia în trei părți. (S. Dionis. De caelesti Hierarch).*

Cuvîntarea se termină în chipul următor, la paginile 24—25:

„Zaczym stracaiąc juz do was moię mowę, Pana Naywyższego, Ktory was do tego stanu małżenski powoływa, proszę, aby was, według prozb naszych, ktore tu za wami przed maiestatem iego wylewać będziemy, prawicą swoją boską złącznie wasze, tak ubłogosłowieć raczył, abyście wszelkie cnoty y pobożności y przykazania iego pieniać,

¹ Sublinierea este a noastră.

i niezamierzone lata na łaskę iego świętą sobie hoynie zara-
biając wygodzie y miłości świętey, aż do zyrzybiałej sta-
rości żyli y znak nayprzedniejszy małżenskigo błogosła-
wienia, przy wszelkich duchownich y cielesnych darów,
Iego obfitościach, syny synów swoich, aż do czwartego y
piątego pokolenia, ku chwale bożey tu podporze Rzeczy
Pospolitey ozdobie Iaśnie oświeconego domu Waszey Xią-
żęcey Miłości ogładali. Amen.“ (*După acestea, scurtînd
cuvintele mele către voi, rog pe Domnul cel de sus, care v-a
chemat la starea căsătoriei, ca după rugămințile noastre, ce se
vor ridica de aci pentru voi către tronul său, să întindă asupra
voastră dreapta sa dumnezeiască, să binevoiască să vă binecuvîn-
teze, ca împlinind voi toate virtuțile, evlavia și poruncile lui,
să trăiți mulți ani în grația lui sfintă arătîndu-vă meritoși
de dragostea sfintă pînă la adinci bătrînețe și să vă puteți
bucura de taina binecuvîntării căsătoriei, cu toate darurile
sufletești și trupești, să priviți număr mare de fii ai fiilor
voștri, pînă la a patra și a cincea generație, spre lauda lui
Dumnezeu, ca sprijin al Republicii și podoabe a strălucitei
case cneziale. Amin.*)

Toată cuvîntarea nu este altceva decît o țesătură de citate
din Sfînta Scriptură, mai ales din Evanghelii și din Apostol,
completate cu pasaje din Sfînții Părinți ai bisericii, cu co-
mentarii în legătură cu taina căsătoriei.

După cum rezultă din prefața reprodușă mai sus, broșura
tipărită la Kiev s-a alcătuit la cererea lui Vasile Lupu, iar
cuvîntarea a fost rostită în parte în românește, în parte în
limba polonă. Cu alte cuvinte, Petru Movilă de la ușile
altarului se adresa cînd miresii, domnului, clerului, curții
și boierilor moldoveni prezenți în biserică, folosindu-se de
limba lor, cînd mirelui și invitaților veniți din Polonia,
făcîndu-se înțeles în limba acestora. Unele pasaje ale cuvîn-
tării erau deci în limba română, alternate cu altele în limba
polonă și nu aceleași cuvinte repetate de două ori în cele
două limbi. Aceasta rezultă din afirmația lui Petru Movilă:
„parte în limba polonă, parte în limba română“. După
aceea, probabil din motive tehnice, s-a tradus și textul
romănesc în polonă, ca în acest chip cuvîntarea să formeze
o unitate, mai ales întrucît cartea se tipărea în Polonia.

Există însă o posibilitate ca să distingem pasajele ros-
tite de mitropolitul Kievului în limba română și traduse

apoi în limba polonă de cele care erau dintru început în polonește. Anume, cum spuneam, cuvântul cuprindea foarte multe pasaje reproduse din Sfinta Scriptură. Cine citește textul acestei broșuri, vede imediat o foarte ciudată alternanță: *o parte din aceste citate sînt în limba polonă; dar altele, cele mai multe, sînt în limba slavă bisericească.* De la pagina 5 pînă la pagina 11 toate citatele sînt în limba polonă, apoi de aici încep citatele în slavă bisericească, care țin două pagini, după aceea urmează o pagină (a 13-a) cu citatele în polonă și de aci pînă la sfîrșit (p. 13-24), iarăși toate citatele sînt în slavă bisericească. Putem afirma fără a greși că toate pasajele în care citatele din Sfinta Scriptură sînt în limba slavă bisericească, au fost rostite în românește. În adevăr, această deosebire între citatele din aceeași carte nu se explică decît prin faptul cunoscut de noi din prefață că predica a fost rostită în două limbi. Citatele din Sf. Scriptură în textul românesc nu puteau fi decît în limba slavonă și nu în românește pentru că pe atunci (1645) nu exista încă o traducere oficială a Sf. Scripturi în românește (prima traducere completă este Biblia lui Șerban vodă din 1688) și limba slavonă nu fusese încă înlocuită cu cea națională în cărțile sfinte.¹

Cînd Petru Movilă a pus să se traducă (sau a tradus el însuși) textul românesc al cuvîntării sale în limba polonă, n-a mai tradus și pasajele din Sfinta Scriptură ce se aflau în slavonește, operație de altfel foarte delicată, ci le-a lăsat ca în original. De aci rezultă, cum am spus, că putem distinge partea polonă de partea rostită din capul locului în românește. Anume, mitropolitul, din deferență pentru persoana mirelui și pentru oaspeți veniți din țară străină, și-a început cuvîntarea în limba lor, ducînd-o așa cam o treime din text (șapte pagini din cele 20, cît cuprinde cuvîntarea propriu-zisă), apoi a răsunit cuvînt românesc pînă la sfîrșit, cu o singură scurtă revenire la limba polonă (o singură pagină, a 13-a). Nu știm însă în ce limbă au fost rostite cele citeva cuvinte din urmă, pe care le-am reprodus mai sus, deoarece ele nu cuprind nici un citat. În definitiv, știm acum că cea mai mare parte a cuvîntării (aproape două treimi)

¹ De altfel și în cronică lui Miron Costin, scrisă trei decenii mai tîrziu, toate citatele din Sfinta Scriptură sînt în slavonește.

a fost ținută în limba română de către mitropolitul Petru Movilă.

E interesant de știut că cu prilejul vizitei sale din Iași, în 1645, Petru Movilă a avut grijă și de unele treburi familiare, care priveau moșiile ce le avea în țară cu drept de moștenire de la părinții săi. Astfel avem dovadă „o mărturie a Petrii Moghilă arhiepiscopu și mitropolitu Chievschii din anii 7153 (1645) februarie 6, cu care adeveriază pentru satul Oșehlibul, ca să-l stăpânească Pătrașco Ciogole logofătul”¹.

Petru Movilă este un dar românesc făcut ortodoxiei; el a fost însă mereu în contact cu realitatea vie a neamului său. Amintirea evlavioasă a părinților săi, a țării dreptcredincioase, legătura cu biserica din Moldova, au fost temelia sufletească a energiei sale de luptător creștin și ortodox.

1942

¹ După un rezumat din 1792, la N. Iorga, *Studii și Documente*, VII, p. 211.

LEGĂTURILE CULTURALE ALE ȚĂRILOR ROMÂNE CU RUSIA ÎN EPOCA REFORMELOR LUI PETRU I NOI CONTRIBUȚII

INTRODUCERE

Epoca reformelor lui Petru I în Rusia corespunde în țările române cu continuarea și înăsprirea regimului feudal, cu înăsprirea jugului economic și politic turcesc în Țara Românească și Moldova, iar în Transilvania cu începerea stăpînirii Habsburgilor. Această stăpînire a însemnat pentru români o epocă de lupte sociale și religioase și în același timp, o dată cu intrarea Transilvaniei în circuitul economic al Europei centrale, începuturile ridicării unei clase orășenești române în această provincie. Atît românii din Transilvania, cît și cei din Moldova și Țara Românească s-au îndreptat cu speranțele lor spre Rusia, care se ridica tocmai atunci ca o mare putere europeană și făcea figură de apărătoare a popoarelor ortodoxe din Imperiul Otoman și din cel habsburgic. Aceste împrejurări politice, cît și intensificarea comerțului (de blănuri și icoane) cu Rusia, prin Polonia, au contribuit și la încheierea unor legături culturale între români și ruși. Opera „reformelor“, care reprezenta o mare ridicare a culturii practice, a atras pe o serie de români învățați, care nu se puteau realiza cu aspirațiile și creația lor în țările române din cauza persecuțiilor religioase catolice (în Transilvania), a luptelor interne între facțiunile boierești feudale, a ruinei economice datorite exploatării economice turcești în Țara Românească și Moldova. Cei mai însemnați oameni de cultură români, care s-au refugiat în această epocă în Rusia și au colaborat prin știința și talentul lor cu opera „reformelor“, au fost

membri ai clasei boierești. Cultura feudală în țările române era reprezentată de anume boieri culti, care, cu unele excepții, profesau de obicei punctele de vedere ale clasei boierești; astfel cronicarii, scriitorii bisericești. Totuși, acei dintre ei, care s-au refugiat în Rusia și au scris acolo, prezintă o situație specială: ei sînt refugiați, opozanți față de situația din țara lor, pe care fuseseră nevoiți s-o părăsească. Această situație se oglindește în scrisul lor din Rusia. Vom vedea însă în cele următoare că între acești refugiați, oameni de carte, colaboratori la opera de cultură a reformelor, au fost și unii membri ai clasei orășenești românești, clasa care tocmai atunci începea să se ridice.

REPREZENTANȚII CLASEI FEUDALE ROMÂNEȘTI ÎN RUSIA: NICOLAE MILESCU SPĂTARUL ȘI DIMITRIE CANTEMIR

Numărul boierilor care, într-un fel sau altul, au avut un rol în viața culturală și s-au refugiat din țările române în Rusia în epoca reformelor este destul de însemnat, dar ne vom mărgini în această comunicare la schițarea foarte pe scurt a operei a doi dintre ei: Nicolae Milescu Spătarul (titlul său i-a devenit un al doilea nume), și domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir.

Opera lui Nicolae Spătarul este binecunoscută în Rusia: el a venit acolo în vremea domniei lui Alexei Mihailovici (la 1671), a fost traducător (din grecește și latinește) la „possolski prikaz“, a fost sol al țarului în China și a descris în limba rusă călătoria sa din Rusia prin Siberia pînă la Pekin, lăsînd și o descriere a acestei din urmă țări, care este în mare parte o compilație. A continuat să slujească în calitate de traducător și în vremea domniei lui Petru I, însoțind armatele rusești la asediul Azovului (1696), unde a fost traducător al curții țarului, pentru limba turcă și probabil și pentru cea tătară. Nicolae Spătarul a trăit în Rusia pînă la 1708, data morții sale. Este de remarcat în activitatea sa culturală, rolul său de mijlocitor al culturii între țara lui de origine și Rusia, el este acela care obține pentru Moldova o tipografie cu litere cirilice de la Moscova. De asemenea în activitatea sa în Rusia a fost un adept al reformelor împotriva curentului bizantin bisericesc, un

apărător al introducerii în școlile rusești a învățămîntului european, patronat de Petru I și de sfetnicii săi luminați, fapt pentru care spătarul și-a atras multe adversități din partea cercurilor bisericesti cu tendințe bizantine. El a fost, așadar, în măsura puterilor sale, un colaborator al operei politice și culturale a reformelor.¹

Al doilea reprezentant al culturii românești în Rusia reformelor a fost fostul domn al Moldovei, Dimitrie Cantemir (1673—1723), refugiat în Rusia cu prilejul expediției țarului Petru I, în Moldova, la 1711. Devenit senator al Rusiei, sfetnic intim al țarului, a fost un istoric, geograf și filozof de seamă pentru vremea lui, scriind în românește, latinește și rusește. Operele sale cele mai însemnate sînt *Descriptio Moldaviae*, *Istoria Imperiului Otoman*, *Sistema religiei mahometane*, *Hronicul româno-moldo-vlahilor*. Academia prusiană din Berlin l-a ales membru al său în 1714.

Opera lui Dimitrie Cantemir în Rusia este de pus în legătură cu spiritul reformelor: el scrie ca un om practic, prezintă informație științifică și critică și anume în direcția în care se interesa societatea rusească a vremii: *Sistema religiei mahometane* (Moscova, 1722, în rusește) a fost tipărită în momentul expediției țarului în Caucaz și la Caspica, unde a avut a face cu popoare musulmane. Celelalte scrieri cuprind informații sistematizate asupra țărilor și poporului român, precum și asupra Imperiului Otoman, arătând în preajma decăderii. Sînt lucrări scrise în momentul politic

¹ Pentru viața și opera lui N. Milescu: N. Arseniev, *Николай Спатарий него время*, în *Русский архив*, XXXIII, 1895, — 11, p. 349 și urm.; *idem*, *Новые данные о службе Н. Спатария в России*, în *Чтения в Обществе истории и древностей*, Moscova, 1900; Baddeley J., *Russia, Mongolia, China*, Londra, 1919; A. Jațimirski, *Николай Милеску Спатарь*, Kazan, 1910; Kedrov, J.M., *Николай Спатарий и его Арифмологон* în *Журнал Минист. Народ. Просвещения*, 1876, ianuarie; J.N. Mihailovski, *Важнейшие труды Николая Спатария в России*, Kiev, 1897; același, *Очерк жизни и службы Н. Спатария в России*, *Сборник об-ства при институте князя Безбородко*, Nejin, 1897; Picot, E., *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu*, Paris, 1883; Sirku P., *Николай Спатарь и его приезда в Россию* în *Записках восточного Русского Археологического Об-ства*, II, III, St. Petersburg, 1889; P.P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu*, în *Mélanges de l'école roumaine en France*, 1925, I; *Idem* (Al. Grecu) *Despre legăturile lui N. Milescu cu Rusia*, în *Studii*, an. III, 1950, nr. 4.

al expediției de la Prut, din 1711, și al războiului austro-turc din 1716—1718, care interesau de aproape și guvernul rusesc. Putem să considerăm pe fostul principe al Moldovei ca pe principalul consilier științific al cîrmuirii rusești în secolul politicii ei orientale.

Încă din vremea petrecerii sale la Constantinopol, Dimitrie Cantemir în cartea sa, pamflet politic și alegoric, *Istoria Ieroglifică*, scrisă la 1704—1705, se ridică pe de o parte împotriva Imperiului Otoman, imperiu de exploatare nesfîrșită a supușilor și vasalilor săi, pe de altă parte împotriva exploatării feudalilor moldoveni și munteni exercitată asupra țăranilor șerbi. Idealul politic și social al lui Dimitrie Cantemir era o monarhie autoritară, independentă de presiunea marilor feudali privilegiați, care în țările române exercitau o autoritate asemănătoare cu cea din *Recz Pospolita* polonă. Pentru aceasta, domnul Moldovei, care nu se sprijini în țară pe o puternică slujitorime militară, nici pe o clasă orășenească bogată și organizată, trebuia să se bazeze pe ajutor extern, în speță pe țarismul rusesc. De aceea în tratatul de la Luțk, din 1711, dintre Petru I și D. Cantemir, se prevede autoritatea absolută și domnia ereditară a voievozilor Moldovei. În scrierile sale din Rusia fostul domn al Moldovei, care spera să se întoarcă în domnie cu ajutorul lui Petru I, caută să puie o temelie științifică părerilor lui asupra autorității domnești. *Descrierea Moldovei* este în acest sens o parafrază a tratatului de la Luțk; cartea caută să stabilească originea străveche a autorității domnești în Moldova, autoritate care ar fi scăzut cu vremea din cauza abuzurilor turcilor și mai ales a marilor feudali. Ca și în *Descrierea Moldovei*, în *Istoria Imperiului Otoman*, D. Cantemir denunță exploatarea turcească și pe boieri care se făcuseră instrumentul ei. Familia Cantemir era o familie de mici boiernași, care dăduse trei domni Moldovei, pentru că marii feudali sperau să facă dintr-înșii instrumente neputincioase în mâinile lor. De aci lupta lui Dimitrie împotriva dictaturii marilor boieri, cu care el nu se simțea legat prin originea sa. În Rusia, în era reformelor, el crede a fi găsit adevăratul model al cîrmuirii de care avea nevoie țara lui. Este clar că, deși era fost domn al țării, venind în

Rusia, D. Cantemir reprezenta opoziția față de statul aristocratic al Moldovei și punea această opoziție în legătură cu reformele contemporane din Rusia.¹

SCRIITORII ORĂȘENI ROMÂNI ÎN RUSIA: TEODOR CORBEA

Am arătat că în Transilvania se ridică o clasă orășenească românească, a cărei atitudine politico-socială este de împotrivire față de acțiunea catolică și absolutistă a Habsburgilor. La Brașov, în cartierul Schei, unde era centrul negustoresc și religios al românilor, în jurul bisericii sf. Nicolae, a comunității de orășeni care o susținea, se formează un curent de scriitori, de cronicari și traducători, încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Acolo s-a scris prima cronică românească din Transilvania.² Între „gocimanii“ și „jurații“ bisericii, adică fruntașii asociației bisericești-orășenești, care susținea interesele comunității, se afla la mijlocul secolului al XVII-lea preotul Ioan Corbea (mai târziu călugărul Ioasaf), el însuși fiul preotului Florea Corbea.³ Cei doi fii ai lui Ioan Corbea trec în Țara Românească puțin înainte de anul 1690; cel mai mare, David, ajunge ceauș spătăresc, grad militar, pe lângă puternicul feudal Mihail Cantacuzino; celălalt, Teodor, care avea aptitudini literare, se face secretar la curtea domnului Țării Românești, Constantin Brincoveanu (1688—1714)⁴. Amândoi, din pricina cunoașterii limbilor străine și a priceperii lor, sint folosiți în diverse misiuni diplomatice. Astfel, David Corbea este trimis în Transilvania pentru a împiedica unirea bisericii române ortodoxe cu Roma, impusă de stăpânirea austriacă⁵. Mai târziu tot el este trimis în mai multe

¹ Considerațiile de mai sus sint extrase din studiul autorului prezentei comunicări: *Dimitrie Cantemir, Viața și opera lui*, Ed. Acad. București, 1958.

² Șt. Meteș, *Cronica popii Vasile din Scheiul Brașovului*, în *Drum drept*, I, 1913, nr. 3.

³ N. Iorga, *Studii și documente*, X, p. 235, 250, 280, 317, 325.

⁴ *Ibidem*, și N. Iorga, *Documente privitoare la Ctin. Brincoveanu*, Buc., 1901, p. 8 (din 1698), și 175—176 (1690, privilegiu acordat lui D. Corbea).

⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, X, p. 403—405, și St. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Schei*, I, Brașov, 1907, p. 17—21.

rinduri în Rusia, în vremea în care Constantin Brincoveanu întreținea relații secrete cu Petru I, în vederea unei mișcări de eliberare de sub jugul turcesc. Soliile lui David Corbea la Moscova încep în anul 1703 și se repetă în anii următori pînă în 1707. La această dată, țarul Petru I, apecind talentele diplomatice ale brașoveanului îl angajează în serviciul său, numindu-l „consilier aulic“, „pentru ca el să ne slujească în trebile și corespondențele muntenești și moldovene“ (20 april, 1707)¹. Îndată după aceasta David Corbea este însărcinat cu o misiune diplomatică de mare importanță: este trimis de țar la Ungvar pe lingă Francisc II Rakoczy, conducătorul mișcării de eliberare a ungarilor căruia îi propune tronul Poloniei, după renunțarea lui August II care semnase pacea de la Altranstadt cu Suedia. Era vorba ca acest candidat nou să înlătore pe candidatul susținut de suedezi, Stanislav Lesczynski. Misiunea brașoveanului izbutește, principele Rakoczy primește tronul Poloniei, pe care însă nu l-a obținut, deoarece mai tîrziu, August II a revenit asupra abdicării și s-a împăcat cu Rusia.² La întoarcerea din misiunea sa, David Corbea moare la Varșovia, la 11 august, 1707; corpul său, din ordinul țarului, este dus la Kiev și îngropat în Mănăstirea Lavra Pecerska.³ În timpul șederii sale în Rusia, David Corbea a fost un adept al reformelor; alături de Nicolae Milescu, cu care pare a fi fost prieten, și-a atras fulgerele patriarhului Dositei de Ierusalim și ale partizanilor greci ai bizantinismului bisericesc, după cum rezultă dintr-o scrisoare a lui Nicolae Milescu Spătarul, din 1704, adresată cancelarului Golovin.⁴

Fratele mai tînăr al lui David Corbea, Teodor, secretarul lui Brincoveanu, domnul Țării Românești, a jucat și el un rol în diplomația vremii. În timpul misiunilor lui David la curtea rusească, fratele mai mic, Teodor, este trimis și

¹ *Письма и бумаги Петра Великого*, VI, p. 179—180.

² *Ibidem*, VI, p. 219—221, și I. Dabrowski, Recenzie, în *Kwartalnik Historyczny*, XXVIII, 1914, p. 277—278; Marki, *Nagy Peter czar es II Rakoczi Ferencz szovetsege, 1707, ben*, Budapesta, 1913; A. Gospanikowa, *Povstanie Rakocziho a Slavonia*, în *Sbornik filosofickej Fakulty*, Bratislava, 1930, nr. 55 (2), p. 88—98.

³ *Письма и бумаги Петра Великого*, VI, p. 22.

⁴ Mihailovski, I.N. *Очерк жизни и службы Н. Спатаря в Россий*, Nejin, 1900, p. 37—38.

el la Moscova, ca să aducă lui David instrucțiuni suplimentare și să completeze informațiile transmise guvernului rusesc. Prima solie a lui Teodor Corbea în Rusia are loc în 1706.¹ El nu rămîne în Rusia ca fratele său, ci se întoarce la curtea din București. În 1710 are de îndeplinit o misiune foarte delicată: e trimis de Brîncoveanu la domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir, despre al cărui rol politic și cultural în relațiile ruso-române am vorbit mai sus, ca să trateze o acțiune politică comună pentru eliberarea celor două țări române de sub jugul turcesc. Domnul Țării Românești da de știre vecinului său că el are înțelegere secretă cu Rusia și-i cerea să adere și el la această alianță. Cantemir la rîndul său a înștiințat pe Brîncoveanu de acțiunea ce pregătește în același sens, însă — afirmă domnul scriitor — Brîncoveanu l-a trădat turcilor.²

În timpul campaniei rusești de la Prut, în 1711, regăsim pe Teodor Corbea. El se afla atunci pe lingă marele spătar al Țării Românești Toma Cantacuzino. Se știe că acesta, nemaiașteptînd hotărîrea domnului muntean, care voia să vadă cine va ieși învingător în războiul ruso-turc și adoptase o atitudine rezervată, a trecut pe față de partea lui Petru I și a luat parte cu un detașament al său la cucerirea cetății turcești de la Brăila. Teodor Corbea a participat la acțiunea lui Toma Cantacuzino și a trecut și el în tabăra lui Petru I, către care fusese trimis, se pare, cu scrisori de la stăpînul său. Această acțiune a supărat foarte mult pe Constantin Brîncoveanu, care se vedea descoperit față de turci, și a inspirat cuvinte injurioase la adresa lui Teodor Corbea în cronica oficială a domnului Țării Românești, scrisă de Radu Grecianu: A trecut la ruși împreună cu Toma Cantacuzino și „un Toderășco brat (fratele) lui David ci-aușul, neam foarte ciocoi (parvenit, ridicat de jos), scheau (din mahalaua Scheilor din Brașov), varvar și plin de răutate“³. După retragerea oștilor rusești din Moldova, Teodor Corbea trece în Rusia și în amintirea serviciilor aduse de fratele său, i se dăruiesc două sate din Ucraina: Lukianovka

¹ *Писма и бумагу Петра Великого*, IV, p. 703 (25 sept. 1706-

² Dimitrie Cantemir, *Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor în Opere*, Ed. Acad. Române, tom. V, p. 13—14.

³ *Viața lui Constantin vodă Brîncoveanu*, de Radu Grecianu, ed. Șt. Grecianu, București, 1912, p. 200.

și Krupola, lângă Periaslavl. Peste câțiva ani, Teodor Corbea apare în registrele de cheltuieli ale curții imperiale ca „traducător“, desigur din limba română și cea ungară, pe care o cunoștea din Transilvania¹. La 1725 el trăia încă în Rusia și în postfața traducerii Psaltirii în versuri în românește, despre care va fi vorba mai jos, se intitulează: „vel (mare) pisariu i (și) canțilar al preaputernicii inperatorii Moschicești“². Nu cunoaștem data morții lui. Și alți membri ai familiei Corbea, Sebastian, fiul lui David, și un nepot, Matei Corbea, își găsiră adăpost în Rusia în vremea reformelor.³

OPERA LITERARĂ A LUI TEODOR CORBEA

Singurul reprezentant al acestei interesante familii din clasa orășenească românească din Transilvania, care a avut, pe lângă activitatea de diplomat și de traducător, și o activitate literară, a fost Teodor Corbea. Scrierile sale lexicografice, poetico-religioase și cea de caracter politic, despre care vom vorbi imediat, au un aspect popular, deosebit de nota obișnuită a literaturii feudale românești, care predomina pe atunci. Este clar că, deși o parte a scrierilor sale au fost redactate înainte de trecerea lui în Rusia, opera lui Theodor Corbea poartă pecetia legăturilor sale cu Rusia în epoca reformelor, care corespunde la români cu marile nădejdi de eliberare de sub jugul otoman puse în intervenția rusească în Orient.

Prima lui scriere, încă inedită, în limba română, poartă titlul: *Însemnare pentru solia mai marelui meu frate, David ceaș, pentru voroava ce au avut cu Turculeț rohmistru și cu alți rohmiștri moldoveni și pentru răspunsul ce au luat*

¹ Al. Kociubinskii, *Мы и они, 1711—1878, южные славяне, румыны и Петр Великий в их взаимных отношениях*, Odesa, 1878, p. 158—159.

² Theodor Corbea, *Psaltirea*, mss. Acad. R.P.R., nr. 200, 9, 625.

³ Pentru frații Corbea, cf. și Sc. Struțeanu, *Frații Corbea, doi umaniști ardeleni la curtea lui Constantin Brincoveanu*, în revista *Ramuri* XXXIII, 1941, nr. 1—2 (mai, iunie) și G. Georgescu-Buzău, *Un diplomat român la Moscova la începutul sec. al XVIII-lea*; David Corbea în vol. *Relații româno-ruse în trecut*, Buc., 1957, p. 42—62; G. Cardaș, *Theodor Corbea secretarul lui Constantin Brincoveanu* (sub tipar). [1]

acum cînd au fost să să întoarcă înapoi de la craiü.¹ Este vorba de descrierea misiunii lui David Corbea, trimis de Constantin Brîncoveanu prin Moldova în Polonia, la regele August II, în 1698². După relația verbală a lui David, frațele său, Teodor a compus o povestire în stil dramatic și literar a acestei solii, cu anume idei în ce privește orientarea politică a românilor de atunci. Anume, se stăruie asupra solidarității între cele două țări române. Țara Românească și Moldova, care urmează să fie conduse, adică să primească directivele, de la domnul muntean Constantin Brîncoveanu. Solidaritatea aceasta se impune împotriva Poloniei, care este o țară feudală catolică, ce amenință cu cötropirea pămînturilor românești și cu catolicizarea bisericii. În schimb, adevăratul sprijin trebuie să fie de la Rusia lui Petru I, care poate salva țările române de cei de altă credință. Doctrina politică cuprinsă în această relație era pe placul cercurilor conducătoare de la curtea munteană, în special a familiei Cantacuzinilor, de care erau legați frații Corbea, și de aceea a fost pus Teodor Corbea să redacteze memoriul, care a fost comunicat și curții rusești (în arhivele căreia se află).

Prima parte a relației arată teama ca polonii, lăsînd în spatele lor Camenița (Kamienet-Podolski), unde se afla încă o garnizoană turcească, să pornească o expediție de cucerire a celor două țări române. Pentru a împiedica aceasta, David Corbea ia înțelegere cu Constantin Turculeț și alți rotmiștri moldoveni, care se aflau cu oștile lor în serviciul Poloniei. Convorbirea solului cu căpeteniile moldovene este redactată de Teodor Corbea în chip literar. Căpetenia moldovenilor s-a sfătuit cu solul muntean, „socotînd la cită nenorocire au agiuns ticălosul (nefericitul) neam românesc“ (deci tot poporul român, peste granițele politice). Turculeț ar fi spus: „Frate, ce vom să facem: pîn am fost mai tineri, iubiam dezmierdările (petrecerile), acum nu sîntem copii, oamini întregi sîntem, cunoaștem și binele și rău“. Vede cum polonii „moșiile țării noastre ce au cuprins, acum muncește ca să le ție vecinice“. Apoi adaugă cu mîndrie și triste-

¹ Copie în mss. 5151, al Acad. R.P.R., f. 322—323. Un rezumat la G. Georgescu-Buzău, *op. cit.*, p. 53—54.

² Actul nu este datat, dar privește solia care trebuia să aducă felicitări, care, după spusa solului, întîrziaseră. Din text se vede că erau aduse vara, deci în 1698.

te: „Vitejii pămîntului sîntem, noi sîntem paza țării lor, putere avem, cap nu avem, nimic nu iaste de care să ne răzămăm“. Căpetenia tuturor nu poate fi decît Brincoveanu, domnul muntean: „Să trimitem sol la domnul dumitale, cerșind învățătură și întărindu-ne cu vreo nădejde din cătroava... și ce ne va porunci aceea vom face“. Și apoi adaugă: „Iar văzînd că nici dintr-o parte nu ne vine nici o răcoreală ce vom face? Cădea-vom la oceaianie (disperare)“.

A doua parte a relației privește primirea lui David Corbea la regele Poloniei, August II, care socotea că vine ca un sol de închinare a amînduror țărilor române, și ca atare i s-a făcut o primire foarte onorabilă, cu mari daruri. Regele Poloniei făgădui toate libertățile țărilor române, dacă se vor uni cu dînsul, făgăduieli, pe care relația le privește cu ironie: „iar făgăduințe, Volnicie (libertate), dărnicie, cit arată din gură, de ar fi și aiave (în realitate), zicerem (am zice): acum iaste veacul cel de aur; morților, inviați, să trăim“. „Această veste de plîns jalnică auzînd-o frate meu“, adică intenția polonilor de a ocupa amîndouă țările române, s-a dus imediat „în taină“ la rezidentul marelui împărat, reprezentantul lui Petru I pe lingă curtea polonă „și toate pre amăruntū i le-au spus, rugîndu-să ca să le scrie la marele împărat“. Relația se termină cu descrierea darurilor primite de solul muntean din partea polonilor. Putem socoti deci această relație ca o operă de literatură politică a lui Teodor Corbea în legătură cu anume tendințe de apropiere de Rusia.

A doua scriere a lui Teodor Corbea este un dicționar latin-român, primul dicționar latin-român cunoscut în istoria culturii românești: *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*. Manuscrisul inedit se păstrează azi la Biblioteca Universității din Cluj (are 377 foi, pe două coloane, textul latin cu litere latine, cel românesc cu cirilice). Cartea a fost redactată, după cum arată o notă, de Teodor Corbea, „sin (fiul lui) ieromonah Joasaf din Brașov“, „din plata părintelui Mitrofan episcopu Buzău“. Mitrofan a fost episcop de Buzău între 1691—1702¹. Socotim că redactarea dicționarului a fost comandată de el la sfîrșitul păstoriei sale în scaunul Buzăului și anume pentru că acest episcop a des-

¹ N. Iorga, *Istoria bisericii românești*, ed. II-a, vol. II, p. 341.

fășurat o largă și îndrăzneată acțiune de traducere și tipărire a cărților bisericești în limba poporului (în locul celei slavone, care predomina pînă atunci în cultul religios)¹. Este probabil că acest dicționar urma să-i folosească în opera de traduceri începută de el, acesta este scopul practic pentru care l-a comandat lui Teodor Corbea. Totuși, între cărțile tipărite la Buzău, nici una nu este tradusă din latinește; avem numai cărți traduse din slavonă. Socotim deci că dicționarul nu și-a putut împlini menirea, tocmai pentru că a fost redactat la sfîrșitul păstoririi lui Mitrofan, pe la 1701—1702. Teodor Corbea ca traducător și secretar al cancelariei domnești din București era obligat să folosească textele latine și dicționarul, poate în alt exemplar, i-a servit și în activitatea sa de diplomat. Ca model al dicționarului său i-a folosit dicționarul latin-unguresc al lui Albert Molnar, apărut la Nürenberg în 1614. Mai tîrziu, dicționarul a fost dăruit de Damaschin, urmașul episcopului Mitrofan, lui Radu Cantacuzino, mare comis, care l-a dus la Viena. Dicționarul cuprinde aproape o mie de cuvinte, între care o parte sînt nume geografice, persoane din antichitatea clasică etc. Textul românesc cuprinde numeroase cuvinte populare din dialectul ardelenesc și chiar moldovenesc. Autorul dicționarului nu era boier și lucrul se resimte în felul său de a scrie.²

Principala scriere literară a lui Teodor Corbea a fost traducerea în versuri a Psaltirii, scrisă în timpul șederii sale în Rusia și dedicată țarului Petru I. Manuscrisul inedit al acestei scrieri, din care nu s-au publicat decît extrase destul de restrînse în diferite antologii și lexicoane³, se păstrează la Biblioteca Universității din Cluj, iar o copie se află în Biblioteca Academiei R.P.R. din București.⁴ Introducerea

¹ *Idem*, II, p. 14—15.

² Pentru dicționarul lui T. Corbea; Gr. Crețu, *Cel mai vechiu dicționar latino-românesc de Teodor Corbea*, București, 1905; Carlo Tagliavini, *L'influsso ungherese sull' antica lessicographia rumena*, în *Revue des Études hongroises*, VI, 1928, p. 16—45; L. Gobl, A. Magyar szotarirodalom hatasa az olahra, Budapest, 1932, p. 4—22. Un facsimil al manuscrisului, în revista *Boabe de Griu*, III, 1932, p. 624.

³ B.P. Hasdeu, *Magnum Etymologicum* I, col. 281, 287, 312, 368, 568, 585, 586, 659, 696; II col. 1201, 1310; Timotei Cipariu, *Archiva pentru filologia și istoria*, Blaj, 1870, p. 634—637; F.J. Sulzer, *Geschichte des Transalpinischen Daciens*, III, Viena, 1782, p. 14—15.

⁴ Am folosit această copie după originalul, cf. I. Bianu, Biblio-

în versuri și dedicația la stema Rusiei sînt scrise în rusește¹ și cu traducere, tot în versuri, în românește. Tot restul textului este în limba română.

Importanța Psaltirii lui Teodor Corbea nu stă în aceea că ar fi prima traducere a psalmilor în versuri în românește; ea a fost precedată de Psaltirea în versuri a lui Dosoftei, mitropolitul Moldovei, tipărită în tipografia rusească din Galiția (pe atunci în Polonia) de la mănăstirea Uniev.² Dar limba populară a lui Teodor Corbea contrastează în chip evident cu limba și versificația savantă a mitropolitului Dosoftei. Versul lui Corbea este inspirat din versul popular, din cîntecul românesc liric, cîntate la sate și la sărbători. Dar pe lângă aceasta, importanța Psaltirii lui Corbea mai stă în aceea că ea constituie un document interesant al legăturilor culturale ruso-române în epoca lui Petru, fapt care nu a fost pus în lumină pînă acum.

Manuscrisul începe cu versurile în cinstea stemei Imperiului Rusc: identificînd vulturul heraldic cu pasărea Fenix, care renaște din cenușă, el ridică rugăciuni pentru țarul Petru, ca să rămîie veșnic tînăr, „căci fără prezența lui, poporul rusesc și celălalt popor creștin (ca o unitate generală), poate avea supărare și grea tulburare“.³ Țarul este deci pentru traducătorul brașovean apărătorul întregii creștinătăți împotriva dușmanului ei, firește Imperiul Otoman.

Urmează Introducerea, tot în versuri românești și rusești, dedicată țarului Petru Alexeievici a toată Rusia, „preamiostivul meu stăpîn“. Nici unul dintre istoricii și istoricii literari care s-au ocupat cu Psaltirea lui Teodor Corbea n-au observat că textul rusesc diferă de cel românesc, și anume că cel dintîi este mai întins, cuprinzînd o serie de versuri în plus cu semnificație politică. Introducerea versificată în rusește începe cu aluzia la insula Thule, unde soarele nu răsare decît o dată pe an: toți se ridică pe vîrfurile muntelui și laudă soarele cu glas mare. Așa face și nenorocitul popor

teca Academiei Române, *Catalogul manuscriselor românești*, I, București, 1907, mss. nr. 200, p. 442—445.

¹ Textul rusesc în manuscrisul citat, pînă acum inedit.

² Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, ed. I. Bianu, București, 1887, după ed. din 1673 și manuscrisul original.

³ Бо без бытности его Русь и прочии народ
Православный может мѣч скорб и тяжкий завод.

creștin supus stăpînirii străine de veacuri multe și care vede acum lucind raza nădejdiei libertății, cu ivirea puterii rusești, reprezentată prin țarul Petru: „Binecredinciosul popor creștin, mai ales acela care multă vreme trăiește sub tot felul de prigoane pînă acum, cu mare nenorocire, în întunericul agarenilor (turcilor) și de asemenea acela care pătîmește sub nevoia papistășească, pierzătoare de suflet, cu amară neîndurare, cum este țara Transilvaniei, unde este patria mea, care poartă jugul cel rău al unirii religioase) blestemat.“ Poporul așteaptă ivirea soarelui, adică a țarului, „cinstea bisericii noastre și puternic luptător, pentru ca și poporul meu românesc, pînă la sfîrșit, să poată proslăvi pe creatorul ceresc“¹. Acest pasaj, care pune alături jugul turcesc, sub care gemeau românii din Țara Românească și Moldova, cu soarta aceluiași români din Transilvania, siliți de stăpînirea austriacă să adere la unirea cu biserica catolică (aluzie la actul unirii din 1701, pe care David Corbea o combătuse), este pînă acum necunoscut cercetătorilor². De observat în această introducere că autorul socoate poporul român ca o unitate, peste granițele despărțirii lui în state feudale. De asemenea este demn de subliniat faptul că, alături de reprezentanții altor popoare din sud-estul Europei din acea epocă, el consideră pe Petru I ca viitorul lor salvator. Teodor Corbea care trăia în Rusia, în cancelaria imperială, este atras de progresul cultural al Rusiei din această vreme și reușește, cu versuri de factură veche, e drept, să scrie în limba patriei sale adoptive.

Exemplarul pe care-l cunoaștem al Psaltirii versificate a lui Teodor Corbea a fost trimis în țară de autor. La sfîrșitul manuscrisului se află următoarea însemnare scrisă de mîna

¹ Благочестиви народ Христове племя
 Напаче которіи немалос время
 Въ агаранском мраце живет зѣло бѣднѣ
 ИКоже и которіи под папежем страсти
 дѣше вередіи страждет горкїи безласты
 ИК седмоградца земля гдѣ отечество мсѣ
 Проклятия ѡнии, иго носить злсѣ
 Народ ждет повнления солнца — то-есть царя,
 Честїя Церкви нашея и силнаго борца
 Дасы с народом Волоским до конца
 Пославляял небеснаго всего сѣтѣ творца.

² Mss. românesc, nr. 200 al Academiei R.P.R., f. 4-v-5-v.

lui: „S-a dăruit sfintei biserici a Braşovului de dumnealui pan Theodor Corbea vel pisar i canţilar al preaputernicii inperatorii Moschiceşti, în anu 1725 luna mai 10 dni“.¹ Biserica din Braşov este aceea unde slujise cu mulţi ani în urmă tatăl său, preotul Ioan Corbea şi pe care Teodor, ajuns la Moscova, n-o uitase. Manuscrisul Psaltirii era astfel un mesaj trimis de departe: cu introducerea sa rusească, arătând speranţele ce se pot pune în eliberare cu ajutorul rusesc, el se adresa şi poporului său, dindu-i nădejde. Acum înţelegem de ce versurile ruseşti despre „blestemata unire“ n-au fost traduse în româneşte (e de observat că textul românesc al introducerii a fost tradus din ruseşte şi nu invers) ele cuprindeau primejdie pentru cel ce le deţinea în ţara supusă şi erau destinate numai celor iniţiaţi.

Traducerea Psaltirii lui Corbea mai cuprinde versuri originale, în afară de introducere şi versurile la stemă, anume, un poem de laudă la adresa regelui David, autorul presupus al Psaltirii (numai în româneşte). Traducerea în versuri a Psalmilor înşişi cuprinde mari frumuseţi de prospeţime şi imagini, ea este liberă şi influenţată de cântul popular. Traducerea cuprinde o mare diversitate de măsuri şi de ritmuri, în care presimţim ritmul muzicii populare transilvănene. Imaginile noi, limba aleasă şi neaşteptat de nouă pentru un text bisericesc, surprinde şi farmecă. De aceea nu are dreptate istoricul literar Sextil Puşcariu, când condamnă Psaltirea lui Corbea, numind-o „o încercare... mai puţin serioasă însă ca a lui Dosoftei, de a versifica Psaltirea“². Psaltirea lui Dosoftei este savantă şi în stil bisericesc, a lui Corbea este populară şi liberă, frumoasă şi tinerească. Socotim că din punct de vedere literar ea este de preferat.

Între libertăţile pe care şi le-a luat Corbea faţă de textul Psalmilor slavoni, pe care i-a avut în faţă, 'sînt şi unele aluzii sociale, care nu ne surprind sub pana unui orăşean. Astfel în Psalmul 122, e vorba de cei umili care suferă: „iarna, vara, de ocară celor ce sînt sătui prea mult şi n-au lipsă“... „Şi de hula... celor trufaşi, mîndri şi graşi“.³

¹ *Ibidem*, f. 625.

² S. Puşcariu, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. II-a, Sibiu, 1930, p. 192.

³ Mss. nr. 200, Acad. R.P.R. (românesc), f. 273, v. 274.

Avem dreptul să socotim *Psaltirea* lui Teodor Corbea ca unul din cele mai frumoase exemple ale literaturii române de la începutul secolului al XVIII-lea și ca o mărturie a relațiilor ruso-române în domeniul culturii în epoca reformelor.

Este probabil că activitatea de scriitor a lui Teodor Corbea nu s-a mărginit la cele trei opere analizate pînă acum și că cercetări noi în arhive ne rezervă surprize. Astfel în catalogul manuscriselor bibliotecii contelui F.A. Tolstoi întilnim acest titlu: Ораціи Статія, переводъ Корбіевъ въ 59 главахъ [orațiile (cuvîntările) în capitole, traduse de Corbea, în 59 de paragrafe¹]. (Mss. nr. I, 396, de la începutul sec. XVIII, 153 f.)¹ Este posibil să fie numai traduceri de texte diplomatice, dar în lipsa originalului scris, deocamdată nu ne putem pronunța.

CONCLUZII

În colaborarea românilor la viața rusească din epoca reformelor lui Petru I, se distinge în primul rînd momentul politic, întemeiat pe faptul că Rusia se ridică atunci ca o mare putere europeană și popoarele supuse Imperiului Otoman, ca și cele cucerite de Imperiul Habsburgilor, puteau nădăjdui într-o intervenție a ei în favoarea eliberării lor. Dar deoarece epoca reformelor a însemnat în același timp ridicarea culturii, a culturii de stat, în slujba intereselor de stat, o serie de oameni de cultură români ai vremii au încercat să colaboreze cu opera de cultură a reformelor, tot cu speranța că această colaborare va contribui la atragerea atenției cîrmuirii rusești asupra românilor lipsiți de libertate politică. Alături de reprezentanții regimului feudal, binecunoscuți, care au participat la această operă politico-culturală: Nicolae Spătarul și Dimitrie Cantemir, am prezentat

¹ Описание славяно-русских рукописей графа Ф.А. Толстого, Москва, 1825, p.727—728.

figura mai puțin cunoscută a lui Teodor Corbea. Importanța operei lui Teodor Corbea în Rusia stă în aceea că el este un orășean și că gindește și scrie ca un orășean român din Transilvania. Scrierile sale sint axate pe aceeași idee, pe care o întilnim și la Dimitrie Cantemir: legătura politică și culturală a tuturor românilor cu Rusia, în vederea eliberării politice și a unei colaborări culturale.

1958

ISTORIE ȘI CULTURĂ

Conferință ținută la 28 martie 1928 în ciclul de prelegeri organizate de Dimitrie Gusti, directorul Institutului Social Român și inaugurate de N. Iorga la 20 noiembrie 1927. A apărut în volumul *Politica culturii. 30 prelegeri publice și comunicări organizate de Institutul Social Român, cu anexe cuprinzând în 16 contribuții aspecte ale unei politici, a culturii, texte de legi de biblioteci populare și o bibliografie a culturii*, București, 1929, p. 93—99.

LITERATURA SLAVO-ROMÂNĂ (SECOLELE AL XV-LEA — AL XVII-LEA) ȘI IMPORTANȚA SA PENTRU ISTORIA LITERATURILOR SLAVE

Comunicare prezentată la primul Congres internațional al slaviștilor de la Praga, 1929 și publicată sub titlul *La littérature slavo-roumaine (XVe—XVIIe siècles) et son importance pour l'histoire des littératures slaves* în volumul *Zborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*, apărut în 1931. Pentru versiunea română realizată de d-na Silvia Panaitescu s-a folosit extrasul.

„PERIOADA SLAVONĂ“ LA ROMÂNI ȘI RUPEREA DE CULTURA APUSULUI

Publicat prima oară în *Revista fundațiilor regale*, anul XI, ianuarie 1944, și extras. A fost reprodus în volumul *Interpretări românești, studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 9—32, de unde s-a luat textul publicat în volumul de față.

¹ Teoria potrivit căreia clasa conducătoare din țările române a rezultat ca urmare a cuceririi de către slavi era împărțită de o parte din istoricii români la acea dată. S-a demonstrat însă de istoriografia marxistă și de P.P. Panaitescu însuși în lucrările ulterioare că geneza feudalismului românesc a fost alta și anume procesul de diferențiere economică și socială în cadrul *obștilor* țărănești autohtone. A se vedea: P.P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, capitolul: *Feudalismul. Formarea clasei stăpînitoare*.

² Pentru evoluția concepției autorului asupra acestei probleme vezi cele două studii care urmează, în care se arată antagonismul de clasă și urmările lui culturale.

CULTURA FEUDALĂ

Este capitolul cu acest titlu din volumul *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, apărut la Editura Științifică în 1957 și avînd ca autori pe Valeria Costăchel, P.P. Panaitescu și A. Cazacu. A fost cea dintîi încercare de prezentare sintetică a societății feudale românești de pe pozițiile materialismului istoric. Fiecare dintre cei trei autori și-au semnat contribuțiile proprii. Capitolul XI, *Cultura feudală* se află la p. 503—545.

¹ Identificarea lui Filos cu Filotei nu este sigură. Actul în care apare numele logofătului Filos nu este autentic.

² După noile cercetări ea n-a existat niciodată. Vezi Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească*, în *Romanoslavica*, XI, 1965, p. 237—281.

³ De fapt, lângă Tirgoviște, la Mănăstirea Dealu.

⁴ De fapt nu *toată* istoriografia veche. Ilie Minea în *Letopisețele moldovenești scrise slavonește*, Iași, 1925 și I. Vlădescu în *Izvoarele istoriei românilor I. Letopisețul de la Bistrița și letopisețul de la Putna*, București, f.a. au fost acei care au demonstrat că letopisețul s-a scris la *curte* și din el derivă variantele mănăstirești. Acest lucru îl spune de altfel și P.P. Panaitescu în studiul despre cronicile slave din Moldova în sec. XV (volumul de față).

⁵ Autorul va reveni asupra atribuirii *Cronicii Bălenilor* lui Radu Popescu. Vezi studiul despre *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*.

⁶ Pentru datarea ei din vremea lui Matei Basarab, adoptată ulterior, același studiu.

⁷ Noile cercetări au stabilit că Academia Domnească a fost întemeiată de Constantin Brîncoveanu. Vezi Victor Papacostea, *La fon-*

dition de l'„Académie grécque“ de Bucarest. *Les origines de l'erreur de diction et sa pénétration dans l'historiographie*, în *Revue des études sud-est européennes*, tom. IV, 1966, nr. 1—2, p. 115—145 și nr. 3—4, p. 413—436.

CARACTERELE SPECIFICE ALE LITERATURII SLAVO-ROMÂNE

A fost tipărit prima oară în limba rusă, sub titlul *Характерные черты славяно-румынской литературы*, în *Romanoslavica*, volumul IX, 1963, „Referate și comunicări prezentate la cel de-al V-lea Congres internațional al slaviștilor (Sofia, 17—23 IX, 1963)“, p. 267—290. Este reluarea problematicii primei comunicări, de la Praga, 1929 cu sporul de cunoștințe și înțelegere survenit între timp. Textul reproduș este versiunea originală, românească, păstrată în arhiva Asociației slaviștilor din R.S. România și inedită ca atare. Mulțumim pe această cale tov. Athanasie Gurănescu, care a avut buna idee de a-l păstra și l-a pus la dispoziție în vederea ediției de față.

¹ Paternitatea unui român asupra acestei scrieri este puțin probabilă și nu toți cercetătorii o acceptă. Pentru opiniile care atribuie această scriere unui rus, fost în solie la Buda, și deci care socotesc *Povestirea despre Dracula voievod* ca aparținând literaturii ruse și nu românești, vezi I.S. Luria, *În legătură cu originea subiectului povestirilor din secolul al XV-lea despre Dracula (Vlad Țepeș)*, în *Romanoslavica*, X, 1964, p. 5—17 și Emil Vrabie, *Limba povestirilor slave despre Vlad Țepeș*, în *Romanoslavica*, XIII, 1966, p. 229—245.

² Prima înfățișare a teoriei începuturilor scrisului în limba română ca urmare a inițiativei nobilimii din Maramureș, în studiul: *Începuturile scrisului în limba română*, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. IV, 1960, p. 117—185. În 1965 a apărut monografia *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Ed. Academiei. Caracteristică poziției lui P.P. Panaitescu este diminuarea excesivă a rolului curenților de reformă în accelerarea procesului de trecere la scrisul în limba română, ceea ce nu a întrunit adeviziunea majorității cercetătorilor.

CRONICILE ÎN LIMBA SLAVONĂ DIN MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XV-LEA

S-a publicat prima oară în limba franceză cu titlul *Les chroniques slaves de Moldavie au XV-e siècle*, în *Romanoslavica*, I, 1958, p. 146—168. În volumul de față este publicată versiunea românească originală, din arhiva Asociației slaviștilor din R.S. România. Textul a fost păstrat și pus la dispoziție de tov. Athanasie Gurănescu.

STUDII DESPRE ÎNVĂȚĂTURILE LUI NEAGOE BASARAB

Autenticitatea *Învățăturilor lui Neagoe Basarab* a apărut în *Converbiri literare*, anul LXXVII, nr. 7, iulie 1944, p. 733—739. *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității* s-a tipărit în *Balkanica*, volumul V, 1942 (apărut însă în 1946) și în extras. *Învățăturile atribuite lui Neagoe Basarab* este inedit și se publică după manuscrisul aflat în posesia subsemnatului, manuscris pus la dispoziție în ianuarie 1961 de Institutul de istorie literară și folclor „G. Călinescu“ în cadrul lucrărilor pregătitoare ale tratatului *Istoria literaturii române*, vol. I. *Învățăturile atribuite lui Neagoe Basarab. O reconsiderare*, a apărut în *Romanoslavica*, vol. VIII, 1963, p. 403—422.

Pentru obiecțiile care se pot aduce poziției prof. Panaitescu în legătură cu autenticitatea, ca și pentru argumentele partizanilor paternității lui Neagoe a se vedea în special: I.C. Chițimia, *Considerații despre „Învățăturile lui Neagoe Basarab“*, în *Romanoslavica*, VIII, 1963, p. 309—338; Dan Zamfirescu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, în volumul nostru *Studii și articole de literatură română veche*, București, 1967; A. Balotă, *Autenticitatea Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, în *Studii*, tom. 22, 1969, nr. 2, p. 271—280; N. Stoicescu, *La politique de Neagoe Basarab et ses Préceptes pour son fils Teodosie*, în *Revue roumaine d'histoire*, tom. IX, nr. 1, 1970, p. 19—42; Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, studiul introductiv la ediția *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, București, 1970.

LITURGHIERUL LUI MACARIE (1508) ȘI ÎNCEPUTURILE TIPOGRAFIEI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

S-a tipărit ca studiu introductiv la *Liturghierul lui Macarie, 1508*, Editura Academiei, 1961, ediție fototipică, cu un studiu de P.P. Panaitescu și un indice de Angela și Alexandru Duțu. Ultimul și cel mai amplu studiu în care, puțin înaintea morții sale, Virgil Molin și-a expus argumentarea în favoarea tezei originii venețiene a tiparului românesc este: *Venise berceau de l'imprimerie glagolitique et cyrilique*. Estrato da *Studi veneziani*, VII, 1966, Leo Olscki-Editore, Firenze, 98 p.

ÎNCEPUTURILE LITERATURII ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Apărut prima oară în *Revista fundațiilor regale*, anul X, nr. 9, septembrie 1943, p. 601—625 și reprodus în *Interpretări românești*, 1947 de unde se publică și în volumul de față. Pentru evoluția concep-

țiilor lui P.P. Panaitescu în această problemă, pe lângă rezumatele din studiile *Cultura feudală și Caracterelor specifice ale literaturii slavo-române* trebuie neapărat consultată monografia *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965.

ÎNCEPUTURILE DREPTULUI SCRIS ÎN LIMBA ROMÂNĂ

Apărut în *Studii*, anul VII, 1954, nr. 4, p. 216—228. Pentru evoluția ulterioară a cercetărilor asupra dreptului scris în limba română a se vedea Alexandru Mareș, *Prima pravilă bisericească tipărită în limba română și raporturile ei cu cele mai vechi versiuni ale Nomocanonului prescurtat*, în *Studii de limbă literară și filologie*, volum editat de Institutul de lingvistică al Academiei Republicii Socialiste România, București, 1969, p. 269—293.

ÎNCEPUTURILE ISTORIOGRAFIEI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Apărut în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. V, 1962, p. 195—256. Pentru noile argumente în sprijinul paternității lui Radu Popescu asupra întregii cronici, *Istoriile domnilor Țării Românești: Dragoș Sebastian Neamțu, Paternitatea și datarea Istoriilor domnilor Țării Românești, România literară*, nr. 51/1969.

¹ Asupra limbii în care a fost redactată *Viața lui Nifon* vezi și considerațiile noastre din nota introductivă la ediția *Vieții lui Nifon în Literatura română veche (1402—1647)*. Introducere, ediție îngrijită și note de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu, vol. I, București, 1969, colecția „Lyceum“.

² Corect: 1682.

³ Textul *Vieții* contrazice această interpretare, Craioveștii ocupând un loc de tot modest în narațiune, în vreme ce Neagoe apare pe primul plan. Textul *Vieții* nu ni s-a păstrat însă în original, ci doar în traducerea din sec. XVII, după care s-au făcut probabil și prelucrările versiunilor grecești.

⁴ N. Iorga a arătat, totuși, că de la un anumit moment nu mai avem cronica originală, ci este lipită traducerea din Stavrinos: vezi notele la *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. 96, nota 1 și mai ales *Soarta faimei lui Mihai Viteazul*, București, 1919, republicată în *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. II, București, 1935, p. 182—183.

⁵ Această teză, bazată pe textul defectuos al cronicii publicat în ediția critică a *Letopisețului Cantacuzinesc* a căzut în urma descoperirii și publicării unor variante complete, care demonstrează că în realitate expunerea domniei lui Mihai este neîntreruptă și extrem de exactă pînă după bătălia de la Mirăslău, și anume pînă în momentul așezării taberei la Prejmer lângă Brașov. Vezi pentru aceasta, D. Zamfirescu, *Istoria lui Mihai Viteazul din „Cronica Țării Românești“*, *Studii și articole de literatură română veche*, București, 1967 și mai ales introducerea și notele la *Cronica domniei lui Mihai Viteazul (Cronica Buzeștilor)* în volumul II din *Literatură română veche*.

⁶ Există totuși și opinia că această cronică a fost scrisă în slavonește și că există urme ale textului slavon în versiunea română. Vezi I.C. Chițimia, *Unele considerații în legătură cu originalul cronicii lui Mihai Viteazul în Romanoslavica*, VI, 1962, p. 27—37.

GRIGORE URECHE

Apărut ca introducere la *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, ed. I-a, 1955, ed. II-a revăzută, 1958. Se retipărește textul din ultima ediție. Pentru cercetările mai noi a se vedea introducerea lui Liviu Onu la Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, texte stabilite, studiu introductiv, note și glosar de Liviu Onu, Editura Științifică, București, 1967.

¹ Această afirmație este contrazisă de textul lui Ureche, în care regăsim, uneori direct, alteori prelucrate în manieră personală, pasaje și portrete din Macarie pe care acesta la rîndul său le luase — cum a dovedit Ioan Bogdan — din cronicarul bizantin Manasses. Analele de curte nu conțineau pasaje copiate din Manasses, procedeu specific tocmai lui Macarie așa încît fie direct, fie prin *Letopisețul moldovenesc*, Ureche l-a folosit pe Macarie după cum, prin aceleași argumente, se dovedește că l-a folosit pe Azarie. Nu există însă nici o urmă de cunoaștere a lui Eftimie.

MIRON COSTIN

Publicat ca studiu introductiv la Miron Costin, *Opere*, ediție critică, cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, ed. I-a, 1958, ed. II-a, 1965. Se reproduce textul ultimei ediții.

¹ P.P. Panaitescu, fiind înșelat de manuscrise, unde versurile lui Dosoftei sînt citate la începutul celor scrise în chip de răspuns de către

Miron Costin, le-a considerat ca ale celui din urmă și le-a publicat ca atare. În realitate, aceste versuri sînt ale lui Dosoftei, și apar în *Psaltire* cu explicația expresă a autorului lor: „Aceste patru părechi de stihuri le-am scornit eu prăvind acest psalm a lui“. S-au tipărit înaintea psalmului 132. Vezi: *Psaltirea în versuri întocmită de Dosofteiu, mitropolitul Moldovei, 1671—1686*, publicată de pe manuscrisul original și de pe edițiunea de la 1673 de prof. I. Bianu, București, 1887, p. 453.

PETRU MOVILĂ ȘI ROMÂNII

Publicat în *Biserica ortodoxă română*, anul LX, 1942, nr. 9—10, și în extras. A fost prilejuit de împlinirea a 300 de ani de la consfătuirea ortodoxă de la Iași la care s-a aprobat celebra „Mărturisire“ a lui Movilă.

1 Ultima ediție a „Mărturisirii ortodoxe“, apărută după acest articol, conține textul *grecesc* și *traducerea românească* a fraților Greceanu, și a fost îngrijită de N. M. Popescu și Gh. Moisescu la București, în 1942.

LEGĂTURILE CULTURALE ALE ȚĂRILOR ROMÂNE CU RUSIA ÎN EPOCA REFORMELOR LUI PETRU I. NOI CONTRIBUȚII.

A apărut în limba rusă, în *Romanoslavica*, II, 1958, p. 235—247 cu titlul *Культурные связи румынских государств с Россией в эпоху реформ Петра I-го. Новые данные*. Se publică după versiunea românească originală, păstrată în arhiva Asociației slaviștilor din R.S. România și pusă la dispoziție de tov. A. Gurănescu.

1. A apărut în *Mitropolia Olteniei*, XI, 1967, Nr. 1—2, p.28—44 cu titlul: *Theodor Corbea poet și traducător al Psaltirii, „vel-pisari cântărilor“ al împăratului Petru cel Mare*.

BIBLIOGRAFIE¹

LISTA ABREVIERILOR

- BCMI = Buletinul Comisiei Monumentelor istorice
CL = Convorbiri literare
LB = Limba română
Memorii = Academia Română. Memoriile Secțiunii istorice
RI = Revista istorică
RIR = Revista istorică română
RHSEE = Revue historique du Sud-Est européen
RF = Revista Fundațiilor Regale
Rsl = Romanoslavica
SCB = Studii și cercetări de bibliologie
SMIM = Studii și materiale de istorie medie
SCL = Studii și cercetări lingvistice
SCȘt = Studii și cercetări științifice (Iași)
VR = Viața Românească

1917

1. *Un act relativ la procesul Doamnei Safta a lui Gheorghe Ștefan cu Doamna Dafina a lui Eustratie Vodă Dabija*, în RI, an. III, 1917, p. 17—20.

¹ Această bibliografie selectivă, publicată prima oară în *Romano slavica*, XI, 1965, a fost lucrată cu concursul prof. P.P. Panaitescu și ne oferă o imagine a operei așa cum o vedea el însuși.

Lucrările sînt grupate cronologic, dar fără ca în cuprinsul aceluiași an să se respecte o succesiune strictă, de multe ori greu de stabilit. Conferințele sînt repartizate anului cînd au fost susținute public și nu anului tipăririi. Pentru înlesnirea cercetărilor am semnalat, ori de cîte ori a fost cazul, existența extraselor din articolele publicate inițial în periodice sau volume colective. S-a păstrat totdeauna drept criteriu de cronologie anul de apariție al periodicului și nu al extrasului.

1919

2. *Cîteva cuvinte despre Dobrogea românească*, în RI, an. V, 1919, p. 58—60.
3. *La question de la Dobrogea*, în volumul *La Dobrogea roumaine, études et documents*, Bucureşti, 1919, p. 104—108.

1920

4. *Contribuţii la o biografie a lui N. Bălcescu*, în CL, an. LII, 1920, (cu titlul mai larg: „după corespondenţa sa inedită cu A.G. Golescu“). Studiul continuă să apară în anii următori: an. LIII, 1921, LIV, 1922 (din 1921 cu titlul *Contribuţii la o nouă biografie a lui N. Bălcescu*) şi apoi în volum, Bucureşti, 1924 (în interior 1923); 160 pagini.

1922

5. *Iarăşi unchiul lui Ştefan cel Mare*, în RI, an. VIII, 1922, p. 45—47.
6. *Ştiri veneţiene contemporane asupra bătăliei de la Baia*, Idem, p. 47—50.
7. *O însemnare privitoare la relaţiile bisericeşti ale Moldovei cu Rusia*, Idem, p. 200—201.
8. *Însemnări din cărţile bisericii româneşti din Timişoara*, Idem, p. 201—202.

1923

9. *Cel mai vechi act municipal din Moldova*, în RI, an. IX, 1923, p. 183—186.
10. *Inscripţiile religioase greceşti de la Biserica Domnească din Argeş*, în BCMI, X, 16, 1923, p. 161—170.
11. *Literatura rumunska po wojnie in „Przeglad wspolczesny“*, Cracovia, II, 1923, p. 130—135.

1924

12. *Chlop w zyciu spolecznem i artystycznym Rumunji* în „Przeglad wspolczesny“ (Cracovia), III, 1924, p. 169—178.
13. *Un manuscript al „Efimeridelor“ lui Constantin Caragea Banul*, Extras din *Buletinul Comisiei Istorice a României*, vol 3 din 1924, Bucureşti, 1924; 220 pagini.
14. *Planurile lui Ioan Cimpineanu pentru unitatea naţională a românilor. Legăturile lui cu emigraţia polonă*, Extras din *Anuarul Institutului de istorie naţională*, IV, 1924; Cluj, „Ardealul“, institut de arte grafice, 1924, 44 p.
15. *O stampă reprezentind o solie a lui Alexandru Lăpuşneanu*, în BCMI, an. XVII, 1924, p. 76—78.

16. *Din relațiile Principatelor române cu rușii la sfârșitul veacului al XVII-lea*, în *Revista Societății istorico-arheologice din Chișinău*, XV, 1924, p. 53—61.
17. *Sfârșitul lui Iancu Vodă Sasul*, în *RI*, an. X, 1924, p. 169—178

1925

18. *Nicolas Spathar Milescu (1636—1708), Extrait des Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1925, I-re partie, Paris, Gamber, (1925); 145 p.
19. *Influența polonă în opera și personalitatea cronicarilor Grigore Ureche și Miron Costin*, *Memorii*, t. IV, Nr. 4, București, Cultura națională, 1925; 226 p.
20. *Originile tipografiei în Ucraina în Revista Arhivelor*, I, 1925, p. 417—418.
21. *O descriere franceză necunoscută a serbării paștilor în Principatele române la sfârșitul sec. al XVII-lea*, *idem*, p. 291—292.

1926

22. *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines, Extrait des Mélanges de l'École Roumaine en France*, V, 1926; Paris, Gamber, 1926; 95 p.
23. *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, în *Revue des études slaves*, tome VI, 1926, fasc. 3—4, p. 245—262.
24. *Cu privire la data scrierii Chronika ziem moldawskich y multanskich de Miron Costin*, în *RI*, an. XII, 1926, p. 9—12.
25. *Despre Nichifor Dascălul și legăturile lui cu noi*, *idem.*, p. 83. *Recensii*, extras din *Dacoromania*, IV, 1926, p. 1238—1251.

1927

26. *Ioan Bogdan și studiile de istorie slavă la români*, Extras din *Bul. Com. Istorice a României*, VII, 1928, Vălenii de Munte, 1928; 32 p. (lecția de deschidere a cursului de istoria slavilor răsăriteni la 1 ian. 1927).
27. *Sfârșitul lui Constantin Șerban Cîrnul*, în *RI*, an. XIII, 1927, p. 55—61.
28. *Știri noi despre Miron Costin și familia lui*, Extras din *Omagiu lui I. Bianu*, București, Cultura națională, 1927; 8 p.
29. *Contribution à la bibliographie des voyageurs occidentaux en Roumanie*, în „*Mélanges d'histoire générale*“ Cluj, I, 1927, p. 147—150.
30. *Quelques notes sur les relations littéraires polono-roumaines à l'époque contemporaine*, *idem*, p. 150—156.

31. *Nicolae Bălcescu. Patru studii istorice: Mersul revoluției în istoria românilor; Miron Costin, istoricul Moldovei; Comentarii asupra bătăliei de la Cosovo; Despre starea socială a muncitorilor plugari.* Editate și însoțite de o schiță biografică și bibliografică de P.P. Panaitescu, București, Cartea Românească, 1928, 62 p.
32. *Nicolae Bălcescu și istoriografia română*, în *Scrisul românesc*, Craiova, I, 1928, p. 35—39.
33. *Istorie și cultură*, Conferință ținută în 1928, publicată în volumul *Politica culturii. 30 prelegeri publice și comunicări organizate de Institutul Social Român (noiembrie 1927—iunie 1928)*, București (1931), p. 93—99.
34. *Jourij (Jourg) Koriatovic, prince lithuanien et la Moldavie*, în „Юбілейні Збірник за пошану академика М.С. Трушевського“, I, Kiev, 1928, p. 462—465.
35. *O statistică a Dobrogei din 1849*, în *Graiul românesc*, II, 1928, p. 82—86.
36. *Contribuții la opera geografică a lui Dimitrie Cantemir, Memorii*, t. VIII, Nr. 7, București, Cultura națională, 1928, 14 p.
37. *Medaliile franc-masonilor din Moldova în sec. al XVIII-lea*, în RI, 1928, p. 354—355.

1929

38. *Emigrația polonă și revoluția română de la 1848. Studiu și documente*, București, Cartea Românească, 1929; 136 p.
39. *Miron Costin. Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească (1684)*, ediție (critică) și traducere de P.P. Panaitescu, *Memorii*, t. X, Nr. 7, București, Cultura națională, 1929; 130 p.
40. *Fundații religioase românești în Galiția*, în BCMI, an. XXII, 1929, fasc. 59, p. 1—19.
41. *Les relations bulgare-roumaines au moyen âge (à propos d'un livre récent de Mr. P. Moutaftchiev)*, *Extrait de la Revista Aromânească*, I, 1929, București, 1929, p. 25.
42. *Cuza-Vodă și unitatea națională a românilor*, în *Arhiva pentru știință și reforma socială*, VIII, 1929, p. 559—569.
43. *Congresul internațional de istorie din Oslo*, *idem*, p. 497—499.
44. *La littérature slavo-roumaine (XVe—XVIIe siècles) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Extras din *Sbornik prace I Zjezdu slovanskych filologu v Praze 1929*, Praga, 1931, 12 p.

1930

45. *Călători poloni în Țările Române*, Acad. Română, Studii și cercetări, XVII, București, Cultura națională, 1930, 272 p.
46. *Powojenna historiografija rumunska*, Extras din „Wiadomosci historyczne“ (supliment la Kwartalnik historyczny), XLIV, 1930; Lwow, 1930, 20 p.
47. *N. Bălcescu, Scrieri istorice*, Clasicii români comentați, Craiova, ed. I (1930); ed. II-a adausă și corectată (1939), ed. III-a revăzută (f.a.).
48. *L'aigle byzantin sur les vêtements des princes roumains au moyen âge*, Acad. Română, Bulletin de la Section historique, XVII, 1930, p. 64—67.
Dări de seamă, extras din *Anuarul Institutului de istorie națională*, Cluj, V, 1930.

1931

49. *Influence de la littérature polonaise sur les roumains au XVI et XVII siècle*, în volumul *Pamiętnik zjazdu naukowego im. Jana Kochanowskiego*, Cracovia, 1931, p. 167—175.
50. *Cronica moldo-polonă*, Extras din RIR, vol. I, fasc. II, 1931, 11 p.

1932

51. *Alexandru cel Bun. La cinci sute de ani de la moartea lui*, Carte de amintire tipărită de Ministerul Instrucțiunii, Cultelor și Artelor, București, 1932, 58 p.
52. *Diploma birlădeană din 1134 și hrisovul lui Iurg Koriatovici din 1374. Falsurile patriotice ale lui R.P. Hasdeu*, Extras din RIR, vol. II, fasc. II, 1932, 13 p.
53. *Influența literară slavă la romani*, Cu prilejul unui studiu al d-lui I. Bărbulescu, RIR, vol. II, fasc. II, 1932, p. 289—298.
54. *À propos des traductions medio-bulgare et roumaine de la chronique de Constantin Manasses* în *Actes du III-e Congrès international d'études byzantines*, Athènes, 1932, p. 108—109.
55. *O scrisoare românească a lui Gavril Movilă către Gaspar Gratiani (1620)* în RIR, II, fasc. II, 1932, p. 385—386.

1933

56. *Correspondența lui Constantin Ipsilanti cu guvernul rusesc (1806—1810). Pregătirea Eteriei și a renașterii politice românești*, București, Cartea Românească, 1933, 125 p.

1934

57. *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au moyen âge*, Extras din RIR, vol. III, fasc. 2—3; București, 1934, 24 p.
58. *Petre Rareș și Moscova*, Extras din volumul *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, 16 p.
59. *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, *Memorii*, t. XV, nr. 2, București, 1934, 20 p.
60. *Un episode des relations serbo-roumaines en 1844*, în *Revue internationale des études balkaniques*, an. I, tom. I, Belgrad, 1934, p. 82—88.
61. *Historiografja rumunska w lacz 1930—1933*, Extras din *Kwartalnik Historyczny*, XLVIII, 1934, Lwow, 1934, 12 p.
62. *Slawistische Forschungen in Rumänien*, în *Slawische Rundschau*, Praga, VI, 1934, p. 115—118.
63. *Moartea lui Cornea Brăiloiu, banul Craiovei*, în *Arhivele Olteniei*, XI, 1934, p. 352.
64. *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401)*, Extras din RIR, vol. IV, 1934, fasc. 1—4; București, 1935, 15 p.
65. *Doi călători italieni necunoscuți în țările noastre*, Extras din *Studii italiene*, I, 1934; București, 1935, 10 p.

1936

66. *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 177.
67. *Mihai Viteazul*, București, 1936, 269 p.
68. *Școala nouă de istorie. Un răspuns*, București, 1936, 3 p.
69. *O istorie a Ardealului tradusă de Miron Costin*, *Memorii*, tom. XVII, Nr. 11, București, 1936, 13 p.
70. *Origina lui Petre Cercel*, Extras din *Omagiu profesorului D. Gustă* (Arhiva... an. XIV, 1936, II), București, (1936), 3 p.
71. *Marco pseudo-beizade. Un pretendent la tron în vremea lui Constantin Brincoveanu*, Extras din *Volumul Omagial pentru frații Alexandru și Ion I. Lapedatu*, București, 1936, 8 p.

1937

72. *În jurul lui Mihai Viteazul. Răspuns D-lui N. Iorga*, Extras din RIR, vol. VII, fasc. I—II, București, 1937, 32 p.
73. *Avram Iancu*, în volumul *Figuri revoluționare române. Cincă conferințe ale Universității libere*, București, Cartea Românească, 1937, p. 25—42.

74. *Minele de aramă ale lui Mircea cel Bătrîn*, Extras din RIR, vol. VII, 1937, București, 1938, 12 p.
75. *Biserica Stelea din Tirgoviște. Note istorice*, Extras din RIR, vol. V—VI (1935—1936), București, 6 p.

1938

76. *Metoda de publicare a documentelor în RIR*, vol. VIII, 1938, p. 339—345.
77. *Documente slavo-române din Sibiu (1470—1653)*, Acad. Rom. Studii și cercetări, XXXII, București, 1938, 44 p.
78. *Documentele Țării Românești. I. Documente interne (1369—1490)*, București, 1938, 401 p.
79. *De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate*, Extras din RF, Nr. 6, iunie 1938; București, 1938, 20 p.
80. *Cum au ajuns Bucureștii capitala țării*, Extras din RF, Nr. 8, august 1938; București, 1938, 14 p.
81. *Liubomir Miletic*, în *Balcania*, I, 1938, p. 275—277.
82. *Mircea cel Bătrîn și suzeranitatea ungurească*, *Memorii*, t. XX, Nr. 3, București, 1938, 21 p.

1939

83. *Pribegia lui Constantin Șerban Basarab și a lui Ștefan Petriceicu și testamentele lor*, *Memorii*, t. XXI, Nr. 15, București, 1939, 60 p.
84. *Un autograf al lui Petru Movilă pe un Tetravanghel al lui Ștefan cel Mare*, Extras din RIR, vol. IX, 1939, București, 1940, 7 p.
85. *Octoihul lui Macarie (1510) și originile tipografiei în Țara Românească*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an. LVII, 1939, p. 525—550.

1940

86. *Der Oktoich des Makarij, 1510, und der Ursprung der Buchdruckerei in der Walachei*, Extras din *Sud-Ost Forschungen*, V, 1940, vol. I, München, 1940, 24 p.
87. *Die Entwicklung der rumänischen Staatenbildung in Leipziger Vierteljahrsschrift für Sud-Ost Europa*, IV, 1940, p. 26—37.
88. *Istoria slavilor în românește în secolul al XVII-lea. Cronica lui Gheorghe Brancovici și Sinopsisul de la Kiev*, în RIR, vol. X, 1940, p. 80—129.
89. *Originea populației în Dobrogea Nouă*, București, 1940, 44 p. (aceiași text în versiune germană, franceză, italiană, engleză). *Recenzii*, extras din *Revista istorică română*, vol. IX, 1939, 15 p.

1942

90. *O ediție a operelor lui Nicolae Bălcescu*, Extras din RF, Nr. 7, iunie 1940, 16 p.
91. *Petru Movilă și românii*, Extras din *Bis. Ort. Rom.*, an. LX, 1942, Nr. 9—10, București, 1942, 20 p.
92. *Armata lui Mircea cel Bătrîn*, Extras din CL, an. LXXV, 1942, Nr. 9—10, București, (1942), 12 p.
93. *Mircea l'Ancien et les Tatares*, Extras din RHSEE, XIX₂, 1942; București, 1942, 11 p.

1943

94. *Vlad Țepeș (O problemă psihologică)*, în CL, an. LXXVI, 1943, Nr. 5—6, p. 331—348.
95. *Dimitrie Cantemir*, în CL, an. LXXVI, 1943, Nr. 9—10, p. 581—599.
96. *Rumänische Geschichtsschreibung, 1918—1942*, Extras din „Südost-Forschungen“, an. VIII, 1943, p. 69—109; München, 1943, 40 p.
97. *Începuturile literaturii în limba română*, în RF, an. X, Nr. 9, sept. 1943, p. 601—625.

1944

98. „*Perioada slavonă*“ la români și ruperea de cultura apusului, Extras din RF, an. XI, Nr. 1, ianuarie 1944, Buc., 1944, p. 25.
99. *De ce n-au cucerit turcii țările române*, în RF, an. XI, Nr. 5, mai 1944, p. 293—304.
100. *Români și bulgari*, București, 1944, 66 p.
101. *Autenticitatea Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, în CL, an. LXXVII, Nr. 7, iulie 1944, p. 733—739.
102. *Mircea cel Bătrîn*, București, Casa Școalelor, 1944, 363 p.
103. *Miron Costin, Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*, Ediție critică, studiu introductiv, note și variante de P.P. Panaitescu, București, Ed. Fundațiilor, 1944, p. 429. (Și reproducerea textului fără variante, în ediție populară, aceeași editură, Buc., 1944.)

1946

104. *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, Extras din *Balcania* vol. V₁, 1942 (apărut în 1946), București, 1946, 78 p.
105. *Patriarhul Dositei al Ierusalimului și mitropolitul Dositei al Moldovei. Cu prilejul unei scrisori inedite*, Extras din *Bis. Ort.*

Rom., an. LXIV, 1946, Nr. 1—3, ian.-martie, București, 1946, 19 p.

106. *O broșură privitoare la Mihai Viteazul*, în *Arhiva Românească*, an. X, 1945—1946, p. 427—430.

1947

107. *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, Editura „Universul”, 1947, 257 p. (Cuprinde retipărirea N-urilor: 98, 57, 79, 99, 80, 97, și trei studii inedite: Problema originii clasei boierești; Numele neamului și al țării noastre; Comunele medievale în principatele române).
108. *N. Bălcescu, Scrieri sociale*, comentate de P.P. Panaitescu, București, *Vatra*, Clasicii noștri comentați, 1947, 196 p.
109. *Nicolae Bălcescu. Istoricul în cadrul Revoluției de la 1848*, în VR, an. I, serie nouă, Nr. 2, 1948, p. 90—104.
110. *Premisele revoluției de la 1848 în Țara Românească*, în VR, an. I, serie nouă, Nr. 7, dec. 1948, p. 168—182.

1948

111. *Mihai Viteazul și Rusia. O scrisoare inedită*, în *Studii*, an. I, 1948, Nr. 4, p. 142—148.
112. *Unirea principatelor române*, în VR, II, 1—2, 1949, p. 196—211.
113. *Despre începuturile relațiilor româno-ruse*, în *Studii*, an. II, 1949, Nr. 3, p. 95—101.
114. *Relațiile Țării Românești și ale Moldovei cu Raguza (sec. XV—XVIII)*, în *Studii*, an. II, 1949, Nr. 4, p. 105—124.

1950

115. *Influențe semantice latine medievale în limba română*, în SCL, an. I, 1950, Nr. 2, p. 237—243.
116. *Despre legăturile lui Nicolae Milescu Spătarul cu Rusia*, în *Studii*, an. III, 1950, Nr. 4, p. 113—120.
117. *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX—X-lea*, Extras din *Studii și cercetări de istorie medie*, anul I, iulie-dec. 1950; București, Edit. Academiei., 1950, 14 p.

1951

118. (în colaborare), *Inscripția slavă din Dobrogea din anul 943*, în *Studii*, an. IV, 1951, nr. 3, p. 122—134.

1952

119. *Ștefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, în *Studii*, an. V, 1952, Nr. 1, p. 141—144.
120. *Pe marginea folosirii izvoarelor cu privire la supunerea Moldovei la tributul turcesc (1456)*, în *Studii*, an. V, 1952, Nr. 3, p. 187—198.

1953

121. *Răscoala țăranilor în Moldova în anii 1563—1564*, în *Studii*, an. VI, 1953, Nr. 2, p. 201—213.

1954

122. *Începuturile dreptului scris în limba română*, în *Studii*, an. VII, 1954, Nr. 4, p. 215—228.

1955

123. *Contribuții la începuturile tipografiei slave în Țara Românească*, Extras din SCB, vol. I, 1955, București, 1955, 6 p.
124. *Grigore Ureche, Letopisețul Țării Moldovei*, Ediție îngrijită și studiu introductiv, indice și glosar de P.P.Panaiteescu, București, E.S.P.L.A., 1955; Ed. II-a revăzută, Buc., 1958 (Clasicii români).
125. *Începutul tipografiei în Țara Românească*, în volumul *Prima sesiune științifică de bibliologie și documentare. (București, 15—16 XII 1955)*, București, Edit. Academiei., 1957, p. 267—270.

1956

126. *Dreptul de strămutare al țăranilor din Țările Române până la mijlocul sec. al XVII-lea*, în SMIM, vol. I, 1956, București, Edit. Academiei., p. 63—122.
127. *Din istoria luptei pentru independența Moldovei în veacul al XIV-lea. Primele lupte pentru independență ale Țărilor Române*, Extras din *Studii*, IX, 1956, Nr. 4, p. 95—115.

1957

128. *Marea adunare a țării, instituție a orînduirii feudale în Țările Române*, Extras din *Studii*, an. X, 1957, Nr. 3, p. 153—165.
129. *Pripășari și osluhari*, Extras din *Studii și articole de istorie*, vol. II, editat de „Societatea de Științe Istorice și Filologice din R.P.R.” (București), 1957, 10 p.
130. *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, Ed. Științifică, 1957, 559 p. (în colaborare cu V. Costăchel și A. Cazacu).

1958

131. *Les chroniques slaves de Moldavie au XV-siècle*, Extras din Rsl, I, București, 1958, p. 146—168.
132. *Культурные связи румынских государств с Россией в эпоху реформа Петра I-го. Новые данные.*
Extras din Rsl, II, București, 1958, p. 235—247.
133. *Legăturile moldo-polone în secolul XV și problema Chilei*, Extras din Rsl., III, București, 1958, p. 95—115.
134. *Urme din vremea orînduirii feudale în vocabularul limbii române*, în SCL, an. IX, 1958, Nr. 2, p. 159—173.
135. *450 de ani de la prima tipăritură în Țara Românească*, în *Călăuza bibliotecarului*, București, an. XI, 1958, Nr. 7, p. 21—23.
136. *Miron Costin, Opere*, Ediție critică, cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, E.S.P.L.A., 1958; 527 p.; Ed. II-a, E.P.L., 1965 (în două volume).
137. *Dimitrie Cantemir. Viața și Opera*, Edit. Academiei, București, 1958, 266 p.

1959

138. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R., vol. I*, Edit. Academiei, București, 1959; 406 p.
139. *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu*, Edit. Academiei, București, 1959.
140. *Ștefan cel Mare și orașul București*, Extras din *Studii*, an. XII, 1959, Nr. 5, p. 9—23.

1960

141. *Lupta comună a Moldovei și Poloniei împotriva cavalerilor teutoni*, Extras din Rsl., IV, București, 1960, p. 225—238.
142. *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine*, Extras din SCȘt.-Istorie, Iași, anul XI, fasc. 2, 1960, p. 199—226.
143. *Începuturile scrisului în limba română*, Extras din SMIM, vol. IV, București, 1960, p. 117—190.
144. *Problema unificării politice a Țărilor Române în epoca feudală*, în volumul *Studii privind Unirea Principatelor* Ed. Academiei, București, 1960, p. 55—94.
145. *Letopiseșul lui Grigore Ureche și editarea lui*, în LR, an. IX, 1960, Nr. 6, p. 55—62.

1961

146. *Liturghierul lui Macarie (1508) și începuturile tipografiei în Țările Române* (studiu introductiv la ediția fotografică a *Liturghierului*), Edit. Academiei., București, 1961, 48 p.
147. *Tezaurul domnesc. Contribuție la studiul finanțelor feudale din Țara Românească și Moldova*, Extras din *Studii*, an. XIV, 1961, Nr. 1, p. 49—86.
148. *Tratatul de alianță dintre Moldova și Rusia din 1711. 250 de ani de la încheierea lui*, Extras din *Studii*, an. XIV, 1961, Nr. 4, p. 895—918.
149. *Miron Costin, Letopisețul Țării Moldovei. De neamul moldovenilor*, Ediție îngrijită și prefațată de P.P. Panaitescu (București), E.P.L., 1961, (Biblioteca pentru toți, Nr. 96).

1962

150. *Unirea Principatelor Române, Cuza Vodă și polonii*, Extras din *Rsl*, V, 1962, p. 71—84.
151. *Rolul lui Bogdan Petriceicu Hasdeu în slavistica românească*, Extras din *Rsl*, VI, 1962, p. 235—248.
152. *Les premiers textes écrits en langue roumaine*, în *Revue roumaine d'histoire*, Tom. I, fasc. 2, București, 1962, p. 427—450.
153. *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, Extras din *SMIM*, vol. V, 1962, p. 195—256.

1963

154. *Începuturile scrisului în limba română. Noi contribuții*, Extras din *SCB*, vol. V, 1963, p. 107—134.
155. *Revoluția română de la 1848 și alianța polonă*, Extras din *Rsl*, VIII, 1963, p. 59—77.
156. *Învățăturile atribuite lui Neagoe Basarab. O reconsiderare*, Extras din *Rsl*, VIII, 1963, p. 403—424.
157. *Характерные черты славяно-румынской литературы*. Extras din *Rsl*, IX, Referate și comunicări prezentate la cel de-al V-lea Congres Internațional al Slaviștilor (Sofia, 17—23, IX 1963), București, 1963, p. 267—290.
158. *Arhivele în sprijinul cercetărilor istorice* (în colaborare cu I. Donat), extras din *Revista arhivelor*, an. VI, 1963, p. 71—83.

1964

159. *Husitismul și cultura slavonă în Moldova*, Extras din *Rsl*, X, 1964, p. 275—288.
160. *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală*, Edit. Academiei, București, 1964, 282 p.

161. *Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918*, Bibliotheca Historica Romaniae, Nr. 5, Edit. Academiei, București, 1964, paginile 15—28 (volumul este redactat de un colectiv compus din V. Maciu, Șt. Pascu, Dan Bărindei, Miron Constantinescu, P.P. Panaitescu, V. Liveanu).
162. *Ioan Bogdan și cultura medievală la români*, comunicare la sesiunea științifică festivă, *Ioan Bogdan și istoria culturii românești*, dec. 1964, publicată în limba franceză în *Revue roumaine d'histoire*, an. IV, 1965, nr. 5, p. 963—977.

1965

163. *Inceputurile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, Editura Academiei, 220 p.
164. *La participation des roumains à la Bataille de Varna* (în colaborare cu N. Stoicescu) în *Revue roumaine d'histoire*, tom. IV, 1965, nr. 2, p. 221—231.
165. *La grande asssemblée du Pays, institution du régime féodal en Moldavie et en Valachie*, extras din *Nouvelles études d'histoire. III. Publiées à l'occasion du XIIe Congrès des sciences historiques*, Vienne, 1965, p. 117—139.

1966

166. *Din nou despre „Diploma birlădeană“ din 1134*, în *Rsl*, XIII, 1966, p. 85—91.

1967

167. *Contribution à l'histoire de la littérature de chancellerie dans le Sud-est de l'Europe*, în *Revue des études sud-est européennes*, Tom. V, 1967, Nr. 1—2, p. 21—39.

1968

168. *Les origines de l'imprimerie en langue roumaine*, în *Revue des études sud-est européennes*, Tom. VI, 1968, nr. 2, p. 23—37.

1969

169. *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969. 397 p.

1970

170. *P.P. Panaitescu în lumina scrisorilor din tinerețe*, cu o prefață de Silvia Panaitescu, Ed. Minerva.

Colaborări

171. *Documente privind istoria României*, Ed. Academiei, Institutul de istorie, Seria A (Moldova) și B (Țara Românească), secolele XIII—XVII, București, 1950—1957, 22 vol.

172. *Dicționarul Enciclopedic Român*, Editura Politică, vol. I, 1962, vol. II, 1964.
173. *Istoria României*, vol. II, București, 1962, Edit. Academiei, Partea a II-a, Capitolul XI: *Cultura în vremea feudalismului dezvoltat (sec. al XIV-lea — prima jumătate a sec. al XVI-lea)*, p. 662—687 și 705—708; partea a III-a, Capitolul VI: *Cultura în a doua jumătate a sec. al XVI-lea*, p. 1019—1034 și 1039—1045.
174. *Istoria României*, vol. III, București, 1964, Edit. Academiei, paginile: 3—11; 71—76; 128—144; 157—161; 165—219; 340—343; 358—361; 367—370; 389—394; 433—449.
175. *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1964, Editura Academiei, Partea a II-a, *Literatura română în perioada feudală*, Capitolele¹: *Literatura română în sec. XV—XVI*, p. 233—260 (Condițiile sociale, cadrul istoric și cultural; Originile culturii în limba slavonă la români; Circulația manuscriselor slave la români; Începuturile tipografiei în prima jumătate a sec. al XVI-lea; Cultura orășănească și școlile). *Literatura română în limba slavonă*, p. 261—275 (*Literatura religioasă; Literatura istorică în Moldova*); p. 283—293 (*Analele Țării Românești*); *Cronicile lui Mihai Viteazul; Literatura istorică în Transilvania*). *Apariția scrisului în limba română*, p. 293—296; 306—314; 316—320. *Literatura română în secolul al XVII-lea*, p. 333; 335—338; 340; 341—343; 347—348; 355—357 (Condițiile istorice, cadrul social-politic-cultural, Tipografiile; Școlile; Pravițele; Hronograful lui Mihail Moxa). *Cronicarii munteni*, p. 414—436; *Nicolae Milescu*, p. 458—464 și 470—471. *Secolul al XVIII-lea (până la 1780)*, p. 517—521; 524—525; 527—528; (*Situația socială și politică în Țara Românească, Moldova; Împrejurările culturale; Școlile; Tipografiile; Bibliotecile*). *Stolnicul Constantin Cantacuzino*, p. 559—568; *Radu Grecianu*, p. 568—574 (cu *Aurora Ilieș*); *Anonimul Brâncovenesc*, p. 575—581; *Radu Popescu*, p. 583—589; *Dimitrie Cantemir*, p. 607—639; *Dumitrache Medelnicerul*, p. 697—701 (cu *Aurora Ilieș*).

¹ Întrucât, spre deosebire de tratatul *Istoria României*, cel de *Istoria literaturii române* nu indică exact paginile ce revin fiecărui colaborator în redactarea diverselor capitole și paragrafe, Prof. P.P. Panaitescu ne-a furnizat personal indicațiile ce urmează.

S U M A R

<i>P.P. Panaitescu — istoric al vechii culturi românești.....</i>	V
<i>Notă asupra ediției</i>	XV

I

Istorie și cultură.....	3
Literatura slavo-română (secolele al XV-lea—al XVII-lea) și importanța sa pentru istoria literaturilor slave	13
„Perioada slavonă“ la români și ruperea de cultura Apusului..	28
Cultura feudală	51
Caracterele specifice ale literaturii slavo-române.....	94
Cronicile în limba slavonă din Moldova în secolul al XV-lea..	125
Autenticitatea Învățăturilor lui Neagoe Basarab.....	154
Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității....	163
Învățăturile atribuite lui Neagoe Basarab.....	232
Învățăturile atribuite lui Neagoe Basarab. O reconsiderare....	242
Liturgierul lui Macarie (1508) și începuturile tipografiei în țările române	274

II

Începuturile literaturii în limba română.....	343
Începuturile dreptului scris în limba română.....	370
Începuturile istoriografiei în Țara Românească.....	390
Grigore Ureche	477
Miron Costin	532
	637

III

Petru Movilă și românii	575
Legăturile culturale ale țărilor române cu Rusia în epoca reformelor lui Petru I. Noi contribuții	596
<i>Note</i>	613
<i>Bibliografia scrierilor lui P.P. Panaitescu</i>	620

Lector : RODICA ROTARU
Tehnoredactor : MINA CANTEMIR

Apărut 1971. Hîrtie tipar înalt tip A de 63 g/m². Format 540×840 16. Coli ed. 39,88. Coli tipar 41. A. nr. 23537/1971. C.Z. pentru bibliotecile mari și mici 859—95.

Tiparul executat sub comanda nr. 10 123
la Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii“,
Piața Scînteii nr. 1, București
Republica Socialistă România

